

Türkistan'da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller: 1900-1924

Reform Movements and Revolutions in Turkistan: 1900-1924

Osman Hoca Anısına İncelemeler / Studies in Honour of Osman Khoja

Hazırlayan / Edited by
Timur Kocaoglu

İkinci Baskı
Second edition

Resim 1 / Figure 1

Osman Hoca / Osman Khoja

Kocaoglu

(Oş, 1878-1968, İstanbul)

Özbek ressamı Kabul Adilov (Çağatay) 'ın yağılıboya eseri
/ Oil painting by the Uzbek artist Kabul Adilov (Chagatay)

1992, Budapeşte/Budapest

SOTA PUBLICATIONS / SOTA YAYINLARI

Series editor: Mehmet Tütüncü

TURQUOIS SERIES / TURKUVAZ DİZİSİ

Published

1. Mehmet Tütüncü (ed.), *Caucasus War and Peace*, Haarlem, 1998
2. Paul Henze, *Turkey and Atatürk's Legacy*, Haarlem, 1999
- 2a Paul Henze, *Türkiye ve Atatürk'ün Mirası* (Kömen Yayınları ile ortak yayın) Haarlem-Konya, 2003
3. Atilla Jorma, *Hazar Berisi*, Haarlem, 1999
4. Türkkaya Ataöv, *Discrimination and Conflict*, Haarlem, 2000
5. Mehmet Tütüncü (ed.), *Turkish Jewish Encounters*, Haarlem 2001
6. Timur Kocaoğlu (ed.) *Türkistan'da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller (1900-1924) / Reform Movements and Revolutions in Turkistan (1900-1924)*, Haarlem, 2001
7. Kemal Çiçek, *Pax Ottomana*, (Yeni Türkiye Yayınları ile ortak yayın), Haarlem-Ankara 2001
8. Emine Gürsoy-Naskali, Erdal Şahin (eds.), *Bağımsızlıklarının 10. Yılında Türk Cumhuriyetleri*, Haarlem, 2002
9. Ertan Efeğil, *Geopolitics of Central Asia in The Post-Cold War Era: A Systemic Analysis*, Haarlem, 2002
10. Emine Gürsoy-Naskali, Gülten Sağol, (eds.) *Türk Kültüründe Argo*, Haarlem, 2002
11. Khayrulla Ismatulla, *Uzbek Phrase Book*, Haarlem, 2004
12. Nadejda Chirli, *Algıs Bitigi, Ermeni Kıpçakça Dualar Kitabı* Haarlem 2005
13. Ali Berat Alptekin (ed.), *Saim Sakaoğlu Armağanı*, (Kömen Yayınları ile ortak yayın) Haarlem-Konya, 2006
- Forthcoming:
14. Ahat Andican, *Turkestan Struggle Abroad, From Jadidism to Independence*, Haarlem 2006
15. Erdoğan ALTINKAYNAK, *Tozlu Zaman Perdesinde KIRIM KARAYLAR*, Haarlem 2006
16. Erdoğan ALTINKAYNAK, *KIRIMÇAKLAR (KÜLTÜR – TARİH – FOLKLOR)*, Haarlem 2006

Türkistan'da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller: 1900-1924

Osman Hoca Anısına İncelemeler

Reform Movements and Revolutions in Turkistan: 1900-1924

Studies in Honour of Osman Khoja

Hazırlayan / Edited by
Timur Kocaoğlu

Türkistan’da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller: 1900-1924*Osman Hoca Anısına İncelemeler*

Hazırlayan: Timur Kocaoğlu

ISBN 978-90-6921-016-2

Birinci Baskı: 2001, Haarlem, Hollanda

İkinci Baskı: 2018, Haarlem, Hollanda

Reform Movements and Revolutions in Turkistan: 1900-1924*Studies in Honour of Osman Khoja*

Edited by Timur Kocaoğlu

ISBN 978-90-6921-016-2

First Published in 2001, Haarlem, Netherlands

Second edition 2018, Haarlem, Netherlands

Kapak: Buhara Halk Şuralar Cumhuriyeti’nin Liderleri, Sloganları, Sembolleri ve Bayrağı (3. Kurultay, Ağustos, 1921) Ön sırada oturanlardan en solda Abdurrauf Fitrat (sakallı), ortada Feyzullah Hoca, sağda Abdukadir Muhittin, Osman Hoca, Ata Hoca (en sağda).

Cover: Leaders, Banners, Slogans and Flag of the Bukhara People’s Counciliar Republic (The Third Congress August 1921)

Front (seated) far left Abdurrauf Fitrat (bearded), center Fayzullah Khoja, right Abduqadir Muhitdinov, Osman Khoja, Ata Khoja (far right).

© Copyright 2001-2018, SOTA / 2018 UZNED

Stichting UZNED

All rights reserved. No parts of this book may be produced or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior written permission of the publisher.

Bütün hakları saklıdır UZNED Vakfının müsaadesi olmadan tamamen veya kısmen iktibas edilemez.

Publisher: Stichting UZNED

Brabantlaan 26

2101 SG Heemstede

Netherlands

Telephone/fax: +31 23 529 28 83

E-mail: uznednl@gmail.com

www.uzned.com

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Sayfa / Page

8 Önsöz
11 Preface

BİRİNCİ BÖLÜM / PART ONE**Armağan Konusu / The Subject of the Memorial Volume**

15 **Timur Kocaoğlu** Yenilik Hareketleri ve İhtilaller Arasında Osman Hoca (Kocaoğlu)

31 **Timur Kocaoğlu** Osman Khoja (Kocaoglu) Between Reform Movements and Revolutions

47 **Timur Kocaoğlu** Osman Hoca’nın Soyağacı / Osman Khoja’s Family Tree

*Özbek Şairlerinin Osman Hoca Hakkındaki Şiirleri**/ Poems Dedicated to Osman Khoja by Uzbek Poets*

49 **Dedexân Hasan** Buxara Cumhuriyetiniñ Raisi Usman Xoca Polat Xocaoğlınıñ Türkiyage Barıb Dégenleri

50 **Cehângir Muhammad** Buxârâ Mucâhidi Usman Xocanıñ Vasiyeti

51 **Жаҳонгир Муҳаммад** БУХОРА МУЖОҲИДИ УСМОН ХЎЖАНИНГ ВАСИЯТИ

52 **Taşpolat Ahmed** Şor Haqıda Söz

Album

53 **Fotoğraflarla Osman Hoca / Osman Khoja in Photographs**

İKİNCİ BÖLÜM / PART TWO
İncelemeler / Studies

- 67 **S.S. Agzamkhodjaev** Struggle for Autonomous Turkistan
 77 **Edward A. Allworth** A Conversation With Ahmad Na'im
 Nusratullahbek, A Young Bukharan Jadid Under the Amirate
 109 **Hamidulla Andicânî Baltabaev** Fıtrat ve Buxârâ İnqılâbı
 129 **Kambar Atabayev** Türkistan Muhtariyeti Hükümetinin Demokratik
 Temelleri
 135 **Ahmet Salih Bıçakçı** Bukharan Madrassahs: Usul-i Kadim
 151 **Nadir Devlet** The Awakening of A National Consciousness Among
 the Turkic Peoples of Russia
 159 **Stéphane A. Dudoignon** Qadîmiya As A Historiographical
 Category. The Question Of Social And Ideological Cleavages
 Between "Reformists" And "Traditionalists" Among The Muslims
 Of Russia And Central Asia, In The Early 20th Century
 179 **Baymirza Hayit** Türkistan Çarizmden Bolşevizm Hakimiyetine
 Geçiş Devrinde
 191 **Darhan Hıdıraliyev** Mustafa Çokay'ın Fikri Hayatı.
 Muhtariyetden İstiklale
 227 **Хайрулла Исмаилов (Khayrulla İsmatulla)** Чўлпон ва Жаҳон
 (Çolpan ve Cehân)
 287 **Adeeb Khalid** Osman Khoja and the Beginnings Of Jadidism in
 Bukhara
 299 **Hisao Komatsu** Üç Cedidci ve Değişen Dünya
 315 **Mämbet Qoygeldiyev** Tutas Türkistan İdeyası Câne Mustafa
 Şoqayuli
 329 **H. B. Paksoy** The Question Of "Religious Fundamentalism" in
 Central Asia
 339 **Mehmet Saray** Millî Mücadele Yıllarında Buhâra Cumhuriyeti'nin
 Türkiye'ye Yardımı
 347 **Uli Schamiloglu** İctihad or Millât? Reflections on Bukhara, Kazan,
 and the Legacy of Russian Orientalism
 369 **M. Nazif Shahrani** Pining for Bukhara in Afghanistan: Poetics and
 Politics of Exilic Identity and Emotions
 393 **Tomohiko Uyama** The Kazak Intelligentsia at the
 Crossroads of Three Civilizations

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM / PART THREE
Belgeler / Documents

- Osman Hoca (Kocaoğlu)**
 Seçilmiş Yazıları /Selected Articles in Turkish
 405 Türkistan'da Türk Edebiyatının Mefkûrevi Tehavvüllerine Umumî
 Bir Nazar
 411 Türkistan. İstanbul, 1936. (Türkistan Türk Gençler Birliğinde verilen
 konferanslar) Türkistan Türk Gençler Birliği Yayını, No: 1
 (Osmanbey Matbaası, 1936).
 420 Afganistanda Terakki ve İngiliz Rus Rekabeti
 429 Troçki, Troçkizim ve Bizim Noktai Nazarımız

Osman Hoca (Kocaoğlu)
 Türkçe, Özbekçe ve Farsça Şiirlerinden Seçmeler /
 Selected Poems in Turkish, Uzbek, Persian
 433 İntikam... Al İntikam!
 434 Ey Tanrı
 435 “Yâddâşt-i Buxârâ-Tûrân”

 436 **Necip Hablemitoğlu - Timur Kocaoğlu** Mahmud Hoca
 Behbudi'nin “Türkistan Medeni Muhtariyeti Layihası-1907” /
 Mahmud Khoja Behbudi's Project for Turkistan Cultural Autonomy-
 1907)

 467 **Timur Kocaoğlu** Buhara Ta'mim-i Ma'arif Cemiyeti Nizamnamesi-
 1909, İstanbul / Statutes and Line of Conduct of the Charity Society
 of Bukhara for the Dissemination of Education-1909, İstanbul

 485 **Mehmet Tütüncü** Buhara Cumhuriyetinin Bayrağı ve Kağıt Parası
 /The Flag and Paper Money of the Bukharan Republic

 491 Resim ve Belgelerin Listesi
 List of Illustrations and Documents

 493 Selected Index / Seçme Dizin (Mehmet Tütüncü)

ÖNSÖZ

Bu armağan kitabı Türkistan'da 1898 ile 1922 yılları arasındaki önemli tarihi olayların içinde yer alan Osman Hoca (Kocaoğlu)'nın anısına sunulmaktadır. Baymirza Hayit, Edward Allworth, Hisao Komatsu, Mehmet Saray ve başka kimselerin bana çeşitli zamanlardaki dileklerine uyarak çok sayıda bilim adamı ve araştırmacının katılımında böyle bir seçme yazılar kitabı hazırlamaya karar verdim. Ancak, bu konudaki çalışmanın ilk adımı 10-12 Mart 1998'te Japonya'nın Osaka şehrinde yapılan bir Orta Asya konferansı sırasında Hisao Komatsu ile yaptığım ayrıntılı konuşmadan sonra atıldı. Osman Hoca anısına sunulacak armağan kitabına alınacak yazıların konusu ise, Türkistan'ın 1900 ile 1924 yılları arasındaki siyasi, sosyal ve kültürel gelişmeleri olarak sınırlandı. Son üç yıl içinde dünyanın çeşitli yörelerinden çok sayıda bilim adamı yazı göndererek bu projeye destek verdiler. Sevgili dostum Mehmet Tütüncü de böyle bir armağanı yayınlama işini üstlendi.

Osman Hoca (1878-1968) Orta Asya tarihinin bu çok bunalımlı döneminde hem tanık hem de oyuncu idi. Onun siyasi hareketi 1898 Oş ayaklanmasında tutuklanmasıyla başladı. O daha sonra 1900'de Yaş (Genç) Buharalılar hareketine katıldı, 1909'da Bahçesaray'da Gaspıralı İsmail Beyle görüştü, 1909-1911'de İstanbul'da Türkçü aydınlarla tanıştı, Buhara ve Türkistan'dan öğrenci getirtmek amacıyla İstanbul'da bir dernek kurdu. Buhara'ya döndükten sonra orada özel Cedit okulları açmaya başladı, Türkistan'daki Ceditçilik hareketi önderlerinden Taşkent'te Münevver Qarı ve Semerkand'da Mahmud Hoca Behbudî ile yakın ilişkilerde bulundu. O daha sonra Çar Rusya sömürgeciliğine karşı Türkistan'daki 1916 halk ayaklanmasının başlatılmasında yönlendirici görev üstlendi. Dört yıl sonra, onu 1920'de Buhara Emiri Alim Han'ın tahtına son veren ihtilalci hareket önderlerinden biri olarak buluruz. 1920'de kurulan Buhara Halk Şuralar Cumhuriyeti'nde önce Maliye Bakanı, 1921'de Cumhurbaşkanı oldu. Kendisinin çok kısa süren cumhurbaşkanlığı sırasında, 1921'de Buhara hazinesinden 100 milyon altını Anadolu'da İstiklal Savaşını yürüten Mustafa Kemal Paşa'ya verilmek üzere Moskova'ya göndertti, 1922'de Basmacılar tarafına geçerek Buhara sınırları içindeki Rus garnizon ve askerlerine karşı silahlı mücadeleye girdi, Duşanbe şehrindeki ünlü Rus garnizonunu ele geçirme girişiminde bulundu, 1922 yılı yaz aylarında İngiliz resmi kişileriyle silah satın alma işini görüşmek için Afganistan'a geçti. Bolşeviklerin Buhara Cumhuriyeti yönetimi üzerinde tam kontrol sağlamalarından sonra Türkistan'a dönemedi ve Rusya'nın Afganistan üzerindeki baskısı dolayısıyla 1923 ortalarında Afganistan'dan Türkiye'ye geçti. Onun Türkiye'deki en önemli siyasi faaliyetlerinden biri, 1927-1934 yılları arasında İstanbul'da *Yeni Türkistan* dergisini çıkarmasıdır. 28 Temmuz 1968'de İstanbul'da gözlerini yumdu.

Çok dilli bu armağan üç bölümden oluşuyor. Birinci bölümde Osman Hoca'nın hayatı ve faaliyetlerinin en önemli noktalarını derleyen iki dilli yazı tarafımdan hazırlandı. Bu bölümde Osman Hoca'nın soyağacı, Özbek şairlerinden Dedehan Hasan, Cihangir Muhammet ve Taşpolat Ahmet'in Osman Hoca'ya ithaf ettikleri üç şiir bulunuyor. Ayrıca, ona ait bazı fotoğraflar yer alıyor.

Araştırma yazılarının hepsi ikinci bölümde toplandı. Yazıların büyük bir bölümü Osman Hoca'nın da içinde faal olarak yer aldığı çeşitli siyasi, sosyal ve kültürel olaylar ile onların önderlerini ele almaktadır. Çeşitli yazılarda Osman Hoca'dan söz ediliyorsa da, özellikle Adeeb Khalid ve Mehmet Saray'ın yazıları Osman Hoca'nın faaliyetlerinden ikisi üzerinde duruyor. Khalid Rusya'nın Buhara elçiliğindeki Şulga adlı bir görevli tarafından Osman Hoca'nın Cedit okuluna 1914 ortalarında yaptığı ziyaret ile ilgili yazılan raporu inceliyor. Saray ise, Anadolu'ya altın yardımı gönderilmesinde Osman Hoca'nın rolünü belirtiyor. Ceditçilik ve Cedit önderleri çeşitli yazıların ana konusunu oluşturuyor. Ahmet Salih Bıçakçı Ceditçilerin karşı çıktıkları ve değiştirmek istedikleri Buhara'daki medreseleri ve onların eğitim programlarını, Stéphane A. Dudoignon da Buhara ve Türkistan'daki Ceditçilik (Yenilik) ile "Kadimilik" (Geleneksellik) hareketleri arasındaki sosyal ve ideolojik çekişmeleri inceliyor. Edward Allworth Ceditçilik hareketinin az tanınan kişilerinden Ahmed Na'im Nusratullahbek (Naim Öktem) ile yaptığı söyleşinin bant çözümünü İngilizce çevirisiyle sunarken, Hamidulla Andicanlı Baltabayev ise, Buhara'daki Ceditçilik hareketinin hem kültürel hem de siyasi önderlerinden Abdurrauf Fitrat'ın faaliyetlerini ayrıntılı olarak ele alıyor. Hisao Komatsu Türk Dünyası'ndaki Ceditçilik hareketinin üç önemli kişisi olan Abdurreşid İbrahim, Gaspıralı İsmail Bey ve Abdurrauf Fitrat'ın zaman süreci içindeki değişik görüşlerini karşılaştırıyor. Tomohiko Uyama yazısında, Akhmet Baytursynov, Miryakub Devlet, Mustafa Çokay ve Alaş-Orda hareketine katılmış olan başka Kazak aydınlarının birbirinden farklı tutum ve görüşlerini inceliyor. Mambet Qoygeldiyev, Saidakbar Ağzamhocayev, Kambar Atabayev yazılarında 1917'deki Türkistan Muhtariyetini değişik açılardan incelerken, Darhan Hıdıraliyev yazısında Alaş Orda ve Türkistan muhtariyetlerinin en önemli önderlerinden Mustafa Çokay'ın hayatı ve faaliyetlerini ayrıntılı olarak ele alıyor. Bu armağan içindeki başka yazılarda genel konular ele alınmıştır. Baymirza Hayit Çarlık idaresinden Bolşevizm'e geçiş sürecinde Türkistan'daki belli başlı siyasi olayları incelerken, Nadir Devlet Çarlık Rusyasında yaşayan Türkler arasında milli bilincin uyanışında büyük katkısı olan önemli siyasi toplantılar ve teşkilatlar hakkında bilgi veriyor. H. B. Paksoy yazısında Türkistan'da din ile devlet işlerinin birbiriyle ilişkisi konusunda Sovyet öncesi, Sovyet ve Sovyet sonrası dönemlerindeki farklı tutumları karşılaştırıyor. Uli Schamiloglu Kazan ve Buhara'da Türk aydınları arasında dini ve milli

uyanış hareketleri karşısında Rus Doğubilimcilerinin yorumlarını mercek altına yatırıyor. M. Nazif Shahrani 1920-1930'larda Sovyet baskısından kaçarak Afganistan'a gelip yerleşmiş olan Türkistanlı muhacirlerin Afganistan'da 1979-1988 yılları arasında Sovyet işgaline karşı direniş hareketlerindeki önemli rollerini belirliyor. Khayrulla İsmetullayev yazısında Osman Hoca'nın 1927'de Çolpan'ın şiirleri üzerinde yayınladığı yazısından başlayarak bugüne kadar Türkistan dışında Çolpan hakkında yapılmış olan araştırmaları değerlendiriyor.

Üçüncü bölüm çeşitli metinler ve belgelerden oluşan dosyaları içeriyor. Birinci dosyada Osman Hoca'nın kendi yazdığı Türki (Özbekçe) ve Farsi (Tajik) şiirlerden birkaçı var. İkinci dosyada Osman Hoca'nın yazılarından üçü ile bir konferans metni yer alıyor. Üçüncü dosyada Mahmud Hoca Behbudi'nin Türkistan Kültürel Özerkliği konusunda 1907'de hazırlamış olduğu bir taslak ile onun kendi el yazısıyla asıl metnin tıpkıbasımı sunuluyor. Dördüncü dosyada İstanbul'da kurulmuş olan Buhara Ta'mim-i Maarif Cemiyeti'nin tüzüğünün transkripsiyonu, İngilizce çevirisi ve asıl basılı metnin tıpkıbasımı veriliyor. Beşinci dosyada ise, Buhara Cumhuriyeti'nin kağıt parası ve bayrağının fotoğrafları yer alıyor.

Bu kitapta yayınlanan çeşitli tarihi belgeleri eski Osmanlı subayı rahmetli Raci Çakıröz, Necip Hablemitoğlu, Adeeb Khalid ve Mehmet Tütüncü sağladılar. Yazıların toplanması, değerlendirilmesi, yayına hazırlanması sırasında karşılaştığım her türlü teknik, özellikle bilgisayar kullanım özellikleri konusunda Cemal Aydoğmuş, Ahmet Salih Bıçakçı ile öğrenci asistanlarımdan Tankut Doğrul ve Gökhan Hisar sürekli yardımcı oldular. Darhan Hıdıraliyev Kazakça yazılmış bir yazıyı Türkiye Türkçesine çevirdi ve Kazakça başka bir yazıyı da Kiril alfabesinden Latin alfabesine aktardı. Uli Schamiloglu, Molly Farquarson, Richard Hight, Krysia Burnhem, Shirley Verrette ve William Dirks İngilizce düzeltilerde yardımcı oldular. Yukarıda adlarını saydığım herkese ayrı ayrı teşekkür ederim. Eşim Nigar ve çocuklarım Nurhan, Çolpan ve Babur'a da bu kitabın son üç yıl içinde hazırlanmasını büyük bir sabırla bekledikleri için çok şey borçluyum.

Bu armağan içinde yer alan bütün yazılar ve belgelerin Türkistan'da 1900 ile 1924 yılları arasında gelişen tarihi olay ve önemli önderlerin az bilinen karanlık yönlerinden bir bölümünü aydınlatmış inancındayım. Bu armağan kitabının burada ele alınan çok sayıda konu, tartışma ve görüş üzerinde ilerde başka araştırmalar da yapılmasına aracı olacağını umuyorum. Bu armağanın belki de en önemli değeri, yazılarıyla katkıda bulunanların tanınmış bilginlerden ilk bilimsel araştırmalarını burada sunan doktora öğrencilerine kadar geniş bir yelpaze oluşturmalarıdır. Bu armağan kitabının Orta Asya araştırmalarındaki zincirin bir başka halkası olacağını ümit ederim.

Timur Kocaoğlu
31 Mayıs 2001, İstanbul

PREFACE

This memorial volume (*festschrift*) is dedicated to Osman Khoja (Kocaoglu) who took part in the major historical events in Turkistan between 1898 and 1922. At the frequent suggestions of Baymirza Hayit, Edward Allworth, Hisao Komatsu, Mehmet Saray and others, I decided to put together a collection of studies by various scholars. The first step for this project, however, was taken at a lengthy discussion with Hisao Komatsu during a Central Asian conference in Osaka, Japan in March 1998. We chose political, social, and cultural developments in Turkistan between 1900 and 1924 as a central theme for this volume. During the last three years, many other scholars around the world have supported this project by submitting their valuable articles. My dear friend Mehmet Tutuncu has offered to publish this work.

Osman Khoja (1878-1968) was both a witness and an actor in the very critical period of Central Asian history. His political activism began when he was arrested during the 1898 uprising in Osh (now in the present day Kirgizstan). He later joined the Young Bukharan movement in 1900, met with the reformist leader Ismail Gaspirinski in 1909 in Bakhchesaray (Crimea), got acquainted with several leading Turkish nationalist intellectuals and founded a society devoted for the education of Turkistani young people during his stay in Istanbul (1909-1911). After his return to Bukhara, he opened many Jadid (reformist) schools and began close contacts with leading reformists, such as Munavvar Qari in Tashkent and Makhmud Khoja Behbudi in Samarkand. He subsequently became one of the organizers of the 1916 mass rebellion against Tzarist Russian rule in Turkistan. Four years later, we find him among the leaders of the revolutionary Young Bukharans who overthrew the Amir of Bukhara. In 1920, he was appointed as Minister of Finance in the Bukharan interim government and was elected as the president of the Bukharan Republic in 1921. During his very short term of presidency, he sent gold aid to Mustafa Kemal Atatürk for the War of Independence in Anatolia, he joined the Basmachi armed struggle against the Soviet rule, he directed the siege of the Russian garrison in Dushanba (now in the present day Tajikistan), and he went to Afghanistan to negotiate an arms deal with the British officials. He couldn't return to Bukhara after the rise of the Soviet control there and he was also asked to leave the country by the government of Afghanistan after intense pressures by Moscow. Following his arrival in Istanbul in mid-1923, he carried on his political activities in exile. One of his major occupations was the publication of the journal *Yeni Turkistan*, aimed at the independence of Turkistan, between 1927 and 1934. He died on July 28, 1968 in Istanbul.

This multi-language volume is divided into three parts. The first part consists of a chapter in two languages, describing the main traits of Osman Khoja's life and activities by the author of this preface. This part also includes the poems dedicated to Osman Khoja by three Uzbek poets, Dadakhan Hasan, Cihangir Muhammad, and Tashpolat Ahmad as well as a file of various photographs from the life of Osman Khoja.

All other research papers are collected in the second part. The majority of the articles in this part deal with the events and the leading personalities with whom Osman Khoja was involved. Various chapters mention his name and some of his activities. However, especially the articles by Adeeb Khalid and Mehmet Saray highlight two of Osman Khoja's activities. Khalid's piece analyzes a secret report by a Tsarist Russian official, Shul'ga, who visited Osman Khoja's Jadid school in Bukhara in mid-1914. Saray's piece discusses the role of Osman Khoja in sending aid to Anatolia.

Jadidism and the Jadidist personalities are the focal point of many articles. Ahmet Salih Bıçakçı reviews the Bukharan traditional higher institutions of education (madrassas) and their curriculum, which the Jadids opposed and wanted to change. Stéphane A. Dudoignon assesses both the social and ideological differences between the Jadidist (reformist) and Qadimist (Traditional) movements. Edward Allworth presents the English translation of the interview with one of the lesser known members of the Bukharan Jadids, Ahmed Na'im Nusratullahbek, while Hamidulla Andicanlı Baltabayev appraises the cultural and political activities of the Bukharan Jadidist politician, Abdurrauf Fitrat. In addition, Hisao Komatsu compares the diverse visions of the three leading reformist intellectuals of the Turkic world: Abdurrashid İbrahim, İsmail Gaspirinski, and Abdurrauf Fitrat. Tomohiko Uyama explores the conflicting stances of leading Kazak intellectuals at the turn of the twentieth century, such as Akhmet Baytursonov, Miryaqub Dauletov, Mustafa Chokay and other intellectuals of the Alash-Orda movement.

The chapters by Mambet Qoygeldiyev, Saidakbar Agzamkhojaev, and Kambar Atabayev examine various aspects of the Turkistan Autonomous Government in 1917, while Darhan Hidiraliyev's article focuses on the life and political activities of Mustafa Chokay, the principal organizer of both governments of Alash-Orda and Turkistan.

Several chapters of the volume deal with general topics. Baymirza Hayit recounts the major political developments in Turkistan during the transition period from Tsarist rule to Soviet power, whereas Nadir Devlet furnishes information on the important congresses and organizations which helped to foster the national consciousness among the Turkic peoples of Tsarist Russia. H. B. Paksoy's chapter looks at the question of secularism in the pre-Soviet, Soviet, and post-Soviet periods. Uli Schamiloglu attempts to

scrutinize the ideas behind the various religious and national movements among the Turkic peoples in the pre-Soviet age. M. Nazif Shahrani's chapter delves into the historical facets of two Russian occupations, one of Turkistan in the 1920s and the second of Afghanistan between 1979 and 1988. Khayrulla Ismatullayev surveys the studies conducted outside Uzbekistan on the Uzbek poet, Cholpan, from Osman Khoja's article in 1927 up to the present day.

The third part contains various files of texts and documents. The first file includes several of Osman Khoja's original poems in Turki (Uzbek) and Farsi (Tajik) languages. The second file presents the Turkish texts of three articles and a conference pamphlet by Osman Khoja. The third file gives the Latin script transcription of Mahmud Khoja Behbudi's proposal for Turkistan Cultural Autonomy in 1907 and its original handwritten facsimile. The fourth file comprises the text of the Statutes of the Benevolent Society of Bukhara for the Dissemination of Knowledge among the Masses in 1909 (Istanbul) in the following three formats: a Latin script transcription followed by an English translation and the photographs of its original Arabic script publication. The fifth file encompasses the paper money and the flag of the Bukharan Republic in 1921.

The various historical documents and photographs published in this volume were kindly given by the late Ottoman officer Raci Çakıröz, Necip Hablemitoğlu, Adeeb Khalid, and Mehmet Tütüncü. My student assistants, Tankut Doğrul and Gökhan Hisar, as well as Cemal Aydoğmuş, Ahmet Salih Bıçakçı, helped me generously to solve my computer related tasks and problems. Darkhan Hidiraliyev translated an article from Kazak into Turkish and transliterated another one from Cyrillic into Latin script. Uli Schamiloglu, Molly Farquharson, Richard Hight, Krysia Burnham, Shirley Verrette, and William Dirks have lent their hands in editing some of the English-language articles. My appreciation goes to all these dear friends and colleagues. Last but not least, I am also grateful to my wife, Nigar, and children Nurhan, Cholpan, and Babur, who have patiently awaited the final draft of this volume.

I believe the studies and the documents in this volume will shed light on the many dark pages regarding the historical events and personalities in Turkistan between 1900 and 1924. This, in turn, will inspire further research on various questions, points, and opinions raised in this volume. One of the noteworthy merits of this volume rests on the composition of its contributors ranging from well-established scholars to graduate students who have presented their first scholarly analyses here. This volume, I hope, will be another link in a chain in the field of Central Asian studies.

Timur Kocaoğlu
31 May 2001, Istanbul

Birinci Bölüm / Part One*Armağan Konusu / The Subject of the Memorial Volume*

1.

Timur Kocaoğlu
Yenilik Hareketleri ve İhtilaller Arasında Osman Hoca
(Kocaoğlu)

2.

Timur Kocaoğlu
Osman Khoja (Kocaoğlu) Between the Reform Movements and
Revolutions

3.

Osman Hoca'nın Soyağacı
(*Osman Khoja's Family Tree*)

4.

Özbek Şairlerinin Osman Hoca Hakkındaki Şiirleri
(*Poems Dedicated to Osman Khoja by Uzbek Poets*)

5.

Fotoğraflarla Osman Hoca
(*Osman Khoja in Photographs*)

Yenilik Hareketleri ve İhtilaller Arasında Osman Hoca (Kocaoğlu)

Timur Kocaoğlu**İstanbul*

Türkistan'daki Cedidçilik (Yenilikçilik) hareketinin önemli üyelerinden biri ve 1921-1922 arasında Buhara Cumhuriyeti'nin cumhurbaşkanlığını yapmış olan Osman Hoca¹ (Kocaoğlu)'nın kendi ağzından yazılmış hatıralarının elyazması bugün artık kaybolmuştur.² Bu yüzden, bu yazıda daha çok Osman Hoca hakkında çeşitli kaynaklardan derlenmiş bilgiler yer alıyor. Ancak, Osman Hoca'nın 1900 ile 1922 yılları arasında Türkistan ve özellikle Buhara'daki faaliyetleri daha tam olarak aydınlatılmış değildir. Bunun başlıca sebeplerinden biri ise, Türkistan'da 1924-1991 yılları arasında süren 68 yıllık Sovyet sömürgecilik politikasıdır. Özbekistan bağımsızlığının 1 Eylül 1991'de ilan edilişinden sonraki

* Doçent Dr. Timur Kocaoğlu, Türk Dili ve Orta Asya Araştırmaları, Koç Üniversitesi.

¹ Osman Hoca'nın adı çeşitli kaynaklarda şu değişik şekillerde yer alıyor: Osman Hoca, Osman Hocaoğlu, Usman Khoja, Usman Khoja-oghli, Osman Khojaev, Usman Xocaev, Usman Polatxocaeviç Xocaev, Osman Polatkhojaev, Usmanxoca Polatxocaev, Osman Kocaoğlu ve Kocaoğlu Osman. Osman Hoca Türkiye'ye gelerek Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olunca Kocaoğlu soyadını aldı. Kendisi 1927 yılında çıkmaya başlayan *Yeni Türkistan* dergisindeki yazılarından itibaren hayatı boyunca hep "Osman Kocaoğlu" adı ve soyadını kullandı.

² Türk ressamı Nusret Karaca 1965 ile 1967 arasında Ankara'da Osman Hoca'nın kendi ağzından hatıralarını kaleme almıştı. Elindeki hatıratı yayınlama konusunda benim ve başkalarının tekliflerini geri çeviren Nusret Bey olmayacak derecede yüksek kalem hakkı alma hayaliyle Haziran 1998'de ölümüne kadar bu hatıratı gizledi. Bu hikaye, Nusret Beyin biri lise öğretmeni ve ikisi bale sanatçısı olan üç kızının onun ölümünün üstünden daha bir ay geçmeden babalarının Arapça yazılı bütün evraklarını çöpe atmak üzere evin kapıcısına vermeleriyle traji-komik bir şekilde sona ermiştir. Ben Nusret Beyin ölümünden ancak bir ay sonra kızlarıyla görüştüğümde, şu iki acı haberi aldım: biri Nusret Beyin ölümü, ikincisi babamın hatıralarının kayboluşu!

günlerde, Özbek tarihçisi Prof. Rüstem Şemsütdinov 15 Ekim 1991’de Özbekistan basınında bu konuda heyecanla şöyle yazmıştı:

Biz tarihçiler Osmanhoca Polathoca’yı şimdiye kadar *vatan hâini*, *İngiliz casusu* diye karaladık. Tarihi eserlerimizde meseleye her yönüyle eğilmeden, işi aceleye getirerek kolayca hedefe varmak için Osmanhoca ve ona benzer inkilabımızın savaşçıları ve öncülerine *vatan hâini*, *inkilâp düşmanı*, *burjuva milliyetçisi*, *Türkçü*, *İslamcı* gibi damgalar vurmaya sürdürdük. Bununla, kendi eserlerimizin, incelemelerimizin, doktora tezlerimizin *sınıfsal*, *partici*, *uluslararası güncel ruhta* yazıldığını kanıtlamaya çalıştık.³

Tarihçi Şemsütdinov yazısında Osman Hoca’nın Buhara’daki siyasi faaliyetlerinden bazıları hakkında bilgi verdikten sonra “Osman Hoca Polathocayev’in bütün siyasi portresini çizmek, onun hayat yolu ve faaliyetinin olumlu ve olumsuz yanlarını belgeli kaynaklar, hatıralar temelinde iyi öğrenmek ve doğru değerlendirmek lazım” diye ekliyor. Osman Hoca (Kocaoğlu) 90 yıllık hayatında çok sayıda tarihî olaya tanıklık etti ve bazılarında kendisi “tarih yapıcı” roller üstlendi.

Doğumu, Ailesi ve Eğitimi

Osman Hoca 1878 yılında Türkistan’ın Fergane vadisindeki Oş kasabasında dünyaya geldi.⁴ Babası Polat Hoca, annesi Fatma Âyim, baba tarafından dedesi Kerametullah Hoca idi. Polat Hoca’nın kardeşi Übeydullah Hoca’nın oğlu Feyzullah Hoca (1896-1938) ile Osman Hoca amca çocukları olurlar.⁵ Buhara Emiri’nin baskısından kurtulmak için Buharalı tüccarlar Semerkand veya Fergane kasabalarında yılın bir kaç ayını geçirir ve oralarda birer ticarî şube bulundururlardı. Polat Hoca da Oş’da Fatma Âyim Hanımla evlendikten ve Osman Hoca doğup biraz büyüdükten sonra, küçük Osman’ı Buhara’ya götürerek orada özel olarak tuttuğu hocaların eliyle yetiştirmeye başlar. Osman Hoca daha sonra medrese tahsilini de Buhara’da yapar. Genç Osman Hoca medrese tahsili dışında İstanbul, Baku, Bahçesaray, Kazan, Taşkent’te çıkan gazete ve dergiler, özellikle Gaspıralı İsmail Bey’in *Tercüman* gazetesiyle eline ulaşabilen kitap ve risaleleri okuyarak bilgisini

³ Rüstem Şemsütdinov, “Osmanxoca Vatan Xâini Émesdi” *Xalq Sözi* (Taşkent), 15.10.1991, s. 3.

⁴ Osman Hoca’yı yakından tanıyan Naim Öktem’e göre, Osman Hoca 1293 (rumî) yılının Ekim ayında dünyaya gelmiştir, bak. Naim Öktem “Osman Kocaoğlu’nun Ardından” *Türk Kültürü*, Sayı 71 (1968), s. 52.

⁵ Osman Hoca’nın soyağacı bir sonraki bölümde yer alıyor. Osman Hoca’nın soyu ve akrabaları hakkındaki bilgiyi Kasım 1990’da Buhara’da 85 yaşındaki Muhtereme Hanımdan aldım. Muhtereme hanım, Osman Hoca’nın amcası Übeydullah Hoca’nın oğlu İbâd Hoca’nın kızıdır.

artırır.⁶ Bu yıllarda Osman Hoca başka Ceditçi (yenilikçi) aydınlar gibi *Tercüman* gazetesindeki Ceditçilik düşünceleri ve Usul-i Cedit okulları hakkındaki haberlerden ilham alır.⁷

Andican Ayaklanması

Osman Hoca öğrencilik yıllarında yaz aylarını babası gibi Oş’da geçirmeyi adet etmişti. Osman Hoca 1898 yazında da Oş’ta iken Çarlık Rusya’sının Türkistan’daki egemenliğine karşı 17-19 Mayıs’ta ünlü Dükçi İşan ayaklanması olur. İsyan Rus askerleri tarafından bastırıldıktan sonra Oş ve etrafında 777 kişi tutuklanır.⁸ Prof. İbrahim Yarkın’ın verdiği bilgiye göre, tutuklananlar arasında akrabalarından birçok kimse ile birlikte genç Osman Hoca da vardı.⁹ Osman Hoca’nın bu ayaklanmaya katılıp katılmadığını bilmiyoruz, ancak ilk elde tutuklanan çok sayıda kimseden daha sonra 362 kişi serbest bırakılır.¹⁰ Yine Prof. Yarkın’a göre, Osman Hoca Buhara Emirliği vatandaşı olduğu için Buhara hükümetine teslim edilir ve Buhara hükümeti de yaptığı soruşturmadan sonra Osman Hoca’yı Buhara sınırları dışına çıkarmamak kaydıyla serbest bırakır.

Ceditçilik (Yenilikçilik) Hareketleri

Osman Hoca’nın 1898 ile 1910 yılları arasındaki hayatı ve faaliyetleri hakkında bugün çok az bilgimiz var. Bu yıllar arasında Osman Hoca bütün Türkistan’da yayılmaya başlayan Ceditçilik hareketinin içinde yer alır ve Buhara’daki Ceditçilik hareketinin ise en önemli liderlerinden biri olur. Ceditçilik hareketi ilk önce eğitimde yenilik yapma amacıyla ortaya çıktığı halde daha sonraları siyasî bir hareket ve hatta siyasî parti halini alacaktır. Bu durumu Sadriddin Aynî de şöyle belirtir:

⁶ İbrahim Yarkın, “Kocaoğlu Osman” *Türk Kültürü*, Sayı 70 (1968), s. 122-124.

⁷ Sadriddin Aynî “Tercüman” gazetesinin Buhara’daki etkisini kendi hatıralarında şöyle belirtir: “Bu gazete ve dergiler Buhara’ya az gelse de, onlar Emir’in Orta Asırlar boyunca ağır idare usulü ve muteassıp muallimler etkisi altında geri kalan Buhara kitesinin fikrine olumlu etki yapmaya başladı.” → Sadriddin Aynî, “Qısqaça Tercimei Hâlim”, *Eserler*, Cilt 1. Taşkent: ÖzSSR Devlet Bedîî Neşriyatı, 1963; s. 65.

⁸ Hamid Ziyaev, *Türkistan’da Rossiya Tecâvüzi ve Hükmrânlığa Qarşı Küreş*. Taşkent: “Şark”, 1998, s. 383-399.

⁹ İbrahim Yarkın, a.g.e., s. 123.

¹⁰ Hamid Ziyaev, a.g.e., s. 397’de verilen bilgiye göre, tutuklanan 777 kişiden 415’i mahkemeye çıkarılır, onlardan 32 kişi ayaklanmayla ilgisiz bulunmuş, 380 kişi ölüm cezasına çarptırılmış. Bazı kaynaklara göre ölüm cezasına çarptırılan 380 kişiden ancak 18’i idam edilmiş, 362 kişi ömürboyu hapisle 20 ve 4 yıl arasında çeşitli hapis cezalarına çarptırılmış, 15 kişi Sibirya’ya sürülmüş.

Ancak, daha bu ilerici hareketlere ihtilalci hareket denilemezdi. O yalnız mektep, medrese ve başka eski gelenek-görenekleri düzeltme, Emir tarafından çıkarılan vergileri belirli bir düzene sokma, Emir memurlarının keyfi hareketlerini durdurmayı istiyordu. Yenilik hareketlerinin önemli bir meselesi çiftçilerden vergi alınışını kesin bir düzene sokmaktı. Bu yenilik hareketine ben de katıldım. Biz mektep ve medreseleri düzeltmeyi teşvik ediyorduk.¹¹

Bir zamanlar bütün dünyaya bilim yayma merkezi olan Buhara medreseleri 17.nci yüzyıldan sonra gerilemeye başlamış ve 19.uncu yüzyılda bilimden tamamen uzaklaşarak yobazlık yuvalarına dönüşmüştü. Buhara medreselerinin bu acıklı vaziyeti Sadriddin Aynî tarafından etraflıca anlatılmıştır.¹² Halbuki, Türkistan'ın ünlü gökbilim (astronomi) bilgini Uluğ Bek (1394-1449) Buhara'daki bir medresenin girişine şu yazıyı yazdırtmıştı: “Zihnini aydınlatmak, her müslüman erkek ve kadının ödevidir.”¹³

Buhara'daki okul ve medreseleri yenileştirme ve çağdaş düzeye getirme düşüncesini Buhara içinde duyan ilk aydınlardan biri Ahmed Kelle lakabıyla ünlü bilgin Ahmed Mahzum Dâniş (1817-1896)'tir.¹⁴ Ahmed Dâniş Buhara medreselerinde eğitim görmüş olsa da, medreselerde verilen bilgileri yetersiz gördüğünden matematik (hendese ve hesap) gibi bilimleri kendi kişisel girişimiyle bu konunun uzmanlarını bularak okumuş ve keskin zekası ve yeteneğiyle kısa bir sürede Buhara'da ünlenmişti. O *Nevâdirü'l-vaqâi* adlı eserinde Buhara medreselerindeki eğitim-öğretim bozukluklarını dile getirmiştir.¹⁵ Ahmed Daniş'in etrafında yetişen gençler, ayrıca Şerif Mahzum, İsâ Mahzum, İnâyet Mahzum, Yahyâ Hoca, Kâri Abdülmecid Züfünun, Molla Şerif Saat, Mirza A'zam Sâmî gibi başka aydınların ilerici görüşleri ile Gaspıralı İsmail Bey'in “Tercüman” gazetesinde yaydığı Ceditçilik düşünceleriyle de tanışıyorlardı.¹⁶ Tercüman dışında İstanbul,

¹¹ Sadriddin Aynî, “Qısqaça Tercime-i Hâlim”, *Eserler*, Cilt 1. Taşkent: ÖzSSR Devlet Bedîî Neşriyatı, 1963; s. 66.

¹² Sadriddin Aynî, “Buxârâ İnqilâbı Tarixi Üçün Materialler”, *Eserler*, Cilt 1. Taşkent: ÖzSSR Devlet Bedîî Neşriyatı, 1963; s. 187-195.

¹³ Timur Kocaoglu, “Türkistan'da Cedit Okulları”, *Hür Türkistan İçin* (İstanbul), Sayı: 6 (15 Mayıs 1976), s. 3.

¹⁴ Ahmed Daniş'in doğum ve ölüm yılları Aynî tarafından Hicrî 1232 ve 1314 olarak verilir: Sadriddin Aynî, a.g.e., s. 196-197.

¹⁵ Nevâdirü'l-Veqâi' az te'lifât-i Ahmad Maxdum Buxârî. (Elyazma) Özbekistan Fenler Akademiyası Şarqşunâslık İnstitutı Qol yazmalar Fondu (Taşkent): No: 33g2095.

¹⁶ Sadriddin Aynî, a.g.e., s. 198-199; Aynî'nin verdiği bilgiye göre, Şerif Mahzum Emir Muzaffer saltanatı devrinde Buhara'dan kaçarak İstanbul'a yerleşir, İsâ Mahzum ve İnâyet Mahzumlar ise, bir ara Emir Muzaffer yüzünden Buhara'dan

Hindistan, Mısır'da çıkan gazeteler de Buhara'ya geliyordu. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Tanzimat Fermanı (1878) ve 1908 İttihad ve Terakki, İran ve Rusya'daki devrimlerin de peşpeşe duyulması yenilikçi düşüncelerin Buhara'da artması ve yayılmasını sağladı.

Cedit Okulları

Kırım'daki ilk Cedit okulunu 1884 yılında Bahçesaray'da açan Gaspıralı İsmail Bey 1893'te Buhara'ya gelerek Emir Abdulahad ile görüşmek ister ancak onunla değil de Emir'in başka adamlarıyla konuşabilir. 1893'te Semerkand'da ilk Cedit okulu açılırsa da, aradan 40 gün geçmeden Emir'in buyruğuyla kapatılır.¹⁷ Gaspıralı aracılığıyla açılan Türkistan'daki bu ilk Cedit okulunu bir Türkistanlı Ceditçi açmıştı. Sonra 1898 ile 1908 yılları arasında yüzü aşkın Cedit okulu açılır. O yıllarda Türkistan'da 102 tane Cedit ilkokulu ve 2 tane Cedit ortaokulu vardı. Bunlardan 6 tanesi Buhara Emirliği'nde, 8 tanesi Hive Hanlığı'ndaydı.¹⁸ Buhara Emirliği'ndeki Cedit okulları açıldıktan kısa bir süre sonra Emir tarafından kapatılırdı. Ancak Ceditçi aydınlar yılmaz tekrar başka bir yerde Cedit okulu açarlardı. Cedit okulları o yıllarda tabii ki kişilerin kendi evlerinde veya tanıdıklarının evlerinde açılırdı. Buhara'da Cedit okulları açma çalışmalarını desteklemek için Buharalı Ceditçiler ve iş adamları 1909 yılı Mart (1327 Rebi'ülevvel) ayının ortasında “Şirket-i Buhara-i Şerif” adlı görünüşte ticarî, ancak gerçekte siyasî bir şirket kurarlar.¹⁹ Bu kuruluş el altından Cedit okulları için ders kitapları ve araçları sağlamaya çalışır.²⁰ Tarihçilerden Sadriddin Aynî, Zeki

uzaklaşırlarsa da, Emir Abdülhad devrinde geri döner ve eziyet içinde bir hayat sürerler. Yahya Hoca ve Kâri Abdülmecid Züfünunlar kendilerini deli gibi gösterdikleri için istedikleri eleştiriyi yapmaya devam ederler. Damla Şerif Saat hayatını saatçilikle geçirir. Mirza A'zam Sâmî Emir Muzaffer ve Abdülhad devirlerinde saray tarihçiliği yapmış olsa da, eleştirileri yüzünden yaşlılıkta saraydan kavulur ve gözlerini sefâletde yumar.

¹⁷ M. Ramiz, *Oktabir ve Halk Ma'ârifî*. Taşkent: Özbek Devlet Neşriyatı, 1928, s. 33-35.

¹⁸ İkinci Cedit okulunu Selâhiddin Damla 1898'de Kokand'da açar. Aynı yıl Tokmak şehrinde de bir Cedit okulu açılır. 1899'da Mannan Kâri Taşkent'te ve Şemseddin Damla Andicân'da birer Cedit okulu açarlar. Münevver Kâri 1900'de Taşkent'in Mirâbâd mahallesinde bir Cedit okulu açar. Hacı Mu'in ve Abdulkadir Şekurî beyler 1903'te Semerkand'da Cedit okulu açarlar. Bu okulun açılmasında Mahmud Hoca Behbudî'nin de yardımı olmuştur. → Ramiz, a.g.e., ayrıca Timur Kocaoglu, “Türkistan'da Cedit Okulları”, a.g.y.

¹⁹ Sadriddin Aynî, “Buxârâ İnqilâbı Tarixi Üçün Materialler”, a.g.e., s. 202.

²⁰ Hélène Carrère d'Encausse, *Islam and the Russian Empire: Reform and Revolution in Central Asia* [English translation by Quintin Hoare]. Berkeley: University of California Press, 1988; s. 87-88; French original → Hélène Carrère

Velidi Togan, Hélène Carrère d'Encausse ve Baymirza Hayit hem “Şirket-i Buhara-i Şerif” hem de 2 Aralık 1910’da kurulan “Terbiye-yi Etfal” (Çocukların Eğitimi) derneğini kuranlar arasında Osman Hoca’nın adını anarlar.²¹

Bahçesaray ve İstanbul (1909-1913)

“Şirket-i Buhara-i Şerif” Cedit eğitim metodlarını öğrenmek için Buharalı Ceditçileri çeşitli yerlere gönderir. Bu konuda Aynî şunları yazıyor: “...hemde *usul-i savtiye* [Cedit] okulları ile yakından tanışmak için Osmanhoca ve Hamidhoca’yı Bahçesaray ve İstanbul’a gönderdik.”²²

Hamid Hoca Mihri ve Osman Hoca da 1909 yılında Bahçesaray’a giderek Gaspıralı İsmail Bey ile görüşür, onun Cedit okullarında inceleme yapar ve eğitimdeki Cedit metodunu öğrenirler. Osman Hoca daha sonra Odesa’dan vapurla İstanbul’a gelir. Osman Hoca’nın Bahçesaray ve İstanbul’daki yılları hakkında elimizde fazla bilgi yok. Ancak çeşitli kaynaklarda onun İstanbul’daki Türk aydınları ve önemli kişileriyle görüştüğü belirtilmektedir. Onlar arasında Enver Paşa da vardır. Osman Hoca kendisi gibi Buhara’dan İstanbul’a gelmiş olan Abdurrauf Fıtrat, Muqimiddin Begcan, Abdülaziz Gulcalı ve Sadık Aşuroğlu ile birlikte Buhara’daki “Terbiye-yi Etfal” adlı derneğin İstanbul’daki şubesi olarak 26 Ekim 1909 (11 Şevval 1327)’da “Buhara Ta’mim-i Ma’ârif Cemiyet-i Hayriyesi” adlı bir dernek kurar ve bunun tüzüğünü (nizamnamesini) aynı yıl İstanbul’da yayınlarlar.²³ İstanbul’daki dernek de hiç bir siyasi amaç gütmeyişini daha ilk maddesinde açıklar:

“Madde 1: Buhara Ta’mim-i Maarif derneği, Türkistan’da ve özellikle Buhara’da bilimin yayılması ve okulların açılması amacıyla kurulmuş bir hayır derneğidir ve hiç bir siyasi amaç gütmeyeceği gibi, bugünkü siyasi derneklerin hiç biriyle de bağılılığı ve ilişkisi yoktur”

Bu derneğin gerçek amacının “mali durumuna göre, Buhara ve Türkistan’dan her yıl gerektiği kadar öğrenci getirerek İstanbul okullarında eğitim verdirmek” olduğu 2. maddede belirtilmiştir. Dernek bu amacına

d’Encausse, *Reforme et Revolution chez les Musulmans de l’empire russ.* Paris: Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, 1966.

²¹ Baymirza Hayit, *Turkestan im XX. Jahrhundert.* Darmstadt: C. W. Leske Verlag, 1956; s. 118.

²² Sadriddin Aynî, a.g.e., s. 202; Aynî’ye dayanarak Carrère d’Encausse da bu bilgiyi aktarır: Hélène Carrère d’Encausse, a.g.e., s. 88.

²³ *Buxâra Ta’mim-i Ma’ârif Cemiyet-i Xayriyesinin Nizamnâme-yi Esâsîsi*, 11 şevvâl 1327 (Merkezi: Der-Sa’âdet Vezirxân “Metin” Matba’asında tab’ olunmuştur). Metin, tıpkıbasım, İngilizce çevirisi bu kitabın Üçüncü Bölümü’nde.

uygun olarak Türkistan’dan İstanbul’a 1911’de 15 ve 1912’de 30 öğrenci getirtir.

Buhara’da Cedit Okulları

Osman Hoca ve Hamid Hoca 1913 yılı ilkbaharında İstanbul’dan Buhara’ya dönerler.²⁴ Osman Hoca hemen Latif Hoca adlı birinin evinde Cedit okulu açar. Aynî’nin verdiği bilgiye göre, bu okulda Osman Hoca özellikle kendi akrabalarının çocuklarını okutmaya başladı. Aynı yıl yaz ayında ise, Osman Hoca Gavgeşân havuzu yanında bir bina kiralayarak okulunu oraya taşır. Karatahta ve başka ders araçlarını hazırlar, kendine iki tane yardımcı öğretmen alarak işe başlar. Hamid Hoca ve başka Ceditçiler de okul sayısını artırır. 1914 yılında öğrenci sayısı durmadan arttığı için Cedit okullarına öğrencileri sığdırmak büyük bir problem olur. Osman Hoca o yıl okulunu daha da geniş bir binaya göçürmek zorunda kalır. 1914’te Osman Hoca’nın okulunda 200 kişi, Molla Vefâ’da 80 kişi, Markiş’te 150 kişi, Hiyâbân’daki okulda ise 40-50 kişi öğrenim görmekteydi.²⁵ Ayrıca bu okullarda gece kursları da açılarak yaşı epey ilerlemiş kişilere de okuma-yazma öğretiliyordu.

Ancak Cedit okullarının bu gelişmesinden hem Çar Rusyası’nın Buhara’daki resmi görevlileri hem de Buhara emiri memnun değildi. Rus idarecilerinin Buhara emiri üzerindeki sürekli baskıları dolayısıyla, emirin adamları çeşitli bahaneler ve kirli yollarla Cedit okullarını engellemeye başladılar. Hatta Cedit önderlerine bu işten vaz geçmeleri için yüklü para ve yüksek görevler bile önermeye başladılar. Aynî bu konuda Osman Hoca ile ilgili şu ilginç olayı anlatır:

Bir gün Molla Kamar, Baş Kadı [Burhaniddin]’in emriyle en gelişmiş Cedit okuluna sahip olan Osman Hoca ile görüşerek “Eğer siz kendi isteğinizle okulunuzu kapatırsanız, dilediğiniz yerde sizi kadı veya başkan [*reis*] olarak tayin edilmenizi büyük kadı adına söz veririm”, dedi. Osmanhoca “Öğretmenlik yapmam, açlıktan veya yüksek makama ulaşamamaktan değil, belki halka ve yurdumuzun çocuklarına faydalı oluruz, diye bunca zorlukları omuzumuza yükledik, tuttuğumuz bu mukaddes mesleğimizi dünya makamına satmayız”, dedi.²⁶

Aynî’nin verdiği bilgiye göre, Baş Kadı (Qazı Kalân) Burhaniddin Cedit okulları açmış olan başka öğretmenlere de çeşitli aracı kimselerle buna benzer cazip tekliflerle kandırmaya çalışırsa da, bu işte başarıya ulaşamaz. O bunun üzerine başka çarelere başvurur. Cedit okullarının yayılmasından Buhara’daki Rus elçiliği görevlileri de memnun değildi. Rus elçiliği

²⁴ Sadriddin Aynî, a.g.e., s. 244.

²⁵ Sadriddin Aynî, a.g.e., s. 247.

²⁶ Sadriddin Aynî, a.g.e., s. 251.

görevlilerinden N. Shul'ga Buharada'daki Cedit okullarını ziyaret eder.²⁷ Shul'ga resmî raporunda Osman Hoca'nın Cedit okulunu şöyle tarif ediyor:

Okulun yeri tipik bir Buhara evidir. İç avluya Osman Hoca'nın kendi kaldığı yer ile biri zemin katta, ikincisi ikinci katta olmak üzere iki sınıf ancak sığdırılmış (önceden haber vermeden ziyaret edebildim). Osman Hoca'nın odasında Avrupa mobilyasına benzer eşyalar ile geleneksel Buhara tipi eşyalar, duvarıçı rafta iki veya üç tane küre ve çoğu Samarkand'da basılmış çok sayıda kitap vardı. Sınıflarda sıralar, masalar ve öğrencilere verilen defterler vardı. Okullar genel olarak çok elverişli ve özellikle alışlagelmiş Buhara okullarıyla karşılaştırıldığında ihtişamlı bir etki bırakıyordu.²⁸

Shul'ga'nın Özbekistan Merkezi Devlet Arşivi'nde saklanan ve ilk olarak Adeeb Khalid tarafından ortaya çıkarılan bu gizli raporunda verilen bilgiye göre, Osman Hoca başlangıç sınıfında hızlı okumaya önem vererek, temel matematik, Heft-i Yek'ten Kur'an ayetleri okutuyor ve ayrıca matematik öğretimini daha da genişleterek coğrafyayı da ders programına koymak istiyordu. Ancak, Şul'ga'nın Osman Hoca ve başka kimselerin Cedit okullarına yaptığı bu gayri resmî ziyaretler Buhara Ceditçilerini epey tedirgin etmişe benziyor. Aynî bu ziyaretler hakkındaki kuşklarını şöyle açıklıyor:

İstanbul'a öğrenci gönderme yolunu kapatmak için Buhara'nın yarı ıslah edilmiş okullarından ümidi kesen [Rus] elçiliği memurları, İstanbul'da eğitim gören gençlerin okul işlerine katılmalarından çoktan beri şüpheyne düştüler. Zaten, istibdad erbâbının adeti kabarcığı kubbe ve sineği fil görmektir.

Ancak, onlar da açıktan açığa [Cedit] okullarına karşı çıkarak, gençler ve basın önünde adlarının kötüye çıkmasını kendi siyasetlerine uygun görmüyorlardı. Bunun için onlar da haince bir yol tuttular.

Mesela, o günlerde Buhara'daki Rus elçiliğinin üyelerinden olan Şulka [Şul'ga] dostça bir şekilde Buhara okullarını ziyaret etmek istedi. Bu kimse fitne ve ikiyüzlülükte örneksiz bir diplomat olduğu gibi, gönlü kara, aşırı derecede kara idi. Böyle de olsa, fitne ve ikiyüzlülüğü sayesinde kendini her zaman gençlere ve okullara taraftar biri olarak gösterirdi. Özetle, işte bu kişi gayri resmi bir şekilde okulları ziyaret etti. Ziyaret sırasında ne öğretmenlerden, ne öğrencilerden bir şey sormadan ders programı

²⁷ Adeeb Khalid'in bu eserde yer alan "Osman Khoja and the Beginning of Jadidism in Bukhara" adlı yazısında N. Shul'ga'nın Osman Hoca'nın okuluna yaptığı ziyaret sonunda yazdığı rapordan parçalar veriliyor.

²⁸ Adeeb Khalid, ibid.

ve okul kitaplarını görmedi. Yalnızca öğretmenler ile alışlagelmiş hal-hatır ve sağlık durumunu sorduktan sonra okuldan ayrıldı.

Bu diplomatın bu ziyaretinden iki amacı vardı. Birincisi, bu ziyaret sonucunda "Yeni okullar Rus himayesinde ve Rusluk bakışından açılmışlar" diye mollalar ve cahil halkın fitneye başlaması, bu sayede elçilik iyi niyetli biri olarak dururken, okulların kapanmasıydı.

İkinci amaç ise, bu ziyaret münasebetiyle gençler ve öğretmenlerin "Elçilik bizim ve okullarımızın koruyucusuymuş" diye aldanmaları ve gelecekte onlardan siyasi menfaat görmenin mümkün olmasıydı.²⁹

Bu olaydan sonra, 4 Temmuz 1914 tarihinde Baş Kadı Burhaniddin Buhara Emrine düzmece imzalarla bir dilekçe sunarak Cedit okullarının "haram ve *bid'at*"lığının ispatlandığı ve onların çocukları fitne ve fesada sürüklediklerini ileri sürer. Cedit okullarını Baş Kadı Burhaneddin'in nasıl fitne ile kapattığını Aynî etraflıca anlatmaktadır.³⁰

1916. Yıl Ayaklanması

Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) sırasında Çar Rusyası kendi sömürge bölgelerinden biri olan Türkistan'dan askerlik görevi için değil de, siper kazma ve başka cephe gerisi hizmetlerde amele olarak çalıştırmak üzere yerli halktan gençleri toplama kararı alır. Şubat 1916'daki gazetelerde açıklanan bu karar Türkistan halkı arasında onur kırıcı bir durum olarak algılanarak büyük tepkiler uyandırmaya başlar. Türkistanlı Ceditçilerin önderi Mahmut Hoca Behbudi'nin Semerkand'daki evinde ileri gelen Ceditçilerden Münevver Karı, Pehlivan Niyazi, Osman Hoca, Kârı Kamil, Abidcan Mahmud bir toplantı yapılarak Çar Rusyası Türkistan'da böyle bir seferberliği uygulamaya başladığı zaman, buna karşı geniş çapta bir halk ayaklanması yapılmasına ve Türkistan için özgürlük talep edilmesine karar verilir.³¹ 1916. yıl ayaklanması konusu çok sayıda kitap ve bilimsel araştırmalarda ele alınmıştır.³² Baymirza Hayit bu armağan içindeki yazısı başında da 1916. yıl halk ayaklanması hakkında bilgi veriyor. Osman Hoca'nın küçük boy defterinde Arap harfleriyle düştüğü bir notunda "Ben Buhara'dayken Mahmut Hoca Behbudi'den bir telegraf aldım, beni acele Semerkand'a çağırıyordu. Böylece onun evinde yapılan 1916. yıl

²⁹ Sadriddin Aynî, a.g.e., s. 251-252.

³⁰ Sadriddin Aynî, a.g.e., s. 253-254.

³¹ Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995, s. 206.

³² Özbek tarihçisi Hamid Ziyayev bu konuda arşiv belgelerine dayanarak yeni bir çalışma yayınladı: Hamid Ziyayev, *Türkistanda Rossiya Tecavüzi ve Hükmanlığıga Qarşı Küreş*. Taşkent: Şarq Neşriyatı, 1998, s. 400-430.

ayaklanmasının planlandığı toplantıya katılmış oldum” demektedir. Osman Hoca’nın bu ayaklanmanın planlanması ve uygulanmasında ne gibi katkıları olduğu konusunda fazla bilgimiz yok.

Siyasî Hareket

İlk başlarda öğrencilere okuma-yazmanın daha kolay öğretilmesi, eski usul okul ve medreselerin ıslah edilmesini amaç edinen Ceditçilik akımı daha sonraki gelişmelerin etkisiyle siyasî bir harekete dönüştü. Bunda, 1916. yılda Türkistan’daki topyekün milli halk ayaklanması ve daha sonra 1917 Ekim İhtilaliyle Çarlık idaresinin yıkılmasının etkisi elbette büyüktür. Buhara’daki Ceditçiler de açmış oldukları Cedit okullarının her kere Buhara Emirinin emri veya onun adamlarının girişimleriyle ardarda kapatılmasından sonra, Ceditçilik akımı siyasî bir harekete dönüşmese, eğitim alanında amaçladıkları hedeflere varamayacaklarını anladılar. Buhara Emiri Alim Han ve Emirlik idaresi de gitgide Rus devletinin Buhara’daki kolu olan Rus elçiliğinin kuklası haline gelmeye başlamıştı. Rus elçisi Miller, Şul’ga ve Vedinskiy’lerin baskısıyla, Emir 30 Mart 1917’de “Hürriyet Beyânnamesi” yayınlar. Ceditçiler de bu beyanname dolayısıyla Buhara’da bir yürüyüş düzenlerler. 8 Nisan’da yapılan yürüyüşe 7 bin kişi katılır. Ellerde taşınan pankartlardan birinde “Yaşasın Hürriyet, Anayasa, Basın Hürriyeti ve Okulların Bağımsızlığı” sloganı yazıyordu. Ancak, Buhara Emirliği askerleri göstericileri zor kullanarak dağıtır ve çok sayıda Ceditçi tutuklar. Ceditçilerin bir bölümü Kagan’a, oradan da Taşkent’e kaçarlar. Emir’in askerlerinden kendini kurtaranlar arasında Osman Hoca da vardır.³³

Bu olaydan sonra Ceditçiler Buhara’da emirliğin yıkılarak yerine cumhuriyet kurulması işini ciddi olarak planlamaya başladılar. “Yaş Buharalılar” (Genç Buharalılar) diye adlanan Ceditçilerin siyasi kolunun kendi askeri gücü olmadığı için Buhara’da emirlik idaresinin yıkılması için Taşkent’teki Sovyet Komiserliği’nden yardım istemek zorunda kaldı. Bu konu çeşitli tarihçiler tarafından olumlu veya olumsuz olarak yorumlanmıştır. Ancak, burada Yaş Buharalılar hareketinin kendi içinde siyasi yöneliş bakımından başlıca iki ayrı gruba ayrıldığını vurgulamak gerekir. Yaş Buharalılar’ın bir bölümünü Ruslardan bağımsız hareket etmek isteyen ve Marksizmi red eden aydınlar, ikinci bölümünü ise Marksizme ve Sosyalizme eğilimli kimseler oluşturuyordu. Özbek Sovyet Ansiklopedisi’nin 1973’te yayınlanan 4. cildindeki “Yaş Buharalılar” maddesinde Osman Hoca’nın bu hareket içindeki yeri şöyle belirtiliyordu:

Yaş Buharalılar’ın sağ eğilimini teşkil edenlerin bir bölümü (Osman Hocayev, Abdulhay Aripov ve başkaları) Buhara

³³ Bu ciltte yer alan Hamidulla Andicanlı Baltabayev’in “Fıtrat ve Buxârâ İnqılabı” adlı yazında bu konuda etraflıca duruluyor.

devriminden sonra devrim karşıtı tarafına geçerek Basmaçılar hareketinin faal katılımcıları oldular.³⁴

Genç (Yaş) Buharalılar hareketinin Rus askerleri yardımıyla Buhara Emiri Alim Han’ı devirmeleri ve yerine Buhara Halk Şuralar Cumhuriyeti’ni ilan etmeleri çeşitli kaynaklarda ayrıntılı olarak işlenmiştir.³⁵ 29 Ağustos 1920’de ilan edilen Buhara Geçici (Muvakkat) Hükümeti’nde Osman Hoca Maliye bakanı (nazırı) olur. Hükümet başkanı Mirza Rahim Han, Bakanlar Kurulu (Nazırlar Şurası) başkanı da Feyzullah Hoca’dır.³⁶ Bu geçiş dönemi konusunda olayların görgü tanığı Türkistanlı Receb Baysun geniş bilgi vermektedir.³⁷ Emir Alim Han 1 Eylül 1920’de Buhara’dan kaçar, bir süre Hisar vilayeti ve Duşanbe şehrinde kaldıktan sonra, 18 Şubat 1921’de Afganistan’a geçer. Bu sırada Buhara Geçici Hükümeti başkanlığına Mirza Abdulkadir Muhiddin getirilir. Buhara’nın doğusunda (Şarkî Buhara) özerk bir “Şarki Buhara Millî Hükümeti” kurularak, onun başına Muhtar Vekil ünvanıyla Osman Hoca atanır. O sırada Emir taraftarı İbrahim Lakay Duşanbe çevresinde Buhara hükümetine karşı saldırılarda bulunuyordu. Doğu Buhara’daki karışık ve oldukça tehlikeli durumu kontrol altına almak için Osman Hoca’nın yaptığı çalışmalar konusunda elimizde fazla bir bilgi yok.

23 Eylül 1921’de Buhara’da yapılan Buhara Halk Temsilcileri’nin İkinci Kurultayı’nda Osman Hoca cumhurbaşkanı olarak seçilir. Osman Hoca cumhurbaşkanı olarak yaptığı ilk konuşmasında “...halkımızın uzun zamanlardan beri hürriyet ve istiklâline kavuşarak milli iradelerinin hayatın her sahasında hakim olmasını candan istediklerini biliyorum. Mesuliyetim altında teşkil edecek hükümetin en birinci işi halkımızın bu yüksek arzu ve emelini vücuda getirmek olacaktır.” der.³⁸

Öteden beri Sovyet karşıtı ve Buhara’nın bağımsızlığını savunucu bir tutumda olan Osman Hoca cumhurbaşkanı seçildikten sonra, elindeki yetkileri bu yönde kullanmaya başlar. Bu dönemde Osman Hoca o sırada Buhara Cumhuriyeti sınırları içinde bulunan Enver Paşa ile yakın işbirliğine girer.

³⁴ “Yaş Buxârâlıklar” *Özbek Sovet Entsiklopediyası*, 4. Taşkent: Özbekistan SSR fenler Akademiyası, s. 250-251; Bu görüş Özbekistan’da daha sonra yayınlanan başka bir ansiklopedide de tekrarlanmıştır: *Entsiklopedik Luğat*, I, Taşkent: Özbekistan Sovet Entsiklopediyası baş Redaktsiyası, 1988, s. 268.

³⁵ Hayit, a.g.e., s. 261-267; Hélène Carrère d’Encausse, “Chapter 9: Civil War and New Governments”, Edward Allworth (editor), *Central Asia: 130 Years of Russian Dominance, A Historical Overview* (Third Edition). Durham and London: Duke University Press, 1994, s. 244-246; Baysun, a.g.e., s. 37-41.

³⁶ Baysun, a.g.e., s. 41.

³⁷ Baysun, a.g.e., s. 42-50 ve daha sonraki sayfalar.

³⁸ Baysun, a.g.e., s. 46.

Bu dönemde Osman Hoca'nın attığı çok önemli adımlar vardır. Onlardan birisi, Rusya'nın Krasnoyarsk'daki tutsaklar kampından kaçarak Buhara'ya gelmiş olan savaş tutsağı Osmanlı Türk subaylarına Buhara ordusunu teşkil edecek Milis güçlerini kurdurtması,³⁹ bir başkası ise, Ankara hükümetinin Anadolu'daki İstiklal Savaşı için istediği para yardımını yerine getirmesidir.⁴⁰ Osman Hoca aynı zamanda 1921'de Taşkent'te kurulmuş olan Türkistan Milli Birliği (TMB) adlı gizli kuruluşun da üyesiydi.⁴¹

Osman Hoca'nın Moskova'yı oldukça tedirgin eden en önemli hareketi 9 Aralık 1921'de Duşanbe'deki Rus Garnizonunun komutanlarını tutuklaması ve Rus askerlerinin Buhara topraklarından çıkıp gitmesini bildirmesidir. Hükümet konağı içinde tutuklananlar arasında Rus garnizon kumandanı Morozov, Rusya'nın Buhara'daki elçisi Yarinef, Doğu Buhara'daki konsolosu Nagurin ve eşleri de vardı. Bu sırada Buhara askerleri Rus garnizonunu da önce çembere alırlar, sonra Rus askerlerini tutuklarlar. Ancak durumu haber alarak Duşenbe'ye gelen başka Rus birlikleri ile Buhara askerleri arasında çarpışmalar başlar ve Osman Hoca ve askerleri geri çekilmek zorunda kalırlar. Bu olaydan sonra, Osman Hoca bir bildiri yayınlayarak halkı ve eli silah tutan herkesi Rus askerlerine karşı savaşa çağırır:

Türkistan ülkesi üzerine yarım asırdan fazla bir zamandır
yüklenen düşman istilasından kurtularak hürriyet ve istiklale

³⁹ Osmanlı Türk subaylarının Buhara milli ordusunu kurma yolundaki çalışmaları şu kaynaklarda ele alınmıştır: Raci Çakıröz ve Timur Kocaoğlu, "Türkistan'da Türk Subayları [1914-1923]" *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Sayı: 1-11 (1987), toplam 40 sayfa; Timur Kocaoğlu, "Türkistan'da Osmanlı Türk Subaylarının Faaliyetleri (1914-1923)" *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, IV (Bornova: Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, 2000), s. 21-35.

⁴⁰ Bu konu bu kitapta yer alan Prof. Mehmet Saray'ın yazısında ele alınıyor. Ayrıca bu konuda şu kaynaklarda genişçe bilgi veriliyor: Timur Kocaoğlu, "Buhara Cumhurbaşkanı Osman Hoca (Kocaoğlu) ve İstiklal savaşı Sırasında Türkiye'ye Altın Yardımı Meselesi" *Türkiye Cumhuriyeti Devletinin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu Bildirileri* (23-26 Mayıs 1996). Kayseri: Erciyes Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Merkezi, 1996, s. 421-424; Turhan Berkök, "Türk İstiklal Savaşında Dış Yardımlar: Türkten Türke, Müslümandan Müslümanadır" *Erciyes*, Sayı 50 (Nisan 1982), s. 15-24; "Buhara Cumhuriyeti'nin yardımı" in *Havacılık Tarihinde Türkler 2 (1918 Yılından 1939 Yılına Kadar)*. Ankara, 1997, p. 47.

⁴¹ Zeki Velidi Togan, *Hatıralar: Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Millî Varlık ve Kültür Mücadeleleri*. [Yeni Baskı] Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999, s. 320-321, [İlk Baskı → İstanbul: Kişisel yayın, 1969, s. 375-376.]; Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*. İstanbul: Türkili (Türkistan)-Bilik yayınları, 1942-1947, s. 429-434 [2. Baskı → İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981].

kavuşmak hepimizin gönlünde yaşayan en derin bir istek olduğuna şüphe yoktur. İşte bu emele kavuşmak zamanı gelmiştir. Elinde silahı olan ve silah kullanmağa muktedir olan her bir Türkistanlıyı bu şerefli vazifeye davet ediyorum. Yaşasın hürriyet ve istiklal!⁴²

Duşanbe'deki Rus garnizonu ve onun kumandanlarına yönelik bu hareket daha sonra yazılmış edebi eserlerde de çeşitli bakış açılarından ele alındı. Onlar arasında Tacik yazarı Celâl İkrâmî 1979'da Duşanbe'de yayınlanan *Garnizon Taslim Nameşavad* (Garnizon Teslim Olmayacak) adlı piyesinde Osman Hoca'yı Sovyet karşıtı bir tip olarak olumsuz tasvirlemiştir.⁴³ Özbek yazarı Şükür Halmirzayev ise, 1982'de Taşkent'te yayınlanan *Kıl Köprik* (Kıl Köprüsü, yani Sırat Köprüsü) adlı romanında Osman Hoca'yı yine Sovyet karşıtı, ancak oldukça olumlu bir karakter olarak tasvirler.⁴⁴ Tatar yazarlarından Tevfik Eydi de 1991'de Kazan'da yayınlanan *İlan Uvı* (Yılan Zehiri) adlı romanında Osman Hoca'nın Buhara Cumhuriyeti içindeki bazı faaliyetlerinden olumlu söz eder.⁴⁵ Tacikistan'da 1977'de çevrilen "Muhasara" adlı filmin ana konusu da Duşanbe Rus Garnizonuna yönelik saldırı girişimidir. Bu filmde de olumsuz karakter olarak ortaya çıkan Osman Hoca rolünü Tacik artistlerinden Gurmiñç Zavkibekov oynamıştır.⁴⁶

Osman Hoca'nın Duşanbe'deki Rus askeri garnizonuna yönelik saldırısı ve ondan sonra halkı Ruslara karşı milli istiklal savaşı yürütmeye çağırması kuşkusuz büyük bir dönüm noktasıdır. Osman Hoca'nın Buhara Cumhuriyeti içindeki görevi ve faaliyetleri ise, onun 10 Nisan 1922 tarihinde Afganistan'ı ziyaret etmesiyle son bulur. Osman Hoca Buhara milli ordusuna silah satın almak maksadıyla İngiltere resmi temsilcileriyle görüşmek için Kabul'e gider. Ancak, Buhara altınları karşılığında silah satma işine İngilizler yanaşmaz. Çünkü, Rusya ile İngiltere arasında birbirilerinin etki alanındaki bölgelere karışmama konusunda gizli anlaşma vardı. Ruslar Afganistan ve Hindistan'a, İngilizler de Türkistan'a hiç bir şekilde karışmayacaklardı. Osman Hoca 29 Nisan 1922'de Afganistan kralı Amanullah Han'a Türkistan konusunda bir muhtıra sunar. Bu muhtıra'da, Osman Hoca Buhara Anayasasına göre bağımsız bir devlet olarak belirtilen

⁴² Baysun, a.g.e., s. 65.

⁴³ Calâl İkrâmî, "Garnizon taslim Nameşavad" *Sadâi Şarq* (Duşenbe), No. 10 (1975), s. 17-46.

⁴⁴ Şükür Halmirzayev, "Kıl Köprik" *Şarq Yulduzı*, No. 9-12 (1982); Şükür Halmirzayev, *Kıl Köprik*. Taşkent: Ğafur Ğulam Namıdagi Edebiyat ve San'at Neşriyatı, 1984.

⁴⁵ Tevfik Eydi, *Elan Uğı. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı*, 1991.

⁴⁶ Bu konudaki haber ve filmde iki sahnenin fotoğrafı Duşenbe'de çıkan şu Tacikçe gazetede yayınlandı: *Maârif va Madaniyat* (7 Kasım 1977), 4. sayfa (Bu bölümdeki fotoğraflara bakınız).

Buhara Cumhuriyeti'ne karşı Sovet Rusya'nın saldırıya geçtiğini belirterek şu önemli noktaya Afganistan hükümetinin dikkatini çeker:

Bugün Buhara merkez hükümetinin işi başında olan şahıslar Rus işgal ordusunun tesiri ve tazyiki altındadırlar. Hatta hayatları bile tehdit edilmektedir. Rus isteklerini esirler gibi kabul etmek mecburiyetindedirler. Yukarıda arz edilen vak'alardan anlaşıldığına göre, Rusların iddia ettikleri gibi Buhara hükümeti hür ve mustakil değildir. Hatta iktisadi hürriyetine bile malik değildir..... Devam etmekte olan millî mücadelenin şiarı Rus askerlerinin Buhara topraklarını tahliye ile beraber Rus hükümeti Buhara'nın hakikî hür ve müstakil olduğunu tanıyuncaya kadar millî aht mucibince istiklâl müdafaası ve millî mücadele devam edecektir. Buhara istiklâlini tanıyan Efganistan devleti aliye-i mustakilesinin hariciye vezaretine işbu muhtırayı takdim ile kesbi şeref eylerim efendim

29 Nisan 1922, Buhara Cumhurreisi ve Müdafaai istiklâl başbuğu Osman Hoca⁴⁷

Osman Hoca Kabul'deyken, Enver Paşa'nın 5 Ağustos 1922'de Duşanbe yakınındaki Belcivan'da ölüm haberi gelir.⁴⁸ Osman Hoca'ya Buhara'dan başbakan Feyzullah Hoca tarafından gönderilen gizli bir haberde, Osman Hoca'nın Buhara'ya dönmemesi, döndüğü takdirde Ruslar tarafından tutuklanarak idam edileceği bildirilir. Rusya hükümeti Osman Hoca'nın yakasını Afganistan'da da rahat bırakmaz. RSFSR, yani Sovyet Rusya'nın Kabul'deki elçisi Fyodor Fyodoroviç Raskol'nikov çeşitli casusları Osman Hoca'nın arkasına takarak onu yakından izlemeye alır. Osman Hoca'yı izleyerek Rus elçiliğine bilgi sağlayan kimselerden biri de Buhara Cumhuriyeti'nin elçisi Abdurahim Yusufzade adlı kişiydi.⁴⁹

Moskova'da çıkan *Pravda* gazetesi de, Osman Hoca'nın Sovyetlere karşı Afganistan'da faaliyetler yapmakta olduğundan sürekli olarak şikayet etmektedir.⁵⁰ *Pravda* gazetesinin bu yayınlarına Batı Avrupa'da ilk dikkati çeken kimse gazeteci Joseph Castagné olmuştur.⁵¹ Moskova açıkça Osman

Hoca'yı Türkistan'daki Basmaçılar ile İngilizler arasındaki ilişkileri yürütmekle suçlar: "Osman Hoca ve Kari Efendi İngilizlerle bağlantıyı sağlamak için Afganistan'da bulunuyorlar".⁵² Moskova Afgan hükümetine siyasi baskı yaparak, Osman Hoca'yı ya geri vermeleri veya Afganistan'dan dışarıya çıkarmalarını talep eder. Afganistan hükümetinin ricası üzerine, Osman Hoca Kabul'den ayrılarak Eylül 1923'te İstanbul'a gelir.⁵³

Osman Hoca'nın Türkiye'ye geldiği ilk yıllardaki faaliyetlerine ait bilgiler Receb Baysun ve Zeki Velidi Togan'ın eserlerinde vardır. Osman Hoca bir yandan İstanbul'daki Türkistanlıları Türkistan Gençler Birliği (1927) adlı bir dernek çevresinde toplarken, bir yandan da Mustafa Çokayoglu, Zeki Velidi Togan ve başka Türkistanlılarla birlikte *Yeni Türkistan* (1927-1934) adlı dergi çıkarmaya başlar.⁵⁴ Osman Hoca hem bu dergide yazdığı başyazılarda, hem de Türkiye'de verdiği çeşitli konferanslarda Sovyetler Birliği'nin Türkistan'daki sömürgecilik politikasını eleştirir. Osman Hoca'nın Türkiye'den çıkarılması konusunda Moskova'nın baskılarına Türkiye Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk aldırış etmez. Ancak Atatürk'ün ölümünden sonra, yeni Cumhurbaşkanı İsmet İnönü döneminde Moskova'nın siyasi baskıları sonucunda Osman Hoca'dan yurt dışına çıkması istenir. Osman Hoca 1939 yılı başında önce Polonya'ya, daha sonra İran'a gider. Ancak, İkinci Dünya Savaşı'nın bitişinden sonra, 1945 sonlarında Osman Hoca Türkiye'ye geri döner. 1951 ile 1957 yılları arasında Pakistan'da bulunan Osman Hoca, 28 Temmuz 1968'de ölümüne kadar Türkiye'de yaşar⁵⁵. Bu son dönemde, Osman Hoca İstanbul ve Ankara'da

Editions Ernest Leroux, 1925, s. 62; aynı kaynağın Türkçe çeviri: Joseph Castagne, *Türkistan Millî Kurtuluş Hareketi*. İstanbul: Orkun Yayınevi, 1980, s. 152.

⁵² "Usman-Xodja i Kari Efendi ostayutsya v Afganistane dlya svyazi s angliçanami." *Pravda*, No: 122 (5.6.1923), s. 3.

⁵³ Zeki Velidi Togan ise, Osman Hoca'nın 4 Haziran 1923'te İstanbul'a geldiğini bildirir. Ancak bu tarih bence çok erkendir. Togan, *Hatıralar*, a.g.e., s. 522.

⁵⁴ Timur Kocaoğlu, "Türkistanlı Göçmenlerin Siyasî Faaliyetleri Tarihine Bir Bakış", *Dr. Hayit Armagani*, Rasim Ekşi, Erol Cihangir (Hazl.). İstanbul: Turan Kültür Vakfı ve Hoca Ahmet Yesevi Vakfı, 1999, s. 159-182; Timur Kocaoğlu, "Turkestan Abroad: The Political Migration: From the Soviet & Chinese Central Asia (1918-1997)", *Migration in Central Asia: Its History and Current Problems* (ed. by Hisao Komatsu, Chika Obiya, and John S. Schoeberlein). Osaka: The Japan Center for Area Studies, 2000, s. 113-126.

⁵⁵ Osman Hoca (Kocaoğlu)'nun ölümü üzerine Türk basınında çıkan ilk yazı: Yusuf Çotuksöken, "Osman Kocaoğlu'nun Ardından" *Meydan* (İstanbul), 1-5 Ağustos 1968; Yusuf Çotuksöken ayrıca *Meydan-Larousse Ansiklopedisi* (1969-1973)'nde "Kocaoğlu, Osman" maddesini hazırlamıştır, bu ansiklopedi daha sonra başka bir ekip tarafından *Büyük Larousse Sözlük ve ansiklopedisi* (Gelişim yayınları) adıyla yayınlandı (1986-1989), sonra Milliyet tekrar yayınladı: "Kocaoğlu, Osman" *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*. İstanbul: Milliyet, 1992, cilt 13, s. 6860.

⁴⁷ Baysun, a.g.e., s. 137-139.

⁴⁸ Baysun, a.g.e., s. 109; Enver Paşa'nın ölüm tarihini Hayit 5 Ağustos 1922 olarak belirtiyor: Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995, s. 283.

⁴⁹ Rüstem Şemsütdinov, "Osmanxoca Vatan Xâini Émesdi" *Xalq Sözi* (Taşkent), 15.10.1991, s. 3.

⁵⁰ *Pravda*'nın 5, 10, 12, 13, 17, 19 Haziran 1923 tarihli sayıları.

⁵¹ Joseph Castagné, *Les Basmachis: Le mouvement national des Indigènes d'Asie Centrale depuis la Révolution d'Octobre 1917 jusqu'en Octobre 1924*. Paris:

Türkistan konusunda çeşitli konuşmalar yapmaktan başka herhangi bir siyasi faaliyette bulunmaz.⁵⁶

⁵⁶ *Eşleri, çocukları ve torunları:* Osman Hoca'nın 1922'de Buhara'dan ayrılmadan önceki eşinin adını bilmiyoruz. Ancak, o eşinden Hadi Hoca adında bir oğlu vardı (Taşkent'teki bazı akrabaların bana bildirdiğine göre, Hadi Hoca 1941-1942 yıllarında Sovyet İşgal ordusuyla Tehran'da bulunmuş, o sırada yine Tahran'da olan babası Osman Hoca'yı aramış, bir toplantıda baba oğul birlikte bulunmuş iseler de, Osman Hoca siyasi sebeplerle kimliğini açıklamadığı için Hadi Hoca babasını tanıyamamış. Hadi Hoca'nın daha sonra Özbekistan'da öğretim üyesi olduğu, Moskova'da sosyal bilimler alanında doktora yaptığı ve 1950'lilerde Doğu Türkistan'a giderek oraya yerleştiği, evlendiği, iki çocuğu olduğu ve vefat ettiği söyleniyor). Osman Hoca Kabul'de bir Özbek ailesinin kızı olan Hakime Hanımla evlenir. Hakime Hanım'ın babası Seyit Ekrem Han Töre Hokand hanlarından Hudayar Han'ın amca oğlunun soyundan gelir. Osman Hoca 1923'te Türkiye'ye geldiğinde, eşi Hakime Hanım Kabul'de ailesinin yanında yine bir süre kalır ve ancak 1925'te İstanbul'a eşinin yanına gelir. O tarihe kadar Osman Hoca İstanbul'da Firdevs Hanımla imam nikahlı olarak yaşar ve Türkan adlı bir kızı olur. Hakime Hanım İstanbul'a geldikten sonra, Osman Hoca Firdevs Hanımdan tamamen ayrılır, Firdevs Hanım da başka birisiyle evlilik yapar. Osman Hoca'nın Firdevs Hanım'dan Türkan adlı bir kızı vardı. Kızı Türkan Hanım (öl. 10 Temmuz 1960)'ın Salih Özgenci adlı eşinden olan Zafer ve Fatih adlı oğulları bugün hayattadır. [Salih Özgenci'nin babası Buhara eşrafından Mirza Hoca'nın oğlu Hacı Vefa Hoca, annesi de Şumnu'lu (Bulgaristan) Kadriye Hanımdır (Bu bilgi Hacı Vefa Hoca'nın kızı Bilgin Ertan'dan alındı)]. Osman Hoca'nın Hakime Hanım adlı eşinden bugün hayatta olan Halime Özay (d. 1941) ve Timur (d. 1947) adlarında iki çocuğu var. Kızı Halime Hanımın eşi Rudi Wallner'den Thomas Selim adında oğlu var. Oğlu Timur'un da eşi Nigar Hanımdan Nurhan (d. 1978), Çolpan (d. 1980) ve Babur (d. 1994) adlı üç çocuğu var. Osman Hoca 1953-1954'te Pakistan'ın Pamir bölgesindeki Çitral'e gittiğinde orada 14-15 yaşlarında yetim bir çocuk olan Ahmet'i kendine manevi oğul edinmişti. Ahmet Kocaoğlu 1965-1987 yılları arasında Almanya'da çalışır, felç olarak İstanbul'a döner ve 1990 yılında vefat eder. Ahmet Bey'in Cemile Hanım adlı eşinden Yıldız, Züleyha, Yavuz, Yunus ve Yiğit adlı çocukları var. Toplam olarak Osman Hoca'nın 3 hanımı, dört çocuğu, bir manevi oğlu ve belirliyebildiğimiz 12 torunu olmuştur (Bir sonraki "Soyağacı" çizelgesine bakınız).

Osman Khoja (Kocaoğlu) Between Reform Movements and Revolutions

Timur Kocaoğlu*
Istanbul

The handwritten manuscript of the memoirs of Osman Khoja (Kocaoğlu),¹ one of the important members of the Reformist movement (Jadidism) in Turkistan and the president of the Bukharan Republic between 1921 and 1922, is now believed to be lost forever.² Therefore, this article on his life is based on the information given in various sources. The activities of Osman Khoja between 1900 and 1922 in Turkistan, and especially in Bukhar, have not been thoroughly elucidated. One of the primary reasons for this is the 68 years of the Soviet colonial policy in Turkistan between 1924 and 1991. After the proclamation of Uzbekistan's independence on September 1, 1991, the Uzbek historian Prof. Rustam Shamsutdinov wrote passionately on this subject in the Uzbek press on October 15, 1991 as follows:

We historians have condemned Osmankhoja Polatkhoja as a traitor and a British spy so far. Without looking into the subject with its all sides in our historical works, we have continued to label Osmankhoja and other assailants of our revolution as betrayers, enemies of revolution, bourgeois nationalists, pan-

* Timur Kocaoğlu is Associate Professor of Turkic and Central Asian Studies, Koç University.

¹ Osman Khoja's name appears in various sources as follows: Osman Hoca, Osman Hocaoglu, Usman Khoja, Usman Khoja-oghli, Osman Khojaev, Usman Xocayev, Usman Polatxocayev, Xocayev, Osman Polatkhojaev, Usmanxoca Polatxocayev, Osman Kocaoğlu, and Kocaoğlu Osman. When he arrived Turkey, he has taken the last name "Kocaoğlu," and has used this last name since his first article in the journal *Yeni Türkistan* in 1927.

² The Turkish artist Nusret Karaca wrote down the memoirs of Osman Khoja between 1965 and 1967 in Ankara. Mr. Karaca turned down all requests by me and others for publishing these memoirs until his death in June 1998, insisting on an unrealistic sum of copyright. This story unfolds with a tragic-comic end when his three daughters, one of them a high school teacher and other two ballet dancers, apparently threw away all of their father's handwritten papers in Arabic script a month after his death. Just a month later, I was saddened to learn the two pitiful pieces of news: the death of Nusret Karaca and the loss of my father's memoirs!

Turkists, and Islamists. With this rhetoric, we have attempted to prove that our works, studies, and Ph.D dissertations have been written according to class, party, and current international principles.³

Furnishing information on several of Osman Khoja's political activities in Bukhara, Shamsutdinov asserts: "It is necessary to study and correctly evaluate both the positive and negative sides of Osmankhoja Polatkhojaev's political portrait, life, and activities based on documentary sources and memoirs." Osman Khoja was a witness and several times a "history maker" in various historical events in his 90 years of life time.

His Birth, Family, and Education

Osman Khoja was born in 1878 in the Osh district of the Ferghana valley in Turkistan.⁴ His father was Polat Khoja, his mother Fatma Ayim, and his paternal grandfather Keramatullah Khoja. Fayzulla Khoja (aka Khojaev; 1896-1938), son of Polat Khoja's brother Ubaydullah Khoja, and Osman Khoja were paternal cousins.⁵ The Bukharan businessmen spent several months of the year in Samarkand or Ferghana valley and kept offices of their business there. After marrying Fatma Ayim in Osh and Osman Khoja had grown, Polat Khoja brought young Osman Khoja to Bukhara and educated him by private tutors. Later Osman Khoja attended his higher education in Bukharan madrasahs. Apart from his madrasah education, Osman Khoja increased his knowledge by reading newspapers and journals that were being published in Istanbul, Baku, Qazan, Tashkent, and Bahchesaray (especially Ismail Gaspirinski's *Terjuman*), as well as the books and pamphlets that he was able to get a hold of.⁶ Like other Jadidist intellectuals, Osman Khoja was inspired by the Jadidist (Reformist) ideas and news about the Usul-i Jadid (New Method) schools reported in *Terjuman* newspaper in those years.⁷

³ Rustam Shamsutdinov, "Osmankhoja Vatan Xaini Emesdi" in *Xalq Sozi* (Tashkent), 15.10.1991, p. 3.

⁴ According to Naim Öktem who knew Osman Khoja very well, he was born in October 1293 in the Rumi calendar; see Naim Öktem, "Osman Kocaoğlu'nun Ardından" in *Türk Kültürü*, No. 71 (1968), p. 52.

⁵ See Osman Khoja's family tree following this chapter. I collected information about Osman Khoja's lineage from the 85-year-old Muhtarama Khanim in Bukhara during my visit in November 1990. Muhtarama Khanim is the daughter of Ibad Khoja who is the son of Ubaydullah Khoja.

⁶ İbrahim Yarkin, "Kocaoğlu Osman" in *Türk Kültürü*, No. 70 (1968), pp. 122-124.

⁷ Sadridin Ayniy recalls the influence of *Terjuman* in his memoirs as follows: "Even though these newspapers and journals seldom reached Bukhara, they started to influence the Bukharan public who had been left backward under the heavy rule

The Andijan Uprising

Osman also spent summers in Osh like his father. When he was in Osh in the summer of 1898, the famous uprising of Dukchi Eshan against the Tzarist Russia's rule in Turkistan took place (May 17-18). After the suppression of the revolt, the Russian soldiers arrested 777 people.⁸ According to Prof. Ibrahim Yarkin, young Osman Khoja and his relatives were also among those arrested.⁹ We don't know whether or not Osman Khoja was voluntarily involved in this uprising, but 362 people were let free after the initial arrests.¹⁰ Prof. Yarkin reports that Osman Khoja was handed over to the Bukharan authorities because he was a subject of the Bukharan Amirate. After their interrogation, the Bukharan authorities released Osman Khoja on the condition that he would not go beyond the borders of the Emirate.

Jadidist Movements

Today we have little information on the activities of Osman Khoja between 1898 and 1910. In those years, Osman Khoja took part in the Jadidist movement, which was spreading throughout Turkistan, and became one of the important leaders of the Bukharan Jadidism. Although this reformist movement began with a goal to reform the existing traditional educational system, it later evolved into a political movement and even into a political party. Sadriddin Ayniy explains this situation as follows:

Yet, the progressive movement can't be called revolutionary. It aimed to improve the schools, madrasahs, and other old traditions, to reform the Amir's taxation, and to stop the arbitrary actions of the Amir's officials. One of the most substantial questions of the progressive movement was to definitely rectify the taxation of the

of the amirs and conservative religious teachers since the Middle Ages." See Sadriddin Ayniy, "Qisqacha Tarcima-i Halim" in *Asarlar*, vol. 1. Tashkent: OzSSR Davlat Badii Nashriyati, 1963; p. 65.

⁸ Hamid Ziyaev, *Turkistan'da Rossiya Tecavuzi va Hukmranligiga Qarshi Kurash*. Tashkent: "Sharq," 1998; pp. 383-399.

⁹ Ibrahim Yarkin, *ibid.*, p. 123.

¹⁰ Hamid Ziyayev, *ibid.*, p. 397, claims that 415 people out of 777 were summoned to court, 32 of them found not related to the revolt, and 380 were given capital punishment. Some sources indicate that only 18 out of the 380 were actually killed, 382 people received punishments from life imprisonment to 4 and 20 years of jailing, and 15 were sent to Siberian labor camps.

farmers. I have also joined this progressive movement. We were encouraging the reform of the schools and madrasahs.¹¹

Once, the Bukharan madrasahs had been the centres of dissemination of knowledge, but their level had started to diminish since the seventeenth century and they had turned toward dogmatism. Sadriddin Ayniy describes this sad state of Bukharan madrasahs in detail.¹² Ulugh Beg, the famed astronomer of Turkistan (1394-1449), had the following emblem inscribed on the entrance of a madrasah in Bukhara: "It is the duty of each male and female Muslim to enlighten their mind."¹³

One of the first Bukharan intellectuals who acknowledged the need to reform the schools and madrasahs was the eminent scholar Ahmad Mahzum Danish (1817-1896), nicknamed "Ahmad the skull."¹⁴ Even though Ahmad Danish had received his higher education in the Bukharan madrasahs, he had studied mathematics from its experts on his own initiative since he found the madrasahs lacked such subjects. In a short period of time, his reputation for deep knowledge and sharp intelligence was well spread in Bukhara. He exposed the educational deficiencies of the Bukharan madrasahs.¹⁵ The young pupils around Ahmad Danish also had possibilities to become acquainted with the reformist thinking disseminated by various progressive intellectuals such as Sharif Mahzum, Isa Mahzum, Inayat Mahzum, Yahya Khoja, Qari Abdulmajid Zufunun, Molla Sharif Saat, Mirza A'zam Sami as well as Ismail Gaspirinskiy's newspaper *Terjuman*.¹⁶ Besides *Terjuman*, other periodicals from Istanbul, India, Egypt, Baku, and Qazan were also reaching Bukhara. Progressive ideas were also spreading in

¹¹ Sadriddin Ayniy, "Qisqacha Tarjimai Halim" in *Asarlar*, vol. 1. Tashkent: OzSSR Davlat Badii Nashriyati, 1963; p. 66.

¹² Sadriddin Ayniy, "Bukhara Inqilabi Tarikhi Uchun Materiallar" in *Asarlar*, vol. 1. Tashkent: OzSSR Davlat Badii Nashriyati, 1963; pp. 187-195.

¹³ Timur Kocaoglu, "Türkistan'da Cedit Okulları" in *Hür Türkistan İçin* (Istanbul), No: 6 (May 15, 1976), p. 3.

¹⁴ Sadriddin Ayniy gives the dates of Ahmad Danish's birth and death in the Hejirah calender as H. 1232 and 1314.

¹⁵ *Nevâdiru'l-Veqâi' az te'lifât-i Ahmad Maxdum Buxârî*. (handwritten manuscript) Ozbekistan Fanlar Akademiyasi Sharqshunoslik Instituti Qol Yozmalar Fondi (Tashkent): No: 33g2095.

¹⁶ Sadriddin Ayniy, *ibid.*, pp. 198-199. According to Ayniy, Sharif Mahzum escaped Bukhara during amir Muzaffar's reign and settled in Istanbul; on the other hand, Isa Mahzum and Inayat Mahzum also left Bukhara during amir Muzaffar's reign, but returned after amir Abdulahad's ascendancy and lived in great torment. Since Yahya Khoja and Qari Abdulmajid Zufunun pretended to be insane, they continued their criticism. Damla Sharif Saat preoccupied himself with watchmaking. Even though Mirza A'zam Sami became a court historian, he was later dismissed in his old age and died in misery, because of his criticisms.

Bukhara as a result of the news about the Tanzimat declaration (1878) and the 1908 takeover of the government by Ittihat ve Terakki in the Ottoman Empire, as well as the revolutions in Iran and Russia.

The Jadid Schools

Having opened the first Jadid school in Bahchesaray in 1884, Ismail Gaspirinski visited Bukhara in 1893 with the hope to meet with amir Abdulahad. Unable to see the Amir, however, he had to be content with talking to the amir's officials. The first Jadid school in Turkistan was opened in Samarkand in 1893, but was closed by Amir's orders after 40 days.¹⁷ This first Jadid school in Turkistan was opened by a Turkistani Jadid intellectual with Ismail Gaspirinski's initiative. There were 102 Jadid elementary schools and 2 Jadid junior high schools between 1898 and 1908 in Turkistan. Out of these Jadid schools, 6 were in the Bukharan Emirate and 8 were in the Khivan Khanate.¹⁸ The Jadid schools in the Bukharan Emirate were inevitably closed by the Amir a short period after their opening. The Jadid intellectuals, however, never gave up and always opened new ones. They always opened the Jadid schools either at their own house or the house of one of their relatives. The Bukharan Jadid intellectuals and businessmen founded a company, Shirkat-i Bukhara-i Sharif, in March 1909 (Rabi'ulavval 1327) which posed as a trading company, but was actually a political organization.¹⁹ This company secretly provided textbooks and other supplies for the Jadid schools.²⁰ The historians Sadriddin Ayniy, Zeki Velidi Togan, Hélène Carrère d'Encausse, and Baymirza Hayit mention Osman Khoja among the founders of both the associations of "Shirkat-i Bukhara-i Sharif" and the "Tarbiya-yi Etfal" (Education of Children).²¹

¹⁷ M. Ramiz, *Oktabir Va Khalk Ma'arifi*. Tashkent: Ozbek Davlat Nashriyati, 1928, p. 33-35.

¹⁸ Salahattin Damla opened the second Jadid school in 1898 in Khokand. The same year, another Jadid school was opened in Toqmaq. In 1899, Mannan Qari in Tashkent and Shamsiddin Damla in Andijan each opened one Jadid school. Munavvar Qari opened a Jadid school in 1900 in the Mirabad district of Tashkent. Haji Mu'in and Abdulqadir Shukuri jointly opened a Jadid school in 1903 in Samarkand with Mahmud Khoja Behbudi's help. → Ramiz, *ibid.*; Kocaoğlu, "Türkistan'da Cedit Okulları," *ibid.*

¹⁹ Sadriddin Ayni, "Bukhara Inqilabi Tarikhi Uchun Materiallar," *ibid.*, p. 202.

²⁰ Hélène Carrère d'Encausse, *Islam and the Russian Empire: Reform and Revolution in Central Asia* [English translation by Quintin Hoare]. Berkeley: University of California Press, 1988; p. 87-88; French original → Hélène Carrère d'Encausse, *Reforme et Revolution chez les Musulmans de l'empire russ.* Paris: Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, 1966.

²¹ Baymirza Hayit, *Turkestan im XX. Jahrhundert*. Darmstadt: C. W. Leske Verlag, 1956; p. 118.

Bahchesaray and Istanbul (1909-1913)

The "Shirkat-i Bukhara-i Sharif" sent the Bukharan Jadids to various places study the new methods of the Jadid education. Ayniy writes about this subject as follows: "and also we have sent Osmankhoja and Hamidkhoja to Bahchesaray and Istanbul to get acquainted closely with the schools of *usul-i savtiya* [method of literacy]." ²²

Hamid Khoja Mihri and Osman Khoja met with Ismail Gaspirinski in Bahchesaray in 1909 and studied the Jadid educational method by making observations at his schools. Osman Khoja later arrived in Istanbul by a boat ride from Odessa. We don't have much information about Osman Khoja's days in Bahchesaray and Istanbul. Several sources mention that he met with various Turkish intellectuals and important persons in Istanbul. Enver Pasha was probably among them. Together with other intellectuals who had come to Istanbul like Abdurrauf Fitrat, Muqimiddin Begjan, Abdulaziz Guljali, and Sadiq Ashuroglu, Osman Khoja founded the association "Buhara Ta'mim-i Ma'arif Cemiyet-i Hayriyesi" (*The Charity Society of Bukhara for the Dissemination of Education*) on October 26, 1909 (11 Shavval 1327) as the Istanbul branch of the "Tarbiya-yi Etfal" organization in Bukhara. That same year he published the statutes of the Charity Society in Istanbul.²³ The association in Istanbul declared that it had no political aims right in its first article of the "Conducts" section:

Article 1: The Bukhara Society for the Dissemination of Knowledge among the Masses has been established in Turkistan, especially at Bukhara with the sole aim of spreading knowledge and building schools. Given that the Society is a benevolent body, it pursues no other *political* aim and bears no connection or relation to other *political* societies at present.

The actual aim of the society was indicated in the second article to bring to Istanbul a certain number of students from Turkistan and Bukhara every year to continue their studies in the schools there. The society brought 15 students in 1911 and 30 students in 1912 from Turkistan to Istanbul for this purpose.

²² Sadriddin Ayniy, *ibid.*, p. 202; Carrère d'Encausse also gives this information based on Ayniy's account → Hélène Carrère d'Encausse, *ibid.*, p. 88.

²³ *Buxâra Ta'mim-i Ma'arif Cemiyet-i Hayriyesinin Nizamnâme-yi Esâsîsi*, 11 şevvâl 1327 (Merkezi: Der-Sa'âdet Vezirxân "Metin" Matba'asında tab' olunmuştur). For its Latinized text, original Arabic facsimile, and English translation, see Part Three of this volume.

Jadid Schools in Bukhara

Osman Khoja and Hamid Khoja returned to Bukhara from Istanbul in the Spring of 1913.²⁴ Osman Khoja immediately opened a Jadid school in the house of Latif Khoja. According to Ayniy, Osman Khoja instructed principally his relatives in that school. In the summer of the same year, Osman Khoja rented a building near Havz-i Gavgeshan and moved his school there. Having prepared the blackboard and other classroom equipment, he hired two assistant teachers and started teaching. Hamid Khoja and others then increased the number of the Jadid schools. Because of the increase in the number of students in 1914, their placement in Jadid schools became a great problem and Osman Khoja had to move his school to a bigger building. In 1914, there were 200 students at Osman Khoja's school, 80 students at Molla Wafa's school, 150 students at Markish's school, and 40 to 50 students at the school in Khiyaban.²⁵ Furthermore, there were evening literacy courses for the adults in these schools.

However, the Tsarist Russian officials in Bukhara and the Bukharan Amir were worried about the growth of the Jadid schools. Due to continuous pressures by the Russian officials on the Bukharan Amir, his administrators began to hinder the Jadid schools with various excuses and dirty tricks. They even started to bribe the Jadid leaders with large sums of money and prestigious high positions. Ayniy reveals the following interesting incident associated with Osman Khoja:

Upon the orders of the Chief Justice [Burhaniddin], one day Molla Kamar visited Osman Khoja (who had the most advanced Jadid school) and offered him the following: "If you close your school voluntarily, I can assure you in the name of the Chief Justice that you will be appointed as a justice or chief [rais] anywhere you like." Osman Khoja replied as follows: "I work as a teacher not because of hunger or the inability to reach the high positions, but we have taken these hardships on our shoulders in order that we may be useful to our people and the children of our country. So, we won't sell our sacred profession for a worldly post."²⁶

According to Ayniy, the Chief Justice Burhaniddin attempted to bribe other teachers who opened Jadid schools with similar attractive offers, but couldn't succeed. Then he tried other means. The officials of the Russian embassy in Bukhara also were not happy about the spread of the Jadid schools there. N. Shul'ga, an official of the Russian embassy, paid a visit to

²⁴ Sadriddin Ayniy, *ibid.*, p. 244.

²⁵ Sadriddin Ayniy, *ibid.*, p. 247.

²⁶ Sadriddin Ayniy, *ibid.*, p. 251.

the Jadid schools in Bukhara.²⁷ Shul'ga describes Osman Khoja's school as follows:

The premises of the school was a typical Bukharan house. In the inner courtyard, very tidily appointed (I was able to visit it without prior warning) are the quarters of Osman Khoja himself and two classrooms, one on the ground floor, and the other on the second. In Osman Khoja's room, some resemblance to European furniture mixed with customary Bukharan style; two or three globes in a niche and many books, predominantly published in Samarqand. In the class rooms are benches, desks, and notebooks lent to the pupils. In general the schools produces a propitious, and in comparison with the usual Bukharan *maktab*, a magnificent impression.²⁸

According to the report by Shul'ga, preserved in Uzbekistan State Archives and found by Adeeb Khalid for the first time, Osman Khoja emphasized fast reading in the primary class and taught basic math and verses of the Koran. He also wanted to expand the math instruction and add geography to the curriculum. However, these unofficial visits by Shul'ga to the schools of Osman Khoja and others seems to have annoyed the Bukharan Jadids. Ayniy discloses his suspicion about these visits as follows:

Having given up hope from the half-improved schools to block the sending of students to Istanbul, the [Russian] embassy officials were distrustful regarding the participation of the young people, educated in Istanbul, in the school affair. As a matter of fact, the oppressors see a fly as an elephant. However, they didn't see it appropriate for their policy to expose their name badly in the eyes of the youth and the press by openly resisting the [Jadid] schools. Therefore, they followed a treacherous scheme.

For example, in these days Shulka [Shul'ga], a member of the Russian embassy in Bukhara, desired to visit the Bukharan schools. This person was not only a diplomat unmatched in agitation and treason, but his heart was black, very black. However, he was able to present himself as a supporter of both the youth and schools by his deceitful and two-faced skills. In short, this very person has visited the schools unofficially. During the visit, he didn't ask anything neither from teachers nor students and didn't see the curriculum or the books. After the routine discussions of greeting and health, he simply left.

²⁷ In his article, entitled "Osman Khoja and the Beginning of Jadidism in Bukhara" in this volume, Adeeb Khalid gives passages from a report written by N. Shul'ga after visiting Osman Khoja's school.

²⁸ Adeeb Khalid, *ibid.*, pp. 290-291.

This diplomat had two aims with this visit: First of all, after this visit, the Muslim priests (*Mullas*) and uninformed public would engage in gossip that “the new schools are under the protection of the Russia and they have been opened with a Russian outlook.” So, the schools would be closed, while the Russian embassy stays innocent.

The second aim was to mislead the youth and teacher that “The embassy is the protector of us and our schools;” so that a political profit could be received in future.²⁹

After this event, the Chief Justice Burhaniddin submitted an application with forged signatures claiming it had been proven that the Jadid schools had gone astray and become sinful in the view of Islam, as well as dragging children into mischief and intrigue. Ayniy describes how Burhaniddin employed deception to close the Jadid schools.³⁰

1916 Uprising

During WWI (1914-1918), The Tsarist Russian administration decided to enlist the youth of the native peoples of Turkistan not for combat, but for construction duties such as digging trenches. This decree, published in newspapers in February 1916, evoked indignant reactions among the Turkistanis. The prominent Turkistani Jadids such as Munavvar Qari, Pehlivan Niyazi, Osman Khoja, Qari Kamil, and Abidjan Mahmud gathered at the house of the Jadid leader Mahmud Khoja Behbudiy in Samarkand and agreed on a wide-scale uprising when the Tsarist government enforced such a mobilisation in Turkistan. The Jadid leaders also reached an understanding that such revolt could be used to demand more freedom for Turkistan.³¹ The 1916 uprising was discussed in detail in various books and scholarly studies.³² In the beginning of his article in this volume, Baymirza Hayit also deals with the wide-scale people’s revolt in 1916. There are handwritten notes by Osman Khoja in Arabic script in his small notebook stating the following: “When I was in Bukhara, I received a telegram from Mahmud Khoja Behbudiy calling me immediately to Samarkand. Thus, I participated in the meeting at which the 1916 uprising was planned.” We don’t have further information about Osman Khoja’s exact input in the planning and carrying out of this revolt.

²⁹ Sadriddin Ayniy, *ibid.*, pp. 251-252.

³⁰ Sadriddin Ayniy, *ibid.*, pp. 253-254.

³¹ Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995, p. 206.

³² The Uzbek historian Hamid Ziyaev published a new study based on archival documents: Hamid Ziyaev, *Türkistanda Rossiya Tajavuzi va hukmranligiga qarshi Kurash*. Tashkent: Sharq Nashriyati, 1998, p. 400-430.

Political Movement

The Jadid movement initially had the goal of achieving literacy the easy way and of improving the traditional schools and the madrasahs (higher institutions of education). This later turned into a political goal. Of course, the impact of the 1916 uprising in Turkistan and the 1917 October revolution that led to the downfall of the Tsarist regime was significant for this change. After the closure of their schools by the orders of the amir or by his officials each time, the Bukharan Jadids came to the conclusion that if the Jadid movement didn’t turn into a political one, they wouldn’t be able to implement their goals in education. The Bukharan amir, Alim Khan, and his administration were becoming a puppet of both the Tsarist Russian State and its embassy in Bukhara. After pressure by the Russian ambassador Miller, Shul’ga, and Vedinskiy, amir Alim Khan announced the “Declaration of Liberty” on March 30, 1917. The Jadids decided to organise a parade for this occasion and about seven thousand people participated at the demonstration on April 8. One of the banners carried over shoulders had the following slogan: “Long Live Liberty, Constitution, Press Freedom, and the independence of schools.” The soldiers of the amir, however, dispersed the demonstrators using force and many Jadids were arrested. A group of the Jadids was able to run away to Kagan and from there to Tashkent. Osman Khoja was among the ones who escaped the amir’s troops.³³

After this unhappy incident, the Jadids started to seriously plan the deposition of the Emirate in Bukhara. Since the political branch of the Jadids, called “Yash Bukharaliklar” (Young Bukharans), didn’t possess military power, it had to ask help from the Soviet Commissariat in Tashkent to demolish the Emirate in Bukhara. Some historians have treated this subject as a negative development, while others as positive. It is, however, necessary to indicate the Young Bukharan Movement consisted of two groups. One group was aiming to act independently from the Russians and rejected Marxism, while the other group was inclined toward Marxism/Socialism. The article on the Young Bukharans in the Uzbek Soviet Encyclopedia’s fourth volume, published in 1973, marked the place of Osman Khoja in this movement as follows:

A part of the Young Bukharans with rightest inclination (Osman Khoja, Apdulhay Aripov, and others) went to the side of anti-revolutionaries and became the active participants of the Basmachi movement.³⁴

³³ In his article in this volume, Hamidulla Baltabayev discusses this event in detail.

³⁴ “Yash Bukharaliklar” in *Ozbek Sovet Entsiklopediyasi*, vol. 4, Tashkent: Ozbekistan SSR Fanlar Akademiyasi, 1973, pp. 250-251; the same viewpoint is expressed in the following source also: *Entsiklopedik Lughat*, vol. 1. Tashkent: Ozbekistan Sovet Entsiklopediyasi Bash Redaksiyasi, 1988, p. 268.

The overthrow of the Bukharan amir Alim Khan by the Young Bukharan movement with the help of Russian troops is illustrated in detail in various sources.³⁵ Osman Khoja became the minister of finance in the Bukharan interim government on August 29, 1920. The head of the government was Mirza Rahim Khan and the head of the ministerial council was Fayzullah Khoja.³⁶ An eyewitness of these events, the Turkistani Receb Baysun gives detailed account.³⁷ Amir Alim Khan escaped Bukhara on September 1, 1920, stayed for a while in Hisar province, and went to Afghanistan on February 18, 1921. At this time, Mirza Abdulqadir Muhittin became the head of the interim government. When an autonomous “Eastern Bukhara National Government” was formed in the eastern part of the Bukharan republic, Osman Khoja was appointed as the autonomous representative of it. At that same time, the amir’s supporter Ibrahim Laqay was organising attacks around Dushanba against the Bukharan government. We don’t have a detailed chronicle of Osman Khoja’s activities during this complex and rather critical situation in eastern Bukhara.

At the Second Congress of the Bukharan People’s Representatives, Osman Khoja was elected president of the republic. Osman Khoja said the following words in his first speech:

I know that for a long time our people have been earnestly desiring their national self determination in all spheres of life to achieve freedom and independence. The first act of the government under my responsibility will be the realisation of this wish and desire of our people.³⁸

Osman Khoja, a stern anti-Soviet and defender of Bukharan independence, started to use all the authority at his hand in this direction after his election as president. At this time, Osman Khoja established close contacts with Enver Pasha who was within the Bukharan republic.

There were various important steps taken by Osman Khoja. One of them was to employ the Turkish officers who had been able to escape from the Russian prisoner of war camp in Krasnoyarsk in the formation of the Bukharan militia, the core of the future army of the republic.³⁹ Secondly,

³⁵ Hayit, *ibid.*, p. 261-267; Hélène Carrère d’Encausse, “Chapter 9: Civil War and New Governments”, Edward Allworth (editor), *Central Asia: 130 Years of Russian Dominance, A Historical Overview* (Third Edition). Durham and London: Duke University Press, 1994, p. 244-246; Baysun, *ibid.*, p. 37-41.

³⁶ Baysun, *ibid.*, p. 41.

³⁷ Baysun, *ibid.*, pp. 42-50 and the next pages.

³⁸ Baysun, *ibid.*, p. 46.

³⁹ The following sources have treated the formation of an army in Bukhara: Raci Çakıröz ve Timur Kocaoğlu, “Türkistan’da Türk Subayları [1914-1923]” *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, No: 1-11 (1987), a total of 40 pages; Timur Kocaoğlu,

Osman Khoja replied positively to the request of financial aid from the Ankara government.⁴⁰ Meantime, Osman Khoja was also a member of the secret organisation, Türkistan Milliy Birliği (Turkistan National Unity), founded in 1921 in Tashkent.⁴¹

The most distressing initiative for Moscow taken by Osman Khoja was the seizure of the Russian generals of the garrison in Dushanba on December 9, 1921 and his order to the Russians to withdraw from the territory of the Bukharan republic. Among the Russians taken under custody were General Morozov, the garrison chief, Yarinef, the Russian ambassador in Bukhara, Nagurin, the consul in eastern Bukhara, and their wives. After surrounding the Russian garrison, the Bukharan troops also disarmed the Russian soldiers. However, other Russian army units who were informed of the incident in Dushanba, rushed in and engaged the Bukharan troops in combat. Osman Khoja and his troops had to withdraw. Following this event, Osman Khoja issued a declaration calling on all who could bear arms to fight against the Russians:

It is without doubt that the greatest desire in our hearts is to gain freedom and independence by getting rid off the aggression of the enemy in Turkistan for more than a half century. Now the time has arrived to achieve this goal. I am inviting all those who have arms at hand and those who are able to use weapons to this honourable duty. Long live freedom and long live independence!⁴²

“Türkistan’da Osmanlı Türk Subaylarının Faaliyetleri (1914-1923)” *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, IV (Bornova: Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, 2000), pp. 21-35.

⁴⁰ Mehmet Saray deals with this question in his article in this volume. The following sources can also be consulted: Timur Kocaoğlu, “Buhara Cumhurbaşkanı Osman Hoca (Kocaoğlu) ve İstiklal savaşı Sırasında Türkiye’ye Altın Yardımı Meselesi” *Türkiye Cumhuriyeti Devletinin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu Bildirileri* (23-26 Mayıs 1996). Kayseri: Erciyes Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Merkezi, 1996, p. 421-424; Turhan Berkök, “Türk İstiklal Savaşında Dış Yardımlar: Türkten Türke, Müslümandan Müslümanadır” *Erciyes*, No. 50 (Nisan 1982), p. 15-24; “Buhara Cumhuriyeti’nin yardımı” in *Havacılık Tarihinde Türkler 2 (1918 Yılından 1939 Yılına Kadar)*. Ankara, 1997, p. 47.

⁴¹ Zeki Velidi Togan, *Hatıralar: Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Millî Varlık ve Kültür Mücadeleleri*. [New Edition] Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999, p. 320-321, [First Edition→ İstanbul: Kişisel yayın, 1969, p. 375-376.]; Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*. İstanbul: Türkili (Türkistan)-Bilik yayınları, 1942-1947, s. 429-434 [Second Edition→ İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981].

⁴² Baysun, *ibid.*, p. 65.

The siege of the Russian garrison and arrest of its commanders has been treated variously in the literary works during the Soviet period. Among others, the Tajik writer Jalal Ikramiy in his 1975 play, *Garnizon Taslim Namishavad* (The Garrison Won't Surrender),⁴³ describes Osman Khoja negatively as an anti-Soviet character, whereas the Uzbek writer Shukur Halmirzayev's depiction of Osman Khoja is rather positive, but still anti-Soviet in his 1982 novel *Qil Koprik* (Narrow Bridge).⁴⁴ On the other hand, the Tatar writer Tefvik Aydi portrays several of Osman Khoja's activities in the Bukharan Republic positively in his 1991 novel *Elan Ugi* (The Serpent's Nest).⁴⁵ On this event a motion picture, *Mukhasara* (Siege), was produced in Tajikistan in 1977 in which the Tajik movie star Gurminch Zavkibekov played the role of Osman Khoja.⁴⁶

Osman Khoja's assault on the Russian garrison and call for a war of independence were, of course, a turning point in his life. His duties and activities inside the Bukharan Republic were concluded on April 10, 1922 when he made a visit to Afghanistan. He went to Kabul to negotiate an arms deal for the Bukharan troops with the British officials there. However, the British officials didn't give any assurances to Osman Khoja, because both Britain and Russia had an agreement over non-interference in one another's interest areas (Russia won't interfere in Afghanistan and India, and the British in Turkistan). Osman Khoja submitted a memorandum to Afghanistan's king Amanullah Khan on April 22, 1922. In this memorandum, Osman Khoja decried the assault of the Soviet Russian against the Bukharan Republic whose constitution affirmed it as an independent country and drew the attention of the Afghanistan government to the following issue:

Today, the people running the Bukharan central government are under the pressure of the Russian invasion army. Even their lives are threatened. They have to accept the demands of the Russians like slaves. It is clear from the events mentioned above, the Bukharan government is not free and independent. It doesn't even have its economic independence (...)

⁴³ Jalal Ikramiy, "Garnizon Taslim Namishavad" in *Sadoi Sharq* (Dushanba), No. 10 (1975), pp. 17-46.

⁴⁴ Shukur Halmirzayev, "Qil Koprik" in *Sharq yulduzi* (Tashkent), No. 9-12 (1982); Shukur Halmirzayev, *Qil Koprik*. Tashkent: Ghafur Ghulam Namidagi Adabiyat va San'at Nashriyati, 1991.

⁴⁵ Tefvik Aydi, *Elan Ugi*. Kazan: Tatarstan Kitap Neshriyati, 1991.

⁴⁶ The news about this movie was reported in the following Tajik paper in Dushanba: *Maorif va Madaniyat* (November 7, 1977), p. 4 (See the excerpt from this paper among the photographs in this part).

The objective of the continued national struggle is the withdrawal of the Russian soldiers from Bukharan soil and the acknowledgment of Bukhara's liberty and sovereignty by the Russian government. Until that time, the war of independence and national struggle will be continued by popular consensus. I am very honoured to present this memorandum to the Foreign Ministry of the Majestic State of Afghanistan that had recognised the independence of Bukhara.

April 29, 1922, Osman Khoja, the president of Bukhara and the commander in chief of the defence of independence.⁴⁷

The news of the death of Enver Pasha in Beljivan, near Dushanba, on August 5, 1922 came when Osman Khoja was in Kabul.⁴⁸ A secret note sent by Fayzullah Khoja, premier of the Bukharan government, informed Osman Khoja not to return to Bukhara, otherwise he would be sentenced to death by the Russians. The Russian government even in Afghanistan was closely monitoring Osman Khoja's activities. Fyodor Fyodorovich Raskol'nikov, ambassador of RSFSR in Kabul, had several spies following Osman Khoja. One of the spies giving information about Osman Khoja to the Russian embassy was Abdurrahim Yusufzada, ambassador of Bukhara.⁴⁹ The Moscow daily *Pravda* continuously complained about Osman Khoja's anti-Soviet activities in Afghanistan.⁵⁰ The first person to draw attention to *Pravda's* articles in Western Europe was the journalist Joseph Castagné.⁵¹ Moscow was openly accusing Osman Khoja of maintaining relations between the British and the Basmachi groups: "Osman and Qari Afandi are in Afghanistan in order to establish connections with the British."⁵² Finally, Moscow pressured the Afghan government to hand over Osman Khoja to

⁴⁷ Baysun, *ibid.*, pp. 137-139.

⁴⁸ Baysun, *ibid.*, p. 109; Hayit gives the date of Enver Pasha as August 5, 1922: Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995, p. 283.

⁴⁹ Rustam Shamsutdinov, "Osmankhoja Vatan Xaini Emasdi" in *Khalq Sozi* (Tashkent), October 15, 1991, p. 3.

⁵⁰ *Pravda*, June 5, 10, 12, 13, 17, and 19, 1923.

⁵¹ Joseph Castagné, *Les Basmachis: Le mouvement national des Indigènes d'Asie Centrale depuis la Révolution d'Octobre 1917 jusqu'en Octobre 1924*. Paris: Editions Ernest Leroux, 1925, p. 62; its Turkish translation: Joseph Castagne, *Türkistan Millî Kurtuluş Hareketi*. İstanbul: Orkun Yayınevi, 1980, p. 152.

⁵² "Usman-khodja i Kari Efendi ostayutsia v Afganistane dlia sviazi s anglichanami." *Pravda*, No. 122 (June 5, 1923), p. 3.

them or expel him from the country. At the Afghanistan government's request, Osman Khoja left Kabul and arrived Istanbul in September 1923.⁵³

The accounts of Osman Khoja's activities in his early years in Turkey are described in the works of both Baysun and Togan. While Osman Khoja attempted to organize Turkistanis in the society *Türkistan Gençler Birliği* (Turkistani Youth Union), founded in 1927, he started to publish the journal *Yeni Türkistan* (New Turkistan) jointly with Mustafa Choqayoghlu and Ahmad Zeki Velidi, along with other Turkistanis.⁵⁴ Osman Khoja criticised the colonial policy of the Soviet Union in Turkistan in his editorials in this journal and also in his lectures in Turkey. Mustafa Kemal Atatürk, the president of Turkey, didn't pay attention to the pressures by Moscow to expel Osman Khoja. After Atatürk's death, however, Osman Khoja was asked to leave Turkey during the new presidency of İsmet İnönü under Moscow's political pressure. Osman Khoja first went to Poland in early 1939 then to Iran. He was able to return to Turkey only after the end of the WWII in 1945. Between 1951 and 1957 Osman Khoja was in Pakistan then returned and lived in Turkey until his death on July 28, 1968 in Istanbul.⁵⁵ At this later stage of his life, Osman Khoja didn't engage in any political activity, but gave various lectures on Turkistan in Istanbul and Ankara.⁵⁶

⁵³ Zeki Velidi Togan states that Osman Khoja arrived Istanbul on June 4, 1923. However, this date is very early. See: Togan, *Hatıralar*, ibid., p. 522.

⁵⁴ Timur Kocaoğlu, "Türkistanlı Göçmenlerin Siyasî Faaliyetleri Tarihine Bir Bakış" in *Dr. Hayit Armağanı*, Rasim Ekşi, Erol Cihangir (ed.). Istanbul: Turan Kültür Vakfı ve Hoca Ahmet Yesevi Vakfı, 1999, p. 159-182; Timur Kocaoğlu, "Turkistan Abroad: The Political Migration From the Soviet & Chinese Central Asia (1918-1997)" in *Migration in Central Asia: Its History and Current Problems* (Hisao Komatsu, Chika Obiya, and John S. Schoeberlein, eds). Osaka: The Japan center for Area Studies, 2000, pp. 113-126.

⁵⁵ The first article written about Osman Khoja's death in Turkish press: Yusuf Çotuksöken, "Osman Kocaoğlu'nun Ardından" *Meydan* (İstanbul), 1-5 Ağustos 1968; Yusuf Çotuksöken also prepared the article on Osman Khoja in the following encyclopedia: "Kocaoğlu, Osman" in *Meydan-Larousse Ansiklopedisi* (1969-1973). This encyclopedia had various editions with different publishers: *Büyük Larousse Sözlük ve ansiklopedisi* (Gelişim yayınları, 1986-1989), and later: "Kocaoğlu, Osman" *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*. İstanbul: Milliyet, 1992, vol. 13, p. 6860.

⁵⁶ **His Supouses, Children, and Grandchildren:** We don't know the name of Osman Khoja's first wife in Bukhara, but he had a son, Hadi Khoja, by her. According to relatives in Tashkent, Hadi Khoja was also in Tehran between 1941-1942 as a member of the Soviet invasion army. According to my mother, Hakime Hanim, he met Osman Khoja during a meeting in Tehran, but couldn't recognize his father because he didn't disclose his identity for political reasons to his son. Hadi

Khoja reportedly became a faculty member in Uzbekistan, received his Ph.D degree in Moscow, went to Eastern Turkistan in the 1950's, married there, and had two children. Osman Khoja married Hakime Hanim, the daughter of an Uzbek family in Kabul (1923). Hakime's father Sayyid Akram Khan Töre belonged to a family whose forfathers go back to the nephew of Khudayar Khan of Khokand. Two years after Osman Khoja's departure from Kabul, Hakime Hanim joined her husband in Turkey in 1925. During these two years Osman Khoja had an unofficial wife Firdevs Hanim with whom he had a religious bond performed by an imam. After Hakime Hanim's arrival, Osman Khoja severed his ties with Firdevs Hanim and she subsequently remarried. From her, Osman Khoja had a daughter named Türkan (d. on July 10, 1960). Türkan Hanim had two boys, Zafer and Fatih, from her husband Salih Özgenci (According to his youngest sister Bilgin Ertan, their father Khaji Vefa Khoja was from a respectful family, Mirza Khoja of Bukhara, and their mother Kadriye Hanim was from Shumnu, Bulgaria).

From Hakime Hanim, Osman Khoja had a daughter, Halime Özey (b. 1942) and a son, Timur (b. 1947). Halime Özey has a son, named Thomas Selim (b. 1966) from her husband Rudi Wallner. Timur has two daughters, Nurhan (b. 1978) and Çolpan (b. 1980), and a son, Babur (b. 1994), from his wife Nigar (b. 1953 in Urumchi, Eastern Turkistan). During one of his travels to Chitral in the Pamir area of Pakistan, Osman Khoja adopted a fourteen-or fifteen-year-old orphan Chitrali boy, Ahmet, as his son in 1953 or 1954. Ahmet worked in Munich, Germany between 1965-1987, became paralyzed, and returned Istanbul where he passed away in 1990. Ahmed had two daughters, Yıldız and Zuleyha, and three sons, Yavuz, Yunus, Yiğit, from his wife Cemile (a native of İnegöl, Bursa). In all, Osman Khoja had three wives, four children, an adopted child, and about 12 grandchildren (See the following Family Tree chart).

Osman Hoca'nın Soyağacı (*Osman Khoja's Family Tree*)

Timur Kocaoglu

Osman Hoca'nın soyu ve akrabaları hakkındaki bilginin büyük bir bölümünü 20 Ekim ile 10 Kasım 1990 tarihleri arasında Özbekistan'da bulunduğum sırada, Buhara'da tanıştığım 85 yaşındaki Muhtereme Hanımdan aldım. Muhtereme Hanım, Osman Hoca'nın amcası Übeydullah Hoca'nın oğlu İbad Hoca'nın kızıdır.

The great part of the knowledge about Osman Hoca's genealogy was obtained from a meeting with Muhtereme, daughter of Ubeydullah Hoja's son Ibad Hoja, in Bukhara during my visit to Uzbekistan between October 20 and November 10, 1990.

1. Kerametullah Hoca (*Osman Hoca'nın dedesi*)

1.1 Hatice (Kerametullah'ın kızı, Osman Hoca'nın halası)

- 1.1.1 Hamid Hoca
- 1.1.2 Abdülmelik Hoca (1896-1950)
- 1.1.3 Bahşullah Hoca

1.2 Übeydullah Hoca (Kerametullah'ın oğlu, Osman Hoca'nın amcası)

- 1.2.1 Saide (Übeydullah'ın kızı)
- 1.2.2 Feyzullah Hoca (Übeydullah'ın oğlu), 1938'de öldürüldü.

Buhara Cumhuriyeti başbakanı ve Özbekistan Cumhuriyeti başkanı.

- 1.2.2.1 Vilayethan (Feyzullah'ın kızı) → eşi?
 - 1.2.2.1.1 Aziz (Vilayet'in Rus eşinden kızı)
 - 1.2.2.1.2 Konstantin (Vilayet'in Rus eşinden oğlu)
- 1.2.3 İbad Hoca (Übeydullah'ın oğlu), eşi?
 - 1.2.3.1 Muhtereme (İbad'ın Tacik eşinden kızı)

- 1.2.3.2 Mahbube (İbad'ın Tacik eşinden kızı)
- 1.2.3.3 Borı Hoca (İbad'ın Tacik eşinden oğlu)

1.3 Polat Hoca (Kerametullah'ın oğlu, Osman Hoca'nın babası)

- 1.3.1 Sabire (Polat'ın kızı, Osman Hoca'nın ablası)
- 1.3.2 Osman Hoca (Polat'ın Fatma Ayım adlı eşinden oğlu) 1878-1968

Buhara Cumhurbaşkanı (1921-1922)

- 1.3.2.1 Hadi Hoca (Osman'ın Buhara'daki eşinden oğlu)
- 1.3.2.2 Türkan Özgenci (Osman'ın Firdevs adlı eşinden kızı)
 - 1.3.2.2.1 Zafer (Türkan'ın Salih adlı eşinden oğlu)
 - 1.3.2.2.2 Fatih (Türkan'ın Salih adlı eşinden oğlu)
- 1.3.2.3 Özay Kocaoglu (Osman'ın Hakime adlı eşinden kızı)
 - 1.3.2.3.1 Selim (Özay'ın Rudi adlı eşinden oğlu)
- 1.3.2.4 Timur Kocaoglu (Osman'ın Hakime adlı eşinden oğlu)
 - 1.3.2.4.1 Nurhan (Timur'un Nigar adlı eşinden kızı)
 - 1.3.2.4.2 Çolpan (Timur'un Nigar adlı eşinden kızı)
 - 1.3.2.4.3 Babur (Timur'un Nigar adlı eşinden oğlu)

1.3.3 Ata Hoca (Polat'ın oğlu, Osman Hoca'nın kardeşi), 1938'de öldürüldü

- 1.3.3.1 Musa Hoca (oğlu)
- 1.3.3.2 Prof. Süleyman Atahocaev (oğlu), *Andican Üniversitesi Rektörü (1990)*
- 1.3.3.3 Hikmet Hoca (oğlu)

**Özbek Şairlerinin Osman Hoca Hakkındaki
Şiirleri (Poems Dedicated to Osman Khoja by
Uzbek Poets)**

**BUXARA CUMHURİYATINIŇ RAİSİ
USMAN XOCA POLAT XOCAOĞLINIŇ
TÜRKİYAGE BARIB DÉGENLERİ**

Sizni sévib sévib géldim cismu cândan bén,
Tamırlarda qaynab aqqan Türkî qandan bén,
Size selâmlar gétirdim Türk mekândan bén,
El-Buxârî, Qaşqarîden, Naqşbendîden,
Témur Bâbâm, Şeybânîden, Çingizxândan bén.
Bâbâlarım yurtıdan ben Türkistândan bén.

Kim ékanım yâdınıza salmaqqa géldim,
Sizden tatlı böselerni almaqqa géldim,
Belki size, payband bolıb qalmaqqa géldim,
El-Ferâbî, Yessevîden, Babirmirzadan
Size selâmlar gétirdim Türk mekândan bén.
TürkniŇ qaynaq yüregiden Türkistândan bén.

Bizlere siz baqmadıñız yüz yıllar ötdi.
Éndi yükselmaq nevbeti bizlere yétدی,
Cemâletdin Rumî bizni bexremend étdi,
İbn Sinâ, Ferğânîden, Uluğbekdin bén.
TürkniŇ qadim yüregiden Türkistândan bén.

Bilurmisiz Kök TürklerniŇ asl mekânın,
Teñritağ' da yaşnab yatgen şehidler qanın,
Usman Nâsır, Qâdirînin, parlaq Çolpanın,
El Berunî, Nevâîden, Toxtamışxândan,
Size selâmlar gétirdim Türk mekândan bén.
TürkniŇ asl yüregiden Türkistândan bén.
Sizni sévib sévib géldim cismu cândan bén,
Témur Bâbâm, Şeybânîden, Çingizxândan bén!!!

Dedexân Hasan
1997-yıl, Taşkent-Ferğana

**БУХОРО МУЖОҲИДИ УСМОН
ХҲЖАНИНГ ВАСИЯТИ**

Мен Ватанни олиб кетдим,
Юрагимга солиб кетдим,
Олисларда қолиб кетдим,
Сен қолма, болам!

Ғурбат элда ғариб кездим,
Гоҳо сокин, гоҳо тездим,
Соғинч жанггоҳидан бездим,
Сен толма, болам!

Истанбул дилга дур, оро,
Табриз ҳам холи нигоро,
Устун Самарканд, Бухоро,
Сен бўлма, болам!

Ол руҳимдин фарёдимни,
Даъводаги зурёдимни,
Туркистонга ёй додимни,
Сен сўлма, болам!

Дунё малак, чаккасида,
Турон замин Маккасида,
Беватанлар таккасида,
Сен ўлма, болам!

Жаҳонгир Муҳаммад
Истанбул, 25.12.1997

BUXÂRÂ MUCÂHİDİ USMÂN XOCANIÑ VASİYETİ

Mén Vatannı alıb kətdim,
Yüregimge salıb kətdim,
Alıslarda qalıb kətdim,
Sén qalma, balam!

Ğurbet éldə ğarib kəzdim,
Gâhâ sâkin, gâhâ tézdim,
Sağınç cengâhıdan bəzdim,
Sén talma, balam!

İstanbul dilge dur, ârâ
Tebriz hem xâli Nigârâ
ÜstÜn Semerqand, Buxârâ
Sén bolma, balam!

Al ruhimdın Feryâdımını,
Da'vâdagi züryâdımını,
Türkistânge yay dâdımını,
Sén solma, balam!

Dünyâ melek, çekkeside,
Turân zemin Mekkeside,
Bevatanlar tekkeside,
Sén ölme, balam!

Cehângir Muhammad
İstanbul , 25.12.1997

ŞOR HAQIDA SÖZ

*Buxârâ zeminige qadem qoygen Fayzulla Xocaniñ ciyeni, Usman Xocaniñ oğlu Temur Xoca Türkiyeden Buxârâ kəlib bir havuç tupraq alıb közlerige sürtü. Bir azdan soñ u ménden:
-- "Tupraq dégeni şirin bolışı kerek-ku! Nége bu şor?" déb soradı.*

Alıs Türkiyeden kəlgen mehmânım,
Sevâliñ yaqdı-kü bu aziz cânım,
Yalğan sözlamekke yoqdır imkânım.
Dostginem, bizler şor yalab yürübmiz.

Köklerge saçragen Düldül édik biz,
Xuşâvâz, ğazelxân bülbul édik biz,
Bugün tuzge tolgen qaraqlarımız,
Râsti gep: bizler kör bolıb yürübmiz.

İnanu-ixtiyâr özden çekingem,
İmânu e'tiqad sözden çingen,
Ana-zemin derdi közden çekingem,
Râsti gep: bizler ğor bolıb yürübmiz.

Bu tupraq sênge hem begâne émes,
Aziz ata yurtıñ – Türkistândır, bes.
Qolnı-qolge bérsek... şordan nâm qalmaz,
Şu baxtge ümidvâr bolıb yürübmiz.

Taşpolat Ahmed

Buxârâ, 1990

Yaş Leninçi (Taşkent), 11.05.1991, s. 3.

Fotoğraflarla Osman Hoca
Osman Khoja in Photographs

Resim 2 / Figure 2:

Buhara Halk Şuralar Cumhuriyeti'nin 3. Kurultayı, Ağustos, 1921 / The Third Congress of the Bukhara People's Council Republic

Ön sırada oturanlardan en solda Abdurrauf Fitrat (sakallı), ortada Feyzullah Hoca, sağda Abdukadir Muhittin, Osman Hoca, Ata Hoca (en sağda). Front (seated) far left Abdurrauf Fitrat (bearded), center Fayzullah Khoja, right Abduqadir Muhitdinov, Osman Khoja, Ata Khoja (far right).

(Timur Kocaoğlu Arşivi / Archive of Timur Kocaoğlu)

Basım Tarihi / Print History:

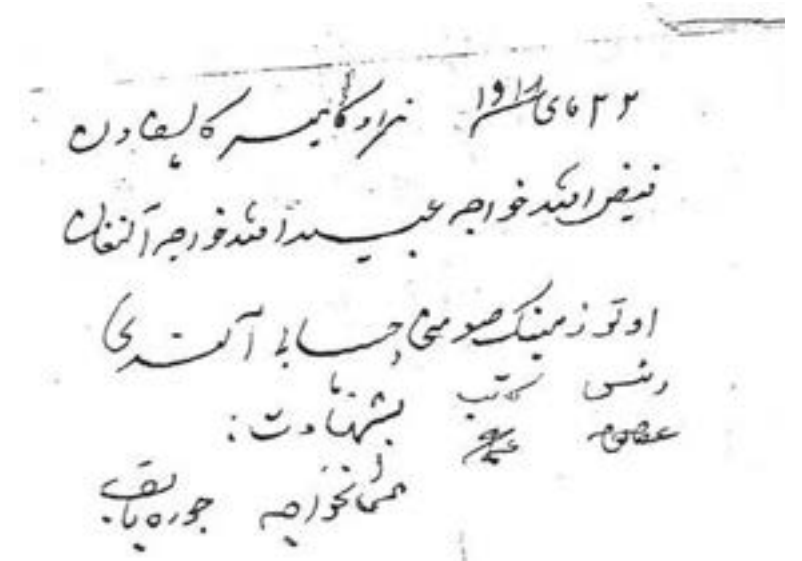
1. Timur Kocaoğlu, "Türkistan'da Türk Subayları (1914-1923)" *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, No. 7 (1987), s. 45.
2. Edward Allworth, *The Modern Uzbeks From Fourteenth Century to the Present: A Cultural History*. Stanford: Stanford University Press, 1990; p. 183.

Resim 3 / Figure 3:
Abdurrauf Fitrat ve Osman Hoca / Abdurrauf Fitrat and Osman Khoja
Özbekçe (Arap yazısı) / In Uzbek (Arabic script):
Abdurrauf Fitrat hem Xocaoğlu Osman: Buxara xalqınıñ vekilleri.

Rusça / In Russian: Abdurrauf' Fitrat' i Usman' Xodjaev': Presstaviteli Buxarskago naroda.

(Özbekistan Arşivinden Adeeb Khalid hediyesi / Presented by Adeeb Khalid from Uzbekistan archives).

Resim 4 / Figure 4: **Osman Hoca'nın resmi evraklardaki imzası / The signature of Osman Khoja on official documents**

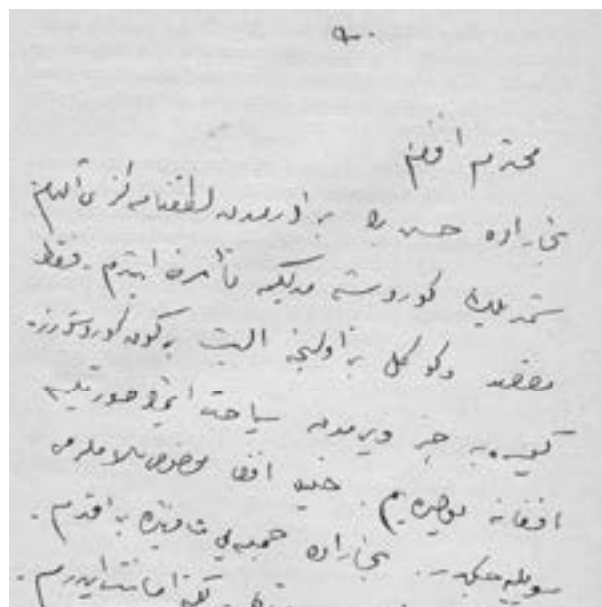
Arap yazısıyla Türkçe (Özbekçe) metin / Turkish (Uzbek) text in Arabic script:
22 May 1918 sene: Narad Kamiser Kalifden Fayzullah Xoca Ubaydullah Xoca alınğan otuz miñ somni hesâbı alındı. Beşahadet: Osman Xoca, reis [imza], Corabayev, kâtib [imza].

(Özbekistan Arşivinden Adeeb Khalid hediyesi / Presented by Adeeb Khalid from Uzbekistan archives).

Resim 5 / Figure 5:

**Osman Hoca'nın Osmanlı-Türk subaylarına kurduttuğu
Buhara ordusunun çekirdeği (Buhara, 1921)
/ The Core of the Bukharan Army founded by Osman Khoja
and trained by the Ottoman-Turkish Officers (Bukhara, 1921)**

Resim 6 / Figure 6:

**Enver Paşa'nın
Osman Hoca'ya
yazdığı mektup
/ Enver Pasha's
letter to Osman
Khoja
11 Teşrinisani
1921**

*Baysun, Türkistan
Milli Hareketleri
(1945), s. 56.*

Resim 7 / Figure 7:

**Afganistan, 1922: Osman Hoca Kabul'de Babur Şah'ın Mezarı başında
/ Osman Khoja at the grave of Babur Shah in Kabul, Afghanistan 1922**

En solda Osman Hoca, Buhara Harbiye Nazırı Abdülhamit Arif ve Türkiyeli doktor
ve subaylar

Far left Osman Khoja, Bukhara's Minister of Defence Abdulhamid Arif, Turkish
doctors and officers

Baysun, Türkistan Milli Hareketleri (1945), s. 140.

Resim 8 / Figure 8:

Osman Hoca'nın İstanbul'da başlayan siyasi hayatı, 1926
/ The political life of Osman Khoja in Istanbul, 1926

Önde en solda Mustafa Çokayoğlu (1), ortada Osman Hoca, sağda Ahmet Zeki Velidi Togan (3), Ayakta solda Abdulkadir İnan (4), Mustafa Şahkulu (5)

Front, far left Mustafa Chokay-uli (1), center Osman Khoja, right Ahmet Zeki Velidi Togan (3), Standing left Abdulkadir Inan (4), Mustafa Şahkulu

Kaynak/Source: Zeki Velidi Togan, *Hatıralar: Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Millî Varlık ve Kültür Mücadeleleri*. [Yeni Baskı] Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999, s. 552, [İlk Baskı → İstanbul: Kişisel yayın, 1969, s. 637.]

Resim 9 / Figure 9:

Osman Hoca'nın çıkardığı Yeni Türkistan dergisinin ilk sayısı
The first issue of the journal Yeni Türkistan published by Osman Khoja
5 Haziran 1927 / 5 June 1927

*Resim 10 / Figure 10: Osman Hoca, eşi Hakime, kızı Özay ve oğlu Timur /
Osman Khoja, his wife Hakime, daughter Özay, and son Timur
İstanbul, 1950*

*Resim 11 / Figure 11:
Osman Hoca bir toplantıda konuşurken /Osman Khoja speaking at a meeting
Ankara, 1963*

*Resim 12 / Figure 12:
Osman Hoca'nın son resmi /The
last picture of Osman Khoja
İstanbul, 1967*

*Resim 13 / Figure 13:
Osman Hoca'nın yağlıboya
portresi / Oil Paint portrait of
Osman Khoja
Özbek Ressamı / Uzbek Artist:
Kabul Adilov (Çağatay)
1992, Budapeşte*

Resim 14 / Figure 14:
Osman Hoca'nın kartvisiti / Osman Khoja's calling card.
Adres vefatına kadar yaşadığı son kiralık dairenindir. *The address on the calling card is the last rented apartment where he lived until his death.*

Resim / Figure 15:
Osman Hoca'nın el yazısından bir örnek (tahminen 1965)
/ An example from Osman Khoja's handwriting (circa 1965)

Resim 16 / Figure 16: **Osman Hoca'nın nâşi cenaze namazı öncesi / Osman Khoja's coffin prior to prayers** 29.7.1968, Osmanağa Camii, Kadıköy, İstanbul

Resim 17 / Figure 17:
Osman Hoca'nın nâşi camiden çıkarken / Osman Khoja's coffin leaving the mosque

на дималон хазаро ба ир-
революцияи пролетари
еккард.
аз талабим. Революцияи
Социалистиян Октябрь
ити пурҷишу хурши Чин-
омов сар мешавад. Вай ба-
ақал баровардани ташдир-

ризи меҳнаткдор ба муқобили
душманони Ҳокимияти Советӣ бо
камолти ҷирдони роҳбарӣ мешавад.
Чинор Имомов ба сифати яке
аз намояндагон ҳалқи тоҷик со-
ли 1924 дар тамоми маъракаи
тақдироти худро ҷалби Оленин
Майна ва таъини додани респу-

Имомов дар Университети комму-
нистияи Ленинград таълим гирида,
савони маълумоти худро бақайд
мебардорад. Баъд аз таҳсил вай
то соли 1937 дар вазифаҳои маъ-
рули роҳбариятуҷанда — ҷонишини
комиссари халқи Ҷаҳриф, комис-
сари халқи интиқоли тандуру-

ли Истонан Чинор Имомов —
роҳбари бозороти қордон, пур-
гайрат ва таъсироти моҳир
омов, таҷрибу хонсар дар таърих
ва дар ҳаёти меҳнаткдорон аба-
ди боқӣ хоҳанд монд.
Н. КИДНЕР,
комиссар вакил таърих.

Киностудияи «Тоҷик-
фильм» баъдворгирин
фильми нави бадеии «Му-
хосира»-ро аз рӯи сена-
рийи Х. Назаров ва Бул-
гаков ба штом ра-
сонд. Ин фильм роҷеъ
ба солҳои аввал ва ҳаёти
душвори соҳтмони Хо-
кимияти Советӣ дар
Тоҷикистон муфасссал
нақл мекунанд. Таъри-
ғари фильм режиссе-
ри бомаҳорат Марат
Орифов тамоми фильмин-
ти аҷоднамо ба қор бур-
дааст ва фильмо табиии
пурмаъни офаринааст.

Дар ин суратҳо нақша-
ҳо аз фильми «Мухоси-
ра» акс ёфтаанд. ДАР
СУРАТИ АВВАЛ: Арти-
сти Ҳизматиншондода
Республика Ҳабибулло
Абдуразақов дар нақши
Иброҳимбек. ДАР СУ-
РАТИ ДУЮМ: Артисти
Халлаи Республика Гур-
минҷ Завкибеков дар
нақши Усмонхоҷа.

ЕНИННОМАИ САНЪАТ

ин дар с. 39.
«Тоҷик» соли 1948
он дар нақшаи
киноистодон

пас дар «Хурият» ва «Сар-
бола» Николов пети аз за-
ми ба оғозини образи Хо-
минҷамов роҳбар таҷрибу
кунтасанҷ, ҳаҷми фарди со-
доба даъи бузург, ҷаҳони

висонӣ низ табии барнома-
аст». Асли Бураков 30 сол баъ-
д дар савони Театри ақалсини
драмаи ба номи Ҷаҳриф таъ-
ини

Душ СҮАРДНАС. (Шоир аз Куба).

Resim 18 / Figure 18:
**Osman Hoca hakkında Tacikistan'da çekilen film / A movie made about
Osman Khoja in Tajikistan**
Muhasira / The Siege (Tacikfilm, 1977)
Tacik artisti Gurminç Zavkibekov Osman Khoja ve Habibulla Abdurazzakov ise
İbrahimbek rollerinde
The Tajik stars Gurminj Zavkibekov in the character of Osman Khoja and Habibulla
Abdurrezzakov in the character of Ibrahimbek

Tacik Gazetesi / Tajik Newspaper:
Maorif va Madaniyat (Duşanbe / Dushanba), 7 Noyabr' 1977, s. 4.

Resim 19 / Figure 19:
**Osman Hoca'nın mezarı / Grave of Osman Khoja
Özbekler Tekkesi, Sultantepe, Üsküdar, İstanbul
Yaz, 2000 / summer, 2000**
Osman Hoca'nın oğlu Timur, bu armağan editörü
/ Osman Khoja's son Timur, the editor of this volume
Fotoğraf / Photo: Ahmet Salih Bıçakçı

İkinci Bölüm / Part Two

İncelemeler / Studies

Saidakbar S. Agzamkhodjaev
 Edward A. Allworth
 Hamidulla Andicânli Baltabayev
 Kambar Atabayev
 Ahmet Salih Bıçakçı
 Nadir Devlet
 Stéphane A. Dudoignon
 Baymirza Hayit
 Darhan Hıdıraliyev
 Khayrulla İsmatulla
 Adeeb Khalid
 Hisao Komatsu
 Mämbet Qoygeldiyev
 H. B. Paksoy
 Mehmet Saray
 Uli Schamiloglu
 M. Nazif Shahrani
 Tomohiko Uyama

Resim 20 / Figure 20:
Türkistan Milli İstiklâl Hareketi “Basmaçılık”
Önderlerinden Korbaşı Şermuhammadbek’in
Bronz Heykeli, Margilan, Özbekistan
/ The Bronze Statue of Shermuhammadbek,
one of the leaders of the Turkistani
National Independence Movement, “Basmachi”,
Margilan, Uzbekistan

The Struggle for Autonomous Turkistan

Saidakbar S. Agzamkhodjaev*

Tashkent

The struggle for autonomy in Turkistan has always been of great interest for researchers. The reassessment of this issue today allows us to reevaluate the events of the pre-Soviet period and to discover the leading public figures and thinkers who contributed to the creation of a new democratic national statehood for Turkistan. In this period, the meaning of the word *muhtariyat* (autonomy) was expanded. Among such public figures were many intellectuals and politicians, who were the leaders of the movement for liberation, such as Munavvar Qari Abdurashidkhanov, Makhmudhoja Bekhbudiy, Ubaydulla Khojaev, Ahmad Zaki Validi, Abdulla Avlaniy, Tashpulat Narbutabekov, Nesirkhan Tura, Abidjan Mahmudov, Ashurali Zakhiriy, Abdurauf Fitrat, Islam Shaahmedov, and others.

The problem of autonomy in Turkistan became a priority after the February Revolution of 1917. Regardless of the societal differences existing at that time, the dominant mood was one of commitment to putting an end to the colonial status of Turkistan. Creating autonomy in Turkistan depended immediately on what kind of a state system Russia itself would establish, seeing that at the time Turkistan was under the Russian Empire. Hence, the problem of a future state system in Russia became the focal point of discussions throughout All-Russian and All-Turkistani congresses. To address this problem in the First All-Turkistan Muslim Congress in Tashkent (April 16-21, 1917), Ahmad Zeki Velidi, one of the ideologists of the movement for an autonomous Turkistan, presented a report, entitled "About the Governance System and Its Structure". Validi attempted to argue in favour of federalism; his statements were supported by Mahmudkhoja Bekhbudiy, Abidjan Mahmudov, Vadim Chaikin. However, Sadri Maksudi, prominent Tatar Jadidist, Kebir Bekir, the editor of *Ulug Turkistan* newspaper, and some members of Congress spoke out against the idea of autonomy and proposed to preserve the wording "Democratic Russian

Republic." Initially, Munavvar Qari and Ubaydulla Khojaev did not join the federalists, but later changed their views in favour of federalism.¹

Participants of the Congress heatedly discussed the problem of a future state system for Turkistan. In the course of this discussion, various view points were expressed. During that period, Munavvar Qari and Sadri Maksudi had agreed that opting in favor of territorial autonomy would be inappropriate, since they thought Muslims were not able to cope with governing land and water distribution. Therefore, in the opinion of some, autonomy should be limited to culture and education only.²

However, the Congress approved the proposal for establishing a federative democratic republic in Russia and giving autonomous status to all the regions, including Turkistan. At the same time, the Congress appealed to create a new constitution for Russia that would be founded upon the principles of federalism, democracy and equal rights for Muslims.³

In 1917, the Jadidist newspapers *Kengash* and *Turan* were published under the slogan "Yashasun Qushma Khalq Jumhuriyati!" (Long live the Federative Republic). Later on, *Turkeli*, the periodical of the Federalism Party of Turkistan supported this slogan. According to the federalists' newspaper, this slogan meant "Turkistan's union with friendly nations under conditions of national-cultural and territorial autonomy."⁴ Federalists thought that "the future of Turkistan's people will surely be guaranteed by a federative system only. Turkistan can not exist at all without being a federative subject."⁵

Among Muslims the problem of autonomy came to be discussed more seriously after the First All-Russian Congress of Muslims was held in Moscow, from May 1 through May 11, 1917. Nearly every political group in Azerbaijan, Crimea, Turkistan, Bukhara, Khiva and the regions along the Volga took part in this Congress. Fierce debates about a national and institutional system for Russia caused the participants to split into two groups: one group supported a centralist principle and spoke out in favor of a Muslim extraterritorial cultural autonomy within a democratic Russian Republic, whereas the second one promoted the notion of a Muslim territorial autonomy within a Russian Federation. At last a resolution was adopted regarding "recognizing the democratic republic on the basis of national-territorial federation to be the most favorable form of state with

¹ *Sharq yulduzi* (Tashkent), No. 5-6 (1933), p.137

² *Najat*, April 23 (1917).

³ *Ibid.*

⁴ *Turkeli*, October 4 (1917).

⁵ *Ulug Turkistan*, September 7 (1917).

* Prof. Saidakbar S. Agzamkhodjaev, Head of the Department of World Political History, University of World Economy and Diplomacy, Tashkent.

regard to the interests of Muslim nationalities; as for nationalities that have no certain territory of their own, they have a right to cultural autonomy.”⁶

The resolutions adopted at the second All-Russian Muslim Congress held in Kazan in late July 1917 had a strong influence in shaping the ideology of the Turkistani autonomy movement. Over 260 delegates from all of Russia’s traditionally Muslim regions participated in the Congress, which adopted the following resolution: “Peoples of Turkistan, Kirghizia, Crimea, and Caucasus must be granted the right to decide what kind of state system is the most acceptable for themselves. The Muslims who live in Russia may have national-cultural autonomous status.”⁷ This meant total self-determination for Muslim nationalities. The Congress appealed to start immediately implementing these resolutions by forming the body that was to oversee the process of self-determination.

Having adopted autonomous status as Turkistan’s main objective, the country’s national democrats organized some propagandist arrangements throughout the territories where Muslims lived. The *Kengash* and *Turk Eli* newspapers of the Regional Muslim Council appeared to be mediators of this propaganda.

Zeki Velidi recalls: “Yet in June, when the influence of the Constitutional Democrats who opposed autonomy was at a low point, the idea of Mukhtariyat [Federative Autonomy – A.S.], on the contrary, became the strongest source of inspiration for its supporters meanwhile the struggle for liberation steadily gained more support. This idea, in turn, appeared to be the factor that united us in the course of the election to the All-Russian Constituent Assembly.”⁸

One should note that the national liberation movement led to the emergence of different Muslim organizations such as “Shura-i Islamiya,” “Shura-i Ulama,” “Miftah ul-Maarif,” “Turan,” “Ittifaq al-Muslimin,” “Ravnaq ul-Islam” and others. A close examination of their activities reveals that they did not perceive themselves as being political parties. Nevertheless, these organizations had their own ideologies, each of which differed considerably one from another. However, it is clear in retrospect that the issue of Turkistan’s autonomy was the primary impetus for the national liberation movement.

In the summer of 1917, Turkistan’s autonomists realized that it had become necessary to create a foundation on which to base their goals and tasks connected with their political program. This group began independently to shape the society of Turkistan, which in turn, led to the creation of the program for Turkistan’s political party. The program was

⁶ *Khurriyat*, August 15 (1917).

⁷ Ibid.

⁸ *Sharq yuldizi*. No. 5-6 (1933), p.138.

finally adopted at the Congress of Muslim Organizations held in Skobelev (present-day Fergana) from July 12 through July 14, 1917. The adopted document contained the demands forwarded by a newly formed “Turk Adam-i Markaziyati” (The Turkic Federalist Party). These included national-territorial autonomy for Turkistan, Kazakhstan, Bashkiriya, and Caucasus; cultural-national autonomy for the Tatars living near the Volga and in the Crimea, and similar autonomy for other Turkic peoples who lived within Russia.

Turkistan’s federalists asked for total independence in the fields of government, finance, Shariat, culture, legislation, justice and education for every subject within the federation. It was their wish that each autonomous republic be divided into regions and districts which should also have autonomy in some ways. The program explained such issues as the parliament of Turkistan, the rights of the European population within Turkistan, the problems of land and water, the court system, military units, and so on. Analysis of materials published in *Kengash* and *Turk Eli*, the two national newspapers, demonstrates that the democratic republic in Turkistan rested upon the principles of the national-territorial autonomy within the framework of the Russian Federative Democratic Republic (RFDR). These principles implied specific features of social life in the Muslim environment, which in turn, lead upon the principles of Shariat and Adat.

The scarcity of factual materials does not provide scholars with sufficient ground on which to draw conclusions about the actions taken by the Turkic Federalist Party, nor does it explain the results which the federalists had achieved by that time. Nevertheless, this party was undoubtedly the first to advance a systematized political program which depended on neither the Russian political parties in Turkistan nor other outside factors. The party’s program began to enhance the autonomist mood among the indigenous population. People were excited by the notion of national-territorial autonomy commonly known as “Mukhtariyat.” This allowed the autonomist movement to overcome the limitations of local interests and, consequently, to become a component of the political national-liberation movement.

By autumn of 1917, the factors affecting the dissatisfaction among the working masses appeared to have been ever-increasing economic confusion, unemployment, starvation, an ongoing imperialistic war which consumed most of the available human and material resources, and, finally, the growth of national oppression and exploitation. These factors were thought to be a catalyst for the crisis of both central and local authorities. In light of such influences, the issue of power came to the foreground. Turkistani reformists believed that the fate of autonomy depended entirely on how this problem could be solved. Bolsheviks who were members of the Tashkent City Council insisted on the implementation of the slogan “Total

Power to the Soviets!" and proposed to organize a Revolutionary Committee.

However, the representative bodies of the indigenous population had a different position. In the Second Regional Muslim Congress, initiated by Shuroi Islomiya (Kraymussovet) and held from September 7 to September 11, the following resolution was adopted: "The Congress disapproves of giving the total power to the Soviets of Soldiers, Workers and Peasant's Deputies. The power must rely on the all the moving forces of the Country, and be formed on a basis of Coalition".⁹ After adopting this resolution, the autonomists started to declare explicitly the essence of their position by discussing the national problems in the local periodicals.

Bolsheviks, at last, realized that their slogan did not yet meet with support, neither among the democratic circles of the European population in Turkistan, nor among Muslims. Despite this obstacle, they continued to insist on giving the total power to the Soviets of Soldiers, Workers and Peasant's Deputies.

Taking advantage of the mass indignation against the actions by the Turkistan Committee of Provisional Government to fight the black market, food crisis, increase of prices, and destruction, Bolsheviks initiated a meeting held in Alexandrovsky Park on September 12. Its attendees were mainly soldiers from the first and second Siberian Regiments and railway workers. Not dwelling upon the September mutiny in detail, since it has been carefully described in the historical studies of the Soviet period, it is necessary to note that Bolsheviks from Tashkent endangered Turkistan by their attempted coup d'etat, as Turkistan found itself on the brink of a civil war.

According to recently discovered archival documents, the majority of the Soviets in the region came forward to decry the Bolshevik coup. The regional Soviet of Workers and Soldiers' Deputies supported such an evaluation of the Bolshevik mutiny. In an open address to the Ferghana population, the Ferghana Oblast Soviet and Commissariat saw the coup d'etat in Tashkent as being a voluntary attempt to forcibly control the whole people.¹⁰ Similar resolutions of protest against the Revolutionary Committee and the Tashkent City Soviet were adopted by the Soviets in Namangan, Kokand, Samarkand, Pishpek (now Bishkek), Osh and other cities.

Following the responses to the initial days of the September mutiny, the regional branches of Shura-i Islamiya, Shura-i Ulema, Turkic Federalist Party, as well as other national organizations, disapproved of the Bolshevik

⁹ *Kengash*, September 12, 1917.

¹⁰ Archives of the Museum of History of Peoples of Uzbekistan of the Uzbekistan Academy of Sciences, file 6, 78.

usurpation of the state, which they felt neglected the rights and interests of the Muslims.

The events that occurred in September had a strong influence upon the current of revolutionary events in Turkistan. While confusion reigned in Turkistan, triggered by the events of September, the Muslims began to attain their goals. From that moment, it was clear that the national movement was going to follow a path that led to gaining an autonomous status for Turkistan. This struggle for Turkistan's autonomy activated every social strata of the Muslim population, under the slogans "Long Live Freedom, Equality, and Justice!" and "Strength is in Our Unity!" Such sentiments prove that Muslims and the overwhelming majority of the leaders of national organizations realized that their efforts to unite themselves were indispensable.

Thus, the autonomist movement entered into a new phase of development. This time, the movement acquired completely new qualities as compared to the spring of 1917; consciousness and clear organizational structure became some of its most significant features. The Congress of Turkistan and Kazakh Muslims, initiated by Shura-i Ulema and Khalaiq and held in Tashkent from September 17 through September 20, became an important event which laid the foundation for Turkistan autonomy. The *Ulug Turkistan* newspaper reported: "On hearing reports made by Mulla Muhammadkhoja Eshan and Mulla Sidikkhoja Eshan about the mode of governance in the region, the Congress unanimously resolved to establish that Turkistan was declared a local national autonomy, and has the right to make independent decisions as regards the affairs of such autonomy."¹¹ To govern Muslims in Turkistan and Kazakhstan, a resolution was adopted to organize a united political party, named "Ittifaq al-muslimin" (The Union of Muslims), in order to replace a number of organizations such as Shura-i Islamiya, Turan, Shura-i ulama.

Documents adopted at this congress describe in detail a possible model for the future socio-political system in the region. Consistent with this concept, an idea was put forward to form the territorial autonomy for Turkistan within the framework of the Russian democratic Republic. This autonomy would ideally be based on the principles of national and cultural self-determination for the peoples who lived in the region. It was assumed that the supreme legislative body of the Turkistan autonomy should be the parliament, members of which were to be elected "for a five-year term by universal, direct, equal and secret balloting, with obligatory proportional representative quotas for all the nationalities who live in Turkistan."¹² Legislative functions of Turkistan's Parliament had to be consistent with the

¹¹ *Ulug Turkistan*, September 30, 1917.

¹² *Ibid.*

basic laws of the Russian Republic and the regulations of Shariat. To make decisions on state problems, Turkistan's parliament would have its representatives in the Supreme Government of the Russian Republic.¹³ The Republican Government was intended to be an executive body which was to carry out its activity through a special secretariat. This Secretariat was amenable to the Federal Parliament of Turkistan.

The congress resolved that the Turkistan autonomy must have its Senate (*Mahkama-i sharia*, that is, House of Laws) in Tashkent. The Senate was commissioned to publish, explain, and exercise control over the observance of the state common laws and Shariat's regulations to supervise all the governmental institutions, persons, courts and judicial entities. The same Secretariat was also declared to be the Supreme Court in Turkistan autonomy.

Turkistan's autonomous government was supposed to print banknotes and to set up a customs house, bank, militia and army in order to defend the borders between the new state and foreign countries in peacetime. In times of war, the outer borders would have to be defended by the government of the Russian Republic. In case of war, the army of Turkistan's autonomous government would be under the command of the government of the Russian Republic.

Furthermore, some important decisions were made regarding the problems of ownership of land and water. Having reacted negatively to forming committees to implement land ownership reforms "since they observe the line of socialization of land and water," the Congress decided that "land and water in Turkistan must be in the cognizance of the Public Council." It is necessary to note that such a resolution was an expression of the will of Turkistan's indigenous people, who were eager for a peaceful self-determination process; transference of power from the Provisional Government to the autonomists implied that instead of revolts, there would be a reformed society in Turkistan.

At the same time, Bolsheviks continued trying to seize power by any means. Decisive actions of the autonomists, however, forced the Bolsheviks to realize that their influence might be intercepted by other political parties if they could not come to power. A look through the national periodicals of the time indicates that the Tashkent Council was not interested in discussing the problems of an autonomous state in Turkistan, as it was put forth in the two regional Muslim congresses of September 1917.

In this period two tendencies had already been seen clearly. On one hand, national democrats took substantial preparatory measures to form the Turkistan autonomy. On the other hand, Bolsheviks neglected Muslim's

¹³ Ibid.

eagerness to bring about autonomy and intensively prepared themselves to begin an armed uprising in order to gain power.

As is shown in several documents, on October 25, 1917 the uprising took place in Petrograd. At Five o'clock that evening, the plan for the uprising in Tashkent was discussed at the privy session of the Executive Committee of the Tashkent Council. On October 28, at six o'clock in the morning, the October revolt began in Tashkent with a signal from the General Railway Workshops.

After this revolt, the entire power came into the hands of the Tashkent Council. On November 1 it sent a telegram saying, "The Council has gained complete power. Follow us." Upon coming to power, the Bolsheviks appealed to all working Muslims in Russia with assurances regarding the right to "free self-determination including the opportunity of forming an independent state." The Bolsheviks also declared that "from now on, your beliefs and customs and your national and cultural establishments are free and inviolable."¹⁴ However, these declarations on freedoms remained in words only. The Bolshevik power and ideology showed the party's neglectful attitude towards the national patriotic feelings and national interests of the Muslims of Turkistan.

In this way, the leaders of the national-liberation movement reacted to the events in October, that is, to the transference of the entire power to the Soviets. Their attitude can be traced through resolutions of the United Sessions of different Muslim groups held from November 12 through November 16, 1917, under the guidance of Sherali Lapin, a leader of *Shurai Ulamo*. In view of the unexpected large number of participants, they considered that it was necessary to give this session the status of the third Regional Muslims' Congress. The resolution "About the Structure of Power in Turkistan" adopted at this Congress declared that "the rights of the indigenous population cannot be guaranteed in such a way as the concentration of power in the hands of military, working, and peasant organizations. Since they represent small groups, they are disinterested in the vital needs of the local people. This situation, actually, does not meet the requirements of democracy and free determination."¹⁵ However, the declaration of the third Regional Congress of the Soviets adopted a declaration which stated: "At the moment, the admission of Muslims to the Supreme body of the revolutionary power is unacceptable in view of the backwardness of the class organizations in the Muslim population. If only such organizations would be formed, their participation in the work of the

¹⁴ V.I. Lenin o Sredney Azii i Kazakhstan: (Dokumentalnyi sbornik). Tashkent, 1982; p. 457.

¹⁵ *Svobodniy Samarkand*, November 17, 1917.

supreme body of authorities will certainly be favoured.”¹⁶ This was a serious political mistake in the field of national policy made by certain leading officials of Turkistan who tended towards chauvinistic views. It was the distrustful attitude of both the Bolshevik Party and the Leftwing Socialist Revolutionary that forced Muslims to decide in favor of the rupture of relations with the revolutionaries. Thus, not waiting for the session of the Constituent Assembly, Muslims rushed to declare autonomy in Turkistan, as the program documents on this political action had already illustrated by that time.¹⁷

¹⁶ *Turkestanckie vedomosti*, November 18-21, 1917.

¹⁷ *Izvestiya Vremennogo Pravitelstva Avtonomnogo Turkestana*. 1917, December 13; Khasanov, M. “Kokandskaya avtonomiya i nekotore eyo uroki” in *Obshchestvennie nauki v Uzbekistane*, No. 2 (1990), pp. 41-52; same author, “Alternativa (iz istorii Kokandskoy avtonomiii)” in *Zvezda vostoka*, No.7 (1990), pp. 105-120; Doniyorov Sh., “Mukhtoriyat kismati” in *Sharq yuldizi*, No.12 (1991), pp. 159-173; Norkulov N., “Mukhtoriyatning tugatilishi” in *Fan va turmush*, No.9 (1990), pp. 8-9; Sodikov, Kh., “Turkiston uch inqilob davrida” in *Fan va turmush*, No.1(1991), pp. 1-23.

A Conversation With Ahmad Na'im Nusratullahbek, A Young Bukharan Jadid Under The Amirate

Edward A. Allworth*

New York

Persistent references to a certain junior participant in Bukharan reformist efforts appear in sources from early in the twentieth century. His name comes amidst the dozen or so persons usually listed in the contemporary annals concerning significant occurrences involving the modernists of Bukhara. Yet a teenager at the time, Ahmad Na'im Nusratullahbek (1900-1984)¹, received brief mention as the host for meetings of important Central Asian Jadid leaders such as Mahmud Khoja Behbudiy, `Abdalrauf Rahim-oghli Fitrat, Fayzullah Khoja, Osman Khoja Polat-oghli, and others.²

After a conflict erupted early in 1917 between the arch-conservatives and those Reformists of Bukhara, Ahmad Na'im again figured among those publicly listed, this time as one of the prisoners of the Amir's police. In his conversation, reproduced below, a kind of brief oral history, published for the first time in English, Ahmad Na'im gives his personal account of how he became imprisoned and how he fled Bukhara, only to return and experience yet another adventure in the Bukharan cause. A few years later, a participant in the same events, Sadriddin `Ayniy, set down the news that during the 1917 events:

"Government officials [of Bukhara] could not get the well-known progressives and youths into their hands, for many of them had fled [from the City of Bukhara] to Kagan [a Russified town far beyond the City walls]; all the rest who remained had been imprisoned in [Bukhara City's] holding cells (*obkhonä*). Well known among those who fell into their hands were Ziya'uddin Makhzum, Ahmad Na'im Nusratullahbek, Mirza Abu Fayaz,

* Edward A. Allworth is Professor Emeritus of Central Asian Studies, Columbia University.

¹ According to his daughter İnci (b. 1946), Na'im Öktem passed away on 21 April 1984 in Istanbul. He is buried in Karacaahmet graveyard in the Anatolian part of Istanbul.

²Faizulla Khodzhaev, "O mlado-bukhartsakh," *Istorik marksist* no. 1 (1926), p. 134.

Mirza Ahmad, Mirza Nazrullah, Sadriddin `Ayniy and Abdurasul."³

Owing to Ahmad Na'im's activity as a younger member of the Reformist group, the attention attracted to him also gives evidence of the social diversity that characterized the Young Bukharan movement. In the following dialogue, he describes his father as a leading trader in the markets of Bukhara, and tells much about the life of an offspring of enlightened parents familiar with the ways of the outside world. The following translation of a recorded exchange between Ahmad Na'im Nusratullahbek (later known in Turkiye as "Oktem") and the author of this article offers readers a first-hand view of events in the life of this participant in Bukhara's early modernization.⁴ His version adds many small details such as

³S[adriddin] `Ayniy, Bukhara inqilabi tä'rikhi uchun materiyallar. Moscow: S.S.S.R. Khälqlarining Märkäzi Näshriyati, 1926, p. 190.

⁴The conversation translated here took place in the Keban Hotel, Istanbul, on Friday, May 13, 1968, and focused upon Ahmad Na'im's personal experiences during that crucial period in Bukhara. It allows him identify himself, personally, and discuss his life and endeavors in his own words, and then to relate some of his contacts with prominent activists and theorists in the Reformist movement. This conversation proceeded entirely in the Turkish of Turkiye, without any other person present and with the informant, Ahmad Na'im, occasionally referring only to a small pocket notebook, but to no publications. Readers will notice that the author of this article frequently asked him to repeat words and phrases, in order to insure that the recording captured names and meanings, repetitions which he made with some impatience and which have been retained in this text. Readers will notice that the dialogue ends with the conversationalists showing increasing fatigue and Ahmad Na'im saying "No more." However, he had most generously devoted another entire session with this author to discussion of his contacts with various cultural and political leaders in Central Asia itself. The story in the present conversation terminates with Ahmad Na'im's departure from Moscow by steamer to Stettin with the other students heading for Germany.

The transcription and translation from the taped recording were later verified and edited by the author of this article from a script largely prepared by Dr. Ahmet Evin on the basis of the original tape recording. To Dr. Evin, then a graduate student in comparative literature in Columbia University and teacher of spoken Turkish, the author again gives sincere thanks, this time in public, for this assistance. Readers may consult the original recording and related materials in the Professor Edward A. Allworth Central Asian Collection in the Oriental Division of The New York Public Library.

The author also gladly acknowledges once more the support for this travel and field work undertaken during the spring of 1968. Scholars must praise The Social Science Research Council's recognition in this and similar instances of the importance of making timely efforts to record the recollections of emigrants from the then Soviet Central Asia. Some of them, including Ahmad Na'im, were, of course, approaching

descriptions of the location and interior of an *obkhonä* at Bukhara's Citadel, or Ark, particulars absent from the published versions of their activities reported by Sadriddin `Ayniy and Fayzullah Khoja, for example, though it parallels theirs in most respects. This consistency of those three accounts in the larger treatment probably depended considerably on the presumed reading by Fayzullah Khoja and Ahmad Na'im of the manuscript of Sadriddin `Ayniy's annals composed in 1920-1921 but published only in 1926.

More interesting, perhaps, Ahmad Na'im speaks with the tone of immediacy possible for a native of the region and participant in Bukharan affairs of the life there as well as the terrifying problems created for the Young Bukharans by the menacing Bukharan militia and by the great difficulties in travel and communication that arose during those chaotic years between about 1907 and 1922, the period mainly treated in his comments. He also makes remarks valuable for historians concerning important members of the Reformist group, a number of them high officials of the fledgling independent Bukharan state desperately trying to establish itself beginning in 1920. Russian troops gave the Jadids that opportunity after the army and its air arm bombed and took Bukhara's capital city on September 2, 1920, denying it forever to the dynasty of the fugitive Amir of Bukhara, Sayyid Mir Muhammad Alim Khan (r.1910-1920).⁵

Ahmad Na'im's final service to his country while he remained a resident of it involved, among other matters, the recruiting of young men whom the new Bukharan Ministry of Education, briefly headed by Qari Yoldash-oghli and then `Abdalrauf Fitrat, could send abroad for advanced education, including technical training. Ahmad Na'im, himself, joined those dozens of young people who traveled to Europe via Moscow and on a steamer along the Baltic Sea.

their later years and, regrettably, are now gone. Others even then suffered from serious illness and soon passed away.

⁵Hélène Carrère d'Encausse, "Civil War and New Governments," Central Asia, 130 Years of Russian Dominance. A Historical Overview, ed. Edward A. Allworth. Durham: Duke University Press, Central Asia Book Series, 1994, 3d, expanded ed., pp. 244-45.

Resim 21: Figure 21

Ahmet Naim, Berlin, 10.9.1933

His handwritten note in German on the back side of the picture:

“Ein Bild, welches Dir vieles spricht.”

(From İnci Öktem's collection)

A Conversation with Ahmad Na'im Nusratullahbek, Bukharan Jadid

(© Edward A. Allworth, May 25, 1998)

The author of this article has added all footnotes [and bracketed words or comments] present in the following document.

Allworth, Edward (hereafter: **A**) Now, Na'im Bey, where were you born?

Nusratullahbek, Ahmad Na'im (hereafter: **N**) I was born in Bukhara.

A: Bukhara?

N: Bukhara.

A: In the City of Bukhara?

N: In the City of Bukhara. The Name of our district, the name of the district where we lived was Bazar-i Gul, Bazar-i Gul.

A: Good. On which... which street?

N: Bazar-i Gul street.

A: The same?

N: In the City of Bukhara.

A: Fine.

N: There, in the City of Bukhara, there is a large... it's called Mawlono [shrine]. There is this thing called Mawlono [Sharaf], a Saint. Our house was behind the tomb. [For that location, see Figure 22: City Plan of Bukhara at the Beginning of the Twentieth Century].⁶

A: What year were you born?

N: My birth year is exactly 1900.

A: 1900. Very easy.

N: Yes.

A: Yes. What was your father's full name?

N: Hajji Abdulhakim Bay. Our family name is `Ashurbay.

A: Splendid!

N: The family name is `Ashurbay.

A: Yes.

N: My grandfather's name was Murat `Ashurbay Karvanbashi.

A: Karvanbashi?⁷

N: Yes, in Bukhara, *karvanbashi* means this: Bukhara was a center of commerce as well as a center of learning. The caravan routes...

A: Is that so? Really?

N: The caravan routes... Because goods were brought from Khotan, from China, and were sold in Bukhara. And then, those astrakhans and

⁶ Ol'ga A. Sukhareva, *K istorii gorodov bukharskogo khanstva [sic]. (Istoriko-etnograficheskie ocherki)*. Tashkent: Izdatel'stvo Akademii Nauk Uzbekskoi SSR, 1958, sketch map following p. 96. Ahmad Na'im Nusratullahbek and his parents and siblings early in the twentieth century lived west of the main north-south street leading northward to the Darwoza-i Samarqand (Samarkand Gate) of Bukhara City and just south of the main east-west street in the northern part of Bukhara City. The map shows the Mawlono Sharaf shrine, behind which and just to the south of which in the Bozor-i Gul neighborhood and street, lay the location which Ahmad Na'im specified as his home.

⁷In Bukhara under the Manghit dynasty the title *karvanbashi* signified the chief of transport for the court, or, it could designate the merchant chief of the city or state. Ahmad Na'im's grandfather, as he explains, served as merchant chief there.

things were to be found there. A market was there, I mean in Bukhara. In the books written by foreigners the fact of Bukhara's commercial importance is written about.

A: Then...

N: I... Now, at that time, there were merchants, merchants of importance. For example, there were millionaires and so forth. They met every three years and elected one person among them to be the chief, you know...

A: The Chief Merchant.

N: This is also seen in other places, other countries. But there, they said that a certain man, for example `Ashur Murat, should be the *karvanbashi*. When somebody became the chief of the caravans, he held that position for three years.

A: Right, right.

N: It means that he is the chief of all the merchants of Bukhara, the president.

A: Then your father, your grandfather...

N: Yes.

A: Your mother and all... all of you are from Bukhara?

N: Let me tell you this. My father's side, earlier, my father's side, my grandfather... There is the City of Karki on the Amu Darya.

A: Karki, I know.

N: They were in Karki. Originally, we are from Karki, from the Turkmens of Karki. That is...

A: Earlier?

N: Earlier there was a Khoja Hayran there. Khoja Hayran. We descended from the family of Khoja Hayran. Then there are the tribes. Those tribal things, you know, like Uzbek, Manghit, Qonghirat, and so forth. Our tribe was called Ersary, Ersary.

- A: Oh. I haven't heard of them there [in Karki].
- N: The Ersary Turkmens. But the Turkmens pronounced Ersary as Ersaryle.
- A: Yes, I see. Your Mother?
- N: My mother is Uzbek.
- A: Uzbek. Her name?
- N: Nezaket.
- A: Nezaket. Yes. Now, if you would like, tell me all about yourself. But I have, I do have questions. When did you [first] come to Turkiye?
- N: I... in 1907. In 1907 my uncle, my paternal uncle, came to Istanbul from Bukhara. He had come earlier. He didn't get along with the Amir of Bukhara and came to Istanbul. Then, in 1907 he came to Turkistan.
- A: Your uncle.
- N: My uncle. At that time, our mother passed away. [When] she died, we became orphans. Then our uncle came to Tashkent--to Qoqan (Khokand), no, not to Qoqan, to Shymkent (Chimkent). There is a city called Shymkent. He came there, to Shymkent. They took us to Shymkent: my brother Halimjan and myself, Na'imjan. My name, originally, was Abdulna'im. In Arabic, Abdulna'im. My brother's name, my elder brother's name was Abdulhalim, Abdulhalim. They took both of us to Shymkent. In Shymkent, where we had our pasturelands, they were having festivities, drinking kumiss, wine.
- A: Did you drink kumiss?
- N: Oh, we drank a lot. Very nice. Of course, we were small children. We were playing, and so on. Then, we came to Bukhara. And then, they brought us to... they brought us to Batumi via Baku, by train.
- A: With your uncle.
- N: With my uncle. From there we came to Istanbul. Later, when we arrived in Istanbul we were wearing the whatchucallit, the turban. You saw the small picture, didn't you? [A photograph of Ahmad Na'im taken in Bukhara ca.1922, shows the Young Bukharan in the conventional plain robe and turban of his homeland.⁸]
- A: Oh, yes. Bukharan...
- N: Headgear from Bukhara; well, I was a Bukharan and so it went. Then we came to Istanbul. There is Nuruosmaniye [Külliyesi] in Istanbul, Nuruosmaniye.⁹ Do you know it?
- A: Of course.

⁸Edward A. Allworth, *The Modern Uzbeks from the Fourteenth Century to the Present. A Cultural History*. Stanford: The Hoover Institution Press, 1993, 3d printing, p. 164.

⁹Nuruosmaniye Külliyesi, a mid-eighteenth century mosque, served district devoted to Ottoman commerce, just outside the main Bazar.

- N: On the way to Cagaloglu. There was the house that my uncle had built. There is a kebab shop [selling shishkebab] under it now. They brought us to that house. Of course, everybody was looking at us, wondering where we had come from.
- A: Wondering...
- N: From where did these people come with turbans, large robes, and so forth? We came to that house.¹⁰
- A: How wonderful [for you]. Which school did you go to there?
- N: There was a school here then. It wasn't called gymnasium; secondary schools were called *idadi*, *idadi*, then.
- A: *Idadi*.
- N: Later they became *sultani* and then lyceé. Well, times change. At that time they were call *idadi*. There was a school called Mekteb-i Tefeyyuz-Tefeyyuz. They brought us there.
- A: The name...
- N: Its name was Mekteb-i Tefeyyuz. It doesn't exist anymore.
- A: It doesn't, of course.
- N: It doesn't.
- A: How many years did you stay in that school?
- N: I stayed there approximately, well, let me see, seven years.
- A: Until 1914, then.
- N: Until 1914. Until the end of 1914. Well there was the *iptidaî* there, the primary school, now called *ilkokul*.
- A: Yes, now *ilkokul*.
- N: Then there was the *riishtiye*, a junior high school, now called *orta*. Then there was the *idadi*, the lyceé. Each was three years.
- A: You went through all...
- N: I did. When I was passing from the primary to the junior high school, I skipped one grade.
- A: Why? Had you studied in Bukhara?
- N: I studied a little there. Not studying, really, what do you call them for small children, kindergarden (*ana mektebi*)? Kindergarden. Right, I went to kindergarden there.
- A: Good. Then in 1914 you finished...
- N: The school...The school was called seven-grade lyceé,

¹⁰Sadriddin `Ayniy, p. 162. The house of Ahmad Na'im's uncle in Bukhara (not Istanbul) served as a rendezvous point for leaders of the Young Bukharan group during the last few years of the Amirate. In Mr. `Ayniy's annals, he refers to a meeting held at the house of Hälim `Ashur-oghli in Bazar-i gul gozäri (quarter) on the Friday after the Amir issued his farman (edict) authorizing reforms in culture and government. Ahmad Na'im has stressed in this conversation that his family's name was `Ashurbay.

seven-grade lyceé. I finished that.

A: What did you do afterward?

N: Then we... My father wrote [from Bukhara] to my uncle and told him to send us back, definitely back. But my brother had returned earlier.

A: To Bukhara.

N: My brother, my elder brother had returned earlier. There was a French teacher [in Istanbul]--a Turk teaching French. He [my elder brother] didn't get along with him. He said he wouldn't go to that school [any more], and that he would go back home. To home...

A: And that's all.

N: My father came; he came and took him away.

A: Your father came here?

N: My father used to come always, every year. He used to come here, to Istanbul and then would go on to make the pilgrimage. My father went on the pilgrimage three times.

A: Did you go to Mecca?

N: No. At that time, I didn't.

A: Then, in what year did you return to Bukhara?

N: Toward the end of 1914. Because there was the War [WW I]. We were neut... natur...

A: Neutral.

N: No, neut... I mean, *tab'e* [subject].

A: Subjects, yes, yes.

N: Because we came here as subjects of the Amir of Bukhara. In foreign countries, outside of Bukhara, Russian consulates used to handle the affairs of Bukharan citizens. In our case, it was the same. My father wrote to my uncle to send us [there] at all cost. The last steamer was leaving for Odessa, and they sent me by that. I went to Bukhara via Kyiv, Orenburg, through Orenburg and via Tashkent.

A: To Orenburg by train?

N: No not alone. There was a well-educated gentleman in Bukhara called Mehmet Huseyinov Iralali. He had a large bookstore there. He was a good friend of my father and my uncle. They put me in his charge.

A: Where?

N: In Istanbul. He had come to Istanbul.

A: So, you returned at that time, then. What did you say--what did you do in Bukhara then?

N: Well, in Bukhara, of course, I was with my father. When my father was living. My father was a bit, well, a bit shy. He did not like to be in the limelight. He took things easy. Oh, let me tell you this, why we [came] to Istanbul, because...

A: Why you came here?

N: Yes, why we came here. At that time there was, there was a movement.

A: Yes.

N: That is a new movement, a new movement in Turkiye...

A: Here.

N: A new movement was beginning. Books and magazines were being published. A new attitude that everybody should get an education in Istanbul, and so forth. My father was an enlightened man. My uncle, of course, had remained here longer, and so on. Thus, they sent us to Istanbul especially for our education. We, Abdulhalil and Abdulna'im, were sent to Istanbul to school; we were the first students to be sent to Istanbul from Bukhara.

A: Wonderful that your father...

N: Yes.

A: For this idea...

N: He was... for this idea...

A: Well, with him...

N: But my father, may God give him rest, wanted to... he wanted to send me to Egypt. There is that Jami ul-Asar [al-Azhar University] in Egypt, you know.

A: Yes, I know.

N: He wanted me to study religion, theology, there, but my uncle wouldn't let him. He said, "No!"

A: He said "No!"

N: He said "Istanbul."

A: Oh great, great.

N: Otherwise, I was going to become a religious scholar.

A: Yes. Well, what did you do in Bukhara then, after 1914?

N: After I arrived there my father said... Well, there is this Mansurov, maybe you've heard his name.¹¹ And then there is the *Mezod ul-qodir*, the élite of Bukhara.. His father was ...of the Bukharan National Government. Well, there isn't any time left. Things then changed...

A: Yes. When did you return here from Bukhara?

N: Well, now, then something happened in Bukhara. I [told] you about Behbudiy...¹²

A: Yes.

N: The young men gathered in our house.¹³

¹¹Mirza Muhitdin Mansur-oghli, a millionaire, supported reformist drives. See F. Khodzhaev, "O mlado Bukhartsakh," *Istorik marksist*, no. 1 (1928), p. 128.

¹²Here, Ahmad Na'im refers to a conversation with this author, recorded a few days earlier in May 1968, and later transcribed for publication.

A: Yes, and then?

N: Then we decided to have a demonstration, you know, a demonstration.¹⁴

A: Yes, today...

N: We decided that.

A: Yes.

N: We said that the youths should go to the Ark, you know, the Amir had an Ark [citadel], the Ark of the Amir.

A: Yes.

N: We decided to go there and thank the Amir of Bukhara [for issuing his *farmon* (edict) about reforms in Bukhara]. Fayzullah Khoja was there; Mirza Abdulwahit was there; Fitrat was there. Well, we made banners, you know, banners.

A: Yes.

N: We made those banners saying: "Long Live the Amir of Bukhara!" We were preparing these in Fitrat's house. We had banners saying "Zinde bagh Amir Bukhara," in Persian [Tajik].

A: Yes.

N: Well, we made those banners. The youths were carrying the banners; all of us carrying them; We were shouting "Freedom," "Justice," "Equality," and this way we arrived at the... there is this large pond in Bukhara. There were several ponds in Bukhara, but this was the largest, called Lab-i Hawuz-i Diwanbegi.¹⁵ This, of course, is not Turkish; it is Persian [Tajik]. It means, the Pond of the Diwanbegi [a high official in the Amirate's government]. In front of the pond was a large area where people gathered for prayers and all that.

A: Yes.

N: I gathered the young people of Bukhara there. I gathered them, for you need a march for such a demonstration, for marching, don't you? Well, for that reason...

A: Music.

N: Well, yes. We didn't have music. So, in order to march together we wanted to sing a tune, a freedom song. Well, at that time, here in turkiye

¹³Earlier in the conversation he has identified the location of his house as the Bazar-i Gul neighborhood. See Figure 22.

¹⁴Ahmad Na'im refers here to the Young Bukharans' disastrous plan to demonstrate its support for the reforms, set out in the Amir's edict, according to which both the government and the society would improve conditions for the citizens in the economy, schooling, and human rights.

¹⁵This basin, repeatedly described by foreigners who traveled to Bukhara, can be seen on Figure 1, the map of Bukhara, high up and to the right top in the southwest quadrant of the City.

there was this march: "Oh fatherland, oh compassionate land/ Be gay and joyful today."

A: Here?

N: Here. And then "to the land of the Ottomans..." Let me see... "Be gay and joyful today." But, I replaced that phrase "to the land of the Ottomans..."

A: Yes.

N: With "The land of Turan."

A: How nice, excellent.

N: This march, however, was a bit long. I taught it to them [singing:] "Oh fatherland, oh compassionate land/ Be gay and joyful today," and so on.

A: Like this? Like this?

N: Yes, like this. I taught this to the youth. But to my amazement, these people, old-fashioned, I mean, these people who hadn't learned anything like this before, they learned it so fast. Singing this [song], we went to the...

A: To the Ark.

N: Toward the Ark. The streets were narrow. People were throwing flowers from... from the roofs. It was really, really very exciting.

A: Of course.

N: Everybody was proud, you see, and then we arrived there. When we came near the Ark, two cavalymen appeared on their horses, the Amir's officials. In a stern voice they said: "Halt! Halt!" Stop, in other words.

A: Yes.

N: We stopped. Mirza Abdulwahit looked at me; I looked at him. Fayzullah Khoja and others said "What happened?" We were told that the Amir of Bukhara had sent the cavalymen to stop us from marching there, for the square of the Ark was as white as snow with the turbans of the conservative mullahs. Had we gone there, the Mullahs would have slaughtered us.

A: You were frightened, of course.

N: Yes. This... is mentioned in the book of Mme. Hélène Carrère D'Encausse.¹⁶ We escaped from there; the crowd dispersed. The demonstrators dispersed completely. Now, my family was well-known, you see, and therefore, people were respectful toward us. They didn't bother us. But they were cursing the others, calling them "fools," "infidels," and the like. I came home. My brother also returned. What would we do then? People... some people gathered outside the house, and they were shouting about how someone was beaten on the orders of the Amir, how another person was imprisoned, how one more was put into the dungeon, and so on.

¹⁶He refers to the then recently published study by the prominent French political scientist: *Réforme et révolution chez les Musulmans de l'empire russe. Bukhara 1867-1924*. Paris: Librairie Armand Colin, 1966.

We were afraid. What could we do? I pondered a bit and then said to my brother: "If we go out wearing our *chapan* (Bukharan robe)

and the like, it would be inappropriate. Let's wear a [European] suit like this and wear a fur fez on our heads. Both of us... Let's leave in the evening; at night. Together."

A: Where to?

N: We had a friend there; to that friend. Later, we went to Kagan with that friend, to Kagan. Old Bukhara is within city walls. [Outside the walls] there is a Russian city, Kagan. In order to get to Kagan, I left after nightfall. My brother also left. But, he went in one direction, and I went in the opposite direction.

A: You turned right.

N: He turned left. Well... What could I do? I couldn't stop and look for my brother. I went straight to the bazaar called Haykap-i Pertek, where all the fur fez vendors were: it was like a covered bazaar.¹⁷ The Amir's people were sitting there. Those officials were called *mirshab*...¹⁸ They were like policemen or gendarmes.

A: Like gendarmes?

N: Naturally, when I passed in front of them, they took me for an Iranian or an Azerbaijani, because of the way I was dressed.

A: Yes indeed.

N: Had I worn a *chapan*, my being there would have been the end of it. I passed through there and went directly to my friend's house. He was afraid. He said, "What should we do?" I said: "Tomorrow morning, early in the morning, let's take a carriage and go directly to Kagan." Because, arriving in Kagan meant freedom, no more problems.

A: The Russians were there, of course.

N: Also, the young people from Bukhara were there. Fayzullah Khoja was there, and the like. They had already started acting there. At that time there was the Cadet government.¹⁹ The Czar was gone.

A: Sure?

N: The Cadets.

A: That was in 1917?

¹⁷Haykap-i Pertek does not appear under that name on the Map.

¹⁸The *mirshab* was the Amir's chief of the guard patrolling the City at night.

¹⁹The Constitutional Democratic Party arose in opposition to the Social Democratic Party in connection with the political upheaval occurring in 1905 in Russia. In Spring, 1917, the Kadets, as people called the Constitutional Democratic Party, found themselves outmaneuvered in Central Asia by the rising workers' Soviets (Councils) in Tashkent and Jizzakh and dependent upon Muslim organizations for much of its support.

N: Oh no. Not the Cadets (Kadets). They weren't there. The [Bolshevik] revolution hadn't begun yet. This happened before the revolution.

A: This is before?

N: This is around 1916 [actually, spring 1917].²⁰ And then, they, of course, said... [they] contacted the Tashkent government, and so on. We took a carriage, that friend, Ziya, was with us. But, Ziya was trembling with fear. We came to a place called Bazar-i Alaf, where they sold hay. There was a traffic control point there... the Amir's traffic control point.

A: Troops?

N: Troops and all. Their commander, and so on. One of the soldiers came near us and recognized me. He said, "Oh!" He said

"*baybachcha*" ("Master", meaning a young gentleman), "Master, how now!? ... They stopped our carriage there and said: "To the Ark, right away." Finished. We were caught. I wasn't... I had no fear, but my friend with me was [shaking] so.

A: You weren't afraid?

N: No, not at all. I wonder about it now. Really. I'm amazed at myself. If somebody should come up to me now, I would be... On the way back, in the carriage, while we were going toward the Ark, I saw Hajji Mir Baba, a Bukharan, sitting in the street, in front of a shop. He was a high-ranking official in the Amir's government titled *Mirokhr* [Master of the Horse].²¹ He was a close friend of my father and of my uncle. He used to visit us and all.

A: Coincidence!

N: Yes, I turned to that soldier, I mean, to the officer, the Amir's Officer who was escorting us and said: "If you would permit me, let me [speak] to Hajji Mir Baba Mirokhr. Let me not enter the presence of the *Qushbegi* in this costume."²² Permit me to wear a *chapan*." According to the custom at that time, it would have been strange to see the *Qushbegi* [while I was] in such an outfit. They said "All right," and parked the carriage. Hajji

²⁰The Amir issued his Edict, "Islahat farmoni," on 28 Jumadi thani H1335 (Friday, March 17, 1917, N.S.) following noonday prayers (*peshin*), about a month after the collapse of the Czarist regime. His new Qadi Kalon, Chief Justice Sharifjan Mahdum (Sadr-i Ziya), read the Edict to assembled dignitaries. Afterward, the Young Bukharans immediately began improvising their demonstration that same afternoon and tried unsuccessfully to carry it out on the morning of 29 Jumadi thani H1335 (Saturday, March 18, 1917). See S[ädriddin] `Äyniy, *Bukhara inqilobi tä'rikhi uchun materiyallar* (1926), pp. 154, 164.

²¹The *Mirokhr* in old Bukhara ranked sixth from the bottom in the hierarchy of titles used in the Amirate. This official had charge of the royal stables.

²²A *Qushbegi*, literally, the Falconeer, but actually chief minister of state, held the highest post under the Amir in the government of the Bukharan Amirate as well as in the Khivan Khanate.

Mir Baba glared at me. "Pity," he said, "what a shame for Hajji Halimbay that he begot a son like you. Take him away!" This time I was [scared]. finally, they took us to... below the Amir's Ark there is a second... the first office building before the Ark. It housed government offices. They got us out of the carriage there. There, again, is the office of a high government official, whom they called Na'im-i Bank. Na'im-i Bank, because he had a talent, a great dexterity, in banking matters. And then, hespoke Russian, and also knew well our... our family in Bukhara. He said to me; he took me aside and said "why did you do such a thing, my son?" he said. "But, don't worry," he said, "I will do something, I'll help." He took both of us upstairs. Now, I didn't know what had happened to my brother. They took us [two from the carriage] upstairs. They took us up to the Ark, directly into the presence of the Qushbegi.

A: Indeed, to his presence!

N: Into his presence, but not into the same room where he was sitting. He sat somewhere beyond. There was a large window, a large one, and he spoke from there.

A: The Qushbegi.

N: He talked from out there. While speaking, at one point, he asked about my brother. The chief of the mullahs, called the Qadi Kalon, the head of religious scholars, called Qadi Burhaneddin, was present there. "My Lord," he was grunting, "My Lord! What a pity for Hajji Abdulhakim Bay! [Ahmad Na'im's father]." He said "This one is a Jadid! An infidel!" and so forth. Now, my friend was trembling with fright, utterly demoralized. The Qadi asked me: "Why did you do this?" I replied: "The Amir issued an order, a proclamation, according to which Jadid schools could be opened and the like. As for us, we got together and were coming up here to thank him. That is all. "Where is your brother?" [He asked] I said, then, "My brother is not a Jadid, but I am a Jadid." But, by then, I was afraid. If he told them to do away with me, that would be the end of me. The Qushbegi recognized me. His name was Nasrullah Qushbegi.

A: Yes, yes.

N: He recognized me, because I had [once] brought a map to him, and had shown it to him, and so on.

A: The same man?

N: The same man. The same man. And then, he found me very interesting. There is a... there is a small *masjid* [mosque] there. Behind the *masjid*...

A: [Which] *masjid*?

N: *Masjid* is a small mosque.

A: I know.

N: Next to it was a row of small rooms, a few of them. They put me in a room. They took off all my clothing, everything. I had only my underwear

left, and they put me there. The room was very small. On the floor was a rush mat. You know such mats.

A: I do.

N: A knit rush mat. They called this place *obkhona* [a detention room at the Ark in the Amirate]. They put me in there and locked the door. I was befuddled. What would I do? They took my fried elsewhere. Then, a little later, they brought a few other people into the room next to mine, and put them there. I recognized one's voice: he was Osman Khoja's brother, Ataullah Khoja. They put Ataullah Khoja in that room. Ataullah Khoja had gone to school here [in Istanbul]; he had his education here and he knew the Turkish of Turkiye. And then, he realized that I was there. He said: "Well now, Na'imjan, why are you alone in there" and quipped. And then there was Mirza Abdurrahim-i Mudarris. Later on, during the era of the Bukharan [independent] government, he became a Minister--Minister of Justice. Before that... before that, he was ambassador to Kabul. Mirza Abdurrahim, he was a professor and he was from Farghana. He was there, too. I mean, since they knew and respected our family, this [solitary confinement] was supposed to be preferential treatment. That man, the man who looked after us, came and gave us tea... tea and nothing else. And then, somebody else came. He also had been in Istanbul, and so on. He said, "Don't be afraid. They are not going to do anything to you," and so on. At that time there was a practice in Bukhara... of the Amir... For example, there was Sadriddin `Ayniy, you know.

A: Yes, of course.

N: Among the young... among the well-known Bukharans, there was Hajji Mir Baba. You may not know any of these people. The Amir's practice was that a large man would take the prisoner on his back; they would bare his [the rider's] back, tie his feet and hands, naturally, and a man would be equipped with a whip, like this... [pointing to a belt] to the back...

A: Hide... made of leather.

N: Yes, hide. This wide, but the inner surface would be metallic. The outside is hide. They would strike the rider's back with this.

A: Oh!

N: They would strike and then pull, so that it hurt.

A: Of course, yes, of course.

N: In Persian, I mean in the Bukharan [Tajik] dialect, this is called *haftod-i panj* [seventy-five strokes]. Sadriddin `Ayniy tasted this *haftod-i panj*.

A: Indeed.

N: Mir Baba, too, and there was somebody else. Thank god, I didn't experience it. Now, our friends in Kagan, `Abdalrauf Fitrat, Mirza `Abdulwahit, they had immediately fled.

A: Good! They could escape.

N: They went to Kagan. And then, Osman Khoja was... he was in Tashkent. He was there on business, if I'm not mistaken. `Abdalrauf Fitrat, Fayzullah Khoja, and the like, had fled to Kagan. They fled to Kagan and immediately started working for our rescue. The government in Tashkent, the army in Tashkent notified the Amir. All of a sudden something in Tashkent... a contingent of the Russian Army there, and so on. There was a man called General Dawlatshin.

A: Yes.

N: Apparently, he came, and all that. We stayed there for eight hours, until nightfall [interruption].

A: You said something about General Dawlatshin.

N: Dawlatshin came to Kagan. No, us... The Amir, thus, had imprisoned us, arrested us, and punished us by this *haftod-i panj*, the seventy-five, as we called it. Well, he [the Amir] was now ready to let us go, give us our freedom, but, how could he manage to do that? He must have thought about it. Now, they put us in carriages, in carriages at the Ark. On one side was a soldier with a sword in his hand, on the other side, another one. To the front there was a soldier riding a horse, a cavalryman with a sword in his hand, and another soldier following. My friend and I were in one carriage. The others were also put into carriages. We were descending from the Ark. The Amir was propagandizing, telling people, the [reactionary] mullahs the conservative *qadimlar* (backward-looking persons) that... or, the Qadi Kalon was telling them,²³ that the Amir had ordered us to be taken outside the City walls, where a firing squad would execute us. Because, if he didn't say this, the crowd there would lynch us. For, I was looking down as we were descending from the Ark [and saw that] the square was all white, snow white [with mullahs' turbans and filled with sounds of] curses, and the like.

A: The mullahs.

N: The mullahs. They were calling us names. They were calling us infidels, accursed ones, and so forth. We were afraid, for we did not know... we did not know that they would let us go. We thought we were going to die. My friend was shaking and crying. I... I was young, I wasn't afraid. I wonder...

A: In the carriage, then.

N: We were in the carriage. The carriage was moving, of course. [There were] the soldiers and all, and those snow-white things there. A few mullahs would try to attack, and the soldiers would keep them back. Thus, they brought us to the gate called Darwaz-i Samarqand, the gate to the Samarkand road to Bukhara. [See Figure 1, a map of Bukhara in the time of the Amirate,

²³The Qadi Kalon, the chief judge of Islamic canonical law in Bukhara, ranked just below the Shaykh ul-Islom, the highest post in the religious hierarchy at that time.

showing the Ark near the middle of the City and the Samarkand Gate at center, top.] The Kagan station is there. That's where they brought us. There was an outpost there; I mean, after the Amir's sentries, there were Russian police and the like, there. Their quarters were located in a nice, modern building. It had a large room with large table in the middle. There, they had prepared tea and cookies for us and the like. Now...

A: How many of you were there?

N: We numbered approximately ten or fifteen people, yes. Among them, Mirza Abdurrahim Mudarris, and then Sadriddin `Ayniy, and then, let me see, Mir Baba, were my friends. Ziyaaddin Qari was also there. And then, let me see, Mir Baba... I knew those. What I saw there was Sadriddin Ayniy's back, drenched in blood. Mir Baba's back was also drenched.²⁴ When they took us there and when we were welcomed there, we started crying. All of us shed tears of joy, for we had thought that they [the Amir's executioners] were going to kill us.

A: Of course, indeed.

N: We cried. From there, they brought us to Kagan. In Kagan, our friends met us and greeted us, bidding us happy recovery, Fitrat, and then Mirza Abdulwahit. Each of us was given a room. Well, we washed and bathed and so on. Now, let me tell you what happened to my brother. He fled and went somewhere. The people at that place were afraid. My brother said that... upstairs there were small rooms called *bollokhona* [a mansard above the main rooms] They are like offices, small apartments.

A: On your house?

N: Not in our house, in that house, in some other house. The *bollokhona* in that house. In it was a rush mat of knitted wool.

My brother hid himself in it. But some people found out where he was, and they came and gave him a good beating. But, since my brother was strong, he could take that beating. And then, along with these people we call Lezgi, jewelers; you know they do carving...

A: Yes, yes.

N: Jewelers. They make silver things. These people came from the Caucasus, that is, they came to Bukhara from the Caucasus. To them... because they are subjects of Russia, the Amir cannot touch them. They took my brother, I think two of them, and brought him directly to Kagan by carriage.

²⁴Several years later, Fayzullah Khoja illustrated a political pamphlet about the Bukharan civil conflict that he had prepared with photographs made at the time and showing the lacerated backs of several Jadids whipped by the Amir's executioners, victims including Sadriddin `Ayniy and Mir Baba. See Faizulla Khodzhaev, *K istorii revoliutsii v Bukhare*. Tashkent: Uzbekskoe Gosudarstvennoe Izdatel'stvo, 1926, appendix.

A: Oh, wonderful!

N: Yes. They brought him to Kagan.

A: Well, he escaped.

N: He escaped and came. Then, all of us, the youth organization, worked... and then...

A: Did you stay in Kagan at all, then?

N: I stayed in Kagan. And then, an organization called Shora-i Islamiyya was founded.²⁵

A: When? I forget now, when was it?

N: It was 1916, almost 1917, something like that [actually, in March 1917].

A: Before the revolution [of November 1917]?

N: Before the revolution. And then... I didn't tell you about one thing. Well, let that pass. Maybe I told you about it previously.

A: Which, which thing?

N: The matter of Miller's invitation and our talk with him.

A: Oh, yes.

N: I explained to you.

A: Yes [in a previous conversation, not reproduced here.]

N: Now, Sir, we stayed in Bukhara, in Bukhara. Those who fled from Bukhara came to our side, our supporters, partisans.

A: That is, the Jadids.

N: The Jadids escaped and came. Of course, at that time they [government agents] were spreading propaganda. There were provocations. People were reporting what the Amir did to a certain family, whom he ordered to be beheaded, and so forth. Such rumors reached us all the time. Well, we were disturbed by all that. And then, there was contact with the Russians.

A: Naturally.

N: Between them, there, in Kagan. Then, I thought... I saw that the situation was complicated. Because the situation was complicated, my idea was to flee... was to escape to Turkiye via Iran. Then, a couple of Turkish officers appeared [evidently, escaping POWs]. These Turkish officers were going to go to Turkiye via Iran, also. I came directly to Ashgabat along with them, without letting anybody know, for there might have been confusion, money and all that.

A: To Ashgabat?

N: I fled to Ashgabat. After Ashgabat, there was Marv and we passed through Marv. From Marv, we arrived at the Iranian border. Now, since it was a border area, we had to move fast, and in order to do that, we needed a

²⁵Shora-i Islamiyya came into existence in March 1917, not long after Nicholas II, the last Romanov, abdicated the throne.

guide. My clothing was like this, like what I'm wearing now [European dress]. It wasn't setre [?] or a *chapan*. The Turkish officers were also dressed like me. Two Turkish officers and I. A Turkmen appeared. The Turkmen told us that he would guide us across the border if we paid him a certain amount of money. We said "fine," and then, Sir, we started walking... walking endlessly. All of a sudden, a Russian soldier, a border guard, armed and equipped, appeared, walking on the side of a mountain. We hid among the bushes and passed the night there. Imagine! Finally, after much hardship, we crossed the Iranian border. Oh, just before the Iranian border there was something like an outpost, not an outpost, but something like a guesthouse. We were there... while we were there...

A: You were there?

N: I was there and the Turkish officers were there. Two Russian soldiers came. Border guards. One of them was an officer and the other was a gendarme or something like that. They were inspecting.

A: Real Russians?

N. Real indeed. Because it was a border area, the Iranian border, they were looking around, sizing us up. I... The moustaches of the Turkish officers were [curved up] like this. I told them to bend them down, because if the Russians saw them, they'd catch on, and of course, it would be... Then, I told the Turkish officer to start praying, because, then he'd turn his back toward the window. The Russians were looking inside through the window, the other one was performing his prayers, and so on. And, in the middle of this, there I am. But they didn't suspect anything because of me, for I was young then.

A: Young.

N: And then, they came and muttered among themselves, then they went and again came back. My heart was beating tick tock... It's no joke, it's a matter of life and death. And then they left. After they left, in the wee hours of the morning, we started off again with our Turkmen guide. We waded across rivers, water up to our knees, and so on. finally, we got to Iran, to safety, that is.²⁶

A: It was at night?

N: Toward morning. And then we started walking and walking...

A: Yes, of course.

N: On foot, walking. We walked from the Iranian border to Mashhad.

A: To Mashhad!²⁷

²⁶Ahmad Na'im, who spoke Tajik as a native-speaker, could feel at ease in Persia, more than in the Turkmen plains under Russian rule, although he already knew Turkish fluently.

²⁷Walking in a straight line on level ground from Marv to Mashhad, the fugitives would have covered more than 160 kilometers on foot. If they went on foot only

N: Yes.

A: Oh!

N: At night it was hopeless, very bad. There... there was an Azerbaijanian oil magnate there [in Mashhad], Tapiyol. Tapiyol had endowed a foundation for Turkish officers who might chance to escape [from Russian prisoner-of-war camps], for aiding these officers, and so on. There was a [branch] of this foundation in Mashhad. We went there. When we arrived there, I was so tired, so exhausted, that I lay down, not on the bed, right on the floor, with all my clothes on, like this. I don't know how long I lay there, how long I slept. My feet were covered with blisters. There, the Azerbaijanians in Mashhad treated us very well. They gave us money; they gave us food. The place we were in... they were hospitable... pilaw every day, feasts for the Rus-Turkish [sic] officers. Naturally, I participated, too. We had a good time there in the gardens and everywhere.

A: You enjoyed yourself.

N: Yes, and then we went to Teheran. Teheran. When we arrived in Teheran, I went to the Turkish Embassy, but had neither a passport nor any other documents. The Turkish Embassy there was... [favorable], for I came with Turkish officers.

A: They helped.

N: They helped, they received me [well]. They gave me a small room there, I mean, in the Embassy. And then, there were also the German Embassy and the Austrian Embassy there. At the Embassy... then I became friends with Austrian officers, two officers: one was called Müller, the other Haffner. One was German, the other Viennese. Haffner was Viennese. They wanted to learn Turkish. I taught them Turkish. We stayed there a few months. They learned Turkish and so on. they treated me very well.

A: Well, you're the teacher.

N: Yes, I was the teacher. And then, after awhile, after some time, along with these officers, I came to Mosul via some places called Shinnan, Damghan and the south of Tabriz. The World War was continuing when we came to Mosul [in present-day northern Iraq]. After we arrived in Mosul, that German or that Austrian friend told me that we should part, for I had arrived in my country, and that it was time for them to return to their country, and so on. then, I came to Istanbul.

A: Yes, [finally].

N: I made it to Istanbul with great difficulty. I saw my uncle. My uncle was working in his garden. He had a white beard. He saw me and he acted

from the Iranian border, as now established, to Mashhad, they would have covered about 80 kilometers in a straight line. The rugged terrain, a need to avoid guards and bandits, and taking the necessary bypaths and fording of streams made their journey much longer and more arduous than an ordinary hike across easy country.

very surprised. For, how could I have come: there was the World War, and everything. He said: "Where did you come from? Did you fall from the sky?"

A: When was this, Na'im Bey?

N: Pardon me?

A: When was that?

N: This was at the beginning of 1918.

A: Beginning of 1918.

N: Beginning of 1918.

A: All right.

N: And then...

A: You came to Istanbul for the second time.

N: I came to Istanbul, and then, at that time, this time in Istanbul, I passed the examinations and entered the *Dariülfünun* (University); the University, you know.

A: Very well.

N: Yes, I passed the examinations and entered the Faculty of Letters, but there was no money, no funds. My uncle helped only a little, for his business was at a standstill. Because, from Turkistan...

A: Because of the War...

N: He would export goods which he got from Turkistan to Egypt. Well, Egypt was closed, that part was shut. What could he do? He wanted me to be a merchant like him and help him in his business, but I couldn't do it. And then, I entered the *Yüksek Muallim Mektebi* (Teachers' College), you know. There was a Junior Teachers' College and a Teachers' College, which was a part of the University. I enrolled there as a... what do you call it.. you eat there and all...

A: Right there...

N: There, exactly there. I attended that school. It was exactly, let me see, it was 1920-21, when from Bukhara... the Bukharan National Government sent 25 or 50 students to... to... The Republic of Turkiye had not been founded yet. There was the Ankara Government, and in Istanbul there were the Allies, and all. And then, in that period, we had difficult times; we struggled. One day I was on my way to the University. I was coming from Üsküdar; I took the ferryboat from Üsküdar and came to the Bridge. There, at the Bridge there were British soldiers and the like, because Istanbul was occupied by the British, French, Italian... They ordered that when the boat docked the gangplank should be lowered. Gangplank, you know, that wooden thing for one to cross...

A: An obstacle?

N: No, not obstacle. they put this wooden thing and walk on it. They call this gangplank.

A: All right.

N: They said that first the gangplank should be lowered, and then people should cross [on it]. But, I had urgent business. Somebody jumped off the boat before the ganplank was lowered. They stopped him, took him in custody, and then the same thing happened to me. We were taken on foot to Karaköy, to the Customs Building there. On the way there, people said to me, "If the British police ask you something, say yes. Otherwise, they double the fine." Fine, well, they brought us to a dark room full of people. It stank. They put me in there, too. I knew a little French then; I had learned it in school. I told him, I said to the British officer there: "Je suis étudiant," and then the officer sent an interpreter, and so on. I told them that I wanted to make a telephone call. At that time they fined me five, no, ten liras, because I had jumped off the boat. And then, I made my telephone call and my uncle sent me ten liras, and I got out of that. I remember those days. I got out of it. Later, they sent about 50 students from Bukhara to the Ankara Government. Among those students was my younger brother. He's now a teacher here [in Istanbul]. He was among them. There was also a Baki Bey, who is with the Academy of Fine Arts. There were also other friends. The Bukharan Government also sent a great amount of Astrakhan pelts. And they, they sent a delegation to the Ankara Government. A delegation was sent to the Ankara Government.

A: Turks, you mean.

N: No, Bukharans. No, no, from Bukhara. In 1920, the National Government, the People's Government of Bukhara was founded. Osman Khoja was the President, Fayzullah Khoja was the Prime Minister. At the time all this happened, the delegation came here. Just then, the Turkish Government was involved in... they were fighting a National War with... the Greeks. That Sakarya Battle and all that had not yet begun. At that time, the Turkish Government didn't have any money. They wanted the Russians to help. There was close friendship with the Russians. And then, of course, there was politicking on the other side: against imperialism, and all that. During the revolution in Bukhara... there was the Treasury under the Ark. The Treasury, you know.

A: Yes.

N: They bombarded this Treasury, the Russians. Of course, the Young Bukharans were collaborating with the Russians. What could they do? Otherwise, the Amir of Bukhara would have had them beheaded. Well, they thought that they would take the lesser of the evils. They transported carloads of the Bukharan Treasury to Moscow.

A: Really.

N: Many, many gold bars. You know this.

A: Yes, I heard about it.

N: Then, at that time, Osman Khoja... Lenin also wanted to help Turkiye, but with what funds? Now, this kind of arrangement! He invited

Osman Khoja to Moscow. He said: "You," he said, "are of the same race as the Turks."

A: Lenin said [that]?

N: Lenin. He said, "well, let's send your money there," and so on. The Assembly [*Majlis*] in Bukhara had already decided to give the money, which was held in trust in Moscow, to Turkiye. But how could they manage to do that? Finally, a part of that money came here [to Turkiye]. but, for example, if the whole amount was 200 millions, only about 50 millions of it actually came here. Then, it was given to the Turks, to Turkiye.

A: In Ankara.

N: It came to Ankara. It came to Ankara. Then a cultural delegation with students arrived [from Bukhara], and so on. Afterward, Turkiye was the victor in the Sakarya Battle and Izmir was taken [from the Greeks]. At that time, three delegates, three representatives came from the Bukharan Government.

A: Yes.

N: Three delegates. They brought... they brought a golden sword to [Mustafa Kemal, later] Atatürk, a sword. Another one [came] to Ismet Pasha [Inönü], as well. Yes, they brought the golden swords and presented them. At that time, one of these delegates came to Istanbul. He came here and saw me and...

A: Who was he?

N: Oh, Sadriddin... he was called Sadriddin, I don't quite remember the... he was called Sadriddinjan. I knew him, and he was a close friend of Fitrat. He came to... to Istanbul and visited me in the University. He told me that the Government [of Bukhara] was inviting me [back], because Fayzullah, Fayzullah Khoja was the Prime Minister and Osman Khoja was the President. My big brother, Abdülhalil, he was the Minister of Agriculture.

A: Really?

N: Of course, ministers and all. Naturally, many other friends were ministers. They were sending for me. I said "I have only a year [of study] left. Give me a year to finish the University and get my diploma." No, they wouldn't let me; they said, "We need people, people like you." And then, that delegation went to Ankara. The Ankara Government welcomed them.²⁸ The delegation requested that the Ankara Government... they requested that the Ankara Government send a... an embassy... an ambassador.

A: To Bukhara?

²⁸The Ankara Government arose separately, before the founding of the Republic of Turkiye in 1923.

N: To Bukhara. Then, the Ankara Government sent somebody called Galip Pasha to assume the duties of Ambassador, in other words, as the Ambassador of Turkiye to Bukhara, Galip Pasha.

A: Galip Pasha?

N: Galip Pasha. The chargé d'affaires or the First Secretary to the Embassy was the famous author, Rushen Eshref [1892-1959]. You must have heard of him. The Ankara Government wanted to send these people. Me, too, the Bukhara Government sent for. Also, a Turkish officer came from Bukhara to purchase a printing press, a linotype, something of the sort. He was to buy these and take them to Bukhara. [The delegate told me] that he, himself, couldn't go and asked me whether I could take them to Bukhara. Well, I [acceded]. I was very excited about the whole thing, being young and all that. I took all my books and belongings in my uncle's house and boarded an Italian steamer, straight to...

A: You went together?

N: To?

A: With the delegation?

N: No, not with the delegation. They were separate. The delegation was [still] in Ankara. I alone, went to... to Batumi on this Italian steamer.

A: To Batumi.²⁹

N: At that time, the Italian Line was sailing there. I arrived in... in Batumi on the Italian steamer. I arrived there; I didn't know what to do. I didn't have a [Bukharan] pass, a passport, I only had an [Ottoman] Turkish passport. I pasted it in a book, thus [shows a book]. Should anything go wrong, I was going to produce it. When I disembarked in Batumi, I looked around: oh those things [Russians], filth... uncouth people. Their caps over their... like this... [demonstrates cap angle]. I was afraid. I went straight to the Turkish consulate general, I mean, to the representatives of the Ankara Government. There was Ibrahim Talih Bey.

A: Tali Bey?

N: Ibrahim Talih.

A: Talib Bey.

N: Talih, not Talib. Talih. Ibrahim Talih Bey was the Consul General there, the Consul General of the Ankara Government. I went to him. He knew me and [welcomed] me. All of a sudden, Hamdullah Suphi Bey

²⁹The Ankara Government had agreed with the new Soviet Russian Government in 1921 to relinquish control of Batumi, the port on the eastern Black Sea now in Georgia, in return for Kars and Ardahan to Turkish sovereignty.

emerged from another room. You must know Hamdullah Suphi Bey, you must have heard of him, Hamdullah Suphi.³⁰

A: I have, yes.

N: [He was Director] of the Türk Ocaklari [cultural organization] "Well!" he said, "Na'im, my son, where did you come from. These Muscovites," he said, "do not let us into Turkistan. The Ambassador appointed by our Ankara Government," he said, "[is waiting] in Trabzon (Trebizond). He cannot come to Batumi from Trebizond, for they won't issue him a visa." Look, look at Russian-Turkish friendship at that time.

A: Yes, of course.

N: Ibrahim Talih Bey, the Consul General, was sending me as a courier, because...

A: To Baku?

N: Yes. Rushen Eshref Bey then said: "We cannot enter from here. We are going to charge you with all the responsibilities, all the work." Fine, but how can I go to... go to Bukhara? Then, Ibrahim Talih Bey, who was competent in such matters, said: "Na'im Bey, if you go to Baku from here, everything will be solved," he said, "for the Bukharan Government has an ambassador with the Azerbaijanian Government in Baku."

A: At that time?

N: Yes, yes. At that time. The Ankara Government also had a legation with the Azerbaijanian Government. He was... he was Memduh Şevket Esendal. You must have heard his name. He was a nationalist, Mahmut Şevket Esendal. He's dead now. He was...

A: An active man.

N: Ibrahim Talih Bey, the Consul General, was sending me as a courier, because...

A: To Baku.

N: Now, all my books and belongings, the printing press I had with me, I left all of them in Batumi. I left them, because I was going to go through all that. Finally, we came to... came to Baku. I came to Baku, and behold, there was a certain Muhiddin Maksum; he had been appointed Ambassador there. The Bukharan Ambassador to Azerbaijan... to the Embassy and all. He came and we embraced. Well, we really had a wild celebration at the Embassy. The people in Azerbaijan--a great number of authors and poets--I met and talked to. And then, Memduh Şevket Esendal was heading the legation of the Ankara Government in Azerbaijan. I also saw him. I stayed there for a couple of weeks.

A: When was this, Na'im Bey, approximately when?

³⁰Hamdullah Suphi (Subhi) Bey gained wide renown in the Turkic world within and beyond Turkiye through his work as an editor, madrasah teacher and founder and director of the Türk Ocaklari cultural network.

N: 1920-21. Approximately 1920-21. And then, we had a lot to do there. Banquets, and all. People giving speeches: "Long live Azerbaijan... liberation... wild, and so forth. Fantastic. Two weeks later, Abdalrauf Fitrat telephoned Baku; he called the Ambassador.

A: Really?

N: Yes, he said "If Ahmad Na'im has arrived, send him on." Well, I started out as a regular delegate. They appointed a Bukharan orderly to keep me company, as aide-de-camp. They call that aide-de-camp. We came to... we took the train... Scandalous, filthy. The things of those Bolsheviks... filth. Since I was in the diplomatic corps, of course, I was shown a great deal of respect. We came to Ashgabat. In Ashgabat...

A: By steamer, I suppose.

N: No. We went from Baku to Karsnovo...

A: Where?

N: To Karsnovo [Krasnovodsk, Turkmenistan] by steamer. From Baku to Karsnovo by steamer.

A: O.K.

N: After we disembarked there, we took the train. The train, of course, went from Ashgabat to Charjoy, then to Bukhara.

A: Yes, right.

N: When we arrived in Ashgabat, a friend of ours had been appointed the Bukharan consul in Ashgabat. He came right up to me. I don't remember his name. He came, embraced me, and told me to stay the night there, for he wouldn't let me go on. Of course, I stayed. We stayed up [talking] all night, for we hadn't seen each other for a long while. And then, I arrived in... in Bukhara via Charjoy. Of course, my brother, friends, and relatives, were all present to welcome me. Some of them were ministers in the Cabinet; others had [high positions]. We went straight to my house, and sat and talked there. I used to write to Bukhara when I was studying in Istanbul. For, this Austrian friend of mine named Haffner had been back in Vienna. In Vienna, in Germany, there was inflation. He sent me a letter and told me that if I went to Vienna, I could finish my education very cheaply. I wrote this to Qari Yoldash, who was the Minister of Education of Bukhara, and to Osman Bey, to Fayzullah Khoja and to other friends. I said that they had sent students to Turkiye, but they should send the students to Germany, for they could get an education very cheaply.

A: Indeed, of course.

N: I prepared [this] and went over there. Then, `Abdalrauf Fitrat was the Minister of Foreign Affairs [for Bukhara]. He had a friend with him as the First Secretary, Abdurrahim, who had gone to school here [in Istanbul], to Galatasaray School...

A: Yes.

N: The Galata Saray Lycée. He had graduated from there and had

gone back. He was there. For he knew French well and so on. I was a guest at his house [in Bukhara] for a couple of nights.

A: Whose? Whose house?

N: Abdurrahim's. The First Secretary of the Foreign Ministry. Of course, I saw Fitrat; I saw Fayzullah Khoja; I saw all of them, and so on. Now, Fitrat was saying that I should take on... I should be the Minister of War. Why? I didn't tell you this. After I went to...

A: Where?

N: To Turkiye. You remember, I fled. I went directly and enrolled in the Military Academy for auxiliaries.

A: Really?

N: Yes. After six months there, the... in 1918, the Armistice was signed. There was no more War. At the time, I left [the Academy] and enrolled in the University.

A: Because of that...

N: Yes. They heard about it. I must be the Minister of War. Well, the situation... there was our... For example, New York has New Jersey. The New Jersey of Bukhara was like our farms and villages in the environs. I wanted to go there, but I couldn't. The situation in Bukhara was such that the Basmachis were all over the place. At night rifle shots. Boom, boom...³¹

A: Oh did you hear them?

N: Yes, of course. You would hear them. I thought to myself that staying in Bukhara would be a nightmare under these conditions, for the Russians had influence there. And then, there were a series of events, banquets. The Amir of Bukhara had palaces in the suburbs of the City. One was Shirabuddin; another was Sitarä-i Makhi Khassä.³² Enormous banquets were held at Sitarä-i Makhi Khassä. With Fayzullah Khoja, and all. For a few nights, I slept in the Amir's bedroom.

A: Really! The private room?

N: When you look out of the window, you see a large fountain, with greenery and all. But if you compare it with today's living conditions, it wasn't terribly comfortable. The bed was [peculiar], and the bathroom had nothing to it; a little primitive... like that. And then, let me see, what did we do next? Well, they were telling me to accept the Ministry [of War]. I had some distant relatives in Transoxiana, in Farghana and Samarkand. I asked

³¹Basmachi forces led by the Qorbashis consisted of irregular armed units that fought communist and Russian troops sporadically occupying parts of Bukhara, especially in the East, and other areas in Central Asia between about 1918 and 1933.

³²For a contemporary European's comments about these palaces, see O. Olufsen, The Second Danish Pamir Expedition. Old and New Architecture in Khiva, Bokhara and Turkestan. Copenhagen, Gyldendalske Boghandel Nordisk Forlag, 1904, pp. 10, 32.

Fitrat's permission to go to... to Samarkand and return. I said, "We can talk after I return." "Well," he said, "you'll go to Transoxiana and then you'll join Enver Pasha."³³ I gave in; I said, "No, I was just going to go there, but I won't." I stayed and made some propaganda.

A: Which propaganda?

N: The... to send students to Germany. There was a certain Alimjan-i Idrisi, a Kazan Tatar who had had his education in Germany and Turkey. He was a close friend of `Abdalrauf Fitrat and also of mine. He had come to Moscow from Germany, from Germany to Moscow. Now, he wanted to come to Bukhara from Moscow, but they wouldn't let him; they wouldn't. Now the Russians, they were... they were making overtures to the Bukharan Government, for Enver Pasha's military activity was a terror. The Basmachis and all that sort of thing. Look, for example, we couldn't go to our farm. At that time, the Government pondered the question and decided to put Alimjan-i Idrisi in charge of the students, for he knew German well and because he had been educated in Germany, he also knew Germany well. They also decided to put Mirza Abdulwahit as the associate head of the students. I was also given a place in that commission or delegation.

A: What position?

N: A member, I mean, a delegate. One was the president, the other the vice-president; like that. We gathered students, people in Tashkent... We don't have time, it's eight o'clock, eight... Then, Fitrat said that he would bring four students from Tashkent. One of them was called Shukuri. He's dead now, may God give him rest. And then, there was another called Sattar. And also, there was Said `Ali Khoja Ankara; he's a professor in Ankara now. And also Veli Kayum Khan.³⁴ He added these four to our group of students. And then, one or two [came] from Samarkand, but no one came from Qoqan

³³The Turkish military commander, Enver Pasha, arrived in Bukhara late in 1921 and attempted to rally Basmachi guerrilla forces against the Russian communists, but lost his life in a clash in Baljuan, today's southern Central Asia, in April 1922.

³⁴In 1968, and during an extended visit to Turkiye during 1956, the author of this chapter met several members of that contingent of former Bukharan and Turkistan students sent out to Germany on `Abdalrauf Fitrat's initiative. They gave time generously to this author, then a graduate student in Columbia University. Among those actively working, Ahmad Na'im Nusratullahbek (Oktem), Professor Tahir Chaghatay, Professor Ahmadjan Okay, Dr. A. Oktay, and Mr. Veli Kayyum Khan educated the visitor extensively about recent history in their country. Complementing their instruction came that given by later emigrants from the region, Bukharan President Osman Khoja Polat-oghli, Professor Ahmet Zeki Velidi (Togan), Professor Said `Ali Khoja (Ankara), Dr. Hekimjan Kaynar and Aziza Hanim Kaynar, Professor Saadat Chaghatay, Saida Hanim Oktay, Dr. Baymirza Hayit, Machmud Maksudbek, Rusi Nasar, Husan Ikram, Mehdi Yassa, and many others. This author owes each one of them everlasting gratitude.

(Khokand). And then, `Abdalrauf Fitrat said, "Now, it's the age of the *mehnätkäsh* [Tajik: the toiler]." You know *mehnätkäsh*?

A: No.

N: In other words, *tovarishch* [Russ.: comrade].

A: Oh, *mäsläkdash* [Arabic-Tajik: like-minded person]. Yes, I know it.³⁵

N: Yes.

A: I know, yes, I know.

N: He said: "Our age is the age of the *mehnätkäsh*."

A: *Ortaq* (Comrade)!

N: "We have comrades," he said, "and, therefore, let's include a Jewish student from the Bukharan farms in one group." We included a Bukharan Jewish student, and we became a group of fifty. By... they arranged for a couple of cars, and we...

A: By train?

N: By train. We arrived... we arrived in Samarkand, then Tashkent, to Tashkent. There it was that Veli Kayyum and others... They also joined us. After that, Mirza Abdulwahit and I... When we were leaving Bukhara, I made a good speech there. I did. We started off.

A: On the way, or in Bukhara?

N: No, in Bukhara. When we were boarding. All the Ministers [of government] and suchlike were there. Fayzullah Khoja came and... they [came. I said] we would do this, we would do that, we would go, get educated, come back and save the *wätän* (homeland) and all that.

A: And, we shall return.

N: We shall return. Yes, of course, yes. We came to, what do you call it?

A: To Tashkent.

N: We came to Tashkent. After Tashkent, on to Orenburg, and then to Moscow. In Moscow...

³⁵Ahmad Na'im and the interviewer misunderstand one another, and the interpretation of words shared among Turki and Tajik speakers confuses the exchange. Arabic-Tajik *mehnätkäsh* in Persian means an afflicted person, whereas in twentieth-century Tajik and Turki/Uzbek it has usually specified a worker or a toiler. The nuance of the Russian *tovarishch*, meaning "partner," offered by Ahmad Na'im to explain his use of the word *mehnätkäsh*, evidently suggested, to inquirer Allworth, Arabic-Tajik *mäsläkdash*, with its identical beginning and ending consonants and three syllables, and thus compounded the confusion. From the context, it seems likely that in the speech cited, when `Abdalrauf Fitrat uttered: "Bizim zamanimiz mehnätkäsh däwri" he said that "Our era is the period of the comrade," rather than the era of the toilers, for which he exhibited little special sympathy. But, either reading is possible, and Ahmad Na'im is no longer here to clarify his intention.

A: All fifty of you? All the way to Moscow?

N: Yes, fifty. Fifty people. We arrived in Moscow. Mirza Abdulwahit was there. Before Fayzullah Khoja and Mirza Abdulqadir Mansurov... he was the Prime Minister.

A: In Bukhara.

N: They appointed him... they appointed him to Moscow, that is, as Ambassador.

A: Yes.

N: He was under the Russians.

A: Bukhara's [ambassador].

N: Well, in the streets of Moscow, all the Bukharan students, we were carrying the Bukharan flag in Moscow. Imagine!

A: Was this your first trip to Moscow?

N: First time. This was the first time. Riza Doghay welcomed us there, and everything.

A: Was this in 1922?

N: Well, the end of 1921, beginning of 1922, something like that. And then, I was afraid: should the Russians decide to hold us, we'd be stuck there. How could we go on, for we were in Moscow. We arrived in Petrograd [during WW I, before 1917 and now, St. Petersburg], [when] we arrived in Petrograd, a German steamer came [to port] and we all went on board it.

A: Really!

N: The German steamer left, and I took a deep breath, and then we arrived in Stetin, I think.

A: More...?

N: No more. We arrived in Stetin, Stetin. If you'd like, let's stop here. We arrived in Stetin.³⁶

³⁶From the port of Stettin, now Szczecin, Poland, the Bukharan students needed to travel only a relatively short final stage in their journey from Bukhara to Berlin and other centers of learning. Although they had pledged to return and help save the Bukharan homeland, the events following from the Bolshevik coup d'état of November 1917 and the forced dethronement of the Manghit Dynasty in 1920 led to the absorption of the independent Bukharan state into the Union of Socialist Soviet Republics, where it lost its separate status and identity after 1924. Numbers of the Bukharan students, including Ahmad Na'im Nusratullahbek, persevered in their training in post-World War I Germany, and, remaining in Europe or welcomed in Turkiye, entered the academic, cultural, medical, political, and other professional fields. Ahmad Na'im Nusratullahbek (Oktem) during a long career in Turkiye served at one time as a high official of the municipality of Istanbul.

Fıtrat ve Buxârâ İnqılâbı

Hamidulla Andicânlı (Baltabaev)*

Taşkent

Tarihge inqılâb nâmı astıda kiritilgen 1920. yılñın érte küzide Buxârâda sâdır qılınğan vaqéalar haqıda qarîb yétmiş yıl devâmında déyerli bir xıl tasavvur siñdirildi: “Buxârâ’da 1920 yılı bölüb ötgén xalq inqılâbı âqıbetide 2.nçı sentabr küni Buxârâ Emirligi ağdarıldı, Buxârâ Xalq Şoralar Cumhuriyeti tüzildi. Buxârâ inqılâbı öz mâhiyeti bilen demokratik xarakterge ége bolıb, feodal tüzümge qarşı qaratilgenligi sebebli xalq âmmesiniñ keñ qatlamları qatnaşgen inqılâb édi.”¹ Bıraq hemmeniñ qulağıge quyılğan bu sözler qay derecede haqıqat ve uydırme ékenligige ne qâmus (entsiklopediya), ne tarix kitâbları-yu derslikler kafâlet bére aladı. Ularda “Emir hâqimiyetini ağdarıb taşlaşge Buxârâ méhnetkeşleriniñ qudreti yétmes édi. Buxârâ inqılâbını emelge aşırışda Sovet Rossiyası öz ixtiyârıde bolgen qurallı küçler bilen yardımge keldi.”² déyilib, Türkistân frontınıñ qumandânı M. V. Frunze (Mixaylov), komissarı V. V. Kuybışev ve türli devrlerde ölkege kélgen Ş. Z. Eliava, A. A. İoffe, A. X. Petters, L. M. Kaganoviç, Y. E. Rudzutak, G. K. Orjonikidze kebiler (tarixçileriñ maqsadlarıge qarab ularınıñ ayrımları kérekli orınlarda tüşirilib qaldırılğan) Buxârâ inqılâbınıñ uşbu telegrammasını oqıyatıb, bunge emin bolasız: “Cumhuriyet harbî inqılâbı kênşiniñ baş qomandânıge, V. İ. Leninge: Bugün Éski Buxârâ qal’ası hucum bilen qolge alındı... Registân üstide **Cehân İnqılâbınıñ Qızıl Bayrağı** ğâlib hilpiremaqda. Bugün Merkezî ve Şimâlî Buxârâda inqılâbı rejim ornatıldı.”³ Buxârâ inqılâbı haqıda söz yürütılgende her dâim “ġâlib

hilpireyatgen qızıl bayraq”nı--behüde tökilgen hisabsız qanlarını émes—tasavvur qılış resm bolgen. “İnqılâb bu meş’um qısmetdir”, déb yazgendi Rus feylesufı N. Berdyaev.⁴ Biz ése bir néçe on yıllar devâmında uña “büyük sıfat özgerişi” déb qaradık. Her halde sıfat özgerişini uyıstırış taqdir taqazasıge qaragende mümkün ve âsân-kü: “Başdan ayaq veyrâne, cehâlet oçağı, zülm-istibdâd meskeni, qullar ve tullarnıñ qaranġu ölkesi”de ⁵ bu iş “yéterlice ġayret qılınsa, bugünden başlab ikki haftalık müddetde hal bolışı mümkün”,⁶ “40 zemberek, 5 bronepoyezd, 11 samolyot seferber étildi”.⁷ Bunday harbî qudret bilen ikki hafta émes, belki undan azraq müddetde ne faqat emirlikni, belki miñ yıllar devâmında xalqınıñ millî ġururı sanalıb kelgen Buxârâ âsârı atıqlarınıñ külini kökke savurış mümkün. Manbalar hem şunu tasdıqlaydı: 1. sentyabrda Buxârâge hucum ve 17 saat içide şehir qolge kiritildi.⁸ Bu vaqealarda qatnaşıb, yeksân qılış operatsiyasını öziçe yüksek faxr déb bilgen Rus harbîleriden G. Omelyustiy yazadı: “Uruş hareketleri 31. Avgustda saat 4-da başladı. Şu saat kélġünçe bütün küçler hücum başlanadigen câyge maxfî revişde toplandı. Hücum qoqqısdan başladı. Aldında emir pâytaxtıñın devârları... Bu devârlar qurılğanıge altı asr bolgen, devârlarınıñ belendliği beş sarcıge yaqın... Dala topınıñ oqı devârınıñ bir kısmını köçirib yubarganıge qaramay, devârlarını alış qıyın boldı. Lékin qanday qılıb bolsa hem, ularını alış kérek édi. Éñ batır ortaqlarınıñ hayâtını qurbân qılıb bolsa hem, şehir devârınıñ bir câyıdan kiçikraq tüynük açışge muvaffaq boldık. Yaqın keltirib qoyılğan toplar Qarşı dervâzesiniñ arçadan yasalgén tabaqalarını topge tutdı... Ark aldı ve etrafı lavullab yanmaqda édi”⁹ Bu vaqealarge şahid bolgen kişileriñ yazma xatıralarını (meselen, O. Oqçurinniñ) harbî hisâbâtâmelerini oqr ékensiz, inqılâbmı bu yâ Rus harbîleri uyıstırğan qurallı tönteriş?, dégen haqlı saval tuġıladı. Bıraq bunday saval qoyış “burcuğa mefküre” sanalgén. Rus tarixçisi O. Glovatskî bu vaqeanı “burcu-demokratik inqılâbı” dégeni üçün “burcu” sanalgén bolsa,¹⁰ L. Sloveyçik “sotsial inqılâb émes, cuda nâm bériş zarur bolsa, agrar inqılâb” déb yazganları¹¹ üçün mana yétmiş yıldırki hemme sovet tarixçileri

⁴ Yunost’, 1989, No. II.

⁵ A. Şükürov. *Buxârâ Respublikasınıñ RSFSR Bilen Hemkârlıġı*. Taşkent: “Fen”, 1972; 35-bét.

⁶ M. V. Frunzeniñ S. S. Kamenevge telegraf arqalı xaberiden. *Rodina*, No. 11 (1989).

⁷ *Özbek Sovet Entsiklopediyası*, II tom, 528-bét.

⁸ Oşa câyda.

⁹ G. Omelstiy. “Pod stenami Buxarı” v kn.: *Sbornik statey desyatiletıyu buxarskoy I Xorezmskoy revolyutsii*. Taşkent, 1930.

¹⁰ O. Glovatskiy, *Revol’yutsiya pobecdaet. Ekonomičeskie I političeskie predposılki Buxarskoy revolyutsii 1920 goda*. Taşkent, 1930; s. 31.

¹¹ L. Sloveyçik. “Revol’yutsionnaya Buxârâ” *Noviy Vostok*, kn. P. M., 1922, s. 273.

* Prof. Hamidulla Baltabayev, Özbek Filoloji Fakülteti, Özbekistan Milliy Üniversitesi, Taşkent; 1992’de yazılğan bu maqalenin qısqartılğan varyanti *Şarq Yulduzu* (Taşkent) curnalide neşr étılğan bolsa da, unıñ tolıq metni bu kitâbda e’lan étılmaqda (Krilitsa alifbasıda yazılğan metni Timur Kocaoġlu fonetikalık Latin Özbek alifbesige aylantırdı).

¹ *Özbek Sovet Entsiklopediyası*; II. tom, c. 521

² Oşa câyda.

³ M. V. Frunze, *İzbrannıe soçineniya*; I tom, s. 344

tamanıdan tanqid astıda. Tabîki, bu davrda mahallî vekilniñ fikri é'tibârge alınmas, eger inâbetge alınsa, Taşkent şehr dumasıda müsülmân deputatı İbn Yemin Yanbaev tamanıdan ayılgen sözlerni vaqtide tüşünerdik: “Hâzirgi hâkimiyet tan alıngen demokratiyalığı dergümân. Uşbu hâkimiyet müsülmânlar nâmıdan gepiriş ése qıp-qızıl yalğan... Mezkûr hâkimiyetniñ asl küçi top ve pulemyotlardır”¹² Bunge şâhid keltirişniñ hâceti yoq, çünki TurkTSİKanıñ M. B. Frunzege yazgen tebrik telegrammasıda ayılgenidék, “Qural ve mıltıq sedâları astıda yeñi inqılâbî hükümet – Buxârâ inqılâbî qomitesi tüzildi”¹³ Unıñ qomandanı ése, mahallî inqılâbçılarıñ gâdabları: “Ğalaba üçün barça mahallî imkâniyetlerni işge salıñız!”, “Buxârâ ve Rossiya méhnetkeşleriniñ menfaatı üçün, alğa!”¹⁴

Âsârı-atıqaların avaylaş émes, yeksân qılış operatsiyasıge ciddî kirişken baş qomandan hemân harbiyâne-dâhiyâne buyruq béreder: “Bronepoyezdler himâyeside Éski Buxârâge şiddetli hucum qılınsın!”, “Soñgi rezervimni yardımge taşıyapman... Hal qıluvçı hucum bilen Éski Buxârâ, Sitâra-i Mâhxâssa ve düşmannıñ başqa tayançları sarı, alğa!”¹⁵ Buxârâdagi bu harbî tönterişni inqılâb déb tavsiye étılgenige qançalık âsân könmeylik, “amirler, békler ve bayların zülmleriden âzâd qılmaq ve bizlerniñ rahâtimiz ve tinçligimiz üçün hareket ve tereddüd”¹⁶ qılgen Abdurrauf Fıtratnı inqılâbçı déb atasak, elbette, şübhe bilen qaraladı. Sebebi her neşride “tahrir” étileverib, köpleb rast sözler qatarı unıñ nâmı hem 30-yıllardayaq tarix kitâblarıdan öçirilgen. Hattâ bugün işançlı manba sanalıb, süyeneyâtgenimiz F. Xocayevniñ “Buxârâ İnqılâbı Ve Orta Asiyâda Millî Çegerelenişge Dâir” kitâbı hem “tüzetilgen”, “toldırılgen” ikinci neşr, S. Aynîniñ 1926-yıldayaq Moskvada çap étılgen “Buxârâ İnqılâbı Tarixidan Materiallar” şehâdetnâmesi hem müellifniñ özi tamanıdan bir neçe bar “tahrir” étılgeni heç kimge sır émes. “On yetti saat içide sadır étılgen büyük sıfat özgerişi”niñ tarixi ildizlerini izleş berâberide e'tibarımızni Buxârâdagi millî-âzâdlık hareketleri, xususe, emir Buxârâsıdagi mevcut tertibâtdan qanıqmay, unı özgertirişge bél bağlagen cedidçilik hareketi tartadı. Çünki “har qanday inqılâb xalqniñ asrî arzu-istaklarını rüyâbge çıkariş bahânaside sâdır étiledi”¹⁷ Qatağan ve turğunluk yıllarıda yazılgen tarix kitâbları cedidlerni qançalık “reaktsiyon” qılıb körsetmesin, XIX asrniñ ortalarından ölkede xalq-arzu niyetiniñ ifâdeçileri sıfatıda cedidçilik hareketi tanıldı. Unıñ nefaqt medenî-ma'rifî aqım, belki yirik siyâsî hareket ékenini Prof. B.

¹² *Özbekistân edebiyatı ve san'atı*. 1990 yıl, 27 iyul'.

¹³ *İstoriya BNSR. 1920-1924 gg. Sbornik dokumentov*. Taşkent: “Fen”, 1976; s. 46.

¹⁴ M. V. Frunze. *İzb. Soçineniya*. Tom. I, s. 342-343.

¹⁵ Oşa eser, 343, 344-nçı bétler.

¹⁶ A. Bedrî. *Yaş Buxârâlıklar Kimler?* Moskva, 1919; 3. bét.

¹⁷ N. Buxarin. *Etyudı*. Moskva, 1988; s. 181.

Qasimov yaxşı esâslagen ése-de,¹⁸ biz üçün bu orında cedidçilikniñ Buxârâdagi körinişleri ve Fıtrat fa'âliyeti bilen bağılıq nuqtaları mühimdir. Edebiyatşunâs L. Klimoviçniñ yazışıça, Buxârâ cedidçileri Rossiya ve Türkistân cedidçileriden farklı revişde értaq Buxârâ mustaqilligi üçün başlagen édiler.¹⁹ Fıtrat talebelik yıllarıdanaq bu harekette faâl qatnaşgen, keyinçelik ése unıñ rehberleriden biri sıfatıda hareket qılgenini éşleş berâberide F. Xocayevniñ yuqarıda nâmı keltirilgen kitâbıdan oqıymız: “Mevcut tüzümni qattıq tankid qılgen, unıñ barça kemçiliklerini ayavsız açıb taşlagen, emirlikniñ çirik sistemasını fâş qılıb bérge “Seyyâhi Hindî”, “Sayxa”, “Âile” ve bir qança eserlerini (“Begicân” p'yesasını) körsetib otmaq kérek: “... bu şe'rlerde [“Sayxa” toplamı nazarda tutılıyptı – H. B.] Buxârâ mustaqilligi ğâyesi birinci merte cüde yarqın şeklide ifâdeleb bérildi”.²⁰ İlk ğazelleride köringen istiqlâl (mustaqillik) ğâyesi şâirni “istiqlâl ve taraqqı” üçün küreşyatgen ölkelerge başladı. Ma'lumki, Fıtrat asr başlarında Türkiyege oqışge barış üçün tayyargerlik köredi. S. Aynîniñ yazışıça, “Abdurrauf Eran arqalı İstambulge ketti”. 1905-1911. Yıllar Eran inqılâbçılarıniñ küreş yılları bolgenini barça Marksistler tan alışıdı. 1907. Yılı Eran şâhi Muzaffariddin inqılâbçıları bilen murâsa qılışge mecbur bolıb, Asâsî qanunge özgertirişler kiritgeniden Fıtrat Buxârâdalıdayâq “Vaqt” roznâmesi arqalı xaber tapgendi. Unıñ Erandan keyin İstanbulde bolışı (1909-1913. Yıllar) Türkiyedeki 1908. Yılı Yaş Türkler (Genç Türkler) inqılâbıdan keyingi devrge toğrı kéledi. Şübhesiz, Fıtrat İstambuldagi inqılâbçı taşkilât “İttihâd ve Taraqqı”niñ fa'âliyetige aralaşgen. Şunday éken, Buxârâdagi siyâsî hareketde Fıtrat Eran ve Türk inqılâbçılarıniñ atası İ. Gaspirinskiy ta'limâtı bilen yaxşı tanış bolgen Fıtrat, unıñ “Müsülmâni Dârur Rahât” eserini Türkçeden Farsîge ögiriş hemde unıñ Tehran ve Bakuda çap étilişi hem 10. Yıllarıniñ başıge toğrı kéledi. Añlaşıladıki, Fıtrat istiqlâl, muşâvât (teñlik) ve hürriyet (érkinlik) ğayelerini Marksistik dersliklerden émes, belki müsülman şarqıdagi millî âzâdlık hareketlerinden ve unıñ baş xaberçisi bolgen “Tercüman” roznâmesiden añlab bilgendi. “Tercuman”niñ 1909. Yıl 27. Sanı (30. İyun)'da “Buxârâni qayan yeteklemaqdamız” nâmı astıda redaksiyon maqala bérilib, u asâsan, Buxârâ yaşlarıge qaratilgen, taraqqîpver “usuli cedide”niñ örnek bolarlı tamanlarıdan fikr yürütılgen édi. Aynıqsa, İ Gaspirinskiy tamanıdan ilgeri sürılgen “Til ve istiqlâl üçün birleşiniz!” şîarı Çar Rossiyasını qorqıtıb yubargen, undan ta'lim algen Buxârâ cedidleri hem éndilikdi istiqlâl ğâyeleri bilen qurallanıb, “öz vatanını Çarizm ayağı astıdan tartıb alıb”, “âzâd qılmaqlıknı oylay başlagen édiler.”²¹ Destleb İslamperestlik bolıb köringen bu

¹⁸ *Yaşlık*, 7-San (1990), 71-77 bétler.

¹⁹ L. Klimoviç. *İslam v Tsarskoy Rossii*. Moskva, 1936; s. 192.

²⁰ F. Xocayev, *Tanlangen Eserler*. 3 tomlik. 1. Tom, Taşkent, 1976; s. 98-99. bétler.

²¹ L. Klimoviç. oşa eser, s. 194.

hareket, sékin-asta emir aldığı taleblerqoyış derecesige yétgendi. “Munâzâra”nın Buxârâda çap étilişi üçün şaxsen emirniñ ruksatı kérek bolgende Fıtrat emirge şundey murâcaat qılgen: “Séniñ qâdir qolınıñ idâre qılayatgen musulman yurtıda imâmını popge, az^nını qonğıraqqa, meçitni çérkavge almaştırmaqđın özge yumuş qalmadı... Kim bizniñ xalâskârımız? Bizniñ âciz qolımızni bu baxtsizlik boranıda kim tutışı mümkün? Kâfirler bay ve xâtırcemlikde yaşamaqdalar, ki biz neçun qaşşaq ve bébaxtmız?!”²² Bu fikrler üçün Çar Rossiyası tarafından ta’qibge alingen Fıtratni medeniyet tarqatış yolından siyâsî yolge burgen birgine taşqı inqilâbler ta’siri émesdi. Taqat qılıb bolmeydigen derecedegi ağır hayât, ikki tamanlama zulmnı u xuşyâr siyâsî erbâb sıfatıda tüşünib ülgürdi. “Bunı Buxârâ cedidleriniñ oşa vaqtlarde ança kêneyib kêtgen adabiyatçılık faâliyetiden hem körış mümkün... 1912. Yıldan çıkarıb turılgen “Turân” ve “Buxârâi Şerif” roznâmeleri hem âzâdlık adabiyatıda kette rol’ oynaydı.²³ Fıtrat “Buxârâi Şerif” roznâmesi sahifeleride yazadı:

Zulm est ânki xânei mârâ xarâb kerd,

Zulm est ânki sînei mârâ kebâb kerd.

(Mazmunı: Bizniñ üyimizni xarâb qılgen zulmdır, Sînemizni kebâb qılgen zulmdır).

Fıtratniñ Buxârâge qaytışı bilen cedidlerniñ siyâsî faâlligi artdı, bunıñ berâberide ése Rus agentligi tarafından ta’qib küçeydi. S. Aynı xatıralarını oqıymız: “Bu arada Fıtrat ve Ataxoca Buxârâge qaytdılar. Tabiîki, ular cedid mektepleri bilen bağlanıb, oqıtuvçılar bilen bardı-keldi qılıb, mekteblerniñ işini yaxşılaş boyıça türli tedbirlerini emelge aşırıldılar, muallim ve yaşlarge maslahat bérerdiler. Bu hâlge Rus élçixânesiniñ me’murları tâqat qıla almadılar. Buxârâniñ yarım islâh bolgen mektepleri talebelerini İstanbulge yubarış işige evvelige e’tibâr bérmege bu me’murlar éndilikde İstanbulda tarbiyelengenler, xusussen, Fıtrat kebi öz qalemi bilen özini tanıtgén kişilerniñ mekteb işlerige aralaşuvıdan qandaydır şubhelege bardılar”.²⁴ Bu fikr F. Xocaev tarafından yanada esâslıraq beyân qılınadı: “Bunday mekteblerni... Abdolvâhid Burxânov hem, Usmanxocaev, Mukâmil Burxânov hem açdı. Emir Buxârâsıdaki tirik cânnıñ hemmesi şu mektebler téveregide birleşdiler. Ular 1918-1920. yıllardagi Buxârâ revolyutsiyası xâdımlarınıñ kette qısınıñı tayyarlab bérge manba boldı.²⁵ Démek, istiqlâl ve inqilâb ğâyelerini emelge aşırış üçün qadrlar tayyarlaş

²² Fıtrat-buxarets. *Spor buxarskogo mudarrisa s yevropeytsam v İndii o novometodnux şkolax. İstinniy rezul’tat obmena misley. S persidskogo perevel polkovnik Yagello. Ne podlejit oglaşeniyu.* Taşkent, 1911, s. 53, 54.

²³ F. Xocaev, oşa eser, 98. bét.

²⁴ *Özbekistân edebiyatı ve san’atı*, 4 Noyabr (1988).

²⁵ F. Xocaev, Oşa eser, 100. bét.

muhimligini tüşüngen Fıtrat ularni yétistiriş işlerige baş boldı, dégen xulâsa qılışge esâs bar.

1914-1915. yılları reaksiya, ikki tamanlama razyıq küçeydi, roznâmeler yapıb qoyıldı, “Ma’rifet” neşriyatı ve kitâb magazini işleri tügetildi, bu öz nevbetide cedidler ortasında ixtilâflar kélip çıqışige sebep boldı. “İstanbul ve Orunburgdan qaytıb kélgen köpgine şagirdler maqsad ve usulları meseleside özleriniñ ustâzları bilen kélişe almadılar. Ular siyâsî cihetni aldınge surışni, siyâsî vazifelerini anıq ta’rifleb bérişni taleb qıldılar. Ularınñ yeñi talebleride narodniklik körine başladı... Éski tarzdagi cedidlerge A. Burxânov, sol cedidlerge Fıtrat başçılık qıldılar”²⁶ B. Qasimov, Fıtratni bu yıllardagi faâliyetini küzetib, “Fıtrat 1915-1916. yıllarda közge köringen ğâyevî-siyâsî rehber bolıb tanıldı” dégen xulâsage kéledi.²⁷

1917 yılınıñ başıdaki Rossiyadaki vaqeâlar, xusussen, fevral’ inqilâbı emir ve Rus agentliginiñ zor béril yaşırışige qaramay bir hafta ötmeyâq Buxârâge yétib keldi ve cedidlerni toqınlantırıp yubardı. Endi dildegi hürriyet, musâvât ve istiqlâl sözleri minberge çıqdı, mart aylarında başlab nemâyişçilik hareketi kên yayıla başladı. “Yurtımızda” déb yazadı H. İsmâilov “Türkistan 1917. Yıldı” maqâlaside, “fevral inqilâbı tüfeyli yüzege kélgen müsülmân umumdemokratik hareketi şekllengen bir siyâsî küç sıfatıda gevdelendi”.²⁸ Bu hareketlerden çöçigen Türkistân General-Gubernatorı Kuropatkin Muvaqqat hükümet taşqı işlar ministerige yazdı: “Yeñi terbibge ötiş Buxârâniñ Rossiyage qoşıp alınışı bilen yâki busız hem başqaça... hal bolış mümkün. Ménimçe, ikinci usul ma’qul. Hazırçe yeñi tertibni kiritişge tayyarlanış üçün muvaqqat rezidentlik huquqı ornatmaq ve Buxârâ hâkimiyetiniñ hareketlerini küzetib, demokratik esâsge oxşagen yönelişge hareket qılmaq lazım”.²⁹ Bu âqılâne maslahatge muvaqqat hükümet becânidil râzı boldı, tézde Buxârâdaki siyâsî agentlik Rossiya rezidentligige aylantırıldı. Bu bilen siyâsî agentlikniñ vazifesi özgergeni yoq, faqat vaziyetge köre uyıştırılgen bu nâm almaştırış neticeside Buxârâ ve aynıqsa, Semerqandge köpleb Rus siyâsetdânları toplana başladı. Türkistânge hem aynı şu peyt Stalinniñ hemmeslek ve safdaşlarıdan L. M. Kaganoviç yubarıldı ve u “demokratik esâsdagi saylavlar” neticeside Taşkent şehir Soveti reislige “saylandı”. Orta Asiya Rus harbîleri ve siyâsetçileri üçün asr başlarıdayaq, “özini körsetiş meydânige” aylangan édi...

Buxârâ emiri yeñi peydâ bolgen Muvaqqat hükümetge süyenmaqçı bolgeni kebi cedidler hem ğalabe qılgen Rus işçi ve dehqanlarıdan meded

²⁶ Oşa eser, 101. bét.

²⁷ *Saâdet*, 9. san (1989).

²⁸ *Özbekistan edebiyatı ve san’atı*, 27 iyul, 1990.

²⁹ *ÖzSSR MDTA [Markazî Devlet Tarix Arxivi]*, 3-f., 2-r., 513-d., 49-v.

küterdiler. Buxârâge érkinklik şimâldan kéliş mümkin bolmagenidék, ularge körsetiledigen “ağalarça meded” hem, yuqarıdagıdey siyâsî kadrılar hisâbıge édi. Ular bilen maslahatnı puxta qılgen emir “Fermâni âlî” bérişge mecbur boldı. Cedidlerniñ merkezi sanalgen ve tazıyq tufeyli maxfî işleşge ötgen “on ikkiler qomitesi” içide mana şu fermânge münâsebetde ve nemâyış tarafdarları nisbeten azçılıknı teşkil qıldılar. Nevbetdegi tartuşuv şu bilen yekünlendiki, Buxârâda “cedidizm bütün bir hareket sıfatıda özini tügetdi...kéyin yaş Buxârâlıklar inqılâbî partiyası déb nâm algen resmî teşkilât mana şu vaqeadan başlandı. Nihâyet derecede mühim bolgen bu faqat Buxârâdagi cedidizmniñ oşa devr üçün bolgen icâbî muvaffaqiyetlerinden biridir”,³⁰ lëkin cedidler özleriniñ nâmını almaştırışge şaşılmağılar, bunıñ u derecede ehemiyeti hem yoq édi, çünki Buxârâ inqılâbınıñ “bêşigini tébretgen” yaş Buxârâlıklar partiyasınıñ barça hareketleri cedidler faâliyetiniñ devâmı sanaladı. Démek, cedidçilik hareketiden inqılâbçı partiye tüzildi, uña rehberlik qılış üçün toqqız kişiden ibâret Merkezî Qomite saylandı: A. Burxanov (reis), Fıtrat (serkâtib), Usmanxoca (xazinedâr), F. Xocaev ve başqalar a’za bolıb kirdiler. Taşkilât maxfî revişde öz saflarını mehnatkeş ve ziyâlılar hisâbıge kêneytirdi, 50’ge yaqın “dujına”lar déb nâm algen başlanğıç taşkilâtlar tüzdi ve emirden islâhât taleb qıla başladı, bu yolda Muvaqqat hükümet emirni “tertibge çağırıp” islâhât ötkezişge undaydı dégen oyge bardılar. Yaş Buxârâlıklar ne faqat Muvaqqat hükümetge, belki işçi ve soldat deputatlarınıñ Petrograd sovetige telegraf arqalı mürâcaat étdiler. Fıtrat ve Saidcanov imzası bilen Semerqand arqalı yubarılgan ikkinçi telegrammadan hem netice bolmağaç, MK Petrogradge ikki kişi, Fıtrat ve Usmanxocaevden ibâret delegatsiya yubarışge qarar qıldı. Delegatsiya Orenburgge yétgende, Petrograddan “maxsus komissiya kelyepti” dégen xaber çıqıp, ularnı Buxârâge qaytardılar. Bu vaqeadan kéliş çıqıp, qatağan yılları Fıtratge Muvaqqat hükümet bilen “til biriktirgenlik”de ayb qoyılgen, lëkin Fıtrat Muvaqqat hükümetge émes, belki “Rossiya tarixidegi éñ demokratik inqılâb” (A. Soljenitsin) Fevral vaqealarıge xayrxâhlık bilen qaragen édi. Petrograddan héç qandey komissiya kelmegen, bu emir ve unıñ Rus agentleri Şul’ga, Vvedenskiy ve Millerniñ nevbetdegi neyrenge bolıb, yaş Buxârâlıklarınıñ Petrograd bilen bağlanışge qarşı uyıştırılgen, şu vaqeadan soñ Miller éski cedidlerden ayrımlarını tanlab alıp, ular bilen suhbet ötkezdi ve neticede Buxârâ Emiri Said âlimxân 1335 hicrî yılı Cumadis-sânîniñ 28. küni (melâdî 1917. yıl 7 aprelda) Fermâni Âlî é’lân qılıb, yaş inqılâbçılarınñ ayırım taleblerige yan basışge mecbur boldı. Bu küni Moskvada “Pravda” V. İ. Leninniñ meşhur April’ tezislerini basıp çıqargen édi...

Éski cedidler Farmâni Âlî şerefige bayram tantanası ötkezişni, Fıtrat başlık “sollar” ése nemâyış taleb qıldılar. Registanda nemâyışçıların emir

askerleri kütib aldılar, bu “uçraşuv”da A. Burxanov üy-üyge tarqalış lâzımlıgını é’lân qıldı. Emir nemâyışçılerden öç ala başladı, 30’dan artıq kişi qamaqqa alındı. Fıtrat ve Usmanxocaev evvelige Taşkentde iş alıp bardılar, Semerqandda 1917. yılınıñ apreliden çıqa başlagan “Hürriyet” roznâmesi muharriyetge Fıtrat teklif qılınıdı.

Yaş Buxârâlıklar memleketde ötkezilişi zarar bolgen islâhâtlar layıhasını tüzib, şu tariqa Buxârâ idâre usulige özgertiriş kiritmaqçı boldı ve MK bu işni teşkilâtniñ emelî programması tüzışni Fıtratge tapşırđı. Fıtrat qarib ikki ay mâbeynide bundey lâyhıanı tayyarlab, 1918. yılınıñ başıda MK’ge tapşırđı. Nefaqat cedidlerniñ, belki Buxârâdagi barça efkârî âmmeniñ fikrini ifâde qılış lâzım bolgen bu lâyhıa inqılâbçı yaş Buxârâlıklar siyâsî partiyasınıñ “programma-minimumı” sıfatıda qabul qılınıdı. Lâyhıa esâsen, ikki meselege, Buxârâda huquqî devletçilikni cârî étiş ve memleketni iqtisâdî, siyâsî ve harbî cihetden mustaqilligige érişiş işige bağışlangen bolıb, unda dehqançılık ve qışlaq xocalığı meseleleri kên orun algen, unge binâen yérge bolgen mülkçilik – üç xıl şeklde – vaqf yérleri, xususî ve devlet yérlerinden ibâret bolışı kérek. Emir mülki ése devlet mülkiden acralıp, yérge nisbeten bëlğilengen 10’dan artıq türdegi salıqlar békâr qılınıb, yeñi salıq sisteması işleb çıqılgen édi. Şunıñdék, irrigatsiya tedbirleri – Zerefşân suğarış sistemasını tertibge salış, qışlaq xocalığıda kreditler arqalı unı mexanizatsiyalaşge érişiş, maxsus agronomiya medreseleri açış köde tutılğendi. Bundan taşqarı barça Vaqf Bundan taşqarı barça Vaqf yérlerinden kéledigen hemme sermâye (kapital)’ni faqat medenî işlerge sarf étiş, armıyanı tertibge salış üçün 22 yaşdan Buxârâ fuqarası üçün ikki yıllık harbî xızmet cârî qılış ve unda, esâsen, müsülman ofitserleri bolışige érişiş receleştirildi. Buxârâ muzâfâtıdagi barça işlerni başqarış üçün Fıtrat lâyhıada 10’ta nâzırlıknı özige qamragen Nâzırlar Şorası tüzışni teklif étedi: yér işleri nâzırlığı, vaqf nâzırlığı, harbî, mâliye, içki işler, adliye, militsiya nâzırlıkları, yollar, qazıp çıkaruvçı ve qayta işlavçı sanâat nâzırlığı, maârif ve taşqı işler nâzırlıkları közde tutılgen. F. Xocaevniñ körsetişice, “lâyhıanıñ kette kamçılığı şundan ibâret édi, Fıtrat oñ qanatnıñ açcığını keltirmeyin déb, lâyhıanıñ birar câyde cumhuriyet sözini işletmedi”. Lëkin Buxârâ tarixide birinçi bar şoralar tamanıdan başqarıladigen yeñi huquqî devletçilik usulı tavsiye étildi, kéyinraq, 1920. yıldan vücudge këlgen Buxârâ Şoralar Cumhuriyeti hem, esâsen, (ayırım özgerişler bilen) Fıtrat işleb çıqqan şu lâyhıanı öziniñ devlet idâre usulı déb bildi...

Türkistân xalq komissierleri Sovetiniñ raisi Aşxâbâdge öte turıb Kagange qonıp ötdi, bu yérde yaş Buxârâlıklar qurultayge tayyargerlik körmekde édiler. Bu yérde Rus inqılâbçıları Poltoratskiy, Utkin ve Preobrenskiyniñ teklifi bilen bolğusı qurallı qozğalange tayyargerlik xususıda Buxârâ nâmıdan F. Xocaev Kolesov bilen muzâkere alıp bardı. Kolesovniñ xavfı Buxârâdan köre yaqında Qoqanda teşkil tapgen Türkistân muxtarıyetiden édi. “Qoqanda érişgen öziniñ âsân ğalebesiden mest bolgen

³⁰ F. Xocaev, oşa eser, 104. bét.

Kolesov emir Buxârâsını şundey yéñillik bilen tügetemen déb oylagen édi”, şunîñ üçün hem qozğalange tayyarlanış ve birge küreşiş haqıdagi bitimge râzı boldı ve “pulemyot ve askerlerden yardım bérişge” va’de qıldı.³¹ Emir nâmıge F. Xocaev ve F. Kolesov imzası bilen ul’timatum yubarıldı. Emir gerçi unıñ şartlarıge râzılık bildirib, “şeherge qoşın bilen kirmeslikni soragen” bolsa-da qozğalançılar küç işletişni ma’qul kördiler. Şunda Fıtrat: “Eger biz qayserlik qılsak, hemmesi öledi. Emir aççığlanıb, bütün küçlerini bizge taşılaydı. Bu uruş nime bilen tügeşini heç kim bilmeydi. Emir küçli... Revkom a’zası Fıtratnıñ bu gepini qalgen yaş Buxârâlıklar ma’kullendi”.³² Kéyinraq emir çıkarişge mecbur bolgen Fermâni âlî şundey başlanadı: “Xudâ teâlâ nâmı bilen xalqımızge ma’lum qılamızki, millet üçün téñlik ve éркиnlıkdı köre uluğraq baxt yoq” ve devâmıda “söz ve cemiyet éркиnlığı, hürfırlırlırdı İcrâiye qomıtesı tüzib, u bilen birgelikde devletimizni başqarişge” va’de bérıgenıge qaramay, qozğalançılar bir guruh vekıllernıñ hıbsge alınışını bahâne qılıb küreşni başlab yubarışdı. “Bizde yevropaça artılleriya bolgenlıgi emir armiyasıge nisbeten birden bir efzelligimiz édi. Biz bundan faydalanıb, Éski Buxârânı topge tutışge, şeherge vehime salıb, alamange te’sir ötkızışge qarâr qıldık. Topge tutışını başlab yubardık”.³³

“Kolesov yürışı” déb nâm algen, bu qurallı qozğalan muvaffaqiyetsiz tügedi, bunge birinçiden, Kolesov va’de qılgen qural-yarağnıñ kélişilgen miqdarda öz vaqtıde yétkezip bérilmegenlıgi bolsa, ikkinçiden, içkeriden (xalq tamanıdan) başlanışı lâzım bolgen qozğalan sırtıdan erkke hucum ve topge tutış bilen başlandıkı, bu vaqea él közıde emirge qarşı xalq qozğalanı émes, belki ğayrı dinlernıñ Buxârâi şerifge bastırıp kırışı bolıb körındı ve yaş Buxârâlıklarınñ işıge mislsiz zarar körsetdi. Mart ayıdagı mana şu bés künlik qırğın, yani Kolesovçılarnıñ çekinişı çağıda emir serbâzları tamanıdan “qozğalançılardan 5 miñden köprağı öldirildi, ularnıñ 3 miñden artığı yaş Buxârâlılar inqılâbı partiyasınıñ a’zaları bolgen”.³⁴ Serâsimede qalgen Kolesov yaş Buxârâlılar bilen maslahatlaşmay emir aldığı Çar me’murlarıdan Vvedenskiy ve Haydarhâcı Mirbedelovnı élçi qılıb yubardı. Emir ularge cevâben F. Xocaev, Fıtrat ve Burxânovnı tutıb bérşeler, bitimge râzılık bérişni bildirdi. Kolesov bunge râzılık bérmedi. Xullas, Mart vaqeaları neticeside “rehberlik harbî ortaqlar ve şaxsen Kolesov qolıge ötdi... Ular emir bilen bitimni tézraq imzalaşge intildiler”.³⁵ Nihâyet 25. martda Qızıltépe bitimi imzalandı. “Kolesov vaqeaları” Türkistân ölke sovetleriniñ 5. qurultayıda (1918. yıl 20-30 aprel)

³¹ F. Xocaev.

³² H. Sâdikovnıñ “Qan bilen muhrlengen” maqalesiden. Qarang: “Zvezda Vostoka”, No. 5 (1989), s. 100.

³³ F. Xocaev, oşa eser, 155. bét.

³⁴ *Özbek Sovet Éntsiklopediyası*, II tom, 540. bét.

³⁵ F. Xocaev.

muhakeme étilgen bolsa-da, unge âdil bahânı Fıtrat muharrirliğide çıqqan Hürriyet roznâmesi bérđi: ‘Bu vaqealar Buxârânıñ soñğı yüz yıllık tarixini bolgen éñ qanlı dâğ boldı’. Fıtratnıñ nisbeten kéyinraq yazılgen “Şarq” dastanıdagı manzara mana şu qanlı dâğdan iz bolıb qaldı:

“Otlar ara yanıb turgen qışlaqlar,
Xirmân bolıb yatgen gevdeleler cânsız.
Aqmaqdadır qızıl qandan arıqlar,
Tıñ turgenler talanar âmânsız...

-- Kim tökken bu muqaddes işge şunçe qanını?!”³⁶

Vâyege yétmegen hareketlerni sun’î – harbiyâne tézleştirir neticeside Mart vaqealarından yaş Buxârâlılar kette telefât kördiler. Qarıb yarım asrıdan buyan necâd közlerini cedidler ve yaş Buxârâlılarge tikken efkâr âmme ularnıñ “ecnebî kâfirler” bilen bir safda turıb, Buxârâi şerifni topge tutgenlerini öz közleri bilen körib, ularnıñ çinekem xalq tarafıda turışge işanmay qoydılar. Cüde kette maddî telefât hem bu ma’nevî zerbe (xalq işançınıñ susayışı) “ornını héç nime bilen toldırıp bolmaydıgen” (Fıtrat) yoqatış boldı. Nâilâc qalgen partiyanıñ yüzden artıq faâlıraq vekılleri ikkíte – Semerqand ve Taşkentde siyâsî merkez tüzdiler, ular öz faâliyetlerini muxâcirlikde devâm éttirışge mecbur édiler.

Taşkent devride Fıtrat esâsen, ilmî, icâdî ve ma’rifî işler bilen şuğıllandı. Aprel’ ayıdan başlab, Taşkent dârilmualliminide ders bériş bilen birge destlebki ana tili dersligini, İslâm dini tarixiden “Muxtasari Tarixi İslamiye” (Fars tilide), “Şe’r ve Şâirlik” edebî mubâhesesi, yuqarı sınıflar üçün derslikler (oquv) ve köpleb ilmî ve bedî’ eserlerini e’lân qıldı. Türkistân ASSR sipârişı (sanktsiyası) bilen tüzilgen edebî teşkilât “Çığatay Gürüñgi” işleride qatnaşdı.³⁷ Ölke müsülmân byurosınıñ tapşırığı bilen Türkistân xalqları medenî merâsını toblab, örgeniş işlerige tartıladı. Şu bilen birge “İştiraqiyun” ve “Türkistân” roznâmeleride publitsistik maqâleleri bilen qatnaşadı. Fıtrat alıb baryatgen kette medenî ma’rifî işler haqıda yuqarıda sanalgen roznâmeler bilen bir qatarda “Qızıl Bayraq” roznâmesi hem xaber bérıb bardı. Qısqasını aytgende Fıtrat, bu devrde qurallı qozğalandan medenî inqılâb sarı yüz burgen édi. Bu haqda F. Xocaev: “Fıtrat partiya ve siyâsî iş bieln alağanı gerçi resmî revışde üzmegegen bolsa hem, amma medenî-aqartuv işlerige bütün vucudı bilen bérilib kêtib ve aynı vaqtda Afganistân élçixânesi xızmetige kirib, partiyada aktiv işlemey qoydı”, déb yazadı.³⁸

Orta Asiyada basmaçılık déye tarixge kirgen millî-âzâdlık hareketleriniñ avc alışı berâberide Rossiya bütün e’tibârını Türkistân ve Buxârâge qaratdı. Aynıqsa, ataman Dutov târ-mâr étilib, Rossiyadan üzib

³⁶ *Özbek Yaş Şâirleri*. Taşkent, 1922.

³⁷ A. Şerefuddinov. “Fıtrat” *Yaşlık*, san: 5 (1990).

³⁸ F. Xocaev, oşa eser, 170. bét.

qoyılgen Türkistân uña qayıb qoşib alingenden kéyin “ağalarça” hâmilik qılış yeñitden yolge qoyıldı. 1919. yıl 8. oktyabrda RKP(b) MK, RSFSR xalq komissierleri Sovetiniñ maxsus Turkkomissiyası teşkil étilib, unıñ sostavıda Ş. Z. Éliava (reis), V. V. Kuybışev, M. V. Frunze, Y. E. Rudzutak, G. İ. Boki ve başqalar Türkistândagi “işlerge rehberlik qılış üçün” yubarıldı. V. İ. Lenin şu yılın noyabrda “Türkistândagi kommunist ortaqlarğa” yazgen xatıda: “Ménge xalq Komissierleri Soveti ve Mudâfaa Soveti reisi sıfatıda émes, belki partiya a'zâsı sıfatıda sizlerge murâcaat qılışge ruxsat étiñiz... bizniñ Türkistân komissiyamızge kette işanç bilen qarañız ve unıñ direktivalarige qattıq riâye qılışınıñ iltimâs qılaman” dégendi.³⁹ Turkkomissiyaniñ vazifeleriden biri “Türkistânda millî siyâsetni emelge aşırışda yol qoygen xatâları tüzetişden”⁴⁰ ibâret édi. Bıraq Turkkomissiya esâsî e'tibârını harbî siyâsetge qaratdı. Destleb (1920. yıl 2. fevralde) nisbeten zaif Xéve xâni Sayid Abdullâxân hükümetini ağdarıb taşlaşge (elbette, méxnetkeş xalq inqilâbı şîârı astıda) érişdi. V. V. Kuybışev Xévede sözlegen nutqıda: “Rus revolyutsiyasınıñ bütün barışı neticeside körsetib bérilgen mana şu yolge (qurallı tönteriş yolige – H.B.) Xéve xalqı birinçi bolıb tüşib aldı, şunıñ üçün hem hâzır Xéve xalqınıñ âzâd ve mustaqıl bolğanlığını körib turamız”.⁴¹ Haqiqaten hem añaşılıb turıbdıki, éркинlik ve istiqlâl faqat Rossiya tüfeyli kéliş mümkün dégen siyâset allaqaçan avâmge siñirilgen, gerçi 30. yıllardan kéyin tahrir étilgen kitâblar bu haqda nezâket bilen «xalqımız meded közlerini Moskvaga qaratgen édi, bizge ağalarça büyük yardımını ayamay» déb yazgen bolsa-da, Rus harbîleri “millî siyâsetni emelge aşırışda yol qoygen xatâları tüzetmaqda” édiler. “Éndigi nevbet ve esâsî maqsad Buxârâge qaratılgen édi. Muhâcirlikde iş köreyatgen yaş Buxârâlılar “Uçqun” (Leninçi “İskra”ge taqliden), kommunistik gruppâ ése “Qutulış” roznâmeleri etrafıge uyuşgendi. Çelkeşlik ve yeñi ixtilâflarige yol qoymaslık üçün rehber hey'et MK émes, yaş Buxârâlıların Türkistân byurosı sanalardı. Byuro “Uçqun” sahifeleride “Zulmge qarşı birleşiniz!” şîârı astıda partiyaniñ yeñi şerâitge maslaştırılgen radikal programmasını aşırışını mölcel qılgen programma emirlikni tügetib, Buxârâ Cumhuriyeti tüzışni, millî ve huquqî meselelerde qoşımça tedbirler bégileşni (Fıtrat işleb çıqqan evvelgi programmage qoşımça revişde) lâzım kördi. Programmage ilâve tarzıda Özbek tilide “Buxârâ qoşınlarige”, Fars tilide ése, “Buxârâniñ mazlum xalqlarige” xitâbnâmesi é'lân qılındı. Turkkomissiya her ikki gruppâni tézraq birleşitirib, emir Buxârâsı sarı yoneltiriş peyide boldı. M. V. Frunze teşebbüsü bilen “özara ixtilâfları bertaraf étmek ve Buxârâda alıb barıladıgen revolyutsiya iş metodlarını bégileb almaq üçün “kéñeş” çaqırıldı. Birleşiş haqıdagi sözler yana yeñi ixtilâflarige sebep boldı. V. V.

³⁹ V. İ. Lenin. *TAT*, 39. tom, 349-350. bétler.

⁴⁰ Oşa eser, 581. bét.

⁴¹ *İzvestiya TurkTsİKa*, 1920. yıl, 22. İyun'.

Kuybışev reisligide ötgen bu kéñeş héç bolmasa “her ikkile gruppâni kommunistik qısımları bitte teşkilâtge birleşsinler, her ikkele gruppâge hazırnıñ özideyaq birgelikte konkret revolyutsion iş alıb barış teklif qılınsin” dégen qarar qabul qıldı. RKP(b) MK Turkbyurosınıñ talebi emelde becerildi, her ikkele on ve sol qanatnıñ kommunistik qısımları birleştirilib, ular yegâne Rossiya Kompartiyasınıñ bir qısımlı bolgen Buxârâ Kompartiyasıge kirdiler.⁴²

1920. yılınıñ 16-18. avgustida Çarcoyda Yaş Buxârâlılar partiyası ve ikkele kommunistik gruppâniñ “müşterek düşmân - emirge qarşı blok” tüzış meselesige bağışlangen qurultay bolıb ötdi ve bu yığın Buxârâ Kompartiyasınıñ IV. s'yezdi sıfatıda resmîleştirildi. Qurultay qatnaşçılarınıñ, xususen, baş ma'ruzeçi O. Oqçurinniñ xâtıralarından ma'lum bolışça, bu sun'î revişde zorlab qoşılırış kette telefâtlarige alıb keldi.⁴³ Qurultay qarârige köre emir taxtıdan ağdarılgeniden bir hafta ötgêç, inqilâbçı Yaş Buxârâlılar partiyası Kommunistik Partiyage qoşib alınışı neticeside tügetildi.⁴⁴ İnqilâbçı Yaş Buxârâlılar siyâsî partiya sıfatıda öz ibtidasıge (cedidçilik négizide tüzilgeni), küreş tarixige (héç bolmagende soñğı on yıllık küreşni éleş kérek boladı) ve taktikasige (islâhâtlardan qurallı qozğalangeçe) ége bolgeni üçün Kommunistler fırqasıge qoşılıb, unıñ terkibige siñib ketişni istemegen édiler. Çünki Buxârâda xalq hâkimiyeti ornatılğenden kéyin hem şunday qırğınlıklar sâdır qılındıki, pirâverd neticede cedidler ve Yaş Buxârâlılar küreşiniñ maqsadı – Buxârâniñ âzâd ve mustaqıl köriş istegi emelge aşmadı. Fıtrat bu yıllar devâmında partiya safıge kirib, unıñ Turkbyurosı a'zâlıgige saylangen bolsa-da, özi yaxşı bilgen yurtda hali pişib yétilmegen inqilâbî hareketlerniñ Rusça formulda qurallı tönteriş qabilide yekünlengen ve bunıñ bedelide ana yer “émgen” hisâbsız qanlar unı iztirâbdan tiymesdi. İnqilâb beşigini tébretgen Yaş Buxârâlıları emir él közige “ğayrı” qılıb körsetgeni yétmegende, ular faâliyetiniñ Moskvadan kélgen ortaqlar tarafından “kommunizm programmasıge zıd déb tapılışı” ve zor bérilgen sun'î revişde “kommunistikleştiriluviniñ” kélğüsü âqibetlerini çuqur idrâk bilen peyqay bilgendi. Şunıñ üçün hem bu bémeyrud harbî siyâsetden ilmu urfânını, ma'ârifetni efzel bilib, “bütün vücudı bilen medenî-aqartuv işlerige bérilib kêtgeni”ge işangimiz kéledi...

Her bir inqilâbnıñ qay taxlit tarixge kiritiliş unıñ salnâmeçilerige bağlıq. Buxârâ Cumhuriyetidegiler salnâmeçi tanlaşda (Maârif Xalq Nâzırlığıniñ 1920. yıl 30. oktyabr' qarârige binâen Buxârâdagi inqilâb tarixini yazış Fıtrat ve Aynıge tapşırılardı)⁴⁵ adaşmagen bolsa-da, qanunî salnâmeçiler tarafından bitilgen tarix şu peytgeçe töleligiçe é'lân étilmedi,

⁴² *İstoriya BHSR. Sbornik dokumentov*. s. 24.

⁴³ *Buxârâ ve Xâzrm Revolyutsiyalarınıñ On Yıllığıge Atalgen Maqaleler Toplamı*. Taşkent: Özdevneş, 1930.

⁴⁴ *Buxârâ Axbârı*, 7. san (1920. yıl, 14. noyabr).

⁴⁵ ÖzSSR MDA, 45-f., 12-r., 10- ve 11-delolar, 25-v.

é'lân étılgen qısımları hem (Aynî tarafından yaratılgen “Buxârâ İnqılâbı Tarixiden Materiallar” nazarda tutılyepte) bir neçe bar qayta tahrir étılıb, tüzetildi. “Ésirlikda qalgen haqıqat hemân öz yaratuvçısını izlerdi” déb yazgendi Nemis feylesofı F. Nitsşe, bundan yüz yıl çaması muqaddem.⁴⁶

Felsefeni qoyıb hüccet varaqlaşda devâm étemiz: “Taşkentda maârif işleri bilen bend Fıtrat yefî xalq maârif sistemasını teşkil qılış üçün Buxârâge soroladı, négedir yana tézde maxsus telegramma bilen Türkistânge qayta çağırılıb alınadı.⁴⁷ Buxârâ Xalq Nâzırları Kéñeşi Türkistân Maârif Komissarlığıge murâaat qılıb, bir neçe meseleler, xusussen, “Fıtrat başlagen Buxârâ inqılâbı tarixini yazış tügellenmey qalması için ”nunı Buxârâda qaldırış iltimas qılınadı.⁴⁸ 1921. yılın 9. martıdan Fıtrat öz yurtıda xalq xocalığını tikleş, maârif ve medeniyet işlerige celb étılıb, köpleb komissiyalar işide, cümleden, xalq maârifini teşkil qıluvçılar üçün tavsiyenâmeler (instruksiya) tayyarlaş hey'etige reislik qıladı. Buxârâda Şarq Dârılfununını açış zarûriyeti esâslarını (polojeniya) tayyarlab, kéyinraq (1922. yıl 14. Sentyabr') ketteraq levâzımda işleyatgende BMNKni Buxârâ dârılfununını teşkil étış haqıda qarâr qabul qılınışige érişedi. Buxârâ Cumhuriyeti ve Türkistân ASSR ortasında “oquv yurtları ve mektebler üçün derslikler tüzüş ve te'minleş” barasındaki işleri tertibge keltiredi. Xalq xocalığı revnağı üçün türlü xıl iqtisâdî sistema ve islâhât ötkeziş,⁴⁹ memleket cuğrâfî çegereleniş esâslarını belgileş,⁵⁰ Amuderyâ flotiliyasını vazifelerini Cumhuriyet maqsadlarıge yöneltirish,⁵¹ vaqf yerlerini hisâbge alış ve undan faydalanışını nezâret qılış,⁵² narx-nevânı arzânlaştırış,⁵³ veyrân bolgen şehirlerini tikleş, me'mâricilik âbidelerini asraş⁵⁴ kebi işlerde qatnaşdı. Bu nursız hüccetlerde ifâdelengen sözler astıdaki tınımsız méhnetni tasavvurımızge sığdırırsak, unı on yılça burun yazgen “Buxârâ bizniñ uluğ atamız, aziz ve méhrli anamız. Buxârâ bizniñ süydigimiz, Buxârâ bizden, biz Buxârâdan... bunday qaranğılıkda tenbellik ve hareketsizlikden ğımırsıb yatgenimiz yéter”⁵⁵ sözleri muhâcir talebeniñ şâirâne éhtirâsları émes, belki “muqaddes Türk oğlanı”nıñ kélecegi için fidâyı küreşçiniñ ecdâdlar ruhı aldındaki qasamı ékenini añaşımızge yardım beredi. Taşkentde aynı icâdî iş bilen bendligide Buxârâge çarlagen, âzâdlıknı royâbge çıkarışge

⁴⁶ F. Nitsşe. *Tak govoril Zaratustra*. Moskva, 1990.

⁴⁷ ÖZSSR, MDA, 47-f., 1-r., 200-od., 20-v.

⁴⁸ Oşa fondan 254-d., 66-v.

⁴⁹ Oşa fondan 340-d., 25-v.

⁵⁰ Oşa fondan 203-d., 9-v.

⁵¹ Oşa fondan 208-d., 30-v. hemde 210-d., 104-v.

⁵² Oşa fondan 200-d., 20-v.

⁵³ Oşa fondan 240-d., 6- ve 15-v.

⁵⁴ Oşa fondan 108-d., 88- ve 89-v.

⁵⁵ “Muqaddime”, *Munazara*. İstanbul, 1909; 21-bét.

şaşıltırgen hem aynı şu küreşde qurbân bolgen dostları aldındaki mes'uliyet émesmi?! Qarşı bégı tarafından öldirilgen Béhbudîniñ vasiyetini ésleylik: “Ortaqlarım – Sıddıqı, Aynî, Fıtrat... Sizlerge vasiyet qılaman: Buxârâ tuprağıge tézlik ile yol başlañızlar! Âzâdlıknı tézlik ile çıkarıñızlar!”⁵⁶

Fıtrat Buxârâge kélıbaq ciddî kirışgen işlerden biri Buxârâ ilmi cemiyetini tüzüş boldı, u mahellî âlim ve ulemâlar bilen hemkârlıkda türlü fenler tarixige âid qolyazmalar toplaşge kirışdı (toplagenleri hâzırda Şarqşunâslık İnstitutiniñ fondında saqlanadı. Bu işge S. Aynî, Musacân Saidcanov (oşa vaqtdaki Xalq Maârif Nâzırı), Mirza Selimbek (emirniñ köp hürmetige sezâvâr bolgen, Buxârâniñ kéyingi emirlikler tarixini yazgen âlim), Şerifcân Mahdum (Sadr Ziyâ nâmı astıda élge tanış edib) ve başqalarını celb étıdı. Cemiyetniñ “Encümeni Tarix” şobesi tarafından yazılgen “Buxârâ Erki Tarixi” kitâbınıñ qolyazması hazırge qadar saqlangen.

Fıtrat İstanbuldalık çağıda “Buxârâ Ta'mimi Maârif Cemiyeti”⁵⁷ nâmı bilen resmî ve açıq cemiyet tüzgen bolıb, bu cemiyet öziniñ nâmıge muvafıq Buxârâ ve Türkistân maârifiniñ alge silcışige dâir muhim işleri emelge aşırğen” (S. Aynî). U Maârif Nâzırlığı işlerige celb étılgen éken, yaşlarını hâricde (İstanbul, Berlin, Moskva) oqışu üçün şerâit hazırladı. Moskvadaki Kommunistik Univetsitetge Buxârâdan yılıge 20 talebe yubarış haqıda kelişib alındı, nâşirlik ve matbaa işlerini kéñeytirib, köpleb derslik ve qollanmalarınıñ neşir qılınışige érişdi. Şu yıl mart ayında Nâzırlar Kéñeşiniñ qarârige binâen “Buxârâ Cumhuriyetide Türk tili devlet tili déb é'lân qılındı, Rus sovet xâdımlarige ése Rus tiliden faydalanışge ruxsat bérildi”⁵⁸ Şu yıl küzde “bir neçe teatr truppaları esâsında Maârif Xalq Nâzırlığı tasarrufında bolgen Devlet Teatrı tüzildi ve bu işge rehberlik qılış üçün tanıqlı recissor, Özbek sahna ustası Uyğur teklif qılındı”⁵⁹ Şaxsen Fıtratnıñ aralaşuvı bilen “Buxârâ Axbârı”ge muharrirlik qılış üçün “tanıqlı şâir Çolpan çağırırılıb alındı”⁶⁰ Şâirniñ hâzır ança meşhur bolgen “Xalq” şe'ri Buxârâ inqılâbınıñ bir yıllığıge bağışlangen bolıb, “Buxârâ Axbârı” roznâmesiniñ 7. sentyabr' sanında é'lân qılınğen.

1921. yıl 15. iyunda Buxârâ hükümeti Türkiyenin Uluğ Millet Meclisige ve Éran Taşkı İşler Vazirligige nota yubarıb, özara vakil ayırbaşlaş haqıda bitim teklif qıldı. Neticede şu yılın 3. noyabrda Türkiye diplomatik missiyası, 9. dekabrda ése Éran konsullığı Buxârâda iş başladı.

Fıtrat tahririden çıqqan “Buxârâ Xalq Şoralar Cumhuriyetiniñ Konstitutsiyası” 23. sentyabrda Umum Buxârâ Xalq Vakilleriniñ II.

⁵⁶ Hâcı Moyın, “Müfti Mahmudxoca Hazretleriniñ Qanday Şahid Bolgenligi ve Anıñ Tamamından Yazılgen Vasiyetnâme”, *İnqılâb*, 1-san (1922).

⁵⁷ Bu cemiyetniñ nizamnâmesi bu toplam axırıda é'lân étılmaqda [Timur Kocaoğlu].

⁵⁸ *İzvestiya*, (Taşkent), 25-san (1921. yıl, 21. noyabr').

⁵⁹ *Byulleten' BuxTA*, 25-san (1921. yıl, 21. noyabr').

⁶⁰ Oşa hüccetde.

qurultayda qəbul qılındı. Bu Esâsî Qanun Buxârâda xalq cumhuriyeti teşkil tapgenini qaidtış bilen, unıñ baş organı Umum Buxârâ Xalq Vakilleriniñ yılda bir merte çağırıladien Qurultayı dëb bëlğilengen. Bu qanun RSFSRniñ 1918. yılğı Kanstitutsiyasından qatâr mühim meselelerde farq qılıb, unıñ 6. maddesinde ayılışıça, “satıb alıngen yâki mërâs bolıb qalgen xususî mülkni istegençe tasarruf qılış ve undan faydalanış ‘huquqı’ nı bérédi. Şunıñdëk, Rossiya esâsî qanunınıñ 9. maddesi tayın qılgen proletariat diktaturası haqıdagi madde Buxârâ Kanstitutsiyasıge kiritilmegen, sebebi Buxârâ proletariat diktaturası hükmrânlığıdagi sotsialistik devlet émes, belki demokratiya esâsında teşkil tapgen xalq cumhuriyeti édi.

1921. yılınıñ 15-20. dekabrıda Buxârâ Kompartiyasınıñ II. S’yezdi çağırılıb, partiyanıñ içidegi “oñ” ve “sol” qanatlarnıñ qızgın cengleri devâm étib, s’yezddagi tartışuvlarda “merkez”çiler yéñib çıqqan ve Buxârâ Kompartiyası unıñ qarârıge köre RKP(b) sostavıge kirdi. Yılınıñ axırlarında partiya içidegi qutqular ve “Duşanbe vaqeaları” dëb nâmlangen qırğınlar tüfeyli vaziyet yanada keskinleşdi. Âdetdegidey meseleniñ hal bolışı üçün yana “merkez” aralaşa başladı. Yana partiya içide qaytadan tâzelav ötkézildi. Bu haqda F. Xocaevniñ RKP(b) MKge yazgen hisâbâtınâmeside şularını oqıyımız: “Câylarge tékşiriş komissiyaları yubarıldı, ular tâzeleş ötkézib ve partiya safından öçirib, unıñ sostavını 14 miñ kişiden 6-8 miñ kişige tüşirdi ve nihâyet kéyingi tâzeleş neticeside Buxârâ Kompartiyası safında miñ kişi qaldı”.⁶¹ Turkbyuro bu bilen çeklenişni xayâlige hem keltirmedi, Buxârâ Konstitutsiyası é’lan qılınğeniden dört ay ötmey, fuqarâ hali öz huquqlarını tanıb ülgürmey ular quydagiçe tartıb alına başladı. 1922. yıl 22. yanvarda Fevqulâdde diktatorlık komissiyası tüzilib, u “Konstitutsiyada körsetilgen huquqlarını çekleş, unıñ becerilişini toxtatış, Buxârâ MİK tamanından çıkarılgen buyruqlarını békâr qılış”, “umumî sudlanuvdan körilayatgen istelgen işler (delo)’ni alıb, qayta körib çıqış üçün harbî tribunalıniñ Muvaqqat bölümige barış”, “Şarqî Buxârâ hududıda istelgen şaxsını mansabından qat’î nazar qamaqqa alış ve hududdan çıkarıb yubarış kebi çeklenmegen huquqlar bérildi”.⁶² Bu fevqulâdde diktatorlık öz faâliyetini başlab ülgürmey turıb, RKP(b) MK Siyâsî Byurosı 1922. yıl 1. fevralda ‘Buxârâ meselesi’ hâzırğı vaqtda yana qozğalıb qaldı ve biz üçün ciddî ehemiyet kesb étmaqda... Sizge cür’et qılıb şunu aytamenki, yuqarıda ayılgen sebeblerge köre yâki başqa biran sebeblerge köre, Buxârâda hâkimiyetni almaştırışdan ibâret birar eksperiment ötkezişni zarur dëb bilseñiz, bunı bizge aldından xaber qılıb qoyışınıñızni iltimas qılamız, bu işde Sizge xizmetimizni ayamaymız ve Sizge kim ma’qul bolsa, [uñla] hâkimiyetni tapşırıp qoya qalamız. Bizniñ her qanday öçerlik qılışımız ve Sizniñ zorlık çâreleri körişiniñiz helâketli bolışını, Sizler üçün hem, bizler

⁶¹ F. Xocaev, oşa eser, 236-bët.

⁶² ÖzSSR ON MDA, 48-f, 2-r., Şd, 35-v.

üçün hem nâmaqbul aqibetler keltirişini çüde yaxşı bilemiz. Biz zorlık bilen qılınadigen tönterişlerni isteymiz, çünki şundey eksperimentlerden soñ Buxârâ muqarrar herâbe çölge aylanışını çüde yaxşı bilemiz.

Muesseselerimizniñ işleride va’delerimizni müddetide becermeslikden ibâret ba’zı nuqsanlar roy béreyatgenligini inkâr qılıb bolmaydı, elbette. Lékin mana şu nuqsanların dëb bizni hadden ziyâd qattıq ayblaş kérek émes, çünki bu nuqsanlar qismen Sizniñ vekilleriñiz aybı bilen roy bërmaqda...”.⁶³ Mana şu istêhâ ve cengâver ruh bilen suğarıngen parçadan soñ, yuqarıda keltirgenimiz senede MK Siyâsî Byurosı, F. Xocaevniñ hisâbetini tiñleb, “Buxârâ Kompartiyası ve Xâezm fırqaları RKP(b) sostavıge kiritilsin”, “Buxârâ ve Ferğane territoriyalarında basmaçılıkka qarşı küreşeyatgen frontlar RSFSR Revolyutsion harbî Soveti tayınlangen maxsus qomandanlık rehberligide birleştirilsin” dëb qarâr qabul qıldı.

Yana Buxârâda harbîler siyâseti hükmrânlık qıla başladı, bundan nâriza bolgen köpleb partiya ve devlet erbâbları öz vazifesini taşlab kéte başladılar. Şundaylardan Bütün Buxârâ Harbî Qomitasınıñ a’zası, Harbî İşler Xalq Nâzırı Abdulhamid Aripov, Cumhuriyet Şoralar MİKniñ reisi Usman Polatxocaev kebler memleketdagi siyâsî teñlikden çarçab, Enver Paşsa tamanıge ötib kêtgendi. Buxârâge maxsus tapşırıq bilen kélgen (1922. yıl 18. mayda) S. Orjonikidze başlıq RKP(b) MK mes’ul xâdımlarını toplaş, kéñeş ötkézdi, unda: “Biz Buxârâ hükümetini nefaqt aksilinqılâbî küçlerden, belki qarındaşçılık alâqalarından tâzeleşimiz kérek... Étirâz qılmaymen: xalq nâzırlarınıñ reisi Buxârâlık, MİK reisi Buxârâdan bolsın, lékin Kompartiya MK kâtibi birar milletge [mahallî milletge démoqçı şekilli – H. B.] alâqadar bolması kerek. Xuddı şu kebi Nâzırlar Kéñeşi hem milletni red étmağı lâzım. Nâzırlar ése milletden taşqarıda bolışları lâzım. Nâzır Buxârâlı bolsa, yaxşı, elbette, lékin unıñ Rus yâki Gruzın bolgeni (Aripov bolgeniden köre), yana hem yaxşı”.⁶⁴ Bunday “millî meseleni hal qılışge yardım bəriş” siyâsetiniñ neticeleri körine başladı...

Bu devrde Fitrat Nâzırlar Kéñeşide qatar mes’ul vazifelerini edâ étış bilen bend bolıb, bu haqda ÖzSSR Merkezî Devlet Arxiviniñ hüccetleri quydagiçe güvahlık bérédi: 1922. yıl 26. aprelde Xalq Nâzırlar Kéñeşi reisinin muavini ve Buxârâ Cumhuriyetiniñ Nâzırlar Kéñeşi huzurıdagi plan ve smeta teşkilî hey’etiniñ reisi (I. Royxatdagi 252-d., 6-v.), Buxârâ Kompartiyası MK 1922. yıl 11. maydagi yığılışıda III. Umum Buxârâ Qurultayıge tayyargerlik ve unı çağırış hey’etiniñ işleri tapşırıladi (252-d., 34-v.), Siyâsî Byuronıñ 15. iyuldağı yığılışıda aksilinqılâbî teşkilâtlar işini teftiş qılış barasıda ma’ruza qıladi (211-d., 16-v.), III. Umum Buxârâ Qurultayınıñ qarârıge binâen 1922. yıl 18. avgust Buxârâ MNK a’zâlıgıge

⁶³ F. Xocaev, *Eserler*, 451-453-bétler.

⁶⁴ A. İşanov. *Sozdanie BNSR: 1920-1924 gg.* Taşkent, 1955; s. 147.

saylandı (343-d., 188-v.), 1922. yıl 19. sentyabrdan başlab Taşqı İşler Xalq Nâzırı (197-d., 1-, 4-, 15-v.), Xalq Xocalığı Kéñeşiniñ reisi (1718-f., 1-r., 110-d., 8-v.), BXŞC Xalq Xocalığı Âlî Kéñeşiniñ reis orunbasarı (47-f., 1-r., 208-d., 8-v.), BUX MİK reisiniñ orunbasarı (197-d., 2-v.; 186-d., 1-v. ve başqalar), BXŞC Méhnet Kéñeşiniñ Prezidium a'zâsı (186-d., 1-v.; 262-d., 6-v.; 197-d., 1-v.) vazifeleride işledi. Xalq Nâzırları Kéñeşiniñ 1922. yıl 9. noyabr' qarârige köre Kéñeş-niñ Muvaqqat reisi, reis seferde bolgeni üçün reis vazifesini becerüvçı (1713-f., 1-r., 110-d., 9-v.) kebi vazifelerde bolıb, unıñ faâliyeti nafaqat xalqniñ, belki GPUñ Buxârâ vekili G. Ağabekov arqalı OGPU vekili A. X. Peters "e'tibârını" hem tartgen édi. Bu yıllarda Buxârâ Xalq Cumhuriyeti zor béríb sotsialistik devletge aylantırışge tırıldı, çünkü bu haqda Sovetlerniñ Bütün Rossiya X. s'yezdi (1922. Yıl, dekabr') de İ. V. Stalin: "İkkite qoşılmagen şoralar cumhuriyeti Xârezm ve Buxârâ nâsotsialistik hesablangeni üçün, bu ittifaq dâiresiden taşqarıda, xuddı, aynen ular sotsialistik bolmagenleri üçün hem... Heç şübhe yoqki, ortaqlar, buña siz hem şübhe qılmaysızki, bu respublikalar öziniñ sotsializmge taman içki rivâvlanış cereyânlarını basıb ötib, yaqın arada bugün teşkil bolayatgen İttifaqqa birleşişlerige işanaman"⁶⁵ déb dâhiyâne beşâret qilgan édi.

Fıtrat öziniñ türlü xıl Keñeş ve yığılışlarıda Buxârâ üçün sotsialistik yolge çıqış hali érte, tâki sanaâtını rivaclantırmay turıb, sotsialistik ukladge ötib bolmaslığını marksçı sıfatıda öz vaqtideyaq aytadı. Moskva ése, F. Xocaev aytmaççı, nevbetdegi "Hâkimiyetni almaştırışdan ibâret yeñi eksperiment"ge tayyârlanmaqda édi, V. Stalinniñ 1923. yıl 12. iyunda UkRKP(b) millî cumhuriyetler ve vilâyetler partiye mes'ul xâdımlarınıñ IV. yığılışıda sözlegen meclis soñıdagi nutqıdan hem biliş mümkün: xalq ve Sovet hükümetige alaqları yoq!"⁶⁶ Kéyinraq 1923. yıl 30. iyulda çağırılgen Buxârâ Kompartiyası MK Plenumıda qatâr hükümet başlıqlarige Stalin aldından bēlgilegen ayblar qoyıldı ve Buxârâ MİK nevbetden taşqarı sessiyasını çağırıp, unda nafaqat bu rehber ortaqlar faâliyetini, belki ularnıñ şu levâzımlarge saylanması üçün huquq bērgen Buxârâ Konstitutsiyasınıñ ana şu maddelerige özgeritişler kiritiş teklif qilındı...

1923. yıl 12. iyunda "Buxârâ meselesige dâir" qabul qılıngen tarixî qarârını emelge aşırış üçün ölkege RKP(b) MK sekretarı Y. E. Rudzutak yétib kēldi, u Plenumdagi nutqıda yuqarıdagi davânı tekrarladı: "Bu yérde méhnetkeşler âmmesiniñ menfaatlarige hali hem riâye qılınmayatgenligi toğrısıda bizde muayyen arize bar... sevdâgerler mana şu devlet meblağıdan 75% kredit algenler, vehâlanki, kooperatsiya ve dehqanlarge şu meblağnıñ 25% bērilgen. Bu ahvâl partiyamız Mknıñ Buxârâ hükümetiniñ sostavıge yaqından e'tibâr bilen köz taşlaşge mecbur étdi, çünkü éñ közge köringen

⁶⁵ M. V. Stalin. *Soçineniya.*, tom 5, s. 151.

⁶⁶ M. V. Stalin. *Soçineniya.*, tom 5, s. 331-332.

kişiler üstige, meselen, maârif işleri bilen şugılleniş ornıge taş yol qurış bilen şugıllengen... Partiyemiz MK mana şularnıñ hemmesige, esâsen, şundey xulâsage kēldiki, Buxârâ hükümetiniñ sostavını sağlamlaştırmaq üçün Fıtrat, Eminov, Ataxocaev, Settarxocaev, Yaqubzâdelerni hükümet sostavıdan çıkarıp, Buxârâdan bederğa qılış zarur. Partiyamız MK şu ortaqlar ornıge... dehqanlar ve işçiler arasidan yétişib çıqqan kişilerni öz devlet hayâtınıñ rehberleri qılıb saylab qoysa maqsadge ança muvafiq bolar édi, déb hisâblaydı. RKP(b) MK mana şu tekliflerni nazarda tutıp, bēş ortaqnı çağırıp alışıge qarâr qıldı, mén oylaymenki, bu qarâr Buxârâ kommunistleri ve Buxârâ xalqı tamanıdan töle revişde ma'qullanadı, çünkü bu meselede bizniñ partiyamız... Buxârâ kembeğellerniñ ahvâlnı yēnilleştiriş istegidegine mana şunday iş qıldı.

Partiyamız MK qardaş Sovet respublikalarımızdagi hükümetler sostavı ahâli köpçiliginiñ menfaatlarige muvafiq bolışı zarur, esâsen, dehqanlar ve işçilerniñ vekilleri hükümet sostavıge kiriş zarur déb hisâblaydı."⁶⁷ Elbette, Fıtrat ve başqalar boynıge bugine ayblar émes, "mansabını suiste'mâl qilgeni üçün", "mâliyevi xarakterdegi kemçilikleri üçün" dégen ayblar hem tarixige kiritilgeni sır émes. Lékin ularnıñ esâsi "aybı" birarte hem sanâat kârxânesi yoq şehirde işçi yâki dehqân bolıb tuğılmagenligide édiki, bunı İ. Stalinge öz vaqtide yétkezip ülgürışgendi. Başqa bir hüccetde "Fıtrat Rossiyage çağırıp alıngenı munâsebeti bilen ornıge Qayğısız Atabaev tayınlansın" déb yazılgen.⁶⁸

Stalinçiler hükümet rehberlerini işden çetletiş bilen çēklenmediler, ular "sevdâgerler, baylar ve başqa ézuvcı sınıf vekillerini" saylaş ve saylanış huquqıdan mahrum étgen Konstitutsiyanı (1923. yıl 11. oktyabr' qabul qıldırışge érişdiler). "Memleketdegi demokratik esâsdagi saylavlar neticeside IV. Umum Buxârâ Qurultayı hükümet a'zâlıgıge 32 dehqân, 12 işçi ve 8 hünermendni sayladılar, bu Buxârâ Cumhuriyetide Sovet hâkimiyetiniñ töle ğalebesi édi".⁶⁹

1923-1924. yıllar devâmıda Fıtrat Moskvadagi Lazerevler Şarq-tilleri İnstituti (hâzirgi Asiya ve Afrika İnstituti)'da işledi. Léningrad Dârılfununınıñ İlmî Kéñeşi unı professorlık unvânıge tavsiye étdi. 1924. yılı Fıtrat Moskvadan vatanıge qayıt kēlgenide Orta Asiyâda ötkēzilgen millî çēgereleniş tüfeyli Buxârâ Cumhuriyeti tügetilgen, u Özbekistan SSR, Tacikistan ASSR ve Türkmenistân SSR ortasıda parçalangen édi.

... Aradan on yıl ötgeç, Çolpan bu senege bağışlab, "Diyârım" nâmlı şe'r yazdı:

Béma'ni tarixni yandırdı inqılâb –

⁶⁷ ÖZKP MK huzurıdagi Partiya Tarixi İnstitutınıñ Partiya Arxivi, 14-f., 1-r., 17-d., 1- ve 3-varaqlar.

⁶⁸ ÖZSSR MDA, 47-f., 1-r., 287-d., 71- ve 73-varaqlar.

⁶⁹ A. İ. İşanov. *Sozdanie BNSR.*, s. 153.

Sén qoygen talebni qandırdı inqılâb,
Qarğalğan kécmişden tandırdı inqılâb...
Titilib oqılmas bolgende tarixiñ.

Şe'rdegi çuqur istehzânı tüşünmay, harbîlerden yuqtırgeñ âvâz bilen
hayqıramız: “Yaşasın, Buxârâ inqılâbı”.

Türkistan Muhtariyeti Hükümetinin Demokratik Temelleri

Dr. Kambar Atabayev*

Almatı

Henüz tam araştırılmamış, fakat araştırılması gereken Türk halklarının ortak gururu, ortak trajedisi, yani ortak tarihinin biri, “Türkistan Muhtariyeti” tarihidir.

1917 yılının hadiselerle dolu sonbaharında kutsal Türkistan toprağında dünyaya gelip, 1918 yılının kışında Bolşevikler tarafından zorla dağıtılan Türkistan Muhtariyeti, onun kanuni hükümeti, o ülkede yaşayan Türk halklarının ortak evladı, ortak ümidi idi. Dolayısıyla onun tarihi ve kaderi bugün kendi bağımsızlıklarını kazanmış, kendilerinin milli devletlerinin temelini atmakta olan Kazak, Kırgız, Özbek, Türkmen ve Tacik halklarının ilgisini çekecektir.

Tabii, kısa bir yazı çerçevesinde “Türkistan Muhtariyeti” tarihini ele almak mümkün değildir. Onun için biz sadece bir meseleyi “Türkistan Muhtariyeti” hükümetinin demokratik temellerini ortaya koymayı yazımızın asıl hedefi olarak seçtik. Hepinizin malumunuz, siyasi iktidar oluşum itibarıyla halka zorla kabul ettirilen illegal-diktatörlük veya halkın çoğunluğunun isteği ile kurulan legal demokratik olarak ikiye ayrılıyor. ”Türkistan Muhtariyeti” hükümetinin siyasi iktidar olarak dünyaya geliş tarihine dikkat edersek, onun belgelerini araştırırsak o hükümetin şimdiki merkezi Asya devletleri olarak adlandırılmakta olan 5 devletin toprağındaki tarihte ilk defa tam demokratik usulle kurulan ilk hükümet olduğu ortaya çıkmaktadır.

O günün şartları ile de, bugünün şartları ile de değerlendirme yapacak olursak ”Türkistan Muhtariyeti” hükümetinin demokratik cemiyetlere has tüm özelliklere sahip siyasi iktidar olduğunu söyleyebiliriz. Yüzyılın başında eski Rusya imparatorluğunun üçra vilayetlerinden sayılan Türkistan Genel Valiliğinde yaşayan Türkistanlıların, Olcas Süleymenov’un ifadesiyle “ genç kız Avrupa’nın vagon penceresinden bakıldığında

*1 Kamber Atabayev, Farabi Adındaki Kazak Milli Devlet Üniversitesi Tarih Fakültesi Dokümantasyon ve Araştırma Bilimi Bölümü başkanı; Bu yazı Kazakçadan Türkçeye Darhan Hıdıraliyev tarafından çevrildi.

topallayan ihtiyar koca karı Asya'da²” demokrasiyi en ileri seviyede temsil ederek kurdukları siyasi hükümet bir taraftan hayret duygusunu uyandırıyor, bir taraftan da tereddüt içerisinde bırakıyor. Ancak bu bir gerçektir. O bizim ve gelecek nesillerimizin tarihidir.

Eğer bu tarihi hadisenin önemli boyutunu değil dünya halkları, kendimiz dahi bilemedi isek, bunun objektif sebepleri vardı. O- esaret. Bu gerçeği kendimize de başkalarına da anlatamadı isek, bunda sadece kendimiz suçlu oluruz.

”Türkistan Muhtariyeti” tarihinin belgelerinin büyük bir kısmını süreli yayınlar, onun içinde mezkur senelerde Türkistan'da yayınlanmakta olan Rusça neşriyat oluşturmaktadır. Milli neşriyatla birlikte, Taşkent'te yayınlanmakta olan, o zamanın anlayışıyla üstün milletin dilinde basılan gazeteler de ”Türkistan Muhtariyetini” ve hükümeti ilan eden Hokand kongresi, onun sonuç bildirisi ile ilgili birçok makale yayınladı. Bundan dolayı, kurultayda kabul edilen bildirilerin sadece yerli halk için değil, Rusça konuşan halklar için de Türkistan ülkesindeki büyük sosyal- siyasi hadise olarak kabul edildiğini görmekteyiz.

Mesela, hür düşünceler yayını / Türkistan'ın sosyal- demokrat akımdaki partilerin yayını/ “Turkestanskiy vestnik” gazetesini “Türkistan Muhtariyeti” hakkında birçok malumat veriyor. Gazete, 1917 yılın 9 Aralık sayısında Hokand şehrinde toplanan umum Müslüman kongresinin bültenini yayınladı. Orda: “Ekim ayının sonu itibariyle hazırlıklarına başlanan olağanüstü 4-i Müslümanlar kongresi 26-28 Kasım aralığında Hokand'da gerçekleşti.

26 Kasım'da delegelerin sayısı 203 kişiye ulaştı. Gündüz saat 12'de, delegelerin neşeli sesleri arasında organizasyon heyeti ve Müslüman Şurası heyeti üyesi Mustafa Çokayev kongrenin açılış konuşmasını yaptı. Çokayev, bu toplantıyı kongre mi yoksa sıradan bir toplantı mı olarak değerlendirileceğini oylamaya sundu. Çoğunluk, 1 delege haricinde bu toplantıyı tam salahiyyetli kongre olarak nitelediğini bildirdi. Kongrenin 10 maddeden oluşan gündemi belirlendi.

Kongrenin akşam oturumunda vatandaş Çokayev Rusya'da ve Türkistan'da oluşan siyasi ve ekonomik durumu özetleyerek... “Türkistan'a kanla gelen Sovyet hükümetinin ne şekilde olursa olsun ülke idaresini Müslümanlarla paylaşmayı kabul etmediklerini, dolayısıyla Müslüman halkın kendi kaderini kendi eline alması gerektiğini vurguladı”- diye yazmaktadır.

Aynı gazetenin 15. sayısında (1 Aralık), “Türkistan Muhtariyeti” başlıklı kapsamlı makale yayınladı. Orada, kongre çalışmalarına yerli Müslüman delegelerin yanı sıra, şehirdeki çeşitli özerk kuruluşlardan, bazı demokratik derneklerden, milli ve dini gruplardan delegelerin iştirak ettikleri beyan edilmiş.

² O. Süleymenov. *AZ i Ya*, Almatı, 1992, s.191.

“Türkistanskiy vestnik” gazetesinin yazdığı bu çok önemli olayı- kongreye sadece Müslüman halkların değil, başka da milletlerin çeşitli gruplarının delegeleri katılarak, kongre kararını hukuki karar olarak kabul ettiklerini Mustafa Çokay'ın aşağıdaki ifadeleri de tasdiklemektedir: “ Bu kongre gerçek anlamıyla Türkistan'ın milli birliğini gösterdi. Bolşeviklerin Türkistanlıları parçalamak ve kongrenin toplanmasına engel olmak yolunda giriştikleri hareketler sonuç vermedi. Onun için Bolşevikler komiser Poltaratskiy'i kendi temsilcileri olarak kongreye göndermek mecburiyetinde kaldılar. Bolşeviklerin temsilcisi sadece seyirci olarak kalmadı, kurultay vekilleri ile müzakereye girerek, hatta Taşkent'teki “Savnarkom” adına kongreyi kutladı ve şöyle dedi: “Bizde Türkistan Muhtariyetini isteriz”. Onun sözlerine kimse inanmadı”³, diye yazmaktadır.

Adı geçen makalenin devamında kongrede kabul edilen, Türkistan'ın kaderi için çok önemli kararlardan özetler sunulmuş. Örneğin, kongre 26 Kasım tarihinde aldığı kararda “4. Umum Müslümanlar kongresi büyük Rus ihtilali esaslarına dayanarak ve Türkistan halklarının oy ve isteğini ifade ederek Türkistan'ı demokratik, federatif Rusya Cumhuriyetinin mahalli muhtariyete üye bir bölgesi olarak ilan eder. Kongre Türkistan'daki azınlıkta bulunan halkların hukukunu her yönden savunacağını ilan etti. Muhtariyet şeklinin tayin işi yakında toplanacak Türkistan Kurucu Meclisinin seçimine bırakıldı”,- diye yazmaktadır.

27 Kasım tarihinde kabul edilen kararda “Türkistan Muhtariyetinin” komşuları ile takip edecek münasebetlerinin temel prensipleri ele alınmış.

Türkistan'ın halk hükümetini oluşturmak hakkında kongrenin 28 Kasım'daki kararında : “Bundan sonra Türkistan ülkesi **Türkistan Muhtariyeti** olarak adlandırılacaktır. Hükümet idaresi Türkistan Kurultayı toplanıncaya kadar Türkistan Muvakkat Şurasına ve Türkistan Halk Şurasına verilecek” diyerek, dünyaya yeni gelmiş Muhtar Cumhuriyetin adı, onun yüksek hükümet yönetimi ve icra organı gösterildi.

Bununla birlikte kararda hükümet heyeti ve onun vilayetlere göre tam sayısı belirlendi. Üzerinde durulması gereken husus, kongre kararıyla azınlık halklar vekillerine hükümet yönetiminin 3/1-in verilmesidir .

29 Kasım tarihinde bütün demokratik normlara uygun olarak, kongre Türkistan halk vekillerinin hukuku hakkında özel karar aldılar. Orada : “1917 yılının 28 Kasım tarihinde Hokand'da Müslüman halkın “Türkistan Muhtariyetine” bağlılıklarını bildirerek, kendi vekilleri için hayatları pahasına sorumluluk üstleneceklerini beyan ederek ant ettiklerini dikkate alarak IV Olağanüstü Müslüman Kongresi karar alıyor: Kongrenin seçtiği 54 kişiden oluşan Türkistan Muvakkat Şurası ve 12 kişiden oluşan Türkistan Halk Şurası üyelerinin hukukuna dokunulmazlık ilan edilir. Onların herhangi birine yönelik yapılan zor kullanma bütün 10 milyon Türkistan halkına karşı

³ M.Şokay, *Türkistannın qiyli tagdırı*, Almatı 1992, s.152-153

yapılan hareket olarak nitelendirilecektir; Kongre, kendi vekillerinin kutsal hukukunu korumayı ve savunmayı halkın kendi eline teslim etmiştir”.

Gazete muhabininin Hokand’dan gönderdiği habere göre kongrede halk milislerini kurmak ve muhtariyetin mali meselelerini çözmek amacıyla Türkistan’ın milli fonunu oluşturmak için kararlar alındığı bildirilmektedir.

Böylece, zamanında kendi okurlarına ülkedeki büyük sosyal yenilik olarak bildirilen gazete haberi bugün “Türkistan Muhtariyeti” hükümetinin demokratik temellerini gözler önüne seren çok önemli tarihi malzeme olarak kayda geçmektedir. Çünkü, bu haber Türkistan ülkesinde tesis edilen yeni hükümetin demokrasiye uygun olarak medeni usulle kurulduğunu ispatlamaktadır.

İlk önce, “Türkistan Muhtariyeti”, kurucu heyeti tarafından önceden yapılan hazırlıklardan sonra, halk tarafından seçilen kanuni milletvekillerinin iştirakiyle, halkın % 98-ini oluşturan Müslümanların adına ve azınlık halkların vekillerinin de katılımı ve desteği ile ilan edildi.

İkinci olarak, hükümet hem onun şeklini tayin meselesi yakında toplanacak ve halk adına karar almaya tam yetkili Türkistan Kurucu Meclisinin seçimine bırakıldı.

Üçüncü olarak, kongrede oluşan idare ve icra organlarına geçici bir statü verildi. Onların muhtariyet yönetimindeki günlük çalışmalarıyla birlikte asıl görevleri ülke çapında en üst yasa çıkarıcı organ olan Kurucu Meclisin seçimlerini organize etmek ve onu çağırarak olduğu belirtildi.

Dördüncü olarak, yerli olmayan halkların tüm haklarının korunacağına dair teminat verildi. Bunun sadece sözde verilen vaat olmadığı daha kongre esnasında ispatlandı. Hükümet heyetinin 3/1-i bu halkların temsilcilerine verildi. Bu rakam, azınlık halkların ülke genelindeki nüfus sayısına göre çok fazladır.

Beşinci olarak, “Türkistan Muhtariyeti” o zamanın Rusya merkezinde hükümet yönetimini zorla teslim almış olan Halk Komiserleri Şurasının Kasım 1917-de “Rusya ile Doğunun tüm işçi Müslümanlarına” yapan çağrısına uygun olarak Rusya Federatif Demokrat Cumhuriyetiyle birlikte olduğunu ilan etti.

Altıncı olarak, ülkedeki siyasi iktidarın temelini kurucu da koruyucu da halkın kendisi olduğu belirtildi.

Bütün bunlar, o zamanın Rusya imparatorluğunda ve Türkistan ülkesinde oluşan şartlar dahilinde, hükümet yönetimi etrafındaki zor meselenin, dolayısıyla yerli halkın kendi kaderini kendi tayin etme sürecinin barışçı ve demokratik usulle çözüldüğünü gösterir. Dolayısıyla, “Türkistan Muhtariyeti” hükümetinin evvelki Türkistan Genel Valiliği bölgesinde kurulmuş yegane kanuni hükümet olduğunu gayet rahat söyleyebiliriz.

Bunun diğer bir dayanağı da yerli Müslüman halkla birlikte Türkistan’da yaşayan yerli olmayan milletlerin, demokratik kurumların, dini ve sosyal grupların Kongre kararını tam olarak desteklemesi ve kabul

etmesidir. Örneğin, yukarıda adı geçen makalede “Turkestanskiy vestnik” gazetesi: “Kongre kararını kabul ederek Müslüman kardeşlerimizin kendi kendini idare etme, birlik ve halklar eşitliği gibi büyük hedeflere hızlı ve engelsiz ulaşmalarını diliyoruz” diye yazdı.

Gazete idaresi tarafından yazılan bu makaleyi o zamanın demokrat görüşlü ve durumu iyi tespit eden Rus dilli okurların düşüncesi olarak değerlendirebiliriz. Onlar bu durumu Türkistan gibi zengin bir ülkeyi Rusya dahilinde tutmanın en demokratik yolu olarak buldular. Türkistan halkının kanuni kararını destekledikleri hakkında Yahudi derneği “Pooley-tsyon”, Gürcü derneği, Taşkent avukatlığı, Taşkent öğretmenler birliği gibi v.b. kuruluşlar malumat verdiler.

Hokand kongresi kararlarını yerli halk büyük sevinçle karşıladı ve onu korumaya hazır olduklarını bildirdi. Örneğin, eski Taşkent’te 8 Kasım da 50 bini aşkın insanın katıldığı mitingde:” Biz Müslümanlar... Türkistan Muhtariyetinin ilanını tam destekliyoruz ve Hokand’da kongre kabul eden kararlara katılıyoruz ... Bütün Müslümanları Türkistan Muhtariyetinin etrafında birleşmeye, hür Türkistan’ın kardeş halkları arasında etnik kargaşaya, savaşa yol vermemek için imkan dahilinde oluşturulacak barış yoluyla ülkenin gerçek anlamda muhtariyet olması için yardıma davet ediyoruz”-diye yazılmıştır

Mitinge katılanların Türkistan ülkesinde iç savaşa yol vermemek için halkı davet etmeleri boşuna değillerdi. Halk isteğiyle dünyaya gelen “Türkistan Muhtariyetine” ve onun kanuni hükümetine Bolşevikler tarafından yapılan tehditler gün geçtikçe artmaktaydı. Bolşevik partisini halkın sürekli artan tepkileri ve diğer demokratik kuruluşların gayri memnun tavırları da engelleyemedi. Aradan çok geçmeden 1918 yılının 2 Şubat tarihinde silah zoruyla “Türkistan Muhtariyeti” hükümeti dağıtıldı, onun merkezi olan Hokand şehri topa tutuldu. Böylece, Türkistan ülkesinde demokratik esaslarla kurulan ilk kanuni hükümetin hayatı sona erdi. Sonucunda, kutsal Türkistan toprağında kurulan Bolşevik-Sovyet diktası uzun yıllar devam etti. Türkistan halkının hak-hukuku, istek- iradesi hepsi ayaklar altında çiğnendi.

Sonuç olarak ifade etmek istediğim, herhangi bir halkın tarihine altın harflerle yazılmaya layık olan hadisenin- “Türkistan Muhtariyetinin”, onun hükümetinin kuruluş aşamasında demokrasiyi, herkes tarafından kabul edilen en ileri seviyede uyguladıklarını değil başkaları, kendimiz dahi yeterince anlayamamış gibiyiz. Bundan birkaç ay evvel, önce “Türkistan Muhtariyeti” hükümetinin ilanının, daha sonra da onun güçle dağıtılması olayının 80-i yıl dönümünde sessiz kalışımız bunu ispatlasa gerek.

⁴ *Turkestanskiy Vestnik*, 1917, No.20.

Resim 23 / Figure 23:

Buhara Cumhuriyeti'nin ilk Ma'arif Kurultayı, 1921

/Bukaran Republic's First Congress of Education in 1921

Ortada beyaz sarıklı molla'nın yanında kürk yakalı paltolu kişi Abdurrauf Fitrat'tır.

/ Abdurrauf Fitrat is the person in the middle with fur coat next to the man with white turban.

Bukharan Madrassahs: Usul-i Kadim

Ahmet Salih Bıçakçı*

Tel Aviv

*That Bukhara is a mine of knowledge
So whoever possesses wisdom is a Bukharan
Mawlana Jalal al din Rumî*

*Buhara kuvvet-i Islam u din est
Bukhara is the true support of Islam.*

Bukhara has been a cradle of classical Islamic scholarship and education for centuries. After the 10th century, Bukhara produced such famous scholars as Muhammed ibn Ismail Abu Farabi, Omer Nasfî, Biruni, and Ibn Sina (Avicenna), just to mention a few¹. Mirza Ulugh beg, who was himself a ruler of the Timurid dynasty, established the first observatory in the East in the 14th century. Ulugh bey and his student Ali Kushci, who taught at *Sahn-i Seman Madrassahs*² in Istanbul, developed new formulas in astrological mathematics.

However, in the early modern period, there seemed to have been a stagnation of education in Bukhara. Due to this, it is rather difficult to find an example of a madrassah³ built in the 19th century. Most of the Madrassahs go back to the Timurid age⁴. Therefore, Bukharan madrassahs were targets for criticism by the Jadidist movement (*Marifatchilar*) in the 19th century.

* Ahmet Salih Bıçakçı is a Ph.D. candidate majoring in Central Asian Cultural History at the Department of Middle Eastern and African History, Tel-Aviv University, Israel.

¹ For details see Richard N. Frye, *Bukhara The Medieval Achievement*, Norman: University of Oklahoma Press, 1965, pp. 50-84.

² See Ismail Hakki Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi, 1988.

³ For more details on the role of Madrassah in Islamic culture, see; "Madrassa", *The Encyclopaedia of Islam new edition*, Vol. V, Leiden: E. J. Brill, 1986, pp. 1123-1154.

⁴ For details see, Lisa Golombek-Donald Wilber, *The Timurid Architecture of Iran and Turan*, Vol. I-II, Princeton: Princeton University Press, p. 1988, p. 225-229.

Nevertheless, one should not forget that Bukharan madrassahs were the places where Osman Hocaoglu, Feyzullah Hocaoglu, Abdurrauf Fitrat and other Bukharan prominent figures in the twentieth century received their education.

This article aims at describing and analyzing Bukhara's traditional education system with an emphasis on the madrassahs and its structure at the turn of twentieth century.

The Education System:

The organized⁵ Bukharan education system was divided into two levels, maktab-i ibtidai (primary and secondary school) and madrassah-i cesime (college, university)⁶.

Before going into the structure of both Maktab and Madrassah, one should go over the numbers of institutions in Bukhara⁷. There are no exact figures and estimates vary from source to source. One of the authors of *Sirât-ı Müstakim* stated that 300 maktab and 200 Madrassahs existed in Bukhara⁸. Vambery noted that "Bokhariot prides conjecture the number of madrassahs in Bukhara as 365", but he thought that their real number was not more than 80⁹. The famous Tatar traveller Abdurreşid İbrahim, thought that there were 200 madrassahs and 27,000 students in Bukharan Amirate¹⁰.

It is difficult to establish the number of maktab, since they were located one in each neighbourhood (*mahalla*, *guzar*) of Bukhara. But it is a bit easier to calculate the approximate number of madrassahs. Most of travellers arrived at the figure of 200 madrassahs. Due to the lack of

⁵ The education system in Bukhara was compulsory and regulated under the authority of Amirate. Thus the organized education concept used and differs from the public one. There were other alternative education systems in Bukhara as well, such as Masnawikhana, Dalailkhana, etc., but this public education is not described in this research. For details on alternative education centers, see M. Mobin Shorish, "Traditional Islamic Education in Central Asia prior to 1917", *Passé Turco-Tatar présent soviétique études affertes á Alexandres Benningsen*, Chantal Lemerrier-Quelquay, et al. (ed.), Paris, 1986, pp. 317-343.

⁶ For a detailed explanation of maktab and madrasa, see "Structure and Manpower", and for comparison with Ottoman system see, Uzunçarşılı *Osmanlı Devletinin*, p. 37.

⁷ For Crimean madrassahs see; Hakan Kırımlı, *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi, 1996, pp. 27-33.

⁸ Sibiryalı Alimcan, "Buhara'da Tahsil", *Sirât-ı Mustakim*, 8 Shevval 1327, Vol. 3, No. 59, pp. 111-112.

⁹ Arminius Vambery, *Travels in Central Asia*, New York: Harper & Brothers, publishers, 1865, p. 414.

¹⁰ Abdürreşid İbrahim, *Âlem-i İslam ve Japonya'da İntişar-ı İslamiyet*, Cild 1, İstanbul: Ahmed Saki Bey Matbaası, 1328. p. 16.

students, only 80 were really active, and only 22 madrassahs had sufficiently large *waqfs* to be able to hire a *muderrris*¹¹.

Structure and Staffing:

As already mentioned, the education system was divided into two levels. The Maktab aimed at training the student with the basic requirements of daily life not only in its practical sides, but also in religious rituals. The Madrassah intended to teach or to familiarize students with Islamic texts and methodology. Both were meant to teach more than merely religious issues.

I-The Maktab and its Staff:

A child would start to study at the age of 5 or 6 at the neighbourhood maktab. Schooling went on for 5 to 7 years, 5 of which were compulsory. Boys that were not sent to maktab, were fetched by the *reis*¹² and their parents were fined.¹³

Maktab usually functioned in mosques, in the house of the imam or in the houses of the wealthy figures of the region. Sometimes maktab were located within a *kulliye* (madrassah complex)¹⁴. The general practice was to use mosques (both *jamii'* and *masjid*) except at prayer times.

In the maktab, the pupils were taught by an imam, or in his absence by a molla¹⁵. The imam was assisted by a *muavin* or a *khalifa*, elected from among the pupils. Their role was to keep discipline in class and to make sure that the children learnt by heart the verses taught the day before. The *muazzin* (who calls for prayer) being neither a student nor a teacher, had an important role between the two. He helped the students to read properly the Quran and some other texts.

Neither the imam nor the khalifa received a regular salary or wages from the parents. However, they were supported by gifts from the families of the pupils; usually food and occasionally money (*Peyshanbalik*) was given

¹¹ O. A. Sukhareva, *Bukhara XIX-nachalo XX v.*, Moskva: Izdatel'stvo "Nauka", 1966, p. 303.

¹² A legal officer who was on duty for religious rituals in Bukharan Amirate.

¹³ Adeeb Khalid, "The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Tsarist Central Asia", Ph.D. dissertation, University of Wisconsin-Madison, 1993, p. 46.

¹⁴ Kulliye is the whole name of an education complex made up madrassah, mosque, Turkish bath (hamam), library, *hucra*'s (cells) and, shops (the revenue sources of *waqf*'s.)

¹⁵ Imam was a teacher who at least attended some madrassah courses, but a molla was just a student or one who had graduated from the maktab and had enough experience to teach.

every Thursday¹⁶. The completion of the memorization of some *suras* and of course all of the Quran was another special moment to give gifts to the imam. If the maktab was connected to a *waqf* structure, the imams would get some support from the endowment¹⁷. Parents were also expected to buy gifts at *Iyd al Fitr*¹⁸ and *Iyd al Idha*¹⁹ for their child's imam.

Maktab for girls were usually run by a *bibi hatun* or a *bi-atin* who in general practice was the Imam's wife or any other literate woman. *Atin* (*kiz*) *maktab*'s were located in the imam's house. A *bibi khalifa* was elected from among the students to assist the *bibi hatun*. Maktab for girls were financed by gifts from the parents. Sometimes, this might have taken the form of girls helping the *bibi hatun* in running her household.

Occasionally, both girls and boys might have been taught by the *bibi hatun* since segregation by sex was not mandatory before puberty. Even the father of Sadreddin Ayni, who was educated in a madrassah and was very sensitive to anything improper according to Islam, had attended a girl's maktab, because of the incompetence of the imam in the boys' maktab.²⁰

II-The madrassah and its staff:

Education in madrassahs started at the age of 12 to 14, and lasted for up to 19 years. It was not compulsory and a student could leave at the end of each of the three stages: *adna* (basic), *auwsat* (intermediate), *ala* (Advanced). Only a limited number of students could complete the 19-year long education and graduate to become *kadi kalan*, *mufti*, *mudarris* and *akhond* (*Aksaqal*).

The physical structure of madrassahs was as important as its curriculum and staff and also affected the education system. Madrassahs were located in *kulliyas* which served in a modern sense as "cultural centers". The architectural plan of the Bukharan Madrassah was essentially similar to that of classical Islamic, Saljukid and Ottoman ones²¹. Its main part was shaped as a rectangle and included "avlu" centered classes, shops,

¹⁶ Khalid, *ibid*, p. 47. Thursday is the last working day of the week and also considered as a holy day after Friday, which is the holiest day of the week (Friday starts on Thursday according to the Lunar calendar).

¹⁷ The Imam receives yearly 2000 batman or 40 tilla (approximately £20) Arminius Vambery, *Travels in Central Asia*, p. 381.

¹⁸ The religious festival occurred in the end of *Ramadan* according to *Anno Hegirae*.

¹⁹ The religious festival reflects the sacrifice of I'smail by Abraham, in Turkish used as "Kurban bayrami".

²⁰ Sadreddin Ayni, "Kiskacha Tercueme-i Halim", *Asarlar*, Tom. 1, Tashkent: UZSSR Davlat Bediiy Adabiyat Neshriyati, 1963, p. 20.

²¹ Behçet Ünsal, *Turkish Islamic Architecture*, London: Alec Tiranti, 1959, pp. 30-42.

and library *hujras* (cells).²² The architectural design of *hujras* changed from place to place, but, it is almost certain that the cells were the important part of a madrassah structure.

The madrassahs had two groups of employees. The first one included the teachers. *The mudarris* was the highest title in the madrassahs. Literally it means the one who give classes (*dars*) and corresponds to Professor in European languages. Usually a *mudarris* held other titles such as *muftu* or *kadi*.

A *khalifa*²³ in the madrassahs, as in the maktab, helped the *mudarris* to read the lesson to the class. A position peculiar to the madrassahs was the *mukarrir*, whose duty was to review the course at night that had been presented by the *mudarris* during the daytime. In the madrassahs, the students (*molla bacha*) elect a leader, called *kadi*, who controls the discipline and basic internal relations with the *mudarris*.

The teaching staff of the madrassahs was supported by waqf endowments. However, in the early 20th century, they also started to receive presents from students under the name of *iftitahane*²⁴ and *hitamane*²⁵. This was the result of the decadence of the waqf system²⁶ due to corruption²⁷.

²² Lisa Golombek-et.al, *The Timurid Architecture of Iran and Turan*, pp. 47-48, 87-88.

²³ For the use of *Khalife* in Bashkurts, see; Prof. Zeki Velidi Togan, *Hatiralara Türkistan ve diğer Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri*, Istanbul: Tan Matbaasi, 1969, p. 23.

²⁴ *Iftitahane* literally means to start in Arabic; this is the gift that is given to a *mudarris* for joining his class. In Bukharan madrassahs classes were not obligatory, and the *mollas* had to determine the credits themselves.

²⁵ *Hitamane* means to fulfill, which come from the root "Hitam" in Arabic. In Bukharan madrassahs, *hitamane* means "gift" given to a *mudarris*, when the student completed his class.

²⁶ Buhara Muhbiri, "Buhara Hali Tehlikededir", *Tearif-i Muslimin*, Vol.1, No. 3, 29 Nisan 1326, pp. 47-49.

²⁷ Bukharan madrassahs were in general based on *waqf* endowments. In principle, the founder determined the type of management of his or her waqf. The waqf managing system depended on the *mutawalli*. *The mutawalli* was a committee that the members determined according to the founder's order. The *mutawalli*'s responsibility was first to preserve the property and second to maximize the revenues for the beneficiaries. The waqf document usually mentions how the *mutawalli* is compensated for this effort, but if the document does not mention compensation, the *mutawalli* either volunteered the work or sought assignment of compensation from the court. *Mutewalli-bashi* was the most important figure in the *Madrassahs*. He was chief of the *mutawalli* and responsible for managing the waqf and balance the incomes and outputs. The term *Nazir* was also used to indicate *Mutawalli bashi*.

According to Vambéry's list, five mudarris were paid 150 tiyin per year, which equaled two tanga²⁸ per person. However, one should not forget that often a *mudarris* earned salaries from positions he held.

The second group involved people supplying services and administration. These included the *imam* of the mosque in the *kulliya* in which the madrassah was located; the *muezzin*, the *hizmetkars* (Janitors), the *berber* (barber), etc. This second group of people received their salaries from the *waqf* of the madrassah. In one recorded case the salaries of employees of a *madrassah* were as follows:

Received Yearly	Batman	Tiyin
1 Imam	2000	40
1 Muezzin	200	0
2 Hizmetkar	200	0
1 Berber	200	0 ²⁹

The target group of the madrassahs were the students (*talib*, *mollabacha*, *shaqird*). In addition to education, the students also needed accommodation and money. In the 14th and the 15th centuries, *hujras* had been the property of the *waqf*, so *talibs* had had a chance to find free *hujras* for education. However, in the 18th and the 19th centuries, the rooms had become personal property. Since accomodation was a *sine qua non* for education in the Bukharan Madrassah³⁰; a great many families of students could not afford to purchase or rent a cell (*hujra*) in a Madrassah.

In some Bukharan madrassahs, the *waqf* administration allocated bursaries for students as well as cells. The amount of bursaries changed from one institution to another, but in the mid-19th century it usually ranged from 1 to 4 tiyin per year³¹. An important factor determining the amount of scholarship a student might get was the stage of his studies.

The Major Maktabas and Madrassahs of Bukhara

There is no full list of Bukharan madrassahs in published sources. The following list was, therefore, compiled from various sources. It contains only the main institutions. Further information about the madrassahs was added wherever available.

²⁸ One tanga was able to purchase approximately 5 kilograms of wheat in 1870's. William K. Meddlin-William M. Cave, and Finley Carpenter, *Education and Development in Central Asia A Case Study On Social Change in Uzbekistan*, Leiden: E. J. Brill, 1971, p151.

²⁹Vambéry, *Travels in*, p. 381

³⁰Ayniy, "Kiskacha ..", p. 25.

³¹ Vambéry, *Travels in*, p. 381

1. The Gaukusan Madrassah
2. The Tursuncan Madrassah
3. The Khoca Nihal Madrassah
4. The Cafar Khoca Madrassah
5. The Abdul Aziz Khan Madrassah
6. The Mirza Ulugbek Madrassah
7. The A'limcan Madrassah
8. The Saray-i Tash Madrassah
9. The Kalobod Madrassah
10. The Dust-Churagasi Madrassah
11. The Rahmankul Madrassah
12. The Khiyaban Madrassah
13. The Shâdim-biy (bey) Madrassah
14. The Gaziyan Madrassah
15. The Dar us Shifa Mahrassah
16. The Bazari Gusfand Madrassah
17. The Iskender Khan Madrassah
18. The Devan-beki Madrassah
19. The Kökeltash Madrassah, built in 1426: it had 150 cells, each of which cost from 100 to 120 tilla. (Upon the first foundation of a madrassah the cells were given as presents, but the subsequent proprietors could only get one for a fixed price). The students in the first class received an annual sum of five tillas.
20. The Mirarab Madrassah, erected in 1529. It had 100 cells. The cells cost from 80 to 90 tilla, and paid 7 percent interest.
21. The Kosh Madrassah (pair of colleges) of Abdullah Khan, built in 1372. It had about 100 cells. The cells were less expensive than the madrassahs listed above.
22. The Cuybar Madrassah located at the extreme end of the city, was erected in 1582 by a grandson of the great scholar and ascetic of the same name. Each cells cost 25 tillas,
23. The Tursincan Madrassah, where each cell yielded five tilla yearly.
24. The Ernazar Madrassah, founded by the Czarina Catherine II (1763-1796) who granted 40,000 rubles via her envoy to establish a madrassah, for the use of Tatar and Muslim Russian subjects. The name of the madrassah, Ernazar or "Irnazar-Eltchi," derived from the title of the Czarina's envoy. It had 60 cells, and each cost three tilla³².

³² Eugene Schuyler, *Turkistan Notes of a Journey in Russian Turkistan, Kokand, Bukhara and Kuldja*, London: Routledge and Kegan Paul, 1966, p. 232; Arminius Vambéry, p. 414. For comparison, the main madrassahs of Khiva are Medemin Khan Madrassah, Allahkuli Khan Madrassah, Kutlug Murad Inag Madrassah, Arab

Curriculum

In general maktab and madrassah education in Bukhara originated from the Islamic perceptions of education and science. In Islamic education, science is an instrument which helps mankind to reach the true way (sirat-i mustakim). Indeed, most of the curricula in Islamic madrassahs were arranged according to this principle. Thus, the education system was not merely theological, as some researchers would like us to believe. Contrary to the imagined view of some outsiders, Islamic education is not anathema to positive sciences³³. To separate theological and non-theological education is a modern point of view, which should not be imposed on traditional Bukharan maktab and madrassahs.

Besides the Islamic understanding of science, *adab* was the most important subject of maktab and madrassah curriculums. *Adab*³⁴ is not only the way to behave, but the way to think according to Islam, as well.

Maktab Curriculum

Maktab education concentrated on the basic requirements of literacy and religion. During the maktab education, the first step was to teach the pupils how to write and read in Persian³⁵. Then pupils began to read the books listed below:

Chahar Kitab (Four Book) is a collection of four main books:

1. *Nâm-i Haqq*, by Sharaf Bukhari, includes Islamic rules and regulations concerning ablutions and the ritual bathing necessary to ensure

Khan Madrassah, Shirgazi Khan Madrassah; see Vambery, *ibid*, p. 381. For pictures of those madrassahs, see: <http://www.washington.edu/ark2/archtm/Uzbekistan.html>.

³³ Ghazali defined a 'ilm in second degree: "The second degree is that of knowledge or science (ilm), where a man is able to give reasons for what he believes" (W. Montgomery Watt, *Muslim Intellectual A study of Al-Ghazali*, Edinburgh: University press, 1963, p. 165; W. Montgomery Watt, "Al-Ghazali", *The Encyclopaedia of Islam new edition*, Vol. II, Leiden: E. J. Brill, 1965, pp. 1038-1041.

³⁴ Ira M. Lapidus, Knowledge, "Virtue and Action: The Classical Muslim Conception of Adab and the Religious Fulfillment in Islam", in *Moral Conduct and Authority: The Place of Adab in South Asian Islam*; ed. Barbara Daly Metcalf, Berkeley, 1984, pp. 38-61; Dale F. Eickelman, "The Art of Memory: Islamic Knowledge and Its Social Reproduction", *Comparative Studies in Society and History* 20 (1978): 485-516; Franz Rosenthal, *Knowledge Triumphant: The Concept of Knowledge in Medieval Islam*, Leiden, 1970;

³⁵ Sibiryali Alimcan Idrisi stated that maktab in Bukhara taught students how to read and write in Persian. Usually most critics to Bukharan madrassahs concentrate on this point. The question that arise here are there any Turkish courses in maktab or not?

purity to perform the daily prayers, the rules and requirements of correctly and accurately performing the prayers themselves, and the rules governing fasting during the month of *Ramazan* (*Ramadan*). The book was written in *nazm* (verse) form and dated to AH 703 (about AD 1303).

2. *Kuliyat – Chahar Fasl*, aims to introduce the reader to Islamic terminology such as *iman* (faith), *ahkam* (commandments) and *ârkan* (pillars) of Islam. The book is divided into four chapters: a-on the knowledge of faith, b-on knowing the effects of the stars on human affairs on inauspicious days, c-on Sunni religious beliefs, d-the genealogies of the Prophet (Muhammad) and genealogies of Abu Bakr, 'Usman, 'Ali.

3. *Muhimmât al-Muslimin* (Things of Serious Concern to Muslims) includes the description of the angels *Munkar* and *Nakir* (Hell and Paradise). It has verses from the Quran and some sayings (*hadith*) of the Prophet Muhammad.

4-*Pand Nâma-i 'Attâr* (*Attâr's book of Advice*) by Sheikh Fariduddin Muhammad b. Abi Bekr Ibrahim 'Attâr (d. AD 1230)³⁶, the famous Sufi poet. In a poetic way, it dealt with the themes of *hamd* (salutation to Allah), *thana* (in praise of the Prophet), *nafs* (human corporal desires), *tawazu* (modesty-humility), *ilm* (knowledge), *imtina' az suhbat-i jahilan* (avoiding the company of the ignorant), *'adl* (justice), *zulm* (injustice-oppression), *qinâ'at*, (contentment), *hirs* (greed), *tâ'at wa 'ibâdat* (obedience and worship of Allah), *Shaytan* (Satan), *shukr* (giving thanks to Allah), *sabr* (patience), *kizb* (lying)³⁷. This book also included hygiene, *Salavat*³⁸, *Ab-i dest* (*Wudu*), as a part of Islamic education

*Heft-i Yek*³⁹, literally "one seventh," was used as a first textbook for teaching students to read the Qur'an. It included mainly the short *suras* which are required to be recited at daily prayers such as *Fil*, *Quraish*, *Ma'uun*, *Kauthar*, *Kaafiroon*, *Nasr*, *Lahab*, *Ikhlaas*, *Falaq*, *Naas*.

³⁶ Helmuth Ritter, "Attâr", *Islam Ansiklopedisi*, Vol. I, Istanbul: Maarif Matbuasi, 1943, pp. 7-12, For the English translation of *Pandnameh*, see, E.F. Karani –et.al., *Pund-Nameh Faridoddin Attar*, Bombay, 1912.

³⁷ For more detailed information about *Chahar kitab* see; M. Nazif Shahrani, "Local Knowledge of Islam and social discourse in Afghanistan and Turkistan in the Modern Period", *Turko-Persia in Historical Perspective*, ed. by Robert L. Canfield, Cambridge: Cambridge University Press, 1991, p. 170-173.

³⁸ A prayer in which God is asked to bless the Prophet Muhammad and his descendants.

³⁹ *Heft-i Yek* is also known as *Panch Sura* (five chapters of the Quran). The book contains a beginning text for learning the Arabic alphabet and how to read Arabic used in maktab. This book is also taught in Kazan, see; Abdullah Battal-Taymas, *Kazan Turkleri*, Ankara: Turk Kulturunu Arastirma Enstitüsü Yayini no 15, 1966, p. 103.

Ahlaknâma dealt with etiquette and *adab*⁴⁰ in society. No further information about its contents could be found in the available sources⁴¹.

Divan-i Hafiz and others: Some sources reported that *Divan-i Hafiz* was used as textbook.⁴² However, not only poems of Hafiz⁴³, also the poetic works of Sufi Allah Yar, Fuzuli⁴⁴, Bedil, Nawai⁴⁵, and Fariduddin Attar were used as textbooks.

Briefly, maktabas aimed at giving the basic requirements of daily life in society and preliminary education for Islamic prayers. Critics of this curriculum emphasize the lack of *tacwid* (method of reading Quran in proper way), *hisab* (calculation), *cografya* (geography), and *tarih* (history)⁴⁶.

Madrassah Curriculum:

The madrassah was the place for the formation of a group of experts concerned with various aspects of *Fiqh* (Islamic Law), rather than an institution of higher education in the modern sense. "Dialogic interaction" with a recognized scholar was the vital component of madrassah education. Dialogic interaction was a way of learning, by conducting a debate with the *mudarris* face to face. Later, the *shagird* (student) would be identified by his *mudarris*. Madrassah education required the mastery of authoritative texts of the Islamic tradition, which were interpreted and transmitted orally by scholars.

Classes in the Bukharan madrassahs took place four days a week from Sunday through Wednesday. Inside the madrassah, a circle or a group assembled for class and the *Qari* (reader) read the text of the day, which would be the subject of discussion. Then the *mudarris* translated the text and asked the *shagirds* whether they understood it. The group made comments

⁴⁰ See, Carra de Vaux, "Ahlak", *Islam Ansiklopedisi*, Vol. 1, Istanbul: Maarif Matbuası, 1943, p. 157-160.

⁴¹ Sibiryalı Alimcan Idrisi, "Buhara'da Tahsil", *Sirati- Mustakim*, Vol. 3, No. 59, 6 Sevvâl 1327, pp. 111.

⁴² Sibiryalı Alimcan, *ibid*, p. 111.

⁴³ For more details on the biography of Hafiz, see G. W. Wizbens, "Hafiz", *Encyclopaedia of Islam New Edition*, Vol III, Leiden: E. J. Brill, 1971, pp. 55-57.

⁴⁴ Abdulkadir Karahan, "Fuduli", *Encyclopaedia of Islam new edition*, Vol. II, Leiden: E. J. Brill, 1965, pp. 937-939.

⁴⁵ M. E. Subtelny, "Mir Ali Shir Nawai", *Encyclopaedia of Islam new edition*, Vol. VII, Leiden: E. J. Brill, 1993, pp. 90-93.

⁴⁶ Sibiryalı Alimcan, *Ibid*, p. 111, Buhara Muhbiri, "Buhara Hal-i Tehlikededir", *Tarif-i Muslimin*, Vol. 1, No., 29 Nisan 1326, pp. 47-49, Timuroglu, "Turkistanda Mekteb Meselesi, *Yash Turkestan*, Year 1, No. 1, Dekaybr 1929, (facsimile edition of The foundation of Ayaz Tahir Turkistan Idil-Ural, Istanbul, 1997.), For a different idea see B Kostetskiy, *Ozbekistan Halklari tarihi* 8-9, Taskent, 1993. p. 153.

on the text and proceeded to analyze the problems. This method helped to establish the methodology not only as absolute knowledge but also as a habit.

The curriculum of the Bukharan madrassahs was grouped into three parts, according to the subject: 1- *Shariyya*, encompassing *tafsir* (the interpretation of Quran), *hadith* (the sayings of Prophet Muhammad), *fiqh* (the codes of Islamic law), *kalam* (theology, in other words, Islamic philosophy), and *qira'at* (the reading different styles of the Quran); 2- '*Arabiyya*, focusing on Arabic grammar⁴⁷, prosody and history (using Ibn Khallikân⁴⁸ and *Tarih-i Jahângushâ*⁴⁹; 3- *Hikmiyya*, focusing on *mantiq* (logic), *felsefe* (philosophy), etc.⁵⁰. These groups give some clues about the madrassah curriculum, but not in detail. The madrassah education lasted for 19 years, consisted of shariya, arabiyya, and hikmiyya.

List of curriculum according to years:

1st year: İlmi evvel: Introduction to science and Bidan (Know!)⁵¹: Persian book.

2nd year: Ma'azi: the concept used for Islamic history. Probably some parts from Islamic history such as *Siyer*, *Kisas-i Enbiya*. The book of Zencani⁵² about ilm (science).

3rd year: Al-Kafiya: written by *Ibn Hajib (Jamal ad din bin Amr Othman bin Bekr bin Al Hajib)*⁵³, a short manual of *nahw* (Arabic syntax). Different editions printed in Kazan 1889, Tashkent 1311-1312, and Istanbul 1305-1319⁵⁴.

⁴⁷ For the role of Arabic in education see; Ahmet Turan Arslan, "İmam Birgivi ve Arapça Tedrisatındaki Yeri", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, Unpublished doctoral dissertation, 1981.

⁴⁸ C. Brockelmann, "Ibn Kahlîkân", *The Encyclopaedia of Islam*, Vol. II, Leyden: E. J. Brill Ltd., 1927, pp. 396-397.

⁴⁹ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, trans. Mürsel Öztürk, Ankara, 1999.

⁵⁰ Khanikoff, *Bokhara: Its Amir and its People*, trans. A. de Bode, London, 1845, pp. 281-291.

⁵¹ A. Battal-Taymas, "Usul-u Kadim", *Türk Kültürü*, sayı, 40, yıl 4, (Şubat 1966), s. 403-410.

⁵² Zencani was born in 1174 in Asna. Due to his protesting activity, he was expelled to Damascus and died in 12.12.1249 in Alexandria. *Kitab ul Talim-u Ilm-u Muteallim* is well-known title among his works. For details see; C. Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Literatur-Supplementand*, Leiden: E. J. Brill Ltd., 1937, Vol. I, p. 269.

⁵³ Moh. Ben Cheneb., "Ibn al-Hâcib", *The Encyclopaedia of Islam*, Vol. II, Leyden: E. J. Brill Ltd., 1927, pp. 381-382.

⁵⁴ C. Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Literatur-Supplementand*, Leiden: E. J. Brill Ltd., 1937, Vol. I, pp. 531-532.

4th year: *Merfuat* (nominatives in Arabic grammar) from *Molla Cami'i*⁵⁵.

5th year: *Mecrurat* (genitives in Arabic grammar) probably from *Molla Cami'i*⁵⁶.

6th year: *Mensubat* (affirmatives in Arabic grammar) from *Molla Cami'i*

7th year: *Mebniyyet* (Constructed to rhyme on a certain letter indeclinably ending with an *oetre – esre - ustun* vowel)⁵⁷

8th year: *İsm* from the beginning (names from the beginning of the chapter) from *Molla Cami'i*⁵⁸

9th year: *İlm*⁵⁹ (Science) chapter from *As Shamsiya*⁶⁰ *fi'l Qawaid al-Mantiqiya* of *Najmuddin Qazvini* (675-1276)⁶¹.

10th year: *Hamd* (salutation to God) chapter from *Aqa'id*⁶² of *Abu Hafs Nasafi* (1068-1138)⁶³

11th year: The chapter that starts with *Ve ba'de fa'lem* sentence from *Nasafi*.

⁵⁵ Cl. Huart-H. Massé, “Djami”, *The Encyclopaedia of Islam new edition*, Vol. II, Leiden: E. J. Brill, 1965, pp. 421-422. That is, the famous poet and scholar Nuraddin Abdurrahman Muhammad Cami, who lived in Herat 1414-1492. His prominent work, the one known as 'Molla Cami' was a commentary on a work on Arabic syntax called *Qafiya* by Ibn Hajib, and formed part of the madrassah syllabus until recent times.

⁵⁶ For details about Molla Cami'i, see Asaf Halet Çelebi, *Molla Cami: Hayati, Şahsiyeti, Eserlerinden Parçalar*, Kanaat Kitabevi, 1958.

⁵⁷ For details in Arabic Grammar, see Hayrettin Karaman-Bekir Topaloğlu, *Arapça Dilbilgisi (Sarf-Nahiv)*, İstanbul, 1980.

⁵⁸ Nureddin Abdurrahman b. Ahmed b. Muhammed Cami, *Al-Fevaidu'z Ziyaiyye: Molla Cami Ale'l Kafiye*, İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1307; For Turkish translation see; *Kafiye Şerhi: Molla Cami Tercemesi*, İstanbul: Yasin Kitabevi, 1999

⁵⁹ “İlm”, *Shorter Encyclopaedia of Islam*, ed. by: H. A. R. Gibb-J. H. Kramers, Leiden: E. J. Brill, 1953.

⁶⁰ Brockelmann cited that there were copies printed in İstanbul (1846) and Calcutta (1816); C. Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Literatur-Supplementand*, Leiden: E. J. Brill Ltd., 1937, Vol. I, p. 845..

⁶¹ H. Algar, “Al-Kazwini”, *Encyclopaedia of Islam new edition*, Vol. IV, Leiden: E. J. Brill, 1978, pp. 864-865. The “sherh's” of *Shamsiya* also used in Ottoman madrassahs, see İsmail Hakki Uzuncarsili, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teskilati*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988, p. 21.

⁶² *Aqa'id* was a four-paged very specialized kalam work. C. Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Literatur-Supplementand*, Leiden: E. J. Brill Ltd., 1937, Vol. I, p. 639.

⁶³ Nasafi worked as Qadi in Horasan and died in Buhara. Brockelmann, *ibid*, Vol. I, p. 639.

12th year: *Semva* (to call in Arabic) was commentary written by Omar ibn-i Muhammad al Samarqandî (1069-1142) on *Aqa'id* of *Abu Hafs Nasafi*.

13th year: *Hakayik ul Esya-i Sabite* (In reality, things are present) from *Nasafi*. This *kalam* subject which discuss the theories of Greek philosophy that stated “this world is just a shadow of the real world”.

14th year: *Hamd* (salutation to God) chapter from *Tahzib al-Mantiq wa'l Kalam* of Sa'duddin Mas'ud (Mahmud) Taftâzânî (d. 10.01.1390)⁶⁴.

15th year: The explanation and classification of *İlm* (science)

16th year: *Al hikmet ul istikma'l un nafs* (The wisdom of maturity of human corporal desires) sentence from *Hikmat ul 'ayn* which is a tract on natural science and metaphysics, by *Najmuddin Qazvini*⁶⁵.

17th year: The chapter that starts with *Al vucudu bedihi* (the presence of good) sentence from *As Shamsiya fi'l Qawaid al-Mantiqiya*.

18th year: The chapter that starts with *Ya'men veffeka'ne* sentence from *Molla Jalal* which is a commentary (*tafsir*)⁶⁶ of Jalâluddîn Dawwâni (d. 1521)⁶⁷ on “*Aqâ'id ul adudiyat*” of Abdurrahman b. Ahmad (1308-1355)⁶⁸.

19th year: *Seteferak ummeti*⁶⁹ saying of the Prophet. Later, from the beginning of *Sahih-i Buhari*⁷⁰, the hadith: *Innama'l a'melu binniyyat*⁷¹ and the suras of *Mu'awwidhatayn*⁷² from *Tafsir-i Kadi* were studied.

This is just the list of main books. In addition to these, students had to read some *Hashiye* (interpretation of texts) books which were at least as many as the original ones.

⁶⁴ Brockelmann, *ibid*, Vol. I, pp. 514-516.

⁶⁵ Brockelmann, *ibid*, Vol. I, p. 845.

⁶⁶ For details about the development of Al Kalam in the curriculum see; Bayard Dodge, *Muslim Education in Medieval Times*, Washington, 1962; pp. 43-50.

⁶⁷ C. Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Literatur-Supplementand*, Leiden: E. J. Brill Ltd., 1937, Vol. I; p. 538

⁶⁸ His famous work was *Al Mevakuf fil Ilm alKelam*

⁶⁹ English translation of hadith: “Indeed and indeed, Isralites were separated into 71 groups and indeed my followers will be separated into 72 groups, all of them in the fire, except one; this is the community (*cemaat*). For the original text of *hadith*, see Abu Davud, *Es sunna*, no. 3981, İbni Ma'ce, *Al Fitan*, no. 3983, Ahmad, *Baki' Musnad al Muksirin*, no. 12022, Ahmad, *Musnad esh Shamiyyin*, no. 16329, Ad darmi, *As siyar*, no. 2406.

⁷⁰ C. Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Literatur-Supplementand*, Leiden: E. J. Brill Ltd., 1937, Vol. I, p. 741.

⁷¹ English translation of hadith: “Deeds are according to intensions”. For the original text, see; İbni Mace, *Az zuhd*, no. 4217, Abu Davud, *At Talak*, no. 1882.

⁷² The name of surat ul Falaq and Naas.

Conclusion

As a result, the term, Usul-i Kadim⁷³ was generated, after the genesis of the new schooling method, to name the previous method. The word Kadim was not used in its Arabic original meaning for “antique,” but utilised in the meaning of “fundamental” or “basic” by the defenders of Usul-i Jadid. Nevertheless, the Usul-i Kadim can be viewed as a cornerstone to Usul-i Jadid. In fact, Jadidist intellectuals have never denied the presence and contents of Usul-i Kadim, but they have questioned its validity according to contemporary educational methods. The Jadidists, in fact, have all been educated in the madrassahs of the Usul-i Kadim.

The main goal of the Jadidists was to reform the defected and ailing parts of the old education. When the Jadidists of Bukhara started to establish a new method of schooling, they put special emphasis on positive sciences, primary classes, physical conditions, and standards of education that had been neglected in the old educational system.

The most important gap between the new (Usul-i Jadid) and old (Usul-i Kadim) school methods was on the following two arguments:

Usul-i Jadid was called Usul-i Savtiyya. As understood from its meaning, it was a method to teach how to read and write the Uzbek language in Arabic letters. Usul-i Jadid asserted that students should be educated not only in Islamic sciences, but also positive sciences such as physics, mathematics, or astronomy. However, staffing was the main critical point, since it was unrealistic to ask a teacher to instruct all subjects from literature to history, Islamic sciences, mathematics, physics, etc. The Usul-i Kadim supporters in general asked how a teacher could be educated enough to teach all these subjects.⁷⁴

The other critical argument was about the madrassah education. Madrassah education was a combination of undergraduate and graduate education, so it required a student to specialise. The Ulema insisted that there was no need for positive sciences, history, and geography. They also added that the Usul-i Jadid schools had no experienced staff to teach at the level of the madrassah education. On the other hand, the graduates of classic madrassahs had no alternative *Weltanschauung* due to the lack of positive sciences in their curriculum. In the 14th century, madrassah education taught

Arabic language as an instrument to understand Islamic sources and as its role as an Islamic lingua franc. In later centuries, however, the ulema distorted its position by treating Arabic as a static substance. Although the students of madrassahs were taught the nuances of the language, they could not speak fluent Arabic even after nineteen years of education.

The new schooling system in Bukhara aimed to shorten the duration of education by using the time profitably. However, due to the political and sociological structure in the region, the proponents of Usul-i Kadim viewed the new method as a threat to their existence.

The Jadidists aimed to re-construct and systematize the old educational system with the help of the new method. They planned to modernize education, not only in curriculum but also in the physical conditions of the school buildings. The Jadidist and the Kadimist conflict emanated from the use of authority, power, and money in the Bukharan Amirate more than from pedagogical arguments. The disagreements between the Jadidists and Kadimists were exaggerated by some researchers.

Thus, in any study of Jadidism, one needs to attentively analyze the old educational system (Usul-i Kadim) of the classical Bukharan madrassahs from which most of the reformers (Jadidists) received their education.

73 For a sociological approach to Usul-i Kadim, see Stephane Dudoignon "Qu'est-ce Que la Qadimiya? Eléments de Sociologie du traditionisme musulman, en Islam de Russie et en Transoxiane (de la fin du XVIIIe siècle au début du XXe)" in L'Islam de Russie: Conscience communautaire et autonomie politique chez les Tatars de la Volga et de l'Oural, depuis le XVIIIe siècle (eds. S. Dudoignon & others).Paris: Maisonneuve et Larose, 1997; pp. 207-225.

74 Buhari, "Usul-i Cedide ve Diyanetsiz Muallim", *Din va Maiyet*, no. 13, 26 Mart 1910, pp. 197-198.

The Awakening of a National Consciousness Among the Turkic Peoples of Russia (1905-1917)

Nadir Devlet*
İstanbul

After the conquest of the Kazan khanate in 1552, almost every Turkic and Muslim people (as well as others who belonged to neither category) in the huge Eurasian territory was brought under Russian domination or influence, one after the other. By the second half of the 19th century, all the Turkic regions of Central Asia (or western Turkistan), with the exception of Eastern Turkistan (or Chinese Turkistan, the contemporary Xinjiang-Uigur Autonomous Region), were under the authority of the Russian government. The Ottoman empire alone remained an independent Turkic state. The Russian conquest of the Asiatic part of the Turkic part world spanned approximately over three centuries.

Under Russian domination, not only did the Turkic peoples of Russia lose their freedom, but almost all of their material possessions and their cultural identity was influenced by this development. The Russian administration confiscated most of the lands, and especially in the European part of the country instituted a policy of christianization of its Muslim subjects. The majority of the population, however, fought against this forced conversion. The result was that many Muslims were executed, punished or deported, while others simply left their homelands and emigrated.

As a result of the Russian conquest, Turkic cultural life began to decay over the course of many centuries. At the same time the Russian authorities realized that they could garner some support from the population by granting some concessions to religion. Catherine II (1762-1796) established the first Muslim religious board (*Magometanskoie dukhovnoie sobranie*) in 1780. Drawing from their experience in the west, Russian authorities did not force Christianity upon the peoples of Central Asia and they even granted some measure of administrative authority to certain local peoples.

* Nadir Devlet is Professor of Turkic History & International Relations, Director of Turkic Studies Institute, Marmara University, Istanbul, Turkey

In the wake of reduced religious freedom, the Turkic peoples turned more and more to Islam and religious education as a means of preserving their national identity. Traditionally, Islam was taught in even the smallest villages not only as a religion, but as a way of life and even as an ideology for intellectuals. But traditional Islamic education came to be viewed by some reform-minded intellectuals as inadequate for dealing with the pervasive Russian influence. Men like Qursavi (1771-1812) and Marjani (1818-1889) decided that Turkic youth should be educated in a way that would benefit society, and thus secular education came to be seen as necessary.

The reformist ideas were given a wider distribution by Ismail Gasprinskii (1851-1914) in his newspaper *Terjuman* (Interpreter), but also by the Volga Tatar and Azerbaijani press. Many foundations were created to raise funds for building and financing modernist Islamic schools. These schools were called *usul-u jadid maktab*s (new method schools), and they tried to use contemporary education methods. These schools were also the basis for the new Muslim intellectuals.

After the first Russian revolution of 1905, when the tsar was compelled to grant to his subjects certain civil liberties such as freedom of the press, freedom of assembly, and freedom of opinion, Muslims benefited like other nations in the Russian empire from these reforms, and the *usul-u jadid* movement enjoyed considerable success, even though the Islamic schools were not recognized officially and did not receive any support from the state. At the same time, press freedom allowed Turkic publishing to flourish, with more than a hundred newspapers and periodicals appearing between 1905 and 1917. Before this period, not more than twenty newspapers and periodicals had been published. There was also a boom in book publication, the content of which was mainly religious.

The cultural and national awakening of the Turkic peoples was not on the same level throughout Russia; it depended upon two factors: education and region. Leading this awakening were Volga Tatars, Crimean Tatars (namely Ismail Gasprinskii) and Azerbaijanis. The majority of newspapers, periodicals and books were produced in three cultural centers of the Volga-Ural, Crimean and Caucasian regions. The number of intellectuals from the Steppe General Government (Kazakhstan and Kyrgyzstan), the Turkistan General Government (Turkmenistan, Tajikistan, Uzbekistan) and the two khanates (Khiva and Bukhara) was too low to have as much an effect as that of their Tatar and Azerbaijani colleagues.

Although none of the Turkic peoples were content with the Russian authorities, there were large differences of opinion as to how to go about solving the problem of autonomy, and even differences concerning explanations as to the nature of the problem. These differences of opinion occurred not only between tribes and nations, but between members of the

same tribe, and were reflected in the Turkic press. An analysis of the content of the various press organs shows that only a few were influenced by Communist ideology, while the remainder were either conservative (Islamist), nationalist or liberal.

Some of the intellectuals promoted the idea of Turkic unity, or pan-Turkism. Others, while not directly opposing this idea, preferred to solve the problem of their own national identities first. Thus, pan-Turkism was placed in opposition to `Tatarism` (*Tatarchiliq*), `Kazakhism` (*Qazaqchiliq*) and even pan-Islamism. The conservative pan-Islamists supported neither of the nationalistic ideas, but dreamed of one large united Islamic state.

These conservative Muslims (*qadimchilar*) believed that modernization of society was equivalent to russification. They accused their opponents, especially the teachers of the reform schools (or *jadids*), of working against the teachings of Islam; some of the conservatives even denounced the modernists to the Russian police. The rivalry between the liberals and the conservatives grew to such an intensity that the tsarist administration was able to play one group off against the other, even though this tactic did not yield much for the regime.

During the interrevolutionary period, representatives of the Turkic peoples held several congresses to discuss common problems and to attempt to achieve some sort of unity in their common cause. The first congress was held on 15 August 1905 in Nizhnii Novgorod. More than a hundred representative from different parts of Russia (the Crimea, the Volga-Ural region, the Caucasus, Turkistan, etc.) arrived. But because the organizer was not able to receive official permission to hold the congress, they decided to gather unofficially on a ship, and so they did. After the congress they declared that the political, social and cultural activities of all Russian Muslims had to be united. The second congress, which was planned to be held in the middle of January in St. Petersburg, was also not able to receive official permission. After several unofficial meetings they decided to form a party known as the *Ittifaq ul-Muslimin* or shortly *Ittifaq* (Muslim Unity or Unity). According to the party's charter Russia was divided into 16 regions as below :

R e g i o n	C e n t e r
1. Caucasus	Baku
2. Crimea	Bakhchesarai
3. St. Petersburg-Moscow	St. Petersburg
4. Lithuania	Minsk
5. Lower Volga	Astrakhan
6. Upper Volga	Kazan

7. Ufa	Ufa
8. Orenburg	Orenburg
9. Siberia	Irkutsk
10. Turkistan	Tashkent
11. Steppe (Kazakhstan)	Uralsk
12. Omsk	Omsk
13. Semipalatinsk	Semipalatinsk
14. Semirechie	Verny (Alma Ata)
15. Akmolla	Petropavlovsk
16. Zakaspïi (Transcaspia)	Ashkhabat

This was maybe the first serious political steppe for unifying all the Turkic Muslim peoples of Russia. The most important congress was certainly the third one, which was held in Nizhnii Novgorod on 16-21 August 1906. Because it was an official gathering, it was followed by the Turkic press (newspapers from Karasubazar, Baku, Kazan, Orenburg, etc.) and even the Russian press. The delegates discussed mainly educational and religious matters. The fourth congress was held in June 1914. Government restrictions required the delegates to discuss only religious matters, so that no progress was made on the political front. The *Ittifaq* party could not participate independently in Russian Duma (parliament) elections, and so was not very effective. Turkic candidates could be nominated for election to the Russian Duma mainly with the cooperation of the Kadet party.

At the first Duma, which lasted only two and half months (27 April-22 July 1906) there were only 25 Muslims out of a total of 542 deputies. The majority of these Muslim deputies were from the Volga-Ural region (12 deputies), the rest from the Caucasus (7 deputies) and the Steppe region (5 deputies). There was no deputy from the Turkistan region. They tried to establish a "Muslim faction", but they achieved no practical results in this short time period. The second Duma, at which 35 Muslim deputies participated, was also short-lived (20 February-3 June 1907). The majority again was from the Volga-Ural region (16 deputies). But for the first time 5 deputies from the Turkistan general government and one from the Crimea were able to participate in the Duma. The third and fourth Dumas were in session longer, the third for five years (1 November 1907-9 June 1912) and the fourth also for five years (15 November 1912-February 1917). However, because of an election law instituted after the second Duma, there were only 10 Muslim participants (7 Kazan Tatars, 2 Azeris and 1 Crimean Tatar) in the third Duma and 7 (5 Kazan Tatars and 2 Azeris) in the forth, with the result that their concerns could not be voiced effectively.

The first blow to the peaceful reform movement came from the Russian prime minister, Stolypin, who revoked the civil rights which had been granted after 1905. Like the other citizens of the Russian empire, the Turkic peoples were no longer free to express their opinions openly and could no longer stay in touch with Turkey or receive the flow of ideas from there. Thus, the most important representatives of pan-Turkism, such as Yusuf Akchura (1879-1935), Ahmed Agaoglu (1869-1939), and Ali Husainzade (1864-1941), were forced to emigrate to Turkey. The remaining spiritual and cultural ties with Turkey were completely cut off. The second blow came from the effects of the first World War. Living conditions were difficult and young men from the Volga-Ural region, the Caucasus and the Crimea were conscripted into the Russian army. There were uprisings against conscription in Kazakhstan and Turkistan in 1916 which cost many lives. Behind the uprisings was resentment against Russian rule; but they yielded no practical result.

With the beginning of the Russian revolution of February 1917, the hopes of the Turkic peoples were raised when they were granted what they thought were rights of self-determination and autonomy. An "All-Russian Muslim Congress" was held in Moscow from 1-11 May 1917. Representatives of all the Turkic nations attended, including a women's delegation. According to the registration 980 delegates--among them 112 women--came from all over Russia. It is interesting to note that for the first time in the history of Islam, a woman was elected *mufti* (Muhlise Bubi). But the high hopes of the congress were mitigated by the fact that the Muslim delegates diverged in viewpoints on many issues. For example the congress's decision on women's rights was protested by more than 200 delegates. The most important reason for this was a strong religious consciousness, rather than national one. The different Turkic tribes had preserved their tribal identity through close observation of the tenets of Islam. But this dogmatism shielded them not only from russification, but also from civilizing influences from the rest of the world. Other reasons for this divisiveness were that the majority of them had an insufficient command of the official language (Russian), rendering them ineffective in voicing complaints about the authorities' abuses of power. Ignorance of the Russian language also separated the Turkic peoples of Russia from events in Europe. The liberal intellectuals tried to awaken national consciousness, but the more dogmatic conservatives were strictly opposed to pan-Turkic ideas. Pan-Turkism was essentially anti-clerical and struck a blow at the power and position of clerics in society. At the same time, the main ideas of pan-Turkism, such as a common motherland, a common nation, and a common historical consciousness, were prohibited by official Russian authorities tried with every means available to suppress the growth of nationalism.

The central censorship, scholars who wrote for the journal *Mir Islama*, and the secret police all kept tabs on developments in the Turkic regions. The well-known missionary, Nicholas Il'minskii (1822-1891), developed different alphabets for the different major languages of the Turkic tribes based on the Cyrillic alphabet. This can be seen as the precursor of the "divide and rule" policy adopted after the revolution and used with much success.

The *jadid* educational program was not far-reaching enough chiefly due to the lack of funds. There were no standardized textbooks, educational instruction or qualified teachers.

Other reasons for disunity were lack of a common literary language, allowing each tribe to freely use its own dialect, which caused divisiveness; differing lifestyles in various regions; how much the population of each region was purely native or mixed with Russians; attitudes toward religion; and urbanization and nomadism along with differences in local environments. All these widened the gap between the various Turkic tribes and allowed the strengthening of tribal consciousness.

In short, there was no binding force for the idea of unity of the Turkic peoples. The last and largest of the free Muslim congresses was invoked in its name. At the Moscow congress, some delegates spoke on national issues, but religious matters outweighed them. Not one of the delegates spoke about national independence or a united military struggle against the Russians. When the resolutions of the congress are analyzed, it is evident that the majority of participants were more concerned with tribal rather than larger national problems. The issues of organizing war veterans and building a Muslim army were never brought up.

Had the Turkic peoples of Russia developed a common national consciousness, the struggle for independence would have encountered some other obstacles. They resided over a broad geographic zone stretching from the Volga-Ural region to the T'ien-shan mountains. They constituted the majority of the population in some regions, but not in others. Demographically, they made up only 15% of the total population of the empire. The Azerbaijanis showed that independence could be won in some border areas, but the one power that could be of some aid in the struggle, Turkey itself, was unable to provide assistance. Thus, any uprising against the Russians by all the Turkic nations was not practical and unlikely to succeed.

Selected Bibliography

- Allworth, E., *The Modern Uzbeks*, (Stanford 1992).
 Altstadt, L.A., *The Azerbaijani Turks: Power and Identity under Russian Rule*, (Stanford 1992).

- Arşaruni, A.-Gabidullin, *Oçerki Panislamizma i Panturkizma v Rossii*, (Moscow 1931).
- Bennigsen A.-Quelquejay, C.L., *La Presse et le mouvement national chez les musulmans de Russie avant 1920*, (Paris 1964).
- Bigi, M.C., *Islahat Esasları*, (Petrograd 1917).
- Bütün Russiya Mösilmanlarının 1917-nçi Yılda 1-11 Mayda Meskevde Bulgan Gomuni Seyzdinin Protokolları, (Petrograd 1917); for Turkish translation see : Rusya'da Birinci Müslüman Kongresi Tutanakları, (Ankara 1990).
- Demko, G.J., *The Russian Colonization of Kazakhstan 1896-1916*, (Bloomington 1969).
- Devlet, N., *İsmail Bey (Gaspıralı)*, (Ankara 1988); 2nd ed. (Kazan 1996).
- Devlet, N., *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, (Ankara 1985).
- Fisher, A., *The Crimean Tatars*, (Stanford-Calif 1987).
- Glazik, J., *Die Islammission der Russisch-Orthodoxen Kirche*, (Münster 1959).
- Kurat, A.N., *Rusya Tarihi*, (Ankara 1948) .
- Mende, G.v., *Der nationale Kampf der Russlandtürken*, (Berlin 1936).
- Musul'manskaya Peçat Rossii*, 2nd ed. (Oxford 1987).
- Pierce, R.A., *Russian Central Asia 1867-1917*, (Berkeley-Los Angeles 1960).
- Temir, A., *Yusuf Akçura*, (Ankara 1987).
- Togan, Z.V., *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, (Istanbul 1942-47).
- Vambery, H., *Das Türkenvolk in seinem ethnologischen und ethnographischen Beziehungen*, (Leipzig 1885).

***Qadîmiya* As A Historiographical Category.**

The Question Of Social And Ideological Cleavages Between "Reformists" And "Traditionalists" Among The Muslims Of Russia And Central Asia, In The Early 20th Century

Stéphane A. DUDOIGNON*

Strasbourg

A great number of historical works have been devoted, during the passed decades, to the reformist movements in the Muslim communities of Russia and Central Asia, from the late 18th century to the first decades of the Soviet period. Nevertheless, the question of the social and political cleavage between what is commonly called "reformism" (or "jadidism"), on one side, and "traditionalism" (or "qadimism") on the other one, has not been yet satisfactorily solved.

* Stéphane A. Dudoignon is Research Fellow in the Centre National de la Recherche Scientifique, in Strasbourg, and Lecturer at the Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, Paris, France; The present paper is a revised translation, by the author, of a previous work: "Qu'est-ce que la *qadîmiya*? Éléments de sociologie du traditionalisme musulman, en Islam de Russie et en Transoxiane (au tournant des XIXe et XXe siècles)", in *L'Islam de Russie. Conscience communautaire et autonomie politique chez les Tatars de la Volga et de l'Oural, depuis le XVIIIe siècle*, ed. S. A. Dudoignon, D. Is'haqov & R. Möhämätshin, Paris: Maisonneuve & Larose, 1997, pp. 207-225; translated in Russian by Aliye Akimova: "Kadimizm: èlementy sociologii musul'manskogo tradicionallizma v tatarskom mire i v Maverannahre (konec XVIII-nachalo XX vv.)", in *Islam v tatarskom mire: istoriya i sovremennost'. Materialy mezhdunarodnogo simpoziuma, Kazan', 29 aprelja-1 maja 1996 g.*, ed. ibid., Kazan: Panorama, 1997, pp. 57-69. This research about Muslim "traditionalism" was begun during the author's term as a research fellow in the Institut Français d'Études sur l'Asie Centrale (Tashkent, from 1994 to 1997); it was continued in 1998 thanks to a post-doctoral Lavoisier fellowship of the French Ministry of Foreign Affairs, and it should be achieved during the following year in Tôkyô University, thanks to a post-doctoral fellowship of the Japanese Society for the Promotion of Science (Islamic Area Studies Project).

Not long ago, for the needs of primitive dialectics, the Soviet historiography made every effort to separate the progressive wheat from the anti-revolutionary tares, in the early 20th century ideological conflicts of the Muslims of the Russian Empire. Soviet historiography and western authors who gave echo to the former tended to regroup in the second category, that of the reactionaries, all the authors who expressed any kind of attachment to the Islamic tradition.

From the late 1920s until the last years of *perestroika*, "jadidism" was indeed considered as intrinsically bad, as the ideology of the Muslim bourgeoisies of the empire (which were accused indeed of nationalism, and pan-Turkism, that anti-Russian mood). As for qadimism, it represented the worst possible tendency: a sluggish mixture of feudalism, obscurantism and religious fanaticism.¹ For all that, numerous authors nowadays still continue to stick the same label of "qadimism" on almost everything "religious" in the history of thought among Russian and Central Asian Muslims.

Nevertheless, the question of "what is qadimism?" has never been seriously asked. Does this category, which belongs to the contemporary historiography of Muslim reformism, correspond to any social and cultural reality? Answers to such a question can be found when historians try to examine the chronology of reformist movements among the Muslims of Russia and Central Asia, that is the conditions in which such movements appeared, and the various stages of their evolution.

As a matter of fact, what we call "jadidism" and "qadimism" have both a common origin, which is the community reconstruction of the late 18th-early 19th centuries. In Russia, this renewal was focused on the recreation of local communities (*mahalla*), when the first imperial authorizations were given for the rebuilding of mosques in the 1760s, after half a century of harsh oppression of the Islamic faith. In Transoxiana, at the same time, newly built centralized khanates and their provincial representatives patronized an architectural renaissance and revitalized cultural institutions.

Then the reform of these cultural institutions, and the successive reaction of the local communities successively included into the Russian Empire to the policies of the imperial authorities toward Islam resulted in the

¹. About the Soviet historiography of jadidism among the Muslims of Russia, see Damir ISHAKOV: "Dzhadidizm kak naciostroitel'stvo", *Iman nury* (Kazan), 4, 1996, pp. 20-21; about southern Central Asia, see Stéphane A. DUDOIGNON, "Changements politiques et historiographie en Asie Centrale (Tadjikistan et Ouzbékistan, 1987-1993)", *Cahiers d'Études sur la Méditerranée Orientale et le Monde Turco-Iranien* (Paris), 16, 1993, pp. 100-110; ibid., "Djadidisme, mirasisme, islamisme", in *Le réformisme musulman en Asie Centrale. Du 'premier renouveau' à la soviétisation (1788-1937)*, dir. S. A. Dudoignon, Paris, Éditions de l'ÉHÉSS, 1996, pp. 13-40.

breakup of divergences about the strategy of the Muslim society in front of the initiatives of the tsarist governments.

*

From the mid-18th to the mid-19th centuries, the early stages of modernization of the Muslim societies of Russia and Central Asia belong to a kind of prehistory, since we still lack autochthonous sources, which would inform us about the process of community reconstruction during that initial phase. So we must content ourselves with conjectures, and try to measure the echo inside Muslim communities of the successive Russian legislations and regulations about the "allogeneous" (*inorodny*) or "heterodox" (*inovertsy*) peoples of the empire.

After a first period opened, in the history of the Muslim communities of the empire, with the conquest of Kazan by Ivan the Terrible in 1552, a second one begins with the reforms of the Orthodox Church under the tsar Aleksej Romanov (proclamation of the *Sobornoe ulozhenie* in 1649). One of the main results of the latter was the officialization of a legal inequality between orthodox Christian and the other subjects of the empire.² So the Muslim populations of the empire saw the Russian law as an essentially confessional one, giving advantage to one community of believers over all the other ones.³

In the last decade of Peter the Great's reign, after 1713, the establishment of the conscription enabled the Russian army and the State to get rid of the Muslim aristocracy of their "Tatar" and "Bashkir" cavalries. From this moment on, the Muslim populations of the Volga-Urals were submitted to campaigns of christianization, whose severity was to culminate in the archdiocese of Kazan during the 1740s. In the same time, the Russian colonization of the agrarian lands occupied by Muslim populations intensified. These populations reacted to such phenomena with endemic uprisings. Among them, the "Peasant war" of 1773-1775 ("Pugachev's revolt" in western historiography) brought up a strong threat for the stability of the Russian State. In spite of the fact that the degree of Muslim participation in this movement remains an open question among historians, the war seems to have exerted a

². See Ajdar NOGMANOV, "Èvoljucija zakonodatel'stva o musul'manah Rossii (vtoraja pol. XVI-pervaja pol. XIX vv.)", in *Islam v tatarskom mire*, pp. 135-147; French translation by S. A. Dudoignon, "L'évolution de la législation sur les musulmans de Russie, de la conquête de Qazan à la guerre de Crimée (1552-1853)", in *L'Islam de Russie*, pp. 115-130.

³. Zinnat Alimovich ISHMUHAMETOV, *Social'naja rol' i èvoljucija islama v Tatarii*, Kazan: Tatarskoe knizhnoe izdatel'stvo, 1979, pp. 124 ff.

deep effect in the shaping of a new community consciousness among the Muslims of Russia.⁴

From the establishment of conscription and the following *ukaz* of 1713 (revised in 1715), which obliged the former officers of the "Tatar" and "Bashkir" cavalries to be converted to orthodoxy, the Muslim communities were confronted to the loss of their traditional elite, the Turkic-speaking military and tribal aristocracy, which was serving the Russian State from the mid-16th century.

This plan of destruction of the Volga-Urals' Muslim aristocracies had a great influence on the community strategies elaborated among the Muslims of Russia during the second half of the 18th century.⁵ This explains probably for some part the importance given inside each *mahalla* to the greater possible autonomy of Muslim communal institutions. The strength of these institutions - that is mainly the mosque and its satellites the *maktab* and the *madrassa* -, and the involvement of the *sharî'a* in the internal affairs of the *mahalla* appeared for a rather long time as the only possible means of preserving the internal cohesion of each local community.

Such a temptation for a restoration of the *sharî'a*, and the strengthening of local Muslim communal institutions was interpreted by the modern historiography, the Soviet ones in particular, as a purely religious phenomenon and a characteristic of "qadimism". In fact, this temptation can be met in the whole history of reformism among the Muslims of the Russian Empire, from the late 18th to the early 20th centuries. It appears as an apparently paradoxical, but perfectly logical result of the reforms of the Russian State conducted by Peter the Great at the turn of the 17th and 18th centuries.

The "peasant" revolts with strong Muslim participation, or the uprisings with a more communal coloration (such as Bâtîrshâh's one in Bashkir

⁴. See Sh. Sh. ABILOV, "Otrazhenie Pugachevskogo vosstaniya v tatarskoj literature i fol'klore", in *Nauchnaja konferencija, posvjashchennaja problemam istoriografii i istochnikovedenija Krest'janskoj vojny 1773-1775 gg. v Rossii pod predvoditel'stvom E. I. Pugacheva: Tezisy dokladov* (Kazan', 26-27 nojabrja 1974 g.), Kazan: [IJALI im. G. Ibragimova], 1974, pp. 22-24 ; N. F. IBRAGIMOV, "Tatarskie narodnye predanija o Pugachevskom vosstanii", *ibid.*, pp. 35-37.

⁵. For a discussion of this problem, see Iskander GILJAZOV, "Èvoljucija social'noj struktury tatarskogo obshchestva (vtoraja pol. XVI-XVIII vv.)", in *Islam v tatarskom mire*, pp. 13-21; French translation by S. A. Dudoignon, "Le rôle de l'islam dans l'évolution des structures de la société tatare, de la conquête de Qazan aux réformes de Catherine II (1552-1788)", in *L'Islam de Russie*, pp. 15-26; Christian NOACK, "Les musulmans de la région Volga-Oural au XIXe siècle: l'arrière-plan économique, social et culturel du mouvement d'émancipation", in *L'Islam de Russie*, pp. 89-114.

lands, in 1755),⁶ resulted in a first radical change in the policy led toward the Muslim populations of the empire under Catherine II (r. 1762-1796), who entertained great projects of conquest on the oriental boundaries of the empire.

It has to be said though that this change was in keeping with a project of restoration of the monarchic power in the Volga-Urals, and the firm establishment of the Russian authority in the newly conquered Crimean or Qazaq territories. By the way, a memorable precedent inspired Catherine's reforms in this field. Just as Peter the Great had put the powerful orthodox clergy the Great in charge of a better control of the Russian society, an official hierarchy of Muslim religious was created by the empress, as a relay for her authority among the Muslim populations of Russia. The latter were *de jure* detached from the spiritual and political authority of the Ottoman sultan-caliph.

Indeed the *muftiyat* created in 1782, and the Spiritual Assembly created in 1788 by Catherine II were supposed to unite the Sunni Muslim community of the whole growing empire under these new institutions. The existence of such a unique spiritual and juridical authority would rapidly allow the Volga-Urals' Muslims to play a key role in the cultural awakening, and the social structuration of the Muslims of the Russian Empire.⁷ In spite of the efforts made by the Russian authorities, during the whole 19th century, to limit the power and prestige of the *muftî*, the charge acquired an increasing significance.⁸ So many conflicts arose soon inside the community for the control of the institution.⁹ Endless debates about the utility and the role of the *muftiyat* resulted in the breakup of antagonistic factions. The opposition of the latter is one of those, which lie under the early 20th century ideological cleavage between the "jadids" and the "qadimists".

*

⁶. See G. B. HUSAJNOV, ed., *Pis'mo Batyrshi imperatrice Elizavete Petrovne*, Ufa: [Institut istorii, jazyka i literatury], 1993.

⁷. Allen FRANK, "Tatarskie mully sredi kazahov i kirgizov v XVIII-XIX vekah", in *Kul'tura, iskusstvo tatarskogo naroda: istoki, tradicii, vzaimosvjazi*, ed. G. F. Valeeva-Sulejmanova, Kazan: [IJALI im. G. I. Ibragimova], 1993, pp. 124-132.

⁸. See Danil' AZAMATOV, "Russian Administration and Islam in Bashkiria (18th-19th centuries)", in *Muslim Culture in Russia and Central Asia, from the 18th to the Early 20th Centuries.*, ed. M. Kemper, A. von Kügelgen & D. Yermakov, Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1997, pp. 129-166.

⁹. Danil' AZAMATOV, "The Muftis of the Orenbourg Spiritual Assembly in the 18th and 19th Centuries: the Struggle for Power in Russia's Muslim Institution", in *Muslim Culture in Russia and Central Asia, from the 18th to the Early 20th Centuries.*, vol. 2: *Inter-Regional and Inter-Ethnic Relations*, ed. A. von Kügelgen, M. Kemper & A. Frank, Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1998, pp. 355-386.

The fact remains that the end of the 18th century was characterized by this temptation of the Muslim community of the empire to promote the autonomy of its own institutions, central or local (the construction of the Marjâniya, the first mosque built in stone in Kazan since the Russian conquest in 1552, was authorized during a travel of the tsarina on the Middle Volga in 1767).¹⁰

Such an orientation does not express a refusal of modernity, but a concerted strategy of institutional autonomization. It was to be confirmed during the whole 19th century, even after the tsar Alexander II (r. 1855-1881)'s reforms. Because of the ethnic quotas imposed by successive legislations, the Muslim representation remained a minority one in the elected assemblies in charge of some aspects of local or regional administration, such as the *zemstva* created in 1864, or the urban *dumy* reformed in 1880. Those assemblies were elected by the essentially Russian nobility¹¹ and the possessing classes. Both were globally neglected by the Muslims of Russia, at least until the 1880s, except in some districts in which the Muslim populations constituted a strong majority.¹²

At the same time, the preservation and revitalization of the Islamic juridical tradition appeared as the best possible means for the defense of the specific interest of the Muslim community in such a peculiar *dâr al-harb* as the Russian Empire. The renewal of the orthodox missions in the second half of the 19th century gave new arguments in favor of the *sharî'a*.¹³

We may notice here that among the Muslims of the Russian Empire, this perception of the role of community institutions and *sharî'a* were not peculiar to any "qadimist" party or tendency. We can find it even among the most "advanced" protagonists of what we call the jadid movement, until a very

¹⁰. N. H. HALITOV, *Pamjatniki arhitektury Kazani XVIII-nachala XIX v.*, Moscow: Strojizdat, 1989, pp. 147-148.

¹¹. On the shaping of a Muslim "nobility" (*dvorjanstvo*) at the turn of 18th and 19th centuries, and its role in the participation of the Muslim communities in the local and regional political life, see Ramil' HAJRUTDINOV, "Tatarskaja feodal'naja znat' i rossijskoe dvorjanstvo: problemy integracii na rubezhe XVIII-XIX vv.", *Islam v tatarskom mire*, pp. 83-101; French translation by S. A. Dudoignon, "Les problèmes d'intégration de l'aristocratie féodale tatare dans la 'noblesse de service' russe, au tournant des XVIIIe et XIXe siècles", *L'Islam de Russie*, pp. 131-154.

¹². See Radik SALIHOV, "Predstavitel'stvo tatar-musul'man v vybornyh organah mestnogo samoupravlenija v Kazani na rubezhe XIX-XX vv.", *Islam v tatarskom mire*, pp. 102-116; French translation by S. A. Dudoignon, "L'implication des Tatars musulmans dans les institutions électives d'autoadministration de la ville de Qazan, au tournant des XIXe et XXe siècles", *L'Islam de Russie*, pp. 155-174.

¹³. Robert Paul GERACI, *Window on the East: Ethnography, Orthodoxy, and Russian Nationalism in Kazan, 1870-1914*, PhD, Berkeley: University of California, 1995, pp. 52 ff.

late period. We can refer for example to the economic and judicial policy developed in Bukhara, in southernmost Central Asia, from the autumn 1920 to the spring 1923, by the Young-Bukharan government. Bukharan "jadids" assumed political power thanks to the military victory of the Red Army against the emir's troops. They tried then to take advantage from the preservation of some traditional Islamic institutions, such as the *shar'î* courts (which were placed under the direction of reformist '*ulamâ*'),¹⁴ as instruments of unification of the community. Those courts were also seen as a guarantee of political independence against the intervention of Moscow's men, who were backed in southern Central Asia by the Russians of Turkistan, all united against the threat of a loss of their power in favor of autochthonous political organizations¹⁵.

After all, in the social and intellectual history of Muslim communities in the Russian Empire, whether Volgian, Siberian or Turkistanian, the factors of consolidation of a communal identity seem to have prevailed for a long time on those of internal cleavage. Such a phenomenon can be explained by the pressure of Russian legislation and policy, and by the role of institutions like the *muftiyat*, or the Spiritual Assembly. Another factor is the fact that the Islamic renaissance initiated in Russia and southernmost Central Asia in the mid-18th century has its origins in the renewal of Islamic ethics, which touched then all Central Asia, from the bazaar cities of northern Afghanistan to the Muslim shrines of Nijni-Novgorod.

We may remember here that until the appearance of a Muslim press (mainly after 1906), the debates about a necessary renewal of Islam against the Christian threat were conducted mainly from the *minbar*. For this reason, they were focused on questions of personal ethics, a central place being devoted to the subject of the great *jihâd*.

This was the time when Siberian Tatars imported from Bukhara the classic works of Persian didactic literature, in order to read the dervish poet Sûfî Allâyâr. Translations were also made, such as that of the *Majmû' al-hikâyât*, from the Persian to the Tatar, by Muhammad b. Rafîq al-Qazânî, an '*âlim* from Kazan.¹⁶ We do not see yet here any divergence between "jadidism" and "qadimism": Islam had to react to what was seen as a general decay of morals, which was indeed a threat for the cohesion of the *umma*, in front of the dominating Christendom. For that matter, "reformists" and "traditionalists"

¹⁴. See MÎRZÂ MUHAMMAD SHARÎF SADR-I ZIYÂ B. QÂZÎ 'ABD AL-SHUKÛR, *Rûz-nâma*, mss. 2277, Institute of Orientalism, Academy of Sciences of Uzbekistan, Tashkent, fol. 257a-b.

¹⁵. See on this aspect HÉLÈNE CARRÈRE D'ENCAUSSE, *Réforme et révolution chez les musulmans de l'Empire russe*, Paris: Presses de la Fondation des Sciences politiques, 1966 (repr. 1981), pp. 252-255.

¹⁶. Nädjip ISMÄGYJL, introduction to the *Mädjmuğyl-hikâjat*, Kazan: Tatar kitap nâshrijati, 1994, pp. 5-9.

continued during a very long time, even in their respective press after 1906, to compete with exhortations to restoring what we are sometimes tempted to call a puritanical moral rigor.

*

A cleavage seems to have appeared quite late on the question of what signification should be given to this revitalization of the ethics of Islam.

The Muslim merchant and then industrial bourgeoisie which appeared in the Volga-Urals during the 19th century expressed and spread a new ideal of modernity. This ideal was based on a new understanding of mankind. The mankind shaped by the new society did not correspond anymore to the values inherited from an economic system based on the rule of landed property. It possessed a new culture, focused on a cult of professional skill, since it was elaborated by tradesmen and investors experienced in the modern techniques for the production of wealth.

Nevertheless, we may insist on the fact that in the first years of the 20th century, this culture was shared by both "jadids" and "qadimists".¹⁷ Moreover, some features of the capitalist Muslim society in embryo were openly discussed and rejected by the former as the latter: both fought against the restructuring effects that the lack of coherent regulations and true ethics of commerce had for the unity and the cohesion of the community.¹⁸

Such positions were commonly expressed in the columns of *Dîn wa ma'îshat*, the famous "traditionalist" weekly journal published in Orenburg from January 1907 to the spring 1917, and spread in the whole Russian Empire, particularly in southern Central Asia. They suggest that in the Urals the "qadimist" movement was largely supported by an important part of the Muslim commercant and manufacturing bourgeoisie.

An important aspect of such a vicinity of jadids and qadimists about this question of defining a new ethics is the endless debate in *Dîn wa ma'îshat* in the Urals, and in the twice-weekly journal *al-Islâh* in Turkistan, which is often presented erroneously as a "qadimist" one¹⁹, about the lack of any ethic

¹⁷. See a paper significantly published in an allegedly "qadimist" journal, and which is quite representative of the leitmotifs of the early 20th century Muslim press about the idle life in the traditional society and the disastrous influence of the *châykhâna*:: MULLÂ XÂL MUHAMMAD B. MULLÂ TÛRA QULÎ, "Bizlârda 'âdat-i shanî'alâr", *al-Islâh* (Tashkent), 3/5, 1 *jumâdî al-awwal* 1335 [23 February 1917], pp. 771-775.

¹⁸. See a paper about speculation, by the reformist '*âlim* Mullâ 'Âlimjân BÂRÛDÎ, which was initially published in Kazan in his own journal *al-Dîn wa'l-Adab*, and reprinted in Tashkent in the allegedly traditionalist journal quoted above: "Ihtikâr", *al-Islâh*, 2/21, 18 *muharram* 1335 [14 November 1916], pp. 558-561.

¹⁹. In fact, *al-Islâh*, which was published in Tashkent from 1915 to 1918, used trickery against the imperial censorship in focusing its argumentation on problems of Muslim

significance of religious celebrations which had lost their initial signification.²⁰ We find the same arguments regarding the illicitness of the expenditure on luxury provoked by non-Islamic celebrations (like the payment of the bride's dowry), or the expenses occasioned by the fetes linked with the various phases of the agricultural work: the *jiyin* (a series of peasant fetes celebrated between the seedtime and the harvest time),²¹ or the *sâbân tûyî* (June's "fete of the plough")²² among Volga Tatars, and the *naw-rûz* ("new year", celebrated on March 21st)²³ in southern Central Asia.

In Tashkent or Samarkand, like in Kazan or Orenburg, the autonomous Muslim press, whether "jadid" or "qadimist," expressed the same kind of hostility toward these expenses, which were clearly presented as both illicit and

theology and jurisprudence. Nevertheless, this journal acted as a open tribune, from which the point of view of many reformist 'ulamâ could be expressed. Beside quotations of *Dîn wa ma'îshat*, we can find in its pages papers translated *in extenso* from openly jadid newspapers or journals of the Volga-Urals, such as Orenburg's *Shûrâ* or Kazan's *sal-Dîn wa'l-Adab* published by Bârûdî.

²⁰. ANONYMOUS, "Mawlûd-i sharîf haqinda", *al-Islâh* (Tashkent), 2/6, 24 *jumâdî al-awwal* 1334 [29 March 1916], pp. 170-172 (repr. from *Dîn wa ma'îshat*).

²¹. About the general hostility of the Middle-Volga's rural mollahs toward the way this fete was celebrated, and the demands expressed by the peasants themselves and some big merchants of Kazan for its ban, after the great agricultural crisis of the 1870s, see Ildus ZAHIDULLIN, "Djennar tarixynnan", *Qazan utlary* (Kazan), 1991, 4, pp. 174-175. The arguments produced in 1887 in a written complaint to the governor Andreevskij by the tradesmen Sayyidâshev and 'Aliyev are focused on the great damage which was caused to the villages' economy by these very costly celebrations, and also by the numerous (and predictable) infringements of the *sharî'a* which could be observed during these celebrations.

²². Imâm 'Abd ar-Rahman JALÎLOV AL-HAMZAWÎ, "Sâbân tûyî", *Dîn wa ma'îshat*, 26, 1 *rajab* 1328 [9 July 1910], pp. 402-405; 27, 8 *rajab* 1328 [16 July 1910], pp. 417-419; IMÂM M. S. L., "Tâtârlarda taraqçı", *Dîn wa ma'îshat*, 5, 1 *safer* 1328 [12 February 1910], p. 79, etc.

²³. Mullâ 'Alî Khân SHÂKIR KHWÂDJA ÛGHLÎ, "Tûqmâqda Hayt Khwâdja Khidhr Khwâdja Ûghlî tarafindan qilinmîsh su'âl", *al-Islâh*, 2/1, 7 *rabî' al-awwal* 1334 [13 January 1916], pp. 22-25; ANONYMOUS, "Sayr balâsî", *Âyina* (Samarkand), 20, 24 *rabî' al-âkhir* 1332 [22 March 1914], pp. 366-368.

The latter is a critic of the *nawrûz* as a survival of pre-Islamic Iran, whose celebration occasioned long periods of economic inactivity, and provoked enormous non-productive expenses, to say nothing of the general deregulation of morals during the fete, which was also incompatible with any kind of social development. The anonymous author enjoys remembering that in the ancient time Transoxiana was "submitted" to Persia, and because of this "Turaniens" had imported in Central Asia this celebration -which was doubly extraneous and impure, since non-Islamic and non-Turkic...

useless. The differentiation was made about the definition of what should be done, instead of such expenses, of the enormous financial profits made at the turn of the 19th and 20th centuries by the most successful entrepreneurs of the Russian Muslim community.

The "jadids" considered that nothing could be done which would prevent the individual accumulation of wealth. This was the condition for encouraging direct personal initiative of the wealthiest in financing the (preferably reformed) social and cultural institutions of the Muslim community (since the latter did not receive any help from the Russian Treasury). For the "qadimists", on the contrary, one should favor the administration and redistribution of that wealth by the communal institutions such as the local mosques or the *muftiyat* of Orenburg, since the latter could enable the whole *umma* to enjoy it, without introducing any kind of deregulation in the traditional structures of the community.

So the conflict between the former and the latter, as exposed in the early 20th century Muslim press of Russia and Central Asia, seems to lie mainly on divergent interpretations of the functions and goals of the social and cultural institutions of the Muslim community. Another aspect of the same debate in the permanent polemics, between "reformists" and "traditionalists", about the role of local traditional communities, the quarters (*mahalla*) or the solidarity networks placed under the authority of an *îshân*, a community leader who took his prestige from his filiations from some holy figure. Such questions are of a great importance for an understanding of the sociological cutting-off and ideological cleavage, which were shaped between the "jadids" and the "qadimists".

*

The Tatar reformist 'âlim Muhammad Fâtiḥ Karîmî (1871-1945) was in the Volga-Urals one of the thinkers who tried to answer systematically to the questions linked with the financing of communal institutions such as mosques, *maktabs*, *madrasas*, etc. Karîmî warned his contemporaries of the fact that the organizational aspects of the school question, in particular the regular financing of the educational establishments of the Muslim community of the Russian Empire were as important as the content which should be given to the school programmers themselves.²⁴

The fundamental question remained indeed in the first decade of the 20th century that of the private patronage of Muslim communal institutions. An important role was played by the Muslim families of tradesmen and manufacturers. These families sometimes descended from lineages of *îshân*,

²⁴. Muhammad Fâtiḥ KARÎMÎ, *Mu'allim wa murabbîlara rah-namâ*, 2nd part, Orenburg: Ghilmân Karîmov matba'asî, 1902, pp. 55 ff.

particularly in Siberia and in the rural zones of European Russia. Their history is often paralleled by that of their own network of learned clients, who were themselves quite often born from the same regions and villages as their patrons. The case of the Iskî Tâsh *madrassa* in Kazan (active from 1802 onward) shows us clearly the intimate association of a great establishment of theological and judicial education with its parallel lines of patrons and teachers.²⁵

However the traditionalists were not outdone in the renewal of Islamic communal institutions.²⁶ They participated in the organization of the Muslim charitable organizations, which broke-up and grew in number in the whole Russian Empire from 1907 onward. For the traditionalists as for some the *jadids* the main goal of such organizations was to resist the fragmentation of local communities.

This process of internal division of the *mahalla* was a result of the uncontrolled multiplication of the *maktabs* and *madrasas* financed by private dotations at the turn of the 19th and 20th centuries. The private patronage of Islamic community institutions was linked with the expansion of a Muslim capitalism. Numerous authors considered this phenomenon as a powerful threat of destabilization for local communities, since the latter were fragmented by the multiplication of communal institutions into sections of more little dimension, whose collective incomes were reduced in the same proportion. The inequality was then worsened between the richest quarters and the poorest ones. In the latter, the imams remained deprived of any means of improving the functioning of their cultural and educational institutions.

The intensification of this phenomenon during the two first decades of the 20th century increased the need for a regulation of the financing of Islamic public institutions, to say nothing of the possible political consequences of disunion of the *umma* in a period of constitutional monarchy and Muslim representation in Russia's State Duma (1906-1917).²⁷

In the Volga-Urals region, which was confronted in that period with deep economic and social changes, this multiplication of the institutions financed by the Muslim community had particularly problematic effects in the urban milieu. In the big industrial and commercant cities of the Volga-Urals, from the last decades of the 19th century on, the creation of every new

²⁵. See the short history by Radik SALIHOV & Ramil' HAJRUTDINOV, *Pamjatniki istorii i kul'tury tatarskogo naroda (konec XVIII-nachalo XX vekov)*, Kazan: FÈST, 1995, pp. 10-11.

²⁶. See the commentaries about the functioning of Muslim charitable organizations by Imâm Muhammad Sâbir AL-HASANÎ: "Bizim jam'iyat-i khayriyalarimiz haqinda bir îkî sûz", *Dîn wa ma'îshat*, 16, 19 *rabî' al-âkhir* 1328 [/30 April 1910], pp. 248-250; 17, 26 *rabî' al-âkhir* 1328 [/7 May 1910], pp. 263-265.

²⁷. Munîr NABÎLOV, "Najât dar ittihâd ast", *al-Islâh*, 3/17, n. d. 1335 [/15 septembre 1917], pp. 531-534.

institution could appear as a direct threat for the incomes of the existing establishments.²⁸ Without a public financing of Muslim confessional institutions (except some donations of the *zemstva*, mostly devoted to primary education, in the districts with a compact Muslim population), the construction of a rich *maktab* or *madrassa* financed by a wealthy family of merchants or manufacturers caused an immediate damage to the prestige and income of the local imam(s).

For this reason, the line of the cleavage that we can observe between the supporters and the opponents of those new establishments fluctuates. It varies in each region of the Empire, since it is determined by factors that are essentially regional, indeed even local.

We may notice that this line does not oppose the towns to the campaigns, a "urban" Islam to a "rural" Islam. On the contrary, the most violent conflicts appeared inside the cities, in Russian Turkistan as in the Volga-Urals. Then only they were spread over peripheral regions, through the local client networks (Ibn Khaldûn's beloved '*asabiyât*'). In Bukhara like in Kazan, the permanent rivalries between mollahs arriving from various provinces in search of the best prebends is one of the main subjacent features of the political conflicts and ideological cleavages which arose in the big cities of the Volga-Urals and southernmost Central Asia, at the turn of the 19th and 20th centuries.

*

We can find numerous and colorful illustrations of this situation in the contemporary Muslim press of Russia and Turkistan. In the year preceding the second Russian revolution, a Turkistanian cleric²⁹ describes how in 1913 dissension broke-up in the *mahalla* of Khwâdja Dhû'l-Murâd in Samarkand.

The discord divided the population of this quarter into two opposite camps: the majority supported the titular imam, while a minority elected another one. As a result of this decision, the prayer room of the communal mosque was divided into two parts by a large curtain. On each side, the partisans of the former and the latter imams gathered on Friday for the collective prayer, and the *khutba* was pronounced in such an indescribable hubbub, that it attracted soon from other parts of Samarkand growing crowds of flabbergasted bystanders.

²⁸. See the hostility expressed to the creation of the reformed *madrassa* Muhammadiya in Kazan in 1882: Ravil ÄMIRXAN, "Möhämmädiya mädräsäse", in *Mädräsälärdä kitap kishtäse. Mäshhur mäg'rifat üzäkläre tärixynnan*, ed. R. Mähdiev, Kazan: Tatar kitap nashrijati, 1992, pp. 16-17.

²⁹. Qârî Najm ad-Dîn HAYDARZÂDA, "Hâditha 'ajîba wa as'ala-yi muhimma", *al-Islâh*, 2/2, 21 *rabî' al-awwal* 1334 [/27 January 1916], pp. 48-49.

The author of the account expresses his sadness in front of such a matter of fact, which was so contrary to the spirit of the religion. He suggests to his co-religionists to reunite under the authority of one imam, even before negotiating a solution to their controversy. His paper is in fact a question of *fiqh* addressed to the journal *al-Islâh* according to the latter's traditional formula. It ends with a demand to the competent Turkistanian Muslim jurists to edict a *fatwâ* on this problem.

In the answer,³⁰ an imam from Tashkent gives some advices of moderation to the inhabitants of this divided *mahalla* of Samarkand. He also warns them that in the case when they would find no solution to their dispute, the *qâzî* would have no other choice than to summon both parties and try to make them see reason, before taking the final decision of entrusting the case to the civilian (*i.e.* Russian) authorities (*bâsh hâkim*). For example, the author refers to a similar case which had occurred in the *mahalla* of Kalla-Khâna in Tashkent: a dispute opposing the partisans of the new imam to those of the old one had been concluded by the imprisonment of the latter with his supporters, on the *qâzî*'s initiative.

In the main urban centers of Central Asian and Russian Islam, in Bukhara, but also in Kazan or Orenburg, at the turn of the 19th and 20th centuries, the competition for the clerical charges seems to have been harsher than in the rural areas. One of the explanations to such a phenomenon could be the abolition by the Russians of many Islamic institutions (beginning with the *shar'î* courts) in the newly conquered land of Turkistan, a province in which many mollahs from Russia were finding employment. In the towns indeed, the imams depended mostly for their subsistence on the liberalities of some worthies of the *mahalla*. So they had to gain and keep the support of the patron(s) of some cultural and educational institution.

This is particularly true for the industrialized districts of the Volga-Urals during the two first decades of the 20th century. Such a situation explains partly the hostility of a journal like *Dîn wa ma'îshat*, which defended essentially the interests of the traditional scholars who had the tenure of the mosques and the *maktabs*, toward the multiplication of the posts of teacher (*mu'allim*) in the local communities.

For example, an anonymous correspondent from the Siberian town of Tomsk complaints in 1910 about the fact that for some years, in the Muslim communities of the Irtysh, an increasing number of people had taken the title and the function of *mu'allim*.³¹ According to this author, instead of the profit

³⁰. MULLÂ 'ISÂ KHÂN A'LAM MUDARRIS, "Samarqanddan qîlîngân su'âlning jawâbî", *al-Islâh*, 2/2, 21 *rabî' al-awwal* 1334 [/27 January 1916], pp. 49-50.

³¹. SÎBÎRIYÂLÎ (pseud.), "Bizim mu'allimlar", *Dîn wa ma'îshat*, 18, 4 *jumâdî al-awwal* 1328[/14 May 1910], pp. 284-285.

that one could *a priori* expect from such an evolution, the Muslims had suffered from it, since under the pretext of serving their community, these teachers sought exclusively the material profit (*i.e.* they deprived many local titular imams of a significant part of their traditional prebends).

Moreover, they allowed to themselves all kinds of public attacks against the representatives of the religion and the traditional knowledge. In an open letter to the newspaper *Îdil*, a little group of them had sharply criticized the *âkhûnd* Hamîdov, an important figure of the local Muslim community, who had come to Tomsk half a century earlier, and had devoted himself to the service of the Islamic faith in the district, in a rather bleak period of the history of Siberian Muslims. In 1909, in Tomsk again, one of those "ignorants" had convinced some local Muslim worthies to entrust him for a fee the education of their children, and divided the community into the little group of his supporters, and that of the faithful as a whole...

We can read an interesting analysis of those indirect social and political effects of the specific mode of financing of the Muslim community institutions in the Russian Empire in the papers published in 1913 in the journal *Maktab*³² by Mahmûd Fu'âd Tuqtâr (d. 1938), who would become soon one of the early 20th century most radical theoreticians of the modernization of the Muslim society of Russia.³³

The central aspect of the problem, as exposed by Tuqtâr, consisted in the lack of regular incomes for the imams who thought in the traditional *maktab*, and whose material situation depended largely from the wealth and cohesion of their community of adoption. In the latter's eyes, the arrival of a Muslim teacher, and the opening of a reformed "*jadîd*" school could result only in a more or less dramatic loss on income for the *maktab* adjoining the mosque.

Hence, one solution for the preservation of the reformed way of teaching, and at the same time against the internal fragmentation of the local communities could be the duplication of the charge of imam and that of teacher.³⁴ The same way was proposed by other, more "conservative" than Tuqtâr theoreticians of the school reform.³⁵

³². On this journal, see Alexandre BENNIGSEN & Chantal LEMERCIER-QUELQUEJAY, *La Presse et le mouvement national chez les musulmans de Russie avant 1920*, Paris - La Haye: Mouton, 1964, pp.96-97; R. F. MÂRDANOV & I. K. GALLÂMEV, *XX jöz bashy tatar täg'lim-tärbija zhurnallarynyng bibliografik kürsätkeche*, Kazan: "Milli Kitap" nâshrijaty, 1997, pp. 21-39.

³³. For a short biographical notice of Mahmûd Fu'âd Tuqtâr, see: Dzhamaljutdin VALIDOV, *Ocherk istorii obrazovannosti i literatury tatar*, Moscow-Leningrad, 1923 (repr. London: Society for Central Asian Studies, 1986, pp. 208-210).

³⁴. Mahmûd FU'ÂD [TUQTÂR] "Maktablaribizning mâliya jihati", I - "Mullâ ham mu'allim", *Maktab* (Kazan), 1/1, 29 *rabî' al-awwal* 1331[/8 March 1913], pp. 30-32;

*

Such a solution supposed indeed the search of complementary sources of financing. In the first years of the 20th century, the jadid authors proposed to finance the renewal of the Muslim school system with a systematic mobilization of the community resources. The modernist theologians Rizâ ad-Dîn b. Fakhr ad-Dîn (1859-1936) and Mûsâ Jârallâh Bîgî (1870-1949) wrote interesting treatises about the good use of the *zakât*, or "legal alms".³⁶

At the same time, the question arose quite soon of a financing of the *maktabs* by the Russian public Treasury. In a country where orthodoxy remained the State religion, such an innovation was permeated by the Alexander II's reforms, and the progress of the school renewal among the Russian Muslims themselves. The local assemblies of self-administration (*zemstva*) created in 1864 by the tsar-liberator had been neglected during decades by the Muslim communities of Russia, because of the social and ethnic quotas of their elective system. But in early 20th century, jadid authors of the Volga-Urals exhorted more and more their co-religionists to use the important financial resources that the *zemstva* attributed in the field of primary education.³⁷

Institutions such as the *zemstva* or the urban *dumy* remained indeed limited to the territory of European Russia, and the latter were extended to the new military province of Turkistan only after the abolition of the monarchy in February 1917. Nevertheless, the problem of a public financing of the Muslim educational system was largely discussed after the autumn 1906, with the participation of Turkistanian representatives, in the State Duma of Russia. In

see also *ibid.*, "Mullâ ham mahalla", *Maktab*, 1/13, 1 *muhammad* 1332 [30 November 1913], pp. 315-317.

³⁵. See for example Muhammad Fâtih KARÎMÎ, *Jahângîr Makhdûmning âul maktabinda ûqûwî*, Saint-Petersburg: Tip. I. Boraganskogo, 1900.

³⁶. Rizâ al-Dîn FAKHR AL-DÎN ÛGHLÎ, *Maktab wa zakât, khazîna wa zimstwâ yârdimî. Ahl-i islâmning maktablarini wa dini madrasalarini islâh itmak buning ichun lâzim ulachaq bayliqing manba'larini bir qadr taftish itmak haqinda tartib idilmish bir risâla*, Orenburg: Karimov-Husaynov wa shirkati, n. d.; Mûsâ Djârallâh Bîgî, *Zakât*, Petrograd, 1916. (The present author intends to devote soon a paper to these works, and to the problem of mobilizing and controlling the community resources among early 20th century Russia's Muslims.)

³⁷. See for example Hâdî ATLASÎ, "Aram âqchalâr", *Maktab*, 1/12, 5 *dhû'l-hijja* 1331 [5 November 1913], pp. 292-294; *ibid.*, "Zimstwâ wa bizning maktablar", *Maktab*, 1/15, 4 *safar* 1332 [2 January 1914], pp. 361-363.

that place, interesting coalitions were even shaped about the educational questions by the Muslim representatives with the Polish Catholic ones.³⁸

As to the "qadimists", they did not oppose the progress of the school question in the elective institutions of the Russian State. Nevertheless, until the beginning of the Soviet period, most of the authors of the columns, which were published in a journal, like *Dîn wa ma'ishat* generally preferred to entrust the political initiative to specifically Muslim institutions, beginning with the Spiritual Assembly of Orenburg and its *muftî*. In their eyes, only the *muftî* could pretend to exert a better control on the circulation of controversial theological works in the *madrasas*,³⁹ or to organize on a Russian pattern a Muslim seminary for the training of the teachers.⁴⁰

At the same time, in the first decade of the 20th century, a new category of intellectuals appeared, after the return of the first groups of Tatar or Turkistanian students who had been sent to the Russian, West European, or even Ottoman universities. Most of them were candidates to the numerous tenures created by the private patrons of the reformed *maktabs* and *madrasas*. As such, these students of a new type would of course clash with the local imams, who were until that times the sole persons in charge of the socialization of the children and youth.

This new intelligentsia had been trained à l'europeenne, and would devote itself to the secularization of the Muslim society. Its irruption resulted rapidly in a growing cleavage inside the community institutions of Russian and, to a lesser extent, Central Asian Islam. The latter would take soon the aspect of a conflict of generations between the "youth" and the traditional *literati*, who are called respectively "yâshlar" and "imâmlar" in the columns of *Dîn wa ma'ishat*.⁴¹

This phenomenon would finally result in the isolation of traditionalism as a separate movement, backed by identifiable social forces, with a proper ideology. The latter was based on a firm opposition to all those who were called "wahhabites", since the latter were tempted to discuss the position of the

³⁸. ANONYMOUS, "Ta'lim-i 'umûmî haqinda", *Dîn wa ma'ishat*, 15, 12 *rabî' al-âkhir* 1328 [23 April 1910], pp. 235-239.

³⁹. Mullâ Qâzikhân b. Mullâ Nasîballâh ISHQÂRÎ, "Rasâ'il-i jadida haqinda", *Dîn wa ma'ishat*, 21, 25 *jumâdî al-awwal* 1328 [4 June 1910], pp. 326-327.

⁴⁰. ANONYMOUS, "Muftî hazrat Sultânov haqinda", *Dîn wa ma'ishat*, 50, 6 *muhammad* 1328 [18 January 1910], pp. 801-802.

⁴¹. See for example a detailed account of the conflict which opposed the "youth" to the "imams" inside Khankirman's Muslim charitable association, during the whole first decade of the 20th century: ANONYMOUS, "Khânkirmân jam'iyat-i khayriyasi", *Dîn wa ma'ishat*, 16, 19 *rabî' al-âkhir* 1328 [30 April 1910], pp. 252-253.

Islamic judicial tradition.⁴² So the "qadimist" ideology appeared rather soon as an apology of the *taqlîd* (see the polemics of *Dîn wa ma'îshat* against the Egyptian 'âlim Rashîd Ridâ and his journal *al-Manâr*, in 1910, about giving-up wearing the veil for the women,⁴³ or the endless debates between "the imams" (*imâmlar*) and "the youth" (*yâshlar*) in the same journal, about the illicitness of the theatrical shows organized by the students in Islamic theology and law in their *madrasas*).⁴⁴

*

The author of this paper can indeed be accused of putting the cart before the horse. I give indeed to the reader the impression that I search the origins of Russian and Central Asian "qadimism" in the social consequences of the late 19th century school renewal and earlier 19th century theological controversies. Everybody knows very well that the first clashes between reformist and conservative 'ulamâ appear in Bukhara and in the Volga-Urals as soon as the turn of 18th and 19th century, in spite of the very few works devoted to this still very mysterious period.⁴⁵

Furthermore, I may also be blamed for having given the floor in all this paper to notoriously jadid figures (Karîmî, Tuqtâr...), and let the "qadimist" ones in the quasi-obscurity, which seems to be their historical fate. As usually, the position of the "qadimists" about questions such as the role of the clerics

⁴². Muhammad AHMAROV, "Wahhâbîlar kimlar?", *Dîn wa ma'îshat*, 46, 30 *dhû'l-qa'da* 1328 [1 December 1910], pp. 731-734; 47, 7 *dhû'l-hijja* 1328 [10 December 1910], pp. 747-750.

⁴³. ANONYMOUS, "Hijâb wa tark-i hijâb", *Dîn wa ma'îshat*, 49, 28 *dhû'l-hijja* 1328 [31 December 1910], pp. 777-779; 50, 6 *muharram* 1328 [18 January 1911], pp. 793-795.

⁴⁴. HAQÎQAT SÛYÛCHÎ (pseud.), "Ûfâda adabiyât kîchasî wa tiyâtr", *Dîn wa ma'îshat*, 25, 23 *jumâdî al-âkhir* 1328 [2 July 1910], pp. 329-330; al-Islâm b. Mullâ Ahmadjân MUHAMMADJÂNNOV, "Tiyâtr haqinda", *Dîn wa ma'îshat*, 7, 15 *safar* 1328 [26 February 1910], pp. 102-105.

⁴⁵. See notably Michael KEMPER, "Shihâb ad-Dîn al-Marjânî als Religionsgelehrter", in *Muslim Culture in Russia and Central Asia*, pp. 129-166; *ibid.* "Entre Boukhara et la Moyenne-Volga: 'Abd an-Nasîr al-Qûrsâwî en conflit avec les oulémas traditionalistes", in *Le réformisme musulman en Asie Centrale*, pp. 41-51; Stéphane A. DUDOIGNON, "La question scolaire à Boukhara et au Turkestan russe, du 'premier renouveau' à la soviétisation (fin du XVIIIe siècle-1937)", in *ibid.*, pp. 133-210 (for general considerations about Bukhara's learned milieu in the first half of the 19th century); Anke von KÜGELGEN, "Die Entfaltung der Naqshbandiya mujaddidiya im mittleren Transoxianen vom 18. bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts", in *Muslim Culture in Russia and Central Asia*, vol. 2, pp. 101-152.

and the unity of the Muslim community, whether the local one or the more general *umma*, is partly defined through jadid points of view...

To this last objection, we may answer that in fact, the study of the late 19th-early 20th centuries "qadimist" press and publications has only begun. For this reason, after our colloquium about Islam and modernity in the Tatar world, in April-May 1996, we have tried to push oriental studies in Kazan toward this direction. I intend also to continue my own studies about what is "qadimism" and even more who are the "qadimists" during my term in Tôkyô University. I would like to focus my research on the problems linked with the unity of the community, notably through the organization of the Muslim local communities (*mahalla*), from the late 18th century until now.

As to the first question and the social or ideological roots of "qadimism", I wished to insist in this paper on the fact that in the Muslim communities of the Russian Empire, the question of the school reform itself has its origins in the late 18th century restoration and revitalization of the Islamic communal institutions, beginning with that of the mosque-*maktab-madrassa* complex.

We intended here to suggest that the cleavage between "jadidism" and "qadimism" seems to have been during a long time a very fluctuant one, and deprived of a precise ideological framework. It tended to increase around 1910 with the multiplication of the autonomous Muslim newspapers and the appearance of a civil society among the Muslims of the Russian Empire. The press seems to have played an important role in the simplification and amplification of the conflict between the "*jadîdîs*" and the "*qadîmîs*". Indeed the most conservative journals, among which Orenbourg's *Dîn wa ma'îshat*, are often ironical about the jadids' dogmatism and the proclivity of the jadid fellow newspapers to consider as their unique friends the people who accept without any critic all the aspects of the school modernization and social secularization.⁴⁶

It should be remembered that after the revolution of 1905, simultaneously with the appearance of the *islâhî* movement in the large renewed *madrasas* of the Volga-Urals, the growing secularization of the society supposed that the educational and judicial institutions of the Muslim community would escape the authority of the mollahs.⁴⁷ This meant a renunciation to the *sharî'a* as the main basis for collective identity and cohesion of the Muslim community inside the Russian Empire. This supposed

⁴⁶. BUKHÂRÎ (pseud.), "Usûl-i jadîda wa diyânatsiz mu'allim", *Dîn wa ma'îshat*, 13, 28 *rabî' al-awwal* 1328 [9 April 1910], pp. 197-198.

⁴⁷. See the commentaries about the *islâhî* movement by Imâm Muhammad Sâbir AL-HASANÎ, "Mu'allim ûlachaqa kimsalarning...", *Dîn wa ma'îshat*, 14, 5 *rabî' al-âkhir* 1328 [16 April 1910], pp. 217-219; see also the anonymous paper (signed Q. F.) "Madrassa-yi Husayniya kim qûlinda?", *Dîn wa ma'îshat*, 2, 10 *muharram* 1328 [22 January 1910], pp. 29-31; 6, 8 *safar* 1328 [19 February] 1910, pp. 89-90.

also a radical change of political strategy for the Muslim of the Russian Empire, some decades only after the massive return of christianized Tatars to Muslim hood⁴⁸ had suggested the possibility of a success for a spiritual resistance focused on Islam and its specific community institutions.

All this should encourage the historians of the modern Muslim communities of Russia and central Asia to transcend the ideological debates between the "jadids" and the "qadimists", and not to content themselves with the description of ideas. Such a methodological turn would allow us to go beyond exotic appearances, to identify each of the protagonists of the game and his logic, and to delimit the moving coalitions of interests. This seems to be the condition for a real renewal of the studies about modern Muslim societies of Russia and Central Asia, after more than half a century of apology, during which the work of the historians was limited to a sorting out of ideas detached from their social context.

Resim 24 / Figure 24:
Mahmud Hoca Behbudi
(1875 –1919)

Türkistan Ceditçilerinin Önderi /Leader of the Turkistani Reformists

⁴⁸ On this process, see I. K. ZAGIDULLIN, "K voprosu otpadenija kreshchenyh tatar Kazanskoj gubernii v musul'manstvo 1866 goda", in *Nacional'nyj vopros v Tatarii dooktjabr'skogo perioda*, ed. S. H. Alishev & Ju. I. Smykov, Kazan: [IUALI im. G. Ibragimova], 1990, pp. 66-79; Agnès KEFELI, "Une note sur le rôle des femmes tatars converties au christianisme dans la réislamisation de la Moyenne-Volga, au milieu du XIXe siècle", in *L'Islam de Russie*, pp. 65-72; *ibid.*, "Constructing an Islamic Identity: the Case of Elyshevo Village in the Nineteenth Century", in *Russia's Orient. Imperial Borderlands and Peoples, 1700-1917*, ed. D. R. Brower & E. J. Lazzerini, Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press, 1997, pp. 271-291.

Türkistan Çarizmden Bolşevizm Hakimiyetine Geçiş Devrinde

Dr. Baymirza Hayit*
Köln, Almanya

Türkistan' da 1916. yıl isyanı ve Çarizmin sonu

Türkistanlılar, Rus çarizminin zulmünden kurtulmak için Türkistan genel valiliği topraklarında 1898'den 1916 yılına kadar 4.922 defa silahlı isyan çıkarmışlardır¹. Türkistan'ın Rusya aleyhindeki büyük halk ayaklanması 1916 yılında olmuştur. Bu ayaklanma sonucunda Türkistan Valiliğinde 4725 kişi öldürülmüştür². Step Genel Valiliğinde ise 2390 Rus öldürülmüştür³. İsyen sırasında şehit olan Türkistanlıların sayısı hakkında yazılı kaynaklarda çok az bilgi vardır. Bazı kaynaklardan bu konuda şu bilgileri ediniyoruz: Rusya'nın isyancıları cezalandırma birlikleri, Türkistan genel valisi Kuropatkin'in 16 Ağustos 1916 verdiği emirle Bişkek ile Karakol ilçelerinde 30 binden fazla Türkistanlı Kırgız öldürülmüştür⁴. Kazak Türklerinden ayaklanma sırasında 673 bin kişi öldürülmüştür⁵. Yine Yedisu vilayetinde 205 bin Türkistanlı öldürülmüştür⁶. Semarkant vilayet valisi Likoşin 20 Eylül 1916'da Semerkant ile Cizzah şehri arasında kalan köylerden 50'sinin ateşe verilmesi ve bu iki şehir arasında idam sehpaları hazırlanarak isyancıların asılmasını emretmiştir⁷. Ayaklanmaya iştirak eden 300 bine yakın Türkistanlı Doğu Türkistan'a kaçmaya mecbur olmuştur⁸. Türkistandaki Rusya mahkemesi ayaklanma liderlerinden 347 kişinin ölüm

* Dr. Baymirza Hayit, Instituts für Turkestan-Forschung Başkanı, Köln, Almanya.

¹ P.G.Galuzo, *Turkistan Koloniya*, Moskova 1929,s.135-37; Baymirza Hayit, *Turkestan im 20. Jahrhundert*, Darmstadt 1956, s. 28.

² Galuzo (1), s.157.

³ S.Asfendiyarev, *İstoriya Kazakhstana*, Alma-Ata 1935,s.236

⁴ Kuşpek Usenbaev, *Vostanie 1916 goda v Kirgizii*, Frunze, 1967, s. 223; Baymirza Hayit, *Turkestan zwischen Russland und China*, Amsterdam, 1971, s. 23.

⁵ Bertold Spuler, *Geschichte Mittelasien*, Leiden-Köln, 1966, s. 276.

⁶ A. Briskin, *Stepi Kazahskie*, Kızıl Orda 1929, s. 107.

⁷ "Krasny Arkhiv", *Dergi*, Moskova 1933, No. 60, s. 17; Hayit, *Turkestan im 20. Jahrhundert*, s. 29.

⁸ Sancar Asfendiyarov (3), s. 236.

cezasına çarptırılmasına, 160 bin erkek ve kadının ömür boyu Sibiry'a sürgün edilmesine, 228 kişinin ömür boyu hapse atılmasına karar vermiştir. Hüküm 1917 yılının Mart ayında infaz edilmiştir. Çar Rusyası, ayaklanma hareketlerini bastırmak için Türkistan genel valiliğinde 14 tabur, 37 kazaçik yüzlükleri, 4 top, 69 makineli tüfekle savaşımıştır.⁹ Rus ordusunu himaye etmek için 14,270 Rus-kolonisti silahlandırılmıştır.¹⁰ Bozkır (step) genel valiliğinde 21 ordu takımı, Kazaçik-Yüzlükleri, 14 top ve 17 makineli tüfekle isyancılara karşı savaşımlardır.¹¹ 1916.ncı yıl ayaklanması şubat 1917'de bastırılmıştır. Ancak, Turgay vilayeti ve Çatkal dağı bölgesindeki isyan 1917 yılının sonuna kadar devam etmiştir. Şubat 1916'da Çar Rusya hükümetinin dünya savaşı cephesinde geri hizmetler için Rus olmayan halklardan kimseleri seferber edişi meselesi ortaya çıktı. Rusya ordusuna asker olarak değil cephe gerisinde hizmet etmek için mobilize edilme meselesi Türkistanlı aydınları endişelendirdi. Mayıs 1916'da Semarkant'ta Müfti Mahmuthoca Behbudî'nin evinde Ceditçi rehberlerden Münevver Kari, Pehlivan Niyaz, Osman Hoca, Kari Kamil, Abidcan Mahmud toplandılar. Bu toplantıda Türkistanın durumu ve yabancı halkların cephe gerisinde hizmet etmesi meselesi muhakeme edildi. Burada Türkistanlıların cephe gerisine mobilize edilmesi halinde "itiraz mahiyetinde bir ayaklanmanın başlatılması ve Türkistan için hürriyet talep edilmesi kararlaştırıldı"¹². Ayaklanmada "Çar ve Ruslar defolsun! Müslümanlara hürriyet isteriz! Biz islam devleti kurmak istiyoruz" sloganları ortaya atıldı.¹³ 1916'daki Türkistan milli isyanı Rus ordusunun gücüyle bastırıldı. Bu ayaklanma Çar Rusyası imparatorluğundaki halkların ilk büyük cesaret

⁹ Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1995, s. 209.

¹⁰ Gayrat Sapargaliev, *Karatel'naya politika Tsarizma v Kazakhstane 1905-1917 godakh*, Alma-Ata 1996, ss. 73-74; Ayrıca bakınız: P. G. Galuzo, *Voorujenije ruskih pereselentoev Srodney Azii*, Taşkent, 1926. Almanca yazdığım *Basmachi* başlıklı eserimde 18. sayfada "Silahlandırılan Rus Kolonistlerin Şubat ve ekim 1917 İhtilallerinden sonra da silahlarını bırakmamışlar" diye yazmışım. Türkiye Diyanet Vakfı tarafından tercüme edilerek Türkçe yayınlanan *Basmacılar* başlığıyla yayınlanan eserimin 11. sayfasında "silahlarını bırakmışlar" şeklinde hatalı tercüme edilmiştir.

¹¹ Gayrat Sapargaliev, *Padavlenie Vostaniya 1916 goda i ego posledstviyakh*, İzvestiya Akademii Nauk Kazakhstana, Seriya Obsçetvennikh Nauk" Alma-Ata 1967, No.1,s.16; B. Hayit(4),s.203

¹² Recep Baysun, *Türkistan Milli Hareketleri*, İstanbul 1945, s.18-19; Helene Carrere d'Encausse, "The fall of Tzarist Empire", Edward Allworth (Editor), *Central Asia 120 years of Russian Rule*, Darham-London 1989, p.213; Hayit (9),s.206

¹³ Habib Tursunov, *Vostanie 1916 goda v Sredney Azii i Kazkhstana*, Taşkent 1962,s. 235.

haraketiydi. Ayaklanma aracılığıyla “Türkistan bağımsız bir ülke olarak ilan edilmeliydi”¹⁴ Rusya Sosyal İhtilalciler Partisinin başkanı Kerenskiy 13 Aralık 1916’da Duma meclisinde “mevcut savaş cephelerine bir de yeni bir Türkistan cephesi ilave edildi”¹⁵ diye beyanatta bulundu. Çar Rusyası Türkistan milli isyanını kanlı bir şekilde bastırdı, ama kendisi de varlığını kaybetti. 1916 yılı ayaklanması, Türkistan halklarının bağımsızlık mücadelesinin unutulmaz abidesi olarak günümüze kadar yerini korumuştur. Bu milli mücadele hakkında Sovyetler Birliği’nde, Batı Avrupa’da ve Türkiye’de çok sayıda eser ve makale yayınlandı. Fakat bu güne kadar, bu milli mücadele tarihi hakkındaki dökümanları ve yazıları yansız (objektif) tahlil eden bir temel eser yazılmadı.

Bolşevizm Hakimiyeti Başlangıcına kadarki dönemde Türkistan

Rusya’da Şubat 1917’de çarizm rejimine son verildi. Rus Sosyal İttihatçılar Partisi ve Sosyal Demokratların sol kanadı hakimiyete geldi. 8 Mart 1917’de Petersburg’dan Taşkent’e gelen telgraflar Çarın tahttan indirildiği haberini getirdi¹⁶. Türkistan genel valisi Kropatkin, 12 Mart 1917 de Rus partilerine teşkilatlar kurma izni verdi. Bu partiler Taşkent’te 1. İşçi Vekillerinin Şurası, 2. Asker vekillerinin şurası, 3. Cemaat Teşkilatlarının Şurası gibi şuralar düzenlediler.

Bunlar, 17 Mart 1917’de birleşerek “İşçi ve Askerler Vekillerinin Sovyeti” teşkilatı olarak ortaya çıktılar. Türkistan müslümanları da kendilerinin teşkilatlarını kurdular. Taşkent’te 4-8 Nisan 1917’de Türkistan Müslümanlarının Birinci Kurultayı toplandı¹⁷. Kurultay, Türkistan Müslüman Merkezi Şurasını teşkil etmeye karar verdi. Mustafa Çokay bu merkezin başkanı olarak seçildi.

Bu kurultaydan sonra, Ceditçiler 10 Nisan 1917’de Şura-yı İslam teşkilatını kurdular. Münevver Kâri’yi başkan seçtiler. Mayıs ayında, Şir Ali Lapin başkanlığında Ulemalar Cemiyeti teşkil edildi. Şubat 1917 isyanından sonra, Taşkent’teki Ruslar Türkistanın idaresini ele geçirdiler. Ruslar, Türkistan halkının milli menfaatlerini hesaba almıyorlardı. Ruslardan oluşan İşçi ve Askerler Şurası Mart 1917’de Taşkent kurultayını düzenledi. Burada Türkistan’ı idare etmek meselelerini muhakeme ettiler. Ancak Türkistanın idaresini Türkistanlılara bırakma fikrine, pek sıcak bakmadılar. Kurultaya

¹⁴ Johanns Benzing, “Das Turkestanische Volk im Kampf um seine Selbstständigkeit”, *Die Welt des Islam*, 1937, Band XIX, s.127.

¹⁵ Mustafa Çokay, *1917-yıl Hatıra Parçaları*, Paris-Berlin 1937; Tursunov (13), s. 200.

¹⁶ George Safarov, *Kolonial’naya revolyutsiya. Opt Turkestana..* Taşkent, 1922, s. 194; Olzscha-Cleinow, *Turkestan*. Leipzig, 1942, s. 361.

¹⁷ *Türk Yurdu* dergisi, cilt 1-2, s.1917’e göre, bu kurultay Timurlular devrinden sonra ilk defa teşkil edilen kurultaydır.

katılan Ubeydullah Hoca, salondaki Rus liderlerinden aşağıdaki soruya cevap vermelerini talep etmişti: “*Rus partileri ne zaman Türkistanda kanun çıkarma yetkisini Türkistanlılara verecekler?*” Rus İşçi ve Askerleri vekillerinin şurası başkanı Belyakov ise bu soruya şöyle yanıt verdi: “*Böyle bir sorunu ortaya çıkarmak bir hakarettir. Daha, 1916 yılı isyanı unutulmadan, yeni bir isyan düşünüyorlar. Biz, burada sorulara cevap verebilmek için değil, (belki) ihtilali yaymak ve Türkistanda tesirli bir politika yürütmek için toplandık.*”¹⁸ Bununla Türkistan’da Rusya hakimiyetini sağlamak fikirlerini de açıkça bildirmişlerdir.

Rusya Sosyal İhtilalcilerinin hükümeti 7 Nisan 1917’de Türkistan Genel Valiliği nizamnamesinden vazgeçerek Türkistanı idare etmek için Vaktli Türkistan Hükümet Komutası’nı teşkil ettiler. Bu “komuta”daki dokuz kişiden, 5’i Rus, 4 ü ise Türk-Müslümanlardan oluşmuştu. Hükümetin, Türkistan komutasındaki müslüman üyeleri olan General Devletşin, Sadri Maksudî, Muhammedcan Tınışbayev, Alihan Bökeyhan Türkistan’ın idare edilmesinde tesirsiz kalmışlardır. General Devletşin, 1916’da Türkistan isyanını bastırmak ve Kuropatkine yardım etmek için gönderilmişti. Bökeyhan başkente gelmemişti. Tınışbayev, Yedi-su komiseri olduğu için Taşkent’e gelememiştir. Sadri Maksudî Mayıs 1917’de Taşkent’ten Petersbur’ga gitmiştir. Demek ki, Vaktli Türkistan Komutası’nın üyeleri olan Türk-Müslümanlar, Türkistan davasını anlamamışlar ve Türkistan’a karşı kardeşlik ellerini uzatmamışlardır. Rusya hükümetinin Türkistan komutasıyla Taşkent’teki Rus “İşçi, Asker ve Çiftçiler Sovyeti” arasında Türkistanı idare etmek meselesinde tartışmalar devam etmiştir. Taşkent’te teşkil edilen “Şura” (sovyet) Kerenskiy’in Türkistan komutası faaliyetlerini durdurmak hareketinde bulunmuştur.

Çarizmden Bolşevizme geçiş devrinde Türkistanlılar kendilerinin teşkilatlarını kurmaya ve gazetelerini yayınlama imkan bulmuşlardır. Eski Türkistan genel valiliğinde 1917’de 19 gazete yayınlanmıştır. Mayıs 1917’de Rus imparatorluğu içinde bulunan müslümanlar kendilerini Moskova’da Umum Rusya Müslümanları Kurultayı’nı topluyorlardı. Kurultayda, Rusya cumhuriyetinin devlet şekli ve kendi ülkelerinin idare usulünü tartışmışlardır.

Kurultayda iki akım ortaya çıkmıştı: Bir grup kurultay vekilleri (Kuzey Kafkasyalılar ve Tatarlar) Rusya federasyonu içinde kültür-muhariyeti istiyordu. Başka bir grup (Azerbeycan, Kırım, Başkurd ve Türkistanlılar) toprak muhtariyetini elde etmek fikrini taşımaktaydı. Azerbeycan’ın vekili Mehmet Emin Resulzade kurultay kararı için aşağıdaki teklifte bulunmuştur:

“Umum Rusya Müslümanlar Kurultayı Rusyanın devlet şeklini muhakeme ettikten sonra, müslümanların milli menfaatinin

¹⁸ Hayit, *Turkestan im 20. Jahrhundert*, s. 51.

korunmasına dair milli toprak federasyonu esasında Rusyanın demokratik cumhuriyeti olarak tanıyacaktır. Muayyen toprakları olmayan milletler için milli kültür muhtariyeti tanınacaktır.”¹⁹

Resulzade’nin bu karar teklifi 271 oya karşı 460 oyla kabul edildi. Kurultay, Türk ve müslüman halklarının milli menfaatlerini koordine etmek için Milli Merkezi Şura oluşturmaya karar verdi. Bu merkez 30 vekilden teşkil edildi. Türkistan’dan 12 kişi (eski Türkistan Genel Valiliğinden 7 kişi, eski Bozkır Genel Valiliğinden 5 kişi) Merkezi Şura üyesi olarak seçildiler. Milli Merkezi Şura, Rusya’nın içinde bulunduğu karmaşık durum yüzünden ciddi faaliyetlerde bulunamamıştır. Ekim 1917’den sonra iktidara gelen Komünist Sovyet rejimi 1918’de bu merkezi yasakladı.

Şubat-Eylül 1917’de eski Türkistan Genel Valiliğindeki, Türkistanlı Ceditçilerin teşebbüsüyle, Türkistanın geleceği meselesinde, bilhassa Türkistanın Türkistanlılar tarafından bir muhtariyet devleti olarak ilan edilmesi konusunda, bir kaç milli teşekküller kuruldu. Onların arasında Şura-yı İslam, Şura-yı Ulema, Miftah-ul Maarif, Turan, İttifak-ul-Müslimin, Ravnak-ul İslam teşkilatları vardı²⁰. Aynı zamanda “Türk Adem-i Merkeziyet Fırkası” da Türkistan muhtariyeti gayesini ileri sürüyordu. Bu fırkanın organı olarak Türkeli gazetesi, Rusya imparatorluğundaki Türk müslümanların işbirliği fikirlerini ileri sürmekteydi.

Türkistan milli teşkilatlarının 12-14 Temmuz 1917’de Fergana şehrindeki bir kurultayında, Türk Adem-i Merkeziyet Fırkası’nın kuruluşu kabul edildi. Bu partide Türkistan, Kazakistan, Başkurdistan, Kafkas halkları için *Toprak-Muhtariyeti devletleri* ve İdil Bölgesi, Kırım ve Rusya hudutları içinde yaşayan Türkler için *Milli-Kültür Muhtariyetini* ilan etmek fikirlerinin icra edilmesi hakkında bir sonuca geliniyor. Şura-yı İslam teşkilatının teşebbüsüyle 7-11 Eylül 1917’de Türkistan Müslümanlarının 2. Kurultayı toplandı. Kurultay, “Hakimiyetin, Rus İşçi, Asker ve Çiftçiler Sovyetine verilmesine razı olmadığı”nı bildirdi ve ayrıca “hakimiyet umum halk kuvvetine dayanan koalisyon esasında olmalıdır” diye karar verdi²¹. 17-20 Eylül 1917’de Taşkent’te devam eden Türkistan Müslümanları 3. Kurultayı, Türkistan ülkesinin toprak-milli muhtariyetini ilan etmeye karar verdi. Kurultay, Şura-yı İslam, Şura-yı Ulema ve Turan teşkilatlarını İttifak-ul-Müslimin adı altında birleştirilmesine karar verdi. Fakat, bu karar yerine getirilememiştir. Kasım 1917’de Taşkent’te müslümanların başka bir kurultayı toplandı. Kurultay, Türkistanın Milli Muhtariyet esasında idare

¹⁹ Gerhard von Mende, *Der nationale Kampf der Russland-Türken*, Berlin 1930, s.121-23, Dipnot 6.

²⁰ Dr. Dilara Aminova (yayınlayan), *Türkistan müstakıllığı ve Birliği için küreş sahifelerinden*, Taşkent 1996, s.24 (S. Azamhocayev’in, “İz istoriya bor’bi za Avtonmiyu Turkestana” konulu makalesinde).

²¹ Aminova, a.g.e., s. 26.

edilmesiyle ilgili 14 maddelik karar çıkardı. 1. Maddede, Türkistan vilayetlerinin Türkistan fedarasyonu adıyla idare edilmesi belirtilmiştir. Kurultaya 515 delege katıldı. Eski Bozkır genel valiliği dairesinde bulunan Turgay ve Ural vilayetlerinden gelen vekiller, bu vilayetlerin Türkistan Fedarasyonuna kabul edilmesini rica etmişlerdir.²²

Taşkent’teki Rus Sovyetinin 3. Kurultayı (114 Rus iştirak etmiştir) Türkistan’ı idare etmek için, Türkistan Halk Komiserleri Şurasını teşkil etmeye karar verdi. Kolesov, Sovyet Rus idaresine başkan olarak seçildi. Kolesov, 23 kasım 1917’de Petersburg’daki Rusya Halk Komiserleri Sovyeti’ne Türkistan için böyle bir kurumun teşkil edildiği hakkında haber vermiştir. Rusyanın Bolşevik hükümeti, Türkistan halkının isteğinin ne olduğunu hesaba almadan Taşkent’teki Rus idare teşkilatının bütün Türkistan için faydalı olacağını düşündü.

Böylece, Türkistanlı “koyunlar” Rusyalı “kurtlara” sunulmuş oldu. Türkistanlı liderler böyle bir tedbiri kabul edemiyorlardı. Taşkent’teki Ruslar ile Türkistanı idare etmek meselesini görüşüyorlardı. Ruslar, Türkistanlıların “hakimiyetin Türkistanlılara verilmesi” talebini reddediyorlardı. Artık Türkistanlılar için kendi kurultaylarını toplayarak Türkistan muhtar devletini teşkil etmekten başka yol kalmamıştı. Türkistan Milli Merkezi, Şura-yı İslam ve Ulemalar Cemiyeti Kokand şehrinde kurultay toplamaya karar verdiler. 9 Aralık 1917’de Kokand’daki Han-Sarayında Türkistan Müslümanlarının 4. Fevkâlade kurultayı açıldı.

Türkistan Milli Muhtariyet Devletleri ve Sonu

Kokand şehrinde devam eden 4. Türkistan Müslümanları Kurultayı, “Türkistan Muhtariyeti” devletini teşkil etmeye karar verdi. Muhammedcan Tınısbay devlet başkanı ve dahiliye veziri, Mustafa Çokay dışişleri bakanı, Ubaydullah Hoca savunma ve toplum güvenliği bakanı olarak seçildiler. Kurultay bunların yanında, 7 bakan ve 36 kişiden ibaret Halk Şurası seçti. Türkistan halkı muhtariyet devletini dualar okuyarak sevinçle kutlamıştır. 13 Aralık 1917’de Taşkent ahalisi sokaklarda “Muhtariyet Mübarek!” sloganı ile bayramlaşıyordu. Taşkent’teki Rus komutanlığı hürriyetçilere karşı ateş açtı ve gösteriyi kanlı bir şekilde bastırdı. Bununla, Sovyet Rusya rejimi mevcudiyetinin 36. gününde (1917 yılının 7 Kasım’ından 13 Aralık’ına kadar) ilk defa Türkistan hürriyetçileri karşı bir harekette bulunmuş oldu.²³

²² Kurultay kararı Türkistan’ın muhtariyet temeli hakkındaki 14 maddeden ibarettir. Bakınız: Baymirza.Hayıt, *Soviet Russian Colonialism and Imperialism in Turkistan as an Example of the Soviet Type of Colonialism of an Islamic People*, Ankara-Köln, 1965, ss. 22-24.

²³ Baymirza Hayıt, “December 19 for Turkestan is A Day of Freedom and Tragedy”, *The New York Tribune*, December 13, 1984.

Türkistan 1916'dan beri açlık ve sefalet içerisinde bulunmaktaydı. Muhtariyet hükümeti, Türkistan'ın ekonomik durumunu hızlı bir şekilde düzeltebilmek için çareler aramıştır. Maliye bakanı Şahislam Şahahmet, 15 Ocak 1918'de halktan 30 milyon som borç almak gerekliliğini devlet başkanı ve halk şurasına tavsiye etti. Bu düşünceye Devlet Başkanı Tınısbayev razı olmadı. O, aynı zamanda muhtariyet devletin savunma birliklerini teşkil etmek ve Kokand şehrindeki Rus bankasını müsadere etmek fikrini de kabul etmedi. Halk Şurası ise, Maliye bakanının teklifini kabul edip ve Tınısbayev'in tersine karar aldı. Bu olayın dolayısıyla Tınısbayev istifa etti. Tınısbayev'in düşüncesi "Taşkent'teki Sovyet Komünistlerini kızdırmamak" doğrultusunda idi.²⁴ Onun istifasından sonra Mustafa Çokay Devlet Başkanı olarak, Ubeydullah Hoca da Başkan Yardımcısı olarak seçildiler.

9 Şubat 1918'de Sovyet Rusya ordusu Kokand şehrini işgal etmek için şehre top ateşi açmaya başladı. Taşkent'teki Sovyet Komünistleri Türkistan Muhtariyet hükümetinden faaliyetlerini durdurmasını ve bir müracaatnameyle Türkistan halkını sovyet hükümetine itaat etmeye çağırmasını talep etmiştir. Devlet Başkanı Mustafa Çokay ve yanında bulunan bakanlar bu teklifi kabul etmediler. Sovyet Rusya ordusunun askerleri ve Ermeni Daşnak Partisinin askerî birlikleri 12 Şubat 1918, saat 11.40'da hükümet binasını ve şehri top ateşine tuttular. 20 binden fazla ev yanmış ve 10 binden fazla Türkistanlı ölmüştür. 13 Şubat 1918'de Kokand şehri polis müdürü Ergaş Korbaşı ve hayatta kalan başka polisler şehirden ayrıldılar. Bolşevikler, hükümet üyelerinden ve halk şurası üyelerinden 50 kişiyi tutukladılar. Hükümet üyelerinin bazıları kaçmayı başarabildiler. Bolşevik Ruslar, eski Çar Rusyası hakimiyetinin mirasçıları olarak ortaya çıktılar.²⁵ Türkistan muhtariyetine silah zoruyla son verilmesi 16 yıl devam eden (1917-1934) "Basmaçı" adlı millî mücadelenin başlamasına sebep olur.

Kokand şehrinde ilan edilen ve 63 gün (10 Aralık 1917'den 12 Şubat 1918'e kadar) yaşayabilen Türkistan Muhtariyeti aynı zamanda Türkistanın eski Bozkır Genel Valiliğindeki, 1917'den beri Kazak-Kırgız adıyla tanınan halkın Çarizm devrinden Bolşevizm devrine girilmesi esnasında nevi şahsına münhasır bir tekamül çizgisi oluşturmuştur. Geçici Rusya Demokratik hükümeti eski Bozkır Genel Valiliği'ni merkezî bir halde idare etmek

²⁴ Olzscha –Cleynow, *Turkestan*, 2. Baskı, Leipzig, 1942, s.381.

²⁵ Batı Avrupa'da Turkestan (Kokand) muhtariyeti hakkında ilk makale, Joseph Castagne tarafından, "Le Turkestan Depuis la Revolution Russe (1917-1922)" başlığıyla *Revue du Monde Musulman* dergisi, cilt 50 ve 51'de yazılmıştır. Mustafa Çokay, 1917 yılı *Hatıra Parçaları*, Berlin-Paris 1937 konulu risalesinde Muhtariyetin durumu hakkında bilgi vermiştir. Benim, *Die nationalen Regierungen von Kokand und der Alasch Orda* konulu basılmamış doktora tezim (Münster Üniversitesi 1950) bu konunun Batı Avrupadaki ilk ilmi tahlili sayılabilir.

istememiştir. Vilayetleri idare etmek için vilayet komiserleri tayin ediliyordu. Rusya hükümetinin 2 vilayetteki komiseri (Turgay vilayetinde: Alihan Bökeyhan, Yedi-Su vilayetinde Muhammedcan Tınısbay) Kazak Türklerindendi.²⁶ Diğer vilayetlerin komiserleri Ruslardan ibaretti. Kazaklar (Ruslar bunlara Kırgızlar demekteydiler) Temmuz 1917'ye kadar çeşitli vilayetlerde Kazak kurultaylarını teşkil ettiler. Fakat, Umum-Kırgız (Kazaklar) 1. Kurultayı 21-28 Temmuz 1917'de Orenburg şehrinde toplandı. Kurultay gündeminde 14 madde vardı. Bunlardan birincisi Rusyanın devlet şekliydi. Kurultay, Rusyanın demokratik federasyon parlamenter cumhuriyet devleti olarak teşkil edilmesine karar verdi. Gündemin ikinci bölümü Kırgızlar (yani Kazaklar) için toprak muhtariyeti verilmesi meselesiydi. Muhtariyet için karar verildi.²⁷ I. Umum Kırgız Kurultayı'nda Alaş adında bütün Kazakların birleştirilmesine karar verildi. Bununla Kazakların menfatini koruyacak bir millî parti resmen ilan edilmiş oldu. Bu partinin başkanı olarak da Alihan Bökeyhan seçildi.

5-13 Aralık 1917'de I. Umum-Kırgız Kurultayı başladı. Bu kurultay Alaş Orda adıyla bütün Kazaklar için muhtariyet ilan etti. Bu arada Alaş Orda devleti teşkil edildi. Alihan Bökeyhan devlet başkanı olarak seçildi. 6. maddede "Alaş Orda acele olarak Kazak-Kırgızların icra-i hakimiyetini ele almalıdır" diye yazılmıştır.²⁸

Alaş Orda hükümeti şehirlerde ve aullarda (köylerde) devlet hakimiyetini Kazaklar vasıtesiyle idare etme faaliyetinde bulunmaktaydı. Hükümet, Alaş Partisinin 10 maddeden ibaret olan programını uygularken,²⁹ Kızıl-Ruslar (Komünistler) ve Beyaz-Ruslar'ın etkisi altında kalıyordu. Alaş Orda hükümeti, 24 Haziran 1918'de "Alaş muhtariyeti hudutları içinde, Sovyet hakimiyeti tarafından verilen kararlar ve emirnameler (dekretler) geçersizdir" şeklinde bir kanun kabul etti. Ancak Komünist Sovyet rejimi bunu reddetti. Bolşevik Rusya aleyhinde bulunan Vaktlı Umum-Rusya hükümeti (Sibiryanın Omsk şehrinde) 4 Kasım 1918'de bir emirnameyle Alaş Orda hükümetinin mevcudiyetini inkar etti. Alaş Orda topraklarını idare etmek için, Geçici Rusya hükümetinin başvekaleti müessesesini teşkil etmeyi kararlaştırdı. Alaş Orda hükümeti böyle bir emirnameyle karşı karşıya kaldı. Birbirine düşman olan komünist Rusya ve Beyaz-Rusya, gaye

²⁶ M. Kozıbaev, yayın kurulu başkanı, *İstoriya Kazakhstana*, Almata, 1933, s. 286. Eserde Mustafa Çokay'ın Türkistan komiseri olarak tayin edililişinden bahsedilmiştir. Bu yanlıştır, çünkü o Türkistan komutasının üyesi bile değildi.

²⁷ N. Martinenko (yayımlayan), *Alaş Orda. Sbornik dokumentov*, Aykap Basımevi, Alma-Ata, 1992, s. 46-47.

²⁸ Martinenko, a.g.e., s. 69. Kurultayın malzemeleri bu eserin 62-75.inci sayfalarında yayınlanmıştır.

²⁹ Alaş'ın programının tüm yazısı: Martinenko, a.g.e., s. 88-91. Bu program, *Kazak* gazetesinin 21 Kasım 1917 sayısında ilan edilmiştir.

birliğinde bulunuyorlar. Alaş Orda muhtar devletinin Doğu bölgesini Sibirya'daki Anti-Kommunist Beyaz-Ruslar işgal ediyorlar. Alaş Orda'nın batı kısmı Şubat 1920'ye kadar Bolşevik Ruslara karşı savaş içinde bulunuyor. Bolşevik Ruslar, Kazak Türklerini idare etmek için Kırgız (=Kazak) Harbî-İnkılap Komitesi teşkil ediyor. İşbu Komite, 5 Mart 1920'de Alaş Orda hükümetinin faaliyetlerini yasaklıyor. Alaş Orda'nın bütün mülkleri Kazak Harbî-İnkılap Komitesi'nin mülkü olarak ilan ediliyor.

Böyle bir emirnameyi hazırlama toplantısına başkan olarak Pestkovskiy (Rus) ve dört Kazak (Aytiyev, Alibekov, Argançayev, Begimbetov) iştirak ettiler. Bunların imzalarıyla Alaş Orda'ya son verildi. "Alaş Orda"lılardan bazıları Sovyet hizmetinde bulunmuşlardır. Bazıları da Rusya Komünist Partisi üyesi olmuşlardır.

Bunların birisi, Alaş Orda muhtariyeti davasının tesirli lideri Ahmet Baytursun'dur. Baytursun, Sovyet Rusya Hükümetiyle Alaş Orda hükümetinin arasındaki münasebetleri konuşmak için Alaş Orda'nın vekili olarak Petersburg'da Sovyet liderleriyle müzakerelerde bulunmuştur. Lenin, Kırgız (Kazak) ülkesini Harp-İnkılap Komitesi vasıtasıyla idare etmek için verdiği bildiride ("dekret"te) Baytursun'u bu icra komutasının başkan yardımcılığı görevine tayin etmiştir. Baytursunov, 5 Nisan 1920'de Rusya Komünist Partisi Orenburg komutasına Komünist partisi üyeliğine kabul edilişi hakkında dilekçe yazmıştı ve komünist partisinin üyesi oldu.³⁰ Komünist partisi Baytursun'un, Komünist partisine üye olmasını, komünist gayesinin Kazak halkı arasındaki büyük zaferi olarak ilan etti³¹. Baytursun, Kazaklar arasında tanınmış ve Alaş Orda hareketlerinin rehberlerinden birisiydi. Onun Sovyetlerle birleşmesi Alaş Ordacıların gayelerine zarar vermiştir. O, 1919'dan 1936'ya kadar Sovyet rejimi hizmetinde bulundu. 1937'de Sovyetler onu ölüm cezasına çarptırdılar.

Eski bozkır Genel Valiliğinde yayınlanan Kazak (1913-1918), Alaş (1916-1918), Sariarka (1917-) gazeteleri, milli gayelerin tanıtılmasında büyük rol oynamıştır.³² Türkistan Muhtar Cumhuriyeti'nde ve Alaş Orda'da iki muhtar-ülkeyi birleştirme meseleleri çok muhakeme edilmiştir. Türkistan

³⁰ Kenes Nurpeyisov, *Alaş ham Alaş Orda*, Almatı 1995, s.244. Bu eserde 60 yıldan fazla zaman dilimi içerisinde Alaş hakkında kapalı tutulan kaynakların tahlilini yapmıştır. Alaş Orda hakkında batılı ülkelerdeki bilgiler az olduğunu dikkate alarak bu eser Türk dili ve başka dillere tercüme edilirse faydalı bir hizmet yapılmış olacaktır.

³¹ Mukaş Burabeav, *Obsçestvennaya Mysl' Kazakhstana v 1917-1940 godakh*, Alma-Ata 1991, s. 38; Kazakların muhtariyet yolundaki hareketleri ve onların karşısında bulunan kuvvetler hakkında bakınız: Dina Amancolova, "Kazakhskiy Avtonomizm i Rossiya", *İstoriya dvijeniya Alaş*, Moskova 1994, s. 214.

³² Daha geniş bir bilgi için bknz: *Uşkultay Subhanberdina, Kazak, Alaş, Sariarka. Mazmundalğan bibliografiyelik görsetkiş*, Alma-Ata, 1993

Muhtar Cumhuriyetinin liderleri Alaş Orda ile şartsız birleşme fikrini ileri sürdüler. Fakat, Alaş Orda'nın devlet başkanı Bökeyhan buna razı olmadı. Bökeyhan:

"Türkistan kendi başına muhtar olabilir. Bizim Kazaklarımızın Türkistan ile birleşmesini kabul etmeyen fikir de var. Biz Türkistan ile dindaş ve kardeşizdir. Kazaklar Türkistan ile bir muhtariyette bulunsa, muhtariyetin arabasına dev ile eşeği bağlamak gibi olacaktır. Bu arabaya güvenerek biz nereye gidebiliriz?"

düşüncesinde olduğunu belirtti. Bökeyhan Türkistan'ın mutaassıplığından (konservatizminden) korkmuştur.³³ Mustafa Çokay Türkistan Muhtariyeti ve Alaş Orda'nın dışişleri bakanı olması sebebiyle işbu iki hükümeti birleştirmek için hareket etmiş, ama muvaffak olamamıştır.

Buhara Emirliği Çarizm Hakimiyetinden Bolşevizm Hakimiyetine Giriş Devrinde

Buhara emiri Mir Alim Han Rusya'daki Şubat 1917 ihtilalinin Buhara'ya tesir edeceği kanaatinde değildi. Buhara Ceditçileri Buhara emirinden ıslahat (reform) beyannamesi ilan etmesini istiyorlar. Ceditçilerin bir grubu adına Feyzullah Hoca geçici Rusya hükümetinden Buhara'da ıslahat hareketlerine yardım talebinde bulundu. Rusya hükümeti bu dilekçenin ardından Buhara Emirliği'nde reform yapılmasına karar verdi. Petersburg'taki Rusya hükümeti Buhara Emirliği'nde reform tedbirleri alınması için 2 defa Emir'e ve bir defa Ceditçilere telgraf gönderdi. 30 Mart 1917'de Ceditçiler Feyzullah Hoca başkanlığında bin kadar kişiyle Buhara şehrinde gösteri yapmaya başladılar. Bu gösteri için hükümetten izin almadıkları gerekçesiyle Emir'in başveziri göstericilere karşı ateş açtırdı. Kaç kişinin öldüğü hakkında kesin bir bilgi yoktur. Bir grup Ceditçi, Kagan şehrindeki Rus kışlasına sığındı. Emirlik mahkemesi 18 Ceditçiye ölüme mahkum etti. Mart 1918'de Sovyet Rusyanın Türkistandaki askerleri Taşkent'teki Halk Komiserleri Sovyetinin başkanı Kolesov komutanlığında Buhara Emirliği topraklarına hücum etti. Kızıl Ordu, Buhara Emirliği ordusunun kuvvetli direnişi karşısında geri çekildi. Türkistan Sovyet hükümeti Buhara'nın müstakilliğini tanıdı. Ruslar, Buhara'dan aldıkları "askeri dersi" unutamıyorlardı. Kagan şehri, Komünist Parti Komutasının Başkanı Poltratskiy, Taşkent'te Sovyetlerin Nisan 1917'de devam eden 5.inci kurultayında "Eğer biz Buharayı yok etmezsek, o bizi yok edecek. Buhara emirliğini yok etmeyi geciktirmek bizim için ölüm demektir" diye beyanatta bulundu³⁴. Emir aleyhinde olan Ceditçiler 2 gruba ayrıldılar.

³³ Membet Koygeldiev, *Alaş Kozgalışı*, Alma-Ata 1995, s.340

³⁴ A. İşanov, *Buharskaya Narodnaya Sovetskaya Respublike*, Taşkent, 1969, s.130

Ceditçilerden bir grup Taşkent'te Buhara Komünist Partisini, diğer bir grup ise Genç-Buharalılar Komitesini oluşturdular. Sovyet devleti her iki grupla beraber çalıştı ve özellikle komünist grubuna çok yardımda bulundu.

Sovyet hükümeti 1919'da şöyle bildirmişti: “*Buhara Orta Asya'da inkılap için çok mühim bir meydandır. Bu asil inkılap için Buhara Orta Asya ve Hindistan için geçiş yolu olabilir.*”³⁵ Sovyet Rusya Buhara'da kendi hakimiyetini temin etmek için faaliyetlerine devam ediyordu. Bunu başarmak için Buhara Ceditçilerinin sol kanadını bir propaganda aracı olarak kullanıyordu. Sovyet Rusyanın Türkistan Cephesi Komutanı Frunze 28 Ağustos 1920'de Sovyet Rusya ordusunun Buhara Emirliği'ne girmesi emrini verdi. Ruslar 10 binden fazla asker, 46 top, 229 makineli tüfek, 4 zırhlı araba, 5 zırhlı tren ve 12 uçakla Buhara topraklarına saldırdılar. Sovyet ordusu 2 Eylül 1920'de Buhara şehrini işgal etti. Sovyet hükümeti böyle bir tecavüzü ihtilal olarak anlatmaya başladı. 6 Ekim 1920'de Buhara Halk cumhuriyeti ilan edildi. Ceditçilerin liderlerinden Mirza Abdülkadir Muhitdin devlet başkanı olarak seçildi. Sovyet Rusya Buhara Halk Cumhuriyetini Sovyetleştirme faaliyetlerinde bulunuyorlardı. Devlet başkanı Muhitdin 23 Eylül 1921'de görevinden uzaklaştırıldı. Maliye bakanı Osman Hoca Polat Hoca devlet başkanı olarak seçildi. Osman Hoca, Buhara Halk Cumhuriyetinin devlet başkanı olarak 76 gün (23 Eylül ile 9 Aralık arası) makamında kaldıktan sonra, 9 Aralık 1921'de Sovyet-Rusya aleyhindeki milli hürriyet mücadelesi tarafına geçti.³⁶ Moskova, 12 Haziran 1924'te Türkistan, Buhara ve Harzem devletlerinin topraklarını taksim ederek, Sovyet Cumhuriyetleri şeklinde Sovyetler Birliği'ne bağlanmasına karar verdi. Buhara Halk Cumhuriyetinin mevcudiyetine 13 Eylül 1924'te son verildi.³⁷

Hive (Harezmi) Hanlığının Bolşevizm Hakimiyeti Altına Girme Dönemi

Hive (Harezmi) Hanlığı'nda şubat 1917 ihtilalinden sonra 1910'dan beri Genç Hiveliler olarak kültür hareketinde bulunan Ceditçiler faaliyetlerini güçlendirdiler. Genç-Hiveliler Hive Hanı Asfendiyar Han'dan devlet idaresinin ıslah edilmesini rica ettiler. Asfendiyar Han, 5 Nisan 1917'de 50'ye yakın vekilden ibaret bir parlemanto teşkil edilmesine karar verdi. 26 Nisan 1917'de 32 mebusdan ibaret bulunan milli meclis toplandı. Genc Hive'lilerden Baba Ahun parlemanto başkanı, Mat Murat başbakan

olarak seçildi. Rusya'nın Hive Şehri Garnizon Komutanı Mir Badal, Genç Hiveliler aleyhinde çalışmaya başladı. O, Haziran 1917'de Başbakan Mat Murat ve 17 Genç Hiveliyi hapsedirdi. Cedidciler gizli olarak çalışmaya başladılar. Dört-Göl şehri Rusların Hive Hanlığı aleyhindeki faaliyetlerinin merkezi oldu. Yomut Türkmenleri kabilesinin başkanı Cüneyid Han 30 Eylül 1918'de Asfendiyar Han'a bir heyet gönderdi.

Han'ın kabul merasiminde Cüneyid Han'ın oğlu Asfendiyar Han'ı öldürdü. Öldürülen Han'ın kardeşi Said Abdullah “Han” olarak ilan edildi. Cüneyid Han, 21 Ekim 1918'de Sovyet Rusların askeri merkezi olan Dört-Göl şehrini kuşattı. Cüneyid Han'ın askerleri 11 gün devam eden savaştan sonra (bu savaşta Hivelilerden 1600 kişi ölmüştür) Cüneyid Han savaşı durdurdu. 28 Mart 1919'da Cüneyid Han Ruslara karşı tekrar savaş başlattı. Muharebeyi kaybetti. Cüneyid Han (Hive Hanlığı adına) ile Türkistan Sovyet Cumhuriyeti arasında 9 Nisan 1919'da barış anlaşması imzaladı. Türkistan Sovyet Cumhuriyeti, Rusya Sovyet Cumhuriyeti adına Hive halklarına kendi mükedderatlarını kendileri tayin etme hakkını tanıdı. Fakat sözkonusu anlaşma Ruslar tarafından bozuldu. Sovyet Rus Ordusu birlikleri 25 Aralık 1919'da Hive Hanlığı'na karşı askeri bir harekate başladılar. Hive şehri, 25 Ocak 1920'de işgal edildi. 1 Şubat 1920'de Hive Hanlığına son verildi. 30 Nisan 1920'de Hiva Hanlığının toprakları Harezmi Halk Cumhuriyeti olarak ilan edildi. Moskovanın, bu cumhuriyet aleyhindeki faaliyetleri sonucu 1924'te Harezmi Halk cumhuriyetinin varlığına son verildi. Harezmi Cumhuriyetinin toprakları ve halkı Özbekistan ve Türkmenistan Sovyet Cumhuriyetleri arasında paylaşıldı.

Sovyet Rusya Emperyalizminin tecavüzü sonucunda 325 yıl (1599-1924) varlığını sürdüren Buhara Devleti ve 302 yıllık (1622-1924) Harzem Devleti yok edildi.

Tabiidir ki, Türkistanın Çarizm devrinden Komünizm hakimiyetine alınma tarihi böyle kısa bir makaleyle tasvir edilemeyecek kadar geniş bir süreçtir. Bu konuda daha yıllar boyunca ciddi araştırmalara ihtiyaç vardır.

³⁵ *Jizn Natsional'nastey* (Moskova), No: 6, 25 Şubat 1919, s. 2; Baymirza Hayit, *Sowjetrussische Orienpolitik am Beispiel Turkestans*, Köln, 1962, s. 100.

³⁶ Osman hoca hakkında bkz: B. Hayit, “Osman Hoca Polat Hoca”, *Al-Muhacirun* (Münih), 1968, No:13, 14, s.14-25.

³⁷ Baymirza Hayit, “Buhara ve Hive Müstakilliğinin Bitirilişi tarihine dair bazı Eskertmeler”, *Milli Türkistan* (Düsseldorf), No.120 (1967), s. 16.

Muhtariyet'ten Muhacerete Türkistan Davası: Mustafa Çokay

Darhan Hıdıraliyev*
Almatı - İstanbul

I. Mustafa Çokay'ın Hayatı ve Siyasi Faaliyetleri Hakkında Kısa Bir Değerlendirme

Tarihin karışık dönemlerinde yaşamış, zor şartlar altında mücadele vermiş siyaset ve eylem adamının düşünce yapısını tespit etmek ve onu sistematik kalıplara sokarak değerlendirmek oldukça zor bir iştir.

Mustafa Çokay,¹ 7 Ocak 1891 tarihinde² Kazak Türklerinin Orta Cüz'üne mensup Kıpçak boyunun Toru(Toraygır) kabilesinin Şaştı dalının Boşay neslinin Canay kolundan³, Torgayolu Şoqay'ın ailesinde, Ak mescit (şimdiki Kazakistan'ın Kızıl orda) şehrinde dünyaya gelmiştir.⁴

1902 yılında Taşkent'e gelerek Rus Gimnazyumu'na yatılı olarak kaydoldu ve 1910'da okulu birincilikle bitirdi.⁵ Türkistan Genel Valisi'nin tercümanlık teklifini reddeden Mustafa Çokay, Çarlık yönetimin tehditleri karşısında burs alma hakkından vazgeçmiş ve kendi parasıyla Petersburg

Üniversitesi Hukuk Fakültesine kaydolmuştur.⁶ Genç Çokay, bu ısrarlı tutumuyla Türkistan milli mücadelesine ilk adımını atmıştı. Nitekim, Türkistan Ceditçilerinin rehberi Müftü Mahmud Hoca Behbudi: “bizi Devlet Duma'sında üniversite mezunları, bilhassa hukuk tahsil edenler temsil etmelidir”⁷ diyordu. Üniversite yılları oldukça faal geçmiştir. 1916 Türkistan ayaklanması sonrası bölgeye gelen Devlet Duma'sı üyelerine tercüman ve araştırmacı olarak yardım etmiştir. Bu ayaklanma sırasında büyük katliamlara maruz kalan Türkistanlılar, Mustafa Çokay'ın kendilerini Devlet Duma'sında temsil etmesi için ısrarlı tekliflerde bulundular⁸. Mustafa Bey, öğrenciliğini de ileri sürerek bu teklifi kabul etmemiş, ancak *Qazaq* gazetesi etrafındaki Alihan Bökeyhan(ov), Ahmet Baytursun(ov), Miryakub Dulat(ov)'ın ve Türkistan'da tetkikte bulunan Duma üyelerinin, özellikle Tevkeleev ile Müslüman Fraksiyonu üyelerinin ortak tavsiyesi ve teklifi üzerine 1916'da Duma'nın Müslüman Fraksiyonuna yanındaki siyasi büroya Türkistan temsilcisi olarak kabul edilmiştir.^{9,10} 1917 Şubat İhtilalini coşkuyla karşılamış, Rusya Müslümanlarının Geçici Merkezi Bürosu'nda görev almıştır¹¹. Bu dönemde Rusya Müslümanlarını ve Türkistanlıları alâkadar eden bütün konferans ve kongrelere aktif olarak iştirak eden Mustafa Çokay ve arkadaşlarının düşüncesi, rejimin değişmesi gerektiği üzerinde toplanmıştı. O zaman Çarlığın yıkılması, Rus inkılapçı demokrasisinin işbaşına gelmesiyle, Rus idaresinde Müslüman Türklere karşı olan bütün haksızlıkların giderileceğine ve gayr-ı Rus ülkelerinde geniş ölçüde “iç milli idare” kurulacağına, bu ülkelere devam eden Rus göçünün durdurulacağına inanıyorlardı.¹² Çünkü, Rusya'daki aydınlar, özellikle Devlet Duma'sındaki muhalif parti liderleri konuşmalarında hep demokrasiden dem vurmaktaydılar. Mesela, daha sonra Geçici Hükümetin Başkanı olan Kerenski, 1916 Türkistan ziyaretinde “Çar hükümetinin yürütmekte olduğu müstebit siyasetinde, Rusya demokrasisinin hiç bir

⁶ A.Oktay, “Mustafa Bey Çokayoğlunun Yaşlık ve Siyasi Hayatından Bir Parça”, *Türkeli*, Münhen, 1952. S.12, s.10; *Ayqap* dergisi 1912, N.13 sayısında Sırderya vilayeti, Perovsk (Akmescid) üyezdinen Mustafa Çokay'ın Petersburg'da yüksek tahsil yapmakta olduğunu okuyucularına sevinçle duyurmuştu. Bkz.: M. Qoygeldiyev, A. Nüsüphan, “Mustafa Şoqay cane Türkistan”, Mustafa Şoqay, *Tangdamalı I*, Almatı 1998, s.10.

⁷ Behbudi, “Duma ve Türkistan”, *Tüccar*, N.9.10.1907; nakleden: A.V. Pyaskovskiy, *Revolutsiya 1905-1907 Godov v Turkestane*, Moskva 1958, s.555.

⁸ Qalcan Qongratpayev., (10 kişinin imzası), “Büroğa Ekinçi Kisi Qoyu Turalı”, *Qazaq*, N:211, 31 Dekabr 1916.

⁹ “Qazaq”, “Büroğa Ekinçi Adam Qoyu Turalı”, *Qazaq*, N:210, 23 Dekabr 1916.

¹⁰ Basqarmadan, “Büroğa Ekinçi Adam Qoyu”, *Qazaq*, N: 203, 31 Oktabr 1916.

¹¹ N. Devlet, *1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Meclisi*, İstanbul 1998, s.76.

¹² Mustafa Çokay, *1917 Hatura Parçaları*, Ankara 1988, s.13.

* Darhan Hıdıraliyev (Master), İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü'nde doktora yapıyor.

¹ Kazakça telaffuzu “Şoqay”. Ancak, Mustafa Çokay'ın kendisi Türk, Rus ve Batı dillerinde yayınlamış olduğu eserlerine Çokay, Çokayoğlu ve Çokaev şeklinde imza attığı için biz en çok kullandığı Çokay'ı tercih ettik.

² Eski takvime göre 25 Aralık 1890.

³ Mustafa Çokay'ın bazı yazılarında müstear ad olarak kullandığı Canay, Mustafa Beyin 6 kuşaktan dedesidir. Bkz: Çokayoğlu Mustafa, “Qazaq Urugları Haqqında”, *Yaş Türkistan*, S:35, Oktabr 1932, s.21.

⁴ Mustafa Şoqay, Mariya Şoqay, *Estelikter*, İstanbul 1997,s.86 (Bundan sonra M.Y.Şoqay, *Estelikter*, şeklinde olacaktır); H. Oraltay, *Alaş Türkistan Türklerinin Milli Parolası*, İstanbul 1973, s.75.

⁵ Mariya Şoqay, *Estelikter*,s.97-8.

mesuliyeti olmadığını, Rus demokrasisinin devlet hakimiyetini doğrudan doğruya halk kitlesinin kendi eline geçmesi için mücadele verdiklerini ve Türkistanlıların hem Rus'larla beraber hak ve hukuktan istifade etmesi gerektiğini söylemiş idi".¹³

1-2 (14-15) Nisan 1917 tarihlerinde Orenburg şehrinde yapılan Umumi Kazak Kurultayına, 10 (23) Nisanda Taşkent'te yapılan Türkistan Vilayeti İşçi ve Askerler Şûraları Kongresine ve aynı ayın 17(30)'sinde 440 delegenin katıldığı Türkistan -Müslüman Kongresine¹⁴ katılan Mustafa Çokay, kongre sonucunda 24 Nisan tarihinde kurulan Türkistan Ülke Merkezi Müslüman Şûrası, diğer adıyla Türkistan-Müslüman Merkez Şûrasının başkanı oldu.¹⁵

Daha Şubat İhtilalinin coşkusu bitmemişti ki Ekim İhtilali koptu. İktidara gelen Bolşevikler, Mustafa Beyi telgrafla Taşkent'e davet ederek, yeni kurulmuş Sovyet Hükümetine katılmasını, hatta hükümet reisliğini üzerine almasını teklif etmiştir. Taşkent Bolşevik Hükümeti **Savnarkom** (Sovyet Halk Komiserliği) üyeleri Kolendzan ve Baranov vasıtasıyla yapılan teklife göre Musfata Çokay'a **Türkistan Komiserler Şûrası Başkanlığı** verilecekti.¹⁶ Mustafa Çokay, bu teklifi reddetti. 26-28 Kasım (8-10 Aralık) tarihleri aralığında Hokand'ta gerçekleştirilen IV. Türkistan Fevkâlade Ülke Kurultayına başkanlık etti¹⁷ ve kurultay sonucu ilan edilen Türkistan Milli Muhtariyetinin önce Dış İşler Bakanlığını daha sonra da Devlet Başkanlığını yaptı. Aynı tarihlerde, yani 5 Aralık 1917'de 82 delegenin katılımıyla Orenburg'da toplanan İl Umumi Kazak Kurultayında Türkistan'ı temsil etti.¹⁸ Kurultay, 13 Aralık 1917 tarihinde Demokratik Rusya çerçevesinde Alaş-Orda Milli Muhtar Hükümeti'ni ilan etti ve Mustafa Çokay, iki devletin birliğini koruma adına bu Hükümette de Dış İşleri Bakanı görevini üstlendi.

1918'in Şubat ayında Türkistan Milli Muhtariyetinin Bolşevikler tarafından işgal edilmesi sonucu Mustafa Çokay Fergana dağlarını aşarak, Bolşeviklerin Türkistan'daki merkezi olan Taşkent'e geldi. Burada

gizlenerek 1 Mayıs 1918'e kadar faaliyetlerine devam etti¹⁹. Mustafa Çokay, Taşkent'e hakim durumda olan Sovyet yönetimine karşı mücadele eden çeşitli Rus inkılapçı grupları arasında Türkistan Milli hareketine alâka uyandırmak amacıyla Rusça *Svobodnyy Turkestan* (Hür Türkistan) ve *Novyy Turkestan* (Yeni Türkistan) adlı gazeteler çıkarmıştır. Günlük gazete olan *Svobodnyy Turkestan*'ın bütün masraflarının teminini kendi üzerine alan Mustafa Çokay, bu gazetelerin sayfalarında müstear isimlerle çeşitli makaleler yazmıştır.²⁰

Rusya'yı Bolşeviklerden kurtarmak için Geçici Sibirya Hükümeti ile Bütün Rusya Kurucu Meclis Üyeleri Komitesi (KomUç)'nin Samara üyeleri 15-16 Temmuz 1918'de Çelyabinsk (Çelebi)'de toplanmışlardı. 20-25 Ağustos 1918'de ise Ufa Devlet Toplantısını düzenlemek üzere ilk hazırlık görüşmelerini gerçekleştirmişlerdi.²¹ Mustafa Çokay, bu toplantılarda Türkistan'ı temsil etmiştir.²² 8 (21) Eylül 1918'de Ufa'da "Devlet Danışma Toplantısı" açıldı. 130 ile 170 arasında delegenin katıldığı²³ bu toplantıya Samara'daki "KomUç" üyeleri, Sibirya Geçici Hükümeti, Ural (Yekaterinburg) Ülke Hükümeti, Rus Kozakları (Kazaçiler), Belediye ve Zemstvo (Mahalli İdareler), İç Rusya ve Sibirya Türk-Tatarlarının Milli İdaresi, Başkurt Hükümeti, Alaş Orda Milli Hükümeti ve kimi Bolşevik düşmanı siyasi partilerin temsilcileriyle birlikte ve Türkistan Milli Hükümetinin temsilcisi Mustafa Çokay katıldı. Türkistan'ın tamamı Bolşevikler istilası altında bulunduğu ve Türkistan Hokand Hükümeti de Sovyetler tarafından dağıtıldığından dolayı Mustafa Çokay, bu hükümeti yalnız bir "siyasi mülteci" sıfatıyla temsil etmekteydi.²⁴ Toplantı sonrası Omsk Direktoryası'nın kararlarıyla KomUç'un etkisiz hale getirildiğini ve bu kurumun Rusya'daki Müslüman azınlıklara hayat hakkı tanımadığını gören Mustafa Çokay, Yekaterinburg şehrinde Rusya Kurucu Meclisi delegeleriyle buluşuyor. Bütün Memleketlerin Kurucu Meclis Delegelerini

¹⁹ Y.T, *Türkistan'da Türkçülük ve Halkçılık (II. Bölüm)*, İstanbul, 1964, s.64; Bolşevikler Mustafa Çokay'ı öldürüne veya yakalayıp getirene 1000 Ruble hediye vereceklerini ilan etmişlerdi. M. Şoqay, *a.g.e.*, s.104.

²⁰ M.Delil, *Türkistan Türklerinin Büyük Milliyetçi ve Yurtseverlerinden Mustafa Çokay Albümü*, İstanbul 1942, s.2-3.

²¹ Nadir Devlet, *1917 Ekim İhtilali ve*, s.293.

²² Rossiyskaya Akademiya Nauk, *İz İstorii Rossiyskoy Emigratsii. Pis'ma A.Z.Validova i M. Çokaeva (1924-1932gg.)*, Moskva, 1999, s.6

²³ Nadir Devlet, *1917 Ekim İhtilali ve*, s.293. A. B. Taymas, *Rus İhtilalinden Hatıralar 1917-1919*, II Basım, İstanbul 1968, s.121.

²⁴ A. B. Taymas, *Rus İhtilalinden Hatıralar 1917-1919*, II Basım, İstanbul 1968, s.123; N. Devlet, Türkistan'ı temsilen Mustafa Çokay'la birlikte Mustafa Urazay (doğrusu Abdurrahman Orazay) ve Kafkasyalı S.A. Müftüzade'nin de toplantıya katıldığını yazmaktadır. Bkz: N. Devlet, *a.g.e.*, s.295.

¹³ "Yine aynı Kerenski, 1926'da muhacerette kendisini ziyaret eden M. Çokay'la konuşurken kendisine Andican'daki nutku hatırlatınca: "Acaba bu mümkün müdür? Öyle ise ne kadar büyük ihtiyatsızlık etmişim," diyebilecek kadar Rus şovenistidir". Mustafa Çokayoğlu, "Kerenski ve Türkistan Milli Haraketi, I.," *Yaş Türkistan*. S.: 9-10, 1930 Ağust-Sentabır, s.22-23.

¹⁴ A.Z.V. Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul, 1981, s.356.

¹⁵ M. Çokay, *a.g.e.*, s.23.

¹⁶ A. Oktay, "Türkistan Milli Muhtariyet Hükümeti", *Dergi*, Münih, 1960 S: 19, s.44-45.

¹⁷ İmzasız (Mustafa Çokay), "Tarihi Yeslemeleri", *Yaş Türkistan*, S:13, 1930 Dekabır, s.6-7.

¹⁸ M. Qoygeldiyev, *Alaş Qozğalı*, Almatı 1995, s.329.

temsil etmek üzere ortaya çıkan bu teşekkülde Mustafa Çokay başkan seçildi.²⁵ Bunun üzerine Amiral Kolçak, Direktorya tarafından tanınmayan hak-hukuklarını savunmak için²⁶ demokrasi mücadelesini veren Rusya Kurucu Meclisi Üyeleri Kongresi'ni dağıtarak, başta başkan Mustafa Çokay olmak üzere tüm üyelerin idam edilmesini emretti.

Kolçak hükümeti tarafından tutuklanıp, Ekaterinburg şehrinden Çelebi şehrine getirildiği zaman (22.11.1918) Mustafa Çokay, geçici hapisane olan demir yol vagonundan kaçarak Aralık ayının başlarında Vadim Çaykin ile beraber Orenburg'a ulaşıyorlar. Burada Orenburg Kazaçilerinden Kargin, Orenburg Kazaçilerinden erkan-ı harp miralayı Maxin, Rus Sosyalist Revolyutsiyoneri (SR) Vadim Çaykin ve Zeki Velidi (Toğan) ile gizli görüşmeler yaparak, Başkurt ordusu ile bir kısım Kazaçilere dayanarak, Türkistan'ı Kızılardan geri alma hareketini başlatmak için teşebbüs ederler. Ancak, "bir muhbir" tarafından ihanete uğrayan Mustafa Çokay, bundan sonra ülkesini siyasi muhacerette temsil etmeye karar veriyor.²⁷

İlk durağı olan Bakü'de düşündüklerini tam olarak neticelendiremeyen Mustafa Çokay, Gürcistan'ın başkenti Tiflis'e geçiyor.²⁸ 1 Mayıs 1919 tarihinde Tiflis'e ulaşarak, Sovyet karşıtı Ukrayna, Kafkasya ve Türk halkları birliğini oluşturmak için temaslarda bulunan Mustafa Çokay, bu üçlü ittifakın kurulmasına ön ayak olmuştu. Gürcistan devletinin yıkılmasıyla birlikte Avrupa'ya taşınan bu ittifak daha da güçlenerek "Promethee" hareketi olarak faaliyet göstermeye başlayacaktır.²⁹

Tiflis'e gelmekle beraber Mustafa Çokay, muhacerete çıkış gayelerinin birini teşkil eden yayın hayatına da aktif bir şekilde girmiş oldu. İlk olarak Kuzey Kafkasyalıların haftalık olarak çıkardıkları Vol'niye Gortsı (Hür Dağlılar) adlı gazetede çalıştı. Bu gazetenin baş muharriri Mustafa Çokay'ın eski dostu Dağıstanlı Ahmet Salihov idi. Aynı zamanda Mustafa Çokay ayrıca Bor'ba (Mücadele) adlı Gürcistan gazetesinde de çalışıyordu.³⁰ "Daha sonra, 1 Kasım 1919 tarihinden itibaren Türkistan ve Ukrayna Milli Merkezlerinin yardımı ile Rusça olarak Na Rubeje (Hudutta) adlı kendi aylık mecmualarını çıkarmaya başladı. Mecmuayı 6.sayıya kadar çıkarabildi.

²⁵ Rossiyskaya Akademiya Nauk, *İz İstorii Rossiyskoy Emigratsii...*, s.6.

²⁶ Omsk Direktoryası 22 Ekim 1918'de 'Alaş Orda' hükümetini de lağvetmiştir.

²⁷ Çokay oğlu Mustafa, "Orınga Kelmey Qalğan Bir İnkılabı Hareket", *Yaş Türkistan.*, S:62, Yanvar 1935, s.21-24

²⁸ Y.T, *Türkistan Milli Hareketi ve .*, s.32.

²⁹ Etienne Copeaux, "Prometeci Hareket", *Unutkan Tarih*, Haz. Semih Vaner, İstanbul 1997, s.23-24

³⁰ M. Şoqay, *a.g.e.*, s.174.

Mustafa Çokay mecmuanın baş muharriri idi. Bu mecmuada "M. Canay" ve "Celil" müstear isimlerle makaleler yazıyordu.³¹

1920 yılında Mustafa Çokay, Ahmet Salihov ile birlikte Dağıstanlılarla Türkistanlıların milli menfaatlerini temsil eden Yeni Dünya adında haftalık bir gazete çıkardılar. Mustafa Çokay, yine aynı yıl içinde önce haftada bir, sonra da iki defa çıkan ve özellikle Anadolu'daki Türk Milli hareketini destekleyen Şafak gazetesini yayınladı. Bu gazetenin son sayısı 23 Şubat 1921'de yayınlandı.³²

Mustafa Çokay bütün bu faaliyetlerde bulunurken Taşkent'ten bir telgraf alıyor. Daha önce Birlik Tuı adlı gazeteyi birlikte çıkardıkları arkadaşı Sultanbek Hocanoğlu tarafından gönderilen telgrafta Sovyet hükümetinin Hokand Muhtariyetçilerine genel af ilan ettikleri ve Mustafa Çokay'ın da bu aftan yararlanarak Taşkent'e geri dönebileceği yazılmakta idi.³³ Türkistan Halk Komiserliğinde önemli mevkide bulunan Sultanbek Hocanoğlu, Mustafa Çokay'ı yanına davet etmekteydi.

Ancak Mustafa Çokay kararlı idi. Yolunu istikametini çoktan çizmişti: Bolşevikler iş başında iken Türkistan'a dönmeyecek ve muhaceretteki faaliyetlerini devam edecekti. Tarih, Mustafa Çokay'ın bu kararında ne kadar isabetli olduğunu göstermiştir. Alihan Bökeyhan, Mir Yakub Dulat, Ahmet Baytursun gibi Alaş Orda liderleri aftan yararlanarak geçici belli görevler üstlenseler dahi daha sonra hepsi idam edildiler. Hatta bu davet sahibi, Sovyet yönetiminde aktif görevlerde bulunan Sultanbek Hocanoğlu dahi Turar Ruskulov'la beraber kurşuna dizilmiştir.

Serga Orjanikidze komutasındaki Bolşevik ordularının Tiflis'i işgal etmeleri üzerine 25 Şubat 1921 tarihinde Mustafa Çokay, eşi ile birlikte, kendisi ve Türkistan Milli Mücadelesi için yeni bir sayfa olan siyasi muhacereti Avrupa'da devam edebilmek için bir İtalyan vapuru ile İstanbul'a geldiler. Mustafa Çokay İstanbul'da büyük devletler nezdinde Türkistan meselesine dair temaslarda bulundu. Ancak işgalci kuvvetlerin yaptıklarını, çevirdikleri oyunları gören Mustafa Çokay İstanbul'da fazla kalamayacağını, Türkistan meselesiyle ilgili düşüncelerini burada icraata dökemeyeceğini anlıyor. İstanbul'da gördükleri, Türkiye hakkındaki müttefik tasarıları ve Türkiye'nin geleceği hakkında Türkistan Türklerinin görüş ve dileklerini bir muhtıra halinde müttefik kuvvetler komutanlığına verdi.

Bu arada Mustafa Çokay'ın peşini bırakmayan Bolşevikler, onu ele geçirmek veya kazanmak için çeşitli yollara başvurmaktaydılar: Onu

³¹ M.Delil, *Mustafa Çokay Albümü*, İstanbul 1942, s.3.

³² E.B. Özbilen, "Sovyetler Birliği Türklerinin Berlin'deki Siyasi Yayınları", T.D.A.D. Haziran 1985, S:36, s.179.

³³ Mambet Qoygeldiyev, *Tutas Türkistan ideası cane Mustafa Şoqayoğlu*, Almatı 1997, s.37.

ülkesine dönmeye ve görev almaya davet ediyordu, bunda muvaffak olamayınca da 1920-1921 tarihlerinde ona Türkiye'deki Sovyet Büyükelçiliğinde Müsteşar olarak çalışmayı teklif ediyordu.³⁴ Bu teklif bir bakıma çok cazip idi ve teklifi yapanlar da o sıralarda Türk yönetimini yanına çekmek için çaba sarf eden Sovyetlerin en üst düzey yönetimi idi. Ancak, Bolşeviklerin hilelerini yakından bilen ve ülkesini komünizm boyunduruğu altından kurtarmak için mücadeleyi sonuna kadar devam etme düşüncesinde olan Mustafa Çokay, kararlılığını devam etmiştir.

Mustafa Çokay'ın yurt dışındaki ilk açık teşebbüslerinden biri, Türkistan Müessisler Meclisini Toplama Komitesi vekili sıfatıyla 21 Şubat 1919'da Paris'teki **Versay Sulh Kongresine**, Rusya'da umum memleket tarafından tanınmış bir hükümet mevcut olmadığından, Türkistan'da yaşayan kavimlerin kendi isteklerini Rusya'da demokrat federatif Cumhuriyet çerçevesinde hür olarak izhar edebilmeleri temin edilmesi" diye göndermiş olduğu bir radyo-telgraftır.³⁵

Mustafa Çokay, 1919 Paris Barış Konferansı için Paris'e gelmiş bulunan Azerbaycanlı liderler Ali Mardan Topçubaşı, Ceyhun Hacıbeyli, Ukraynalı Petlura, Gürcü Şaraşidze'lerle buluşarak, birlikte eski ittifakı yeniden canlandırmak için zemin arıyorlar.³⁶ İstanbul'da ve diğer Avrupa kentlerinde yapılan girişimler sonucu gayri Rus mültecilerin önderleri, Varşova taarruzu ile Polonya ve Avrupa'yı Bolşevik tehlikesinden kurtarmış olan ve memleketinin müstakilliği için Rusya boyunduruğu altındaki bütün mahkum milletlerin kurtulmalarını şart bilen Mareşal Pilsudski³⁷ yönetimindeki Polonya'nın desteğini sağlamayı başardılar.

Promethee hareketi öncelikle çıkardığı dergide vücut bulur. On iki yıllık yaşamı boyunca derginin temel direkleri olan en üretken yazarları Mustafa Çokay'la beraber M. E. Resulzade, Georges Gvazava ve Kuzey Kafkasyalı hukukçu Mir Yakup Mehtiyev'dir.³⁸ Mustafa Çokay, başlangıçta muhtelif müstear isimlerle yazıyordu, 1928 yılı Mayıs nüshasından itibaren de kendi imzasıyla makaleler neşretti.

Promethee bir klüp gibi teşkilatlanmıştı. Temsil olunan her mülteci gurubunun ikişer asil üyesi birliğe seçiliyordu. Birlikte birleşen teşkilatlar

³⁴ Rossiyskaya Akademiya Nauk, *İz İstorii Rossiyskoy Emigratsii. Pis'ma A.Z. Validova i M. Çokaeva (1924-1932gg.)*, Moskva, 1999, s.6.

³⁵ Z. Velidi Togan, *Bugünkü Türk ili ve Türkistan'ın.*, s.481.

³⁶ Etienne Copeaux, *a.g.m.*, s.24-28.

³⁷ Bkz: Mustafa Çokay oğlu, "Mareşal Jozef Pilsudski", *Yaş Türkistan*, S:67, İyün 1935; M.E. Resulzade, "Josep Pilsudski", *Severnıy Kavkaz*, S:14, Varşova, 1935; İsrail Bey, "Metodı Osvoboditel'noy Bor'by J. Pilsudskogo", *Gortsı Kafkaza*, S:32, Oktyabr 1932; C.S. Kırimer, "Mareşal Pilsudski ile Mülakatlarım ve Hatıralarım", *Dergi*, S:13, Münih, 1958.

³⁸ Etienne Copeaux, *a.g.m.*, s.18-32.

hemen tamamen gayri Rus Milletinin ihtilal ve bağımsızlık döneminde önemli siyasal hareketleri yönlendiren tanınmış partilerdi. Promethee Birliği'ndeki başlıca isimler şunlardan ibarettir: Mustafa Çokay ve Osman Hoca Türkistan'dan, Gürcü Noy Jordania, Kırım Tatarlarından Cafer Seyit Ahmet, Kazan Tatarlarından Ayaz İshaki, Kuzey Kafkasyalı Said Şamil, Azerbaycanlı M.E. Resulzade ve diğerleri idiler.³⁹ Promethee'nin ilk yedi sayısı Ukrayna ve Kafkasya İttihadi'nı temsil ediyordu. Sekizinci sayısından itibaren "Ukrayna, Kafkasya ve Türkistan Milli Birliklerinin Neşri Efkârı" tesmiye olundu.⁴⁰

Mustafa Çokay Paris'te iken Türkiye'de bulunan fikir arkadaşları ile temas ederek önce Zeki Velidi, Osman Hoca ve sonra da Dr. Mecdettin Ahmet beylerin başkanlığı altında İstanbul'da Haziran 1927 tarihinde Yeni Türkistan⁴¹ adlı bir mecmuanın çıkarılmasına ön ayak oldu. Ancak, Türkistan davasını daha geniş kitlelere taşıyabilmek ve Avrupa'daki siyasi çevrelerce desteklenebilmek için misyon olarak Yeni Türkistan'ın yeterli olmadığını gören Mustafa Çokay, Aralık 1929 tarihinden itibaren Berlin'de Yaş Türkistan dergisini yayınlamaya başladı. Mustafa Çokay'ın baş muharrirliği altında çıkan Yaş Türkistan'ın yazı işlerini Tahir Şakir (Çağatay) ile Abdülvahab Oktay takip etmekteydiler. İstanbul'daki Yeni Türkistan'ın aksine Yaş Türkistan dergisi Türkistan Türkçe'siyle yayınlanıyordu.⁴²

Promethee'nin kurucularından olan Mustafa Çokay, ayrıca Milli Merkezleri Hareket içinde daha da yakınlaşmaya, birleşmiş bir istiklal cephesinin ve birleşmiş bir istiklal merkezinin etrafında toplanmaya davet ediyordu: "Kafkas, Ukrayna, Turkistan, İdil-Ural, Kırım ve istiklalcı Kazaçiler, hepimiz milli teşkilat güçlerimizin muhkem birliğini, birleşmiş müttelik merkezimizi oluşturmamız lazım. Bu merkez, her bir ayrı milli teşkilat kendi iç istiklalini koruduğu halde, ister Bolşevik, ister milli, Rus emperyalist cephesinin tamamına karşı mücadelede bizim milli istiklal birliğimizi ifade etmelidir."⁴³

Mustafa Çokay'ın bu çağrısına muhaceretteki dost matbuattan Yana Milli Yol (4. sayısı), İstiklal (9. sayısı), Yeni Turan (5. sayısı) ve Volniye

³⁹ Patrik Von Zur Mühlen, *Gamalıhaç ile Kızılyıldız Arasında*, Çev.: E. Bengi Özbilen, Ankara, 1984. s.20.

⁴⁰ Baş Makale (Z. V. Togan). "Birleşen Üç", *Yeni Türkistan*, s.1.

⁴¹ Ayşen Uslu, *Türk Matbuatında Türkiye ile Türkistan Arasında Edebi ve Fikri Münasebetler (1905-1937) (Yeni Türkistan ve Yaş Türkistan Dergilerine Göre, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, E.Ü. S.B.E, İzmir, 1997, s.15-17.*

⁴² E.B. Özbilen, "Sovyetler Birliği Türklerinin Berlin'deki Siyasi Yayınları", *T.D.A.D. Haziran 1985*, S:36, s.179.

⁴³ Mustafa Çokayoğlu, "Cephemizi Birleştireyik", *Yaş Türkistan*, S: 29, 1932 April, s.24-25

Kazaçestva (105. sayısında) gibi yayınlar tasdikleyici ve destekleyici makalelerle mukabelede bulundular.

Mustafa Çokay'ın ve diğer Promethee üyelerin ortak çalışmaları sonucunda Paris'te 11 Mayıs 1934 tarihinde Kafkasya, Türkistan ve Ukrayna Halkları Dostluk Komitesi kuruldu.⁴⁴ Ukraynalı A. Şul'gin'in başkan seçildiği Komitenin ilk oturumunda Mustafa Çokay başkan yardımcısı ve kurum muhasebecisi olarak görevlendirildi.⁴⁵ Komite çalışmalarını *Yaş Türkistan* devamlı olarak kamuoyuna duyurmakta idi.⁴⁶ Komite her türlü faaliyetlerin yanı sıra, mücadelelerini uluslararası resmi platformda da temsil etmek için her sene 'Milletler Cemiyeti'ne (Birleşmiş Milletler) müracaat etmekte idiler. Bunun yanı sıra, 18 Eylül 1934 tarihinden itibaren de her sene Sovyetler Birliği'nin 'Milletler Cemiyeti'ne kabulünü protesto ederek seslerini duyurmaya çalıştılar. 19 Eylül 1935'te yazılan ve Cemiyet başkanı Mösyö Edward Benes'e takdim edilen mektupta komite üyeleri daha önce kaleme alınan "Memleketimize tecavüz edip, askeri güçleriyle hakimiyet sağlayıp sadece terörle idare etmekte olan, tebaalarını köle derecesine düşüren, meşum siyaseti neticesinde zengin memleketlerimizi açlığa sevk eden Sovyetler Birliği'nin hiçbir şartsız 'Milletler Cemiyeti'ne kabul edilişi bizleri derin müteessir etmektedir", ifadelerini aynen tekrarlayarak, beyannameyi şöyle tamamlamışlardı: "Hakimiyetini birçok milletlere karşı tecavüz siyasetine dayandıran, bütün dünyanın istikrarını bozmak niyetiyle her memleket içinde iç savaş ve dünya inkılabı şiarını yaymakta olan bir hükümetin vekilinin Cenevre Büyük Müessesine üye olabilmesi, bizce Milletler Cemiyeti esas kanununa tamamen aykırıdır".⁴⁷

Mustafa Çokay, komitenin düzenlediği toplantı ve resepsiyonlarda siyasi, diplomatik ve askeri çevrelerle, üniversite ve gazeteciler dünyası ile kişisel ilişkiler kurarak, dikkatleri Türkistan davasına çekmek suretiyle değerlendiriyordu. Örneğin, Mustafa Çokay 8 Ocak 1930 tarihinde Fransa – Doğu Komitesi'nin teklifiyle "Türkistan Ahvalı" adlı bir bildiri sunar. Bu bildiri bilahare adı geçen komitenin yayın organında da yayınlanır.⁴⁸ Promethee'nin 26 Mart 1932 tarihli toplantısında "Türkistan'da Şubat

⁴⁴ İmzasız, "Obrazovanie KDNKTiU v Parije", Severny Kafkaz-Şimali Kafkasya, N:1, May, 1934, s.27.

⁴⁵ İmzasız, "Komitet Drujbi Narodov Kavkaza, Turkestana i Ukraynu", Severny Kafkaz, N:4, Avgust 1934, s.42.

⁴⁶ Bununla ilgili haberler için bkz: İmzasız(Haber), *Ukrayna-Kafkasya-Türkistan Dostluğu Komitesi Faaliyetlerinden* *Yaş Türkistan*, S:64, Mart, 1935, s.28-32; S:72, Noyabr, 1935, s.1.

⁴⁷ *Yaş Türkistan*, "Türkistan, Kafkasya ve Ukrayna Protestosu Metni ve Tercümesi", *Yaş Türkistan*, S:71, Oktabr 1935, s.10.

⁴⁸ İmzasız, "Paris'te Türkistan Axvalinden Bir Ma'ruza", *Yaş Türkistan*, S:2, Yanvar 1930, s.32.

İnkılabı"⁴⁹ hakkında bir bildiri sunan Mustafa Çokay, 23 Ekim tarihinde yine aynı Promethee idaresinde "Türkistan'da Ekim İhtilali"⁵⁰ başlıklı bir konuşma yapar. Bu arada, muhaceretteki Gürcüler tarafından Berlin'de tertip edilen toplantıda Türkistan hakkında bir bildiri sunar.⁵¹ Royal Central Asian Society'nin davetiyle 29 Mart 1933 tarihinde Londra'da Türkistan hakkında bir konuşma yapan Mustafa Çokay'ın bu konuşmasından Rusya'nın Türkistan'da yürüttüğü siyasete bakışını anlattığı kısım daha sonra *Yaş Türkistan*'da yayınlanır.⁵²

Türkistan'la ilgili tenkit yazıları ve konferansları için belge ve malzemeleri Mustafa Çokay, Bolşevik yazarların kitapları yanı sıra genellikle Türkistan'da yayınlanmakta olan *Kazakstanskaya Pravda*, *Aqcol*, *Enbekçi Kazak*, *Kazak Edebiyeti*, *Qızıl Özbekistan*, *Yeni Ferğana*, *Azat Buhara*, *Buhara Proleteryatı*, *Şarq Hakikati*, *Şuralar Türkmenistanı*, *Turkmenskaya İskra*, *Türkmenistan*, *Kızıl Yulduz*, *Avaz-ı Tacik*, *Rehber-i Daniş*, *Kurtuluş*, *Pravda Vostoka*, *Za Partiyu*, *Sovetskaya Step*⁵³ gibi rejimin resmi yayın organları olan Kazakça, Özbekçe, Türkmençe, Tacikçe, Uygurca ve Rusça matbuattan temin etmekte idi. Bundan dolayı, Mustafa Çokay'ın yönelttiği tenkitler çok isabetli ve Sovyet yöneticileri için de son derece rahatsız edici boyutta idi.

Hemen belirtelim ki, Sovyetler Birliğini, kendi yayın organlarında yayınlanan belge niteliğindeki makale ve araştırmalar ile tenkit eden⁵⁴ Mustafa Çokay ve onun Sovyet Türkistan'ındaki fikri uzantıları konumundaki 'Çokaycılarla' mücadelenin başında bizzat başkan Stalin bulunmaktaydı. Stalin'in emri üzerine Mustafa Çokay'ın Avrupa'daki tüm çalışmaları, makale ve konferansları Sovyet yönetiminin sıkı takibine tabi tutulmuştu. Örneğin, 1929'un Mayıs ayında **Promethee** grubunun organize etmesiyle Varşova'daki Doğu Bilimleri Enstitüsü, Sovyetler Birliği'nin iç ve dış siyasetlerine ilişkin bir ilmi konferans tertip edilmişti. Bu konferansta

⁴⁹ Çağatay, "Türkistan Hakkında Bir Ma'ruza", *Yaş Türkistan*, S:29, April 1932, s.26-27.

⁵⁰ İmzasız, "Paris'te Türkistan Hakkında Bir Ma'ruza", *Yaş Türkistan*, S:39, Fevral 1933, s.36.

⁵¹ *Yaş Türkistan*lı, "Berlin'de İki Mühim Ma'ruza", *Yaş Türkistan*, S:36, Noyabr 1932, s.34.

⁵² M.Ç., "Türkistan'ın İnkılap Altındağı Vaziyeti", *Yaş Türkistan*, S:43, İyul 1933, s.26-30.

⁵³ Bkz: Çokayoğlu Mustafa, "Mefkure Meydanında Güreş", *Yeni Türkistan*, S:?, s.5; Çokayoğlu Mustafa, "Türkistan'da Pahta Etrafında Küreş", *Yeni Türkistan*, S:1, Dekabr 1926, s.12-13; Çokayoğlu Mustafa, "Türkistan Sovyet Matbuatı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin 10 Yılı", *Yaş Türkistan*, S:49, Noyabr 1939, s.16.

⁵⁴ B., "Bibliografiya. Diktatura Proletariata v Turkestane", *Kavkaz*, S: 1/25, Yanvar 1936, s.39.

Mustafa Çokay, Sovyetlerin Türkistan'da uygulamakta olduğu müstemleke siyaseti hakkında bir bildiri sunmuştur. Siyasî muhacirleri ve özellikle Mustafa Çokay'ı dinlemek için Sovyet yönetimi bu konferansa İç İşleri Bakanlığına bağlı Doğu bölümünün başkanı general Goluşko ve üst düzey resmî ve askerî yetkililerin de içinde bulunduğu bir heyet göndermişti⁵⁵.

Sovyet idarecileri, Mustafa Çokay'ın fikirlerini Türkistan'a sokmamak için uğraşıyorlardı ve rejim aleyhtarı bulduğu herkesi de onunla irtibat kurmakla suçluyorlardı. 1927 İlkbaharı'nda Özbekistan'daki İşçiler Milli Eğitim Konferansı'nda Türkistanlı öğretmen ve talebelere şöyle denilmişti: “Yoldaşlar, şayet Mustafa Çokayev'in planları 1918'de başarılı ulaşıyorsa ne olurdu biliyor musunuz? Şu anda Mustafa Kemal idaresindeki Türkiye'dekine benzer şartlar altında yaşıyor olurduk”⁵⁶. Sovyetlerdeki “Çokaycılık” avcılığı, 1930'lardan sonra daha da arttı. Türkistan'da Sadullah Kasım,⁵⁷ Ramiz, Batu, Hansuvaroğlu gibi tanınmış isimlerin hepsi de “Çokaycılıkla” suçlanmıştır.⁵⁸ Kazakstanskaya Pravda gazetesinin 16,21 Temmuz ve 2Ağustos1936 tarihli sayılarında “halkın menfaati için ve halka hizmet edebilmek için komünist olan” tanınmış milliyetçi Kazak liderleri Sultanbek Hocabulu, Sımağul Sadvakkas ve Mendeşulu “Çokaycı” olarak suçlanıyordu⁵⁹. Hakeza, Sovyet yönetiminin istemediği mollalar da “Çokaycılık” suçlamasından nasiplerini almışlardı⁶⁰. “Çokaycılık”la suçlananlar sadece bu isimlerden ibaret değildi. Özellikle 1937-38'i yıllarda yapılan ‘genel tasfiye’ hareketinde Türkistanlı tüm aydınlar bu suçlamadan dolayı Parti ve teşkilat saflarından tasfiye edilerek öldürülmüştü. Hatta, Sovyet hükümeti, 5 yıllık program çerçevesinde gösterilen hedefe ulaşamayan ve verimli çalışamayan fabrika işçileri, çiftçiler ve kolhozcular da ‘Çokaycılık’la suçlanıyordu. Buna göre, Türkistan'da mevcut Sovyet müesseselerindeki tüm başarısızlıklardan Çokay sorumluydu. Kazakistan Sovyet Cumhuriyeti Propaganda İşleri Bölüm Başkanı İlyas Qabiloğlu, *Kazakstanskaya Pravda* gazetesinin 30 Aralık 1936 tarihli sayısında yayınlanan “Kazak Milliyetçilerine Ateş Edilsin!” adlı makalesinde şöyle yazıyordu:

⁵⁵ M.Qoygeldiyev, *a.g.e.*, s.43.

⁵⁶ Mustafa Chokaiev, “*Bolşevikler ve Afganistan*”, çev: E.B.Özbilen, Türkistan, S:9, s.13

⁵⁷ Mustafa Çokayoğlu, “Sadullah Kasım Muhakemesi”, *Yaş Türkistan*, S:6-7, İyun-İyul, 1930, s.12-21.

⁵⁸ Mustafa Çokayoğlu, “Türkistan Leninçilerine Cevap”, *Yaş Türkistan*, S:5-6, April-May, 1930, s.8.

⁵⁹ Mustafa Çokayoğlu, “‘Milli Aksü’l-İnqılâpçı’ mı, Yoqsa ‘Milli İnqılâpçı’ mı?”, *Yaş Türkistan*, S:83, Oktavir 1936, s.8-12.

⁶⁰ Mustafa Çokayoğlu, “*Türkistan Leninçilerine Cevap*”, s.8.

“1918’inci yılında gerici Hokand Muhtariyetini teşkil etmeye kalkışan meşhur ‘dişli Alaş-Ordacı’ların birisi malum Çokayoğlu Kazakistan’dan kovularak beyaz muhacerete gitmiş idi. İşte şu Çokayoğlu hariçten haram iplerini Alaş-Ordacı Kazak milliyetçilerinin kırıntılarına uzatmış bulunuyor. Emperyalizme satılmış bu Çokayoğlu Troçkiciler ve mürtet milli unsurlarla birleşerek casuslar, zararlı unsurlar ve provokatörden kendi ‘Çokay-faşistliği’ ajanlığı, casus ve zararlı unsurlar zümresini oluşturmaktadır... Bunu bilhassa bizim renkli metal endüstri merkezlerimiz (Qarsaqpay, Çimkent sanayi fabrikası ve benzeri yerler)de açığa çıkan zararlı faaliyetler kesin göstermektedir. Hıyanet, spiyonaj, zarar verme, ‘stahanovci’ başarılı işçi ve kolhozculara saldırılar- Çokay faşistlerinden olan Alaş-Ordacıların Troçkiciler’le birlikte düzenlediği zehirli faaliyetlerdir”.⁶¹

Bununla beraber, Sovyetlere göre Mustafa Çokay eğitim işlerini ele geçirmiş ve tiyatroya da talimat gönderiyordu.⁶² Kazakistan Eğitim Komiseri Temirbek Cürgenulu’nun *Kazakstanskaya Pravda* gazetesinin 11 Ocak 1937 tarihli sayısında yayınlanan makalesine göre, maarif ve kültür sahasındaki Sovyet düşmanları ‘Çokaycı’ ve ‘Alaş Ordacı’ milliyetçiler en çok mekteplerde yuva kurmuşlar. Onlar, ders müfredatı, dil ve atamalar meselelerinde ortaya çıkmaktadır. Amaçları da Kazak edebi dilini Rus dili tesirinden, Kazak halk kültürünü de Rus ‘proleter’ kültürü tesirinden korumak ve kurtarmak doğrultusundadır. Böylece milliyetçiler, Kazak halkını ‘umumi proleter kültürü yolundan’ ve ‘birliğinden’ ayırmayı düşünmektedir.⁶³

Bu ara Mustafa Çokay’ın yürüttüğü faaliyet ve yönelttiği tenkitler Komünist yöneticileri o kadar telaşlandırmış olmalı ki, Sovyet basınında Mustafa Çokay’ın şahsına yönelik ‘Kanlı Troçkicilerin müttefiki’, ‘faşistler’, ‘emperyalizmin köleleri’ gibi ibareleri ‘alçak’, ‘habis’, ‘rezil’, ‘it’ gibi “edepsiz Bolşevik edebi diliyle” süsleyen çirkin saldırılar da arttı.

Ancak, bu hakaretler dolayısıyla Mustafa Çokay üzülmeydi, aksine, davasına daha da sarılarak şöyle derdi: “Türkistan Milli Hareketi üzerine düşman tarafından atılan hücum ateşinin şiddetinden, vicdansızcasına saptırılan beyanat, yalanlarının sonsuzluğundan Türkistan milliyetçilerindeki

⁶¹ Baş Maqale, “Düşmanlarımız Bizim Faaliyetimiz Hakkında Ne Dediler?”, *Yaş Türkistan*, S:87, Fevral 1937, s.3-4.

⁶² Baş Maqale, “Düşmanlarımız Bizim Faaliyetimiz Hakkında Ne Dediler?”, *Yaş Türkistan*, S:88, Mart 1937, s.3.

⁶³ Tahir (Çağatay), “Türkistan’da Rusya Emperyalizmine Qarşı Türk Birliği”, *Yaş Türkistan*, S:90, May 1937, s.2-3.

mukavemet gücü ve düşman mefkuresinin iflası hakkında yanılmaz netice çıkarmak mümkündür".⁶⁴

1939 yılında II. Dünya Savaşının başlamasıyla birlikte Yaş Türkistan dergisinin yayını sona erdi. Eylül 1939'da Almanya'nın Polonya'ya saldırması ile Promethee de çok değerli bir desteğini yitirir. 1940'ta Alman ordularının Paris'i işgal etmesi ile de desteksiz kalan derginin yayınına son vermek zorunda kalır. Polonya'nın işgali ve onun Almanya ile Sovyetler tarafından paylaşılması kadar, bunun üzerine yapılan Alman-Sovyet Saldırmazlık Paktı da Promethee üyelerini büyük hayal kırıklığına uğratmıştır. Mustafa Çokay, arkadaşları A.Şul'gin, Mir Yakup ve Noe Jordania ile birlikte muhaceretteki tüm yurttaşlarını Alman-Sovyet koalisyonuna karşı birlik olmaya çağırırlar. Promethee dergisinin Nisan 1940'ta çıkan son sayısı Finlilerin kahramanca direnişinden de esinlenerek okurlarını "veba ile kolera arasında" seçim yapmamaya çağırır.⁶⁵

Mustafa Çokay, II.Dünya Savaşı öncesi çok sıkıntılı günler geçirdi. Morali çok bozuktur. Özellikle Almanya'nın Sovyetlere savaş açtığını duyduğu gün çok dengesiz hareketler yapmıştı.⁶⁶ Alman-Sovyet savaşı başladığı gün, yani 22 Haziran 1941 tarihinde saat üç sıralarında Alman askerleri Mustafa Çokay'ı Nogent'teki evinden alarak toplama kampına götürdüler. Mustafa Çokay, Prof. Von Mende'nin isteği üzerine 14 günlük esaret hayatını ayrıntılarıyla yazdı.⁶⁷

Harbin ilk aylarında Alman ordusunun eline 4,5 milyona yakın kızıl asker esir düşmüştür, bu muazzam esir kitlesini yerleştirmek ve beslemek için Almanlarda herhangi bir hazırlık mevcut değildi. Almanlar, ele geçirdikleri bu esirleri değerlendirmek istiyordu. Bu hedefe ulaşmak üzere Mustafa Çokay'ın Türkistanlılar üzerindeki nüfusundan istifade etmek için Fransa'da tutuklu bulunduğu kamptan çıkarılmasını sağladılar. Yüzbaşı Andreas Mayer-Mader'le birlikte Von Mende'nin başkanlığında Mustafa Çokay esir kamplarına giden komisyonlara katılmak ve Türkistanlı esirlerin listelerini çıkarmak, mektuplarını okumak ve dilekçelerini tercüme etmek üzere Berlin'e getirildi. Berlin'e hareket öncesi Temmuz ortalarında Almanlar Mustafa Çokay'a radyo vasıtasıyla Türkistan'a ve Türkistanlılara hitap etmesini teklif ettiler. Mustafa Çokay, Türkistanlıların son durumlarını ve ruhi haletlerini bilemediğini ileri sürerek bu teklifi reddetti, ancak Türkistanlı esirlerle yüz yüze görüşebileceğini ileri sürdü.⁶⁸

64 Baş Maqale, "Bolşevik Yalğan ve Behenatları", *Yaş Türkistan*, S:68, İyul 1935, s.5.

65 Etienne Copeaux, *a.g.m.*, s.31.

66 M.Şoqay, *a.g.e.*, s.192-194.

67 Notlar için bkz: Tahir Çağatay, *Türkistan Kurtuluş Hareketiyle İlgili Olaylardan Sahneler*, İstanbul, 1959, s.20-34.

68 Tahir Çağatay, *a.g.e.*, s.20-21.

Tutsak Türkistanlılarla görüştüğü zaman: Benim başlıca vazifem, sizleri çeşitli meslekî işlere yerleştirmek olacaktır. Gelecek vatanımız Türkistan'ı kurmak için meslek sahibi olmalısınız",⁶⁹ diyen Mustafa Çokay, Türkistanlı esirlerin savaşta Kızıl Orduya karşı kullanılmasına karşıydı. Ona göre, Türkistanlılar esir kamplarından alınarak meslek sahibi yapılmalıydı ve Almanların Sovyetleri yendiği takdirde – ki, o zamanki savaş meydanlarındaki vaziyet bunu göstermekteydi, Türkistanlılar kendi vatanlarını idare edebilecek milli kadroya sahip olmalıydı. Mustafa Çokay bunun için çalışıyordu. Ancak, esirler esir edenin emrindedir. Almanlar bu teklife sıcak bakmıyorlardı. Bunun üzerine Mustafa Çokay, Türkistan Lejyonu'nun kurulmasını iki şartla kabul edebileceğini ifade ediyor:

1. Milli kadroların hazırlanması için Türkistanlıların eğitime tabi tutulması,

2. Türkistan sınırlarına ulaşınca kadar 'Lejyon'un Kızıl Orduya karşı kullanılmaması.⁷⁰ Almanlar, tabii ki bu teklife "evet" demezdi.

Kasım ayının sonuna doğru Mustafa Çokay, Çenstohau'daki kamplara çok miktarda Türkistanlı, Kafkasyalı esirlerin getirildiğini duyunca komisyonla beraber Çenstohau'a hareket etti. Buradaki çalışmaları sırasında yüzlerce Türkistanlı esirleri ve daha sonra dünyaca ünlü tarihçi olacak Dr. Baymirza Hayit'i de ölüm kampından kurtarmıştı.⁷¹

Mustafa Çokay'ın da aralarında bulunduğu Komisyon çalışmalarının bitmesi üzerine kamp kumandanlığı, komisyon üyelerini hastaneye benzeyen bir binaya toplayarak, esirler arasında tifo hastalığının tehlikeli bir süratle arttığını söyleyerek iki hafta karantinede kalacaklarını bildiriyor.⁷² İşte bu bekleme devresinde Mustafa Çokay, bir arkadaşı vasıtasıyla gönderdiği açık mektupta Tahir Çağatay'a şöyle yazmaktadır: "Buradaki temaslarım sona ermiştir. Ben Paris'e dönmek kararımdayım. ...Almanya'daki bizi ilgilendiren meseleler hakkında bilgi edinmek istediğinizde doğrudan doğruya bu işleri üzerine almış bulunan Veli Kayum'a müracaat etmelisiniz"⁷³. Mustafa Çokay, Nazilerle anlaşamayacağına kanaat getirip kamptan dönmeye karar verdiği zaman da 'tifos' hastalığına yakalanmıştı. Hastaneden yapılan resmi

69 Karis-Bey, "Moya Vstreça s Mustafa Bey", "Yaş Turkestan" Pamyati Mustafa Çokay-Beya, Parij 1949-1950. s.27-28.

70 A.Bakirov, "Türkistan Ulttıq Komiteti cane Mustafa Şoqay Turalı", *Egemendi Qazaqstan*, 16 Qangtar, 1996.

71 Bkz: E. Cihangir, "Dr. Baymirza Hayit'in Hayat Hikayesi", R. Ekşi, E. Cihangir, *Dr. Baymirza Hayit Armağanı*, İstanbul 1999, s.42; E. Cihangir, *Yeni Çağ Türkistan Tarihi Kaynakları ve Dr. Baymirza Hayit*, İstanbul 2000, s.28.

72 Ali Kantemir, "Mustafa Çokay Hakkındaki Hatıralarım", *Milli Türkistan*, Düsseldorf, Kasım-Aralık, 1963, S:99, s.25.

73 Tahir Çağatay, *a.g.e.*, s.14

açıklamaya göre 27 Aralık 1941 tarihinde akşam saat 18:00'da Mustafa Çokay tifo hastalığından kurtulamayarak vefat etti.

Saadet Çağatay'ın ifadesiyle, "işin içyüzü hiçbir zaman belirlenmeyecek olan bu talihsiz ölümle, Türkistan'ın feci bir tarihi devrinde parlak bir sima, yeri doldurulamayan bir siyaset adamı, ne yazık ki, bir oyuna kurban gitmişti"⁷⁴.

Mustafa Çokay'ın naaşı halen Berlin'deki Türk mezarlığında bulunmaktadır. Kazakistan hükümeti,bağımsızlığını kazandıktan sonra Mustafa Çokay'a sahip çıktı⁷⁵ ve naşını sevgili yurduna getirmek için resmi müracaatlarda bulundu. Bu istek Alman makamlarınca yerine getirilirse, Mustafa Çokay'ın kabri Türkistan'ın manevi dinamiklerinden olan Hoca Ahmet Yesevi'nin yanında, Türkistan şehrinde bulunacaktır⁷⁶.

II. MUSTAFA ÇOKAY'IN DÜŞÜNCE SERÜVENİ

A. Muhtariyetten İstiklale

Çarlık rejimi, Geçici Hükümet ve Milli Muhtariyetler, Bolşevik ihtilali ve Sovyet yönetimi ve nihayet muhaceret gibi bir birinden farklı devrelerde yaşamış olan Mustafa Çokay'ın düşünce serüveni muhaceret öncesi "muhtariyet", muhaceret sonrası "istiklal" olarak gelişme kaydetse dahi, bütün bunlar tek bir ülkü-Türkistan davası, Türkistan Milli Mücadelesi çerçevesinde şekillenmiştir.

Çok genç yaşına rağmen temkinli, olgun, gerçekçi ve uzlaştırmacı kimliğe sahip olan Mustafa Çokay'ın kimliği aynı zamanda düşünce dünyasına da yansımıştır. 26 yaşında Türkistan Milli Şûrası Başkanlığını ve Hokand Türkistan Milli Muhtariyetinin Cumhurbaşkanlığını yapmış olan Mustafa Çokay uzlaştırmacı olgunluğunu ve fikri tutarlılığını hayatının sonuna kadar aynı çizgide devam ettirmiştir. "Türkistan Davasını" Rusya Devlet Duma'sı Fraksiyonunda, Geçici Hükümet Komitesinde, Hokand ve Alaş-Orda Milli Muhtariyetlerinde, Sovyetlerin ilk devresinde ve Avrupa'da temsil etmek şerefi Mustafa Çokay'dan başka hiç bir Türkistanlıya nasip olmamıştır.

⁷⁴ Saadet ve Tahir Çağatay'lar, Mustafa Çokay'ın öldürüldüğüne inanmaktaydılar. Bkz: S.Çağatay, "Önsöz", Mustafa Çokay, 1917 *Hatıra Parçaları*, Ankara, 1988, s.6; Tahir Çağatay, a.g.e., s.12-21; En son Dr. Baymirza Hayit de Mustafa Çokay'ın zehirlenerek öldürüldüğünü teyit etmiştir. Bkz: E. Cihangir, "Mustafa Çokay Kimdir?", Maria J. Çokayeva, *Mustafa Çokay'ın Hatıraları*, Haz: E. Cihangir, İstanbul 2000, s.13.

⁷⁵ M. Joldasbekov, "Mustafa Şoqay Turalı", *Egemendi Qazaqstan*, 13.04.1995; Türkçe çevirisi hakkında bkz: M.Joldasbekov, "Mustafa Çokay Hakkında", çev: M. Kırımlı, TK, S:407, Yıl:XXXV, Mart 1997,s.176-183.

⁷⁶ Qaldarbek Naymanbayev, "Mustafa Şoqay Süyegi El Toprağına Orala ma?", *Egemendi Qazaqstan*, 13.12.1996.

Muhaceret öncesi karşımıza düşünce adamından çok eylem adamı ve siyasetçi olarak çıkan genç Mustafa Çokay'ın fikrî yapısını "Türkistan ve Muhtariyet" düşüncesi etrafında değerlendirmek mümkündür.

Akla şöyle bir soru gelebilir: Çarlık yönetim yıkılmış ve fırsat ele geçmiş iken neden Mustafa Çokay ve arkadaşları tam bağımsızlık fikriyle yola çıkmadılar da muhtariyet ilanı ile yetindiler?

Mustafa Çokay'a göre, "Milli Kurtuluş hareketi yolunda atılan cesaretsiz adım"⁷⁷, olan Milli Muhtariyet fikri aslında zaman ve zeminin olumsuz şartlarından, Türk boylarının oturduğu coğrafi dairenin vaziyetinden, Rus demokrasisine olan inanç ve kendi güçlerine olan güvensizlikten⁷⁸ kaynaklanmıştı. Aslında, o günkü Türkistan'ın genel manzarasına bakıldığı zaman G. Von Mende'nin isabetli olarak belirttiği gibi, "*Rusya Türk-Müslümanları için Şubat ihtilalinin on yıl erken patladığı*"⁷⁹ kanısına varmak mümkündür:

Türkistan'da o zaman dehşetli açlık hüküm sürmekte idi. Demiryolları Rus askeri hükümeti ve Rus işçileri elindeydi. Bütün Türkistan'da muasır savaş aletlerini kullanabilecek bir nefer kişi bile yoktu. Bütün bu ağır şartlar bir tarafa, memleket için en mühim olan idare şekli konusunda da Türkistanlılar arasında oy birliği yoktu... Türkistan'da etkili bir konuma sahip olan Şir Ali Lapin önderliğindeki Ulema Cemiyeti Rus monarşistlerle anlaşmalarına rağmen yenilikçilere karşı oldukça tavizsizdi.⁸⁰

Mustafa Çokay, bu çekişmeleri *Hatıralar*'ında şöyle anlatmaktadır: "Bizim yolumuza iki engel dikilmişti. Bunların biri, milli hareketimizin esas düşmanlarıydı. Diğeri ise, bizim geri kalmışlığımız ve teşkilatlı hareket için tecrübemizin yetersizliği idi. Bu iki engelin en korkuncu da ikincisiydi... Milli teşkilatlar uruğ(boy/aşiret) teşkilatı esasında kurulmuş olduklarından, çoğunlukla birbiriyle anlaşamadıklarından, netice olarak Rus işçi ve asker şûralarının Türkistan aleyhine düşmanca hareketlerini kuvvetlendirmekte idiler"⁸¹... "İnkılap bizim için kurtuluş ve milli faaliyet meydanı kapılarını açar gibi oldu. Ancak, uzun zaman karanlıkta kalan bir kişinin aniden ışığa çıkınca gözünü açamadığı gibi, uzun zaman Çarlık müstemleke siyaseti karanlıklarında sürünen bizler de inkılabın getirdiği hürriyet aydınlığına çıkar çıkmaz gözlerimiz kamaşıp, birden bire doğru yönü bularak gidemedik. Zaafımız, bazı arkadaşlarımızı Rus İnkılapçı Demokrasisiyle birlikte

⁷⁷ Baş Maqale, "Muhtariyetten İstiklalğa", *Yaş Türkistan*, S: 13, 1930 Dekabr, s.1.

⁷⁸ Mustafa Çokayoglu, "17 Qat Qum Astında Qalgır Yaramas Bir Hareket", *Yaş Türkistan*, S: 63, 1935, s.17-18

⁷⁹ A. Bennigsen- Ch. Quelquejay, *Sultan Galiyev ve Sovyet Müslümanları*, Çev.: N. Uzel, İstanbul 1981,, s.55.

⁸⁰ Mustafa Çokayoglu, "Bir 'İlmi' Yalğanğa Qarşı", *Yaş Türkistan*, S:26, 1932 Yanvar, s.11.

⁸¹ M. Çokay, 1917 *Hatıra Parçaları*, s.25

yürümeyi yer tutmaya mecbur etmekte idi... Diğer bir kısmımız, belki de çoğunluk ise, siyasi başarısını dua ile kazanabileceğine inanmaktaydı. Tabii bu istikamet her ikisi de yanlıştı. Benim mensubu olduğum birinci grubun yanlış, Fin ve Polonyalılarından başka, bütün gayrı Rus halkların milliyetçi aydınlarının umumi, ortak bir yanlışlığıydı... Bu, Rus mektebinden çıkmış kişilerin özel yanlışlıkları değil, umumiyetle Rus çengelinden kurtulup, kendi başına milli devlet kurmaya olan inancın azlığından doğan genel bir yanlışlıktı. İkinci grubun yanlış da başka türlü idi. Rusya'ya sadık kalan bu grup, Milli Muhtariyet meselesi gaye ve hedefini ancak dini mesele olarak düşündü. Halkı dini bayrak altında mücadeleye çağırdı... Birinci grup inkılabın Rusya müstemleke sisteminden kurtuluş yolunu açtığını düşündü; Bu yolda ilk adım olarak siyasi muhtariyet meselesini ortaya koydu. İkinci grup, inkılap sayesinde gelişme taraftarlarının(yenilikçilerin/Ceditçilerin) güçlenmesinden korktu. İlerici gelişme taraftarlarının, küçük bir ihtiyatsızlığını deve gibi büyütüp, onu halka “din düşmanlığı” olarak göstermeye çabaladı. Bu grup, İnkılap hükümeti tarafından yapılan bütün iyileştirme ve düzeltme tedbirlerini, yalnız kendi fikirlerince, şeriata uyup uymadığı noktasından araştırmaya gayret etti”⁸².

Milli teşkilatlar arasındaki bu tip anlaşmazlıklar mücadeleyi zayıf düşürmekte ve işleri karıştırmakta idi. Münevver Karî başkanlığındaki Şûra-yi İslamiye ile Ulema Cemiyeti'nin arasını bulma yolundaki çalışmalar ise hiçbir türlü fayda vermiyordu⁸³. Bu anlaşmazlık Taşkent Şehir Meclisi seçiminde daha da arttı ve açık bir mücadele şekline aldı. Mayıs 1917'de Taşkent Şehir Meclisi seçimi yapıldı. Muhafazakar-kadimciler şehir parlamentosunda altmış sandalye kazanmışlardı. Ancak, Ulema Cemiyeti tarafından Taşkent Şûrası için seçilecek olan Rus adaylar Markov ile general Likoşin idi. Markov, inanmış bir monarşist idi. Likoşin ise 1916 yılı halk ayaklanması sırasında Semerkant bölge valisi idi; 4.000 ayaklanmacıyı mahkemesiz ve keyfi bir surette kurşuna dizdirmişti. Markov seçimi kazanınca, Mustafa Çokay ile Ubeydullah Hoca Ulema Cemiyeti ile konuşmaya karar veriyor. Şeyhand Tahur mescidi avlusunda gerçekleşen toplantıda kadimciler uygunsuz sözlerle Şûra-yi İslamiye'ye saldırınca Ubeydullah Hoca: “Bir Rus monarşistini Taşkent'in belediye başkanı seçen siz Ulema Cemiyeti mensuplarısınız, utanın!” diye bağırınca, Ulema Cemiyeti'nin hatibi, Ubeydullah Hoca'ya : “Rus Monarşisti Markov, Ceditçi Ubeydullah Hoca'dan daha iyidir”, cevabını vermişti...⁸⁴

Ayrıca, Mustafa Çokay'a göre, bu dönemde “sadece Türkistanlılar değil, Leh ve Finlerden başka hiç bir halk milli kurtuluşunu derhal talep etmeyi düşünememişti. Hatta, bunca zaman geçtikten sonra da, 1918 yılı

⁸² M. Çokay, *a.g.e.*, s.46-47.

⁸³ M. Çokay, *a.g.e.*, s.26-27.

⁸⁴ M. Çokay, *a.g.e.*, s.28,58

Mavera-i Kafkasya, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan istiklalini ilan ederken o istiklale önce geçici bir hadise gibi bakmış idi. Onlar Rusya'da Demokratik Federatif Cumhuriyet idaresi kurulursa Mavera-i Kafkasya'nın da bu Federasyon ailesinin bir üyesi oluşunu düşünmüşlerdi”.⁸⁵

Mustafa Çokay'ın başkanlık etmesiyle 9-12 Aralık 1917 tarihleri arasında Hokand Şehrinde yapılan Türkistan'ın olağanüstü IV. Kurultayı, “Rusya'nın Büyük Devriminin” prensiplerine dayanarak Demokratik Rusya Cumhuriyeti dahilinde bölgesel Muhtariyet ilan etmeyi kararlaştırır.

Hokand Muhtariyeti kuruluşundan 2 ay sonra Bolşevikler tarafından vahşice dağıtıldı. Sadece Hokand şehrinde 10.000'den fazla Müslüman öldürüldü. Kızıl askerlerin ve Ermeni Daşnakların katliamı sonucunda Margilanda 4.500 adam öldürüldü. 180 köy yakıldı. Hokand'ın Eski Şehir bölgesi takriben 15 gün boyunca yangın altında kalır.⁸⁶

“Tarihi vaziyetinin taleplerine nispeten az ; fakat o zamanki Türkistan'ın tarihi vaziyeti taleplerine muvafık muasır ilim, siyaset ve teknik cihetten gelişmediği nazar-i itibara alınırca çok işler başardığını söyleyebileceğimiz Hokand Muhtariyeti”, diyor Mustafa Çokay, “bütün Türkistanlıları – dehkan(çiftçi), işçi ve ruhanileri birleştirmeye ve aynı zamanda kendi eski devlet müesseselerinin ekseriyetini canlandırmaya muvaffak oldu... Muhtariyet Hükümeti Türkistan'daki umumi siyasi hareket ve mücadelenin merkezi konumuna geldi. Hokand Muhtariyetinin Milli ve Siyasi ehemmiyeti işte bundan kaynaklanıyor”⁸⁷.

Milli Muhtariyetlerden sonra siyasi mücadelesini memleket dışında, Avrupa devletleri nezdinde sürdürmek amacıyla siyasi muhaceret hayatını seçen Mustafa Çokay için artık Muhtariyet fikrini yeniden diriltmek siyasi intihar ve Türkistan milli istiklali mücadelesinde kurban olanların ruhlarını tahkir etmekten ibarettir⁸⁸.

Rus Demokratlarına olan güvenini yitiren ve “şekilce de mefhumca da milli olmanın haricinde istiklalin gelmeyeceğini”⁸⁹ anlayan Mustafa Çokay 1923'ncü yılın Mayıs ayında Orient et Occident dergisinde yayınladığı “Rusya siyaseti ve Türkistan Milli Hareketi” adlı makalesinde kendilerinin Muhtariyet programı yerine istiklal programını oluşturduklarını, Türkistan bağımsızlığının hali hazırda memlekette mevcut milli ve hatta komünist bütün siyasi gruplar için umumi bir gaye haline geldiğini yazmıştı.

⁸⁵ Mustafa Çokayoğlu, “*Muhtariyetten İstiklalğa*”, s.2.

⁸⁶ Azad Şarafiddinov, “Mustafa Çokayev”, *Şarq Yulduzu*, Taşkent, 1992 Nisan, s.90.

⁸⁷ Mustafa Çokayoğlu, “Bir ‘İlmi’ Yalganga Qarşı 3”, *Yaş Türkistan*, S: 27, 1932 Fevral, s.6-8.

⁸⁸ Mustafa Çokayoğlu, “Bir ‘İlmi’ Yalganga Qarşı 2”, *Yaş Türkistan*, S: 26, 1932 Yanvar, s.6.

⁸⁹ Baş Maqale, “Hokand Muhtariyeti”, *Yaş Türkistan*, S: 97, 1937 Dekabr, s.3-4.

Belirtmekte fayda vardır, ki bu makale Avrupa matbuatında Türkistan Milli İstiklali hakkında yazılmış ilk makaledir⁹⁰.

B. Mustafa Çokay'ın “Milli Kurtuluş” ve “Milli Kadrolar”la İlgili Düşünceleri

Türkistan davası için Çarlık döneminde akademik kariyeri, Geçici Hükümet devresinde Kerenskiy kabinesinin bakanlık makamını ve Bolşevikler tarafından kendisine teklif edilen Türkistan Komiserler Şurası Reisliğini reddeden; sevgili yurdu uğurunda hem Bolşevikler, hem Ergeş Korbaşı'nın adamları ve Emir taraftarları hem de beyaz Rus orduları kumandanı Amiral Kolçak tarafından idama mahkûm edilen Mustafa Çokay, Hokand Türkistan Muhtariyetinin düşürülmesinden sonra Sovyetlere karşı ortak cephe oluşturmak ve Milli mücadeleyi daha şümüllü halde temsil edebilmek için Türkistan'ın siyasi hayatında bir ilki gerçekleştirerek siyasi muhaceret yolunu seçiyor.

Tahir Çağatay'a göre “Mustafa Çokay hiç bir zaman isyan hareketini teşvik etmemiştir ve ona taraftar dahi olmamıştır”.⁹¹ Mustafa Çokay o zamanki iç ve dış şartlar yüzünden isyan hareketinin muvaffakiyetle neticelenmesine imkan görmüyordu ve böylece bu yolda ölenlerin memleket, millet ve onun hayat savaşı bakımından yersiz harcanmış kuvvet olacağı fikrinde idi ki hadiseler bu noktada onu haklı çıkarmıştır”.⁹² Bundan dolayı, Mustafa Çokay Basmacılık hareketine iştirak etmedi ve davasını, Türkistan'ın hürriyet hakkını dünyaya dayanağını demokrasiden alan Avrupa'dan duyura bilmek için siyasi muhacerete çıktı. Oysa, Türkistan Hükümetinin reisi konumunda bulunan kendisi fevkalâde bu hareketin başına geçebilirdi veya başa geçebilmek için çeşitli çaba sarf edebilirdi. Memleketin geleceği için Alihan Bökeyhan(ov) veya Zeki Velidi (Togan) gibi Bolşeviklerin işbirliği teklifini de değerlendirebilirdi. Bu varsayımların hiçbirini yapmadı; çünkü, her zaman birlik taraftarı olan ve şahsi ihtirastan uzak kalarak “bir nefer” olmayı tercih eden Mustafa Çokay, “şekilce de,

⁹⁰ Mustafa Çokayoğlu, “Yalgançının Aygacı Yanında”, *Yaş Türkistan*, S:32, 1932 İyul, s.23-24.

⁹¹ Birlikteliği olup şahsını yakından tanıyan tarihçi Dr. Baymirza Hayit, Mustafa Çokay'ı tarif ederken “Kesinlikle savaş taraftarı değildi. Çok yumuşak huylu, herkese açık ve diyalog taraftarı idi”,-diyor. “Baymirza Hayit ile mülakat”, “Almira” oteli, 22. 03. 1998, Bursa; Ayrıca bkz: “Mustafa Çokay: İnsanlar bir-birleriyle iyi ilişkiler kurmalıdır. Karşılıklı tanışma ve anlaşma zemini sağlanırsa, işte o zaman halklar arası federasyon düşüncesi gerçekleşebilir. Böyle bir gayeye ulaşmak için de devlet düzeyinde çalışmak icap eder. Savaşın önüne geçmek, savaşı engellemek lazım. Dünyada tüm insanlara yetecek yer vardır, -derdi.” Mustafa Şoqay, Mariya Şoqay, Estelikter, İstanbul 1997, s.106.

⁹² Y.T., *Türkistan Milli Hareketi ve Mustafa Çokay*, İstanbul 1950, s.31.

meftumca da milli olmanın haricinde istiklalin gelmeyeceğine”⁹³ inanıyordu, halkın idrak ve idaresine dayanmayan iktidarların kalıcı olmayacağını savunuyordu. Türkistan halklarına, yerli ahaliye ait olmayan ve sınıf mücadelesine dayanan Marksist görüşün Türkistan'da tutarlı ve kalıcı olamayacağını bildiren Mustafa Çokay, Bolşeviklere gönderdiği mektubu şöyle tamamliyordu: “Hiçbir iktidar, hatta o bir dahi tarafından temsil ediliyorsa bile, halkın adet ve fitratına uygun olmayan mefkureyi, ona zorla kabul ettirme kudretine sahip değildir”⁹⁴.

Mustafa Çokay'ın “isyan hareketlerine” veya, kendi ifadesiyle “umumi-milli bir hareket, milli istiklal için mücadele, Sovyet hükümetinin Türkistan'daki kolonizatörlük rezaletlerine karşı mücadele olarak doğan basmacı hareketi”ne⁹⁵ niçin taraftar olmadığını anlamak için onun Türkistan'dan ayrıldığı döneme bir göz atalım. Mustafa Çokay'ın ifadesiyle, Türkistan'da o zaman dehşetli açlık hüküm sürmekte idi. Demiryolları Rus askeri hükümeti ve Rus işçileri elindeydi. Bütün Türkistan'da muasır savaş aletlerini kullanabilecek bir nefer kişi bile yoktu. Bütün bu ağır şartlar bir tarafa, memleket için en mühim olan idare şekli konusunda da Türkistanlılar arasında oy birliği yoktu. Ulema Cemiyeti önce Rus monarşistlerle, sonra Bolşeviklerle anlaşmıştı. Birtakım mutaassıp kimseler etrafta neler olup bittiğinin bile farkında değildi. Bu mutaassıp kimseler kimin dost, kimin düşman olduğunu bile pek ayırt edemiyorlardı: Mustafa Çokay'ı öldürmeye kalkmışlardı ve daha sonra da Mustafa Çokay'la buluşmak için yola çıkan büyük mütefekkir, Cedit hareketinin rehberi, vatansever müftü Mahmut hoca Behbudi'yi diri-diri gömmek suretiyle vahşice katletmişlerdi. Cehalet, cehaletten kaynaklanan taassup, tembellik ve nifak alabildiğine yaygındı. Bununla beraber, “Türkistanlıların bütün talihsizliği, isyancıların gayrı müteşekkil, rehberlik yapan güçlü siyasi bir merkeze sahip olmayışındır. Halk, Bolşevikler idaresi altında yaşamak imkanı kalmadığından dolayı etrafa bakmadan hareket etmek mecburiyetinde idi”⁹⁶. “Ne Ergeş ne Mad Emin (Muhammed Emin) ne de diğer Korbaşılardan⁹⁷ herhangi biri belli bir siyasi program hazırlayacak ve uygulayacak bir

⁹³ Baş Maqale, “Hokand Muhtariyeti”, *Yaş Türkistan*, S:97, Dekabr 1937, s.3-4.

⁹⁴ Mambet Qoygeldiyev, “Türkistanın Ulı Perzentı”, *Qazaq Tarihi*, N 2, s.20.

⁹⁵ İmzasız, “Basmacılık... (1918-20.02-1933)”, *Yaş Türkistan*, S:39, Fevral 1933, s.5.

⁹⁶ Mustafa Çokayoğlu, “Tükistan'ın Bahtsızlığı ve Ondan Qurtuluş Yolu”, *Yaş Türkistan*, S:27, 1932 Fevral, s.14.

⁹⁷ Korbaşı kelimesi kumandan, kale kumandanı, şehrin yada kalenin korunmasıyla görevli polis şefi anlamına gelmektedir. B.Hayit, *a.g.e.*, s.51.

durumdaydı. Onlar sadece mücadelenin bütün manası o günkü savaşta elde ettikleri başarıyla ifade bulan cesur savaşçılardı”.⁹⁸

Mesela, Türkistan Muhtariyet Hükümeti Bolşevikler tarafından düşürülmek üzere iken, müzakerelerin ikinci günü milis kuvvetlerinin komutanı Ergeş Korbaşı kendisini yeterince kuvvetli sanarak “Han” ilan etti ve emrine itaat etmeyenleri ise kurşuna dizdirdi.⁹⁹ Ergeş’in tahta oturma töreni vaktiyle Hanlar tarafından yapılan usullere göre cereyan etmişti. O, bu davranışıyla, zaten kendisine karşı husumet duyan diğer Korbaşıların büsbütün düşmanlığını çekti. Mustafa Çokay’ın anlattığına göre bu ve benzeri Korbaşıların arasında ne mücadele planı ve ne de mücadelenin maksadı hakkında hasıl olmuş bir birlik vardı.... Bolşeviklerle açık pazarlık yapan Korbaşılar da çoktu.¹⁰⁰

Mustafa Çokay’a göre, Türkistan, bu siyasi dağınıklıktan ancak Enver Paşanın gelişiyle kurtulabilirdi. Türkistan’daki bütün muharip güçleri Enver Paşa etrafına toplamak ve onu bütün milli teşkilatların yardımıyla takviye etmek lazımdı. Enver Paşa Türkistan’da muzaffer olmak için gerekli bütün vasıflara sahip şahsiyetti. İlk önce o, Türkistan dışından gelen bir Türk’tü ve her bir Türkiyeli Türk için Türkistan’da halk kamuoyunun itimadı evvelden temin edilmiştir. İkinci olarak da Enver Paşa Türkistanlılar arasında fevkalade sevilen bir sima idi; Sultanın, Halifenin damadı ve hürriyet kahramanı idi. Halk onu görmediği takdirde severdi. Üçüncü olarak, Enver Paşa yüksek tecrübeli askeri adamdı, Osmanlı ordularının baş kumandanı idi... Hal böyle iken, düşmana karşı müttehit bir ordu oluşturulamadı¹⁰¹. Türkistan’ı kurtarmaya gelen Enver Paşa, Türkistan’ı yeteri kadarınca tanııyordu:

“Büyük bir coşkunlukla karşılanan Enver Paşa, Türkistan’ın şartlarını hiç bilmemesinden kaynaklanan telafisi mümkün olmayan bir hata yaptı. Rus süngülerinin yardımıyla sürdürdüğü saltanatının müstebit karakteri yüzünden memleketinde olağanüstü derecede rahatsızlığı sebep olan Buhara’nın sabık emiri Mir Alim Han’ın ‘baş veziri’ oldu. Ferhana ve Semerkand Basmacıları nefret ettikleri Buhara Emiri’nin ‘baş vezirinin’ liderliğini tanımayı reddettiler. Diğer taraftan ise Emir de Jön Türklerin eski liderine karşı şüphe besliyordu. Enver’in faaliyetinin kaderi önceden belli olmuştu. 1922 yılının başlarında Enver, Belcivan şehrinin surları altında

⁹⁸ Mustafa Chokaev, “Türkistan’da ‘Basmacı’ Hareketi”, çev:E.B.Özbilen, Türkistan, S:4, 1988, s.16

⁹⁹ Şaniyaz Daniyrov, “Muhtariyet Kısmeti”, s.3; J.Castagne, Ergeş’in Emir’ül-Müminin ilan ettiğini yazmaktadır. J. Castagne, *Orta Asya Bozkırlarında Bir Osmanlı Generali Enver Paşa*, Terc.:R. Uzman, İstanbul 1991, s.175.

¹⁰⁰ Çokay oğlu Mustafa, “Qozğalıstan Qurtuluşğa”, *Yaş Türkistan*, S:9-10, s.3-4.

¹⁰¹ Mustafa Çokayoğlu, “Türkistan’ın Bahtsızlığı ve..”, s.15.

yapılan bir muharebede Türkistan’daki anti-Bolşevik mücadelenin tarihinde bir iz bırakmaksızın hayatını kaybetti”.¹⁰²

Söz buraya gelmişken, Mustafa Çokay’ın Anadolu Kurtuluş Savaşı ile ilgili düşüncelerini de aktarmak istiyoruz:Tıpkı Türkistan’daki Milli Kurtuluş savaşı gibi, parasız, pulsuz ve silahlı, teçhizatlı bir ordusuz mücadeleye girişen Türk ordusunun emsalsiz başarısını Mustafa Çokay yekvücut olarak Milli önderlerinin arkasından gitmesine bağlıyor: “*Mustafa Kemal’in şahsında ‘halk teşkilatçılığı’ dehası ile harbi rehberlik zekası mesut bir şekilde birleşmiştir. Türk milletinin bahtına, Mustafa Kemal’in etrafında toplanan adamlar da hem halkının ümidi fevkinde olup çıktılar. Halk onların arkasından gitti ve harikalar yarattı*”.¹⁰³

Siyasi hedefsizlik, teşkilat bakımından görülen zaaf, Korbaşılar arasındaki disiplin tanımazlık, aşırı bencillik¹⁰⁴ gibi vasıflarla Türkistanlıların kendi başlarına isyan etmeleri beklenen neticeye ulaştıramaz. Bunu açıkça söylememiz lazım,¹⁰⁵-diyen Mustafa Çokay’a göre ihtilaller sırasında ve sonraki isyan hareketlerinin en kızıştığı dönemlerde Türkistanlıların en zayıf ve en yaralı noktaları, milli güçleri hakiki mefhumda birleştiremeyişleri idi.¹⁰⁶

Mustafa Çokay, 1917 Orenburg Umum Kazak Kurultayında ve daha sonraları 1918 yılın başlarında Torgay bozkırlarında kendisini ziyaret ederek, ekseriyeti “Argın” boyundan olan Alaş Orda hükümetine karşı “Kıpçak” muhalefetinin başına geçmesini isteyenlere şiddetle karşı çıkarak, değil Kazaklar arasındaki bölünmeye, Alaş Orda devletinin bile Türkistan’dan ayrılmasına taraftar olmadığını ifade ediyor. Mustafa Çokay için, yani “...bir Türkistan hadimi için, Türkistan Milli İstiklali bayrağı altına girmiş bir kişi için “Argın”, “Kıpçak” değil, hatta “Kazak”, “Özbek”, “Türkmen” diyerek de Türkistan Türklerini parçalamak siyasi bir ölümdür”.¹⁰⁷

Mustafa Çokay bütün halkın “Türkistanlılık duygusu” ve “Türkistan vatanperverliği” etrafında birleşmesi gerektiğini ısrarla vurgular: “Hepimiz için bir olan Türkistan Muhtariyeti programını Kazak, Kırgız, Özbek, Türkmen-herhangimiz ayrı-ayrı, kendi bildiğimizce, kendi usulümüzce müdafaaya giriştik. Hatta, Bolşevikler Hükümet başına geçerek Umum

¹⁰² Mustafa Chokaev, “Türkistan’da ‘Basmacı’ Hareketi”, s.18.

¹⁰³ Bkz: Baş Makale, “Türkiye Cumhuriyetinin 10 Yıllığı”, Yaş Türkistan, S:46, 1933, s.2

¹⁰⁴ Y.T., *Türkistan Milli Hareketi*, s.31.

¹⁰⁵ Mustafa Çokayoğlu, “Türkistan’ın Bahtsızlığı ve..”, *Yaş Türkistan*, S:27, s.16.

¹⁰⁶ Mustafa Çokayoğlu, “Türkistan ve Buhara mı, Yoksa Toğrudan Toğru Türkistan?”, *Yaş Türkistan*, S:28, 1932, s.1.

¹⁰⁷ Mustafa Çokayoğlu, “Batır Bolşevik Amangeldi Hakkında Hakikat”, *Yaş Türkistan*, S:85, 1936, s.33.

Türkistan halkını aynı hukuksuzluğa getirdikleri zaman da hem biz Türkistanlılar kendi aramızda umumi bir anlaşma sağlayamadık. Milli düşmana karşı mücadele fırsatını ise kendi aramızda mutabakat sağlamak için sarf ettik”.¹⁰⁸

Türkistan hanlıkları ve halkları arasında, ulema ve aydın zümresi arasında, kadim-cedid gibi fırka ve cemiyetler arasında tam bir mutabakat sağlanmadan kazanılan başarılar, Mustafa Çokay’a göre geçici başarılar olarak kalmaya mahkûmdur: “Türkistan Basmacılık hareketi neticesinde Sovyet Hükümetinden kurtulsa dahi tam yüreğinde Rusya’nın birer “vassalı” durumunda olan Buhara ve Hive hanlıkları mevcudiyetlerini korudukları takdirde, Türkistan yine uzun sürmeden tekrar Rusya boyunduruğu altına girerdi”.¹⁰⁹ Bu noktada Mustafa Çokay’ın, Ceditçilik çizgisinde olduğu söylenebilir.¹¹⁰

Ceditçilik hareketinin mimarı İsmail Gaspıralı’nın “İsyân ve ihtilal ve hıyanet kaidesi İslâmiyet’te yoktur”¹¹¹, ve “Müslümanlar Rusya’ya karşı ayaklanma hareketinde bulunmamalı ve onların nazarında ‘hain’ telakki edilmemelidir”¹¹² tavsiyelerine uyan Türkistan cedidcileri rehberi Mahmut Hoca Behbudi, eğitim ve basın yoluyla halkı aydınlatmayı, genç nesil yetiştirmeyi hedefliyor ve Üniversite tahsilini yapmış ve muasır medeniyeti kavramış bir aydın zümrenin oluşması için çaba sarf ediyordu. M.H. Behbudi, tıpkı mütefekkir şair Abay gibi dünyayı, Rusya’yı ve dolayısıyla Rusça’yı bilmenin, tanınmanın zarureti anlatıyordu.¹¹³

İsmi Türkistan Milli Mücadelesiyle özdeşleşen Mustafa Çokay, hazırlıksız yapılan her türlü hareketin karşısındadır. Nitekim, muhaceretteki milli vazifesini: “Bizim mücadelemiz daima izah etmek, anlatmak, teşvik etmek, muhacir kitlesinin milli vicdanını uyanık tutmak yolunda yürütülecektir”¹¹⁴ diye özetleyen Mustafa Çokay’a göre, her türlü kurtuluş sadece bağımsız yurtta gerçekleşebilir. Bağımsız olmanın, azat olmanın ve hür düşünebilmenin yerini dünyada hiçbir şey dolduramaz. Hür değilseniz

¹⁰⁸ Mustafa Çokayoğlu, “Türkistan ve Buhara mı.,” *Yaş Türkistan*, S: 28, 1932 s.2

¹⁰⁹ Mustafa Çokayoğlu, “Türkistan ve Buhara mı...,” s.3.

¹¹⁰ Türkistan’da Ceditçilik Hareketi için bkz: Hisao Komatsu, *20. Yüzyıl Başlarında Orta Asya’da Türkçülük ve Devrim Hareketleri*, Ankara 1993; Helene Carrere D’enceusse, *Islam and the Russian Empire, Reform and Revolution in Central Asia*, London 1988, v.b.

¹¹¹ İmzasız, “Yine Bir Cevab”, *Tercüman*, N 4, 29 Yinvar 1899, s.19-20.

¹¹² A.V.Pyaskovskiy, *Revolutsiya 1905-1907 Godov v Turkestane*, Moskva 1958, s.556.

¹¹³ M.H.Behbudi, “İkki Emes Tört Til Lazim”, *Tanlanğan Asarlar*, Taşkent 1997, s.160-62; Karşılaştı: Abay, *Kara Söz, Poemalar*, Almatı 1993.

¹¹⁴ Mustafa Çokay oğlu, “Muhaceretteki Milli Vazifemiz”, *Yaş Türkistan*, S: 84, 1936 Noyabr, s.6.

dini vecibelerinizi de yerine getiremezsiniz. Onun için, her şeyden evvel bağımsızlığı- Türkistan’ın kurtuluşunu düşünmek, ona ulaştıracak hareketlere başvurmak lazım”¹¹⁵.

“Kurtuluşun tek bir doğru yolu ümit ve iman gibi manevi, ahlaki güçlerle teknik güçlerin birleşmesinden doğar. Biz bütün vatandaşlarımızı ümit ve iman gibi manevi, ahlaki güçlerle teknik ve bilim gücünü birleştirmeye, Milli Kurtuluş ve o yolda mücadele etmek için irade birliğine davet ediyoruz”,¹¹⁶-diyen Mustafa Çokay iman ve manevi birliği, bilim ve teknik, irade ve siyasi birliklerle uzlaştırmak suretiyle Milli Mücadelenin iki taraftan yürütülmesi tezini savunmaktadır:

“1. Düşmana karşı yapılan silahlı mücadeleyi fırka ve hükümet idari teşkilatı içindeki fikri mücadele ile birleştirmek lazım.

2. Memleket içinde birlik sağlayan bu güçleri kendi milli istiklalleri uğurunda Rusya’ya karşı mücadele etmekte olan güçlerle birleştirmek lazım”.¹¹⁷

Milli Mücadele ancak bu şekilde başarıya ulaşabilecektir ve kazanılan bağımsızlık da ancak münevver kadrolarla baki kalacaktır.

Şekil olarak ta, mefhum olarak ta milli olmanın haricinde istiklalin gelmeyeceğini¹¹⁸ söyleyen Mustafa Çokay herhangi bir kadrolar değil, yalnız milli kadrolarla milli meselelerin hal olunabileceğini savunur : “Sadece milli kadrolar milli taleplerimizi yerine getirecektir. Yalnız onlar Türkistan Milli Devletini kurarak yürütebilecektir”¹¹⁹. Mustafa Çokay’a göre, “Milli kadro-devlet mekanizması içinde her sahada çalışan hizmetçi ve uzman işçi demektir”¹²⁰.

Yaratılış olarak insanlar yapı, karakter ve düşünce itibarıyla birbirine benzemeyebilir. Her insanın veya her grubun kendi bakış açısı ve düşüncesi olabilir ve belki olmalıdır. Kişiler hayat, yaşam, devlet, rejim ve sistemle ilgili farklı görüşlere ayrılabilirler. Farklı dünya görüşü ve temayüller şekillenebilir. Ancak milli menfaat, Mustafa Çokay’a göre, şu veya bu şahsın duygu ve düşüncelerinden, belli grupların menfaatlerinden yüksek tutulmalıdır : “Umumi millet menfaatini kendi yaşama tarzı ve bulunduğu grubun menfaatinden yüksek tutan ; kendinin şu veya bu sebepten dolayı

¹¹⁵ Mustafa Çokayoğlu, “1935-inci Yıl İçin Tilegimiz”, *Yaş Türkistan*, S:62, 1935 Yanvar, s.3-4.

¹¹⁶Baş Makale, “1937-inci Yıl”, *Yaş Türkistan*, S:86, 1937 Yanvar, s.3-4

¹¹⁷Mustafa Çokayoğlu, “Türkistan’ın Bahtsızlığı ve..”,*Yaş Türkistan*, S:27, s.16-17; Mustafa Çokayoğlu, “Yalغانçının Ayğağı Yanında..”*Yaş Türkistan*, S:32, s.26-27.

¹¹⁸Baş Makale, “Hokand Muhtariyeti.”, *Yaş Türkistan*, S: 97,1937, s.3.

¹¹⁹ Canay, “Her Qanday Kadrolar Emes, Milli Kadrolar,” *Yaş Türkistan*, S:67,1935,s.13.

¹²⁰ Mustafa Çokayoğlu, “Milli Kadrolar Hazırlaş”,*Yaş Türkistan*,S: 78,1936,s.11

herhangi bir rejime duyduğu alaka, temayülünü milli menfaat bakımından daha başarılı ve milli şeraite daha uygun rejim yolunda feda edebilen kişiler hakiki milli vatanperver ve faydalı milli işçiler olabilecektir”¹²¹ Şahsi görüşleri ne olursa olsun Türkistan’ın her zaman en çok sıkıntısını çektiği uzman ve yetişmiş kadrolar sayısını arttırmak lazım. Halkın cehaletten kurtulması ve birliğin sağlanması ancak bu aydınlık kafalarla mümkün olabilir. “Hatta”,-diyor Mustafa Çokay,- “Sovyet okullarında ders almakta olan Türkistanlı hadim ve uzman işçiler ne kadar çok olursa, Milli Türkistan’ın geleceği için o kadar kazançtır”¹²².

Herkes münevver veya idareci olmayabilir. Bir nefer, işçi veya uzman olabilir. Önemli olan halka, memlekete ve ülkeye hizmet etmektir. 10 Aralık 1917 tarihinde Türkistan Muhtariyeti’ni ilan eden kurultaya başkanlık yapan genç Mustafa Çokay, daha sonra hatıralarında: “Türkistan milli hareketine en son nefer veya sıradan bir işçi- amele olarak katılsam dahi kendimi dünyanın en bahtiyar insanı addederdim,”¹²³- diye yazmaktadır. Evet, bu satırları yazdığı zaman Mustafa Çokay, hanımıyla birlikte açtığı küçük bir lokantada garson olarak çalışmaktaydı.¹²⁴ 1921 senesinde Türkistan Milli Mücadele rehberini Paris’teki daire lokantasında ziyaret eden sabık Azerbaycan Cumhurbaşkanı Mehmet Emin Resul-zade, Mustafa Çokay’ın patates temizlemekte olduğunu görünce çok etkilenmiştir¹²⁵.

Peki, kimdir münevver?

“Münevver”- Mustafa Çokay’ın tarifiyle,-“Çağdaş ilim ve teknik ile silahlanarak, milli gaye ve milli kurtuluş dileklerine yürekten bağlanan kimsedir”¹²⁶. “Türkistan Milli Mücadelesi ve umumi halk menfaati işte bu münevver milli kadrolardan çok büyük fedakarlıklar talep etmektedir”¹²⁷.

Doğu halklarının bağımsızlık savaşı verdikleri- ki, çoğunluğu esaret altında yaşadıkları- ve Batı medeniyeti karşısında yenik olmanın da verdiği eziklik duygusuyla kendi milli mukaddesatıyla ve geleneksel değerleriyle karşı karşıya kalarak bir tezat yaşadıkları zamanda, ve ekseriyet münevverlerin bir anda kafası kalbinden kopuk aydınlar sınıfına dönüşüverdiği ortamda Mustafa Çokay “münevver” kimliğini asla terk etmemiştir. Fikri tutarlılığını zaman, zemin ve şartların bütün muhalefetine rağmen ısrarla sürdürerek, kesinlikle ümitsizliğe düşmemiştir ve yılmamıştır. Ufukların karardığı anlarda bile: “Allah bana milletimin bağımsızlığa

¹²¹ Mustafa Çokayoğlu, “1936”,*Yaş Türkistan*,S: 74,1936 s.9

¹²² Canay, “Milli Kadrolar Hazırlayış”,*Yaş Türkistan*,S:79,s.11

¹²³ M.Q.Qoygeldiyev, *Tutas Türkistan İdeyası cane Mustafa Şoqayulu*, Almatı 1997, s.33.

¹²⁴ Mustafa Şoqay, Mariya Şoqay, *Estelikter*, s.184

¹²⁵ Y.T., *Türkistan Milli Mücadelesi...*, s.51.

¹²⁶ Yaş Türkistan, “Münevver Kariyi Esleu”,*Yaş Türkistan*,S:62,s.2

¹²⁷ Mustafa Çokayoğlu, “1936”,*Yaş Türkistan*,S:74,s.7

kavuştuğu günü görmeyi nasip ederse,... gençler hükümet kurarlarsa, ben memleketimin tarihi ve diğer ülke halkları hakkında kitaplar yazmakla meşgul olurum”¹²⁸,-diye hayaller kurardı.

Bu münevver kadrolar genç nesillerden beklenmektedir. Tıpkı Mağcan Cumabay’ın yıllar önce “Ben güveniyorum gençlere/ Alaş adını göklere / Çıkarır onlar bir şafakta”, dediği gibi Mustafa Çokay’da müstakil Türkistan için gerekli bütün unsurları genç nesilden beklemektedir :

“Genç nesil toplanarak ciddi iş meydanına girmedikçe Milli Türkistan Meselesi gerçekleşemez ve vücut bulamaz. Hareket, ezilmiş halk kitlesinin zalimlere karşı düşmanlık duygusunun sonucunda ortaya çıkar. Milli ve Müstakil Türkistan hareketinin asıl amil ve ruhu ise genç nesildir: Ey genç Türkistanlı! Sen de hiçbir zaman mukaddes vazifenin ağırlığını ve mesuliyetini unutma! Gece gündüz durmadan yurdunu istila ve zulümden kurtarmak ve Müstakil Türkistan’ı kurmak için hazırlan! Yurdunun ve halkının ihtiyacı her şeyden evvel senden bunu talep etmektedir!”¹²⁹

C. Muhacerette İttifak Arayışı :

Mustafa Çokay’ın “Kültürel-Manevi Birlik” ve “Siyasi Cephe Birliği” Düşüncesi:

Ne kadar haklı olsalar dahi galeyandan doğan programsız hareketlerin umumi menfaat ve kurtuluş gayesi nokta-i nazarından makul olmadığını belirten Mustafa Çokay, bir birliğe bağlanmayan mahalli isyanların Bolşevik Rus istilasından kurtulmak için köklü bir çözüm olmadığını hatırlatmaktadır:“İlk önce yurttaki bütün kuvvetleri güçlü bir teşkilat etrafında toplamak için hareket etmek lazım... Varlık ve icraat kabiliyetini gösterecek teşkilatımız ve ciddi faaliyetimiz olmadıkça dışarıdan hiçbir türlü alaka ve yardımdan netice bekleyemeyiz”.¹³⁰

Bu teşkilatın, yani Türkistan Milli Birliği – TMB’nin birinci vazifesi ve yakın gayesi:

1. Türkistan’ı Rus proleteri hakimiyetinden kurtarmak,
2. Türkistan’da her hangi bir Rus hakimiyetine yol vermemek,
3. Bir an evvel Milli ve Müstakil Türkistan devletini kurmaktır¹³¹.

¹²⁸ Mustafa Şoqay,Mariya Şoqay, *a.g.e.*, s.106.

¹²⁹ Baş Makale, “Qozgalıştan Qurtuluşqa”,*Yaş Türkistan*,S:9-10, 1930, s.6-7

¹³⁰ Mustafa Çokayoğlu “Muhaceretteki Milli Vazifemiz”, *Yaş Türkistan*, S: 84, 1936 Noyabr. s. 6

¹³¹ Baş Maqale, “Qozgalıştan Qurtuluşqa”, *Yaş Türkistan*, S: 9-10, 1930, s. 4

Mustafa Çokay' göre, Türkistan Milli Birliği, o günkü şartlar itibariyle başarılması oldukça güç bu gayesini diğer milli teşkilatlarla irtibat kurarak elde edebilecektir. Sovyetler mahkûmu Türkistan'daki silahlı mücahitlerle fırka işlerinde fikri mücadele veren milli kadroların oluşturdukları milli teşkilatlar, kendi istiklalleri uğrunda Rusya'ya karşı mücadele etmekte olan diğer güçlerle irtibat kurdukları taktirde ancak başarıya ulaşabilecektir: “ Biz yalnız kendi gücümüz ve kendi hakları için bizimle beraber Moskova emperyalizmine karşı mücadele etmekte olan halk güçleri ile sıkı bağlantılar kurarak mücadele yürütme sayesinde milli gayemize erişebileceğimizi hiç bir zaman unutmamamız lazım”.¹³²

Ancak bu diyaloga girilecek ve işbirliği yapılacak olan kuvvetlerin kendi aralarında eşit muamelede bulunmaları için dengelerin iyi tespit edilmesi ve iyi korunması lazım. Onun için Mustafa Çokay, Sovyet ve şovenizm karşıtı hareketler içinde her hangi bir Rus parti ve grubu ile çalışamayacağını beyan etmiştir. Mustafa Çokay, Kerenski ve Milikov'un başında bulunduğu Rus demokratların Paris'te oluşturdukları ve oldukça iyi mali imkanlara sahip olan Temsilciler Meclisinin kendisine yaptığı müracaatı reddederek, bundan böyle kendisinin artık “Rusya Meclisi Müessesanı” platformu üzerine çalışamayacağını ve o müessese adına çalışan bir fondandan istifade edemeyeceğini söylemiştir.¹³³ Bu bağlamda, her hangi bir Avrupa devletinin menfaatine de çalışamayacağını ifade eden Mustafa Çokay ve arkadaşları dünya devletleri içinde mevcudiyetini muhafaza etmeye çalışan, bunun için komünizm ve şovenizm karşıtı faaliyet yolunu benimsemek zorunda olan, 1917 Şubat İhtilaline kadar Rusya mahkumu bir millet olarak mazlum milletlerle kader birliğini paylaşan ve dolayısıyla da her hangi bir hakimiyet iddiasında bulunmayan Polonya devleti ile çalışmayı tercih etmişlerdir.

Şunu da kaydetmekte fayda var ki, Mustafa Çokay Rus halkının düşmanı değildi. Mustafa Çokay ırkçı hiç değildir. Ve hiçbir millete karşı da özel bir kin ve garazı yoktur. Bu anlamda Mustafa Çokay'ın en büyük dava arkadaşı ve destekçisi olan ve Mustafa Çokay'la beraber bütün zorluklara göğüs geren hanımının Rus asıllı olduğunu söylemek yeterlidir, sanırım. Mustafa Çokay:

“Biz tüm halklara saygı duymalıyız. Devlet için de bir halkın diğer halklardan bir üstünlüğü ve ayrıcalığı yoktur. Coğrafi yapımız da Rusya'yla karşılıklı dostluk ve barış içerisinde yaşamamızı icap

ettiriyor... Kötü halk yoktur, kötü insanlar vardır; şahsiyetli devletler olmaz, şahsiyetli insanlar olur”,¹³⁴demektedir.

Evet, kötü millet değil, kötü niyetli insanların olduğunu söyleyen¹³⁵ Mustafa Çokay, her şeyden önce istilacı ve şoven zihniyete karşıdır. Hiçbir milletin diğer bir millet karşısında değil hakimiyet sağlaması, üstünlük veya ağabeylik taslamaya bile hakkı yoktur. Her millet kendi mukadderatını kendi tayin etmeli, kendi kendini yönetmelidir:

“Eğer, ben, gün geçtikçe Rus aleyhtarı olmaya başladıysam, bunda ilk önce Ruslar suçludur. Türkistan onlar için sadece kağıt üzerinde var olmuştur”,¹³⁶diyor Mustafa Çokay, eşi Maria Yakovlevna'ya.

Sağlam bir milli teşkilatı vücuda getirdikten sonra onun diğer milli teşkilatlarla siyasi cephe birliği oluşturmasının zarureti Mustafa Çokay şöyle anlatmaktadır: “Bizi bu kurtuluş ve müstakil hayata götürecek olan en doğru ve en kısa yol, birinciden Türkistan Milli Birliği cephesinin sarsılmaz, güçlü bir vaziyete koyulması ve bu Türkistan Milli Birliği cephesinin başka cepheada halkların milli merkezleri ile samimi ve sıkı bağlanıp, bir cephe halinde mücadele yürütmesidir. Bunun dışında ne kurtuluş ve ne de hürriyet vardır”¹³⁷.

Peki, bu cephe birliği kimlerle yapılacaktır? Aynı makaleyi takip ediyoruz: “Her şeyden evvel cephemizi, kendi Türkistan birliğimizi güçlendirelim. Bu güçlü temel üzerine kurulan Türkistan Milli Birliği cephesini başka Sovyet düşmanı, Rusya'dan ayrılmak isteyen halkların mücadele cepheleriyle birleştirelim. Rus emperyalizmine karşı mücadele cephesinde bizimle bir safta yer alarak mücadele vermekte olan halkların hangi din ve hangi grup, fırkaya mensup olduklarını araştırmayalım bile”.¹³⁸

Mustafa Çokay, çalışmak için tercih ettikleri Polonya'yı yıllar sonra şöyle anlatacaktır:“Prusya, Avusturya ve Rusya müttefik orduları tarafından mağlup edilerek paylaşılan Polonya, milli birliğini kaybetmeden mücadele etmiş, I Dünya savaşı sonrasında bağımsızlığına kavuşmuştu ve bu yolda 1920'de Sovyet ordusunu mağlup ederek Doğu Avrupa'yı 'kızıl tehlikeden' kurtarmış idi... Lehistan ve Leh halkı dünyada hiçbir halkın görmediği denilebilecek derecede ezilmiş, zülüm çekmiş bir millet idi. Leh halkı geçirdiği zorlukların çoğunu da Rusya'dan çekmiş idi. Onun için de kendisinden sonrada Rusya zulmü altında kalan halkların geçirmekte oldukları ağır şartları en iyi şekilde anlayıp hissedebilecek bir halk varsa,onlardır. Kendi bahtının ışığından gözü kamaşıp, başkalarının

¹³⁴ Mustafa Şoqay, Mariya Şoqay, a.g.e., s.106.

¹³⁵ Mustafa Çokayoğlu, “17 Qat Qum Astında Qalgır Yaramaz Bir Hareket”, *Yaş Türkistan*, S:63, 1935 Fevral, s.19

¹³⁶ 37. M. Y. Şoqay, “ *Estelikter*”, s. 1

¹³⁷ M.Ç. “Milli Erkinlik ve Qurtuluş Yolu, *Yaş Türkistan*, S:89, 1937 April s. 10

¹³⁸ M.Ç., a.g.m. s.8-9

¹³² Baş Maqale, “Bolşevizm Yalğan ve Behtanları”, *Yaş Türkistan*, S:68, 1936 İyul s 6

¹³³ Y.T. *Turkistan'da Türkçülük ve Halkçılık II*, İstanbul 1954, s 67

bahtsızlığına göz yummak istemedikleri ve bunu açık söylemede gösterdiği kahramanlıkları da bundan ötürüdür".¹³⁹

Rusya mahkumu milletlerle kader birliği paylaşan Polonya hükümeti, mazlum milletler temsilcilerine kucak açmakta gecikmediler. Menfaatleri doğrultusunda hareket edecek olan büyük devletlerden ziyade, eşit seviyede işbirliği yapma olasılığı bulunan müttefik arayan mülteci liderler için Polonya en ideal devlettir. Sovyet Rusya'nın Polonya'ya karşı ayrıca bir husumeti vardı.

Polonya'nın sağladığı destek siyasi mültecilere çeşitli dillerde pek çok yayın çıkaran Promethee hareketini kurma olanağını sağladı; merkez yayın organı ise, Paris'te 1926 ile 1938 arasında kesintisiz olarak ve Fransızca yayınlanan Promethee olmuştur.

Promethee'nin kurucularından olan Mustafa Çokay, ayrıca Milli Merkezleri Hareket içinde daha da yakınlaşmaya, birleşmiş bir istiklal cephesinin ve birleşmiş bir istiklal merkezinin etrafında toplanmaya davet ediyor: "Kafkas, Ukrayna, Türkistan, İdil-Ural, Kırım ve istiklalci Kazaçiler, hepimiz milli teşkilat güçlerimizin muhkem birliğini, birleşmiş müttefik merkezimizi oluşturmamız lazım. Bu merkez, her bir ayrı milli teşkilat kendi iç istiklalini koruduğu halde, ister Bolşevik, ister milli, Rus emperyalist cephesinin tamamına karşı mücadelede bizim milli istiklal birliğimizi ifade etmelidir."140

Milli mücadelenin sadece siyasi cephe birliğinde değil, onun Milli İstiklal Merkezi etrafında birleşmesi gerektiği tezini savunan Mustafa Çokay, makalelerinde bu meseleyi somut tekliflerle ele almıştır. Mustafa Çokay'a göre bu milli mücadeleye Avrupa'nın tamamıyla alakasız ve tarafsız kaldığını nazara alarak ve kendi başlarına yalnız ve yarımsız olduklarını düşünerek hareket etmek zorundadırlar.

Mustafa Çokay, en kısa zaman aralığında Avrupa merkezlerinden birinde Kırım, İdil-Ural, Türkistan, Kafkas, Ukrayna ve istiklalci Kazaçiler vekillerinden oluşan müşavere meclisinin çağrılmasını teklif ediyor.¹⁴¹ Mustafa Çokay'a göre bu birliğin şiarı "*Her biri bütünü için, bütünü her birisi için*", şeklinde olmalıdır ve bu Promethee cephesi ister dışarıda, muhacerette, ister memleketlerin içinde hakiki birleşik cephe halini almalıdır.¹⁴² Mustafa Çokay bu cephenin kültürel birlik olarak değil, siyasi

birlik olarak ortaya çıkması taraftarıdır. Zaten, Mustafa Çokay'ın faaliyetleri ve yazıları sadece Türk halklarıyla sınırlı değildi. Oldukça geniş kitleye hitap eden Yaş Türkistan dergisine abonelik müracaatlar Tianjin'den, Şanghai'dan, Mukden'den, Hindistan'dan, Japonya'dan, Helsinki'den vb.¹⁴³ geliyordu. Hatta, Hindistan'da büyük rağbet gören Yaş Türkistan'ın 20 ve 21 sayıları Urdu diline bile çevrilmişti.¹⁴⁴

"Türk Birliği" fikrini "kültürel birlik" olarak nitelendiren Mustafa Çokay, zaten var olan bu birliğin kan kardeşliği, dil birliği ve karşılıklı muhabbet duygusunun inkişaf etmesiyle beraber gelişeceğini söylüyor. Mustafa Çokay'a göre, "siyasi hususlarda çeşitli gruplara ayrılmış olmakla beraber, bütün Türkler manevi ve diğer her cihette birbirlerini himaye etmelidirler. Ama, Rusya emperyalizmine karşı yönetilen halihazırdaki keskin siyasi mücadele çağında bütün istiklalci halkların birleşmiş istiklal cephesi meselesi arasına harsi bir Türk cephesini sıkıştırmak, sadece usulsüz bir hareketten ibaret olacaktır".¹⁴⁵

D. Mustafa Çokay'ın Milliyetçilik Anlayışı ve Devlet Görüşü.

Muhaceret öncesi ve sonrası bütün gaye ve gayretini Türkistan Milli İstiklali mücadelesi etrafında odaklaştıran Mustafa Çokay'ın Milliyetçilik anlayışı Türkistan üzerinde Milli hakimiyetten başka hiçbir gücü tanımamak esasına dayanıyor.¹⁴⁶

Milliyetçi olmakla birlikte Mustafa Çokay, ırkçılığın ve faşizmin düşmanıdır. Mustafa Çokay için milliyet kavramını reddeden komünizmle ırkçı faşizm arasında hiçbir fark yoktur: "Hitler de, Stalin de zalimdir. Biri Nazi-ırkçı, ötekisi beynelmilelci geçinmelerine rağmen her ikisinin de izlediği politika ve zalimliği aynı çizgidedir"¹⁴⁷ diyen Mustafa Çokay, muhaceretteki tüm yurttaşlarını Alman-Sovyet koalisyonuna karşı birlik olmaya çağırır. Promethee dergisinin Nisan 1940'ta çıkan son sayısı Finlilerin kahramanca direnişinden de esinlenerek okurlarını "*veba ile kolera arasında*" seçim yapmamaya çağırır.¹⁴⁸

Mustafa Çokay ilk önce Türkistan milliyetçisidir. Onun Türkistancılık görüşü o sıralarda Türkiye'de yaygınlık kazanmış olan "Anadoluculuk" veya "Memleketçilik" akımıyla bir yerde paralellik arz etmektedir. Ama kesin olarak şunu söyleyebiliriz ki, Mustafa Çokay'ın

¹³⁹ Mustafa Çokay, "Leh Efkâr-ı Ammesi Tauîş", *Yaş Türkistan*, S:72, Noyabır 1935, s.8.

¹⁴⁰ Mustafa Çokayoğlu, "Cephemizi Birleştireyik", *Yaş Türkistan*, S: 29, 1932 April, s.24-25

¹⁴¹ Mustafa Çokayoğlu, "Cephemizni Birleştiriş Hakkında", *Yaş Türkistan*, S:31, 1932, s.9

¹⁴² Baş Maqale, "Sovyet Hükümetinin 18'inci Yıl Dönümü Münasebetiyle", *Yaş Türkistan*, S:72, 1935, s.4.

¹⁴³ Etienne Copeaux, a.g.m., s.32.

¹⁴⁴ İmzasız, "Yaş Türkistan Urdu Dilinde", *Yaş Türkistan*, S:27, Fevral 1932, s.30.

¹⁴⁵ Mustafa Çokayoğlu, "Cephemizni Birleştiriş Hakkında", s.9-10

¹⁴⁶ Mustafa Çokayoğlu, "Türkistan Leninçilerine Cevap", *Yaş Türkistan*, S:5-6, 1930, s.8.

¹⁴⁷ M.Şoqay, a.g.e., s.194.

¹⁴⁸ Etienne Copeaux, a.g.m., s.31.

Türkistancılık görüşü mahalli mahiyet taşıymıyordu. Mustafa Çokay için Türkistan Milliyetçisi olmak, aynı zamanda Türkçü olmak demektir.¹⁴⁹

Mustafa Çokay : “Türkistanlılar Türkçüdürler. Çünkü Türk’türler. Onlar için Türkçülük de Türklükleri kadar tabiidir. Onlar kendi memleketlerinde bu birlik esasında hareket edecekleri gibi, tabii, coğrafi birlik dışında kalan soydaş-millettaşlarını aynı tabiilikle benimserler. Onların sevinç ve kaygılarını öz kardeş gibi paylaşırlar”-der.¹⁵⁰ Ancak, bu Türkçülük, ilerde de temas edeceğimiz gibi siyasi anlamda bir Türkçülük değildir. İki kardeşin bir-birini sevmesi ve karşılıklı yardımlaşması gibi tabii bir Türkçülüktür.

Bunun yanı sıra, Mustafa Çokay’ın Türkistancılık görüşü Rusya mahkûmu diğer Türk-Müslüman halklarını da dışlayacak şekilde değildi. O dönemde yaşanmış birçok sınır tartışmalarının aksine Mustafa Çokay: “Biz ne şekilde veya nasıl olursa olsun Merkezi Asya Federasyonu projesini destekliyoruz”¹⁵¹, *diyerek* “Rusya dahilindeki İdil-Uralı Tatar-Başkurt kardeşleriyle birlikte yaşamamanın Türklük ve Türk harsı için çok büyük bir muvaffakiyet olacağını”¹⁵² bildirmiştir.

Tarihi düşman tarafından ezilmiş olan bu halkların Türkistanlılar hem Azerbaycanlılar, İdil-Uralı ve Kırımli kardeşlerin yakından birleşmesi lüzumunu başkalarından daha ziyade ve daha derin kendilerinin hissettiklerini söyleyen Mustafa Çokay, bu birliğin ancak tam bağımsızlık ve yabancı istilasından milli mevhumda kurtulduktan sonra hasıl olabileceğini de hatırlatmıştır¹⁵³.

Mustafa Çokay için her şeyden önce Milli İstiklal önemlidir.

Çünkü her türlü birlik ve her türlü kurtuluş yalnız bağımsız devlet sayesinde vücut bulabilir.

Mustafa Çokay Milli İstiklalin kazanılması için “büyük birlik” çağrısında bulunmuştur. Ancak, Mustafa Çokay’ın düşündüğü bu birlik kültürel ilişkilerden ibaret olan manevi Türk birliği değil, daha şümüllü ve daha kapsamlı siyasi cephe birliğidir. Bu cephe birliği Bolşevizm aleyhtarı tüm milletleri ve grupları içine alacak kadar büyük ve esnek olmalıdır.

Mustafa Çokay, Türk Birliği fikrini siyasi sahnede sloganlaştırmanın veya bazı kimselere ispat etmenin lüzumsuz olduğunu,

böyle bir birliğin duygu ve düşüncede zaten inkişaf etmekte olduğunu düşünmektedir.¹⁵⁴

Bütün bunları kaydettikten sonra biz, Mustafa Çokay’ın kültürel cephede Türkçü, siyasi cephede Türkistancı olduğunu söyleyebiliriz.

Mustafa Çokay’ın ‘Türk Birliği’ne siyasi birlikten ayrı olarak değerlendirmesinin sebeplerine gelecek olursak, kanaatimizce:

1. Mustafa Çokay ilk önce siyaset ve eylem adamıdır. Üstelik, esaret altında olan milletin ve memleketin muhaceretteki temsilcisi sıfatı ile onun duygusal davranmaya hakkı yoktu. Ülkesinin Milli İstiklal menfaati için bütün siyasi yolları denemek ve değerlendirmek zorunda idi.
2. Türkiye Cumhuriyeti dışında bütün Türk illeri Rusya boyunduruğu altında ve kendi başlarına bağımsızlıklarını kazanabilecek güçte değillerdi. Türkiye’nin de Türk dünyasına yardım edecek durumda olmadığı gibi, Sovyet baskısından dolayı Yaş Türkistan dergisinin ülkeye sokulması bile yasaktı¹⁵⁵.
3. Rusya’daki Türk halklarının Milli mücadelesine bilfiil katılmış olan, hem Devlet Duma’sındaki ve Milli Muhtariyetler dönemindeki faaliyetlerinde bütün gayretini bu birlik için sarf etmiş olan Mustafa Çokay, Türkiye’deki bazı Türkçü aydınlarla nispeten realiteleri daha yakından görebilmekte idi.
4. Mustafa Çokay muhaceretteki Türk milli kurtuluş önderlerine karşı saygılıdır. Siyasi muhaceretteki, bu cümleden Avrupa’daki bütün Türk kurtuluş önderleri bir birlerine destekçi olmakla birlikte her biri ayrı halkların temsilcileri durumunda idiler ve aralarında da birçok ihtilaflı konular mevcuttu.
5. Batılı diplomatik çevrelerde çok kötü ve olumsuz bir üne sahip olan Pan-Turanizm suçlaması Promethee’deki Türk liderlerin faaliyet alanını sınırlandırabilirdi. Nitekim, Kerenski’ci çevrelerle Ermenilerin Pan-Turanizm suçlaması Türk halklar arasındaki kültürel bağlardan bahseden herkese yöneltilmeye başlayınca, Promethee dergisinin 38-No’lu özel sayısında M.Emin Resulzade ile Mustafa Çokay’ın cevapları yayınlanıyor¹⁵⁶.

Bu özel sayıda Mustafa Çokay Atatürk’ten övgü ile söz eder: “Bizim Türk dostu olduğumuz... Mustafa Kemal ve Türkiye’nin bizim için çok aziz olduğu açıktır”. Makalenin devamında Mustafa Çokay da Mehmet Emin

149 İmzasız, “Milli Birlik Teşkilatımız Üçün”, *Yaş Türkistan*, S:94, 1937, s.7.

150 Y.T., *Türkistan Milli Hareketi ve..*, s.34.

151 Mustafa Çokayoğlu, “Merkezi Asya Federasyonu Projesi”, *Yeni Türkistan*, S: 35, 1931, s.5.

152 Baş Maqale, “Türkistan Türklüğü”, *Yaş Türkistan*, S: 32, 1932, s.5

153 Baş Maqale, “1917 25.X-7.XI 1932”, *Yaş Türkistan*, S:36, 1932, s.3.

154 Mustafa Çokayoğlu, “Cephemizni Birleştiriş Hakkında”, *Yaş*

Türkistan, S:31, 1932, s.9.

155 Yaş Türkistan, “Yaş Türkistan’ın 8 Yaşqa Kirişi Münasebetiyle”, *Yaş Türkistan*, S:85, 1936

156 Etienne Copeaux, “Prometeci Hareket”, a.g.e., s.41-42

Resulzade gibi,Turancılığı bir mit olarak niteler ve onun asıl pan-slavizm'e karşı mücadelede işe yaradığını beririr: "Turancılar hiçbir zaman... Türkiye ile herhangi bir birleşme hayalini kurmadılar".¹⁵⁷

Etienne Copeaux'un çalışmasından öğrendiğimiz kadarıyla, Mustafa Çokay daha sonraki sayılarda yine aynı konuya temas etmiştir: "Türkistan'ın Mustafa Kemal tarafından zapt edilmesi... ve böylece Volga'dan Pamir'e uzanan bir ülke yaratılması düşüncesi... ancak ve ancak gerçeklik duygusunu tümüyle yitirmiş ve müthiş bir dehşetin baskısı altında yaşayan bir kimsenin kafasında tohumlanıp yeşerebilir...Ayrıca,-diye sürdürür Mustafa Çokay,-Türkiye ile Türkdilli dünya arasındaki iletişim o kadar zordur ki,bu ikisi arasında siyasal ilişkilerin nasıl gerçekleşebileceği de merak konusudur"¹⁵⁸.

Milli mücadele ve milli esasa dayanan devlet kuruluşunda Türkiye Cumhuriyetinin kendileri için örnek teşkil ettiğini, vurgulayan Mustafa Çokay göre, burada/Türkiye'de kazanılan Türklük hem orda/Türk Dünyasında galip gelecektir.¹⁵⁹

Yukarıda da temas ettiğimiz gibi, Mustafa Çokay Turan Devleti idealinin peşinden koşamayacağını belirtmektedir: "Garbi Trakya'dan Yakutistan'a kadar birleşmiş Türk Milleti fikrine biz şimdilik siyasal şartlar altında kendimizi veremeyiz".¹⁶⁰

157 aynı yer; Sovyetlerde ve Avrupa kamuoyunda yükselmekte olan Pan-Turanizm suçlaması M.K. Atatürk'ü de tedirgin etmiş olmalı ki, bir konuşmasında şöyle diyordu: "... Büyük hayaller peşinde koşan, yapamayacağımız şeyleri yapar gibi görünen sahtekar insanlardan değiliz. Efendiler, büyük ve hayali şeyleri yapmadan yapmış gibi görünmek yüzünden bütün dünyanın düşmanlığını, garazını, kinini bu memleketin ve milletin üzerine topladık. Biz Pan-İslamizm yapmadık. Belki yapıyoruz, yapacağız dedik. Düşmanlar da yaptırmamak için bir an önce öldürelim, dediler. Pan-Turanizm yapmadık, yaparız yapıyoruz dedik, yine öldürelim dediler!.. Biz böyle yapmadığımız ve yapamayacağımız kavramlar üzerine konuşarak düşmanlarımızın sayısını ve üzerindeki baskıları artırmaktan ise, tabii sınıra meşru sınıra dönelim. Efendiler! Biz hayat ve bağımsızlık isteyen milletiz. Ve yalnız ve ancak bunun için hayatımızı esirgmeden harcarız". *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C.1, (Derleyen: N.Unan), Ankara 1945, s.201; Keza Atatürk, umum Türkler ile ilgilenen Türk Ocakları tüzüğü'nün birinci fıkrasını "Türk Ocaklarının işgal sahası Türkiye Cumhuriyeti hudutları dahiline münhasırdır" olarak değiştirerek, Ocağın faaliyetlerini sadece Türkiye ile sınırlamıştır. Erol Cihangir, "Turancılığın Tarihi ve Siyasal Unsurları Üzerine Bazı Mülâhazalar"; İbrahim Karaer, "Türk Ocakları ve Türk Milliyetçiliği", *Türk Yurdu*, Mart-Mayıs 1999, S. 139-141, s.177.

¹⁵⁸Etienne Copeaux,a.g.m., s.42.

159 Baş Maqale, "Türkiye Cumhuriyetinin 10 Yıllığı",*Yaş Türkistan*, S: 47, 1933,s.6.

160 Mustafa Çokayoğlu, "Merhum Atsız Mecmua Müdürü Nihal Bey'in Uyatsız Çıkışına Qarşı Cevabım",*Yaş Türkistan*, S: 37,1932,s.7-15.

Kendisine karşı ağır ithamlarda bulunan Nihal Atsız'a karşı Mustafa Çokay şu soruları yöneltmektedir : "Siyasi ve coğrafi şartlar bakımından oluşması ihtimal dışı olan ...Türk birliği tahakkuk ederse merkez neresi olacak? Ortak dil olarak hangi lehçeyi kullanacağız?"¹⁶¹.

Yeri gelmişken belirtelim ki, Mustafa Çokay Türk lehçelerinin artık kendine has farklılıklar kazandığı, ancak bu farklılıkların da ayrı bir zenginlik taşıdığı kanaatindedir. Mustafa Çokay "Türkistan Milli Birliği" (T.M.B.) toplantısında kabul edilen "Kazak, Özbek,Tatar ve Başkurtların kendi şive hususiyetlerini ve ayrı lehçe kelimelerini muhafaza etmekle beraber etimoloji ve morfoloji hususlarında müşterek kaidelere riayet etmesi" görüşünü benimsemektedir¹⁶².

Mustafa Çokay Yaş Türkistan'da Türkistan şivelerine ortak bir dil oluşturmaya çalışmıştır.

Mustafa Çokay'ın devlet anlayışı coğrafi ve toprak birliği üzerine inşa edilmiştir. Coğrafi kopukluktan ötürü Turan Devletinin teşekkülüne ihtimal vermeyen Mustafa Çokay, bölgesel birlik veya siyasi konfederasyon taraftarıdır. Mustafa Çokay'a göre : "Kan, dil, din ve kültür meseleleri Milli Devlet kuruluşunun esas temelleri olduğuna şüphe yoktur. Fakat, kesin tecrübeler gösterdi ki, coğrafi birlik meselesi komşu halklar arasındaki milli ayrılıkları da unutturacak, onları umumi bir devlet kuruluşu yolunda birleştirecek önemli bir amildir".¹⁶³

Mustafa Çokay, coğrafi ve kültürel yapısından dolayı, Azerbaycan'ın Türkistan'dan daha ziyade Kafkasya halklarıyla konfederasyon oluşturması taraftarıdır¹⁶⁴.Ona göre "Kafkasya'nın bu iki tabii- coğrafi sıfatından şu netice çıkmaktadır:-Kafkasya, tabii ayrı halkların kültürel hayatlarına riayet ederlik şekilde kurulmuş, birleşmiş müstakil bir devlet şeklinde olmalıdır".¹⁶⁵

Yine aynı şekilde, Mustafa Çokay'a göre, "Tarihi, coğrafi, milli, iktisadi ve her cihetten bir olduğunu savunduğu Türkistan'da Milli Müstakil Türkistan Devleti kurulmalıdır"¹⁶⁶.

"Türkistan'da yer(toprak) birliği hasıl olmadıkça milli birliğin sağlanamayacağını" hatırlatan Mustafa Çokay, "Türkistan sınırları dahilinde ayrı-ayrı, hatta bir-birine düşman halklar olarak yaşadıklarından dolayı tarihi

161 İmzasız, "Şart Başına Cevap",İstanbul, 1933, s.6.

¹⁶² Z.V.Togan,*Bugünkü Türkili.*, s.484.

¹⁶³ İmzasız, "1918-May-1936",*Yaş Türkistan*, S:78, 1936,s.27.

164 Mustafa Çokayoğlu, "Cephemizni Birleştiriş Hakkında", *Yaş Türkistan*, S:31, 1932,s.10.

165 İmzasız, "1918-May-1936",*Yaş Türkistan*, s.27.

166Baş Maqale, "Türkistan ve Buhara mı, Yoksa Toğrıdan Toğrı 'Türkistan'?",*Yaş Türkistan*, S:28,1932,s.3.

hataların yapıldığını ve bu hatalardan ders alınması gerektiğini”¹⁶⁷de sözlerine ilave ediyor.

Mustafa Çokay, “gelecek Milli Müstakil Türkistan devletini bölünmez bir milli devlet şeklinde” düşünmektir. Ama bu devlet şekil itibarıyla birdir; idari olarak Mustafa Çokay İsviçre’deki iç işlerinde muhtar ve yöresel kanunlara sahip katonlar veya vilayetler şeklindeki devleti örnek göstermektedir: “...Şartların talebine göre İsviçre’de olduğu gibi bir kaç katonlar (vilayetler)in muhtar halinde oluşturulması da ihtimaldir”¹⁶⁸.

Bununla birlikte, Mustafa Çokay için devletin şu veya bu şekilde olması çok büyük ehemmiyet arz etmiyor. Bunlar, şartlar altında değişkenlik gösterebilen ve geleceğe bırakılması gereken ayrıntılı meselelerdir. Bu tip “Turan devleti nasıl olmalı?”, “Merkez neresi olacak?” veya “Ne gibi devlet şeklini kabul edecek?”, gibi tartışmalar ilk önce kazanılması gereken Milli İstiklali inhisara uğratabilecek lüzumsuz polemiklerdir.

Resim 25 / Figure 25:

Mustafa Çokay

*Alaş-Orda ve Türkistan Muhtariyetlerinin önderi
/ Leader of both Alash-Orda and Turkistan
Autonomous Governments*

167 Baş Maqale, a.g.m., s.3.

168 M.Ç., “Sovyet Orta Asya Federasyonu’ndan ‘Milli Müttehid Türkistan Devleti’ge”, *Yaş Türkistan*, S:16,1931, s.9.

ЧЎЛПОН ВА ЖАҲОН

Изланишлар, Топилдиқлар ва Тадқиқотлар*

Хайрулла Исматулла
Блоомингтон, Индиана

Чўлпоннинг Хориждаги Илк Тадқиқотчиси Усмон Хожа Ўғли

Минг тўққиз юз ўн саккизинчи йилнинг февралі Туркистонга ёмон келди. Шу санадан бошлаб, шўролар Туркистоннинг мунавварларига, зиё аҳлига, ўз тили, маданияти, урф-одати, халқи ва ерини жонидан севувчи ватанпарварларига қарши барча жабҳаларда кураш - қиргин-барот, қатли ом бошлаган эдилар. Бу мудҳиш фожеани мамлакат ичкарасида туриб бартараф этишларига кўзлари етмаган айрим мунавварлар бирин-кетин мухожирликка юз тутгандилар. Хорижга кетишга мажбур бўлганлар орасида 1921-22 йиллари Бухоро жумхурияти раиси бўлган Усмон Хожа ўғли, Туркистон (Қўқон) Мухториятининг раиси этиб сайланган Мустафо Чўқай, 1918 йили Бошқирдистон республикасининг президенти бўлган Закий Валидий Тўғон ҳам бор эди. Бу уч буюк мунаввар тинч, осойишта ҳаёт кечириш учун хорижга чиқишмаганди. Уларнинг асосий мақсади четдан туриб бўлса ҳам, курашни давом эттириш, ўз она юртлари Туркистонни мустамлакачилардан озод этиш эди. Шу мақсадда 1925 йили Истанбулда Усмон Хожа ўғли, Мустафо Чўқай, Заки Валидий Тўғон ва бошқа бир гуруҳ туркистонли зиёлилар йиғилиш ўтказиб, ўз кураш йўлларини белгилаб олгандилар.¹

Халқ оммасига ўз фикр-мулоҳазаларини етказиш учун матбуот керак эди. 1927 йилдан бошлаб Усмон Хожа ўғли ўз фикрдоши Мажидиддин Аҳмад билан бирга Истанбулда **"Ени Туркистон"** ("Янги Туркистон") журналинини чиқара бошлади.²

"Янги Туркистон" журналининг 1927 йил 1-сонидан Усмон Хожа ўғлининг "Туркистонда турк адабиётининг мафкуравий таҳаввулларина умумий бир назар" номли назарий аҳамиятга молик мақоласи ўрин олганди. Усмон Хожа ўғлининг бу мақоласи ўша давр Туркистон ижтимоий онги учун муҳим саналган мафкура ва адабиёт масаласини ёритишга қаратилган. Усмон

* "Çolpan ve Cehân: İzlenişler, Tapılıqlar ve Tedqiqatlar" Xayrulla İsmatulla, İndiana Universiteti / "Cholpan and World: Inquiries, Findings, and Research" by Khayrulla H. Ismatulla, Assistant Professor of Uzbek, and Research Assistant in the Department of Central Eurasian Studies of Indiana University-Bloomington, USA.

Хожа ўғли мақоласида ёзишича "мафкура ва адабиёт бир-бирларига жону тан нисбатинда"дир.³ Усмон Хожа ўғлининг тўғри таъкидлашига қараганда, мафкурасиз адабиёт бўлмайди. Набодо адабиёт мафкурасиз бўлса, "Жонсиз тан қўрқинч - скелет ўлдугу каби мафкурасиз адабиёт-да айни лошанин [ўлик] ишидир".⁴

Мазкур тадқиқотида Усмон Хожа ўғли Алишер Навоий, Шайбонийхон, Умархон даври адабий муҳитлари хусусида ҳам фикрлар баён қилиб, асосий эътиборини инқилоб даври фалсафаси ("фалсафаи инқилоб") ҳамда адабиётига қаратади.

Халқимиздан чиққан чин, ватанпарвар, халқпарвар мунавварларимизни қизиқтирган масалалардан бири шу эдики, Туркистон мустақил бўлгач, қандай мафкура қабул қилинади, адабиётимиз қайси йўлдан боради, Туркистонимиз учун қайси шева давлат тили даражасига кўтарилади. Мана шу масалалар Туркияда вақтинча бошпана топган Усмон Хожа ўғлига тинчлик бермас эди. Туркистон ҳали қўлга киритилмасидан олдин-оқ бу мунавваримиз мазкур масалани ечмоққа киришгандилар.

Усмон Хожа ўғлининг ёзишича, **"миллий мафкурасида халқчилик асослари"** нинг куртаклари кўрина бошлаган ва бу адабиётда ҳам ўз ифодасини топган.⁵

Усмон Хожа ўғли бу мақоласида Чўлпоннинг **"Халқ"** ва **"Зиёи қамар"** номли икки шеърини ўқувчилар ҳукмига ҳавола этади. Бунинг сабаби шуки, "Халқ" шоирнинг ўзбек тилида ёзилган энг машҳур шеърларидан бири бўлса, "Зиёи қамар" усмонли турк тилига тақлид қилиб ёзилган бўлиб, ўша давр тил муаммосини ечиш учун муҳим саналарди.

Усмон Хожа ўғли Чўлпоннинг **"Халқ"** шеърини **"миллий мафкурасида халқчилик асосларини"** кўрсатиш учун келтириб, яна бу шеър хусусида шуларни ёзади **"бу даврнинг маҳсулларида ўлан бир ганч [ёш] шоир умиду имон хусусинда сўйладиғи "Халқ" унвонли шеърини дарж айладим [ёздим]. Токи Туркистон халқининг бу кунги ҳақиқий туйғуларина қорилар, яқиндан ошно ўлсинлар"**.⁶

"Халқ" шеърининг Тошкентда нашр этилган нусхалари билан Усмон Хожа ўғли ўз мақоласига илова қилган нусхаси орасида айрим жузъий фарқлар бор.

Чўлпоннинг **"Зиёи қамар"** шеърини мақоласига илова этар экан, Усмон Хожа ўғли ўзбек шоирининг Истанбулга ҳеч қачон бормаганлигини, бироқ Тавфиқ Фикрат ва бошқаларнинг асарларини ўрганганлигини эслатиб ўтади: **"Яна айни ганч шоир Истанбул шевасида суйилдики "Зиёи қамар" унвонли шеърини бу ерга илова айладим. Ҳолбуки, ганч шоир Истанбула ҳеч келмашидур. Фақат Абдулҳақ Ҳомид, Тавфиқ Фикрат, Муҳаммад Амин беклари татаббу этмишдир"**.⁷

Усмон Хожа ўғли бу мақоласининг хотимасида, Чўлпон шеърларига оид фикрларини жамлаб **"Идрок эттигимиз бу даврани адабий Туркистоннинг истиқболи учун пек миҳим ҳаётий бир даври адабидир. Бу давра улғая"**, деб башорат қилган эди.

Агар Чўлпон шеърятига Ойбек берган тўғри баҳо **"Қизил Ўзбекистон"** газетасининг 1927 йил 17 май сонида босилиб чиққанини

эсласак,⁸ деярли бир вақтнинг ўзида дунёнинг икки чеккасида икки иймонли мунаввар - Усмон Хожа ўғли ва Ойбек буюк шоир Чўлпонга бир хил баҳо берганликларининг гувоҳи бўламиз.

Чўлпон шеърларининг Усмон Хожа ўғли томонидан амалга оширилган бу наشري ҳамда унга билдирилган муносабат шоирнинг хорижий дунёда чоп этилган биринчи асари ва унга берилган илк юксак баҳо ҳисобланади.

Франциядан тарқатилган шеър

Туркистон (Қўқон) Мухторияти тарихидан маълумки, асримизнинг йигирманчи йилларида шўро сиёсатининг "ўйин"лари сабабли Мухторият раиси Мустафо Чўқай (Озарбайжон, Гуржистон орқали) Париж яқинидаги кичик бир шаҳарчага келиб қолган эди. У бу ерда-да тинч турмади, осойишта ҳаёт йўлини танламади, балки тиниб-тинчимасдан Туркистон озодлиги учун ўз курашини давом эттирди. Сиёсий курашнинг бирдан-бир тўғри йўли халқ оmmasига ўз қарашларини етказишдир. Халқ билан мулоқот қилиш учун турли алоқа воситалари, хусусан матбуот зарур бўлади. Мустафо домланинг биринчи қилган энг тўғри, савоб иши Франция, Париж шароитида журнал ташкил этиш бўлди. У киши журнални "Босфордан Хитойгача бўлган ҳудудда яшовчи, Босфордаги кемачи ҳам, Қашқардаги туякаш ҳам тушунадиган тилда", барча халқлар тушуна олувчи Туркистон тилида (ҳозирги атама бўйича "ўзбек тили"да) чиқаришга аҳд этиш бўлганди. Шу мақсадда 1922 йили Тошкентнинг эски шаҳридан Олмонияга ўқишга борган ва кейинчалик бири социология фанлари доктори, иккинчиси тиббиёт фанлари доктори илмий даражаларини олган Тоҳир Шокир ўғли Чигатой ва Абдиваҳоб Исҳоқ ўғли Ўқтойни ўзи билан ишлашга чорлайди.

Туркистоннинг уч номдор мунавварлари 1939 йилгача Парижда "Ёш Туркистон" журналининг нашрга тайёрлашади ва Берлиндаги босмахонада Тоҳир Шокир ўғли бошчилигида чоп этишади. Туркистон озодлиги учун курашини ўз бурчи ҳисоблаган журнал ходимлари ўзлари мақолалар, хабарлар ёзишади, босмахонада ўзлари ҳарф теришади ҳамда чоп этилган журналларни ўзлари Туркистон тақдири билан қизиқувчи Осиё, Оврупо, Африка ва Америка қитъасидаги илм аҳлига, кутубхоналарга тарқатишади.⁹

Кейинчалик машҳур бўлиб кетган мана шу "Ёш Туркистон" журналининг 1929 йилдаги биринчи сонидеъ ўз ўқувчиларига Чўлпоннинг "Япроқлар" шеърини тақдим этганди:

ЯПРОҚЛАР

Куз чоғи тупроқлар гезариб қолдилар...
Гезариб қолдилар куз чоғи тупроқлар.
Сўнг дамда япроқлар қизариб олдилар...
Қизариб олдилар сўнг дамда япроқлар.

Қаргалар боғларда қағлашиб қолдилар...
Билмадим кимларнинг қисмати узилур.
Ёнғоққа ёпишиб, бир чангал солдилар...
Билмадим кимларнинг умиди йўқ бўлур.

Эй, совуқ эллардан муз кийиб келганлар,
У қўпол тов(у)шингиз қирларда йўқ бўлсин!
Эй, меним боғимда мевани терганлар,
Қопқора бошингиз ерларда қўмилсин!¹⁰

Resim/Figure 26:
Чўлпон [Çolpan] (1893-1937)

Илк бор "Фаргона" газетасининг 1923 йил 16 ноябр кунги 119-сонида дунё юзини кўрган Чўлпоннинг бу шеъри сўнгги йиллари Тошкентда чоп этилган шоир асарлари тўпламларида "Хазон" номи остида берилган.¹¹ Ўрни келганда шу нарсани афсус билан қайд этиш лозимки, адабиётшунос Ш. Турдиев "Ўзбекистонда ҳали нашр бўлмаган Чўлпоннинг "Япроқлар" шеърини диққатингизга ҳавола этамиз" деган изоҳ билан Чўлпон асарларининг Тошкент нашрларида "Хазон", хорижий нашрларда "Япроқлар" номи билан бир неча марта чиққан шеърни ўқувчиларга янги шеър деб ҳавола этади.¹²

Мазкур шеърнинг "Ёш Туркистон" нашри билан Тошкент нашрлари ўртасида бир қатор фарқлар мавжуд. Бу фарқлар қуйидагилардан иборат:

"Ёш Туркистон" нашрида бу шеърнинг 10-сатрида "У қўпол товушингиз..." деб берилди. Шеърда "товушингиз" сўзидаги иккинчи унли "у" тушириб қолдирилиши лозим эди. Акс ҳолда фақат шу сатр 13 бўғиндан, қолган барча сатрлар 12 бўғиндан ташкил топади. Чўлпондек буюк шоир бундай эътиборсизликка ҳеч вақт йўл қўймаган.

2. Шеърнинг "Ёш Туркистон" нашрида биринчи тўртликнинг 3- ва 4-сатрларида "япроқлар қизариб олдилар", "қизариб олдилар япроқлар" жумласи келади. Бу шеърнинг Тошкент нашрларида "япроқлар қизориб ёндилар", "қизориб ёндилар япроқлар" деб ўқилган. Буларнинг қайси бири Чўлпонга тегишли эканлигини аниқлаш осон эмас. Ҳар икки ҳолда ҳам вазн, қофияга путур етмагандек туюлади. Бизнинг ўйлашимизча, биринчидан, шу ўринда "япроқларнинг қизориб ёниш"ига асос камроқ сезилади. иккинчидан, "япроқлар қизариб олдилар" жумласи 1, 5 ва 7-сатрлардаги "ғезариб қолдилар", "қаълашиб қолдилар" ва "чангал солдилар" га оҳангдош бўлади.

3. "Ёш Туркистон" нашрида учинчи тўртликнинг биринчи икки сатри

Эй, совуқ эллардан муз кийиб келганлар,
У қўпол тов(у)шингиз қирларда йўқ бўлсин! -

деб келтирилган бўлса, бу шеърнинг худди шу сатрлари Тошкент нашрларида бошқача берилди:

Эй, совуқ эллардан муз кийиб келганлар,
У қўпол тушингиз қорларда йўқ бўлсун!¹³

Ўзбек тилининг билимдони Чўлпон ҳеч маҳал "тушингиз қорларда йўқ бўлсин" деб ёзмаган бўлса керак. Ахир туш ҳам қорларда йўқ бўладими ва бундай мантиқсиз жумлани Чўлпондек ҳассос шоир ёзиши мумкинми?! Қарганинг товуши, ҳақиқатан ҳам, совуқ олиб келувчи ва ёқимсиз товуш. Шоир бу сатрлар орқали мана шу совуқ товушли босқинчиларнинг ёвуз истаклари Туркистоннинг нариги ёғидаги қирларда, ўз маконларида йўқ бўлиб кетишини тилаяпти. Хулоса қилиб айтиш мумкинки, бу шеърнинг "Ёш Туркистон" нашри Чўлпон услубига қўпроқ мос келади.

"Нега 'Ени Туркистон' ва 'Ёш Туркистон' журналларининг илк сонига Чўлпоннинг шеъри танлаб олинган?" дегувчилар бўлиши табиийдир. Маълумки, 20-йилларда Туркистонда Чўлпоннинг олдига тушадиган, Чўлпондан ўтказиб шеър ёза оладиган шоир йўқ эди, озодлик ғоясини, ҳурриятни Чўлпончалик бадий бўёқларда акс эттира оладиган шоир тугилмаганди. Ўша даврга оид тарихий адабиётлар шуни кўрсатадики, Мустафо Чўқай билан Чўлпон йўли бир бўлган. Бир эрқпарвар демократимиз сиёсат майдонида Туркистон мустақиллиги учун курашган бўлса, иккинчи буюк мунавваримиз ўз бадий асарлари билан ҳурриятни қуйлаган. Тўғри йўлни танлаган, Ҳақ йўлидан борган, оддий халқ гами билан яшаган икки

буюк инсон бир ғоянинг, бир курашнинг икки кўриниши эдилар. Ўша даврдаги Мустафо Чўқай руҳига Чўлпон руҳи мос тушарди. Чўлпоннинг гарбдаги биринчи ноширлари, Туркистон озодлиги учун жонларини тиккан мунавварлар Тоҳир Шокир ўғли Чигатой ва Абдихаҳоб Исҳоқ ўғли Ўқтой ҳам шоирни, унинг ижодини жуда яхши билардилар, кадрлардилар. Чўлпон шеъриятини севганлари, эъзозлаганлари сабаб Туркистон Миллий Қўмитаси аъзолари кейинчалик шоирнинг "Гўзал Фарғона" номли бир шеърига қисман ўзгартириш киритиб, "Гўзал Туркистон" номи билан ўзлари учун миллий қўшиқ қилиб олганлар. Шу кунларгача хориждаги туркистонликларнинг расмий йиғилишларида шоирнинг "Гўзал Туркистон"и қуйланиб келинмоқда [Туркистон Миллий Қўмитасининг ҳозирги кунларда АҚШ-да истиқомат қилувчи айрим аъзоларидан мен "Гўзал Фарғона"нинг асл матнини суриштириб кўрдим. Асл матн ҳозирча топилмади. Ёшлари бир жойга бориб қолган, нуроний бу ватандошларимизнинг айтишларига қараганда, шеърдаги "Фарғона" сўзи ўрнига "Туркистон" сўзи қўйилганлиги аниқ. Бошқа ўзгартиришларни ҳеч ким эслай олмайди. Бироқ шоирнинг бу шеърига шеъриятдан бир оз хабари йўқроқ киши қўл урган кўринади. Нақоратлар, айниқса, учинчи нақорат **"Яйрат, яшнат** (кимни? нимани?) **ўз Ватанинг гул боғларингда!"** Чўлпон услубидан анча йироқ]:

ГЎЗАЛ ТУРКИСТОН

Гўзал Туркистон, сенга не бўлди?
Саҳар вақтида гулларинг сўлди.
Чаманлар барбод, қушлар ҳам фарёд,
Ҳаммаси маҳзун. Бўлмасми дил шод?
Билмам не учун қушлар учмас боқчаларингда?

Бирлигимизнинг тебранмас тоғи,
Умидимизнинг сўнмас чироғи.
Бирлаш, эй халқим, келгандир чоғи,
Безансин энди Туркистон боғи.
Қўзғол, халқим, етар шунча жабру жафолар!

Ол байроғингни, қалбинг уйғонсин,
Қуллик, асорат - барчаси ёнсин.
Қур янги давлат, ёвлар ўртансин,
Ўсиб Туркистон, қаддин кўтарсин.
Яйра(т), яшна(т) ўз Ватанинг гул боғларингда!¹⁴

Мазкур "Гўзал Туркистон" шеърининг 1986 йил Анқарада чоп этилган **"Туркистон халқ мусиқаси"** тўпламига киритилган нусхасида охириги нақорат **"Яйрап, яшнап ўз ватанинг гулбоғларингда"** деб ўзгартирилган. Бу ўзгартиришда гарчи **б** ўрнига **п** ёзилган бўлса-да, унда мантиққа яқинлик бор.¹⁵

“ГЎЗАЛ ФАРҒОНА”

Чўлпоннинг яна бир бошқа шеъри борки, унинг фақат номи юқорида биз фикр юритилган шеърга мос келади. Хорижий тадқиқотчилардан бу шеър ҳақида профессор Иброҳим Ёрқин, доктор Боймирза Ҳайит ва Тоҳир Чигатойнинг умр йўлдоши, шевашунос олима, профессор Саодат Чигатой хабар берган эдилар. Чўлпоннинг бу шеърини 1970 йили Иброҳим Ёрқин,¹⁶ 1971 йили доктор Б. Ҳайит¹⁷ ва 1972 йили Саодат Чигатой¹⁸ турли нашрларда чоп эттиришган.

Профессор Саодат Чигатой, бу “Гўзал Фарғона” шеърини Чўлпон 1919 ёки 1920 йили ёзган бўлиши керак¹⁹ деб таҳмин қилади.

"Нахотки Чўлпондек шоир икки шеърига бир хил "Гўзал Фарғона" номини берган бўлса?" деган ҳақли савол тугилиши табиийдир. Фикримизча, шоир бу шеърларининг биринчисини "Фарғона" деб номлаган. Лекин кейинчалик шеър оғиздан-оғизга ўтиши натижасида ўзгариб, у ҳам шеър муҳлислари томонидан "Гўзал Фарғона" - "Гўзал Туркистон"деб атала бошланган.

Мазкур шеър биз юқорида фикр юритган, асл матни ҳали ҳам топилмаган "Гўзал Фарғона" - "Гўзал Туркистон"га мутлақо ўхшамайди. Бу иккинчи, асл матни аниқ "Гўзал Фарғона" шеъри шакл, мазмун ва оҳанги жиҳатидан ҳам шоирнинг "Бузилган ўлкага" шеърини эслатади. Фикр юритаётганимиз Чўлпон қаламига мансуб бу "Гўзал Фарғона" шеърининг матни қуйидагича:

Гўзал Фарғона

Эй, гўзал Фарғона, қонли қўйлагингдан айланай,
Тарқалиб кетган қора, ваҳший сочингга боғланай.
Ваҳший бир ўрмон каби бағрингни босмиштира қамиш,
Кўзларингда ҳеч кўрунмас бир олов, бир ўт ёниш.

Кенг, чўзиқ яйловларинг ёвларга очмиш кўксини,
Бир қора парда босибдир тупроғингнинг устини.
Кўзларинг сўлган, ўлик руҳинг билан боқдинг менга,
Қутулишнинг юлдузи асло кўрунмасми сенга?

Ул баланд зўр тоғларинг нега тўсолмас ёв йўлин?
Йўқмидур ўтқур қилич кесмакка ёвларнинг қўлин?
Биз бутун ожиз, заиф, бағри эзилган сен учун,
Бул қадар қонлар тўкилди ул даҳидир сен учун.

Йиғлама, юртим, агарчи бул кунингда йўқ баҳор,
Келгуси кунларда бахтинг юлдузи ўйнаб қолар.

"Гўзал Фарғона" шеъри Саодат Чигатой ва Б. Ҳайит нашрларида бир хил. Икки нашр ўртасида бир сўзда ҳам фарқ йўқ. Бунинг

сабаби, бизнингча, манъбанинг ягоналиги бўлса керак. 1919 ёки 1920 йили ёзилган бу шеър нусҳасини Тоҳир Шокир ўгли ўзи билан бирга 1922 йили Олмонияга олиб кетган бўлиши мумкин ва ҳар икки ношир ҳам “Гўзал Фарғона” нусҳасини Тоҳир Чигатой асарлари архивидан олган бўлсалар ажаб эмас. Булардан ташқари Тоҳир Чигатой ўзининг икки жилддан иборат **"Туркистонда туркчилик ва халқчилик"** номли асарида ҳам бу шеър хусусида тўхталиб ўтади.²⁰ Мазкур шеърнинг проф. Иброҳим Ёрқин наشري билан проф. Саодат Чигатой ва доктор Б. Ҳайит нашрлари ўртасида тўртта жузъий фарқ бор:

а) 4-сатрда сўз ўрни алмашган. Проф. И. Ёрқин нашрида "ҳеч кўрунмас **кўзларинг**да бир олов, бир ўт, ёниш" деб берилган.

б) 9-сатрда ул олмоши ўрнига **бу** ишлатилган: **"Бу** баланд зўр тоғларинг нега тўсолмас ёв йўлин?" Профессор Иброҳим Ёрқин нашридаги шу фарқ (**бу баланд ...**) Чўлпон услубига мос келади.

в) 11-сатрда иккита фарқ бор: **бутун** ўрнига **ҳама** ва **заиф** сўзи ўрнига **забун** қўлланилган: "Биз **ҳама** ожиз, **забун**, бағри эзилган сен учун!"²¹

Проф. Иброҳим Ёрқин нашридаги бу тўрт фарқни мазкур шеърнинг бошқа матнлари билан қиёсламай туриб, рад этиб бўлмайди. Проф. Иброҳим Ёрқин архивида Чўлпоннинг шу кунларгача номаълум саналган бир қатор шеърларини топиш мумкин. И. Ёрқин нашридан чиққан Чўлпон асарларини четлаб ўтиш хатоликка олиб келади, деган фикрдамыз. "Гўзал Фарғона"нинг И. Ёрқин нашрида 11-сатрида **заиф** ўрнига **забун** сўзининг ишлатилиши, бизнинг фикримизча, мантиқан ўринли туюлади ва сатр ичидаги товуш уйғунлиги (гармонияси)ни сақлашга ёрдам беради:

"Биз бутун ожиз, **забун**, **бағри** эзилган сен учун!"

Бир сатр ичидаги сўзлар ўртасида товуш уйғунлиги Чўлпон шеърлари учун ўзига хос бўлган бир хусусият саналади, чунки бу услуб шеърнинг оҳангдорлигини оширади.

Шоирнинг бошқа шеърларидаги бир-икки сатрга эътибор беринг:

Ойдин **к**ечаларда **кўкка** **кўз** т**и**қиб ("Мен ҳам севаман") ёки

Кўнгил дед**и**қ, **кўн**гилларда **к**ул" бўлди**қ** ("Тан бердим")

Сўнгги йиллари Тошкентда "Гўзал Фарғона" шеърининг Тоҳир Чигатой қаламига мансуб "Туркистонда туркчилик ва халқчилик" китобидан кўчириб олинган ҳамда фарғоналик ёзувчи Восит Саъдулла сақлаб келган нусҳалари газета-журналларда босиб чиқарилди. Бу икки нашрни филология фанлари доктори Наим Каримов ва С. Жалилов амалга оширганлар. Ҳар икки нашрда ҳам бир қатор чалкашлик, хатоларга йўл қўйилган. Н. Каримов нашрида шеърдаги айрим сўзлар атайлаб бошқа сўзлар билан ўзгартириб қўйилгандек туюлади. Масалан, Чўлпон шеърининг иккинчи ва учинчи сатрида **ваҳший** сўзи ишлатилган (**"ваҳший сочингга боғланай"**, **"ваҳший бир ўрмон каби"**). Н. Каримов нашрида булар иккинчи сатрда **яхши** сўзи билан, учинчи сатрда

яъни сўзи билан алмаштирилган ва натижада ажойиб бир шеърга ямок тушган:

Тарқалиб кетган қора, **яхши** (?) сочингга боғланай.

Яъни (?) бир ўрмон каби бағрингни босмишдир қамиш.

Бу сўзлар худди шоҳи кийимга ёпиштирилган бўз ямокни эслатиб турибди.²² Бу ўзгартиришни Восит Саъдулла қилган бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас. Чунки у киши ваҳший бир замонда (1942 йили) ҳибсга ташланган, ваҳшийликни ўзи бошидан ўтказгани учун ҳам, ҳар эҳтимолга қарши Чўлпон шеърдаги **ваҳший** калимасини бошқа юмшоқроқ сўз билан алмаштиришни лозим топган кўринади.

20-йилларнинг охирида Туркияда ҳам Чўлпоннинг айрим шеърлари журналларда нашр этилгани ҳақида маълумотлар бор. Бироқ бу журналлар кам нусхада босилгани ҳамда чет мамлакатларга тарқатилмаганлиги сабабли, шу кунларгача етиб келмаган.

1930 йили ватандошимиз Арслон Субутой шоир Чўлпоннинг "Гўзал Фаргона " ("Гўзал Туркистон") шеърини олмон тилига ўгириб, Оврупода чиқадиган "Остевропа" журналида чиққан **"Туркистонда шоир ва шеърият"** номли мақоласига илова қилган.²³

Юртини ҳимояси йўлида ғанимига борлиқ ғазабини сочган шеърининг Овруподан ер юзига тарқалиши турли мамлакатларда Чўлпон ижодига бўлган қизиқишни оширди. Кутлуг уйдан, ҳур мамлакатдан бошланадиган иш ҳамиша хайрли бўлади.

ОВРУПОДА ОБРЎ ТОПГАН ШЕЪРИЯТ

Англиялик тадқиқотчилар орасида биринчи бўлиб **Олаф Кэроу** ўзининг "Совет салтанати. Ўрта Осиё турклари ва сталинизм" китобида Чўлпон шахсияти ва ўзига хос ижодига алоҳида эътибор берган эди. Бу китобнинг "Чигатой мероси" бобида О. Кэроу шоир Чўлпонга алоҳида қисм ажратиб, шоирнинг ҳаёти ва адабий фаолияти хусусида ўз мулоҳазаларини беради, Чўлпонни Мағжон билан қиёслади: "Мағжон "кун мен тун" атамасини туркий халқ (кун) ва ўрисларга (тун) нисбатан қўллаган бўлса, Чўлпон "шарқ" ва "ғарб" атамаларини ишлатиб, булар орқали эзилганлар (шарқ) ва золимларни (ғарб) назарда тутган эди", деб тўғри ҳулосага келади англиялик Олаф Кэроу.²⁴

О. Кэроунинг адабиётимизни даврлаштиришига кўра, "чигатой адабиёти" деб аталмиш мумтоз адабиётимиз **Алишер Навоий билан бошланиб Чўлпон билан тугайди**. О. Кэроу Чўлпон шеърларидан инглиз тилида мисол келтиради ва уни таҳлил қилади. О. Кэроунинг кузатишича, "Чўлпон 1926 йилгача миллий руҳда шеърлар ёзган. Шоирнинг илк шеърларини ҳозир топиб бўлмаса керак", деб афсусланган китобида инглиз олими О. Кэроу. Англиялик олимнинг Чўлпон илк шеърларини топиб ўқиш ва талабаларга ўқитиш орзуси фақат қирқ йилдан кейин рўёбга чиқадиган бўлди.

*

Олмония биз, туркистонликлар учун илм ўлкаси саналади. Тошкентдаги "Кўмак" ташкилоти ва Бухоро Миллий ҳукуматининг ташаббуси билан 20-30-йилларда Туркистоннинг юзлаб ёшлари бу мамлакатнинг турли ўқув

юртларида илм олдилар. Олмон профессори Йоханнес Бензингнинг кўрсатишича, 1922 йили Фитрат кўмаги билан 70 та илм толиби ўқиш учун Олмонияга берган экан.²⁵

Бу ёшлар Оврупонинг марказидаги тараққий этган бир мамлакатда ўз тилларини унутиб, олмон тилига шўнғиб кетмаганлар. Архив материалларининг гувоҳлик беришича, улар учун Берлинда алоҳида мажит қуриб берилган, ўз тилларида адабиёт тўғараклари уюштирилган. Бухоро Миллий ҳукумати бундай ёшларнинг адабиёт соҳасидаги машқлари учун 1923 йили март ойидан бошлаб алоҳида **"Учқун"** номли журнал ҳам ташкил этиб берган экан.²⁶

Олмонияга ўша йиллари ўқишга келган ёшлар аниқ фанларга ўч, адабиётимиз ва санъатимиз билан таниш, миллатимизнинг энг сара фарзандлари бўлган. Улар ўзлари билан Чўлпоннинг хурриятга интилувчи руҳини, унинг асарларини ҳам Олмонияга олиб келганлари аниқ. Мана шу ёшлар ўша йиллари Чўлпон ва Фитрат асарларини ўз тилимизда Берлинда бир неча марта нашр этганлар. Чўлпоннинг Берлинда ўзбек тилида ўша йиллари чоп этилган шеърларининг айримлари ҳануз шоир тўпламларига киритилмай қоляпти.

Чўлпоншунослик тарихида биринчи марта Чўлпонни Шекспир билан қиёслаган ва Туркистон шоирини Шекспирдан кам эмаслигини исботлашга ҳаракат қилган мунаққид **Аҳмад Шукрий** ҳам мана шу Берлинда илм олаётган ёшларимиздан бўлганди.²⁷

Миллий Туркистон "саҳифаларида Чўлпон ижоди

1939 йили Иккинчи Жаҳон уруши бошлангач, Туркистон Миллий Қўмитасининг Туркистонни озод этиш учун кураш йўли ўзгарди. Тоҳир Чигатой ва Абдихаҳоб Ўқтой Ғарбий Оврупода ортиқ қолиб ишлашни ўзлари учун лозим топмадилар. Улар Туркияга, янги ватан ахтариб йўл олдилар. Бу икки ватандошимиз ўз миллатимиздан етишиб чиққан, олий маълумотли, фан докторлари бўлмиш қизларга Тоҳир **Саодат Исҳоқийга**, Абдихаҳоб эса тошкентли **Саида Шераҳмад** қизига уйланиб, Туркияда ўтроқ бўлиб қоладилар. Устозлари машҳур Мустафо Чўқай эса Париж яқинидаги кичик шаҳарчада истиқомат қилиб, ўзининг ёзув ишларига қайтади. Мана шу йўл билан "Ёш Туркистон" ўз фаолиятини тўхтатади.

Жаҳон уруши тугагач, Олмон ерида (араб ҳамда лотин ҳарфларига асосланган ўзбек ва инглиз тилларида) **"Миллий Туркистон"** номли бошқа бир журнал фаолият кўрсата бошлади. "Миллий Туркистон" ҳам ўзининг илк сонларидан бошлаб Туркистон миллий адабиётини тарғиб этишга киришди. XX аср Туркистон миллий адабиётининг энг ёрқин юлдузларидан бири Чўлпон бўлганлиги боис, бу журнал саҳифаларидан ҳам шоир ижодига бағишланган кўплаб мақолалар жой ола бошлади.

А.Тошкентли исмли тадқиқотчи ўзининг "Кишанланган ижод" мақоласида шўро муҳитида ижод ва ижодкор эркинлиги ҳақида гапириб, Чўлпон ижодига оид фикрларни ҳам баён қилади:

"Туркистон турк адабиёти ўз халқининг юрак ҳисларини ифода этувчи, унинг туйғусини ва қайғусини кўрсатувчи бир ойна бўлган. Ёзувчиларимиз, адибларимиз халқ билан бирга нафас олганлар. Улар халқ ичида юриб, унинг юрагига қўл солар ва ундан олган таъсирлардан адабий асарлар яратар эдилар. Шунинг учун ҳам уларни халқимиз севар эди, (уларнинг шеърлари) халқ оғзида қўшиқ қилиб қуйланар эди. Ҳар бир ёзувчи адибимизнинг юраги ул замонларда шундай қуяр, ёнар эди. Чўлпон ёзади:

Қўлимда сўнгги тош қолди,
Ёвимга отмоқ истайман.
Кўнгилда сўнгги дард қолди,
Тилакка етмоқ истайман"²⁸

Бу тадқиқотчи Чўлпонни халқнинг дарди билан яшовчи, халқнинг дилидагини асарларида қуйловчи чин маънодаги халқ шоири эди, деб исботлашга ҳаракат қилган.

Чўлпоннинг "Япроқлар" шеъри "Миллий Туркистон" журналида ҳам уч марта қайта босиб чиқарилган.²⁹ Бу журнал шоирнинг бошқа асарларига ҳам доимо эътибор бериб келган. Шоир шеърларидан парчалар, "Бир эсиб ўтдилар Уйғониш йиллари ", "Муҳит кучли экан",³⁰ "Мен ва бошқалар "³¹ ҳам турли йилларда бу журналда босилиб чиққан. Чўлпон шеърларини тарғиб этишда ҳамда уларни инглиз тилига таржима қилиб, Ғарбий Оврупо, Осиё ва Америкага тарқатишда бу журнал сезиларли ишларни амалга оширган.

"Миллий Туркистон " журналида ўз мақола, хабар ва шарҳлари билан қатнашиб турувчи **А. Завқий** қаламига мансуб "20-йилларда миллий адабиёт " номли тадқиқот Чўлпон шеъри ва унинг шарҳи билан бошланади. А. Завқийнинг фикрича, "Туркистон миллий адабиётининг ифтихори бўлган шоир Абдулҳамид Сулаймон (Чўлпон) йигирманчи йиллардаги адабий жараённинг, миллий ғоя билан коммунистик ғоя орасида бошланган курашнинг типик вакилидир. Шоир Чўлпоннинг қўлида қолган "сўнгги тош" душманга қараб отилиши керак бўлган миллий силоҳдир. Унинг кўнгилда қолган "сўнгги дард" эса, Туркистоннинг озодлик ва мустақилликка эришуви орзусидир ".³²

Тадқиқотчи А. Завқий илҳоми келганда бир-икки мақола ёзиб қўйган ҳавоскорлардан эмас. Унинг қалами ўткир, фикри теран, илмий доираси кенг. У мазкур мақоласида Ўзбекистон Фанлар академияси қошидаги Адабиётшунослик институти чиқарган "Ўзбек совет адабиёти тарихи очерки "³³ муаллифлари билан 20-йиллар Туркистон миллий адабиёти тарихи бўйича баҳсга киришади. А. Завқий "Ўзбек совет адабиёти тарихи очерки " китобидан ушбу хулосани олиб, унга ўз муносабатини билдиради:

"20-йиллар ўзбек адабиётида реакцион ғояни ифода этган миллатчи ёзувчиларнинг типик вакиллари Фитрат ва Чўлпон эди... Фитрат ва Чўлпон каби ёзувчиларнинг асарлари 20-йиллар шароитида, яъни мамлакатда қизгин синфий кураш бораётган бир пайтда эксплуататор синфларнинг қолдиқларига ва халқ душманларига илҳом берар, ёшларни беқарор қисмига ўз таъсирини кўрсатар, демак, контрреволюцион рол- ўйнар эди".³⁴

А. Завқий Адабиётшунослик институти олимларининг "Очерк"ида келтирилган хулосаларига қўшилмайди. Унинг фикрига қараганда, "20-йиллардан бошлаб Туркистонда совет-рус мустамлакачиларининг амалга оширган зўрлик ва террор сиёсатларини **ғоявий кураш** ("синфий кураш") деб эмас, балки **ваҳшийлик** деб аташ тўғри бўлур эди...Фитрат, Чўлпон... мана шу ваҳшийликнинг қурбони бўлдилар ".³⁵

Бу баҳсда ҳақиқат А. Завқий томонида эканлигини ҳозирги, мустақиллик даври тадқиқотлари ҳам исботлаб келмоқда.

"Миллий Туркистон" журналининг яхши томони шунда эдики, у бир вақтнинг ўзида инглиз тилида ҳам нашр этиларди. Шу сабаб бўлиб, шоирнинг бир қатор шеърлари биринчи марта инглиз ўқувчисига ҳам етиб борди.

А. Завқий ва **И. Тўлқун**нинг инглиз тилидаги "Шоир Чўлпон " мақолалари шу жиҳатдан қадридлир. Мазкур мақолада муаллифлар шоирнинг асосан "Уйғониш" тўпламига кирган шеърлари хусусида фикр юритишади. Чўлпоннинг "Бузилган ўлкага", "Виждон эрки", "Япроқлар", "Яна олдим созимни", "Қўлимда сўнгги тош қолди", "Сомон парча", "Чекин "ПОХАни куллари кўкларга соврилсин" каби катта-кичик шеърлари инглиз тилига таржима қилиб, мақолага илова этилган.³⁶

Бу мақоланинг яна бир фойдали томони унда Фитрат, Ўктам (Қайюм Рамазон), Элбек, Маннон Рамиз, Шорасул Зуннун, С. Сиддиқ, Боту, Элхон (Акмал Икромов), С. Раҳимийлар ҳақида ҳам маълумотлар берилиши ва уларнинг қисқача фаолиятининг кўрсатилишидир.

Т.О. имзоси билан "Чўлпоннинг Уйғониш деган китоби ҳақида" номли мақолани ёзган тадқиқотчи шоирнинг биринчи шеърлар тўпламини юксак баҳолайди:

"Ўзбекистоннинг, ва умуман, турк қавмларининг севгили шоири бўлган Чўлпон ўзининг биринчи шеърлар тўпламига "Уйғониш" деган ном берган. Бу бежиз эмас. 20-йиллар Туркистонда Миллий Уйғониш даври бўлиб ҳисобланади... Чўлпон Туркистон халқининг дард-аламларини ва орзу-истакларини ниҳоят усталик, ниҳоят таъсирли равишда тасвир этган ".³⁷

Мунаққид Чўлпоннинг бир қатор шеърларини ("Япроқлар", "Кулган бошқалардир, йиғлаган менман", "Кўсақлар") ўз мақоласига илова қилади. Шоирнинг олдинги икки шеъри Тошкентда чоп этилган, бироқ **"Кўсақлар "** номли тўртлик шоирнинг 80-90-йилларда чоп этилган асарлари орасида учрамайди:

Кўсақлар

**Дийдираб ётаркан ерда кўсақлар,
Номард чанғалига тушган кўсақлар.
Беҳисоб кўсақлар бутун ўлкада,
Шу қишга ўхшаган қора ўлкада.**³⁸

Шоирга яқин бўлган кишиларнинг эслашларига қараганда, Чўлпон тасавурида тугилган шеърларни кўпинча қўлига тушган қоғоз парчасига, газета-журнал ҳошияларига, баъзан эса папирос қутиларига ҳам ёзиб юрган.

Мана шу йўл билан, "оёқ устида" яратилган шеърларининг бир қисми шоир таниш-билишларининг қўлида қолиб кетиб, чоп этилмаган.

"Кўсаклар " тўртлиги ҳам, фикримизча, мана шундай бир сонияда тугилган, бир нафас билан айтилган шеърлар сирасига кирса керак. Бу шеърни шоирнинг ўзи қайта ўқиб, қайта ишламаганлиги кўриниб турибди. Аммо шеърнинг тузилиши ва руҳи Чўлпон қаламига хослигига шак келтириш мумкин эмас. "Кўсаклар" шеъри яратилишининг бошқача тарихи ҳам мавжуд. Боймирза Ҳайитнинг гувоҳлик беришича,

"1937 йилда Чўлпон ўзининг "Кўсаклар" исмли қўлёзма (ҳали босилмаган) достонини ўз дўстлари орасида тарғиб этиш билан машғул бўлган. Бу достон орқали у Туркистон ҳолини бахтсиз киш шаклида кўрсатган"³⁹.

Ҳозиргача Чўлпоннинг шу номда достон яратганлиги маълум эмас. Юқорида келтирганимиз тўртлик балки нашр этилмай қолиб кетган Чўлпон достонининг дўстлари хотирасида сақланиб қолган кичик бир парчасидир. Келгуси изланишлар бу масалага ёруғлик киритса ажаб эмас.

ОЛМОН ЧЎЛПОНШУНОСЛАРИ

Йоҳаннес Бензинг

Олмония адабиётида биринчилар қаторида профессор **Йоҳаннес Бензинг** ўзининг **"Туркистон"** номли китобида Фитрат ва Жулқунбой билан бир қаторда Чўлпон ижодини тўғри баҳолаган ҳамда унинг асарлари аҳамиятини кўрсатиб берган эди.⁴⁰

Профессор Й. Бензинг "Ўзбек ва янги уйғур адабиёти " номли бошқа бир тадқиқотида Чўлпон ижодига кенгроқ тўхталади.⁴¹

Олмон олими Чўлпоннинг "Тонг сирлари" тўпламига кирган шеърларини ҳамда "Ёрқиной ", "Халил фаранг ", "Муштумзўр ", "Чўрининг исёни " (Й. Бензинг бу асарни олмон тилига хато равишда "Жўранинг исёни" "Der Aufstand des Cora" деб таржима қилади), "Ўртоқ Қаршибоев" каби асарлари ҳақида фикрлар баён қилган.

Профессор Й. Бензинг қаламига мансуб бу тадқиқотнинг маъқул томонларидан бири шуки, шоирнинг айрим шеърларидан парчалар олмон тилига сифатли таржима қилинган ҳамда баъзи ноёб шеърларининг асил матни билан бирга таржимаси ҳам келтирилган.

Профессор Йоҳаннес Бензинг Чўлпоннинг "Турмушми бу?" номли бир шеърини таҳлил қилар экан, ундан парча ҳам келтиради, шеърни олмон тилига ўхшатиб таржима қилади ҳамда бу шеър орқали шоир ўша давр сиёсатига ўз муносабатини билдирганлигини исботлашга ҳаракат қилади:

Турмушми бу?

**Эскисин қўймоқ, янгисин олмоқ,
Ёзиқсизларни ўтларга солмоқ -**

Янги турмушга чиқмоқликмидир, Эскиликларни йиқмоқликмидир?⁴²

Б. Ҳайит юқорида эслатиб ўтганимиз мақоласида **"Чўлпон 1937 йилда Самарқандда ўзининг "Туш" исмли нашр этилмаган шеърини афкор умумиятга билдириш учун ҳаракатда бўлган. Бу шеърда совет ҳокимиятини бир туш даражасида кўрсатган"** деган маълумотни ҳам беради.⁴³

Шу кунларгача Чўлпоннинг **"Туш"** номли шеъри шарқ ёки ғарб мамлакатлари матбуотида босилиб чиққанидан хабардор эмасмиз.

Олмон олими Й. Бензинг чоп этган "Турмушми бу?" тўртлиги Б. Ҳайит эслатиб ўтган **"Туш "** шеърининг бир бўлаги бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас.

Йўқсуллар инқилобидан кейин эскиликка қарши кураш ниқоби остида Туркистон халқининг ўзига хос ҳаёт тарзига қарши ваҳшийларча курашган шўроларга қаратилган бу шеър ҳам сўнгги йиллари чоп этилган шоир тўпламларига киритилмаган. Бу шеърни ҳам Чўлпонни таниган, шоирнинг муҳлиси бўлган туркистонли мунавварлар архивларидан ахтаришимизга тўғри келади.

Вали Зуннун

Эллигинчи йиллардан бошлаб Олмонияда чиқадиған махсус тўпламлар ва журналларда **Вали Зуннун** исмли танқидчи фаолият кўрсата бошлади. Бу даврда Олмонияда СССРни тадқиқ этувчи бир талай илмий-тадқиқот марказлари жойлашган ва улар турли йўналишдаги тўплам ва журналлар нашр этардилар.

Вали Зуннуннинг "Чўлпон ва ўзбек адабий қаршилиқ ҳаракати" номли тадқиқоти "Шарқий Турк Мушоҳадаси " журналининг 1958 йил 1-сонида инглиз тилида чоп этилганди.⁴⁴ "Барча миллий ҳаракатларнинг бошида шоирлар ва уларнинг давраси туради. Бунга шоир Чўлпон ва унинг давраси аъзолари ҳаёти ёрқин мисол бўла олади", деган, 20-йиллар Туркистон ижтимоий ва сиёсий ҳаётига мос келадиган ғояни олға суради тадқиқотчи бу ишида.⁴⁵

В. Зуннун мазкур ишида Чўлпоннинг "Чигатой Гурунги" даги фаолиятини кўрсатишга ҳам ҳаракат қилади. У шоирнинг обрўси ортаётганлиги ҳақида "Чўлпоннинг халқ олдида обрўси шу даражада орттики, у **Туркистоннинг Байрони** бўлиб қолди"⁴⁶ деган фикрни билдиради. Бу ерда бир насага эътибор беришга тўғри келади. Туркистондан чиқиб, ғарбда илм олган ва ўша ерларда ишлаб қолган тадқиқотчиларнинг кўпи Чўлпонни ғарб шоирлари, хусусан, Шекспир, Байрон, Пушкин билан қиёслаб, Чўлпон "Туркистоннинг Пушкини", "Туркистоннинг Байрони " эди, деган фикрларни енгил-елпилик билан айтиб юбора беришган. Бундай хулосалар ҳар икки шоир шеърятини чуқур ўрганиш натижаси эмас. В. Зуннун ҳам Байрон ижодини умуман ўрганмаган, ҳар икки буюк шоир асарларини қиёсий таҳлил этмаган. Бироқ Чўлпонни "Туркистоннинг Байрони " дейишга журъат этган.

Чўлпон ҳеч вақт "Туркистоннинг Байрони" ёки "Туркистоннинг Пушкини " бўлиши мумкин эмас. Зеро Чўлпон доимо

Чўлпондир. У ҳамиша ўз она юрти Туркистоннинг тонг юлдузи - чўлпони бўлиб қола беради. Бу хусусда 20-йилларда Берлинда ўқиган ёш мунаққид Аҳмад Шукрий Чўлпон билан Шекспирни қиёслаб, тўғри хулоса чиқарганди: "Уйғониш"ни неча топқирлар ўқиб чиқдим. Шекспирни мутолаа этдим. энг сўнг Шекспир Чўлпондир ёхуд Чўлпон Шекспирдир, деган фикрга келдим. Чўлпон шеърлари Шекспир жўшқинлиги билан тўладир. Чўлпон оқ кўнгиллиги Шекспир самимийлигидан ўтадир. Чўлпон бизда севги тангриси, сезги яратувчиси. Чўлпон - лирик, Чўлпон - шоир, Чўлпон - Чўлпондир".⁴⁷

В. Зуннун мақоласида баён этган фикрига қараганда, Чўлпоннинг "Уйғониш" и (1920) рус зулмига қарши уйғониш, кўтарилиш эди. Тадқиқотчининг тўғри кўрсатишича, Чўлпоннинг ижоди 1925 йилдан бошлаб сурункасига, доимо шўро матбуотида, ёзувчилар йигилишларида, партия ва хатто комсомол йигинларида ҳам танқид мавзуи бўлиб келган. Шоир Чўлпон 1934 йили қамокқа олиниб, маълум муддат ушлаб турилган.

Қамокдан бўшатилганидан сўнг, шоир ўзининг "Яна олдим созимни" шеърини ёзган ва Тошкентдаги ТУРОН театрида ўқиган.⁴⁸

Чўлпон "Яна олдим созимни" каби 1934 йилдан сўнг яратилган **"қизил"** шеърларини ўз истак-хоҳиши билан ёзмаган, балки бу шеърлар унга ёздирилган. Чўлпоннинг 1934 йилда қамокдан вақтинча озод этилганидаги ҳолатини унинг бошқа бир шеъри тўлароқ ифодалайди:

Азиз синглим, меним кўнглим тентақдир,
Шунинг учун умрим бутун эртақдир.
Эртақ эмас, бир ярамас ҳаёл денг,
Жоним учун, таним учун малол денг.

Ҳаёл эмас, малол эмас, бу - бир туш,
Ҳар нафасни, шу бир пас(т)ни унутиш.
Унутаман, йўқ этаман ўзимни,
Ҳеч билмайман, англамайман сўзимни.⁴⁹

Бу ўринда "шўро мавзуи" деган атамани аниқлаб олишга тўғри келади. 1917 йилги Йўқсуллар инқилобидан сўнг, шоир инқилоб, ўроқ ва болга, эркинлик ҳақидаги шеърларини ўзи, чин юракдан ёзганмиди ёки кимдир, қандайдир шароит, муҳтожлик унга шундай ёзишни мажбур қилганмиди? Дастлаб Чўлпон Йўқсуллар инқилобини камбағал боласи учун эркинлик келтирадиган инқилоб, деб қабул этган эди ва уни ўз шеърларида қуйлаганди. Жуда тез фурсатда у бу инқилобнинг ҳақиқий башарасини кўра олди ва ўзи (ва бошқаларнинг ҳам) адашганлигини тушунди. 1934 йилдан кейин ёзилган ё нашр этилган шеърлари эса ("Яна олдим созимни" ва бошқа шу каби "қизил" шеърлар) шўро тузумининг тазйиқи самараси эди. Чўлпоннинг шўро мавзуидаги шеърлари ҳақида гапирганда, шоир ижодининг бу икки даврига алоҳида эътибор бериш лозим бўлади.

Мазкур ишда Вали Зуннун Чўлпонни энг қийин бир даврда химоя қилишга отлангани учун Ойбекни алқайди.

В. Зуннун тадқиқотининг камчиликларидан қатъий назар, унда Чўлпон ижоди тўғри баҳоланган ҳамда шоирнинг бир қатор шеърлари инглиз тилига тўғри, бадий жиҳатдан пухта ўгирилиб, инглиз китобхонлари эътиборига ҳавола этилган. В. Зуннуннинг бу иши кўп жиҳатдан А. Завқий ва И. Тўлқиннинг биз юқорида эслатиб ўтган тадқиқотларига ўхшаб кетади. Назаримизда, **А. Завқий** ва **В. Зуннун** номлари билан бир тадқиқотчи фаолият кўрсатгандек туюлади.

В. Зуннун ўзининг яна бир бошқа "Туркистон ёзувчилари орасида мафкуравий ўнгга оғиш" номли тадқиқотида ҳам Ойбек ва Чўлпон муноса-батларига тўхталиб, партиянинг танқид ўти остида бўлган Чўлпоннинг химоясига отланган Ойбек жасоратига тасаннолар айтади.⁵⁰

Мазкур тадқиқотида В. Зуннун Чўлпонни энди **"Туркистоннинг Пушкини"** деб таърифлайди:⁵¹

"Туркистоннинг Пушкини" деб ном чиқарган Абдулҳамид Чўлпон социалистик реализмни қабул қилмади. Уни қайта тарбиялаш мақсадида олдин икки марта ҳибсга олиб эдилар. Лекин у партия талабларини бажаришни рад этди".

Тадқиқотининг шу ўрнида В. Зуннун биз олдин эслатиб ўтган ишида баён қилган фикрига ўзи қарши чиқади. Чўлпон 1934 йилдан сўнг "партия талабларини" қисман бўлса ҳам бажаришга ҳаракат қилади ва шу ҳаракатнинг натижаси ўлароқ унинг "Янги мен" (1934, август), "Бизнинг Ватан", (1934, август), "Яна олдим созимни" (1934 ноябрь), "Бу куннинг шоири" (Октябрнинг 17 йиллиги кунда, 1934 йил ноябрь), "Ўн йил Ленинсиз" (1934 йил), "эмар" (1934-35) каби "қизил" шеърлари майдонга келади. 30-йилларга келиб, Чўлпон ижодида шўро мавзуи ҳам қисман бўлса-да ўрин ола бошлайди. Бунинг сабаби оддий туюлади: омон қолиш учун Чўлпон бундай шеърларни ёзишга мажбур этилади. Чўлпоннинг ўзи бу "қизил" шеърларни ўз хоҳиши, ташаббуси билан ёзмаган, чунки шоир чаёнлардан, бўрилардан омонлик кутиб бўлмаслигини жуда яхши билар эди: "Оҳ! Зиндонга кирганларнинг осонликча чиқишлари мумкинми?! Бўрининг чангалига "омон" сўзи аслида ёзилганми?! Қилич ўпич берадими?! Ханжар пешонангиздан силайдими?! Чаён наштарга ўхшаш игнаси билан чокинғизни тикадими?! Йўқ!"⁵²

Зигрид Клайнмихел

90-йилларга келиб, олмон адабиётшунослигида Чўлпоннинг насрий, драматик асарлари, хусусан, "Ёрқиной" батафсил таҳлил қилинди. Асардаги Пўлат сажияси Ўлмас Ботир сажияси билан қиёсий ўрганилди.⁵³

Олмон мунаққиди Зигрид Клайнмихел тадқиқотининг айрим ўринларида Чўлпоннинг "Ёрқиной" асарини "Майсаранинг иши" (Ҳамза) билан чоғиштириб ўрганишга ҳаракат ҳам қиладики, бу мунаққиднинг кенг кўламда тадқиқот олиб борганлигини кўрсатувчи кичик бир далилдир (54).

3. Клайнмихелнинг бу асари ҳозирги замонга келиб, олмон ўзбек-шунослиги, нақадар юқори даражага кўтарилганлигидан далолат беради.

Б. ҲАЙИТ АСАРЛАРИДА ЧЎЛПОН ИЖОДИ

50-йиллардан бошлаб Олмония шарқшунослигида янги бир ном пайдо бўлди. Бу 1950 йили Қўқон хонлиги ва Алаш Ўрда тарихидан диссертация ёклаган доктор Боймирза Ҳайит эди. Олмонияда Чўлпон фаолияти ва асарларини кенг қўламда ўрганиш унинг номи билан боғлиқдир. Бу тарихчининг "Туркистон XX асрда",⁵⁵ "Туркистонда рус-совет муштамлақчилиги ва империализми"⁵⁶ ҳамда "Туркистон Россия ва Хитой ўртасида"⁵⁷ каби китобларида ва шунингдек "Ҳозирги замон Туркистон адабиётининг баъзи масалалари", "Ёш ўзбек адабиёти"⁵⁸ каби мақолаларида Чўлпоннинг айрим фаолияти, ижодининг маълум бир қирраси ёритилган.

Бу олимнинг "Туркистонда ўлдирилган туркий шоирлар. Мазлум туркларнинг ҳаётидан парчалар" номли китобида⁵⁹ Чўлпоннинг ҳаёти ва фожасига оид маълумотлар билан бир қаторда шоирнинг "Ҳаёл", "Халқ", "Виждон эрки", "Кураш", "Ўзбек қизига", "Гўзал Фаргона", "Мухит кучли экан" ҳамда "Бас энди" шеърлари хусусида фикр баён қилинади.

Хатто "Большая Советская Энциклопедия" ўзининг 1934 йилги нашрида (61-том, 684-бет) "Чўлпон ўзбек шеърида янгилик яратган шоирдир", деб ёзган деган таърифни келтириб, Б. Ҳайит домла бу ишини ушбу сўзлар билан якунлайди:

"Шоир ҳаётининг сўнгига қадар ўз йўлидан воз кечмагандир. У янги замон Туркистон адабиётининг буюк сиймосидир. Советлар Чўлпоннинг моддий борлигидан қутулдилар, лекин хануз унинг руҳидан қутула олмадилар".⁶⁰

Чўлпон ҳақидаги асосий фикрларини, шоир асарлари таҳлилини муаррих ўзининг "Туркистон янги адабиётида икки сиймо: Қодирий ва Чўлпон" номли ишида кенг ёритади. Муаррихнинг мазкур иши унинг 1964 йили Ҳиндистоннинг пойтахти Дехлида ўтказилган Шарқшуносларнинг Халқаро XVI Йиғилишида ўқилган маърузасининг асосини ташкил этади. Бу иш бир қатор хорижий тилларга таржима қилиниб, чоп этилган.⁶¹ Бу илмий тадқиқот ўз тилимизда "Миллий Туркистон" нинг 1964 йил 102-А сони саҳифаларида ҳам босилиб чиққан. Қуйида биз бу иш ҳақида фикр юритганимизда мана шу нашрга мурожаат этамиз. Бу ишнинг биринчи қисми Абдулла Қодирий, иккинчи қисми эса Чўлпон ижодларининг таҳлиliga бағишланган.

Чўлпон ҳақидаги ўз кузатишларини Б. Ҳайит адибнинг илк ижодидан бошлайди:

"Чўлпоннинг адабий фаолияти 1917 йилда "Ҳалил фаранг" исмли* саҳна асари билан бошланган. 1920 йилда унинг 6 кўринишли "Ёрқиной" саҳна асари майдонга чиқди ва бу 1926 йилда қайтадан нашр этилди. 1920 йилларда унинг "Узун қулоқ бобо", "Замон хотини", "Муштумзўр", "Ўртоқ Қаршибоев", "Жўранинг исёни" (?) ва "Хужум" каби саҳна асарлари афкор умумиянинг диққат эътиборини қозонди. Бу асарларнинг барчаси унинг қобилияти учун буюк бир шаҳодатнома бўлиб ҳисобланади".⁶² (*Кўчирмалар МИЛЛИЙ ТУРКИСТОН - МТда қандай берилган бўлса, шундайлигича, ўзгартиришсиз олинди).

"Чўрининг исёни" асарини "Жўранинг исёни" деб хато берилиши бир қатор гарб чўлпоншунослари ишларида учрайди. Бу асар билан таниш бўлмаслик натижаси бўлса керак. Б. Ҳайит ишида ҳам худди шу ҳолни кўрамиз.

Б. Ҳайит бутун эътиборини Чўлпон шеърларига қаратади. Унинг фикрича, "Чўлпоннинг биринчи шеърлари ўз ўқувчиларининг диққатини қозона олган эди. Ҳамма ундан келажакнинг чўлпони сифатида умид қилмоққа бошлаган эди".⁶³

Тадқиқотчи шоирнинг илк уч тўпламига киритилган шеърларини тўғри баҳолайди: "Чўлпоннинг инсонлар қалбини ларзага келтирган, туркистонликлардаги миллий туйғунинг дил ифодаси бўлган "Уйғониш" (1924), "Булоқлар" (1925) ва "Тонг сирлари" каби шеърлар тўпламлари унинг ҳеч вақт адабиёт тарихидан ўчириб бўлмайдиган бир сиймо ҳолига келтирди. Балки Чўлпон ўз вақтида ўз ижодининг юксак поғонасига етган бўлуви мумкин".⁶⁴

Шу тўғри фикрни баён қилган тадқиқотчи" 1931 йилда унинг "Ёв" ва "Кеча ва кундуз" дostonлари нашр этилган. Бундан сўнг унинг шеърлар тўплами нашр этилмади⁶⁵ деган нотўғри маълумотни баён қилади.

Биринчидан "Ёв", "Кеча ва кундуз" дostonлар эмас, иккинчидан, "Кеча ва кундуз" 1931 йилда эмас, балки 1936 йилда китоб ҳолида нашр этилди. Учинчидан 1931 йилдан сўнг Чўлпоннинг тўртинчи шеърлар тўплами "Соз" 1935 йили Ўзбекистон Давлат нашриёти томонидан нашр этилган ва яна шоир "Жўр" номли шеърлар тўпамини тайёрлаб, нашриётга топширган бўлган.⁶⁶

1936 йил ҳам Чўлпон ижодида сермахсул йил бўлган. Биринчи романи нашр этилиши билан бирга "Бу ўлканинг кўклами" ("Гулистон" журналы, 1936, 5-сон), "Яхши бор, устоз" ("Қизил Ўзбекистон" газетаси, 1936, 26 июн), "Булбул ва гул", "Банди" ("Қизил Ўзбекистон" газетаси, 1936, 12 декабрь) каби шеърлари матбуотда ўша йили босилиб чиққан.

Шоир Чўлпоннинг шеърларини бадий жихатдан таҳлил этиш муаррих Б. Ҳайит вазифасига кирмаган. У тарихчи бўлгани учун ҳам, шоирнинг ижтимоий фаолиятига кўпроқ ўз эътиборини қаратган. Чўлпоннинг роман ва ҳикоялари ҳақида Б. Ҳайит ҳеч бир фикр баён этмаган. Бизнинг назаримизда, юқорида санаб ўтганимиз илмий ишлари чоп этилгунча, Б. Ҳайит Чўлпон прозаси билан яқиндан таниш бўлмаган кўринади. Адибнинг барча нашр этилган асарлари Б. Ҳайитнинг ихтиёрида бўлмаганлиги муаррихнинг биз таҳлил этаётган мақолаларидан билинади.

Ханузгача бизда Чўлпоннинг сажиясига оид бирор жиддий тадқиқот яратилмади, эсдаликлар ёзилмади. Буюк адиб билан суҳбатлашишга муяссар бўлган зотларнинг айримлари ҳали ҳам барҳаётлар. Бироқ бу шахслар хотира қолдирмаяптилар. Бунинг турли сабаблари бўлса керак:

а) Айримлар Чўлпон ҳақидаги хотираларини хануз бирор киши билан ўртоқлашгилари келмайди. Сабаби: ҳали ҳам ҳайиқадилар, бирор кори ҳол бўлиб қолмасин, деб ҳадиксирайдилар; б) Чўлпонни яхши билган, таниган, суҳбатлашган иккинчи тоифа кимсалар борки, улар шоир ҳақида билган-

билмаганларини "тегишли жойлар"га ўз вақтида ёзиб топширган кўринадилар. Шу боисдан ҳам энди мустақиллик даврида рост гапларни ёзишдан кўрқсалар керак.

Бугунги ўқувчи Чўлпон сажиясини турли олимларнинг китобларидан олиб, тиклашига тўғри келади. Чўлпонга оид ҳислатлар ҳақида Боймирза домла ҳам жуда эътиборли, қизиқ маълумотларни берганлар: **"Чўлпон сезгир, чуқур ўйловчи, кўп сўзламайдиган, жасоратли, ҳар томонга қараб талпина бермайдиган, камтар, кўрқмасдан ижод этувчи шоир эди. Унинг дунёси ўз халқи эди... У ҳуррият шоири эди. У ўз халқи билан бирга эди. Шунингдек, у ўз халқи дардининг садоси ҳам эди. Бундай ҳусусиятлар унинг ўз халқининг туйғулари учун таржимон сифатида майдонга чиқарди"**.⁶⁷

Муаррих Б. Ҳайитнинг шоир Чўлпон шеърларига оид барча ёзганларини бекаму қўст, деб бўлмайди. Унинг ишида ҳам баъзи қусурлар бор. Шоирнинг "Кишан " шеърини таҳлил этар экан, Б. Ҳайит шоирнинг бошқа бир шеърдан мисол келтиради: "У (Чўлпон) ўз халқининг кишанга солиб қўйилганлигини кўради. Буни эса унинг "Кишан" шеърдан ўргана оламиз. Унинг дилида халқнинг озодлик учун кураши асосий ўринни олади. У ёзади:

**Улуғ, қаттиқ ағдарувчи бир кураш,
Ё бор бўлиш, ё йўқ бўлиш, йўқ яраш!"**⁶⁸

Келтирилган мисол шоирнинг "Кишан" шеърида йўқ. Бу мисоллар 1921 йили Тошкентда ёзилган **"Кураш"** шеърининг сўнгги сатрларидир. Б. Ҳайитнинг 1992 йил Кёlnда чоп этилган **"Босмачи"** 1917-1934 йиллар орасида Туркистондаги Миллий Ҳаракат" номли асарида ҳам Чўлпон ижоди ва ижтимоий фаолияти бўйича бир қатор фикрлар баён қилинган. Боймирза домла Анвар пошшонинг фожеаси ҳусусида гап юритганда Чўлпоннинг Анвар пошшо ўлимига бағишланган "Балжувон" номли марсия шеъри устида ҳам тўхталиб ўтади, бу шеърнинг немисча таржимасини беради, асл туркий матни З. В. Тўғондан олганлигини кўрсатиб ўтади.

1918 йил февралидаги Қўқон, Фарғона фожеасига бағишланган бобда Чўлпоннинг "Бузилган ўлкага" шеъри ҳам батафсил таҳлил этилади ва бу шеърнинг немисча таржимаси ҳам берилади. Бироқ худди шу ўринда Б. Ҳайит бир чалкашликка йўл қўяди. Б. Ҳайитнинг ёзишича, совет ёзувчиси Ҳамид Олимжон "Тузалган ўлкага" шеърини Чўлпонга жавоб таъриқасида ёзган. Олимжон ўзини мафкуравий "занжир"дан халос эта олмаган.⁶⁹ Б. Ҳайитнинг Ҳамид Олимжонга тегишли фикрининг иккинчи қисми тўғри. Ҳақиқатан ҳам, Ҳ. Олимжон каби энг иқтидорли шоир шўро мафкураси тазйиқи остида қолиб кетган. Аммо "Тузалган ўлкага" шеърини Ҳ. Олимжон эмас, балки шоир Ғайратий ёзган.

Б. Ҳайит шоир Чўлпон асарларини бадиий таҳлил этмаган. Бу бор гап. Бундай етишмовчиликларни ғарбдаги тадқиқотчиларнинг кўпгина ишларида ҳам топиш мумкин. Лекин энг муҳими шуки, Б. Ҳайит Чўлпон ижодига жуда тўғри баҳо бера олган. Б. Ҳайитнинг қилган яна бир хизмати у

узоқ йиллар мобайнида Чўлпон ижодига нисбатан шўро сиёсати уюштирган хуружларга қарши курашиб келган ғарб олимларининг сардори бўлди. Ўз академик-адабиётшуносларимиз буюк шоирни ҳимоя қила олмаган бир вақтда, Б. Ҳайит баралла Чўлпоннинг, нафақат Чўлпоннинг, буюклигини исботлаб келди. Ман этилган мунавварларимиз, улугларимиз ҳақида қанчалик кўп ёзса, Б. Ҳайит шўролардан шунчалик кўп гап эшитди. Уни қоралаб, чапланмаган бўёқ шўро ташвиқоти заҳирасида қолмади. Ўрта Осиё республикалари, қадимги Туркистон озод бўлган, мустақилликни қўлга киритган бир кунда, энди бу заҳматкаш олимга оддийгина "Раҳмат!" дейдиган вақт етиб келмаганмикин?! Қачонгача дунёга танилган бу олимимизнинг номи бошлиқчаларнинг қора рўйхатидан ўрин олиб туради?!

ДАРСЛИКЛАРДА ЧЎЛПОН ИЖОДИ

Ғарб мамлакатлари дарсликларида илк бор Чўлпон 1945 йили киритилган эди. Олмониялик машҳур шарқшунос олима Аннимари фон Габэн 1945 йили, ғарчи ватани урушда енгиланган бўлса-да, Лейпциг ва Вена шаҳарларида ўзининг "Ўзбек тили грамматикаси" дарслик китобини чоп эттирганди.⁷⁰ А. фон Габэн хоним ўзбек тили қурилишини ёритиш учун мисол йиғишда асосан халқ оғзаки ижоди материаллари ҳамда Чўлпон ва бошқа миллий ёзувчиларнинг асарларидан фойдаланган. Шу билан бирга машҳур ўзбек ёзувчилари асарларидан наъмуналарни ўз китобида илова тариқасида ҳам берган.⁷¹

АҚШ да нашр этиланган "Ҳозирги замон ўзбек адабий тили" дарслигининг биринчи жилди ҳамда икки жилдлик "Ўзбек тили" китобида Чўлпон, Абдулла Қодирий ва Фитратнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида суҳбатлар асосига қурилган маълумотлар келтирилган.⁷² Мазкур дарсликнинг иккинчи жилдида Чўлпон ҳаёти ва ижоди ҳақида "Буюк инсон ҳар куни тугилмайди", "Кишан кийма, бўйин эгма", "Пахтажон, пахта" каби матнлар, шоир асарларидан парчалар берилган.⁷³

АМЕРИКАДА ЧЎЛПОНШУНОСЛИК

Профессор Э. Оллворт Чўлпон ҳақида

Америка Қўшма Штатларининг Колумбия университети эллигинчи йиллардан бошлаб чўлпоншунослик марказига айланди.

АҚШда Чўлпон ҳақида дастлаб ёзган олим Эдвард А. Оллворт бўлади. Эдвард домла ўзининг "Ўзбек адабий сиёсати",⁷⁴ "Замонавий ўзбеклар",⁷⁵ "Ўрта Осиё: бир аср рус зулми остида",⁷⁶ "Билим ўчоғи"⁷⁷ каби асарларида Чўлпон ижодига кўп марта мурожаат этган.

Америкалик олим Чўлпоннинг жадидчилик жабҳасидаги ва журналистика соҳасидаги фаолиятларини ҳам ўрганган. Унинг кўз қарашича, жадидчиларнинг газетаси бўлмиш "Садои Туркистон" атрофига минтақанинг Чўлпонга ўхшаш энг машҳур мутафаккирлари ва сардорлари йиғилган бўлганлар.⁷⁸ **"Ёзувчи Абдулҳамид Чўлпон руслаштириш ёки советлаштиришга қарши ёзилган ўзининг "Бузилган ўлкага" каби шеърини фарёдини бостириб чиқарганида, коммунистик тузум малайлари**

газабини бир неча бор қайнатди ҳамда Ўрта Осиёдаги пролетар адабиёти кўриқчи халфалари бўлмиш кимсаларнинг сабр косасини тўлдирди", - деб ёзганида профессор Оллворт юз фойиз ҳақ эди.⁷⁹

Шоир Чўлпоннинг ҳақни куйловчи шеърлари ёлгонни сўзловчи даврга мос тушмади. Оллворт ўз асарларида ҳоким ва ижодкор муносабатига ўзининг асосий эътиборини қаратади. Олимнинг фикрича, 1956 йилдан сўнг Абдулла Қодирийнинг оқланиши жуда яхши иш бўлган эди, бироқ Чўлпон, Фитрат ва бошқа ноҳақ қораланган, таҳқир этилган мунавварлар ҳурмат-яътиборларининг ўз вақтида тикланмаганлигини ҳеч нарса билан оқлаб бўлмайди. Э. Оллворт ёзади: “Доктор Султонов [Иззат Султонов- Бу таъкид-бизники. Х.И.] ва унинг сафдошлари амалга ошир-ган чала, номукаммал ишлар туфайли кўп саволлар жавобсиз қолди. Фитрат ва Чўлпон каби миллий сиймоларга нисбатан ҳурмат-эътибор ўз вақтида тикланмади”.⁸⁰

1922-1923 йиллари Туркистон маориф Қўмиссарлиги ёнидаги Билим Кенгаши нашр қилган “Билим ўчоғи” журнали тарихига бағишланган ишида профессор Э. Оллворт Чўлпоннинг машҳур “Бузилган ўлкага ” шеърини таҳлил қилади. Бу шеърнинг маъносини баён қилиб бериш билан кифояланмасдан, америкалик олим шеърнинг ўзбекча аслини келтириб, уни биринчи бор инглизча таржимасини ҳам беради.⁸¹ Америкалик олим бу билан қаноатланмайди. У Чўлпоннинг бу машҳур шеърини шоир **Ғайратий** қаламига мансуб “**Тузалган ўлкага**” шеъри билан қиёслаб, Чўлпон фойдасига хулосалар чиқаради:

Чўлпон: Эй, тоғлари кўкларга салом берган зўр ўлка,
Нима учун бошингда қуюқ булут кўланка?

Ғайратий: Эй, тоғлари кўкларга салом берган зўр ўлка,
Энди солмас бошинг узра қора булут кўланка.⁸²

Туркистон зиёлиси ўша вақтларда ҳам халқ бошида “қуюқ булут кўланка” солиб турганлигини яхши биларди. Ғайратийнинг шеъри “муз ўлкалардан келган кўноқлар”нинг кўрсатмаси билан битилганлигини Колумбия университетининг атоқли олими эмас, балки оддий китобхон ҳам англаб етганди.

“Нозик ниқобли, мажозий маънода ишлатилган Чўлпоннинг ‘кўноқлар’ сўзи пролетар танқидчиларининг назаридан четда қолмади.. Улар Чўлпоннинг достонини Туркистонда ҳаракат қилаётган гайри рус кайфиятидаги босмачиларга қаратилган чақириқ деб (ўз бошлиқларига) етказдилар...”, деган мантиқан асосли хулоса чиқаради америкалик олим ўзининг бу ишида.⁸³

“Билим ўчоғи” журнали мундарижаси билан яхши таниш бўлмаган ўқувчи“ Э. Оллворт домла журнал тарихи ҳақида ёзмоқни ният қилиб, нега Чўлпон шеърининг таҳлиliga ўтиб кетди?” деб ўйлаши мумкин. Бунинг боиси шуки, мазкур жарида Чўлпон ва унинг давраси тўпланган миллий матбуот маскани бўлганди. Чўлпоннинг “Бузилган ўлкага” шеъри ҳам

шу журналнинг 1923 йилги 2- ва 3-қўшма сонларининг 3-5-саҳифаларида босилганди.

"Замонавий ўзбеклар" китобида ҳам Э. Оллворт Чўлпон ва унинг давраси ҳақида тўхталиб, ушбу фикрни олға суради:

"Чўлпон ва унинг атрофидаги инқилобий руҳдаги шоир ва ёзувчилар (ўз асарларида) мутлақо ўзгача тароватга эга тил, услуб, оҳанг, рух ва мазмун намойиш этиб эдилар".⁸⁴

Э. Оллворт домланинг бу фикрлари айрим академик китобларда Чўлпонга берилган таъриф-тавсифлардан ўзининг тўғрилиги, ҳолислиги, одиллиги, масалага ҳалол ёндошиши билан ажралиб туради.

Чўлпоннинг тўла оқланиши тарафдори

Жон Соупер

Чўлпоннинг ижтимоий фаолияти ва шоирнинг тўла оқланиши билан боғлиқ масалаларни энг кўп ёритишга ҳаракат қилган ташкилотлардан бири "Озодлик" радиосига қарашли Тадқиқот Маркази ҳисобланади (Radio Liberty Research).

80-йилларда бу ташкилотда Ўзбекистон бўйича мутахассис, тилимизни жуда яхши эгаллаган, ҳатто докторлик диссертациясини ҳам ўзбек тили бўйича ёклаган Жон Соупер ишларди.

1987 йил 14 май куни чоп этилган "Икки ман этилган ўзбек ёзувчилари асарлари қайта нашр этилади" номли мақоласида 1986 йил бўлиб ўтган Ўзбекистон Ёзувчилари уюшмаси пленумидаги Фитрат ва Чўлпон асарларини ўрганиш ва нашр этишга бағишланган масалаларни ёритади, Темур Пўлат, Эрик Каримов, Аҳмад Алиев ва Озод Шарафиддиновларнинг Чўлпон ва Фитрат асарларини нашр этишга оид чиқишларига ўз муносабатини билдиради.

Жон Соупернинг ўйлашича ҳам, "Озод Шарафиддинов ёзганидек, шоирнинг гражданлигини унинг шеърларидан кўриб, билиб бўлмайdimи?! Қандай қилиб бутун бир инсонни икки бўлакка бўлиш мумкин: бир қисми унинг гражданлиги ва иккинчи қисми унинг санъати деб?! Бахтга қарши, ўша вақтларда мана шундай гайриилмий, мантиққа қарши ҳукм чиқариш ҳоким эди".⁸⁵

Бу ишининг хулосасида, Жон Соупернинг "Ҳамма нарса кўнгилдагидек бўлса, бу икки ёзувчи Фитрат ва Чўлпоннинг мафкуравий жиҳатдан “яроқли” асарлари балки нашр этилар. Лекин бу яқин келажакда амалга ошмайдиган иш бўлса керак... Фитрат ва Чўлпон миллий анъаналарни сақлашни истовчи ўзбекларнинг вакилдирлар. Бу ёзувчилар адабий меросининг ҳеч бўлмаганда бир қисмини қайта чоп этилиши Ўрта Осиё китобхони томонидан хушнудлик билан қарши олинган бўлур эди",⁸⁶ деб башорат қилгани қисман тўғри чиқди.

"Ўзбек ёзувчиларининг тўла оқланиши (реабилитацияси) эҳтиёткорлик билан маъқулланди" номли мақоласида, Жон Соупер икки ёзувчи Чўлпон ва Фитрат асарлари нашрига оид фикрларини келтирган.

Фитрат ва Чўлпон ижодларини жадиҳчиликдан алоҳида олиб, тадқиқ этиш қийин. 1987 йил май ойининг охириги ўн кунлигида Самарқандда

"Совет шарқида социализмнинг галабаси: тарихий-революцион романчиликда тажриба ва тараққиёт" шиори остида бўлиб ўтган кўп миллатли адабиёт кунларидаги йиғилишда айtilган П. Қодиров, Радий Фиш, Ю. Суровцевларнинг Чўлпон ва Фитрат ҳақидаги фикрларини кўздан кечирар экан, Ж. Соупер "Ю. Суровцевнинг Чўлпон ва Фитрат тўла оқланишининг маъқуллаши эҳтиёткорлик билан қилинган ҳаракатдир... Агар рус бўлмаган республикаларда бирор катта ўзгариш содир бўлса, буни бошқа даражада ҳал этиш керак бўлади. Бундай ўзгаришларни фақат Москва ҳал этиши шарт бўлади. Ю. Суровцев эҳтиёткорлик билан гапирган бўлса-да, у Москвадаги олий даражадаги шахс бўлгани учун, унинг айтганлари Фитрат ва Чўлпон асарларини қайта нашр этишга оз фурсат қолди, деган таассурот тугдиради кишида", деб хулоса чиқарганди.⁸⁷

Бу сафар ҳам Ж. Соупернинг таҳмини тўғри чиққан эди. 1988 йилнинг февралдан бошлаб "Шарқ юлдузи" Чўлпоннинг "Кеча ва кундуз" романини чоп эта бошлади.

Ж. Соупер "Ўзбек қатли ом қурбонлари Чўлпон ва Фитрат асарлари ниҳоят қайта нашр этилди" номли хабарида "Саодат", "Ўзбекистон адабиёти ва санъати", "Шарқ юлдузи" ва бошқа матбуот органларида чоп этилган Чўлпон ва Фитрат асарлари ҳақида хабар беради.

Ж. Соупернинг ёзишига қараганда, Н. А. Мухиддинов даврида бошланган ноҳақ қатли ом этилганларни оқлаш, уларнинг асарларини қайта босиб чиқариш ишлари Шароф Рашидов Ўзбекистон Компартиясининг биринчи котиби этиб сайлангач, тўхтаб қолган.⁸⁸ Бунинг сабабини Ж. Соупер Шароф Рашидовнинг жадидизмга қарши курашганлигида кўради ҳамда "Правда" газетасининг 1963 йил 22 июнь сонида (4-бет) чиққан Ш. Рашидов мақоласидан мисоллар келтириб, ўз фикрини исботлашга ҳаракат қилади.

"Чўлпон ва Фитрат жадид эдилар. Ш. Рашидов даврида уларнинг асарлари номақбул саналди ва шу сабабдан нашр этилмади" деган жўн, бирёқлама хулосага келади бу масалада америкалик тадқиқотчи.⁸⁹

Ўйлашимизча, Чўлпон, Фитрат каби буюк ёзувчиларнинг асарларини ман этишдан Ш. Рашидов ўз олдига қўйган мақсади, биринчидан, Чўлпон ва Фитрат каби миллатпарвар ёзувчилар асарларини ман этиб, "миллатчиликка қарши курашяпман" деган фикр тугдириш ва Москвага ёқиш эди. Иккинчидан, агар ман этилиш тўхтатилиб, бу ёзувчилар ўзбек адабиётидаги ўзларининг қонуний ўринларини эгалласалар, Ш. Рашидовга ўхшаш иззат талаб ёзувчиларга ўзбек адабиёти тўридан ўрин қолмас эди. Чунки ҳар бир ёзувчи ўз халқи адабиёти тарихида ёзган асарларининг қийматига, сифатига кўра (эгаллаган мансабига қараб эмас!) ўз ўрнини эгаллайди.

Ж. Соупернинг аниқлашича, Ш. Рашидовнинг вафотидан бир йил ўтгач, Чўлпон ва Фитрат асарларини нашр этиш масаласида туб ўзгариш бўлган.

Ж. Соупернинг орзуси ўзларига ҳам, ижодларига ҳам қора чапланиб, ноҳақ айбланиб, отиб ташланган адибларнинг асарларини мана шу Совет Иттифоқи деб аталмиш макон ва замонда тавба-тазарру билан қайта нашр этилишини кўриш эди. Америкалик тадқиқотчи қисман бўлса-да, ўз

орзусига эришди. Тавба-тазарру бўлмади, лекин адибларнинг айрим асарларини чоп этишга рухсат берилди. "Энг муҳими, -деб яқунлайди ўз хабарини Ж. Соупер, - Чўлпон ва Фитрат асарлари совет тузуми даврида, Совет Иттифоқида босилиб чиққани бўлди. Мурод-мақсадга етилди"⁹⁰

Яна бир бошқа ишида Ж. Соупер ўша вақтдаги Тил ва Адабиёт институтининг директори, адабиётшунос олим Б. Назаровнинг Чўлпон ва Фитрат ижодларига бағишланган ва "Ўзбекистон адабиёти ва санъати" ҳафталигида босилиб чиққан (1988 йил 26 февраль, 3-бет) мақоласини таҳлил этади. Ж. Соупернинг ўйлашича, Б. Назаровнинг Чўлпон ва Фитратга бўлган муносабати, гарчи айрим ўринларда у ўқувчини ишонтира олмаса-да, ўзидан олдин ўтган танқидчиларнинг фикрига нисбатан қисман реалистикдир.⁹¹

Б. Назаровнинг 30-йилларда ҳар икки ёзувчи (Чўлпон ва Фитрат) ҳам ўз хатоларини тушуниб етиб, Совет тузуми билан муроасага келганлар, деган фикри Ж. Соуперни қаноатлантирмайди. Ж. Соупернинг ўйлашича, сталинизм даҳшати ҳаммаёқни қоплаб олаётган бир даврда совет ҳокимияти тушунчаси қандай қилиб бу икки буюк ёзувчи эътиборини ўзига тортганлигини ва шунинг натижасида ёзувчилар ўз хатоларини тушуниб етганликларини Б. Назаров ишонарли изоҳлаб бермаган.⁹²

На Чўлпон, на Фитрат "хато қилган эканман" деб, юракдан ҳеч вақт тан олмаганлар. Фақат маълум "қизил" асарларни ёзишга мажбур бўлганлар, тўғрироғи, мажбур этилганлар.

Туркияга сафар қилган вақтида фожеали ўлим иқтидорли америкалик олим Жон Соупернинг қаламини синдиришга, овозини тиндиришга мажбур этди. Жон дунёдан эрта кетмаганида, у адабиётимизга оид ва ўзи севган Чўлпон ҳақида кўплаб тадқиқотлар яратган бўларди. Жон Соупернинг ўзига тўқ ота-онаси ўғиллари номида Берклидаги Калифорния университетининг Ўрта Осиёни ўрганаётган талабалари учун стипендия ташкил этдилар. Жисман йўқ бўлса ҳам, Жон Соупернинг номи ва руҳи ўзидан кейин ҳам Ўрта Осиёдан айри тушмади.

Энциклопедияларда Чўлпон ижодий фаолияти

XX асрнинг охириги ўн йиллигида Чўлпон асарлари АҚШ да чуқур, ҳар томонлама тадқиқ этила бошланди. Шоир асарлари бўйича Америка университетларида диссертациялар ёзилапти, АҚШ энциклопедияларида Чўлпон ҳаёти ва ижоди ҳақида мақолалар берилапти. Чўлпон шеърларининг инглиз тилига таржималари ҳам америкалик олимлар ва таржимонлар ҳамкорлигида амалга ошириляпти.

70-йилларнинг охиридан бошлаб Америкада "Рус ва Совет Адабиётларининг Замонавий Энциклопедияси" номли кўп жилдли қомус нашр этила бошланган эди. Бу қомус ҳам Чўлпон ижодига жуда катта эътибор бериб, ўз саҳифаларида шоир ижодининг барча қирраларини қамраб олишга ҳаракат қилган.⁹³

Бу қомусда Чўлпон ҳақида берилган мақолада ёзилган гаплар ўзбек ўқувчиси учун янгилик бўлмаса-да, мақоланинг айрим томонлари ўқувчи эътиборини ўзига тартади. "Чўлпон" мақоласида ёзилишича, шоир 20-йилларда ўтказилган тил ва имло реформаси даврида фаол қатнашган.

Америка тарихида биринчи марта Оксфорд университети томонидан чиқарилган "Ҳозирги Ислом Дунёси" энциклопедиясига киритилган "Ўрта Осиё адабиётлари" мақоласини ёзиш ўзбек тадқиқотчисига ишониб топширилди. Бу энциклопедияда Чўлпон ижодини тўлароқ ёритишга ҳаракат қилинди, унинг шеърларидан инглиз тилида намуналар берилди. Бу "Ҳозирги Ислом Дунёси" номли Оксфорд энциклопедиясида Чўлпон, Абдулла Қодирий ва Фитрат ижодлари "XX аср Туркистон адабиётининг энг буюк намояндалари" атамаси остида тадқиқ этилди.⁹⁴

ЧЎЛПОННИНГ ШОГИРДЛАРИ

Эдвард Оллвортда қизиқ бир одат бор. Ўзи қизиққан мавзуларни кўпинча шогирдларига тадқиқ этишни тавсия этади. Эдвард домла Чўлпон, Фитрат, Абдулла Қодирий, Бехбудий ижодларидан ташқари Ойбекнинг илк шеърятини жуда қадрлайди.

Э. Оллвортнинг Колумбия университетида ўқитган талабаларидан бўлган Хулиа Эминэ Салихоғлу ўзининг "Ойбек лирик шеърларида асосий мавзу ва образлилик" номли диссертацион ишида⁹⁵ Ойбек ва Чўлпон муносабатларига тўла тўхталади.

Х. Э. Салихоғлу Ойбек илк лирикасини ўрганиб, чиқарган хулосасига кўра: **"Ойбек Чўлпондан илҳомланганди. Пролетар адабиёти раҳбариятига Чўлпоннинг ёзиш услуби ёқмаганлиги сабаб, шоир танқид остида қолганида, ўзи пессимистик руҳда шеърлар ёзишда айбланаётгани бир даврда бўлса-да, Ойбек Чўлпоннинг ҳимоясига ўзини сафарбар этганди".**⁹⁶

Ҳақиқатан ҳам, Чўлпон ва бошқа шоир ёзувчиларнинг ҳаёти қил устида турган бир даврда **"Биз Чўлпондан қўл торта олмаймиз. Чўлпон янги адабиётда янги нарсалар яратди. Мувашшақ адабиёти ўрнига бу куннинг бадий завқига яраша, ёқимли, гўзал шеърлар ўртага чиқарди. Бугунги ёш насл унинг содда тилини, тотли услубини, техникасини қўб севади. Ундан кўп гўзалликлар олади. Чўлпоннинг мафқураси эмас, балки яратган бадий намуналари ўқилади, воз кечилмайди"**⁹⁷ дейиш - бу ўз бошини кундага қўйиш билан барабар эди.

Шўро ногорасига ўйнаб, "Чўлпон йўқсул шоири эмас, миллатчи зиёлиларнинг шоири" деб юрган **Айн** сингари замона миршабларига қарши чиқиш, ва хатто замонанинг комсомол шоири "Чўлпон-буржуа шоири"⁹⁸ деб турган бир чоғда очикдан-очик Чўлпонни ҳимоя қилиш, ҳимоя қилганда ҳам исботлар билан, ўриснинг Пушкинига қийслаб, ҳимоя қилиш, ҳамманинг қўлидан ҳам келавермасди. Бунинг учун соф эътиқод, бошга қилич келганда ҳам, рост сўзлаш, устозни бош устида тутиш каби олийжаноб ҳислатларга эга бўлиш лозим эди. Ойбек буни тўла уҳдасидан чиқа билди. Ўзини, ўз тақдирини бир сония бўлсин ўйламади, балки бутун борлиги билан устоз Чўлпоннинг ҳимоясига, паймол бўлаётган ҳақиқатни ҳимоя этишга отланди. Мана шунинг учун бўлса керак, ғарб чўлпоншуносларининг деярли барчаси Ойбекни Чўлпоннинг шогирди, деб ҳисоблашадики, бунда чуқур мантиқ бор. Бироқ афсус билан шуни қайд этиш лозим, шу кунларгача бирорта академик тадқиқотларда, хатто Ойбекнинг 20 томлик Мукамал

Асарлар Тўпламида ҳам устоз ва шогирд ҳисобланган Чўлпон ва Ойбек муносабатлари умуман ёритилмади. Ойбекнинг Чўлпондан илҳомланиб ёзган илк шеърлари "Ойбекнинг 20-йилларда ёзган айрим шеърларида ҳазин ва мунгли садолар эшитилиб қолади" деб баҳоланди.⁹⁹ Ахир 20-йиллар ўзбек ҳаётининг ўзи ҳазин ва мунгли эмасми эди?! Ойбекнинг бу илк шеърлари ўзбек ҳаётини энг тўғри, ҳаққоний ва бадий бўёқларда акс эттирмаганими эди?! Ўша чоғларда

Босиқ уйлар, йиқик томлар устида

Гизли-гизли ҳаёлотлар йиғларди.

Йўқчиликнинг, йўқсилликнинг юртида

Мангу алам, мангу ҳасрат инграрди.

Ҳаста қалбим шу ҳолларнинг ичида

Нима учун йиғламасин, қуймасин?!

Ҳар кун, ҳар чоқ шу фарёдлар кўнглимда

Қандай қилиб руҳим қувнаб ўйнасин?!

(Ойбек, "Кеча туйғуси", 1924 йил 22 март) деб, ёзган Ойбек ҳақиқатдан узоқми эди?!

Ўзбек адабиётшунослари ичида ўзининг тўғри сўзлилиги билан ажралиб турадиган **Матёқуб Қўшжонов** ҳам Ойбек ижодига бағишланган бир қатор ишларида Ойбек "... янги миллий адабиётнинг асосчилари Ҳамза, А. Қодирий, С. Айний традицияларини ривожлантирди ва бойитди" деб ёзганлари ҳолда,¹⁰⁰ **Ойбек илк шеърларида Чўлпон анъанасини давом эттирди, дастлаб Чўлпон йўлидан борди**, дея олмайдилар. Бу билмаслик натижаси эмас (Матёқуб домла жуда зукко олим). Балки жон ширинлик қилиши оқибатида (балки домланинг турли вақтларда шўролардан олган турфа зарбаларнинг "излари бу кун ҳам битгани йўқ"лиги боис) билиб туриб, ҳақиқатни юзага чиқармаслик оқибатидир.

Ўзбекистон мустақиллиги арафасида олий ўқув юртлари талабалари учун яратилиб, чоп этилган **"Ўзбек совет адабиёти тарихи"** дарслигида муаллифлар Ойбек ижодига **"... рус совет поэзиясининг, хусусан, В. Маяковский, А. Блок, В. Брюсов каби шоирлар ижодининг таъсири кучли бўлди"**¹⁰¹ деб, бор овозлари билан таъкидлашгани ҳолда, Ойбекка Чўлпон кўрсатган ҳақиқий, сезиларли таъсир ҳақида бирор жўяли гап айтишга 90-йилларда ҳам юраклари бетламайди. Хатто мустақиллик арафасида Чўлпоннинг Ойбекка таъсирини очик тан олишдан "азамат" адабиётшунослар чўчир эдилар. Шу сабаб дарслик муаллифлари **"... шоирнинг 20-йилларга мансуб ... кўпдан-кўп дилбар шеърлари борки, улар адабиётшунослигимизда шу вақтгача етарли ўрганилган эмас"**¹⁰² деган изоҳ билан ўзларини овутган бўладилар ҳамда Чўлпон ва Ойбек муносабатларига оид далзарб масалани четлаб ўтадилар.

Ойбекнинг Чўлпондан илҳомланиб ёзилган айрим шеърлари ўзбек адабиётшунослигида мустақиллик давригача мутлақо бошқача, ғайри табиий йўсинда изоҳланди. Айрим далилларга мурожаат қиламиз. Чўлпоннинг 1922 йили Бухорода ёзилган ҳамда "Уйғониш" тўпламига киритилган "Барг"

номли шеъри бор.¹⁰³ Бу шеър 30 сатр (еттита тўртлик ва битта иккилик)дан иборат бўлиб, бешинчи тўртликда шоир олтин қўнғиз баҳона ушбу фикрни баён қилган:

**Олтин қўнғизни болалар ушлашиб,
Ип билан кўкларга учириб ўйнайлар.
Қулликни севмаган йўқсилни кучлашиб,
Нимага ўзининг эркига қўймайлар?**

Бу тўртлик табиат тасвири эмаслиги шеър ихлосмандларига аён. Болалар олтин қўнғизни ўйнаши буюк шоир учун бир восита. Шоирнинг мақсади қулдор билан қул, эзувчи билан эзилувчи муносабатини гўзал бир ўхшатиш орқали ифодалаш. Чўлпоннинг мана шу шеъри Ойбекка жуда кучли таъсир этган ва бунинг натижасида шоир ўзининг "Олтин қўнғизга" шеърини 1924 йили яратган. Ойбекнинг бу шеъри тузилиши жиҳатидан ҳам Чўлпон шеърини эслатади. У 18 сатр (тўртта тўртлик ва битта иккилик)дан иборат. Қиёс учун бу шеърни (қисқартган ҳолда) келтирамиз:

**Қўйинг, олтин қанотларин боғламанг,
Эрка қўнгил чечаклардек яшнасин.
Тутқунликда унинг қалбин доғламанг,
Бўстонларда бир оз кулиб яйрасин!**
.....
**Олтин қўнғиз, қанотларинг қайрилмиш,
Яна севги дардларини қўйлайсан.
Парилардан ёниқ дилинг айрилмиш,
Англаг менга, дардингними сўйлайсан?**

**Оёгингга ип тақилмиш, кел, узай!
Сен-да бир оз япроқларда қул, яйра.
Эркинликнинг йўлларини, кел, тузай,
Рухим учун сен нағма чал, бир сайра!**

**Олтин қўнғиз, ипни уздим, кўкка уч!
Севганингнинг юзларидан ўпиб, қуч!**¹⁰⁴

Ойбек бу шеърида устози Чўлпон қаламига мансуб олтин қўнғиз ҳақидаги тўртликни ривожлантириб, ажойиб бир шеър яратади. Бу шеърни яратишда Ойбекнинг Чўлпондан илҳомланганлигига шубҳа қилиш мумкин эмас. Лекин шундай деймизу, бу шеърга атаб академия олимлари ёзган ушбу изоҳни ўқиб, ёқамизни ушлаймиз: Ойбекнинг "Олтин қўнғизга" шеъри "биринчи марта 'Туйгулар'да босилган. Шеър 1924 йил кўкламида Фурқатнинг 'Сайдинг қўябер, сайёд' шеърига иқтибос тарзида ёзилган"¹⁰⁵

Чўкаётган одам сомон парчасига ёпишганидек, академиянинг қилни қирққа ёрувчи олимлари ҳам Чўлпон номини ёдга олмаслик, Ойбекнинг Чўлпондан илҳомланганлигини тан олмаслик учун Фурқатнинг машҳур шеъридан нажот ахтарадилар. Ойбекнинг **овчига** бағишланган, ҳам мазмунан, ҳам руҳан Фурқатнинг "Сайдинг қўябер, сайёд" шеърига жуда ҳам яқин

турувчи, 1924 йили 14 сентябрда ёзилиб, "Туйгулар"га киритилган 12 сатрли "**Овчига**" шеъри бор:

**Отма қушчани, қанотин қоқсин!
Гўзал куйлари қўнгилдан оқсин.
Эркликдан бошқа борми бир гўзал?!
Қўй, овчи, уни, қўнгил юпатсин.**¹⁰⁶

Ойбек илк шеърларини нашрга тайёрлаган адабиётшунос олимлар нима учундир бу шеърни Фурқатнинг "Сайдинг қўябер, сайёд" шеърига "иқтибос тарзида ёзилган" деб даъво қилмайдилар.

Ойбекнинг "Чолгу товуши" (1922), "Қушлар учаркан" (1923), "Кеча туйгуси", "Қушлар қочингиз" (1924), "Олтин қўнғизга" (1924), "Фаргона оқшоми" (1924), "Овчига" (1924), "Қуёнимга" (1924), "Эркин қуш" (1924), "Шарқ мазлумаларига" (1924), "Қиш кечалари" (1926) каби шеърларида Чўлпоннинг таъсири, Чўлпон шеърятининг руҳи борлиги яққол сезилиб туради.

Шу кунларгача ўзбек адабиётшунослиги Чўлпоннинг Ойбекка бўлган таъсирини тан олмай келяпти. Бироқ бундай қайсарлик узоққа бормаса керак, чунки ҳозир ҳақ гапни айтадиган кун келди. Шу сабабли бўлса керак, кечаги "коммунист олимлар" ҳам бугун тўнларини ўзгартиряптилар, шамол келган томонга қараб, секинлик билан бўлса-да, эгиляптилар.

Фарб мамлакатларидаги Чўлпон ижоди билан қизиқувчи айрим олимлар шоирнинг шогирдларини ҳам ўрганишга ҳаракат қилганлар. Бу - табиий бир ҳол. Буюк шоирнинг шогирди ҳам бўлиши керак, ва у ҳам кучли шоир бўлиши лозим, деган тушунча тадқиқотчиларнинг онгига ўрнашиб қолган.

Олмонияда яшаб, ижод қилган А. Завқий "Шоирнинг фожеаси" номли мақоласида бу ҳақда шундай ёзади: "Усмон Носир лирик шоир эди. Уни халқимиз "Чўлпоннинг шогирди" деб тўғри баҳолаган эди. У чинданда Чўлпондан кўп ўрганди, унинг ижод йўлидан кетди. Бу ҳар икки шоирнинг шеърларидан кўриниб туради"¹⁰⁷

А. Завқий мақоласида Чўлпон ва Усмон Носир шеърларидан мисоллар келтириб, уларни қиёслайди ва ўз фикрини тасдиқлашга ҳаракат қилади. Усмон Носир ва Ойбек ва яна бошқа ўнлаб, юзлаб ёш шоирларнинг Чўлпондан илҳомланганлиги, Чўлпонни ўз устози санаганлиги сир эмас. Зеро буюк шоирнинг шогирдлари ҳамма вақт чексиз замон ва турли макон-ларда ижод этувчи бутун бир авлодлар бўлади. Чўлпон мана шундай буюклардан эди. Бу кун Чўлпонни нафақат Ўзбекистондан ёки Туркистондан, балки барча турк қавмидан чиққан шоирлар устозим деса, ажабланмаслик лозим. Чўлпоннинг ўзи учун-да инглиз Шекспир ҳам, ҳинд Тагор ҳам, турк Яҳё Камолу Тавфиқ Фикрат ҳам бир эди. Чўлпон чегара, тўсиқларни тан олмаган. Унинг ижоди ҳам сунъий чегаралашларга бўйсунмайди. Шу боис турфа эл ва элатлардан чиққан эрка интилувчи ёш шоирлар Чўлпонни устозим дейиши табиий бир ҳолдир, кечикиб бўлса-да, тан олинаётган бу бир қонуниятдир.

АНВАР ПОШШО ВА ЧЎЛПОН

Олмониялик тадқиқотчи "Фаргона аҳолиси Совет Русиясига қарши қўтарилганда, Чўлпон ўзининг "Қўзғалиш" шеъри билан ўз халқи тарафида туриб овоз берди",¹⁰⁸ деб ёзганидек, шоир 20-йилларда қалбан ўз Ватанини ҳимоя этаётганлар билан бирга бўлган. Буни шоирнинг **Анвар пошшо** ўлдирилишига атаб ёзган марсия-шеъридан ҳам билиш мумкин.

Анвар пошшонинг ўлдирилишини Туркистонли мунавварлар афсус ва надомат билан қарши олганлар. Шу муносабат билан бир қатор шарқиялар яратилган ҳамда аскар йигитларга қуйлаш учун ўргатилган. Бунинг боиси шундаки, Анвар пошшонинг ўзи аскар йигитларга шарқиялар ўргатиб, саф тортиб юрганда уларни айттиришни ёқтирган экан. Бу ҳақда маълумот берган Абдулла Ражаб Бойсун Туркистонли ўзининг "Туркистон миллий ҳаракатлари"¹⁰⁹ китобида Анвар пошшо ёқтирган шундай шарқиялардан бирини келтиради:

**Тахта кўприк битдими?
Аскар болалар кечдими?
Аскар болалар ноласи
Пошшомизга етими?**

**Омон, омон, омон, омон
Шаҳримизга доруломон!**

**Ҳисор бориб ётайлик,
Болшавойни отайлик.
.....
.....***
**Омон, омон, омон, омон
Шаҳримизга доруломон!**

(*Бу икки қатор шеърни биз тушириб қолдиришни лозим топдик)

Анвар пошшо ўлдирилганидан сўнг, Чўлпон ва Усмон Хожа марсия, шарқиялар ёзганлар. Ўзбек ва тожик тилларида иккита марсияни Усмон Хожа яратган ва аскар йигитларга ўргатиб, уларни айттирган. Қуйида Усмон Хожа қаламига мансуб ўзбек тилидаги марсияни келтирамиз:

Интиқом... Ол интиқом

**Турк боласи ўрислардан кўп сиқилди,
Эр қирилди, қиз эзилди, юрт йиқилди.
Ҳамиятлик Анвар пошшо уни сўраб
Келиб, озод этмак учун шаҳид бўлди.**

Интиқом... Ол интиқом!

Ватан учун бизникилар жон бералар,

**Миллат учун душманлардан ўч олалар.
Бугун Чингиз авлодлари от ўйнатиб,
Белда қилич, ўмузларда бешотарлар.**

Интиқом... Ол интиқом!

**Туркистондан ўрисларни ҳайдаб, қувиб,
Соҳибқирон Темурбекни шод этарлар.
Болаларга мактаб очиб, таълим бериб,
Улуғбекнинг тарихини ёд этарлар.**

**Турклик қони томирларда бугун қайнар,
Эрта чиқиб, Туркистонда байроқ очар.
Бутун дунё сўзимизга қулоқ солар.
Ҳар бир давлат келиб биздан элчи сўрар.**

Интиқом... Ол интиқом!

**Ўғун демак турк боласи роҳат турар.
Барча миллат нажот топиб, юзи қулар.
Турк боласи қутулмаса, тинч ўтирмас,
Ер юзида танилмаса, уруш турмас.**

Интиқом... Ол интиқом!¹¹⁰

Анвар пошшонинг ўлдирилиши муносабати билан яратилган шеърларнинг энг машҳури, шубҳасиз, Чўлпоннинг "**Балжувон**" шеъридир. Чўлпон ҳам бошқа зиёлилар каби юртимиз мустақиллиги учун курашишга бел боғлаган ерли аскарларга ва шу жумладан Туркиядан ўз қондошларига ёрдамга келган Анвар пошшо ҳамда унинг сафдошларига **умид** кўзи билан қараган. Бу сўнгги умид ипларининг узилиши, Анвар пошшо ва сафдошларининг ўлдирилиши, "**энг сўнгги умиднинг қонга бўяган**" кунларнинг остона хатлаб, туркистонлининг уйига кириб келиши шоирнинг улуг дард билан қўлига қалам олишга ундаган.

Чўлпоннинг бу шеъри ҳам шоир асарларининг Ўзбекистон нашрларида учрамайди. Профессор Иброҳим Ёрқиннинг гувоҳлик беришича, бу шеър "**Туркистонда босиб чиқарилмаганидан у зиёлилар орасида оғиздан оғизга кўчиб юрди ҳамда (кейинчалик) Туркиядаги туркистонлиларнинг баъзи асарларида босиб чиқарилди**"¹¹¹

Профессор Иброҳим Ёрқин шоир Чўлпон қаламига мансуб мазкур шеърнинг ўзбекча матнини шеърнинг туркча таржимаси билан бирга чоп этган. Фикримизча, ўзбекча матндаги айрим сўзлар асар оғиздан оғизга ўтиш жараёнида айтувчилар томонидан қўшилганга, ўзбек сўзлари туркча сўзлар билан алмаштирилганга ўхшайди. Бир мисол келтирамиз, проф. И. Ёрқин нашрида "**Оҳ, қандай угурсиз замонлар келган**" мисраси бор. Ўзбек тилида "угурсиз" сўзи учрамайди. Турк тилида бу сўз "хайрсиз" маъносида

қўлланилади. Бу "угурсиз" сўзининг ўрнига "хайрсиз" сўзини қўллаб ҳам бўлмайди, чунки бу ўзбек сўзи қўлланилса, ўша сатрда бир бўгин етишмай қолади.

Чўлпон уч жилдлик асарларининг биринчи жилдига мазкур шеърнинг фақат сўнгги тўрт сатри киритилган ва китоб муҳаррирлари "Анвар пошшонинг ўлими (1922 йил 4 август) муносабати билан (Чўлпон) ёзган шеъридан бир парча бўлиб, шеърнинг тўлиқ матни ҳозирча бизга маълум эмас", деб изоҳ беришган.¹¹²

"Балжувон" шеърининг сўнгги тўрт сатрини ташкил этувчи бу шеър парчаси олдин Б. Ҳайитнинг "Туркистонда миллий кураш тарихининг асосий манъбалари" мақоласида босилиб чиққанди.¹¹³

Бу шеър матнини ҳам мазкур шеърнинг бошқа матнлари билан қиёсий ўрганиш фойдадан ҳоли бўлмасди:

Балжувон

**Фарёдим дунёнинг борлигин бўғсин!
Умиднинг энг сўнгги ипларин узсин!
Ғазабдан титраган ёш бир йигитнинг
Тошдек сийнасига ўқлар ўрнашмиш.**

**Тоғларда эрк учун юрган кийикнинг
Қора кўзларига мотамлар кирмиш.
Дарёлар, тўлқинлар титратган бир эр
Зарбалар қаҳридин йиқилмиш-қолмиш,**

**Қутулиш юлдузи йўқликка кирмиш,
Сенинг сўнг жонингни ёвларинг олмиш.
Мармара йўллари, Эдирне йўли,
Чаталжа кенглиги, бўғоз торлиги,**

**Карпат баландлиги, Траблус чўли,
Гўзал Салоникнинг ширин боғлари.
Шоҳидлар юзига томгучи нурлар
Қонлар йиғлаттики бизни бу хабар.**

**Берлин кўчалари йигитнинг бирин
Тўптўлиг гулбо(ғ)лари қўйнига олди.
Тифлис ҳаволари бир нажот эрин
Қора қонга бўяб, ерларга солди.**

**Тарихнинг рангини кўп қонлар билан
Қорартган, тўлдирган бир-оқ Балжувон.
Энг сўнгги умидни қонга бўяган,
Оҳ, қандай угурсиз замонлар келган.**

**Фарёдим дунёнинг борлигин бўғсин,
Қоп-қора бахтимга шайтонлар қулсин.**

Чўлпон бу шеърини ёзганида, ҳали Анвар пошшонинг ўлими тафсилотлари билан атрофлича танишиб чиқмаган кўринади. Шеърида шоир "Ғазабдан титраган ёш бир йигитнинг Тошдек сийнасига **ўқлар** ўрнашмиш", деб ёзади. Аслида Анвар пошшонинг "тошдек сийнасига ўқлар ўрнашмаган", Анвар пошшо отилмаган.

Шу қотилликни ташкил этган ўша даврдаги ЧК ходими армани Георгий Агабековнинг гувоҳлик беришига кўра, Анвар пошшо Г. С. Агабеков юборган махсус қизил отликлар томонидан чопиб ташланган экан.¹¹⁴

Анвар пошшонинг ўлдирилиш сабаблари ва тафсилотлари узоқ вақт оммадан сир тутилгани боис, Чўлпон "Балжувон" шеърини ёзишдан олдин бу тафсилотлар билан, албатта, таниш бўлмаган.

Анвар пошшонинг ўлдирилиши Чўлпонга жуда катта таъсир этган. Чўлпон учун Анвар пошшонинг ўлдирилиши билан мустақиллик учун кураш ғоясига дарз кетгандек, "кутулиш юлдузи йўқликка киргандек" бўлган.

Бу машҳур шеър шоирнинг тўла асарлар тўпламидан ўз ўрнини олиши лозим.

ТУРКИЯДА ЧЎЛПОНШУНОСЛИК

Туркия ва турк адабиёти бутун ижоди давомида Чўлпонни ўзига тортган эди. Шоирнинг "Ўзбек қизи учун", "Гелиюрсин", "Ишқ", "Зиёйи қамар" каби шеърлари усмонли турк тилига тақлид этиб яратилган бўлса, "На ориюр?", "XX аср" каби шеърларининг яратилишида эса усмонли турк сўзларини қўллашга ҳаракат қилинган эди.

Чўлпон бутун ижоди давомида Туркия ва турк мавзусини қўлидан қўймади. Ҳозирги кунларда буни балки ҳар хил таҳлил ятиш мумкиндир. Ўйлашимизча, турклик ғояси, умумтурклик фикри шоирда кучли бўлган. 20-йилларда, она Юрт парчаланиб кетаётган бир даврда, ўзини таниган, тили, адабиёти, тарихини эъзозлаган ҳар бир зиё аҳли, Мунавварқори, Фитрат, Чўлпондан тортиб то илм толибларигача бу ғоядан айри яшаши, адабиёт ва тилда бўлса, умумийлик, ягоналик учун талпинмаслиги мумкин эмас эди. Ҳозирги кунларда айрим учрашувларда айтиб юрилган Туркистон ғояси, "Туркистон бир - Ватан бир" шиори асли Мунавварқори, Фитрат, Мустафо Чўқай, Чўлпон интилган, тиклашга талпинган, қуйлаган ғоянинг шу кунги сиёсатга бўйсундирилган заиф бир кўринишидир.

Асримизнинг 20-,30-йилларидан бошлаб, Туркияда Чўлпон асарларини босиб чиқаришга ҳаракат бўлган. Чўлпон ҳаётлик даврида-ёқ, шоир асарларини тарғиб этиш билан асли туркистонли зиёлилар шугулланганлар. Чўлпон ҳақида жиддий фикрларни ўртага ташлаганлардан бири 1923 йилдан сўнг Туркияда яшаб қолган, тарих профессори **Заккий Валидий Тўғон** бўлди. З. В. Тўғон 1923 йили Бухоро вилоятидаги бир танишининг уйида яшириниб юрган вақтларида ҳам Чўлпон билан учрашади.

У ўз "Хотиралар"ида Чўлпон билан сўнгги марта учрашувини эслаб, қуйидагиларни ёзади:

"Шоир Чўлпон (Абдулҳамид Сулаймон) доимо бу ерга келар, мени кўрмоқ истарди. Фақат шоир зоти оғзидан сўзини олдириб қўяр, деб уни қабул этмас, "бу ерда йўқ" деб жавоб бердирар эдим. У бунга хафа бўларди. Бир куни "Оҳ, шу шоирлигим бўлмасайди, мен сизни кўрардим" маъносида бир шеър ёзиб қолдирибди. Кейинчалик уни (Чўлпонни) қабул эттим. Чўлпон дедик: "эски дўстим профессор Самойлович сизни кўрмоқ истайди. Бу унинг соф бир дўстлик орзуси эмасмикин?!" Мен унга (Чўлпонга) айтдим: "Ҳозир сендан қочганлигим эҳтиёткорликдан. Оғзингда сўз ушлаб туролмайсан. Самойлович дўстимдир. Фақат советлар кишининг дўстларини ва оила аъзоларини таъкиб этиб юрадилар. Самойловичнинг бугун совет жосуси эмаслигини сен қаердан била оласан?!.." Чўлпон софдил ва маъсум инсон эди..."¹¹⁵

Чўлпон софдил бўлгани учун ҳам шарқшунос олим, Бобур девонининг Россиядаги биринчи ношири Самойловичга ёрдам бериш ниятида анча овора бўлган. (Кейинчалик маълум бўлишича, Самойлович З. В. Тўгон тахмин қилганидек, совет томонидан қўйилган махсус киши бўлиб чиқади. У 1925 йили Анқарага келиб, Закий Валидий Тўгонни Россияга қайтариш учун яна ҳаракатда бўлади).

З. В. Тўгон ўзининг "Туркэли (Туркистон) ва яқин тарихи" номли китобида ҳам Чўлпон ва унинг асарларига ўз муносабатини билдирган.

З. В. Тўгон Чўлпонга баҳо бераркан, у 1917 йилдаёқ миллий шоир даражасига кўтарилган эди, деган хулосага келади: **"1917 йилда бир қанча янги шоир ва турли ихтисосга оид муҳаррирлар майдонга кела бошлади. Ўзбекларда Абдулҳамид Сулаймон (Чўлпон), қозокларда Жумабой ўғли Мағжон у вақт, инқилоб чоғида юксалган миллий шоирлар эди"**.¹¹⁶

З. В. Тўгон Бухорода яширин ҳолатда юрса ҳам, ўлка маданий ва адабий ҳаётидан узилиб қолмаган. У китобида бу ҳақда ушбу маълумотни беради: "Бухоро саҳнасида озарбайжонлик Охунзода режиссерлик этмоқтадир. Сўнгги кунларда халқ яхши қабул этиб, тамоша қилаётган асарлар Чўлпоннинг ўзбек тарихидан олинган "Пўлат" номли олти пардали драмаси ва Фитратнинг "Арслон", "Абулфайзхон" номли беш пардали асарларидир".¹¹⁷

Чўлпоншунос Тоҳир Шокир ўғли Чигатой

Тоҳир Шокир ўғли 1902 йили Тошкентда туғилган. Бошланғич маълумотни маҳалла мактабида, кейин Мунавварқори очган жадид мактабида олган. Сўнг рус-тузем мактабида ўқиб, ундан кейин Уфа шаҳридаги "Олия" мадрасасида бир йил илм олган. Шундан сўнг Бокудаги Муаллимлар мактабига бориб, ўқиган. 1921 йили Бокуда ўқишини тугатиб, ўз шаҳри Тошкентга қайтган ва Туркистон Миллий Бирлиги Ҳаракатларида фаол қатнаша бошлаган.

1922 йили Тоҳир Олмонияга бориб, Ҳайделберг университетида фалсафа, социология ва иқтисоддан илм олган. 1930 йили

Туркистон кўчманчилари ҳаётига оид "Кўчманчилар ҳаёти иқтисодининг асослари" мавзuida докторлик диссертациясини ёқлаган. Тоҳир дўсти Абдиваҳоб Ўқтой ва устози Мустафо Чўқай билан бирга 1929-1939 йиллар орасида "Ёш Туркистон" журналинни чиқарган.

Тоҳир Чигатойнинг социология ва бошқа ижтимоий фанлар бўйича илмий асарлари жуда кўп. Шу билан бирга Тоҳир Туркистон адабиёти бўйича ҳам бир қатор асарлар яратган олимдир. Тоҳир Чигатой яратган "Туркистон миллий адабиёти ва адиблар фожеасига доир" (ўзбек тилида араб ҳарфларида, Берлин, 1935); "Туркистон миллий мафқураси ва Алишер Навоий" (ўзбек тилида араб ҳарфларида, Берлин, 1939); "Туркистонда туркчилик ва халқчилик" (1-бўлим, Истанбул, 1951); "Туркистонда туркчилик ва халчилик" (2-бўлим, Истанбул, 1954) каби ишлари шу кунларгача тадқиқотчилар диққатини ўзига жалб этиб келяпти.¹¹⁸

Тоҳир Чигатой қаламига мансуб "Туркистонда туркчилик ва халқчилик" китобининг иккинчи бўлимида "Уйғониш ва жадидчиликнинг бошланиши"(15-17-бетлар), "Жадидчилик фаолияти" (18-24-бетлар), "Жадидчиликнинг эскиликка ва унинг ҳомийси бўлган мустамлакачиликка қарши кураши" (25-30-бетлар), "Туркистон Миллий Озодлик Ҳаракатининг адабиётдаги кўринишларидан намуналар" (31-34-бетлар), "Мағжон Жумабойнинг шеърларидан бир неча намуналар" (35-44-бетлар), "Чўлпондан намуналар" (45-50-бетлар), "Элбек ва Ойбекдан намуналар" (51-59-бетлар), "Туркчиликнинг излари" (60-73-бетлар), "Мажмуамизнинг тили ҳақида" (74-80-бетлар) каби муҳим масалалар ёритилган. Бу ўринда биз фақат Чўлпон шеърларига оид айрим фикрлар хусусида тўхталиб ўтамиз.

Тоҳир Чигатой ўз китобига Чўлпоннинг "Эй гўзал Фарғона", "Шарқ нури", "Қушчанинг ҳадиғи", "Кўнгил", "Кишан", "Қўзғалиш", "Бас, етар" ҳамда "Виждон эрки" шеърдан икки тўртликни илова этган ҳамда шу шеърлар хусусида фикр юритган (Ўша китоб, 45-50- бетлар).

Ушбу ишда келтирганимиз Чўлпоннинг "Гўзал Фарғона" шеъри Тоҳир Чигатой нашрида "Эй гўзал Фарғона" деб номланган (Ўша китоб, 45-бет). Бу шеърнинг 12-сатри бизнинг нашрда "Бул қадар қонлар тўкилди ул даҳидир сен учун",- деб берилган. Шеърнинг худди шу сатри Тоҳир Чигатой нашрида "Бул қадар қонлар тўкилди ул даҳи да сен учун" деб ўқилган (46-бет).

"Шарқ нури" шеърининг тўла наشري Тоҳир Чигатойда бўлмаганлиги сабаб, у 1926 йили босилиб чиққан Поливановнинг тилга оид қўлланмасидан бу шеърнинг 12 сатрини ўз китобига илова қилади (46-бет).

Тоҳир Чигатой нашридаги "Қушчанинг ҳадиғи" шеъри Чўлпон асарларининг Тошкент нашрида "Қушнинг ҳадиғи" деб кўрсатилган бўлиб, матнда ҳеч бир ўзгариш, фарқ йўқ (47-бет).

"Кишан" шеърининг биринчи сатри Тоҳир Чигатой нашрида "Кишан, гавдамдаги излар букун ҳам **кетгани** йўқтур!" деб берилиб, "**битгани**" ўрнига бу ерда ҳам "**кетгани**" келади (48-бет). Худди шунингдек шоирнинг "Қўзғалиш" шеърида ҳам айрим фарқлар мавжуд. Тоҳир Чигатой нашрида шеърнинг 6-сатри "Томиримда қўзғалишнинг ваҳший қони **кўпурди**" деб берилган бўлса, Тошкент нашрида шу ўринда "**гўпурди**" келади (49-бет).

Т.Чигатой нашрида берилган **“Бас, етар!”** шеъри Тошкент нашрида **“Бас энди”** номи билан чоп этилган (Қаранг: Яна олдим созимни, 467-бет). Мазкур шеърнинг Тошкент ва Т. Чигатой нашрларида яна ушбу фарқлар бор: а) Учинчи тўртликда Т. Чигатой нашрида **“истайлар”**, Тошкент нашрида **“истайдир”**:

...

Кучимни тортмоқ **истайлар**

...

Ўзимни ютмоқ **истайлар** (50-бет)

б) Тўртинчи ва бешинчи тўртликнинг 2- ва 4-сатрларида Тохир Чигатой нашрида **“истайман”**, Тошкент нашрида **“истарман”** келади (50-бет):

Шу ҳолда кетмоқ **истаймен!**

...

Ёвимга отмоқ **истаймен!** (50-бет).

Тохир Чигатой “Виждон эрки” шеърининг 2- ва 3-тўртликларини намуна сифатида келтирган. Учинчи тўртликнинг охириги сатри Тошкент нашрида “Турмушда энг тўғри **бир йўл!**” деб ўқилган. Тохир Чигатой нашрида қисман бошқача. У бу сатрни қуйидагича ўқийди: “Турмушда энг тўғри **йўл бул!**”:

Бўрилардан омон кутмак –

Тентакларнинг ишидир ул.

Ҳар монёъни хатлаб ўтмак –

Турмушда энг тўғри **йўл бул!**

(Ўша китоб, 50-бет; Яна олдим созимни, 437-бет).

Т. Чигатой китобининг охирига “Мажмуамизнинг тили ҳақида” номи илмий иши илова қилинган бўлиб, асли бу иш 1932 йили “Ёш Туркистон” журналининг 27-сони 17-20 бетларида чоп этилганди. Бу ишнинг биз учун муҳим томони шундаки, унда **“Балжувон”** шеърининг шу кунгача маълум бўлган биринчи нашри берилган. “Балжувон” шеърининг Тохир Чигатой ва Иброҳим Ёрқин нашрлари орасида жуда кам фарқ мавжуд:

1. И. Ёрқин нашрида шеърнинг 11-сатрида “Мармара **йўллари**”, Тохир Чигатой нашрида яса “Мармара **бўйлари**” (77-бет);

2. Т. Чигатой нашрида шеърнинг охириги икки тўртлиги ўрин алмашган;

3. Энг сўнгги иккиликдаги “Фарёдим дунёнинг борлигин **бўғсин**” Т. Чигатой нашрида “Фарёдим дунёнинг борлигин **бўғиб ўлдирсин**” бўлиб қолган. Бу, албатта, мазкур шеър қолипига мос келмайди: бундай бўлса, барча сатрлар 11 бўғиндан, бу сатр 14 бўғиндан ташкил топган бўлиб қолади.

Мархума профессор Саодат Чигатой нашр қилган Чўлпоннинг бир қатор шеърлари ҳам асли ўз умр йўлдоши Тохир Чигатой архивидан олинган бўлган. Тохир Чигатойдан бой мерос қолган. Олимнинг шу кунларгача хатто нашр қилинган асарлари ҳам бир ерга тўпланганича йўқ. Чўлпон ижодини мукаммал ўрганиш учун мутахассислар ҳали кўп марта Тохир Шокир ўғли Чигатой меросига мурожаат қиладилар.

Чўлпонишунос Иброҳим Ёрқин

Иброҳим Орифхон ўғли Ёрқин Туркияда Чўлпон ҳақида кўп ва ҳўб ёзган олимлардан бири бўлади.

Иброҳим Орифхон ўғли 1902 йили Тошкентда туғилган, бошланғич ва ўрта илмни ўз шаҳрида олган. 1922 йилдан сўнг Берлинга ўқиш учун кетган. 1924-1927 йиллари Берлин Олий Қишлоқ-хўжалик мактабини ўқиб, тугатган. Шундан сўнг қисқа вақт Берлин Чорвачилик институтида тадқиқот олиб борган. 1929 йили Можаристондаги Девресен университетидида мажор тилида “Туркистон иқлимида чорва етиштириш” мавзуида докторлик диссертациясини ёқлаган. Иброҳим 1930 йилдан то 1972 йилга қадар, пенсияга чиққунча, Анқара университети Зироат факул-тети Чорвачилик бўлимида меҳнат қилган. У 1951 йилдан 1972 йилгача шу бўлимнинг мудирини бўлиб хизмат этган.

Иброҳим Орифхон ўғли Анқарага келганидан сўнг унинг исми шарифига Ёрқин номи қўшиб ёзиладиган бўлган.

Иброҳим Ёрқин Туркистон миллий ҳаракатлари тарихи, Туркистонда жадидчилик ва Чўлпон шеърляти бўйича бир қатор ишларнинг муаллифидир. Чўлпоннинг “Гўзал Фарғона”, “Балжувон” шеърлари биринчи марта Иброҳим Ёрқин томонидан босиб чиқарилган.

“Туркистоннинг ҳуррият шоири Чўлпон” номи мақоласида И. Ёрқин журнал ўқувчиларини Чўлпоннинг ҳаёти ва адабий фаоляти билан таништиради. И. Ёрқиннинг ёзишича, **Чўлпоннинг “Гўзал Фарғона”, “Фарғона”, “Кишан” ва “Қўзғалиш” шеърлари (одамлар ўртасида) халқ қўшиқларидек қуйланар эди. Шоирнинг босилиб чиққан шеърлари кенг халқ оммаси томонидан ва хатто ўша замоннинг совет идораларидаги баъзи кимсалар томонидан ҳам яширин ўқиларди**”.¹¹⁹

Ёрқиннинг ёзишича, бир кун келиб Туркистон озод, мустақил бўлишига Чўлпон инонган, ойдin кунлар келажагига ишончи комил бўлган. Шоир ўз халқининг миллий шуурини уйғотиш учун бутун кучи ва қобилиятини ишга солган. **“Чўлпоннинг шеърлари ман этилган бўлса-да, халқ уларни қўлёзма ҳолида қўлдан қўлга тарқатиб, ўқирди”** деб,

гувоҳлик берган тадқиқотчи.¹²⁰

И. Ёрқин шоирнинг “Қўзғалиш” ва “Кишан” шеърларини ўзбек тилида туркча таржимаси билан мақоласига илова қилган.¹²¹

Чўлпоннинг И. Ёрқин нашр этган ҳар икки шеърининг асл ўзбекча матнида (балки ҳарф териш вақтида) бир қатор хатоларга йўл қўйилган. Булардан ташқари “Қўзғалиш” шеърининг олтинчи сатри И. Ёрқин нашрида “Томиримда қўзғалишнинг ваҳший қони **кўпирди**” деб берилган.¹²² Мазкур шеърнинг Тошкент нашрларида “Томиримда қўзғалишнинг ваҳший қони **гупурди**” деб берилади.¹²³ Яна, И. Ёрқин нашрида “энди” сўзи “эмди” шаклида ишлатилган: “бас эмди”, “анъаналар эмди буткул узулди”, “кулинг бош кўтарган куч эмди”.

“Кишан” шеърининг биринчи сатри И. Ёрқин нашрида **“битгани йўқдир”** ўрнига **“кетгани йўқтур”** шаклида берилган: “Кишан, гавдамдаги излар бу кун ҳам кетгани йўқтур”.¹²⁴

Иброҳим Ёрқин "Туркистоннинг миллиятчи шоири Чўлпоннинг Ватанни мадҳ этувчи шеърлари" номли мақоласида шоирнинг "Гўзал Фаргона", "Япроқлар" ва "Кишан" шеърларини таҳлил этади. Тадқиқотчининг гувоҳлик беришича, Чўлпон ижодининг илк даврларидан бошлаб Туркистонни озод этиш ҳаракатларида фаол иштирок этган. **Шоир 1917 йил 10 декабрда Қўқон шаҳрида бўлиб ўтган ва Туркистон Мухториятини эълон этган Туркистон Мусулмонларининг Қурултойида ҳам фаол суръатда қатнашган**¹²⁵

1918 йил февраль ойининг сўнгги кунларида замонавий қуруллар билан қурулланган, таркибида асирга тушган австрияли ва мажор аскарлари ҳамда армани дашноқлари бўлган "қизиллар" Қўқон шаҳрига ҳужум қиладилар. Бу вақтда Туркистон Миллий Ҳукумати (Туркистон Мухторияти)нинг фақат бир халқ миллиция гуруҳи бўлган. Мана шу оддий халқдан ташкил топган миллиция гуруҳи бутун бошли қурулланган қўшинга қарши чиқиб, уч кун урушади. Қўқон шаҳри 1918 йил 19 феввалида қизиллар томонидан забт этилган, миллий ҳукумат йўқ қилинади, оддий халқ қатл этилади, мол-мулки талон-тарож қилинади.

"Мана шу қонли кураш давом этаркан," деб ёзади Иброҳим Ёрқин - **"шоир Чўлпон Қизил ой касалхонасида қўнгилли бўлиб яра-ланганларга ёрдам берди"**.

Шу воқеадан сўнг халқ озод бўлиш учун курашга бел боғлади. Ўрислар халқнинг бу курашини "босмачилик ҳаракати" деб номладилар. Фаргона водийсида деҳқончилик ишдан чиқди, ариқлар, анҳорлар бузилди, сугориш тизими вайрон бўлди. Халқ қизиллар томонидан ўлдирилди ёки бошқа томонларга бош олиб кетди. Шоир Чўлпон ўзининг "Гўзал Фаргона" шеърида бу фожеани акс эттиради ва озодлик куни ҳам келажаклигига ишончини билдиради".¹²⁶

И. Ёрқин Чўлпоннинг ҳаёти ва ижодий фаолиятини яхши билиши билан бирга у бу мақоласида "Гўзал Фаргона" шеъри ёзилиши тарихи билан ҳам таниш эканлигини исботлаган.

И. Ёрқин **"у тарихларда бу шеърнинг нашр этилиши шоир учун таҳликали кўрилганидан, шеър қўлма-қўл тарқатилиб, ўқилган ва миллий ҳаракатнинг энг ёйилган 1920-1923 йилларида ҳамма томонидан халқ қўшиғи сифатида айтиб юрилган"** деган ҳужжат аҳамиятига эга маълумотни беради.¹²⁷

Шоирнинг мана шундай қўлдан қўлга ўтиб, ўқилган яна бир шеъри И. Ёрқиннинг кўрсатишича, "Япроқлар" бўлган.

И. Ёрқин "Туркистоннинг миллиятчи шоири Чўлпоннинг "Балжувон" номли марсия шеъри" деган мақоласини Анвар пошшонинг Бухородаги фаолияти билан бошлайди. У бу ишида Анвар пошшо ва Туркистонда миллий озодлик ҳаракати, Анвар пошшо ва Иброҳим Лақай муносабатлари каби масалалар ҳамда Анвар пошшонинг 1922 йили май ойида Москвага юборган ултиматуми хусусида ҳам ўз фикр-мулоҳазаларини беради. И. Ёрқиннинг қайд этишига кўра, қизиллар Балжувонга қурбон ҳайити куни ҳужум қилганлар.¹²⁸

Анвар пошшонинг ўлими муносабати билан бир неча халқ шоирлари марсиялар битганлар, бироқ шоир Чўлпоннинг ёзган марсияси миллий ҳис-туйғулар билан ёнган шаклда яратилган, - деб ёзади И. Ёрқин мақоласида, - Чўлпон кенг маънодаги маданиятли бир миллиятчи зиёли бўлганлигидан, у Туркиядаги ҳуррият ҳаракатларини ва унинг раҳбарларини кузатиб борарди. Бу марсия шеъри орқали унинг қалбида ётган ҳис-туйғулари тилига кўчган.¹²⁹

"Балжувон" шеъри Туркистонда чоп этилмаганлигини И. Ёрқин эътироф этади: "Бу шеър нашр этилмагани учун ҳам зиёлилар орасида у қўлма-қўл бўлиб ўқилар эди. Кейинчалик Туркияда туркистончиларнинг баъзи асарларида чоп этилди".

И. Ёрқин бу мақоласига "Балжувон" шеърининг ўзбекча матнини ва шеърнинг туркча таржимасини илова қилган.

"Турк Энциклопедияси"га кирган Чўлпон ҳақидаги мақолани ҳам проф. Иброҳим Ёрқин ёзган. Бу мақолада Чўлпон ижодига энг тўғри баҳо берилган. Кўпгина энциклопедик лугатларда асосан Чўлпоннинг ижтимоий фаолиятига урғу берилади. Бу мақолада И. Ёрқин ўқувчиларни Чўлпон ижодининг барча қирралари билан таништиришга ҳаракат қилган. Хатто бугунги ўзбек ёзма тилининг шаклланишида Чўлпон кўрсатган буюк хизматлар ҳам четда қолмаган.¹³⁰

Профессор, фан доктори Иброҳим Орифхон ўғли Ёрқиннинг Чўлпон ҳақида ёзганлари бир хонанишин олимнинг адабиётга оид машқлари эмас, балки шоир Чўлпон замондоши бўлган бир шеърят муҳлисининг хотираларидир. Иброҳим Ёрқиннинг Чўлпон ижодига оид мақолалари бетакрордир ва шунинг учун ҳам чўлпоншунослик учун кадрлидир.

ТУРК ЧЎЛПОНШУНОСЛАРИ

Чигатой Кўчар

Турк олими Чигатой Кўчар Туркистон жади́дчили́ги бўйича бир қатор ишлар яратган. Жади́дчилик, жади́д адабиёти ҳақида ёзган тадқиқотчи Чўлпон ижодий фаолиятини четлаб ўтиши мумкин эмасди.

Ч. Кўчарнинг қайд этишича, Туркистонда жади́дчилик ҳаракатининг олдинги сафида турганлар Мунавварқори, Бехбудий, Аҳмат Бойтурсин, Мирёкуб Давлат, Мағжон Жумабой, Чўлпон ва бошқалардир. Бу олдинги сафдагилар Туркистоннинг маориф, адабиёт ва сиёсий ҳаётида муҳим роль ўйнадилар.¹³¹

Бу ишида Ч. Кўчар Чўлпон ижодига ҳам ўз муносабатини билдиради. У Чўлпон фаолиятига алоҳида тўхталиб, "Туркистон халқининг XX асрда етиштирган энг буюк шоирларидан бири Чўлпон оти билан танилган Абдулҳамид Сулаймондир. У жади́дчилик даврида айрим шеърлари билан Туркистон халқини уйғотишга ҳаракат қилди"¹³² деган, хориждаги бошқа чўлпоншунослар ҳам қайд этган фикрни баён қилади.

Ч. Кўчар Чўлпоннинг сахна асарларига алоҳида эътибор беради: "Чўлпоннинг иккинчи хусусиятини унинг сахна асарларида кўриш мумкин. Унинг илк сахна асари "Ҳалил фаранг" (1917)дир. 1920 йилда у ёзган

олти пардали "Ёрқиной" сахна асари узун йиллар сахнада қўйилди. Чўлпоннинг миллий темада ёздиғи "Суйган чоғларда", "Тортишув кечаси" (Тошкент нашрларида "Тортишув тонги" - Х. И.) ва "Ўғзал" номли асарлари Туркистон халқи томонидан севилиб ўқилади".¹³³

Ч. Кўчар ҳам Б. Ҳайитнинг изидан бориб, "Ёв" қиссасини ва "Кеча ва кундуз" романини "достон" деб ҳисоблайди: "Чўлпон 1931 йилда "Ёв" ва "Кеча ва кундуз" номли достонларини ёзмоққа муваффақ бўлди".¹³⁴

Бу камчилик асарни ўқимасдан хулоса чиқариш оқибатидир. Бундай хатолар хориждаги айрим тадқиқотчиларда учраб туради. Яна бир мисол келтирамиз. Анқарадаги Билкент университети тадқиқотчиси, НАТО-нинг халқаро алоқалар бўйича махсус стипендиясининг соврундори **Марйам Қиримли** Ўзбекистонга бағишланган бир илмий ишида жаидчилик ва Чўлпон ҳақида ҳам тўхталиб, "Абдулҳамид Сулаймон (Чўлпон) ўзининг машҳур "Қўзғалиш" шеърини яратади. Чунки жаидчиларнинг мақсади қадимчилар зулмидан қутулиш эди" деб ёзиб, Туркистонни мустамлака этиб олганларга қарши яратилган асарни бутунлай бошқача, хато талқин этади.¹³⁵

Е. Йаман

Кейинги вақтларда Туркияда ўзбек адабиётини тадқиқ этиш борасида фундаментал ишлар амалга ошириляпти, ўзбек адабиётининг Чўлпонга ўхшаш улкан вакиллари ижоди алоҳида ўрганилмоқда. Фан доктори Е. Йаманнинг "Қардош ўзбек шеъри" номли иши алоҳида аҳамиятга моликдир. Турк олими бу ишида XX аср ўзбек шеъриятини даврлаштиришга ҳаракат қилади ҳамда Чўлпон ва Фитрат каби шоирлар ижоди ҳақида махсус бўлимларда фикр юритади. Муаллиф бу ишига шоирнинг икки шеърини ("Мен ва бошқалар", "Қўзғалиш") илова қилади.¹³⁶

Бу олимнинг Чўлпон ҳақида ёзганларидан ўзбек адабиётшунослари асарларининг таъсири сезилади. Олим шу кунги олий мактаб дарсликлари ва айниқса Озод Шарафиддинов ишларини ўқиганлиги ва улардан ижодий фойдаланганлиги билиниб турибди.

ЧЎЛПОНШУНОС ОЛИМ ТЕМУР ХЎЖА ЎҒЛИ

Американинг Колумбия университетида таниқли домла Э. Олвортдан сабоқ олган **Темур Хўжа ўғли** докторлик диссертациясини ёқлаганидан узок йиллар Озодлик Радиосида хизмат этганидан сўнг, Истанбулдаги Кўч университетида ишляпти ҳамда Туркистон тиллари ва адабиёти бўйича тадқиқот олиб борапти. Тилимиз ва адабиётимизга оид унинг бир қатор китоб ва илмий мақолалари кейинги йилларда нашр қилинди.

Темурбек ўзи шоир табиат бўлганлиги учун ҳам, шеъриятга кизиқади, айниқса Чўлпон шеърияти уни ўзига мафтун этган.

Темур Хўжа ўғли ўзининг "Яҳё Камолнинг шеърига илмий чоғимиз етарлими?" номли мақоласида.¹³⁷ Чўлпон билан Яҳё Камол ўртасидаги муносабатга қисман тўхталиб ўтган бўлса, **"Чўлпоннинг шеърларида табиат ва хуррият туйғуси"** номли бошқа бир илмий ишида Чўлпоннинг хусусан "Куз", "Қиш олдидан", "Кўклам келадур", "Ҳазон", "Кўнгил" каби шеърларини

таҳлил қилади. Мақолада шоирнинг санаб ўтганимиз шеърлари ҳам асил нусхада, ҳам туркча таржимаси билан бирга берилган.¹³⁸

Маълумки, Чўлпоннинг кўклам, куз, қиш ҳақидаги шеърлари фақат табиат туйғусини ифодалашга хизмат қилмасдан, балки биринчи навбатда ижтимоий аҳамиятга ҳам эгадир. Тадқиқотчи шоир шеърларининг мана шу томонларига ўз эътиборини қаратади. Темур Хўжа ўғли Чўлпоннинг "Куз" шеърини таҳлил этиб, шундай хулосага келади:

Куз

Кўмкўк экан, саргайдилар япроқлар
Оғрик, мағлуб, тутқун Шарқнинг юзидек
Бўронларнинг кўзлари ким, ўйноқлар
Ғолиб Ғарбнинг қонга тўлган кўзидек.

Қора булут тўдаси ҳам ким, кўкларни
Шарқни ёпган парда янглиғ ёпмишдир.

Куз қўшини оғу тўлиқ ўқларни
Ёз бағрига ҳеч саноксиз отмишдир!

Бало янглиғ қатор-қатор чизиблиб,
Кўк юзидан қарғалар ҳам ўталар.
Шарқдек ичдан яширинган эзилиб,
Кўп жонлилар сўнгги тинни куталар.

Бутун борлиқ-чоғлиқ ўчиш олдида,
Совуқ... қора қишга кўчиш олдида...

Бу шеър фақат куз тасвири эмаслиги илк тўртликдан англашилади. Кузда саргайган япроқларни Шарқнинг юзига, бўронларнинг ўйноқлаган кўзларини Ғарбнинг қонга тўлган кўзига ўхшатилиши Шарқ билан Ғарб ўртасида бир зиддият мавжудлигига ишорадир", деб мазкур шеърни тўғри изоҳлайди мунаққид.¹³⁹

Темур Хўжа ўғли бу ишида адабиётшунос устози Проф. Меҳмет Каплон дарсларида Тавфиқ Фикрат шеърларида табиат ва жамият, Яҳё Камол шеърларида эса табиат ва инсон ўртасида яқин бир боғланиш борлигини ўргатганлигини эслаб, **"Йигирманчи аср ўзбек шеърининг чўққига кўтарган Чўлпон шеърларини тадқиқ этганимизда, Тавфиқ Фикрат ва Яҳё Камолникида бўлгани каби шоир шеърларидаги табиат тасвири билан шоир яшаган давр ва замон орасида кўп боғланиш бўлганлигини кўраимиз. Шу сабабдан Чўлпон шеърларини шоирнинг яшаган макони ва замонини билмасдан туриб, таҳлил этиш мумкин эмас"** деган бирдан-бир тўғри хулосага келади.¹⁴⁰

Чиндан ҳам, шоир шеърини макон ва замондан айри олиб тадқиқ этишга ҳаракат қилиш ҳамиша хатога олиб келади. Чўлпон шеъриятининг тадқиқотчилари кўпинча мана шундай хатога йўл қўядилар.

Хориждаги бир қатор тадқиқотчилар шоир Чўлпон даври ва муҳитини билмасдан, кўп ҳолларда билишни истамасдан, унинг шеъри ҳақида ҳукм чиқаришга шошиладилар. Тадқиқотчи Темур Хўжа ўғли Чўлпоннинг "Куз" шеърини шоирнинг яшаган макони ва даври билан биргаликда, боғлиқ ҳолда олиб, мисоллар билан ёритишга ҳаракат қилади. Мунаққид "Куз" шеърининг асил матнини тўла келтириб, ўз изоҳида бу шеърнинг "Яна олдим созимни" тўпламига кирган нусхасининг еттинчи сатри "янглиш ўқилганлигини" исботлаб, тўғри нусхасини ўзи келтиради: Бу шеърнинг Тошкент нашрида¹⁴¹ еттинчи сатр :

Куз қўшини - оғу бўлут ўқларни, - деб хато ўқилган.

Мазкур сатр аслида:

Куз қўшини оғу тўлиқ ўқларни, - деб ўқилиши лозим эди.¹⁴²

Иктидорли ва эҳтиросли мунаққид Темурбекнинг кузатишига қараганда, "Кузда саргайган япроқларни Шарқнинг юзига, бўронларни эса Ғарбнинг қонга тўлган кўзига ўхшатилиши Шарқ ва Ғарб орасида бир қарама-қаршилиқ борлигига ишорат этади. Иккинчи тўртликда кўк юзини қоплаган қора булутлар Шарқни ўраб олган пардага қиёслангандир. Ғарбга ўлжа каби тушган Шарқ бир қора парда ила қоплангандир. Бу қора парда эса, шубҳасиз, асирликдир. Яъни Шарқ голиб Ғарбнинг мустам-лакасиدير".¹⁴³

Мазкур шеърнинг қолган сатрларини ҳам мунаққид мана шундай батафсил ва тўла таҳлил этади. Унинг фикрича, кўк юзида қатор-қатор қарғалар ўтаркан, пастда Шарқ каби ичидан эзилиб, сўнгги нафасини, ўлимини кутаётганлар ифодаланган. Қарғалар - бало, яъни ёмонликнинг жарчисидир.

Бу шеъри ёзилган вақтда Чўлпоннинг руҳида эсан бўронлардан хабарсиз бошқа бир кимса куз фаслида саргайган япроқлар қаршисида шоирнинг бу ёзганларини ҳис эта олмас, деб тўғри хулоса чиқарган мунаққид. У Чўлпон шеърятини муҳлисларини шоирнинг макони ва замонига етаклайди:

"Юқоридаги шеърда енгилган Шарқ ила голиб Ғарб ўртасидаги кучли зиддиятни кўрсатиб берган табиат тасвири бизни истар-истамас Чўлпоннинг шеъри ёзилган замон ва маконга боришга зўрлайди".¹⁴⁴

Тадқиқотчи янглишмаганидек, Чўлпон барча шеърларининг ёзилган куни ва ерини қайд этиб борган. Шоир "Бухоро ахбори" газетасига 1921 йил 30 июндан 1922 йил 15 январигача муҳаррирлик қилган. "Бухоро ахбори" газетасининг 1921 йил 1 декабрь сониди унинг "Куз" шеъри босилган.

Тадқиқотчи шоирнинг "Қиш олдида" шеъри тўғрисида ёзар экан, Чўлпоннинг шеърларида "куз" ва "қиш" асирлики, "кўклам" ва "ёз" хурриятни рамзи эканлигини уқтиради ва шоир шеърларидан мисоллар келтиради, хусусан "Қиш олдида" шеърининг сўнгги икки тўртлигини келтириб, уни таҳлил этади.

Темур Хўжа ўғли Чўлпон шеърятининг таҳлилида, асосан Ўзбекистон нашрларига суянади. Чўлпоннинг "Хазон" номи билан Ўзбекистонда нашр этилган шеъри ғарбда "Япроқлар" номи билан машҳур бўлиб, бу икки нашрда сезиларли фарқлар мавжуд. "Хазон" шеърини таҳлил

қилган мунаққид бу шеърнинг бошқа нусхалари ҳам борлигига умуман эътибор бермайди. Назаримизда, Темурбек бу шеърнинг ғарбда туркистонли мунавварлар томонидан илк бор чоп этилган нодир ва тўғри нусхасини қиёсий ўрганмаган кўринади.

Темур Хўжа ўғлининг кўсатишича, Чўлпон гарчи Туркияга бормаган бўлсада, у Истанбулдан турк газета ва журналларини 1922 йилгача олиб турган ҳамда Туркия туркчасида ўн битта шеър ёзган. Чўлпон турк шоирлари Намик Камол, Тавфиқ Фикрат, Жаноб Шаҳобиддин, Аҳмат Ҳошим, Меҳмет Акиф ва Яҳё Камолнинг шеърларини 1922 йилга қадар ўқий олган. 1922 йилдан сўнг шўро ҳукумати Туркиядан Ўрта Осиё жумҳуриятларига газета ва журналларни юборишни тўхтатган эди.¹⁴⁵

Темур Хўжа ўғли XX аср (1920-1996 йиллар) ўзбек шеърятига бағишланган салмоқли ишида ҳам яна Чўлпон ижодига оид фикрлар баён қилади. Унинг фикрича, Чўлпоннинг "Кўнгул" шеъри **"дунёдаги бутун қардош туркий халқлар шеърятининг балки энг гўзал 50 шеърдан биридир"**.¹⁴⁶

Олим бу тадқиқотига Чўлпоннинг "Куз", "Халқ", "Кўнгул", "Бас энди", "Тўфон", "Кишан" ва "Гўзал Туркистон" шеърларини асл нусхада ва туркча таржималари билан бирга илова қилган.

1922 йилдан сўнг Чўлпонга Туркиядан кундалиқ матбуот ва бадий асарларнинг келиши сунъий равишда қирқилган бўлса, 1991 йилдан эътиборан, шоирнинг ўз асарлари Туркияга оқиб кела бошлади. Дунё мамлакатлари ичида шоир Чўлпонни энг кўп ва ҳў ўрганаётган мамлакат ҳозирги кунларда Туркия бўлади. Туркияга, турк адабиётига бўлган шоир ихлосига Тавфиқ Фикрат, Яҳё Камол мамлакатини Чўлпонга бўлган муҳаббати, эъзози билан жавоб беришти. Турк шоирлари Тавфиқ Фикрат, Яҳё Камол ва Чўлпон ўртасидаги муносабатлар ҳақида бир қатор ўзбек ва чет эл тадқиқотчилари ҳам ёзганлар. Бу масала хусусида, айниқса Чўбонзонанинг ёзганлари эътиборлидир. Профессор Чўбонзода Чўлпоннинг ўзбек тили ривожига жуда катта ҳисса қўшганлигини ўзбек шоирини Яҳё Камол билан қиёслаш орқали кўрсатиб беришга ҳаракат қилган: **"Яҳё Камол ўз асарларини туркларнинг ишланиб вояга етган тилида яратган. Чўлпон эса ўзбекларнинг энди ривож топаётган тилида ёза бошлади, ўзбек шеърятини тилини яратди ва шу тилда ўлмас асарлар ёздиким, бу Чўлпоннинг Яҳё Камолдан устунлигидир"**.¹⁴⁷

ЧЎЛПОН ИЖОДИ БЎЙИЧА ЁЗИЛГАН ДИССЕРТАЦИЯЛАР

Жаҳоннинг бир қатор ривожланган мамлакатларида Чўлпоннинг ижодий фаолияти ва асарлари бўйича диссертациялар ёқланганлиги маълум. Бироқ айрим диссертацияларнинг нусхаларини ҳануз биз қўлга кирита олганимиз йўқ. Шу боис қуйида фақат нусхалари архивимизда сақланаётган диссертациялар хусусида фикр юритамиз.

Темур Хўжа ўғли АҚШ нинг Колумбия университетида 1982 йили ёқлаган **"Совет Ўрта Осиё адабиётини Сталиндан сўнгги давр қозоқ ва ўзбек бадий насрида миллий ўзига хослик"** номи докторлик ишида Чўлпоннинг насрий асарлари хусусида фикр юритади.¹⁴⁸

Бу диссертацион иш гарчи Сталиндан сўнгги даврда яратилган қозоқ ва ўзбек бадиий насрининг таҳлилига бағишланган бўлса-да, ишнинг 1-боби “Ўрта Осиё адабиётида бадиий наср” (1-16-бетлар), 2-боби “Ўрта Осиё бадиий насрининг илк қадамлари [1910 йиллар]” (17-25-бетлар) ҳамда “Сталиннинг вафотигача бўлган давр қозоқ ва ўзбек бадиий насри [1920-1953 йиллар]” (26-46-бетлар), деб номланган 3- бобида Чўлпон қаламига хос айрим насрий асарлар тадқиқ этилган.

1910 йилдан 1922 йилгача нашр этилган бадиий наср тили ҳақида ёзар экан, диссертант тилимизга нисбатан “туркий” атамасини қўллайдики,¹⁴⁹ биз бунга қўшилиамиз. Ҳозирги кунларда юқоридан таклиф этилган “Туркистон - уйимиз”, “Туркистон бир — Ватан бир” гоёси ҳам диссертантнинг бу жасоратини ёқлайди.

Темур Хўжа ўғли 1910 йилларда яратилган бадиий наср намунаси сифатида Чўлпоннинг “Доктор Муҳаммаддиёр” (1914) номли маърифатликка чақирувчи ҳикоясини, А. Қодирийнинг “Жувонбоз”, Ниёзийнинг “Янги саодат”, Мирмуҳсин Шермуҳамедовнинг “Бефарзанд Очилдибой” асарлари билан қиёсий тадқиқ этган¹⁵⁰ ҳамда 1917 йилгача чоп этилган асарларида-ёқ Чўлпон ва А. Қодирий ўзларига хос услубларини, маҳоратларини намойиш эта олганликларини диссертант илғаб олган ва бунга алоҳида урғу берган.¹⁵¹

Темур Хўжа ўғлининг фикрига қараганда, 20-йилларда ёзилган Чўлпоннинг кичик ҳикоялари “**нафақат ўзбек адабиётида, балки бутун Ўрта Осиё адабиётида алоҳида ўрин эгаллайди... Унинг (Чўлпоннинг - Х. И.) айрим ҳикоялари фақат уч саҳифадан иборат, қисқа бўлса-да, ҳам шаклан, ҳам мазмунан хаддан ташқари таъсирли услубда яратилгандир**”¹⁵² Диссертант бу фикрини тасдиқлаш мақсадида Чўлпоннинг “Ойдин кечаларда” ҳикоясини таҳлил қилади.¹⁵³

Бу диссертацион ишида Темур Хўжа ўғли ҳам Ойбекни “**Чўлпоннинг шогирдларидан бири**” эди деб ҳисоблайди.¹⁵⁴

Мазкур иш ёқланаётган вақтларда Темур Хўжа ўғлининг қўлида “Кеча ва кундуз” романининг ўзбекча асил нусҳаси бўлмаганлиги ишдан сезилади. Чўлпоннинг романи ҳақида диссертант умумий сўзлар билангина чегараланган.

Ғуломқодир Норхўжаев ўзининг “Мен билган Чўлпон” номли эсдаликларида “Истанбул шаҳридаги Мармара дорилфунунида 1987 йили **Норми Нарсонхоним “Чўлпон ва унинг адабий мероси”** деган мавзуда магистрлик илмий даражасини олиш учун диссертация ёқлаган. Унинг асосига юқорида эслатилган асарлардан ташқари ижодкорнинг “Чўбон севгиси” ва “Қўшиқларим” деган шеърлари ҳам замин бўлган экан” деб ёзади.¹⁵⁵ Ғ. Норхўжаев кимдандир эшитган бу маълумот ҳақиқатга тўла мос келмайди. Мармара университетида 1987 йили Чўлпон ижоди ҳақида диссертация ёқлангани тўғри. Лекин диссертантнинг исми шарифи ва диссертациянинг мавзуи бошқа.

1987 йили **Нармин Эржон** Истанбулдаги Мармара университетида Чўлпон ҳақида мастерлик диссертацияси ёқлаган. Бу иш шоирнинг шеърлятига бағишланган бўлиб, унда Чўлпоннинг “Уйғониш”

тўпламига киритилган шеърлар танқидий матни ўрганилган. Бу диссертацион ишнинг раҳбари фалсафа фанлари доктори, профессор Темур Хўжа ўғли бўлиб, бу домланинг ўзи ҳам Чўлпон ижодига оид катта илмий тадқиқот ишлари олиб борапти. Нармин Эржоннинг диссертацияси Мармара университети қошидаги Ижтимоий Фанлар институтида ёқланган.¹⁵⁶

1994 йили АҚШ нинг Индиана университетида **Ҳ. Кара** “Ошкоралик даври ва ундан сўнг Ўзбекистонда жаҳид ёзувчиларининг сиёсий реабилитацияси” мавзуида мастерлик диссертацияси ёқлади.¹⁵⁷ Мазкур диссертация уч қисмдан иборат бўлиб, 1-қисм “**Замонавий ўзбек адабиётининг тараққиёти. Чўлпон ва Фитрат**” деб аталади. Ишнинг бу қисмида муаллиф М. С. Горбачев даврида эълон қилинган “ошкоралик”ка қарамасдан Чўлпон ва Фитрат асарлари тўлалигича қайта нашр этилмаганлиги сабабларини аниқлашга ҳаракат қилади. Бунинг сабаби, диссертантнинг ҳулосасига қараганда, Чўлпон ва Фитрат асарлари ўша даврдаги компартия томонидан контрол қилинаётган совет адабиёти сиёсатида мос келмаганлигидадир. Ва шунингдек, ўзбек консерватив раҳбарлари ўша давр совет адабиёти ҳаётида устунлик қилардилар.¹⁵⁸

Чўлпон асарларининг шўро тузумига мос келмаганлигини диссертант шоирнинг асарларида марксистик гоёвийлик ва коммунистик партиявийлик етишмаганлигида кўради.¹⁵⁹ “**Хатто махсус комиссия аъзолари ҳам Чўлпон ва Фитрат асарларини социалистик реализм ойнаги орқали кўришда давом этиб, адибларни (Чўлпон ва Фитратни) миллатчилик, пантуркчилик, тушкунликка тушканликда айблашда давом этардилар**”.¹⁶⁰

Диссертант “Ўзбек Совет Энциклопедияси”да чиққан Чўлпонга оид мақолани тўғри танқид қилиб, ёзади: “**Чўлпоннинг совет даврида яратган баъзи асарларида зиддиятли ва хато фикрлар учрайди, пессимистик ва миллатчилик кайфиятлари сезилади (ЎЗС”, 12 том, 601-бет)**”, деб ёзган ЎЗС” 30-йилларнинг охирида нима учун шоир катли ом этилганлиги ҳақида лом-мим демайди”.¹⁶¹ Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, дейди диссертант, - **Чўлпон ва Фитратни “шаклан миллий, мазмунан социалистик” деган қолипга солиб бўлмади**.¹⁶²

Бу диссертациянинг иккинчи бўлими “Ошкоралик даврида реабилитация жараёни” деб аталиб, бунда Чўлпон ва Фитратни сиёсий жиҳатдан тўла оқлаш, пок номларининг тўла тикланиши жараёни, Чўлпон ва Фитрат адабий меросини ўрганиш комиссияси (Б. Назаров, М. Солиҳ, Темур Пўлатов, О. Шарафиддинов, Е. Березиков) фаолияти тадқиқ этилган ҳамда 1987 йилдан кейин ЎЗАС ҳафталиги ҳамда “Гулистон”, “Шарқ Юлдузи” журналларида чиққан Чўлпон асарлари ҳақида ҳам фикр билдирилган.¹⁶³ Ишнинг бу қисмида муаллиф Чўлпон асарларининг нашр этиш тарафдорлари ва муҳолифлари эълон этган аксарият мақола ва чиқишларга ўз муносабатини билдирган.

Тадқиқотчи **Ҳ. Кара шоир Эркин Воҳидовнинг** ЎЗАС ҳафталиги 1987 йил 24 апрель сонидаги **Чўлпон ва Фитрат меросини ўрганиш мафқуравий душманларимизни қуролсизлантиради. Чўлпон ва Фитрат уларга эмас, бизга хизмат қилишлари лозим**, деган мазмундаги

чиқишини изоҳлайди, ҳозирги замон шоирининг шўро сиёсати анқиб турган фикрига ўз муносабатини билдиради¹⁶⁴ ҳамда узоқ йиллар мобайнида Чўлпон ва Фитратни танқид этиб келган Ҳомил Ёқубов билан профессор Наим Каримов баҳслари хусусида тўхталиб, бу баҳсда ҳақиқат Наим Каримов томонда эканлигини таъкидлайди.¹⁶⁵ С. Аҳмедов ва М. Ҳасановларнинг "Адиб ва шоир" номли мақолаларида ("Гулистон", 1-сон, 1988, 12-бет) Чўлпоннинг бирорта шеъри ҳам миллатчилик туйғуларини ифодаламайди ёки партия ва шўро давлатига қарши ёзилмаган, деган руҳдаги фикрларига диссертант таажжубланади ишида.¹⁶⁶

Хулоса қилиб шунини айтиш мумкинки, - деб ёзади диссертант бу қисмнинг хулосасида, - ошкоралик даврининг охирида бу соҳада қилинган ишларга кўз ташласангиз, адабиёт майдонидаги барча зиёлилар "Чўлпон ва Фитрат буюк шоир ва адиб эдилар", деб қабул этишларига қарамасдан, бу ёзувчилар бу ошкоралик даврида ҳам тўлалигича оқланмади. Бунинг сабаби уларнинг асарлари ўша давр совет адабий сиёсатига тўла мос келмаганлигида эди. Бу ёзувчиларни фақат қисман оқламоқчи бўлган адабиёт соҳасидаги ўзбек зодагонлари Чўлпон ва Фитратнинг сиёсий мавқеига бағишланган баҳсларда устунлик қилардилар. Улар Чўлпон ва Фитрат асарларини совет социалистик реализми асосида қайта кўриб чиқишга ҳаракат қилардилар. Улар Чўлпон ва Фитрат асарларини шу кунги сиёсат талабларига жавоб беришини истардилар".¹⁶⁷

Чўлпон ва Фитратнинг тўла оқланиши ва асарларининг қайта нашр этилишига монелик қилувчи ўзбек адабиёти соҳасидаги зодагонлардан ташқари ўша даврда Ҳ. Каранинг фикрича, консерватив шўро бошлиқлари ўз обрўларини йўқотмаслик учун ҳам Чўлпон ва Фитратнинг оқланишига кенг йўл очиб бермоқчи эмасдилар. Бундан ташқари, шўро цензураси ўзбек матбуотида ўз вазифасини тўла бажаришни давом эттириб келар ҳамда адабиёт соҳасидаги консерватив унсурлар шўро қасрида турфа юқори лавозимларни хануз эгаллаб турардилар. Шунингдек компартиянинг айрим мансабдор бошлиқлари деярли барча матбуот ва босмахона муассасаларини бошқариб, қоғоз саноатини ошкоралик даврининг охиригача ўз монополияларига айлантириб олгандилар.¹⁶⁸ Бу диссертациянинг учинчи бўлими "Ошкоралик даврдан кейинги реабилитация жараёни" деб номланган.

Ҳ. Каранинг аниқлашига кўра, 1990 йилнинг бошларида И. А. Каримов нутқларининг бирида Чўлпонни буюк ўзбек шоири деб атаб, шоирнинг шеърларидан бирини ўқиб бериши билан Чўлпонга бўлган расмий муносабат тубдан ўзгара бошлаган.¹⁶⁹ "Ўзбек ҳукуматининг янги мафкура яратиш йўлидаги ҳаракатлари давомида республикада шўро ҳукмронлигининг марксча-ленинча тамойиллари ўз таъсирини йўқотди", деб тўғри кўрсатади диссертант.¹⁷⁰

Диссертациянинг бу қисмида муаллиф айрим ўзбек адабиётшуносларининг Ўзбекистон мустақил бўлмасдан олдинги Чўлпон ҳақидаги фикрлари билан ҳозирги кунларда босилиб чиқаётган ишларини қиёслайди ва улар ўртасидаги катта тафовутларни кўрсатиб беради. 80-йилларда "Чўлпон асарлари соц.реализм методига мос келмайди" деган

адабиётшунослар ҳозир ўзлари соц.реализмни бутунлай чиппакка чиқариб қўйдилар. "Чўлпон шўро ҳукумати ва болшевикларни тан олган, уларни мактаб, шеър ёзган" деганлар, ҳозир буни аксини ёзптилар, деб хулоса чиқаради Ҳ. Кара.¹⁷¹ **"Бугун ўша адабиётшунослар Чўлпон асарларида социалистик унсурларнинг йўқлиги учун шоирни алқаяптилар"**¹⁷², деб хайроналик гирдобига тушиб қолади диссертант. Тангрининг мавжудлигини тан олмаган жамиятда шу жамиятнинг гоёфурушлари ўз манфаатлари йўлида ҳар сафар ўз фикрларини тубдан ўзгартириб туришларини назарий жиҳатдан диссертант билади. Бироқ ўзининг қисқа ҳаётида ҳали бундайлар билан юзма-юз келмаган эди. Чўлпоннинг ижодий фаолияти сабаб бўлиб, Ҳ. Кара турли мазҳаб ва гоёга суянган чўлпоншуносларнинг ишлари билан танишиб чиқди. У уч йил давомида Индиана университетида ўзбек тилини ўрганди. У ўзбек фольклоридан Чўлпон шеърларигача бўлган йўлни босиб ўтди. Бу иш Ҳ. Каранинг ўзбек адабиётшунослиги соҳасидаги илк қадами. Бу иш орқали Ҳ. Кара илмий иш олиб бориш қобилиятини намойиш қилиши лозим эди. У буни уддасидан чиқди. Ҳ. Кара ўз тадқиқотларини давом эттириб, 1998 йили Ўзбекистонга илмий сафар қилди ва янги тадқиқотига бир талай материаллар тўплаб қайтди. Биз бу ёш олимдан келажакда жиддий илмий ишлар кутишга умидвормиз.

Шу кунгача Чўлпон ижодига оид яратилган ишларнинг адабиётшунослик илми нуктаи назаридан энг мукаммали турк олими **Ҳусайин Ўзбойнинг** докторлик илмий даражасини олиш учун ёзган ва 1993 йили Турк Културу (Маданияти) Тадқиқотлар институти томонидан Анкарада чоп этилган **"Чўлпоннинг шеърлари"** асаридир.¹⁷³

Ҳ. Ўзбойнинг бу китоби "Тадқиқотлар" (25-278-бетлар) ҳамда "Матн ва таржима" (279-535-бетлар) каби икки катта қисмдан ташкил топган. Муаллиф китобининг кириш қисмида Чўлпоннинг ҳаёти ва адабий фаолияти ҳақида фикр юритади. Ҳ. Ўзбойнинг таърифи бўйича, Чўлпон **"янги ўзбек шеърининг яратувчиси"**, **"Туркистон ўзбек адабиётининг даҳо шоири"** дир.¹⁷⁴

Турк олими шоир шеърятини синчиклаб ўрганиб, **"Чўлпоннинг 22-28 ёши (1920-1926 йиллар) орасида ёзилган шеърлари унинг асил характерини ва шоирлик кучини ўртага чиқарган асарлардир"**¹⁷⁵ деган тўғри хулоса чиқаради. Бу, чиндан ҳам, ҳақиқатга яқин келадиган фикрдир. Ҳ. Ўзбойдан олдин хориждаги бир қатор бошқа тадқиқотчилар ҳам (масалан, доктор Б. Ҳайит) ўз ишларида худди шундай хулосага келган эдилар. Ҳ. Ўзбой мана шу 1920-1926 йиллар орасида яратилган шоирнинг шеърларини ўз тадқиқотининг асоси қилиб олади. У Чўлпоннинг **"Уйғониш"** (1922), **"Булоқлар"** (1924), **"Тонг сирлари"** (1926) ҳамда 1922 йили Тошкентда нашр этилган **"Ўзбек ёш шоирлари"** тўпламига кирган жаъми 119 та шеърни ўз ишида ўрганиш учун асос қилиб олган (**"Уйғониш"**да 19 та шеър, **"Булоқлар"**да 26 та, **"Тонг сирлари"**да 60 та, **"Ўзбек ёш шоирлари"**да 14 та шеър, жаъми 119 та шеър).

Ҳ. Ўзбойнинг кўрсатишига қараганда, Чўлпон ўз шеърларида Шарқ шеърятига хос "гул - булбул" анъанасидан кутулган. Чўлпон шеърларидаги лиризм бу - "функционал лиризм"дир. Шоир табиат

қаршисидаги лирик ҳиссиётларини истиклол ва хуррият билан ягона бир боғланишда кўрсатиб беради.¹⁷⁶ Ҳ. Ўзбой китобининг асосий, назарий қисми "Тадқиқотлар" ("İnceleme") ҳисобланади. Бу қисмда турк олими шу кунгача ҳатто ўзбек чўлпоншунослари қўл урмаган соҳага - Чўлпон шеърларининг ички тузилишини ўрганишга жазм этади. Тадқиқотчи аввал шеърларнинг шакли, вазни, қофияси, раффи ва шунингдек мундарижасини тадқиқ этади. Сўнг шоир шеърларининг тил ва услуб хусусиятлари (лексикологик хусусиятлари, жумла курилиши, мисра тузилиши) тадқиқ этилади.

Ҳ. Ўзбой шоир шеърлари вазнини уч турга бўлиб ўрганган: (1) ҳижо, (2) аруз, (3) сарбаст вазни қўлланиб ёзилган шеърлар. Чўлпон шеърларида қўлланилган қофиялар ҳам бир неча гуруҳларга бўлиб, тадқиқ этилади (ярим қофия, бутун қофия-tam kafiye, тўла қофия-zengin kafiye).¹⁷⁷

Чўлпон шеърлари мундарижасига кўра, ишқий шеърлар (74-90-бетлар), хотин-қизларнинг ижтимоий шароитлари ҳақидаги шеърлар (91-104-бетлар), табиат ва йил фасллари оид шеърлар (105-126-бетлар), хуррият, истиклол ва курашга отлантирувчи шеърлар (127-157-бетлар), ёлғизлик, умидсизликни ифодаловчи шеърлар (158-160-бетлар), ҳасталик ва ўлимни ифодаловчи шеърлар (161-164-бетлар), шоирнинг шахсига оид шеърлар (165-169-бетлар), турли мундарижага эга бошқа шеърлар (170-172-бетлар) каби турларга бўлиб, тадқиқ этилган. Мазкур қисмнинг "Тил ва услуб" бўлимида Чўлпон шеърлари лексикологик, морфологик ва синтактик жиҳатдан ўрганилган. Бу бўлимда "Чўлпоннинг яратган янгиликларидан энг аҳамиятлиси сўз ишлатиш-лексикология соҳасидадир".¹⁷⁸ деган тўғри хулосага келган тадқиқотчи. Турк олими "тилда-соддалик" принципи Чўлпон томонидан ўз асарларида қўлланилган. Шоир халқ сўзлашув тили, фольклор тилидан унумли фойдаланиб, табиий, жонли, енгил ва очиқ бир услуб намоиш этган деб, мисоллар билан ўз фикрини асослашга ҳаракат қилади ва буни уйдасидан чиқади. Ўз асарларида Чўлпоннинг араб ва форс сўзларидан иложи борица кам ишлатишга ҳаракат қилиб, туркий сўзлар қўллашга интилгани ҳам тадқиқотчининг эътиборидан четда қолмаган.

Ҳ. Ўзбой китобининг иккинчи қисмида Чўлпоннинг энг асил мероси саналган 119 та шеъри транскрипцияси лотин ҳарфларида берилади ҳамда ҳар бир шеърнинг туркча сўзма-сўз таржимаси ҳам келтирилади.

Чўлпон шеърларининг лотин ҳарфлари билан берилишида (ўқилишида) бир қатор ноаниқлик, чалкашликларга йўл қўйилган, шоир шеърларидаги бир неча сўз, жумлалар хато ўқилган. Бу бўлимни бирорта ўзбек мутахассиси нашрдан олдин ўқиб чиқмаганга ўхшайди. Ҳ. Ўзбой ўз ишини яратишда таниқли чўлпоншунослар асарларидан фойдаланганлиги тадқиқотининг аҳамиятини оширган.

Шу кунгача Чўлпон шеърияти бўйича хорижда яратилган ишларнинг энг мукаммали Ҳ. Ўзбой тадқиқоти десак, хато қилмаган бўламиз. Бу асар фақат гарб олимлари учун эмас, балки ўзбек чўлпоншунослари учун ҳам ўрнатқучи даражада ёзилгандир.

"Ҳар бир одамнинг Аллоҳга муножат қиладиган бир пок макони, жойнамози бўлиши лозим. **Оқ қоғоз - шоирнинг жойномози**" дир.¹⁷⁹

Шоир Чўлпоннинг оқ кўнгли, соф қалбидан пок макони бўлмиш оқ қоғозига тўкилган сўз гавҳарлари қарийиб бир асрдан бери туркий оламини, нафақат туркий оламини, ларзага солиб келяпти. Амалпараст, мансабпараст, фақат ўз манфаатини ўйловчи тўралар учун вақт қисқа, таҳликали бир ўлчов биригидир. Маишатга муккасидан кетганлар учун вақт бир зумда тугаб қоладиган оғирдир. Халқининг бахт-саодати билан, халқига муҳаббат билан яшовчилар учун вақт абадий, ўлчовга бўйсунмас бир тушунчадир. Чўлпон абадиётга юз тутган сиймодир. Бўсагада турган ХХ асрга ўзбек адабиёти фақат Чўлпон назми ва Абдулла Қодирий насри билан қадам қўйганида ҳам, дунёдаги адабиёти гуркираб ривожланган халқлар орасидан юқори ўринни олажаги аниқдир.

XX аср жаҳон шеърияти эришган ютуқларни инобатга олган ҳолда шу хулосага келиш мумкинки, Чўлпон асарлари хурриятга интилувчи туркий халқ бахтига яратилган мўъжизадир.¹⁸⁰

ИЗОҲЛАР

1. Timur Kocaoglu, "A Nationality Abroad: The Turkestani Emigree Press (1927-1997)". in: Central Asia Monitor, No.1, 1998, p. 22

2. "Yeni Türkistan" ("Янги Туркистон") 1927-1932 йилларда чоп этилган. 24 сони босилиб чиққан. 1927-1930 йилларда араб, 1930-1932 йиллари лотин алифбосида босилган. Бу журнални 1942-45 уруш йиллари Туркистон легиони томонидан босиб чиқарилган "Yangi Türkistan" ("Янги Туркистон") газетасидан фарқ этмоқ лозим бўлади. Бу газета Вали Қаюмхон ва Абил Завқий (Вали Зуннун) томонидан таҳрир этилиб, лотин алифбосида ўзбек тилида чиқарилган. Бу ҳақда қаранг: Timur Kocaoglu, "A Nationality Abroad: The Turkestani Emigree Press (1927-1997)". in: Central Asia Monitor, No.1, 1998, p. 23

3. "Yeni Türkistan", İstanbul, 1927, Haziran 5, Sayı:1, s. 25

4. Усмон Хожа ўғли, Ўша мақола, 25-бет

5. Усмон Хожа ўғли, Ўша мақола, 27-бет

6. Усмон Хожа ўғли, Ўша мақола, 27-бет

7. Усмон Хожа ўғли, Ўша мақола, 28-бет

8. Ойбек, "Чўлпон. Шоирни қандай текшириш керак". "Қизил Ўзбекистон" газетаси, 1927 йил 17 май, 109-сон

9. Ҳозирги кунларда мазкур "Ёш Туркистон" журнали Оврупо ва Америкадаги барча машҳур кутубхоналарда нодир адабиёт сифатида сақланаяпти. 1997 йили профессор Темур Хўжа ўғли бу журналнинг 1929 ва 1930 йилги сонларини жамлаб, Сўзбоши билан бир жилд ичида қайта нашр этди; Yaş Türkistan. Türkistan Millî İstiklâl Fikrîge Hizmet Etüvçi Aylık Mecmu'a. 1. Cilt (1-13 Sayılar) 1929-1930, İstanbul, 1997

10. Чўлпон, Япроқлар, "Ёш Туркистон" журнали, 1-йил, 1-сон, 1 декабр-1929 йил, 32-бет
11. Чўлпон, Яна олдим созимни, Тошкент, 1991, 482-бет; Чўлпон, Асарлар, уч жилдлик, I жилд, Тошкент, 1993, 156-157-бетлар
12. Шерали Турдиев, "Германияда ўқиганлар изидан", "Ўзбекистон адабиёти ва санъати", 1997 йил 22 август, 34 (3509)-сон, 6-бет
13. Чўлпон, Яна олдим созимни, 482-бет; Чўлпон, Асарлар, I жилд, 157-бет
14. "Туркистон" Туркиядаги Туркистон Вақфи журнали, 1988, 2-сон: "Türkistan", Türkistan Araştırmaları Vakfı Adına, 1988, Sayı 2
15. "Туркистон халқ мусиқаси", Тўплам, Тўпловчи М. Собир Коргар. 1-қисм, Анқара, 1986: "Türkistan Halk Müziği –1", hazırlayan: M. Sabir Karger, Ankara, 1986
16. Профессор Иброҳим Ёрқин, "Туркистоннинг миллиятчи шоири Чўлпоннинг Ватанни мадҳ этувчи шеърлари" (мақола турк тилида, шеърлар ўзбек ва турк тилларида), "Турк Културу (Маданияти)" журнали, 95-сон, 1970, 49-53-бетлар: Prof. İbrahim Yarkin, "Türkistan'ın Milliyetçi Şairi Çolpan'ın Vatani Şiirleri", Türk Kültürü, Sayı 95, Yıl VIII, Eylül 1970, s. 49-53
17. Доктор Боймирза Ҳайит, Туркистонда ўлдирилган турк шоирлари. Мазлум турклар ҳаётидан парчалар. Қардош Матбааси, Анқара, 1971, 30, 31-бетлар: Dr. Baymırza hayit, Türkistan'da Öldürülen Türk Şairleri. Mazlum Türklerin Hayatından Parçalar. Kardeş Matbaası, Ankara, Ankara- 1971, s. 30,31
18. Саодат Чигатой, Турк лаҳчаларидан намуналар, II жилд, Анқара университети нашри, 1972, Анқара, 48-бет: Saadet Çağatay, Türk Lehçeleri Örnekleri, II, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara - 1972, s. 48
19. Саодат Чигатой, Кўрсатилган асар, 48-бет
20. Тоҳир Чигатой, Туркистонда туркчилик ва халқчилик. II жилд, 1954, 45-46-бетлар: Tahir Çağatay, Türkistan'da Türkçülük ve Halkçılık, 2. Bölüm, 1954, s. 45-46
21. Иброҳим Ёрқин, Кўрсатилган асар, 50-бет
22. Наим Каримов, "Шоирнинг номаълум шеърлари", "Жаҳон адабиёти" журнали 1-сон, 1997 йил, 160- бет; С. Жалилов, "Бахтинг юлдузи ўйнаб қолар", "Халқ сўзи" газетаси, 1997 йил 24 сентябр-, 4-бет
23. Арслон Субутой, "Туркистонда шоир ва шеърият" (немис тилида), "Остевропа" журнали, 6-жилд, 1930-31, Берлин, 390-408-бетлар: Subutay, Arslan, "Dichter und Dichtung in Turkestan", OSTEUROPA, Berlin, v. 6, 1930-31, s. 390-408
24. Олаф Кэроу, Совет салтанати. Ўрта Осиё турклари ва сталинизм. Макмиллан нашри, Лондон-Мелбурн-Торонто, 1-нашри, 1953 ё 2-нашри Нью Йорк, 1967, 229-бет: Olaf Caroe, Soviet Empire. The Central Asian Turks and Stalinism. Macmillan. London-Melbourn-Toronto, 1st ed. 1953; 2nd ed. New York, 1967, p. 229
25. Йоханнес Бензинг, "Ўзбек ва янги уйғур адабиёти" (мақола матни немис тилида, тўплам номи лотин тилида). Турк Филологияси Асослари, иккинчи жилд, Виесбаден, 1965, 708-бет: Ж. Бензинг, "Die Usbekische und Neu-ugurische Literature". IN: Philologiae Turcicae Fundamenta, tomum secundum, Steiner Verlag, MCMLXIV (1964), 1965, Wiesbaden, s. 708

26. Й. Бензинг, Кўрсатилган асар, 709-бет
27. Аҳмад Шукрий ва унинг мақоласи ҳақида қаранг: Н. Каримов, "Шекспир ва Чўлпон", "Ўзбекистон адабиёти ва санъати", 1992 йил 24 июль, 30 (3186)-сон, 3-бет
28. "Миллий Туркистон" - "Milli Türkistan". Бундан сўнг МТ. Ноябрь-декабр, 1966, 117 А сони, 18- 19-бетлар
29. 1) МТ, 15 январ- 1950 йил, 65-сон, 15-бет; 2) МТ, март-апрел 1965 йил, 107- А сон, 30-бет; 3) МТ, ноябр-декабр 1966 йил, 117- А сон, 18-19 бетлар
30. МТ, сентябр-октябр 1965 йил, 110- А сон, 30- бет
31. МТ, январ-феврал 1966 йил, 112- А сон, 23-бет
32. МТ, ноябр--декабр- 1966 йил, 117- А сон, 13-бет
33. Ўзбек совет адабиёти тарихи очерки, Тошкент, ФАН нашриёти, 1961
34. А. Завқий, "20-йилларда миллий адабиёт", МТ, ноябр-декабр 1966 йил, 117- А сон, 54-бет
35. А. Завқий, Ўша асар, 15-бет
36. А. Завқий, I. Тўлқин, "Шоир Чўлпон" (инглиз тилида), МТ, декабр 1951 - январ 1952, 76- Б сон, 18-22-бетлар; A. Zavki, I. Tolqun, "The Poet Cholpan", МТ, December 1951 – January 1952, No. 76 B, p. 18-22
37. Қаранг: МТ, 1975 йил, 134- А сон, 29-бет
38. МТ, 1975 йил, 134- А сон, 30-бет
39. Б. Ҳайит, "Туркистон янги адабиётида икки сиймо: Қодирий ва Чўлпон", МТ, 1964 йил, 102- А сон, 22-бет: В. Hayit, "Türkistan Yeni Edebiyatında İki Sima: Qadiri ve Çolpan (II)", МТ, 1964 Mayıs-Haziran, San 102 A, s. 22
40. Й. Бензинг, Туркистон (немис тилида), Берлин, 1943, 56-57-бетлар: Johannes Benzing, Turkestan, Verlagsanstalt Otto Stollberg, Berlin, W9, 1943, s. 56-57
41. Й. Бензинг, "Ўзбек ва янги уйғур адабиёти", "Турк Филологияси Асослари" тўплами, иккинчи жилд, Виесбаден, 1965, 709-бет
42. Й. Бензинг, "Ўзбек ва янги уйғур адабиёти", Ўша тўплам, 709-бет
43. Б. Ҳайит, "Туркистон янги адабиётида икки сиймо: Қодирий ва Чўлпон", Ўша журнал, 22-бет
44. Vali Zunnun, "Cholpan and Uzbek Literary Resistance". IN: The East Turkic Review, Institute for the Study of the USSR, 1958, No. 1, pp. 92-95
45. Вали Зуннун, Кўрсатилган асар, 92-бет
46. Вали Зуннин, Кўрсатилган асар, 92-бет
47. Бу ҳақда қаранг: Наим Каримов, "Шекспир ва Чўлпон", "Ўзбекистон адабиёти ва санъати", 1992 йил, 24 июл-, 3-бет
48. Вали Зуннун, Кўрсатилган асар, 94-бет
49. Чўлпоннинг бу шеъри биринчи марта 1992 йил май ойида Нью Йорк шаҳрида бўлиб ўтган Халқаро Туркий Дунё анжуманида ушбу сатрлар муаллифи ўқиган маърузада эълон қилинган ҳамда "Umid/Hope" журналида босиб чиқарилган инглиз тилидаги "Туркистон адабиёти ҳақида ўйлар" мақоласига илова қилинган эди ("Umid/Hope", "Some Thought About Turkestan Literature" 1992, No.1, pp. 20-24). Мазкур шеърнинг иккинчи бир нусхаси ҳам мавжуд (Қаранг: З. Саидносирова, Ойбегим менинг. Нашрга тайёрловчи ва

мухаррир Н. Каримов, Тошкент, 1994, 48-49 бетлар). Бу икки нусха ўртасида жузъий фарқлар бор. Масалан, сўнгги сатр Н. Каримов нашрга тайёрлаган китобда қўйидагича ўқилади: "Ҳеч билмайман, ўзим айтган сўзимни"

50. Вали Зуннун, "Туркистон ёзувчилари орасида мафкуравий ўнгга оғиш" (инглиз тилида), Совет Иттифоқига оид тадқиқотлар. Совет адабиёти: Зиддият ва назорат. СССРни тадқиқ этиш институти, Янги серия, III том, 9-сон, 1963 йил, 140-141-бетлар: Veli Zunnun, "Ideological Deviations Among Turkestan Writers". IN: Studies on the Soviet Union. Soviet Literature: Conflict and Control. New Series, Vol. III, No. 9, 1963, Institute for the Study of the USSR, pp. 140-141

51. Вали Зуннун, "Туркистон ёзувчилари орасида мафкуравий ўнгга оғиш", Кўрсатилган журнал, 140-бет

52. Чўлпон, Новвой қиз. Чўлпон, Асарлар, Уч жилдлик, II жилд. Озод Шарафиддинов таҳрири остида, Тошкент, 294-бет

53. Зигрид Клайнмихел, 1910-1934 йиллар ўзбек драма ва насрий асарларида шарққа хос ёзиш анъаналари тадқиқи (немис тилида). Виесбаден, 1993, 182-199-бетлар: Sigrid Kleinmichel, Aufbruch aus orientalischen Dichtungstraditionen. Studien zur uzbekischen Dramatik und Prosa zwischen 1910 und 1934. 1993, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, s. 182-199

54. Бу ҳақда қаранг: З. Клайнмихел, Кўрсатилган асар, 195-бет

55. Б. Ҳайит, Туркистон XX асрда (немис тилида), Дармштадт, 1956. Чўлпон ҳақида шу асарнинг 39, 115, 319, 328-331, 335-бетларига қаранг: В. Hayit, Turkestan im XX. Jahrhundert, darmstadt, 1956; Tscholpan: s. 39, 115, 319, 328-31, 335

56. Б. Ҳайит, Туркистонда рус-совет мустамлакачилиги ва империализми (немис тилида), 1965, Антропологик нашрлар, Оостерҳоут, Нидерланд-диа. Чўлпон ҳақида мазкур китобнинг 61-бетига қаранг: В. Hayit, Sowjetrussischer Kolonialismus und Imperialismus in Turkestan, 1965, Anthropological Publications, Oosterhout, Niederlande. Tscholpan: s. 61

57. Б. Ҳайит, Туркистон Россия ва Хитой ўртасида (немис тилида), Амстердам, Фило Пресс, 1971: В. Hayit, Turkestan zwischen Russland und China, Amsterdam, Philo Press, 1971

58. 1) Б. Ҳайит, "Ҳозирги замон Туркистон адабиётининг баъзи масалалари" (Туркистон туркчасида), МТ, 1963 йил июль-август, 97-А сон, 16-25-бетлар; 2) Б. Ҳайит, "Ёш ўзбек адабиёти" (мақола немис тилида, журналнинг номи инглиз тилида), Ўрта Осиё Журнали, VII жилд, 3-сон, 1962. Чўлпон ҳақида 139-142-бетларга қаранг: В. Hayit, "Die Jungste Özbekische Literature" IN: Central Asiatic Journal, vol. VII, No. 3, September 1962. Tscholpan: 139-142

59. Б. Ҳайит, Туркистонда ўлдирилган туркий шоирлар. Мазлум турклар-нинг ҳаётидан парчалар, Анкара, қардош Матбааси, 1971

60. Б. Ҳайит, Юқорида кўрсатилган асар, 32-бет

61. Б. Ҳайит, "Туркистон янги адабиётида икки сиймо: Қодирий ва Чўлпон", (немис тилида) "Ислом дунёси", 1964, IX жилд. 1-4-сон: Доктор Баймирза Хайит, "Кадири и Чулпан - две фигуры новой узбекской литературы Туркестана". Журнал "Звезда Востока", 1992, 4-сон, стр. 198-204. Перевод с немецкого с незначительными сокращениями Т. Гулямова.

62. Б. Ҳайит, Ўша асар, МТ, 1964 йил, 102- А сон, 19-бет

63. Б. Ҳайит, Ўша асар, 19-бет

64. Б. Ҳайит, Ўша асар, 19-бет

65. Б. Ҳайит, Ўша асар, 19-бет

66. Бу ҳақда қаранг: О. Шарафиддинов, "Кулган бошқалардир, йиғлаган менман (Чўлпон таржимаи ҳолига дастлабки чизгилар)". Чўлпон, Яна олдим созимни, Тошкент, 1991, 17-бет

67. Б. Ҳайит, Ўша асар, 19-бет

68. Б. Ҳайит, Ўша асар, 19-20-бетлар

69. Бу ҳақда қаранг: Чўлпон, Асарлар, I жилд, 23-бет

70. A. von Gabain, Özbekische Grammatik, Otto Harrassowitz, Leipzig und Wien, 1945

71. А. фон Габэн, Ўзбек тили грамматикаси, 201-233-бетлар

72. Khayrulla Ismatulla, Modern Literary Uzbek, Part I, Uralic and Altaic Series, vol. 161, Bloomington, Research Institute of Inner Asian Studies, 1995, pp. 445-446

73. Modern Literary Uzbek, Part II, Bloomington, Indiana University

74. Э. Оллворт, Ўзбек адабий сиёсати, 1964: E. Allworth. Uzbek Literary Politics, The Hague: Mouton & Co., 1964

75. Э. Оллворт, Замонавий ўзбеклар, Хувер Илмий тадқиқот институти, Станфорд университети, Станфорд, Калифорния, 1990; E. Allworth, The Modern Uzbeks, Hoover Institution, Stanford University, Stanford, California, 1990

76. "Ўрта Осиё: бир аср рус зулми остида" (мақолалар тўплами). Э. Оллворт таҳрири остида, Колумбия университети нашри, Нью Йорк ва Лондон, 1967; Central Asia: A Century of Russian Rule, ed. by E. Allworth, Columbia University Press, New York, 1967

77. Э. Оллворт, "Билим ўчоғи". Туркистон Мухтор совет социалистик республикасидаги миллий жарида (инглиз тилида). Ўрта Осиё Журнали, X жилд, 1-сон, 1965, 61-70-бетлар: E. Allworth, "The Source of Knowledge". A Nationalistic Periodical from the Turkestan Autonomous Soviet Socialist Republic. IN: Central Asiatic Journal, vol. X, No.1, 1965, pp. 61-70

78. Э. Оллворт, Замонавий ўзбеклар, 179-бет

79. Қаранг: Э. Оллворт, "Адабиётнинг йўналиши", "Ўрта Осиё: бир аср рус зулми остида" тўплами, 413-бет; E. Allworth, "The Focus of Literature". IN: Central Asia: A Century of Russian Rule, p. 413

80. Э. Оллворт, "Адабиётнинг йўналиши", 390-бет

81. Бу ҳақда қаранг: "Билим ўчоғи", 25-бет

82. Э. Оллворт, "Билим ўчоғи", 67-бет

83. Э. Оллворт, "Билим ўчоғи", 67-бет

84. Э. Оллворт, Замонавий ўзбеклар, 190-бет

85. Жон Соупер, "Икки ман этилган ўзбек ёзувчилари асарлари қайта нашр этилади", Озод Европа Радиоси, Озодлик Радиоси. Озодлик Радиоси Тадқиқотлари. РЛ 199/87. 1987 йил 14 май, 5-бет; John Soper, "Two Banned Uzbek Writers to be Republished" RFE/RL. Radio Liberty Research. RL 199/87. May 14, 1987, p. 5. О. Шарафиддинов бошқа бир мақоласида ҳам шу масалага яна қайтиб, ёзади: "Чўлпонга бахт кулиб бокмади. У окланди-ю, бироқ шу он яна қайтадан зиндонга ташланди. Ўша

даврдаги ҳукмдор раҳбарларимиз, жонажон Марказқўмдаги доно ишбошилар гўё Чўлпонни тирилтириб, яна ўлдирдилар-у, шоша-пиша гўрга тикдилар. Чўлпон янги зиндонда яна 30 йил ётишга мажбур бўлди. Бундай даҳшатли адолатсизликни халққа тушунтирмақ керак эди. Шунда катталаримиз изоҳ беришди: Чўлпон шоир сифатида оқлангани йўқ, у фақат фуқаро сифатида оқланди. Бу изоҳдаги ўта мантиқсизликни бир қарашдаёқ илғаб олиш қийин эмас, ахир шоир одамнинг қайси қисми шоиру, қайси қисми фуқаро бўлади? Лекин раҳбар одам ҳамма вақт ҳам мантиққа ошна бўлиши шарт эмас". Қаранг: О. Шарафиддинов, "Чўлпон ҳаракатга чорлайди", "Халқ сўзи" газетаси, 1997 йил 28 ноябрь, 3-бет

86. Ж. Соупер, Кўрсатилган мақола, 5-бет

87. Ж. Соупер, "Ўзбек ёзувчиларининг тўла оқланиши (реабилитацияси) эҳтиёткорлик билан маъқулланди", Озодлик Радиоси тадқиқотлари, РЛ 259/87, 1987 йил 16 июнь, 3-бет: John Soper, Rehabilitation of Uzbek Writers Tentatively Endorsed". RFE/RL. Radio Liberty Research. RL 259/87. June 16, 1987, p. 3

88. Ж. Соупер, "Ўзбек қатли ом қурбонлари Чўлпон ва Фитрат асарлари ниҳоят қайта нашр этилди", Озодлик Радиоси тадқиқотлари, РЛ 28/88. 18 январь 1988 йил, 1-2-бетлар; John Soper, "Uzbek Purge Victims Cholpan, Fitrat Finally Republished". Radio Liberty Research. RL 28/88, January 18, 1988, p.1-2

89. Ж. Соупер, Ўша асар, 2-бет

90. Ж. Соупер, Ўша асар, 6-бет

91. Ж. Соупер, "Бир марта ман этилган ўзбек ёзувчиларини қайта баҳолаш давом этмоқда", Озодлик Радиоси тадқиқотлари, РЛ 165/88. 31 март 1988 йил, 4-бет; J. Soper, "Reassessment of Once-Banned Uzbek Writers Continues". Radio Liberty Research. RL 165/88. March 31, 1988, p. 4

92. Ж. Соупер, Ўша мақола, 4-бет

93. Рус-совет адабиётларининг замонавий энциклопедияси. Халқаро академик нашр, 1981, 4-жилд, 97-99-бетлар; The Modern Encyclopedia of Russian and Soviet Literatures. Edited by Harry B. Weber, Academic International Press, 1981, vol. 4, pp. 97-99

94. Ҳозирги ислом дунёси Оксфорд энциклопедияси. Бош муҳаррир Жон Эспозито. 4 жилддан иборат, 1-жилд, Нью Йорк-Оксфорд, Оксфорд университети нашри, 1995. Чўлпон ҳақида 272-274-бетларга қаранг: The Oxford Encyclopedia of the Modern Islamic World, Oxford University Press, 1995. Cholpan: pp. 272-274

95. Ҳуля Эминэ Салихоглу, Ойбекнинг лирик шеърларида асосий мавзу ва образлилик (инглиз тилида). Мастерлик илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертацион иш. Колумбия университети Фалсафа факультети. Мазкур диссертацион ишнинг тўла нусхаси бизнинг архивимизда сақланади; Hülya Emine Salihoğlu, The Main Themes and Imagery in Aybek's Lyric Poems. Submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Master of Arts, in Faculty of Philosophy, Columbia University

96. Ҳ. Э. Салихоглу, Диссертация, 10-бет "We know, however, that earlier Aybek had been admirer and defendant of Cholpan. When cholpan came under attack for writing in a style unacceptable to the proletarian literary leadership, Aybek came to his fellow writer's defense. Aybek himself was the target of much

criticism for writing personal and lyrical work which ... was considered pessimistic and under the influence of symbolism"

97. Ойбек, "Чўлпон. Шоирни қандай текшириш керак", "Қизил Ўзбекистон" газетаси, 1927 йил 17 май, 109-сон

98. Бу ҳақда қаранг: Наим Каримов, Ҳамид Олимжон. Шоир ҳаёти ва ижодидан лавҳалар. "Ёш гвардия" нашриёти, Тошкент, 1979, 33-бет: "Бир куни Ҳамид қандайдир мажлисда иштирок этган Наркомпрос вакилига ҳам манзур бўлди шекилли, у Ҳамидга мурожаат этиб, **"Офарин! Сендан келажакнинг Чўлпони чиқиши мумкин"** деб хитоб қилди. **Ҳамид** шу заҳоти **"Йўқ! Чўлпон - буржуа шоири. Мен Чўлпон бўлмайман!"** - деб жавоб берди". Бу ҳақда яна қаранг: С. Азимов, Сайланма, 2-том. Абдиёт (Ҳамид Олимжон абадияти). Монография, Тошкент, Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988, 55-бет

99. Ойбек, Мукамал асарлар тўплами. Биринчи том. Шеърлар, 1922-1935. Тошкент, 1975, 404-бет. Изоҳ муаллифлари - Наим Каримов ва Ғаффор Мўминов

100. М. Кошчанов, Щедрость таланта. Статьи об узбекской литературѣ. Москва, Советский писатель, 1980, стр.72; М. Қўшжонов, Сайланма. Икки жилдлик. Биринчи жилд. Тошкент, Адабиёт ва санъат нашриёти, 1982, 81-бет

101. Қаранг: А. Каттабеков, С. Мамажонов, Б. Назаров, У. Норматов, И. Султонов, О. Шарафиддинов, Н. Шукуров, Ўзбек совет адабиёти тарихи. Университетлар ва педагогика институтларининг филология факультетлари студентлари учун дарслик, Тошкент, "Ўқитувчи", 1990, 200-бет

102. А. Каттабеков ва бошқалар, Ўша китоб, 200-бет

103. Чўлпон, Уйғониш, Тошкент, Туркистон жумҳуриятининг давлат нашриёти, 1922; Чўлпон, Асарлар. Уч жилдлик, I жилд. Шеърлар. Драмалар. Таржима. Озод Шарафиддинов таҳрири остида. Тошкент, Адабиёт ва санъат нашриёти, 1993, 27-28-бетлар

104. Ойбек, Олтин қўнғизга. Қаранг: Ойбек, Мукамал асарлар тўплами, Биринчи том, Тошкент, 1975, 17-бет

105. Ойбек, Мукамал асарлар тўплами, Биринчи том, 405-бет

106. Ойбек, Мукамал асарлар тўплами, Биринчи том, 19-бет

107. А. Завқий, "Шоирнинг фожеаси", МТ, 1967 йил сентябрь-октябрь, 121-А сон, 26-28-бетлар. Проф. Темур Хўжа ўғли ҳам ўзининг сўнгги ишларидан бирида йўл-йўлакай таъсир масаласини эслатиб ўтади ҳамда ҳозирги ёш шоирларнинг айримлари Чўлпон йўлидан бораётганликларини мисоллар билан кўрсатишга ҳаракат қилади. Ёш шоир Абдивоҳид Ҳайит 1995 йили ёзилган ушбу шеърда, Темур Хўжа ўғлининг аниқлашига қараганда "албатта буюк шоир Чўлпондан илҳомлангандир":

Қалбимда бир гул бор -

Қаерга экай?

Қўксимда бир тош бор –

Қаерга чўкай?" (Қаранг: Timur Kocaoglu, "Çağdaş Özbek Şiiri". IN: Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, 1996, No.1, s.8)

108. В. Hayit, "Türkistan Yeni Edebiyatida İkki Simâ: Qadiri ve Çolpan (II), МТ, 1964 йил, 102- А сон, 19-бет

109. Абдулла Ражаб Бойсун Туркистонли, Туркистон миллий ҳаракатлари, Истанбул, 1943, 99-бет: *Türkistan Milli Hareketleri. Yazan: Abdullah Receb Baysun Türkistanlı, İstanbul, 1943, s. 99*

110. Абдулла Ражаб Бойсун Туркистонли, Ўша асар, 114-бет

111. Профессор Иброҳим Ёрқин, "Туркистоннинг миллиятчи шоири Чўлпоннинг "Балжувон" шеъри", "Турк Културу(Маданияти)" журнаи, 1972 йил, 123-сон, 164-бет; Prof. Dr. İbrahim Yarkin, "Türkistan'ın Milliyetçi Şairi Çolpan'ın Belcivan Adlı Ağıt Şiiri". IN: *Türk Kültürü, Sayı 123, 1972, s.164*

112. Чўлпон, Асарлар, I жилд, 437-бет

113. Қаранг: "Эрк" газетаси, 1990 йил, 1 октябрь, 19-сон

114. Бу ҳақда қаранг: Г. С. Агабеков, ЧК за работой. Издательство "Стрела", 1931, стр. 68: "В результате боя штаб противника уничтожен. Успели спастись только трое. 28 трупов остались наместе боя. Среди них опознан и Энвер-Паша. Ударом шашки у него снесена голова и часть туловища. Рядом с ним был найден Коран". Г. С. Агабеков хотирасининг инглиз тилидаги наشريда бу воқеа қисман тўла берилади: "Қизил отлик бир қилич зарбаси билан унинг (Анвар Пошшонинг) боши ва елкасининг бир қисмини чопиб ташлади. Унинг мурдаси ёнида қон теккан Қурон ётарди. Шубҳасиз, у қўл остидагиларга гапираётганида бир қўлида Қурон ушлаб турган бўлган". Қаранг: Г. Агабеков, ОРПУ. Русларнинг махфий террори (инглиз тилида). Нью Йорк, Брентано наشري, MCMXXXI (1931), 27-бет; G. Agabekov, OGPU. The Russian Secret Terror. New York, Brentano's. MCMXXXI (1931), p.27. (Г. С. Агабековнинг ўзи 30-йилларнинг бошида Францияга ўтиб кетган. У ерда фақат ушбу хотирасини ёзишга улгурган. Хотирасида у ЧК ходимлари, собиқ дўстлари уни тинч қўймасликлари ҳақида ҳам башорат қилган. Унинг бу башорати тўғри чиқди. Икки йилдан сўнг, ЧК нинг махсус ходимлари, ўз касбдошлари томонидан унинг ўзи ўлдириб кетилган).

115. Проф. З. В. Тўғон, Хотиралар (турк тилида), Истанбул, 1969, 369-бет; Prof. Z. V. Togan, *Natıralar, İstanbul, 1969, s.369*

116. З. В. Тўғон, Туркэли (Туркистон) ва яқин тарихи. I жилд, 1942-47 йиллар, 506-бет

117. З. В. Тўғон, Ўша асар, 521-бет

118. Тоҳир Шокир ўғли Чигатой ҳақида қаранг: Х. Исматулла, Хорижни ҳайратга солган ҳамюртларимиз. "Миллий Тикланиш", 1997 йил, 30 сентябрь, 38 (119)-сон, 3-бет. Тоҳир Чигатойнинг биз фикр юритаётган китоби: *Türkistan'da Türkçülük ve Halkçılık. İkinci Bölüm. Çıkararı: Dr. A. Oktay, İstanbul, 1954*. Чўлпоннинг Тоҳир Чигатой нашр этган шеърлари ҳақида фикр юритганимизда, шу китобнинг саҳифаларига ишора қиламиз. "Балжувон" шеъридаги бир тўртликда шоир икки йигитнинг Берлин ва Тифлисида ўлдирилганлиги тўғрисида ёзади:

Берлин кўчалари йигитнинг бирин

Тўптўлиғ гулбоғлари қўйнига олди.

Тифлис ҳаволари бир нажот эрин

Қора қонга бўяб, ерларга солди.

Бу икки йигит ким яканлигини, шоир кимни назарда тутганлигини Тоҳир Чигатойдан бошқа ҳеч бир тадқиқотчи аниқламаган. Т. Чигатойнинг бу

китобида кўрсатишича, бу ўлдирилган ёшлар Анвар Пошшонинг сафдошлари Талъат ва Жамол Пошшолар бўлган (Шу китоб, 76-бет) Талъат Пошшонинг Берлинда ва Жамол Пошшонинг Тифлисида хоинлар томонидан ўлдириб кетилганлигидан Чўлпон хабардор бўлган.

119. Иброҳим Ёрқин, "Туркистоннинг хуррият шоири Чўлпон", "Турк Културу" журнаи, 5-сон, март 1963, 39-бет; İbrahim Yarkin, "Türkistan'ın Hürriyet Şairi Çolpan", *Türk Kültürü, Sayı: 5, Mart 1963, s. 39*

120. И. Ёрқин, Юқорида кўрсатилган мақола, 39-бет

121. И. Ёрқин, Юқорида кўрсатилган мақола, 40,41-б.

122. И. Ёрқин, Юқорида кўрсатилган мақола, 40-бет

123. Чўлпон, Яна олдим созимни, Тошкент, 1991, 442-бет; Чўлпон, Асарлар, I жилд, 59-бет

124. И. Ёрқин, Юқорида кўрсатилган мақола, 40,41-б.

125. И. Ёрқин, "Туркистоннинг миллиятчи шоири Чўлпоннинг Ватанни мадҳ этувчи шеърлари", "Турк Културу" журнаи, 95-сон, 1970, 49-бет; İbrahim Yarkin, "Türkistan'ın Milliyetçi Şairi Çolpan'ın Vatanı Şiirleri", *Türk Kültürü, Sayı: 95, yıl VIII, 1970, s.49*. Айрим тадқиқотчилар "Ахмет Зеки Велидий Чўлпоннинг 1917-1918 йилларда Бошқирдистонда ҳукумат раисининг котиби бўлиб ишлаганини айтади" деб нотўғри маълумот берадилар (Қаранг: Ф. Абдурахмонов, С. Мамажонов, Ўзбек тили ва адабиёти, Тошкент, "Ўзбекистон" наشريёти, 1995, 214-бет). 1917 йил декабридан 1918 йил февралигача Чўлпон Фарғонада, Қўқонда бўлган. 1918 йил февраль ойида Туркистон Мухтор ҳукумати шўролар томонидан тарқатиб юборилганидан кейин, Чўлпон бир гуруҳ туркистонли мунавварлар билан, ўз юртидан чиқиб, жон сақлаш мақсадида, Бошқирдистон ҳукумати раисининг котиби вазифасида ишлайди. Бу ҳақда З. В.

Тўғон мана бу маълумотни қолдирган: **"С нами работали члены созданного в Каканде и в феврале разогнанного советами национального правительства Туркестана: Убайдулла Ходжаев, поэт Чулпан,** ставший впоследствии Бухарским военным министром Абдулхамид Арифов, Ташкентский интеллигент Мир Мухсин, несколько хивинцев и бухарцев. Абдулхамид Арифов помогал в отделе внешних связей. **Он и поэт Чулпан были моими секретарями.** Қаранг: Заки Валиди Тоган, Воспоминания, Москва, 1997, стр.172

126. И. Ёрқин, Юқорида кўрсатилган мақола, 49-50-бетлар

127. И. Ёрқин, Юқорида кўрсатилган мақола, 50-бет

128. Турк маълумотларига қараганда, "Анвар пошшо 1922 йил 4-август куни Балжувон яқинида орқа томондан ҳужум қилиниб, ханжар билан шаҳид этилган". Қаранг: З. Китапчи, "Анвар пошшонинг сўнгги мактуби ва Отатурк" (турк тилида), Турк Дунёси Тарих Дергиси, 1987, 4-сон, 36-бет; Z. Kitapçı, "Enver Paşa'nın Son Mektubu ve Atatürk", *Türk Kültürü Tarih Dergisi, 1987, Sayı: 4, s. 36*

129. И. Ёрқин, "Туркистоннинг миллиятчи шоири Чўлпоннинг "Балжувон" номи марсия шеъри", "Турк Културу" журнаи, 123-сон, 1973, 162-166-бетлар; İbrahim Yarkin, "Türkistan'ın Milliyetçi Şairi Çolpan'ın Vatanı Şiirleri", *Türk Kültürü, Sayı: 123, 1973, s.162-166*

130. 1) И. Ёркин, Юқорида кўрсатилган мақола, 64-бет; 2) "Турк Энцикло-педияси", XII жилд, Анкара, 1964, 111-бет; Türk Ansiklopedisi, cilt XII, Ankara, 1964, Milli Eğitim Basımevi, s. 111: Bugünkü Özbek yazı dilinin gelişme ve güzelleşmesinde onun etkisi büyüktür"

131. Қаранг: Ч. Кўчар, "Туркистонда жадидчилик ҳаракатининг бошлани-ши" (турк тилида), "Турк Културу", 269-сон, 582-бет; Çağatay Koçar, "Türkistan'da Ceditçilik Hareketinin Başlaması", Türk Kültürü, Sayı: 269, s. 582

132. Ч. Кўчар, Кўрсатилган мақола, 588-бет

133. Ч. Кўчар, Кўрсатилган мақола, 588-бет

134. Ч. Кўчар, Кўрсатилган мақола, 588-бет

135. Марйам Қиримли, "Ўзбекистон янги дунё тартибида" (инглиз тилида), "Сентрал Ейшан Сурвей (Ўрта Осиё Кўзгуси)" журналы, 16-жилд, 1-сон, 1997 йил март, 56-бет: Meryem Kırımlı, "Uzbekistan in the New World Order", Central Asian Survey, vol. 16, No. 1, March 1997, p. 56

136. Доктор Е. Ёаман, "Чағдош ўзбек шеъри" (турк тилида), "Турк Дили" журналы, 531-сон, 1966, 916-919-бетлар; Dr. E. Yaman, "Çağdaş Özbek Şiiri" Türk Dili, Sayı: 531, 1996, s. 916-919

137. Темур Хўжа ўғли, "Яхё Камолнинг шеърига илмий чоғимиз етарлими?", "Турк Адабиёти" журналы, август 1993, 238-сон, 51-53-бетлар; Timur Kocaoglu, "Yahya Kemal'in Şiirine İlmi Saygımız Yeterli mi?" Türk Edebiyatı, Ağustos 1993, Sayı: 238, s. 51-53

138. Темур Хўжа ўғли, "Чўлпоннинг шеърларида табиат ва ҳуррият туйғуси" (турк тилида), "Турк Адабиёти" журналы, 1993 йил, 242-сон, 41-45-бетлар; Timur Kocaoglu, "Çolpan'ın Şiirlerinde Tabiat ve Hürriyet Duygusu" Türk Edebiyatı, Aralık 1993, Sayı: 242, s. 41-45

139. Темур Хўжа ўғли, Юқорида кўрсатилган мақола, 41-42-бетлар

140. Темур Хўжа ўғли, Юқорида кўрсатилган мақола, 41-бет

141. Чўлпон, Яна олдим созимни, Тошкент, 1991, 414-бет

142. Темур Хўжа ўғли, Юқорида кўрсатилган мақола, 42-бет

143. Темур Хўжа ўғли, Юқорида кўрсатилган мақола, 42-бет

144. Темур Хўжа ўғли, Юқорида кўрсатилган мақола, 42-бет

145. Темур Хўжа ўғли, Юқорида кўрсатилган мақола, 45-бет. Тадқиқатчи Сайфиддин ҳожи Жалилов Чўлпони Истанбулда бўлган деб ҳисоблаб ёзади: "Чўлпонни у киши Истанбулда кўрган ва бирга бўлишган". Фикримизча бу хато маълуматдир. Қаранг: С. Жалилов, "Бахтинг юлдузи ўйнаб қолар", Халқ сўзи (газетаси) 1997 йил 24 сентябрь 4-бет

146. Темур Хўжа ўғли, "Чоғдош ўзбек шеъри". "Турк дунёси" Тил ва адабиёт журналы, 1996, 1-сон, 5-бет; Dr. Timur Kocaoglu, "Çağdaş Özbek Şiiri". IN: Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, No. 1, 1996, s. 5. Мазкур мақолада муаллиф XX аср ўзбек шеъриятини даврлаштирган ҳамда 16-та шоир ва 2-та шоира асарларидан (асил нусхада ва туркча таржимаси билан) намуналар берган (Қаранг: Шу журнал, 9-51-бетлар)

147. Чўлпон, Адабиёт надир, Тошкент, 1994, 184-бет

148. Timur Kocaoglu, Nationality Identity In Soviet Central Asian Literature: Kazakh And Uzbek Prose Fiction Of The Post-Stalin Period. Submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy in the

Graduate School of Arts and Sciences, Columbia University, 1982; Темур Хўжа ўғли, Диссертация. Мазкур диссертациянинг бир нусхаси архивимизда сақланади

149. Темур Хўжа ўғли, Диссертация, 22-бет

150. Темур Хўжа ўғли, Диссертация, 22-24-бетлар

151. Темур Хўжа ўғли, Диссертация, 25-бет

152. Темур Хўжа ўғли, Диссертация, 43-бет

153. Темур Хўжа ўғли, Диссертация, 43-бет

154. Темур Хўжа ўғли, Диссертация, 45-бет

155. Ғуломқодир Норхўжаев, "Мен билган Чўлпон", Чўлпон, Адабиёт надир. Адабий-танқидий мақолалар, Чўлпон ҳақида хотиралар. Тошкент, Чўлпон нашриёти, 1994, 188-189-бетлар

156. Нармин Эржон, Чўлпон: Уйғониш (танқидий матн, изоҳлар). Диссертация автореферати. Истанбул, Мармара университети Ижтимоий фанлар институти, 1987; Nermin Ercan, Çolpan: Uygunış (Tenkitli Metin ve İndeks). Yüksek Lisans Tezi. İstanbul, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1987

157. Halim Kara, The Political Rehabilitation of Jadid Writers in Uzbekistan in the Glasnost Era and Beyond. Submitted to the faculty of the University Graduate School in partial fulfillment of the requirements for the degree of Master of Arts in the Department of Central Eurasian Studies, Indiana University. December 1994. Бундан кейин: Х. Кара, Диссертация. Бу диссертациянинг бир нусхаси бизнинг архивимизда сақланади

158. Х. Кара, Диссертация, 6-бет

159. Х. Кара, Диссертация, 15-бет

160. Х. Кара, Диссертация, 18-бет

161. Х. Кара, Диссертация, 20-бет

162. Х. Кара, Диссертация, 20-бет

163. Х. Кара, Диссертация, 26-бет

164. Х. Кара, Диссертация, 28-бет

165. Х. Кара, Диссертация, 32-33-бетлар

166. Х. Кара, Диссертация, 33-бет

167. Х. Кара, Диссертация, 33-34-бетлар

168. Х. Кара, Диссертация, 34-бет

169. Бу нутқ ҳақида қаранг: "Правда Востока" газетаси, 1990 йил 25 февраль, 3-бет. Би-Би-Си радиоси орқали 1997 йили октябрь-ноябрь ойларида эшиттирилган Чўлпон ҳақидаги суҳбатимизда мана шу санани муҳим ҳисоблаб, айрим фикрларни баён қилган эдик. Шўролар даврида энг фаол қалам тебратган "коммунист танқидчи" Умарали Норматов ўша суҳбатда мен 1960 йиллардан 1980-йилларнинг бошигача ўзбек адабиётшунослари Чўлпоннинг ҳақиқий шоирлигини ҳимоя этиш борасида арзирли, катта ишлар қила олмадилар, бунга руҳсат этилмади, деган мазмунда гапирган эдим. Ҳозир ҳам ўша фикримда тураман. Хатто сўнгги 30 йил давомида Чўлпоннинг пок номини тиклаш борасида жонбозлик кўрсатган Озод домла Шарафиддинов ҳам "Ўзбекистон мустақилликка эришгач, Чўлпон бошидаги кўп йиллик қора булутлар аригандек бўлди" (О. Шарафиддинов, "Чўлпон ҳаракатга

чорлайди", "Халқ сўзи", 1997 йил 28 ноябр-, 3-бет)деган хулосага келганлар. Умарали Норматов ўзининг "Адолатнинг йўллари машаққатли" ("Ўзбекистон адабиёти ва санъати", 1997 йил 14 ноябр-, 3-бет) номли мақоласида **"бу даввога қўшилиб бўлмайди"** деб, мени танқид қилишга ҳаракат қилади ҳамда Тошкент Давлат университети адабиёт домлаларидан О. Шарафиддинов, А. Алиев, Н. Худойберганов ва бир талаба Чўлпонни ҳимоя этишга уринганликларини далил сифатида келтиради. Бироқ ... ўзига ўзи қарши чиқиб, мен айтган фикрни тасдиқловчи мана бу гапларни айтиб юборади: **"80-йиллар охирилари, асосан истиқлол даврига келиб, унинг (Чўлпоннинг - Х. И.) қутлуг номи, шаъни тиклана бошланди"**. Мен ҳам мана шу фикрни айтипман-ку. Шу истиқлол давригача Озод домла Шарафиддиновдан бошқа яна ким жонини фидо қилиб, Чўлпонни оқлашга ҳаракат қилди?! У. Норматов ўша мақолаларида Тошкент университетининг Раҳмон Қўчқоров исмли бир талабаси йиғилишда Чўлпоннинг "Гўзал" шеърини кутилмаганда, кўркмасдан ёддан ўқиб юборганлигини ҳам исбот сифатида Чўлпон учун кураш мана бу йўллар билан олиб борилган, деб кўрсатмоқчи бўладилар. Умарали домланинг ўзлари профессор, Ўзбек совет адабиёти кафедрасининг мудирлари бўла туриб, Чўлпон ижодининг ижобий томонларини очиб берадиган асар яратдиларми? - Йўқ. 80-йилларгача ёзган 200 га яқин мақолаларининг ҳеч бўлмаганда **бир донаси** Чўлпон ижодига бағишланганми? - Йўқ, албатта! У вақтларда бу **домлаи калондан** ҳеч ким Чўлпонни ҳимоя қилишни кутмас ҳам эди. Китобига "Сўзбоши" ёзган машҳур адабиётшунос У. Норматовни **"бу коммунист олим (У. Норматов) бугун ҳам танқидчилик фаолияти билан энг олий мақсадларга хизмат қилишга - коммунистик қурилиш ишига муносиб ҳисса қўшишга камарбаста"** (О. Шарафиддинов, "Умарали Норматов ҳақида билганларимдан бир шингил" Сўзбоши. У. Норматов, Етуклик. Тошкент, 1982, 10-бет), деб таърифлаганди. Озод домланинг бу таърифларига бирор қўшимча қўшиб бўлмайди. "Коммунистик қурилиш иши" деб аталмиш пуч ғояга камарбасталик қилган, ўша ғояга бутун борлиги билан ишонган, берилган коммунист Умарали Норматов социализмга ҳам, коммунизмга ҳам ишонмаган бир буюк, аммо коммунистлар танқидига учраган шоирни ҳимоя эта олишига 1990 йилгача ҳеч кимнинг ақли бовар қилмас эди. Ўзбекистон адабиётшунослари 60-йиллардан 80-йилларнинг бошигача Чўлпон ҳимояси бобида лом-мим дея олмадилар деганимда, У. Норматовга ўхшаш қуруқ гап деса, қоп-қоп, иш деса, **"тўхтаб турунг, Марказком нима деркин"** дейдиган шахсларни назарда тутган эдим. Бироқ 1990 йилдан кейин, Ўзбекистон жумҳурбошлиги Чўлпон ҳақида илиқ гаплар айтганидан сўнг, бу тоифадаги "мутахассис"лар оҳангида ҳам ўзгаришлар сезиляпти, шамол эсган томонга қараб эгилишлар бўляпти.

170. Х. Кара, Диссертация, 40-бет

171. Х. Кара, Диссертация, 39-53-бетлар

172. Х. Кара, Диссертация, 50-бет

173. Ҳусайин Ўзбой, Абдулҳамид Сулаймон ўғли Чўлпон шеърлари (Матн, таржима, тадқиқот). Турк Културу (Маданияти) тадқиқот институти асарлари, 133-жилд, Анқара, 1993; Hüseyin Özbay, Abdülhamid Süleymanoğlu

Çolpan'ın Şiirleri. Metin-Aktarma-Inceleme. Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 133, Ankara, 1993

174. Х. Ўзбой, Ўша асар, 7-бет

175. Х. Ўзбой, Ўша асар, 15-бет

176. Х. Ўзбой, Ўша асар, 18-бет

177. Х. Ўзбой, Ўша асар, 37-57-бетлар

178. Х. Ўзбой, Ўша асар, 174-бет

179. Рауф Парфи, "Ёлгон - истеъдоднинг кушандаси", "Ўзбекистон адабиёти ва санъати" ҳафталиги, 1997 йил 28 март, 3-бет

180. "Жаҳон Адабиёти" журналининг 1998 йил апрел сониди (122-133-бетлар) "Чўлпон ва жаҳон" номли менинг бир мақолам босилиб чиқибди. Тахминан 1997 йили мен Тошкентда чиқадаган "Миллий Тикланиш" газетаси Бош муҳаррири номига Чўлпон ҳақида мақола юбориб, мақолани, иложи бўлса, қисқартирмасдан чоп этишни, агар қисқартириш зарур бўлиб қолса, у ҳолда умуман чоп этмасликни ёки таниқли домла Озод ака Шарафиддиновга кўрсатишни илтимос қилгандим. Шу газета муҳарриридан "Жаҳон Адабиёти" журналининг ходими мақолани олган ва қўлидан келганича, ўзининг андозасига ўлчаб, қирқиб, чизиб, ўчириб, ўзгартириб ташлаган. **Журналнинг Бош муҳаррири, ҳурматли олим ва буюк инсон Озод Шарафиддинов** касалликлари туфайли ўша вақтларда журнал юмушлари билан бевосита шугуллана олмаганлар. Журнал адабиётшунослик бўлими ходими (Бўлим мудирлари - Ортиқ Абдуллаев) мақолани шундай таҳрир қилганки, хатто олим Боймирза Ҳайит исми шарифи унинг учун ортиқча кўринган ва натижада олим исмини бирор ерда ҳам омон қолдирмаган. Иккинчидан, Чўлпоннинг айрим шеърлари ҳам журнал ходими дидига ортиқчалик қилган. Шу вақтгача Ўзбекистонда шоирнинг Анвар пошшо қатлига бағишланган **"Балжувон"** шеъри босилиб чиқмаганди. Биз бу шеърни профессор Иброҳим Ёрқин нашридан олиб, мақолага илова қилгандик. Комсомол муҳаррир бола бу шеърни ҳам ортиқча ҳисоблаб, қирқиб ташлаган. Мақолани бадбашара қилиб бўлганидан сўнг, устидан бир марта ўқиб ҳам чиқмаган. Жумлалар бир-бирига боғланмайди, мантӣқ бузилган. Менинг қаламимга мансуб **мақолани бу даражада бузиб чоп этилишига қарши журналнинг Адабиётшунослик бўлимига норозилик билдираман ҳамда менинг номим остида чиққан бу мақоладан тўла воз кечаман.**

Osman Khoja And The Beginnings Of Jadidism In Bukhara

Adeeb Khalid*

Northfield, Minnesota

Osman Khoja was one of the founders of Jadidism in Bukhara, and as such was involved in the movement for reform from the very beginning. We know that Jadidism began with attempts to reform the maktab, or more precisely, to introduce a new conception of knowledge and schooling in Bukhara. But details of the activities of the Jadids in the years before 1917 remain frustratingly elusive. Our knowledge of the early years of Bukharan Jadidism derives largely from accounts, at least partly autobiographical, by participants such as Sadriddin Ayniy and Fayzulla Khojaev, which for all their richness, leave many questions unanswered. Moreover, we have lacked many details that are essential to give historical accounts the necessary human dimension.

This article introduces a document from the Central State Archives of the Republic of Uzbekistan that provides a unique eyewitness account of Osman Khoja's new-method school from 1914. The document can also serve as a window into the world of Russian officialdom and its views of Jadidism in Bukhara. The visits to schools on which the document is based had attracted the attention of Jadids in Bukhara when they took place, and they are mentioned in the historical record. The first part of this article will therefore introduce the document and provide a translation of the section of it dealing with Osman Khoja; the second half will assess what we can learn from this document about the political context in which Jadidism arose in Bukhara. I do so in the hope that we can develop a more nuanced view of the origins of Jadidism now that Uzbekistan and other countries of Central Asia have achieved national independence and statehood.

The document in question was written by N. Shul'ga, the dragoman at the Russian Political Agency in Kagan in the first half of 1914, the high

point of Jadid success in Bukhara before 1920.¹ The Political Agency was established in 1885, and stationed in Kagan, a station on the Transcaspian railway 15 kilometres from Bukhara, with the purpose of overseeing the government of Bukhara. Over the decades, its officers kept a watchful eye on Bukharan affairs, and were interested from the beginning in the movement for educational reform. This interest led to the creation of a substantial collection of documents describing Bukharan developments from the point of view of Russian officialdom. The document under review is the most detailed in this regard, but hardly the only one.

The document is primarily concerned with the question of new-method schools in Bukhara and their chequered career to date. As is well known, the first new-method school in Bukhara itself had been opened in 1907 by the local Tatar community for its own use.² It soon began to attract Bukharan students, and the following year, Sadriddin Ayni and Abdulvohid Munzim opened the first indigenous school in Munzim's house. The first class had twelve pupils who were taught primarily by Munzim. Ayni audited classes at the Tatar school to acquaint himself with methods of teaching and the textbooks used. In late February 1909, nine men (including the founders of the local school as well as the Tatar merchant Mansur Sabitov and the Tatar teacher Abdurrahman Saadi) joined together to form the Bukhara Company (Shirkat-i Bukhârâ-yi Sharif) in order to publish books for the school. Its first venture in publishing was Ayniy's booklet, *Tartil* (Rules for reciting the Qur'an). The society also despatched Osman Khoja and Hâmid Khoja Mehri to Bahchesaray to meet with Ismail Bey Gasprinskii and learn more about schools and teaching. The two then spent three months in Istanbul, visiting schools and buying books.³

A public examination as held on 6 September 1909. As was customary for all new-method schools, numerous notables (including mudarrises and functionaries of the government) attended. Ayniy recalls that the ability of the pupils to read the Qur'an impressed those in attendance, and Mufti Ikram, a leading scholar of Bukhara gave a speech in support of the new method.⁴ But talk of opening more such schools

¹ The document is found in Ozbekistan Markaziy Davlat Arxivi, f. 2, op. 1, d. 278, ll. 8-13ob. It is unfortunately undated, but must have been written before the schools were ordered closed again by the emir in June 1914. Further references to this document are made in the text, using *list* (folio) numbers only.

² The main source for the history of new-method schools in Bukhara is Sadriddin Ayniy, *Buxoro inqilobi tarixi uchun materiallar* (Moscow, 1922); the complete version of this work is available only in Tajik translation: S. Aynî, *Ta'rikhi inqilobi Bukhoro* (Dushanbe, 1987).

³ Ibid., 41.

⁴ Ibid., 48; Sohib Tabarov, *Munzim* (Dushanbe, 1992), 28, 34-35.

* Adeeb Khalid is associate professor of history at Carleton College in Northfield, Minnesota, USA

provoked opposition from high ranking ulama in the city. The opposition was led by a certain Mulla Qamar Noghay, a Tatar who had lived and taught in Bukhara for three decades, and his allies included the *a'lam*, Ghiyos Maxdum, the *ra'is*, Mullo Burhâniddin, and a mufti, Mullo Abdurrazzoq. They approached the qushbegi, Astonaqul, seeking to have the school closed. Heated debates ensued, in which Ikram and one other mufti supported the new school, while most other dignitaries opposed it. Both sides produced appropriate fatwas. Astonaqul sent off both fatwas to Baqo Khoja, the newly appointed *qazi kalan* to his opinion. According to Ayniy, Baqo Khoja examined the pupils and found nothing contrary to the shariat in the new method of teaching. But opponents of the school openly threatened sedition, leading the qushbegi to close the school.

The Tatar school continued to exist, however, and many pupils from the Bukharan school transferred to it. Indeed in early 1910, the government granted a request by the Tatars for more spacious premises for the school, which moved from the house of Khalid Burnashev to a house near the Gâukushân madrasa.⁵ This brought upon it the wrath of the opponents of the new method, who first forced the amir to order the expulsion of the Bukharan pupils and, at the end of 1910, its closure altogether. Parents of the children affected arranged for the continuation of their education in small groups by private tutors.

The situation changed when Abdulahad died, and his son Alimjan ascended the throne in 1910. Since Alimjan was educated in Russia and was coming to power in the immediate aftermath of the riots of 1910, when talk of outright annexation had picked up again in Russia, many hoped that reform might be in the offing.⁶ Alimjan gave proponents of reform much hope at the outset by announcing his intention to reform madrasas and the military, and to regularize revenue collection and the administration of justice.⁷ This enthusiasm allowed the Tatar school to open again, and in

⁵. "Pis'mo Rossiiskogo Imperatorskogo Politicheskogo Agent'a v Bukhare na imia G. Tovarishcha Ministra Inostrannykh Del," 27 January 1911, OzMDA, f. 2, op. 1, d. 278, l. 21.

⁶. For an overview of these developments, see B. Kh. Ergashev, "Iz istorii obshchestvenno-politicheskoi zhizni Bukhary nachala XX veka," *Obshchestvennye nauki v Uzbekistane*, 1992, no. 2, 49-53; also Seymour Becker, *Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865-1924* (Cambridge, Mass., 1968), chap. 12.

⁷. Several of the emir's decrees are recounted in Nur Alizade Giyasiddin Hüsnî, "Âlem-i İslâmın Karn-ı Mesudu," *Sırat-ı Müstakim*, 20 January 1911, 362-63; and "Şûun: Buhara," *Sırat-ı Müstakim*, 24 February 1911, 16; see also *Turkistan vilayatinin gazetisi*, 29 May 1911; Şerik, "Buhara'da Yeni Emir," *Teariif-ü Müslimin*, 13 January 1911, 107-109; and I. I. Umniakov, "K istorii novometodnoi

1912, Bukharan Jadids were also able to secure permission for the publication of two newspapers in Kagan. It was in this context that Osman Khoja opened his new-method school in the city in October 1912. Others followed, and 1913 and the first half of 1914 were the high point of new-method education in Bukhara, when at least three substantial schools were in operation. This provides the immediate context for the document in question.

Osman Khoja's School

The descriptive part of the document is self evident and I reproduce here a translation without any changes (save the division of the text into extra paragraphs for ease of comprehension). The document describes several Bukharan new-method schools which Shul'ga visited in spring 1914. The section on Osman Khoja's school is the first and longest (ll. 90b-100b):

And thus, near the end of 1912, when the ground had already been prepared in Bukhara, the first new-method school was founded. Its founder was one Osman Khoja, or as he calls himself, Osman Khoja Zoda, a Bukharan by origin. Osman Khoja travelled a great deal in Turkey, has lived in Constantinople, and has repeatedly been to different cities of Turkistan. With a modest, even shy appearance, Osman Khoja conducts himself very cautiously, answering questions in monosyllables and guarding himself against uttering any unnecessary words. After several conversations, not noticing enmity or even suspicion, he allows himself a modest judgement on the shortcomings of education in Bukhara, the ignorance of the population, and so forth, in the spirit of the booklets *Munâzara* and *Bayânât-i sayyâh-i hindî*,⁸ but always with very cautious and restrained expressions.

Having decided to construct a new-method school in Bukhara, he naturally attempted to find support among the merchantry, among whom he has as notable a relative as Latif Khoja, one of the wealthiest, most solid and best known merchants [of Bukhara], who carries on substantial operations in Moscow and Nizhnii Novgorod. Premises were rented in the Gâukushân quarter and Osman Khoja began his activities. The premises of the school

shkoly v Bukhare," *Biulleten' Sredneaziatskogo gosudarstvennogo universiteta*, no. 16 (1927): 89.

⁸ This refers to two works of Abdurrauf Fitrat, published in Persian in İstanbul while Fitrat was a student there: *Munâzara-yi mudarris-i bukhârâyî bâ yak nafar-i farangî dar Hindustân dar bâra-yi makâtib-i jadîda* (İstanbul, 1911); *Bayânât-i sayyâh-i hindî* (İstanbul, 1911). Both achieved greatly popularity among Jadids in both Bukhara and Turkestan, where the *Munâzara* was translated into Turkestan Turkic in 1913.

was a typical Bukharan house. In the inner courtyard, very tidily appointed (I was able to visit it without prior warning) are the quarters of Osman Khoja himself and two classrooms, one on the ground floor, and the other on the second. In Osman Khoja's room, some resemblance to European furniture mixed with customary Bukharan style; two or three globes in a niche and many books, predominantly published in Samarqand. In the class rooms are benches, desks, and notebooks lent to the pupils. In general the schools produces a propitious, and in comparison with the usual Bukharan maktab, a magnificent impression. Of the two sections of the school, the first is devoted to beginners, and the second to those who have attended it for at least six months. Osman Khoja teaches both the younger and the older classes himself, but during lessons in the older section, he entrusts the younger class to a young Bukharan of nineteen or twenty years of age, who teaches the youngsters the alphabet. All teaching is carried out in Persian and the textbooks are all published in Samarqand. Classes begin early in the morning and, with breaks, last until three or four in the afternoon. On the question of the syllabus for the school, Osman Khoja noted that it appears difficult for him to work out some kind of a syllabus just yet. The school has been in existence for a little over 1½ years, and at present its main aim is the speedy teaching of literacy, elementary arithmetic, along with the reading, of course, of the Qur'an from the *Haftyak*.⁹ Osman Khoja intends to expand the teaching of arithmetic and to introduce geography into the syllabus. On my last visit to the school, I met with up to thirty pupils in both sections, all of them children of more or less substantial Bukharan merchants. A while back, the son of Mufti Mulla Ikram, an open sympathizer of the new method, also attended this school. The children of the second section read fluently and correctly, and the relations between the pupils and the teachers are entirely trusting, so that corporal punishment is never used. The "enlightened solicitude" of Osman Khoja extends even to the preparation for students of boiled water. Tuition is paid monthly, and fees are apparently established in agreement [with parents] (2-3 rubles per month).

Shul'ga goes on to describe his visits to other new-method schools in Bukhara: those run by Mukmiliddin Burhân and Hâmid Khoja, as well as two smaller schools operated by the city's Shi'i community.

In this unique eyewitness account of a new-method school in Bukhara, all the fundamental traits of new-method education are recounted. As I have argued elsewhere, these traits marked these schools as fundamentally different from the traditional maktab. The pedagogical innovations of new-method schools were important, but even more important is the modern, enlightenment vision that drove the Jadids. The

⁹ A traditional compilation of selected verses from the Qur'an that was used in old-style maktabas.

concern with pedagogical efficiency, that children should learn to read as quickly as possible, the introduction of desks and benches, and the general emphasis on order, cleanliness, and hygiene (witness the use of boiled water for children) all bespeak a new sense of being in the world. The renunciation of physical punishment implied a new conception of childhood as well as of learning. And globes, maps, and printed books similarly serve to place the new-method school in a markedly different pedagogical tradition than the maktab. New-method schools represented much more than an efficient way of teaching the alphabet.¹⁰

The Politics of Jadidism

The document also conveys the sense of political maneuvering required by the early Jadids to implement their reform. Osman Khoja was cautious because he had to be. There were many individuals in Bukharan society who opposed new-method schools, and speaking to representatives of Russian power such as Shul'ga was always dangerous. We have plenty of testimony to the strength of this opposition, in the writings of the Jadids as well as those of later scholars, and it is not my intention here to discuss this issue. As the support for the new method Mufti Ikram suggests, however, the ulema were not all united in their opposition to reform. But why was Shul'ga so interested in these schools? What stake did the Russians have in these schools and the broad movement they represented?

Many supporters of the reform were wary of the Russians, whom they saw as implacably opposed to all cultural growth in Bukhara. Writing after the revolution, Sadriddin Ayniy claimed that the Political Agency was responsible for the closure of the schools in 1914.¹¹ Similar views were expressed by Bukharans resident in the Ottoman State. While Ayniy and the Bukharan expatriates were right in being suspicious of Russian initiatives—what other choice did they have?—archival documents present a somewhat more ambiguous picture of Russian motivations in this regard.

Education was, for Russian officials, an inherently political issue. Russian policy toward Central Asia had, from the first days after the conquest, been premised on certain stereotypical assumptions about Islam and Muslims that Russian intellectuals and administrators shared with all Europeans. Foremost among them was the view that all Muslims, but perhaps especially Central Asians, were "fanatical" by nature, and thus quite dangerous to the security of Russian rule in the area. The antidote to fanaticism was "enlightenment," and many Russians hoped that proper education might lessen the fanaticism of the "natives." The aim of Russian

¹⁰ I have developed this point at length in *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia* (Berkeley, 1998), chap. 5.

¹¹ Aynî, *Ta'rikhi inqilobi Bukhoro*, 118-120.

policy was, therefore, to keep a wary eye on “native fanaticism,” while taking steps, resources permitting, toward the enlightenment of “the natives.”¹² In Bukhara, the situation was made more complicated by the fact that the emir was allowed to remain on the throne, and the Russians came to see in him the surest guarantee for the continuation of their dominion over the land. Emir Muzaffar and his successors staked their legitimacy on the defense of an uncompromising traditionalism, seeking the support of conservative elites, and remaining suspicious of all calls for change from reformers of whatever persuasion. There was therefore a considerable overlap between the strategies of the Russians and those of the emir: both had an interest in the stability of the emir’s rule.

But the Russian position was fraught with doubt and uncertainty. The traditionalism on which the emir based his authority was the same thing that was deemed by the Russians to produce “fanaticism” among the population. At the same time, there was little agreement among Russian officials as to what kind of enlightenment was desirable. The rise of Jadidism, in its various manifestations in various parts of the Russian empire, produced generally hostile reactions. At first sight, the hostility to Jadidism appears paradoxical, for after all, Jadidism was also a discourse of enlightenment, progress, and self-improvement, not very different in many of its fundamental assumptions from the Russian view. But the political fact remained all important. For Russian conservatives, there was nothing to celebrate about Muslim modernity: it was twice as dangerous, for it retained all the fanaticism of Islam, but was now armed with modern means of communications and organization. The security of Russian rule demanded a very conservative, primarily religious education for the non-Russians of the empire. After the rise of Jadidism, many conservative officials came to hold a high regard for traditional Muslim education. For others, however, the enlightenment aspect of Jadidism represented an improvement over the “fanaticism” of traditional Muslim culture. Such administrators were willing to accept these aspects of Jadidism provided they could neutralize the “political” content of the education and ensure its harmlessness to empire. For neither side did the commitment to enlightenment override the political exigencies of empire, but the differences were more than cosmetic. These real differences of opinion shaped policy debates in the colonial administration.

As is clear from the document under consideration, Shul’ga was a representative of the more “liberal” group in Russian officialdom. He had become interested in the school question because it was deemed to be of political import, and directly connected to the security of Russian control of Bukhara. But for him, the defense of Russian imperial interests did not

¹² For a detailed discussion of these points, see Khalid, *Politics*, chaps. 2-3.

preclude all support for new-method schools. Rather, his evaluation of the situation is much more pragmatic, and contains more than a tinge of admiration for the educational goals of the new-method schools. The primary goal for Shul’ga was to cater to the need for modern education that existed in Bukhara, while ensuring that the education imparted remained harmless to Russian political interests. Three years earlier, in another memorandum, Shul’ga had argued that the need for education in Bukhara was “undeniable” and that if the opportunities for it were closed in Bukhara, the rich will send their children to Istanbul. This he deemed “undesirable”, for it opened students to “Ottoman influence” and “pan-Islamic ideas.” Shul’ga was equally suspicious of leaving Tatars as the sole bearers of new-method education in Bukhara, for such a situation too could be conducive to the spread pan-Islamic ideas. But pan-Islamism did not inhere in the new-method. The solution, for Shul’ga, was the creation of new-method schools in Bukhara under the supervision of Turkistan’s educational authorities and staffed by loyal teachers from Turkistan who would all be Russian subjects.¹³ Now, in 1914, he made the same argument. The need for education is indisputable, he argued, and it comes from the necessities of life. It is most keenly felt among the merchants of Bukhara who trade with Russia, and whose interest in new-method education is purely practical. “Only a few individuals are inclined to various dreams in the spirit of pan-Islamism,” Shul’ga stated confidently (l. 12). On the whole, “This group [the merchants] has departed from the ideas of Muslim fanaticism, [and] has understood the necessity of enlightenment. But, happily, it has not yet submitted to the ideas, being preached from Constantinople, of the necessity of enlightenment and education in an exclusively pan-Islamic spirit” (l. 12ob). Properly supervised, new-method schools could be rendered harmless to Russian interests. The solution, for Shul’ga, was the not the abolition of the new-method, but its supervision. Ideally, the Russian state would undertake this supervision itself, but since that was politically unfeasible in Bukhara, Shul’ga repeated his suggestion of three years earlier: “More appropriate would be the establishment on a more or less broad basis by the emir, of schools providing general education, which being new-method institutions, would subsume under them the currently existing half-secret new-method schools, and with the help of an appropriate group of teachers from Muslims who are Russian subjects, be in a position to keep an eye on the intentions of Bukharan liberals” (l. 13). He did not, however, hold out much hope of this actually coming about, for the emir was unlikely to risk the massive opposition the mullahs were likely to present to such an initiative.

¹³ OzMDA, f. 2, op. 1, d. 278, ll. 24ob-25ob.

There was a considerable amount of wishful thinking here, to be sure: the hope that the emir would be amenable to Russian initiatives, or that Muslim teachers from Turkistan would be loyal to Russia simply by virtue of being Russian subjects, or indeed, that such teachers would exist in sufficient numbers. But Shul'ga nevertheless exhibits a more nuanced approach to the problem posed by Jadidism to Russian rule that is often portrayed in the literature. I wish to end by making two points related to this.

First, for all their shared concerns, the Russians and the emir had rather different stakes in trying to control the growth of Jadidism. For the Russians, the primary question was ensuring the security of Russian control over Bukhara. This still meant keeping the emir on the throne (though that had been questioned), but otherwise it did not dictate any other specific policies. Shul'ga at least seemed to think that new-method education could serve the interests of both the Russians and the emir. For the emir, however, security of the throne were all important. He needed the support of the ulema, who commanded immense influence and substantial wealth, but he also wanted to assert his authority against all his subjects. This logic led him to oppose all reformist initiative, because it angered the largely conservative ulema, but also because it represented autonomous nodes of social solidarity that he was loathe to acknowledge. The substantial overlap between the political strategies of the Russians and the emir was not complete, and their positions consequently differed. The emir acted on his own and the axe fell suddenly at the end of June 1914. After prayers on Friday, 29 June, the emir was presented with a petition asking for the closure of the new-method schools which had been declared illicit (*harâm*) in his father's time.¹⁴ The emir issued a decree closing all such schools in the city. This action combined suppression of oppositional activity with an appeal to the powerful ulema for political support. The connection between the emir and the ulema was, however, not so simple.

If the Russians and the emir did not see eye to eye, the differences between the emir and ulema were even greater. Far from being hostage to the ulema, the emir was quite wary of their power, and repeatedly sought to play various factions against one another. At the same time, he proved incapable, on more than one occasion, of standing up to them. Bukharan politics of this period are best seen not as a conflict only between the Jadids and their opponents, but as a complex interaction of at least four forces: the Jadids, the emir, the Russians, and the ulema. Each group had its own agenda and its own strategies. The fortunes of Jadidism in Bukhara reflected this complex interaction.

¹⁴. OzMDA, f. 2, op. 1, d. 268, l. 7.

Second, Shul'ga might have been right in differentiating the merchants from the Jadids (although he certainly overstates the case), but he misread the motivations that drove reform in Bukhara. The utilitarian benefits that accrued from the new method of teaching the Arabic alphabet were no doubt important, but they did not represent the sum total of Jadid reform. Jadidism was driven by much stronger passions: the passions of a modernist cultural elite that wanted its nation (howsoever defined) to take its place in the modern world. The new-method school represented in a nutshell the world they sought to create: a world of order, discipline, enlightenment, modernity, and sovereignty: yearnings common place in the twentieth century. Reforming the method of teaching the alphabet was only the first step to this project. And it could not wait indefinitely. The emir's obdurate refusal to heed the Jadids' call drove them away from him. Until 1914, the Jadids had hoped that the amir, as a Muslim sovereign, would recognize his duty to his subjects and to the Muslim world in general, and promulgate reforms. (Fitrat's heartfelt appeal to the "kind father of all Bukharans, the protector of the nation" in the epilogue of his *Munâzara*, to act in defence of Islam and Bukhara by implementing modernizing reform is a very pertinent example.)¹⁵ That hope was revived in 1917, only to be crushed brutally. The amir's loss of legitimacy in Jadid eyes was complete. After that, the Jadids used all means available to overthrow him, an endeavor in which they succeeded in 1920.

Resim 27 / Figure 27

A Page from Shulga's report (→)

¹⁵. Fitrat, *Munâzara*, 65.

старого метода, начинают открыто говорить о превосходствѣ быстрой системы обученія, о ея полной согласованности съ шаріатомъ и т. п. Разумѣется муллы убожденные противники „усули джедидъ“ ^и всѣ муфтіи, за исключеніемъ Муллы Икрама хранили свое враждебное отношеніе къ новому методу, но несомнѣнно, что открытія рѣзкія сужденія объ „усули джедидъ“ дѣлаются все рѣже и рѣже, а удаленіе же изъ Бухары Гіясуддинъ Садра, смерть его и наконецъ смерть Абдургазика создали впрямь благоприятную обстановку ^{для} полугласнаго существованія новометодныхъ школъ.

И такъ приблизительно въ концѣ 1912 года когда уже почва была подготовлена въ Бухарѣ основываѣтся первая новометодная школа. Основатели ея явился нѣкій Османъ Ходжа или какъ онъ себя называетъ Османъ Ходжа Саде, по происхожденіи бухарецъ. Османъ Ходжа много путешествовалъ по Турціи, жилъ въ Константинополѣ, неоднократно бывалъ въ разныхъ городахъ Туркестана. Съ скромнымъ даже застѣнчивымъ Османъ Ходжа держится очень осторожно, отвѣчая односложно на вопросы и видимо опасаясь проронить лишнее слово. Послѣ нѣсколькихъ бесѣдъ, не видя къ себѣ враждебнаго или даже подозрительнаго отношенія, позволяеть себѣ скромныя сужденія о недостаткѣ просвѣщенія въ Бухарѣ, невѣжествѣ населенія, и т. п. въ духѣ брошюръ „Муназара“ и „Зіявати Сіяхи Гинди“, но все-таки въ чрезвычайнѣйшихъ ^и осторожныхъ выраженіяхъ. Задумавъ устроить въ Бухарѣ новометодную школу онъ, естественно, постарался найти поддержку въ средѣ купечества, гдѣ у него имѣется такой видный родственникъ, какъ Литифъ Ходжа одинъ изъ наиболее богатыхъ, солидныхъ и извѣстныхъ купцовъ, ведущій крупныя торговля операція съ Москвой и Петербургомъ. Было взято въ наемъ

Üç Cedidci ve Değişen Dünya

Hisao Komatsu*

Tokyo

Orta Asya Bozkırlarında

Rus bestecilerinden Borodin'in "Orta Asya Bozkırlarında" isimli senfonik şiiri, Rus halkının Orta Asya'yı nasıl algıladığını en iyi şekilde ifade eden bir eser olarak dünyaca tanınmaktadır. Bu eser yalnız Orta Asya'nın geniş bozkırlarını hatırlatmakla kalmaz, aynı zamanda Orta Asya'nın ekzotik havasını da başarılı bir şekilde canlandırır. Bu eserin kronojik tarih bakımından ilgi çekici yanı, onun tam Türkistan'daki Rus işgal hareketleri tamamlanırken yazılmış oluşudur. Bu eserin ortaya çıkışı ile Türkistan'ın işgali arasında ne gibi ilişkiler olmuştur veya olmamıştır, sorusu başka bir inceleme konusu olabilir. Ancak, bu eser Çar II. Aleksander'ın 25. yıldönümü kutlamaları töreni için hazırlanmıştır.

Bu senfonik şiirin bestelendiği 1880 yılında genç bir Japon diplomatı kısa bir süre önce Ruslar'nın eline geçen Türkistan'a doğru yola çıkmıştır. Türkistan'a ilk defa ayak basan bu Japon, Saint Peterburg'da Japonya'nın geçici orta elçisi sıfatıyla hizmet etmiş olan Nişi Tokujirou idi. Kendisi vatanına dönerken Meiji Japonyası için son derece önemli komşu olan Rus İmparatorluğu'nun Asya siyasetini, Türkistan'da kendi gözleriyle incelemeye karar vermiş ve Türkistan Genel Valisi Kaufman'dan seyahat için izin almıştır. Tokyo'ya döndükten sonra Dışişleri bakanı İnoue Kaoru'ya verdiği seyahat raporunda şöyle yazmaktadır:

Orta Asya halkı İslam dinine derinden bağlıdır. İnsan ne yaparsa yapsın, her zaman İslam kitaplarında bulunan emirlere göre hareket eder ki; bu hiç değiştirilmez bir düzen haline gelmiştir. Hayatında ne olursa olsun hiç birşey bu düzenin sınırlarından dışarı çıkamaz. Dolayısıyla, bu düzeni değiştirmeye imkan yoktur. Çağdaş şartlara aykırı olan bu düzen yüzünden zarar görse bile, bu durumu Allah'ın kararına bağlıyor. Avrupa aydınlığı ve medeniyetinin Orta Asya toplumuna yerleşmesine imkan yoktur. Onun için, bendenize göre, eğer Müslüman aydınları çağdaş şartlara uygun bilimler meydana getirebilirlerse iyi olur, ama

getiremezlerse Orta Asya halkı artık kendi egemenliğiyle yaşayamaz, sonuçta bütünüyle başka halkların idaresi altına girecektir.¹

Avrupa medeniyetini görmüş olan Nişi'ye göre, eski şeriat düzeni altında yaşayarak dünyadaki her şeyi Allah'ın kararına bağlayan eylemsiz halk için, parlak bir gelecek belki de beklenemezdi. Şüphesiz, o sıralar Orta Asya'ya seyahat eden her yabancı da onunla aynı izlenime sahip olmuştur. Ancak o dönem tarihine bakılırsa, Orta Asya'nın durumunu girişimleriyle değiştirmeye çalışanların bulunduğu anlaşılır.

İsmail Bey Gasprinski

Bilindiği gibi 19. yüzyılın sonuna doğru Kırım yarımadasından Kafkasya, İdil-Ural, Kazak bozkırları ve Türkistan'a kadar uzanan Rusya'nın güney bölgelerinde büyük sayılarda Müslüman topluluklar bulunuyordu. Rusya içindeki bu Müslümanların nüfusu, yaklaşık 20 milyon olarak tahmin edilebilir. O sıralarda Osmanlı İmparatorluğunda yani Anadolu ve Balkanlar'da ise Müslüman nüfusun yaklaşık 15 milyon olduğunu göz önüne alırsak, Rusya içindeki Müslüman toplulukların büyüklüğü ve önemi anlaşılabilir. Ancak Rusya Müslümanlarının hayat tarzları birbirinden farklı idi. Rusya İmparatorluğunun, Rusya Müslümanlarının topraklarını ilk olarak ilhak ettiği tarih olan 16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar geçen zaman içinde de, bu halklar epey değişikliklere uğradılar. Rusya Müslümanlarını uyandırma ve onları birleştirme yolunda çalışanların en ünlüsü elbette İsmail Bey Gasprinski (1851-1914)'dir.

İlk öğrenimini Bahçesaray'da gördükten sonra Moskova'da askeri okula giren Gasprinski, Rus medeniyetini yakından tanımaya muvaffak olmuş ve bu okuldan ayrıldıktan sonra bir süre Paris'te kalmıştır(1872-1874). Burada Rus yazarı Turgenev ile tanışmanın yanı sıra Avrupa medeniyetini öğrenme fırsatını da sahip olmuştur. Paris'ten vatanına dönerken, İstanbul'a uğrayan Gasprinski, batılılaşma hareketleri içindeki Osmanlı İmparatorluğunun durumunu inceleyebilmiştir. Onun, bütün bu deneyimleri kendisine sadece Rusya Müslümanlarının değil, ayrıca bütün İslam dünyasının yaşamakta olduğu problemleri değişik açıdan araştırma fırsatı sağlamıştır. İsmail Bey Gasprinski'nin bu konudaki temel düşüncesini 1881 yılında kaleme aldığı "Rusya Müslümanlığı" adlı Rusça eserinde açıkça görebiliriz. Görüşleri kısaca şöyle özetlenebilir:

Rusya ergeç Asya'daki Türk Müslüman topluluklarını kendine katmakla sınırları içinde büyük bir Müslüman topluluğuna sahip olacaktır. Ancak Rusya, Asya'nın medenileşmesi gibi büyük bir görev ileri sürmekle birlikte, vergi ve emniyet işleri dışında

* Komatsu Hisao is Professor of Central Asian Studies at the Graduate School of Humanities and Sociology, University of Tokyo, Japan.

¹ Nişi Tokujirou, "Nişi şokikan çuuazia ryokou houkokuşo", *Nihon gaikou monjo*, cilt 14 (Meiji 14), Tokyo, 1951 (Japonca)

Müslüman topluluklarına bugüne kadar hiç bir ilgi göstermeden onları tamamen kendi hallerine bırakmıştır. Dolayısıyla, Müslüman halk yoksulluk ve bilgisizlik içinde kalmak zorunda bırakılmakta, acı veren göç hareketleri de durmadan devam etmektedir. Müslümanlar ve Ruslar, aralarındaki bilgisizlik ve güvensizlik nedeniyle yüzyıllardır birbirinden ayrılmaktadır. Rus yazarları çoğu zaman bu meseleyi İslamiyetin temelinde başka dinlere karşı düşmanlık bulunduğu ile açıklamaya çalışmışlardır. Ama gerçek suçlu İslamiyet değil. Bütün mesele Rusya'da Müslüman halkına karşı uygun bir siyasetin bugüne kadar uygulanmamasından kaynaklanıyor. Mecburi Ruslaştırma siyaseti kendi geleneklerine çok bağlı Müslüman toplulukların mukavemetiyle karşılaşacağına ve aynı zamanda Polonya'da olduğu gibi başarısızlıkla sonuçlanacağına şüphe yoktur. Yararlı siyaset ise, ABD ve Finlandiya'da uygulanmakta olan halkların eşitliği veya muhtariyet prensiplerine dayalı birlikte yaşama sistemidir. Rusya devleti, Müslüman halkın ortak diliyle yapılan umumi eğitim aracılığıyla hem onların şu andaki bilimsizlikten kurtarılmasına, hem de medeni uyanışa kavuşturulmasına yardım etmelidir. Eskiden Doğu'dan Batı'ya geçen medeniyet şimdi Batı'dan Doğu'ya yeniden dönmeye başlıyor. Bu akımda Ruslar ve Müslümanlar en güzel önder olacaktır.²

Ruslar ile Müslümanların birlikte yaşaması nasıl sağlanabilir? Rusya Müslümanları arasında bu konuda ilk sözü söyleyen belki de Gasprinski olsa gerek. Kendisi Rusya'nın Orta Asya'yı ilhak etmesini kaçınılmaz bir olay olarak kabul ederek, Avrupa ve Rus medeniyetinin ileri de oluşunu kabul ederken, Rusya Müslümanları için medeni muhtariyet gerektiğini de öne sürmüştür. Gerçekten, Gasprinski eğitimi yenileştirme çalışmalarına başlamıştır. Bilindiği gibi 1884'te kendi memleketi olan Bahçesaray'da usul-i cedit mektebi denilen ana dili ve çağdaş derslerle donatılan örnek okulu kendi çabalarıyla açmıştır. Bu okul din ve ahlak derslerine önem veren geleneksel mekteplere kıyasla başta okuma yazma olmak üzere başka derslere ağırlık vererek, genelde daha iyi sonuç alınacağını ortaya koymuştur. Usul-i cedit mektepleri, 19. yüzyılın sonlarından beri Rusya ile Orta Asya arasındaki ticari işlerle büyük bir gelişme gösteren Tatar burjuvazisinin desteğiyle, kısa bir süre içinde yayılmaya başlayıp, Orta Asya'da yerleşmiş olan Tatar tüccarlarının vasıtasıyla 20. yüzyılın başlarında Türkistan şehirlerinde de kurulmuştur. Bartold'un da bahsettiği gibi, kısa bir süre sonra bu okullar Türkistan'da Rus idaresindeki Rus Yerli Okulları

² Ismail Bey Gaspirinskii, *Ruskoe musul'manstvo: Mysli, zametki i nablyudeniya*, Simferopol, 1881.

(Russko-tuzemnaya shkola) ile rekabet etmeye başlamıştır.³ Buharalı aydın Sadriddin Ayni'ye göre, ıslahatçıların kurduğu Buhara-i Şerif şirketi tarafından usul-i cedit mektebini yakından incelemek üzere Hamid Hoca ile beraber genç Osman Hoca 1909 yılında Bahçesaray'a yollanmıştır.⁴

Usul-i cedit mektebinin özelliklerinden birisi ise, Rusya Müslümanları arasında ortak dili yayma ve yerleştirme çalışmalarıydı. Bu ortak yazı dili, artık ne Arapça ne de geleneksel edebi diller yani Farsça veya Çağatayca olup, çağdaş Osmanlıca'yı daha sadeleştiren Ortak Türkçeydi. Bunun gibi ortak dil düşüncesi o zamanlarda yaygın olan Pan-İslamcı ideolojisinin etkisi altında meydana gelmiş olabilir. Ancak Rusya Müslümanlarının büyük çoğunluğunun Türki dilleri konuşanlardan oluşmakta olduğu, ortak Türkçenin yayılmasının Osmanlıcada biriktirilen ve anlatılan çağdaş medeni unsurların daha kolaylıkla ortaklaşmasına yol açacağı ve Rusya içinde Müslüman toplulukların isteklerini gerçekleştirmek için birleşmesi gerektiği gerçeklerini göz önüne alırsak, ortak dil düşüncesi Gasprinski için gayet doğal bir hareket noktası olabilirdi. Bu ortak dil kendisinin 1883'te çıkarmaya başladığı Tercüman gazetesinde de kullanılarak Rusya Müslümanlarının aydınlanması ve Türkçülüğün uyanmasına büyük hizmet etmiştir. "Dilde, fikirde ve işte birlik" şiarı Tercüman'ın temel düşüncesi idi.

Usul-i cedit mektebini destekleyen ve ondan hareketle durgunluk içinde kalan Müslüman toplumunu yenileştirmeye çalışanlar Ceditci diye adlandırılmıştır. Ancak geleneksel düzen ve şeriata sadık kalan ve halklar arasında daha nüfuzlu bulunan tutucu taraflara göre Ceditciler İslam temellerine karşı çıkan kafirlerden başkaları olamazdı. Bundan sonra Müslüman toplumu da Ceditci ve tutucu takım olmak üzere ikiye bölünmeye başlamıştır. Öte yandan Rus yetkililer de ceditci hareketlerin içinde impartorluğun bütünlüğü ve güvenliğini tehdit edici pan-İslamcılık ve pan-Türkçülük unsurları buluyorlardı. Aralarında düşmanlığın sürdüğü Osmanlı İmparatorluğunun etkilerinin ceditci hareketler aracılığıyla Rusya hudutları içine girmesine izin verilemezdi. 1898 yılında meydana gelen Andican ayaklanması ile ilgili olarak Çar 2. Nikola'ya rapor sunan Türkistan Genel Valisi orgeneral Dukhovski bu tehlikelerden bahsederken, "okul işlerini kendi eliyle yönetmeye çalışan ve Rusya Müslümanları arasına Türkçe bilgilerini yaymak için her türlü çağrıda bulunan" Tatar pan-İslamcılarını üzerinde durmayı unutmamıştır. Hatta Dukhovski, Tatar Pan-İslamcılarının Rus kamu oyunu aldatmaya çalışan safsatacılar olduklarına değinmektedir. Tatar Pan-İslamcıları, "İslam'ın başka dinlere karşı

³ V. V. Bartol'd, *İstoriya kul'turnoi zhizni Turkestana, Sochineniya*, tom 2. Moskova, 1963, s. 310-312.

⁴ Sadriddin Ayni, *Buhara inqilabi tarikhii uchun materiyyallar*, Moskova, 1926, s. 32-36.

düşmanlık beslediğine ve İslam'ın ilerlemeye engel olduğuna dair Rusların iddiaları, sadece Rusların Şeriat ve İslam'ın hakikî ilkelerini bilmediklerinden kaynaklanıyor” diye yorumlarken, Dukhovski bu açıklamaları tamamen reddetmiştir.⁵ Dukhovski'nin sözünü ettiği pan-İslamcılarının temsilcisinin Gasprinski olduğunda şüphe yoktur. Dolayısıyla, Ceditci hareketler her zaman iki taraftan baskılara uğramıştır. Ancak bu ceditci hareketler kısa bir süre sonra Rus devrim yıllarında ortaya çıkacak genç Müslüman aydınların yetiştirilmesinde büyük rol oynamıştır.

Gasprinski Rusya'nın güneyinde bulunan İslam dünyası için de kendine özgü görüşlere sahipti. Özellikle, Rusya ile İslam dünyasının birlikte yaşamı konusunda görüşlerini açıkladığı **Rus-Doğu Antlaşması** adlı Rusça makalesi çok ilgi çekicidir. Görüşleri şöyle özetlenebilir:

Hem Rusya hem de İslam dünyası doğu ve batıdan gelen ciddi tehditlerle karşılaşmaktadır. Nüfusu oldukça fazla olan doğu dünyası pek yakında başta göçmenler olmak üzere batıya, yani nüfusu az olan Rusya ve İslam dünyasına doğru ilerlemeye başlayacaktır. Japonya gibi hiç tanınmamış küçük bir memleket bile Çin-Japon savaşını kazandığı gibi, Çin de ileride hızlı gelişme gerçekleştirebilir. Öte yandan Avrupa süper güçleri hem Rusya hem de İslam memleketlerine saldırmakla kalmayıp, önceki Rus-Osmanlı savaşında görüldüğü gibi ustaca iki devleti birbiriyle karşı karşıya koyarak kendi nüfuz ve gelirlerini arttırmaya çalışıyorlar. Eğer bunlara karşı Rusya ve İslam devletleri arasında siyasi, iktisadi ve askeri antlaşmalar yapılırsa, şimdiki durum nasıl değişebilir? Rusya gereksiz savaşa başvurmadan barışçı bir şekilde güneye doğru açılan yolunu temin ederken, İslam devletleri ise Avrupa güçlerinin karışmalarına meydan vermeden yalnız kendi ülkeleri içinde gelişme ve yenileşme işleriyle uğraşabilir. Rusya ile arasındaki iktisadi uyumsuzluk, İslam devletlerinin ekonomisini öldürecek kadar büyük değildir. Gerçi Avrupa güçleri, Rusya ile İslam devletleri arasında böyle yararlı bir savunma antlaşmasına karşı çıkar, ama şimdi Kızıldenize kadar sahip çıkan İngiltere karşısında, Haremeyn savunmasında bile yetersiz kalan İslam devletleri için bu antlaşma düşünmeye değer seçeneklerden sayılabilir.⁶

⁵ *Vsepoddanneishii doklad Turkestanskago General Gubernatora General ot İnfanterii Dukhovskago, İslam v Turkestane*. Taşkent, 1899, s. 10-11.

⁶ İsmail Bey Gaspirinskii, “Russko-vostochnoe soglashenie”, *Druzhba narodov*, No. 12 (1991), s. 199-207. İngilizce tercümesi olarak, İsmail Gasprinskii, *Russo-Oriental Relations*, trans by E. J. Lazzerini, in E. Allworth ed., *Tatars of the Crimea: Their Struggle for Survival*, Duke Univ Press, 1988, ss. 202-216.

Böylece Gasprinski 19. yüzyılın sonlarındaki uluslararası ilişkiler yapısı içinde Rusya ile İslam devletlerinin hayali işbirliğini öngörmüştür. İlk bakışta onun bu eşi bulunmaz görüşünde iyimserlik yanı açıkça görünür. Gerçekte ise, 1907'de İngiltere ve Rusya, İran ve Orta Asya'yı paylaşmak üzere o ünlü antlaşmada bulunacak ve kısa bir süre sonra Rusya İran'daki Meşrutiyet devrimine askeri güçlerle karışacaktır. Ancak Gaspirinski'nin görüşü İslam dünyasının uğramakta olduğu ciddi tehlikeler karışısında kurtuluş ve gelişme stratejisi arayan bir ceditci aydının o zamanda vardığı sonuçtan başka bir şey değildir. Gasprinski'nin iyimserliğini tenkit etmekten belki daha önemli olan, onun neden böyle görüş öne sürdüğünü düşünmektir. Bu konuda kendisinin yüzyıllardan beri Rusya ile Osmanlı devleti arasında çatışma çıkınca zorluk çeken Kırım Tatarlarından olmasını hatırlamak da gerekir. Ayrıca onun görüşüne sonraki tarih bakımından göz atarsak sözlerinden birinin tamamen doğru çıktığı anlaşılır. 20. yüzyıl boyunca Doğu Türkistan bölgesine çok sayıda Çinli göçmen yerleşmiştir ve şu anda o bölgedeki Çinli nüfusunun yerli Türki halktan daha çok olduğu bilinmektedir.

Gasprinski sadece Rusya Müslümanları değil bütün İslam dünyası için birlik meydana getirmeye çalışmıştır. Örneğin 1907'de Kahire'yi ziyaret ederek durgunluk içinde kalan İslam dünyasını canlandırmak için Müslüman aydınlarına birlik çağrısında bulunmuştur. Bu çağrı sonunda başarısız kalmakla beraber Gasprinski'de Türkçülük yanında pan-İslamcılık düşüncesinin de önemli olduğu bellidir. Ayrıca Ruslarla Müslümanların birlikte yaşamasına inanan Gasprinski, Avrasyacı aydınlardan sayılabilir. Bu düşünüre yalnızca tek yönden yaklaşmak belki doğru değildir.

Abdürreşid İbrahim

Rus-Japon savaşını takip eden 1905'teki siyasi ve sosyal huzursuzluklar Çarlık rejimini tehlikeye atarken o zamana kadar susmak zorunda kalan Rusya Müslümanları arasında da siyasi hareketler meydana gelmeye başlamıştır. Gasprinski dahil olmak üzere Tatar aydınlarının önderliğinde toplanan Rusya Müslümanları kongresi de bunlardan biriydi. Özellikle 1906'da Nijni Novgorod'da toplanan ve 800 kadar temsilcinin katıldığı 3. kongrede İttifak denilen ilk siyasi örgütün nizamnamesi kabul edilip 2. Duma (Rusya meclisi)'da Müslüman fraksiyonunun oluşturulması sağlanmıştır. Her kongrede tartışmaların çoğu dini ve medeni muhtariyet üzerinde olurken, 3. Kongrede ortak Türkçe ile eğitimin yayılması konusunda karar alındığı gibi, Türkçülük İslam dini ile beraber birleşmenin temeli sayılmaktaydı.

Bu zamanlarda Gasprinski ile beraber Rusya Müslümanlarının siyasi ve içtimai hareketlerinde önderlik yapanlardan Tatar gazeteci Abdürreşid İbrahim (1857-1944) ilginizi çeker. Batı Sibiry'a da Tbolisk civarında dünyaya gelen İbrahim, gençken Medine'ye okumaya gitmiş ve vatanına

döndükten sonra Ufa'daki Rusya Müslümanları Ruhani Meclisinde kadılığa atıldığı halde, Rusya hükümetine sadık kalarak yolsuzluk yapan üyelerinden nefret ederek kısa bir süre sonra vazifesinden ayrılmıştır. Daha sonra Avrupa şehirleri ve İstanbul'u ziyaret eden İbrahim, 1895-1900' arasında "Çolpan Yıldızı" ve "Rusya'da Müslümanlar" adlı eserlerini yayınlamıştır.⁷ Her iki eser de Rusya'daki Müslümanlara uygulanan Ruslaştırma siyasetini açıkça tenkit etmeleriyle tanınmaktadır. Gasprinski ile farklı olarak Rus idaresini şiddetli biçimde eleştiren İbrahim bu nedenle bir ara Odessa'da zindana atılmışsa da, 1. Rus İhtilali yıllarında yoğun faaliyetlerde bulunmuştur. Daha sonra 2. Dünya Savaşı sırasında ABD istihbarat bürosunca hazırlanan "Rusya ve Civarlarındaki Müslümanlara yönelik Japonların Girişimleri" adlı rapora göre İbrahim Rus-Japon savaşı sırasında Rusya'ya karşı sabotaj işleri hazırlamasıyla tanınan Japon askeri Akaşi Motojiro ile de temaslarda bulunmuştur.⁸

İbrahim, 1907'ye doğru "Avtonomiya Yâki İdare-i Muhtariye" adlı risaleyi yazmıştır."Rusya hükümeti hal-i hazırda avtonomiya ve idare-i muhtariyeti kabul etmezse de bundan 20 sene sonra kabul edeceği mukarrerdir"⁹ diyen yazar, bu eserde muhtariyetin ne olduğunu Müslüman okuyucularına anlatmaya çalışmaktadır. Ona göre Kazak bozkırları ve Türkistan gibi Müslüman halkın çoğunluğu oluşturduğu bölgelere topraklı muhtariyet (territorial'naya avtonomiya), İç Rusya'da yaşayan ve kendi memleketlerinde olmalarına karşın azınlık durumunda bulunan Tatarlar ve Başkurlara ise dini-medeni muhtariyet layık olurdu. İşte, gelecekte Rusya'da federal devlet (federativnoe gosudarstvo) öngören İbrahim bundan 10 yıl sonra Rus Şubat devriminden sonra toplanan Bütün Rusya Müslümanları Kongresinde tartışılacak olan önemli meseleleri önceden ileri sürmüştür. Ancak, bu muhtariyet risalesi İbrahim'in Rusya'daki siyasi hareketleri için gerçekten son çalışma olmuştur. Çünkü, yeni başbakan Stolipin iktidarı altında başlayan reaksiyon, Müslümanlar dahil olmak üzere, bundan sonra hiç bir milli hareketin gelişmesine izin vermemiştir. Rusya'daki siyasi faaliyetleri bırakmak zorunda kalan Müslüman aydınların çoğu, İkinci Meşrutiyete kavuşan Osmanlı devletine göç ederken yalnız İbrahim kalbinde

⁷ Abdürreşid İbrahim (İbrahimov), *Çolpan Yıldızı*. İstanbul, 1895, 2. Baskı, Senkt-Petersburg, 1907; (Abdürreşid İbrahim), *Rusya'da Müslümanlar yahut Tatar Akvamının Tarihçesi*, Kahire, 1900. İkinci eserin içindekileri birincisinininki ile hemen hemen aynı olduğundan aynı yazara ait olduğu anlaşılabilir.

⁸ U.S. Office of Strategic Services Research and Analysis Branch, R.& A. No. 890.2, *Japanese Attempts at Infiltration among Muslims in Russia and Her Borderlands*, Washington, D.C., 1944, ss 25, 63. Bana bunun fotokopisini bağışlayan Prof. Dr. E. J. Lazzerini'ye teşekkür ederim.

⁹ Abdürreşid İbrahim, *Avtonomiya Yâki İdare-i Muhtariye*, Senkt-Petersburg, tarihsiz, s. 20.

özel bir plan tutarak büyük bir Avrasya seyahatine çıkmıştır. 1907 yılı sonlarından 1908 yılı başlarına kadar Türkistan'ı dolaşan İbrahim, burada müstemlekenin acı gerçeklerine dikkat ettiği gibi, Rus hakimiyetine baş eğmekte olan Müslüman halkı bulmuştur. Bazı konularda adı geçen Nişi ile onun görüşleri arasında büyük bir fark görülüyor. Fakat, İbrahim genç Müslümanlar arasında uyanma işaretleri bulmaktan memnun olmuştur. Kendisi Buhara'nın durumu hakkında şöyle yazıyor:

Talebe-i ulum ile çok kereler mülakat ettim, talebenin istidad-ı fitrîsini tecrübe eyledim. Kısmen, Buhara talebesinde bir nevi istidat mevcut olduğundan ledelicab ifade-i meram olunabiliyor. Ben daha burada iken Rusya'nın Kagan (Yeni Buhara)'da bulunan memuru, Buharanın bazı saraylarını teftişe başladı, o gün talebe meyanında evrak-ı muzırre neşr olunmuş, ve bazı caddelere efkar-ı ammeyi tehyic edecek makaleler yapıştırılmış imiş.¹⁰

İbrahim o günlerde Buhara cedidcileriyle temaslarda bulunurken onun bu hareketleri Rus ajanlarının dikkatini çekmeden duramazdı. 16 Haziran 1912 tarihli bir emniyet raporuna göre, Rusya Türkistan güvenlik bürosu İbrahim'in Türkistan'da uğradığı adreslerden başka, bir oğlunun Japonya'da okumaya devam ettiğini de biliyordu.¹¹

Türkistan'dan sonra Sibiryaya ve Mançuryaya geçen İbrahim, Şubat 1909'da Vladivostok'tan vapurla Japonya'ya ulaşmıştır. Hangi sebeple ta Japonya'ya kadar gelip de burada yarım yıl kadar kalmıştır? Bu konuda kendisi bir Japon gazeteciye şöyle demiştir:

Benim Japonya'ya gelişimin asıl amacı kısacası Japon ahvalini ayrıntılı olarak incelemekten ibarettir. Açıkça söylersem Rus-Japon savaşına kadar Japonya hakkında hemen hemen haberdar değildim. Ama bu savaşta Japonya'nın kazandığı büyük başarılar beni o kadar etkiledi ki, Japonya'yı ziyaret etmeye karar verdim. Sanki doğan güneş gibi günden güne gelişmekte olan Japonya'dan öğrenecek çok şey olduğuna içten inanıyorum. Biz Tatarların Rus hakimiyeti altına alınalı 450 yıl geçmişken, bu arada Rus hükümetinden görmüş olduğumuz zulümler kalemlle ifade edilemez. Rus hükümeti Tatarların kendi tarihlerini okumasına izin vermemiştir. Hükümet, Tatarların eğitim görmesinden hakikaten hoşlanmadığından, mesela, geçen yıl içinde, Tatarların

¹⁰ Abdürreşid İbrahim, *Alem-i İslam: Japonya'da İntişar-ı İslamiyet*, 1 cilt, İstanbul, 1910, s. 21.

¹¹ Bu raporla ilgili bilgileri Özbekistan Bilimler Akademisi Edebiyat Enstitüsü araştırma üyelerinden Şerali Turdiyev'den almıştım. Teşekkürlerle zikrediyorum.

kendi imkanlarıyla kurdukları okullardan, hükümet tarafından kapatılanların sayısı 15'e ulaşmıştır. Bu örnekten her şey anlaşılabilir sanıyorum. Tekrar ederim ki, Avrupalılar Asyalılardan nefret ediyorlar. Türkiye şanlı zamanlarında yüz milyondan fazla nüfusa [?] sahip olmuşken, şimdi on milyona kadar düşmüş haldedir. Bu da Türkiye'nin Asyalı ırka mensup olması nedeniyle Avrupalıların Türkiye'ye karşı yaptıkları baskılardan kaynaklanmaktadır. Bu nokta-i nazardan inanıyorumki, Asya memleketlerinin aralarında birlik meydana getirerek Avrupa devletlerine karşı koymaları gerekir. Böyle bir birlik, Asya memleketlerinin kendisini savunması bakımından gayet haklı bir siyasettir. Biz Tatarlar Japonları önderimiz olarak tanımaktan geri kalmıyoruz ve ileride size öğrenciler göndermek istiyoruz. Tatarların bağımsızlığa kavuşması olağan suretle gerçekleştirilebilir mi? Bu olamaz. Ancak, dünya düzeni birdenbire değişirken, yani süper güçlerin dengesi bozulurken ancak harekete geçilebilir, sanırız.¹²

Son savaşı kazanan Japonya'nın gücüne ve gelişmelerine dikkat eden İbrahim'in büyük stratejisine göre, Avrupa süper güçlerinin hakimiyeti altında bulunan İslam dünyası ve Asya'nın kurtuluşu yolunda, Japonya'dan faydalanmak gerekirdi. Bazen Batı'nın geleceği "gün batışı" olurken Japonya'nın "gün doğuşu" olur diye tasvir eden ve bazen de *yamoto-damaşii* gibi Japon milliyetçiliğine özgü milli ruh veya ahlakı öven İbrahim'in sözleri, son Meiji devri Japon Asyacıları ve milliyetçilerinin de ilgilerini çekti. Japonca tercümesinde "Tatarlar" diye gösterilen, Rusya Müslümanlarının büyük rehberlerinden kabul edilen İbrahim'in sözleri, Japon devlet adamları için de çok inandırıcıydı. Özellikle onun pan-İslamcılığa dayanarak teklif ettiği Asya ittifakı düşüncesi Japon milliyetçilerinin ülkülerine oldukça yakındı. İbrahim kısa bir süre içinde Oukuma Şigenobu (1838-1922, sabık başbakan) ve İnukai Tsuyosi (1855-1932, daha sonra başbakan) gibi önde gelen devlet adamlarıyla temaslarda bulunarak Japon devlet adamlarının, subayların ve milliyetçi aydınların dikkatlerini İslam dünyasına çekmeye çalışmıştır. Bu temaslardan sonucu olarak Tokyo'da Aziya Gikai (Asya Kuvva-i Camiası) adlı bir cemiyet meydana getirilmiştir. Kurucularının planına göre, bu cemiyet Batı'nın Doğu istilalarına karşı Asya savunma hareketlerinin merkezi olacaktı. Daha önce

¹² Abudoraşiddo İbrahimu, "Dattanjin Dokuritsuno Kibou", *Gaikou Jihou*, 12-4 (No. 137), 1909; s. 212-219. (Japonca)

belirttiğimiz gibi; Gasprinski, Rusya ile kurulacak birlik'ten bahsederken İbrahim ise Japonya ile birliği tercih etmiştir.¹³

Ancak İbrahim'in stratejisinin başka bir yanı vardı. Büyük seyahatinden sonra kaleme aldığı Alem-i İslam adlı eserinden onun Japonya'nın İslamlaştırılmasını da düşünmekte olduğu anlaşılabilir. Gerçekten bu eserin 1. bölümünün alt başlığı "Japonya'da intişar-ı İslamiyet" idi. Yazara göre namuslu, sağlam ahlaklı ve sade hayat seven Japonlar, bir müslümanın sahip olması gereken bütün niteliklere sahiptiler. Gerçi kendisi de siyasi ve iktisadi kazanç olmaksızın, Japonların İslamiyeti kabul etmesinin imkan dışında olduğunu anlamışsa da sadık bir İttihad-ı İslamcı olarak, İslam dünyasıyla Japonya arasındaki birliği güçlendirmek için Japonya'nın İslamlaşmasını ümit etmekte idi. Önce Tokyo'da ilk camiye inşa ettirdikten sonra, Dersaadet'te bulunan halifelikle temas kurmak; İbrahim'in planındaki ikinci adım idi.

Mart 1910'da İstanbul'da seyahatini tamamlayan İbrahim, Bombay'dan beraber yola çıkan ve ilk Japon hacı olan Yamaoka Koutarou ile birlikte Rusyalı İslam Talebesi Cemiyetince hazırlanan konferansa davet edilmiştir. Burada Aziya Gikai'nin parlak geleceği konusunda ateşli bir konuşma yapan İbrahim dinleyicilerin şiddetli alkışlarıyla karşılanmıştır.¹⁴ Onların arasında belki de Fitrat gibi Buhara'dan gelen genç aydınlar da bulunmaktaydı. Bir süre sonra İbrahim'in çıkardığı *Tearüf-i Müslimin* dergisinde Fitrat'ın makalesi de bulunmaktadır.¹⁵ Ayrıca Alem-i İslam eserinden etkilenen Mehmet Akif, "Japonlar" adlı bir şiir yazmıştır ki; bu da Türkler arasında güzel bir Japon imgesi yerleşmesinde büyük rol oynamıştır. Ancak İbrahim'in Japonya ile halifelik arasında bağlantı kurma çabaları hiç bir sonuç vermeden suya düşmüştür. İktidarda bulunan Genç Türkler İslamcılıktan çok Türkçülüğe önem verdiği gibi, Osmanlı devlet adamları için Japon siyasetini gündeme almaya zaten yer yoktu. O günlerde İbrahim'i kabul eden sabık sadrazam Kamil Paşa kendisine şöyle demiş:

Hocam, biraz geç gelmişsin, Aziz devrinde gelmiş olsaydın, büyük iltifatlar görürdün. Cennetmekan böyle meselelere çok meraklı idi. O zaman bahriyemizin de kuvveti büyük idi. Merhum Aziz senin gibi bir adamı mahsus bir cihazla gönderirdi. Hamid de

¹³ Aziya Gikai için bak. Abdürreşid İbrahim, *Alem-i İslam*, s. 427-428; *Sırat-ı Müstakim*, Cilt 6, sayı 133, ss. 42-44, sayı 144, s. 222 ve Cilt 7, sayı 162, s. 89.

¹⁴ Ahval-i Alem-i İslam hakkında Konferans, *Sırat-ı Müstakim*, Cilt 4, sayı 82, 17 Mart 1326, ss. 66-74.

¹⁵ Buharalı Abdür-rauf (Fitrat), "Buhara veziri Nasrullah Bi Pervaneçi efendi hazretlerine açık mektup, *Tearüf-i Müslümin*, Cilt 2, sayı 25, 25 Teşrin-i Sani 1326, s. 10.

bir heyet-i ilmiye gönderecek olmuş idi. Bizim Ertuğrul uğursuz oldu. Hamid de severdi, lakin kudreti yoktu.¹⁶

Böylece İbrahim'in hayali kırılmışsa da onun pan-İslamcı hareketleri sona ermemiştir. Hayatının son yıllarında Japonlar tarafından davet edilen İbrahim Tokyo'da vefat etmiştir. Ölümünden bir kaç yıl önce, İbrahim'den Arapça öğrenen genç bir Japon vardı. Hemen sonra kısa bir süre Tokyo'da kalan meşhur Tatar ceditcilerinden Musa Carullah Bigi'den de İslam bilimlerinden, şahsi dersler alan bu adam, ileride İslam düşünce tarihi alanında dünyaca tanınacak olan Prof. Dr. İzutsu Toşihiko'dan başkası değildir. Şouva dönemi Japonyası ile İbrahim arasındaki ilişkiler yeni bir araştırma konusu olabilir.

Abdurauf Fitrat

20. yüzyıl başlarında Türkistan şehirlerinde usul-i cedit mektepleri açıldıktan sonra bu müstemleke ülkesinde de bu mektepler etrafında, daha önce Nişi'nin gördüğü durgunluktan kendilerini kurtarmak için yenileşme hareketleri meydana gelmeye başlamıştır. Örneğin 1911'de İstanbul'a okumaya gelen genç Buharalı ceditcilerden Fitrat, Münazara adlı Farsça bir edebi eser yayınlamıştır. Bu eser o günlerde usul-i cedit mektebinin yasal ve gerekli olup olmadığı konusunda Buharalı ıslahatçılar ile muhafazakarlar arasındaki tartışmalara son vermek için kaleme alınmıştır ve sadece Buhara değil bütün Türkistan'daki Ceditci hareketlerine ruh ve güç vermesiyle tanınmaktadır.¹⁷

Münazara, Orta Asya'da İslam bilimlerinin merkezi sayılan Buhara-i Şerif'ten hacca gitmekte olan bir Buharalı müderris ile onunla Hindistan'da tanışan bir Avrupalının İslam dünyasının ahvali ve Buhara'daki eğitim reformu ile ilgili konuşmalarından oluşmaktadır. Konuşmalar sırasında Fitrat'ı temsil eden Avrupalı bilgin, müderristen daha yüksek İslami bilgisini ve Arapça seviyesini göstererek sonunda muhafazakar müderrisi Buhara'da yapılması gereken eğitim reformuna inandırmayı başarır. Yazarın amacı Buhara Müslümanlarını yok olmaktan kurtarabilecek tek yolun, eğitim reformu olduğunu açıkça anlatmak idi. Onun felsefesi kitabın sonsözünde bulunan bir rubai içinde saklanmaktadır:

Küfrün cemiyeti perişanlığımızdan
Büthänenin abadlığı ise viranlığımızdan
İslamın özü hiç değişmemektedir
Şimdi bulunan her ayıp biz Müslümanlardan¹⁸

¹⁶ Abdürreşid İbrahim, *Tarihin Unutulmuş Sayfeleri*, Berlin, tarihsiz, s. 8.

¹⁷ Ayrıntılı olarak bak. Hisao Komatsu, *20. Yüzyıl Başlarında Orta Asya'da Türkçülük ve Devrim Hareketleri*, Ankara, Turhan Kitabevi, 1993.

¹⁸ Fitrat Bukharayı, *Munazara-yi mudarris-i Bukharayı ba yak nafar farangi dar hindistan darbare-yi makatib-i jadida*, İstanbul, Matbaa-i İslamiye, 1911, s. 67.

Bu rubai biraz farklı biçimde Buharalı seyyar, tüccar ve tabip olarak tanınan Mirza Şiracüddin'in Safarname-yi Tohaf-i Ahl-i Bukhara (Kagan-Yeni Buhara, 1912) adlı Farsça seyahatnamesinde de bulunmaktadır.¹⁹ Bu rubainin yazarı kesin olarak bilinmemekle beraber o zamanlarda Buharalı ceditci aydınları arasında bu rubai oldukça yaygın olmuş olabilir. Münazara'da adı geçen Abdürreşid İbrahim'in çalışmalarını öven bir parça da bulunmaktadır:

Nogay (Tatar)'lardan Abdürreşid İbrahim, ittihad-ı İslam uğruna yalnızca 12 ruble ile evini terkedip, ta Çin ve Japonya'ya kadar seyahat etmiş ve Japon başkenti Tokyo'da bir kaç Japon aydının İslamı kabul etmesine sebep olmuş, hatta bir İslam cemiyeti kurmayı başarmıştı. İşte, bunlar İslamiyete hizmetten başka ne maksatla olabilir? Ayrıca, ciddiyetleriyle dağları bile titreten Japon bakanlarından bazıları boş vakitlerini halk eğitime bağışlıyorlarmış. Onlar da (Buharalı müderrisler gibi) bir nevi okul idarecisi sayılırsa da hiç bir kimseden para almıyorlarmış. Belki kendi paralarıyla idare ediyorlar.²⁰

Fitrat, İbrahim'in hizmetlerini takdir etmekle birlikte, onun tersine yüzyıllardan kalan otoritesine dayanarak hep menfaatperest işlerle uğraşan Buharalı müderrisleri alaya almaktadır. Yukarıda söz edilen Japon bakanı ise, İbrahim'in Japonya'da iken ziyaret ettiği Japon kara kuvvetleri mareşali Ouyama İvao (1842-1916) olsa gerek. Gerçekten İbrahim eserinde Ouyama'nın okul işlerinden bahsetmektedir.²¹ Bir süre Milli Eğitim bakanı atanan bu mareşalin ismi İvao'dur. Japoncasında dağdaki kayalar anlamı taşıyor ki; bu da bir rastlantı olmayabilir. Hiç olmazsa Fitrat, Alem-i İslam kitabını iyice okumuştur sanırız. Ondan faydalandığını tahmin etmemize sebep olan Japonya ile ilgili parçalar, Bayanat-i Sayyah-i Hindi (Bir Hintli Seyyarın Buhara'da gördükleri) ve Rahbar-i Nejat gibi Fitrat'ın başka eserlerinde de bulunmaktadır.²² Ancak ondan bir kaç yıl sonra Rus idaresi altındaki Taşkent'te yayınlanan Münazara'nın Özbekçe tercümesinde

¹⁹ Mirza Siraj al Din Haji Mirza 'Abd al-Ra'uf, *Safarname-yi Tohaf-i Ahl-i Bukhara*, Ba muqaddima-yi Muhammad Asadiyan, Tehran, Intisharat-i Bu 'Ali, 1369, s. 149. Bu eserin Fransızca çevirisi olarak, *Mîrzâ Sirâdj ad-Dîn Hakîm, Souvenirs de voyage pour les gens de Boukhara, traduit du persan (Asie centrale)*, présenté et annoté par Stéphane A. Dudoignon, Sinbad/ACTES SUD, 1999.

²⁰ Fitrat Bukharayı, *Munazara*, s. 14.

²¹ Abdürreşid İbrahim, *Alem-i İslam*, s. 340-342.

²² 'Abd al Ra'uf (Fitrat), *Bayahat-i Sayyah-i Hindi, İstanbul*, Matbaa-i İslamiye, 1912, s. 98. Abdurrauf Fitrat Bukhoroi, "Rohbari najot" (1. Baskı, Petrograd, 1915), Tahiyai Muhabbat Jalilova, *Sadoi Sharq*, No. 9, 1992, s. 31.

İbrahim'le ilgili parça yerine tanınmış Rus yazarı Tolstoy'un insancılığı öven bir parça konulmuştur.²³ Ayrıca yukarıda sözünü ettiğimiz rubayi de bulunmamaktadır. Bu da Rus sansüründen geçmek için gerekli çarelerdendir. Ama Münazara'nın "Türkistan şive-i Türkiye'si"yle çevirisinin yayınlanması Buharalı Fitrat'ın adının bütün Türkistan'a yayılmasını sağlamıştır.

Türkistan'daki cedidcilik hareketleri 1917'de Rus Şubat Devriminden sonra tam manada büyük gelişme göstermiştir. Türkistanlı aydınlar bu devrimden Çar Rusyasının müstemleke idaresinin sona ermesini ve daha önce Gasprinski ve İbrahim'lerin düşündüğü gibi Müslümanlar tarafından muhtariyet idaresine yol açılmasını ümit etmişlerdir. Gerçekten bu devrim, Türkistanlı Müslümanlara o zamana kadar hiç görülmemiş bir siyasi özgürlük sağladığından çok sayıda Müslüman gazete ve dergiler yeniden çıkmaya başladığı gibi, başta Şura-i İslamiya ve Türk Adem-i Merkeziyet (Federalist) Partisi gibi siyasi örgütlenme işleri de ilerlemeye başlamıştır.²⁴

Ne var ki, muhtariyet hareketlerinin gelişmesine müstemleke düzeninden kalan bir takım koşullar büyük engeller oluşturmuyordu. Genelde idari ve askeri işlerden yabancı kalan Müslümanlar içinde muhtariyet hazırlıkları bulunmadığı gibi, Müslüman topluluğu da içindeki sosyo-politik düşmanlıklar nedeniyle değişik gruplar ve sınıflara bölünerek dayanışma ve birleşme ilkesinden oldukça uzak kalmaktaydılar. O zamanlarda Fitrat'ın eserlerinde tarihi kahraman Timur kimliğinin sık sık ortaya çıkması rastlantı sayılmaz. Türkistan Müslümanlarına birlik çağrısında bulunurken Timur birlik için en uygun simge olabilir. Diğer bir engel ise 1916 yılı ayaklanmasında görüldüğü gibi sömürgeci olan Ruslar ile Müslümanlar arasındaki güvensizlik ve düşmanlıkla dolu ilişkilerdi. Rusya Ekim Devriminden hemen sonra 27 Kasım 1917'de ilan edilen Türkistan muhtariyetini coşkunlukla karşılayan Fitrat, "Türkistan'da Ruslar" adlı makalesinde kısaca şöyle yazmaktadır:

Bizim Türkistan, Abbasilerin çöküşünden sonra büyük İslam medeniyetini kuran Türklerin beşiği olup, Timur ve Uluğbek zamanlarındaki Semerkand; Plato zamanındaki Atina, İmparatorluk devrindeki Rum ve Abbasiler zamanındaki Bağdat gibi zenginlik ve abadlık görmüştür. Ancak olgunlaşan medeniyet zamanla medeni hastalıklara uğramış ve Türkistan ülkesi çöküş ve parçalanma devrine girmiştir. Rusların Türkistan istilası işte bu

²³ *Hindistanda bir farangi ile Buharali bir mudarrisning bir nicha masallar ham usul-i jadida khususida qilgan munazarasi*, Mutarjimi: Muallim Haji Muin Samarqandi, Tashkent, 1913, s. 13.

²⁴ Bu parti için bak. "The Program of the Turkic Federalist Party in Turkestan (1917)", in H.B. Paksoy, ed. *Central Asia Reader: The Rediscovery of History*, M.E. Sharpe, Armonk-London, 1994, ss. 117-126.

devre rastlamıştır. Ondan sonra Türkistanlı Türklerin medeni Ruslar aracılığıyla Rus ve Avrupa medeniyetinden faydalanmaları gerekirdi. Ancak bize rehberlik edebilecek olan Rus aydınları Çar hükümeti tarafından bastırıldığından bize tesir edemediler. Bizim gördüğümüz Ruslar yalnız milliyetçiler, kapitalistler, ruhaniler ve onların koruyucusu olan hükümete. Onlardan hiç bir yardım beklenemezdi ve onların 50 yıllık idaresi altında Türkistanlıların iktisadi ve medeni gelişmelerine mani olunduğu gibi açık fikirli Tatar kardeşlerimizin eğitim işleri de yasaklanmıştır. Bu arada Türkistan halkı, her konuda Ruslar ve Ermenilerin aşağısına konulup, Buhara ve Hive devletlerinin egemenliği tanılmaz olmuştur. Ne var ki, bugün Türkistan kendi muhtariyetini ilan etti. Hokand'da toplanan Türkistan Müslümanları 4. kurultayı, federasyon esasında kurulan Rusya cumhuriyeti ile birlikte kaldığı halde, Türkistan muhtariyetini ilan ederken onunla beraber Türkistan'da azınlık teşkil eden milletlerin hukuklarının her cihetten korunmasına dair karar alındı. Ama nedeni bilinmez ki, şimdi işbaşında bulunan adaletçi Bolşevikler bunu kabul etmiyor!²⁵

Bilindiği gibi 20 Şubat 1918'de Türkistan Muhtariyeti, Bolşevikler ile Ermenilerin üstün askeri güçleriyle vahşi bir biçimde yok edildikten sonra, Türkistan'da şiddetli bir iç savaş meydana gelmiştir. Bu kaos içinde Müslüman aydınları, hangi tarafa katılmak konusunda son derece güç bir seçim yapmak zorunda kaldılar. Fitrat'a gelince, o belki de Buhara Emirliğindeki gerici rejime karşı koymak için Sovyet Rusya'sıyla işbirliği yoluna girmiştir. Örneğin 1919'da kaleme aldığı "Şark Siyaseti" adlı makalesinde İbrahim gibi Doğu'daki Müslüman halklarının kurtuluş ve dayanışma stratejisi üzerinde dururken, Müslüman dünyasını kurtarmak isteyenler, Rusya Sovyetler hükümetiyle birleşmelidir diye sonuca varmaktadır. Fitrat şöyle diyor:

Rusya Sovyetler hükümeti ile birleşmek fikri yeni bir fikir değil. İslamın büyük kişileri ve devlet adamları bunu çoktan düşünüyorlardı. Müslüman dünyasını Avrupa cihangirlerinden kurtarmak gerek, lakin Müslüman dünyası bilimsiz, şuursuz, hünersiz kaldı, birliği yok, iş yollarını bilmiyor, silahları yoktur. Bunun için Avrupa'daki güçlerden birisi ile birleşmek gerekir, başka çare yok. İşte onun için Müslüman düşünürleri Avrupa'nın hangi gücüne, hangi devletine katılmak gerek diye, çok düşündüler. Osmanlı muharrirlerinin en ateşli milliyetçilerinden

²⁵ Fitrat, "Türkistan'da Ruslar" (*Hurriyat*, 1918, No. 63-64), Nashrga tayyarlavchi: Hamidullah Baltabaev, *Sharq Yulduzi*, 1992, No. 4, ss. 183-184.

Celal Nuri bey eserlerinin birinde yazdı: "Müslümanlar Avrupa'nın baskısından kurtulmak isterse, Avrupa sosyalistlerine koşulması gerek" dedi. Biz Müslümanlara şimdiki Japon hükümetinden de yardım gelmez. Çünkü şimdiki Japon hükümeti de cihangir bir hükümettir. Fakat başkaları gibi bizi yutmak istemeyen tek devlet var ki o da Rusya Sovyetler hükümetidir.²⁶

Bu parçadan Fitrat'ın sadece Celal Nuri değil, Gasprinski ve İbrahim'in görüşlerinden iyice haberdar olduğunu anlayabiliriz. Orta Asya tarihinde olup bitenleri yakından bilenler için Fitrat'ın yanlışlıklarını eleştirmek ne kadar kolay olsa da, tarihçiler için önemli olan belki de Fitrat'ın hangi durumda ve ne gibi şartlar altında karar verdiğini etraflıca araştırmaktır. Bu araştırmalar Perestroyka döneminden sonra ancak başlamış bulunuyor ki, yapılacak çok şey var diyebiliriz. Fitrat'ın kendisi bundan sonra yeni kurulan Özbekistan'da tarih ve edebiyat alimi olarak çok sayıda değerli eser meydana getirmesine karşın Stalin devrindeki "büyük temizleme" sırasında haksız delillerle başka eski cedidcilerle birlikte "halk düşmanı" olarak 4 Ekim 1938'de idam edilmiştir. Cedidciler döneminin bu tarihte tamamen sona ermiş olduğu söylenebilir. Ancak çağdaş Orta Asya cumhuriyetlerinin doğuşunu incelerken bu Cedidciler dönemine daha çok önem vermek gerektiğini öne sürmek istiyoruz.

²⁶ Fitrat, *Şark Siyasati* (Naşrga tayyarlavçılar: B. Kh.Ergashev va I. M. Ganiev, Bukhara, 1992,.s. 28.

TUTAS TÜRKİSTAN İDEYASI CÄNE MUSTAFA ŞOQAYULI

Mämbet Qoygeldiyev*

Almatı

Patşalıq biliktin qulauı, onıñ artın ala 1917 cıldın soñında ornağan keñestik bilik, onıñ otarşıldıq mazmundağı alğashqı ayaq alısı “bütün Türkistan” ideyasınıñ osı tarixi kezeñdegi körünisine tñ mınaday erekseliklerin atap aytqan cön .

XX ғasırdıñ bası ceke türki xalıqtarınıñ özderiniñ derbes ulttıq memleketin quruğa umtıluşılığın sipattaladı. Munday tendentsya, mäselen, qazaq, tatar, başqurt cäne basqa xalıqtardıñ zıyalılarınıñ sayası qızmetinen anıq bayqaldı. “Alaşorda” men “Erkin Başqortostan” sonıñ körünisi bolatın. Ceke türki xalıqtarınıñ derbes memlekettikke umtıluı olardıñ birneşe ғasırlıq cetiluiniñ näticesi bolatın, sondıqtan da tabiği qubılıs esebinde qabıldanuğa tolıq quqlı.

Sonımen birge bul protses “bütün Türkistan” ideyasınıñ caña sapada qayta cañğıruına kedergi bolğan coq. XX ғasırdıñ alğashqı şireginde bul ideya, birinşiden, türki zıyalılarınıñ eki buınıñ (patşalıq bilik tusında qalıptasqan cäne keñestik bilikke tartılğan zıyalılardıñ) birdey qızmetine arqau bolsa, ekinşiden, sol burınğıday keñ geografıyalıq auqımda körinip, yaғni batısında Edil men Cayıqtan bastap, şıǵısında qazaq dalası men qırǵız Alatau aralıǵındağı türki curttarın tügel qamtıdı. Onıñ bul colǵı tuuına negiz bolğan orıstıq otarşıldıq bilik edi.

XX ғasırdıñ basındağı calpıtürkilik azattıq ideyasınıñ küş aluına tatar (qırımdıq cäne qazandıq) cäne başqurt xalıqtarınıñ zıyalıları biraz eñbek etti. Bul tabiği qubılıs bolatın. Öytkeni orıstıq otarlıq ezginiñ eñ aldımın basınan ötkergen, sondıqtan da onımen kürestin baǵasın tereñ uǵınğan cäne osı colda biraz täciribe cınağan da osı xalıqtar edi. İsmail Gaspırinskiydiñ “Tärciman”, Fatix Karimovtıñ “Uaqıt” gazetteri, tatar zıyalıları uyımdastırğan baspaxanalar, olar bastap bergen caña ädistik oqıtu belgili дәrecede calpıtürkilik azattıq ideyasınıñ qayta cañğıruına qızmet casadı.

* Prof. Dr. Mämbet Qoygeldiyev, Al-Farabi Qazaq Memlekettik Universiteti, Almatı; Bu bölüm M. Q. Qoygeldiyev’in *Tutas Türkistan İdeyası Cäne Mustafa Şoqayulı* (Almatı, 1997) adlı kitabından alınmıştır. Yazıyı Darhan Hıdıraliyev Kiril alfabesinden Latin alfabesine aktarmıştır.

Calpıtürkilik azattıq ideyasına ғasır basında türki curttarı arasında tarıday şasırap cürgen sultan tuqımdarı da qosılıp, demeu berip otırdı. Zeki Velidi Toǵan öziniñ estelikterinde 1905-1907 cıldarı belgili aqsüyek sultan urpaqtarı Galiasqar Sırtlanov men Sälimgerey Cantörinniñ reseylek türkilerdin “territoriyalıq avtonomiya” quqı üşin küresine qoldau casap, solardıñ kömegimen Gabdraşid-Qazıy İbragimovtıñ “Avtonomiya” degen kitapşa bastırıp şıǵarǵandığın aytadı¹. Osı siyaqtı äreketter keyinnen бүkil reseylek türki zıyalılarınıñ arasında ülken bedelge iye bolğan federalister qozǵalısuına ulastı.

Degenmen, XX ғasırdıñ bas kezindegi reseylek türkilik azattıq qozǵalıstıñ bolması burınǵı kezeñdermen salıstırǵanda anaǵurlım kürdelene tükendigin moyındau kerek. Basqaşa aytqanda, ol közqarastıq turǵıdan tek bir baǵıtqa bet burğan qoldauşılardan turmaytın. İmperiya kölemin tügeldey qamtıǵan türlü sayası aǵımdar türki xalıqtarınıñ azattıq qozǵalısuına da öz ıqpalın tigizuge tırıstı. Olardıñ arasında kadetter partiyası, sotsial-demokrattar, din üşin qozǵalıc cäne basqaları bar edi. Osı tarixi kezeñdegi azattıq üşin küres täciribesin tarazılağan Mustafa Şoqay onıñ mınaday üş kemşiligin köldeneñ tartadı. Olar: birinşiden, türki eli zıyalılarınıñ orıs revolyutsiyaşıl demokrattarına senip, oǵan arqa süyeu arqlı bostandıq aludan ümittenui; ekinşiden, endigi bir toptaǵılardıñ “sayası tabısqa duǵa arqlı cetetinine” señendigi; üşinşiden, bularǵa qosımşa qozǵalıc başlılarında sayası kemeldiktin cetispegendigi, calpı qozǵalıstıñ basın biriktirer ortaқ baǵdarlamannıñ bolmauı, özara tüsinise almauşılıqtıñ etek aluı edi.

M. Şoqay bul casağan tucırımdarın anıqtay tüsip, tarixi şındıqtıñ tereñ qatparına ceteleytin mınaday qorıtındıǵa kelgen bolatın: “Keyinirek qurılıp, az uaqıt ömir sürgen türlü ulttıq täuelsiz ükimetterdin (bul arada aldımın Qoqan avtonomiyası, Alaşorda, Başqortostan respublikası cäne basqa ükimetterdi aytıp otır- avt.) täciribesi bizge bir caǵınan orıstıñ tönkerişil demokratiyasına degen calpı senimimizdin cañsaqtıǵın дәlelledi. Al ekinşi caqtan, aşıǵın aytu kerek, qanday da bir elde az xalıqtıñ öz memleketin qurıp, onı Resey imperiyalizmi şeñgelinen öz küşimen qorǵay aluı sekildi pikirdin de cañsaq ekendigin körsetti”²

Keñester biligi bircola saltanat qurǵannan keyini uaqıtta, anıǵıraq aytqanda 20-şı cıldarı tutas türki eliniñ azattıǵın qamtamasız etu äreketi endi keñestik bilik şeñberinde öz calǵasın taptı. Sonday-aq, osı kürestin bastauısı rolinde bolğan caña zıyalılar buını köp uzamay-aq, yaғni osı 20-şı cıldardıñ soñına qaray bul irgeli maqsatqa caña bol’şeviktik bilik caǵdayında qol cetkizu mümkün emes ekendigine anıq köz cetkizgen bolatın. Endi osı protseske qısqaşa toqtalıp öteyik.

¹ Zeki Velidi Togan, Vospominaniya, Kn. 1, Ufa, 1994, c.160.

² Mustafa Şoqay, Mariya Şoqay. *Estelikter*, İstanbul, 1997, 55-56 b.

Metropoliyada qazan revoliyutsiyası cəne salısımen onıñ izinşe Taşkənde bolıp ötkən sovetterdiñ türkistandıq ölkelik III s"ezi ulttıq avtonomiya ideyasın qabılday almaytındıñın aşır körsetti. S"ezd ölkedegı biliktıñ 14 adamnan turatın Türkistan Xalıq Komissarları Keñesiniñ qızırına ötetindigin mälimdep, tek europalıq xalıqtardıñ ökilderinen turğan ükimet quramın bekitti, al ortalıq bilik pen V. İ. Leniñe coldağan cedelxatında öziniñ negizgi mindetin ortalıqtıñ barlıq dekretlerin ömirge eñizip oturu dep belgiledi.

Mine osınday çağdayda 1917 cılı 26 qaraşada Qoqan qalasında bolıp ötkən IV tötenşe ölkelik musılmandar s"ezi Türkistan ölkesin cergilikti xalıqtardıñ sayası täuelsizdigin qamtamasız etudi murat tutqan avtonomiya carıyalap, sonımen birge onıñ quramındağı "turıp catqan basqa da xalıqtardıñ quqıǵı tolıq saqtalatındıñın saltanattı türde mälimdeydi"³. S"ez qurğan Türkistan Uaqıtşa Keñesindegi 54 orınnıñ üstən biri (18) sol tustağı Türkistan xalqınıñ 7 protsentin qurğan europalıq turǵındardıñ ülesine tidi⁴.

Qoqan (Türkistan) avtonomiyasınıñ ömirge kelui Türkistan xalıqtarınıñ sayası, ekonomikalıq cəne ruxani derbestikke umtılsınıñ körinisi bolatın. Biraq bol'shevikter biligi cergilikti curttıñ munday tabıǵı talabımen esepesken coq. Qoqan qalasın qanǵa boyap, avtonomiya ükimetin küşpen taratıp ciberdi. Bul colǵı türkistandıqtardıñ erkin bildiruşı patşalıq bilikpen küreste qalıptasqan ult ziyalıları edi. Olar qoǵamdıq мәselelerdi şeşudiñ bol'sheviktik baǵdarlamasın quattamadı, al Türkistan curttına ulttıq avtonomiya talap etip, cergilikti мәselelerdi xalıqtıñ tikeley qatısuımen qurılğan bilik arqılı şeşudi közdedi. Mine osı platformada turğan ziyalılarıñ basında Münever Qari, Maxmut qoca Bexbudı, Ubaydulla Xodcayev, Mustafa Şoqay cəne basqa közqarastıq turǵıdan birkelki emes kisiler turdı. M. Şoqaydıñ bul baǵıttağı qızmeti tömende söz boladı.

Bütün cəne azat Türkistan platformasınıñ qoldap, sol üşin qızmet casağan keñestik ziyalılarıñ arasınan eñ aldımın, ärine, Mirsaid Sultanǵaliyev pen Turar Rısqulovtıñ qızmeti bölip atauǵa layıq. Bul arada olardıñ qarap otırğan мәselege qatıstı pikirlerine tolıq toqtalu mümkün emes. Sondıqtan atalğan qayratkerlerdiñ мәselege qatıstı negizgi tucırımдарına ǵana köñil audarayıq. T. Rısqulov ol cöinde öziniñ "Türkistannıñ avtonomiyalıǵı turalı tezisterinde" mınaday oydı aytadı:

"1-bap. Sırdariya, Cetisu, Ferǵana, Samarqant cəne Zakaspiy oblıstarınan turatın Türkistan-Qırǵız (qazaq), özbek, türükmen, qaraqalpaq, qıpşaq, tatar, taranşı (uyǵır), duñǵan cəne t.b. sonday-aq türük tuqımdas emes täcikter men tüzdik evreylerdi qosa otırıp türük xalıqtarınıñ eli (otanı)

³ "Turkestanskiy vestnik" gazeti, 1917, 9 celtoqsan.

⁴ Klimov S. Voenno-organizatorskaya deyatel'nost' *Kommunističeskoy partii v sredney Azii v 1917-1924 gg.*, Taşkent, 1987, s.17.

depsanalsın, al qalğan orıs, evrey, armyan cəne taǵı basqaları kelimesek elementter dep esepelsin"⁵.

"4-bap. Qazirgi sotsiyalistik qurılıs kezinde territoriyalıq ǵana emes, sonday-aq ulttar arasındağı şekaralıq belgiler de birte-birte coyılattın uaqıtta, Türkistan nıñ bes oblısınıñ şeginen turatın geografiyalıq şekarası qanday da bir tuyıqtalğan şekara dep sanalmay, qayta Türük Keñes Respublikasınıñ quramına müşelikke ötkisi keletin caña respublikalardıñ qabıldanuına mümkindik bar dep esepelsin..."

"6-bap. Eñbekşiler men qanalğan xalıqtardı internatsionaldı colmen biriktiru maqsatı üşin türük xalıqtarınıñ: tatar, qırǵız (qırǵız cəne qazaq), başqurt, özbek cəne t.b. bolıp bölünip, ceke usaq respublikalar quruǵa umtılu ideyasın koministik colmen coyu cəne birtutastıq maqsatı üşin RSFSR quramına kiretin basqa türük xalıqtarın Türük Keñes Respublikasınıñ töñiregine toptastıru qacet, al buǵan cetü mümkün bolmağan çağdayda ceke türük xalıqtarın belgelerine qaray özara biriktiruge umtılu kerek"⁶.

1920 cılı qañtar ayında Taşkənde bolıp ötkən musbyuronıñ üşinşi tötenşe konferentsiyasınıñ talqısına tüsip qabılğan bul tezister boyınşa Türük Respublikası keñestik negizdegi ulttıq avtonomiya bolı tiyis edi. "Ulttıq" cəne "memlekettik" degen uǵımdardıñ bol'sheviktik platformaǵa özara sıısa almaytındıǵı túsinikti. Degenmen, keñestik biliktıñ alǵaşqı cıldarı bul uǵımdar özara sıısa aladı dep tüsiniñen qayratkerlerdiñ bolǵanın coqqa şıǵara almaymız.

Turar Rısqulov pen onuñ pikirles serikteri ol kezdegi memlekettik biliktı ǵana emes, tipten kommunistik partıyanı da ulttıq negizde quruǵa boladı dep sendi. T. Rısqulovtıñ atalğan tezisterinde bolaşaq Türük Respublikasındağı kommunistik uyımdı "Türük xalıqtarınıñ kommunistik partıyası" dep atadı usınuı sonıñ körinisi bolatın.⁷ Tura osınday pikir Türük Respublikasınıñ äskeri turalı da ayıldı.

Qorıtı aytqanda, Türük Respublikası bolaşaqta reseylik pikirlerdiñ basın biriktiretin Resey Keñestik Federativtik Respublikası quramındağı türüklerdiñ özin-özi basqaruın qamtamasız etuge tiyis avtonomiyalıq printsipke negizdelgen memleket. Bul arada köñil audaruǵa layıq мәsele Türük Respublikası basqa türük memlekettik qurılımdarı üşin ünemi aşır, al bolaşaqta olar ulttıq belgelerine qaray tutas bir memleket şeñberinde konfederatsiyalıq negizde birige aladı. Keñestik biliktıñ keyiñi cıldardağı bet alısı körsetip bergendey T. Rısqulovtıñ pikiri revoliyutsiyalıq entuziazmnen tuǵan sol tarixi kezeñdegi sovetlik şındıqtıñ ögey balasınday qubılıs edi.

⁵ T. Rısqulovtıñ tezisteri men olardıñ mazmunın O. Qoñratbävtıñ "Turar Rısqulov. Qoǵamdıq-sayası cəne memlekettik qızmeti" (A., 1994, 129-135) attı monografiyası boyınşa berip otırmız.

⁶ Sonda, 131,133 b.

⁷ Sonda, 136 b.

İmperiyanın astanasında bolsın, onun cergilikli bilik orındarında bolsın oğan qulaq türüp, cılı sıray tanıtının coğarğı quzırlı mekeme de, ceke başılar da coq edi. Onı Sultanğaliyevtiñ tağdırı anıq bayqattı.

Mirsaid Sultanğaliyevtiñ pikiri boyınşa, Resey Rim imperiyası, Arab xalifatı, Şiñğıs xan, Temir cäne Osman imperiyaları cürgen colmen cürüp, ıdırauğa uşırağan imperiya. Onıñ ornına kelgen KSRO-da mǎñgi emes, ötkinşi qubılıs. Bulardıñ sileminde derbes ulttıq memlekettik qurılımdardıñ boy kötereri anıq cäne tabiğı nǎrse. Mine osınday tarixi çağdayda KSRO quramındağı türki xalıqtarının bütin bir memlekettik organizmge birigeri xaq. Oğan bolaşaqta irgedegi Şiğıs Türkistannıñ, Auğanistan men Persiyadağı türki audandarının inğay bildirui tolıq iqtimal. “Meniñ pikirimşe,- dep cazdı M. Sultanğaliyev,-älemde bul protsestiñ odan äri tereñdey tüsuin toqtata alatın küş coq, öytkeni öziniñ işki mazmunı çağınan bul protsess öte progressivti cäne revolyutsiyaşıl qozğalı bolıp tabıladı. Onı sāl soza tüsuge, kedergiler qoyıp “toqtata” turuğa bolar, biraq bircola toqtatıp tasyau nemese coyıp ciberu mümkün emes”.⁸ Bul onıñ 1929 cılı casağan tucırımı edi.

M. Sultanğaliyev T. Rısqulov pen M. Şoqay siyaqtı keñes ükimetiniñ Türkistan xalıqtarın ceke respublikalarğa cikteu sayasatın quattay almadı cäne onı aşır bildirdi de. “Mağan... Keñestik bilik pen partiya... türki xalıqtarın taypalıq belgileri boyınşa cikke bölü sayasatın qayta qarauları kerek siyaqtı bolıp körinedi, öytkeni qatayıp kele catqan reaksiyalıq küşterge türkilik ulttıq keñestik respublikalardı birtindep cutıp qoyu ceñilirek bolmaq, al olar bütin bolsa onı istey almaydı”.⁹

M. Sultanğaliyev tura osı pikirdi basqa eñbeginde tağı da qaytaladı. Ol: “Moskva bugün Türkistandı ekonomikalıq cäne sayasi çağınan älsiz etu üşin turan xalıqtarın ceke usaq taypalarğa cikteude, biraq eki cıl da ötpey-aq bölşekteuge uşırağan turan curtı qaytadan bütindigin qalpına keltiru cöninde ayta bastaytın boladı cäne burınğıdan da quattı, uyımdasqan memlekettik tutastıqqa öteri xaq”¹⁰- dep cazdı.

Qurşaq respublikalar odağın quru sırt közge ulttar teñdigin qalaytın bolıp körinenmen, al şın mǎninde ultaralıq qatınasta sırtı qızıl, işi aq (redisoçnıy) mazmundağı sayasattı cürgizuşi caña ulıderjavalıq bağıttağılardıñ äreketi ekendigin T. Rısqulovtiñ da, M. Sultanğaliyevtiñ da tura tüsiñendigin uaqıttıñ özi körsetip berdi. Qauqarı cok, quqısız respublikalar casau barlıq cerde velikorosstardıñ üstemdigin qamtamasız ete alatın “bütin, bölınbeytin Rossiya” casauğa aparatın töte col edi. Biraq

⁸ Mirsaid Sultañaliyev, *Stat’i. Vıstupleniya. Dokumentı*. Kazan, 1992, s. 469.

⁹ Sonda, 470 b.

¹⁰ Mirsaid Sultañaliyev, “Nekotorıye naşı soobrajeniya ob osnovax sotsial’no-političeskogo, ekonomičeskogo i kul’turnogo razvitiya tyurkskix narodov Azii i Evrope”, *Ğasırlar avazı- Exo vekov* (Jurnal), Kazan, 1995 may, s.130

adamzattıq täciribe körsetip bergendey “bütin, bölınbeytin” imperiya bolmaydı. Sovettik imperiya da tek tarix şeciresi tiziminde ğana saqtalmaq imperiyalar qatarına qosıldı.

Qorıtı aytqanda, “türki eli” ideyasının ömirge kelü mezgili türki xalıqtarının tarix saxnasına şıǵıp, özin qorşağan türli etnikalıq memlekettik qurılımdarmen qatınasqa tüse bastağan bizdiñ eramızğa deyiñi mıñcıldıqtıñ soñı cäne bizdiñ eramızdıñ alğashqı cüzıldıqtarına tus keledi. Al onıñ ömirge kelip türli elekten ötip, äleumettik-sayasi cäne ruxani faktor esebinde xalıqaralıq qatınasta bircola orıñı Turan-Qıtay, Turan-İran, Turan-Ellinder älemi, Turan-Arab xalifatı, Turan-Moñğol, Turan-Coñğar, Turan-Resey siyaqtı özara sabaqtas qatınastar aǵımında türki xalıqtarının özderiniñ ortaqtı tarixi müddesin uǵıñıp, sol üşin sanalı da maqsattı türde küres cürgizuimen tikeley baylanıstı. Ortalıq Aziya tarixında öşpestey iz qaldırğan türki-qıtay, türki-parsı, türki-arab, türki-coñğar soǵıstarı “tutas Türkistan” ideyasının ömirşeñdik sipatın nıǵayta tüspese, älsiretken emes. Resey imperiyası Türkistan ğa bircola cäne cedel orıñıp almayınca Añliya cäne Qıtay siyaqtı baqtalastarmen küreste tarixi umtılsıq uşıraytındıǵın caqsı tüsindi, qazir de solay.

Basqaşa aytqanda, “tutas Türkistan” ideyası türki xalıqtarımnen birge ömirge kelip, zamanalar tezinen ötip, olar üşin türli aıur tarixi kezeñderde qorğanıs immuniteti mindetin atqarğan asa mañızdı faktor bolıp keldi. Al bul ideyanıñ avtorı coğarıda atalğan tarix sındarınan sabaq alğan türki curtı. Türli tarixi zamanalarda bul ideyanı bildirişiler qatarında “Kültegin” cazuınıñ avtorı, Cüsip Balasağun, Älişer Nauai, Mağcan cumabay cäne osı siyaqtı zañğar tulğalar turdı. Köne Türkistan cerine türli tarixi дәuirlerde kelip orın teup,birin-biri iğstiruğa tırısqan dini, taptıq, etnikalıq, мәdeni cäne basqa ideologiyalıq kontseptsialardan “tutas Türkistan” ideyasının ömirşeñ bolğandıǵın ömirdiñ özi körsetip berdi. Türkistan curtı men cerin aıur azapqa salğan qoğamdıq kataklizmden soñ bul ideya mǎñgi ölmeytin sfinkstey qayta cañǵırıp otırdı.

Mustafa Şoqay osı tarix tezinde ömirge kelip, zamannan zamaña, urpaqtan urpaqqa ulasıp otırğan “tutas Türkistan” (basqaşa “Ulı Türkistan”) ideyasının tağdır tartqan caña kürdeli дәuirdegi calğastırışı boldı. “Türkistan” uǵımının tarixi şındıq cäne ömirlik suranıstan tuğan qacettilik ekendigin calındı nasixattauşı ğana emes, sonımen birge bul ideyağa ömirin arnağan ulı küresker дәrecesine köterildi

Köne Türkistan tarix köşinde äldeneşe ret basınan ötkergen özara özektes sätterdiñ birin, yaǵni belgili bir kezeñde payda bolıp endi ıdırap, tarix saxnasınan ketken cat curtıqtı imperiyanın qurıǵınan qutılar çağdaydı tağı da basınan keşirip otır. Munday tarixi çağdayda tuatın tabiğı köp saualdıñ biri “Türkistannıñ endigi tağdırı qanday bolmaq? Köp butaqtı türki curtı qaytkende täuelsizdigi men özge eldermen teñdigin saqtay otırıp, әlemdik örkeniyet colına tüspek?” XX ğasırda osınday saualdarğa cauap

izdep, Türkistan xalıqtarı üşin asa mañızdı boluğa tiyis tucırımdar casağan onıñ adal perzentteriniñ biri Mustafa Şoqayulı edi. Biz şağın izdenisimizde bul qayratkerdiñ “tutas türki eli” üşin küreste alatın ornı cöninde oy qoritadı cön kördik. Sonday-aq bul ideyağa M. Şoqaymen bir mezgilde onımen tağdırlas emigrant otandasımız, sayası qayratker cäne ğalım Zeki Velidi Toğan cäne basqalardıñ da qızmet casağanın aytpay ötu ädiletsizdik bolar edi.

Endi Mustafa Şoqayulın qoğamdıq qubılıs retinde ömirge äkelgen tarixi şındıq, tarixi orta cöninde. Kez- kelgen etnostıñ cer üstinde ornı teup, xalıqaralıq qatınastar cüyesinde özine tiyeseli ornın tabı onıñ memlekettik derbestik qacettiligini calıulttıq kölemde uğınıp, ol üşin maqsattı äreketke köşe alu deñgeyine köteriluine täueldi. Basqaşa aytqanda, memlekettik derbestik sol etnostıñ urpaqtan urpaqqa ulasqan üzilissiz ruxani izdenisiniñ, casampaz igilikti eñbeginiñ, tökken teriniñ, täuelsizdik üşin san urpaq ökilderiniñ tögilgen qanınıñ logikalıq näticesi esebinde kelmek. Cer üstinde adamzat payda bolıp, sanalı ğumır keşe bastağannan bergi uaqıtta onımen birge kele catqan aqiqattıñ biri osı.

Qazaq topırağında qanşama ğasırlardan beri memlekettik turalı aytılp, ol üşin qanşama qandı arpalıstar bolıp ötkenimen, bul äreketke maqsattılıq, teoriyalıq negiz beru Alaş ziyalılarıñ qızmetine tus keledi. Tipten keşegi XIX ğasırdağı Kenesarı Qasım ulı bastağan ult-azattıq soğıs ta öziniñ maqsattılıq, sanalılıq sipatımen Alaş qozğalısqı deñgeyine köterile alğan coq. Arasında cetpis cıl merzim catqan bul eki xalıqtıq qozğalıstı salıstıru mümkün qısinsız da bolar. Öytkeni olardıñ müddesi orta, ruxı bir, biri ekinşisiniñ basqa mezigil çağdaydağı logikalıq calğası. Degenmen, Alaş qozğalısqı xalqımızdıñ öz ziyalıları arqılı memlekettik derbestik, täuelsizdik turalı tuñğış ret sanalı türde mäsele qoyıp, sol üşin maqsattı äreketke köşui bolatın. Mäseleni ğılımi turğıdan qarağanda onıñ munday qırın aytpay ketu mümkün emes. Bul ortağasırlıq meşeuilik pen ortalıq üstemdiktıñ qursauında tunşıqqan qazaq siyaqtı xalıq üşin caña mazmundağı örkeniyetke köşu, XX ğasırda caña sapadağı mädeniyetke bet tüzegen adamzattıñ köşine erudi maqsat etip qoyğan tabiğı umtıls bolatın. Sonımen birge bul qulşınıs qazaq curtınıñ durıs tabiğı damu colında turğandığıñın ayğağı edi. Ökinişe oray, Alaş ziyalıları bastağan qazaq curtınıñ bul tabiğı qayta cañğıruı, ruxani tüleui öziniñ logikalıq şegine cete almadı, imperiyalıq, partiyalıq öktemdiktıñ caziqsız qurbanı bolıp, tarix qoyнауına endi. Xalqımızdıñ tarixında erekşe ornı alatın Alaş qozğalısqın eske alğanda özekti örteytin çağday da osı.

Mustafa Şoqayulı osı XX-şı ğasır basındağı ult-azattıq cäne äleumettik qayta cañğıru üşin bastalğan qozğalıstıñ köş bastauşılarıñ biri edi. Sondıqtan da ol keyin imperiyalıq zorlıqqa qarsı köterilgendigi üşin quğın-sürgiñe uşırağan qayratkerlerdiñ ülesine tigen tağdır taqsiretin bölisti.

Kez-kelgen iri qoğamdıq-sayası qozğalısqı başlılarıñ ärqaysısınıñ mümkinşiliklerine say atqarğan mindetine baylanıstı qozğalısqı tarixında alatın

ornı bolmaq. Mäselen, Älixan Bökeyxan, Axmet Baytursın ulı cäne Mircaqıp Dulat ulıñ XX ğasırdıñ bas kezindegi ult-azattıq qozğalıstı, onıñ ciyintıq körinisi bolğan Alaş qozğalısqın teoriyalıq cäne uyımdıq turğıdan dayarlaudağı röli erekşe cäne onı bul qozğalısqı at salısqan basqa qayratkerlerdiñ ornımen şatıstıru qıyın. Sol siyaqtı Türkistan xalıqtarınıñ, qazaq curtınıñ XX-şı ğasırdağı ult-azattıq qozğalısqı tarixında Mustafa Şoqayulıñ da tek özine tiyeseli ornı bar.

Alaş nemese XX ğasırdıñ alğashqı şiregindegi ult-azattıq qozğalıstıñ birden közge iliner eki kezeñi boldı. Biri şamamen 1905 cıldan bastap Alaşorda ökimeti qurılğan 1917 cıldıñ celtoqsanıña şeyiñi aralıqtı qamtısa, ekinşisi azamat soğısı cäne keñestik bilik bircola ornağan uaqıttan bastap 20-şı cıldıñ soñı men 30-şı cıldardıñ bas kezindegi Alaş ziyalıların cazalau maqsatında uyımdastırılğan sot protsesterimen ayaqtaldı. Mustafa Şoqayulı ult-azattıq qozğalıstıñ bul eki kezeñinde de onıñ cetekşi başlılarına layıq cumıstar atqardı.

Bul tarixi kezeñderdiñ alğashqısında ol patşalıq, soñınan onıñ ornına kelgen keñestik bilikke qarsı ultıq täuelsizdik tuın kötergen Türkistan (Qoqan) cäne Alaşorda ökimetterin quruğa tikeley atsalıssa, soñısında Europadağı Türkistandıq emigratsiyanıñ başlısı retinde batıstıq demokratiyanıñ nazarın özine audarıp ülgirgen stalindik totalitarlıq cüyenıñ Türkistandağı sayasatınıñ otarlıq mazmunın aşır körsetip, öziniñ cariyalağan eñbekteri men üzdiksiz şıǵarıp turğan basılımdarı arqılı bizdiñ tarixımızda burın bolmağan caña mazmundağı sayası qızmetti bastap berdi. Tömende äñgime negizinen osı cöninde bolmaq.

II

Resey imperiyasınıñ ideologtarı Edil men Cayıqtıñ şıǵıs caq betindegi türki xalıqtarın ösip-örkendeu colına tüsken derbes etnikalıq qaum, sayası cäne mädeni küş retinde körgisi kelmedi, kerisinşe, olardı imperiyanıñ küşeyui barısında özderine täñ tabiğı erekşelikterinen ayırılğan cäne birtindep orıstanuğa tiyis turğındar qatarına catqızdı. İmperiyalıq ortalıq osı strategiyalıq maqsattı qamtamasız etu colında türli tarixi kezeñderde türli ädis-ayla, äreketterge bardı. İmperiyanıñ osı mazmundağı sayasatın arnayı taldauğa alğan ğılımi eñbekter kerek-aq, biraq, onday zertteuler äzirge carıq köre qoyğan coq. Degenmen bul arada metropoliyalıq ortalıqtan türki xalıqtarın caulap alu cäne orıstandıru barısında qoldanğan ädisteriniñ qaysibirine toqtaluğa boladı.

Äuelde orıs otarlauşlılarınıñ teperişin körgen tatar menbaşqurt xalıqtarı boldı. Caulap aluşlar aldımın bul xalıqtardıñ caña qalıptasıp kele catqan memlekettik cüyesin coydı. Memlekettik tutastıq pen täuelsizdiktıñ simvoldarın bircola coq etuge, qoğamnıñ özin-özi qorğay alu qabiletinen

ayırığa küş saldı. Munda orıs biligin ornıqtıru barısında qoldanılgan şaralar-caña bilikti qabılacağı kelmegen tatar, başqurt cäne noğay mırzaların cer iyelerinen ayırı, al qaysibirin işki Reseyge cer audarıp, sonda ustau, al qabılğanılarına ğana türli ceñildikter casap, qoldau körsetu, bilikke tartu türinde cürdi. Cergilikti bileuşi toptan qalğan üyler, saraylar, qunarlı cerler işki Reseyden qonıs audarğan orıs pomeşşikterine, köpesterine cäne din qızmetkerlerine ülestirildi. Caña territoriyanı cer alıp bayudan ümitker türli buzaqı, azğın elementterge, qocasınıñ ezgisinen qaşqan bosqın şarualarğa türli zañdastırılğan ceñildikter casalındı, olardıñ caña geografiyalıq cäne etnikalıq ortada bauır basıp ketuine qacet türli ekonomikalıq, sayası cäne mädeni şaralar iske asırıldı.

Otarlauşı äkimşiliktiñ osı maqsatta qoldanğan irgeli şaralarınıñ biri, ärine, atalğan xalıqtardıñ ömirinen islam dinin ısıruedi. Metropoliya otarlaw protsesi barısında pravoslaviyalıq Reseyge qarsı islam dininiñ qorğanısuıytqılıq, ruxani qarsılıq uyımdastırışı küş mindetin atqaratınan caqsı tüsindi. Sondıqtan da islam dininiñ türki xalıqtarı ömirindegi ıqpalın aldımın älsiretip, soñınan coyuğa ülken ınta qoydı. Mäselen, tek 1742 cılı ğana bir Qazan uezindegi 546 meşittiñ 418-niñ qıratılğanın aytsa da cetkilikti.¹¹

XIX ğasırdıñ soñı XX ğasırdıñ basında öziñiñ basqaru cüyesin Ortalıq Aziyağa caya bastağan Resey otarşılardı tatar, başqurt cäne noğay elderin bağındıruda qoldanğan ädis-aylasın endi caña elderdi bağındırığa da qoldana bastadı. Negizgi tirşilik közi- atameken cerden, ata salt-dästürden, mädeniyetten ayırılıu qaupı endi osı elderge de tönıdi. Mine, osınday çağdayda Resey otarşıldığı siyaqtı memlekettik deñgeyde uyımdasqan düley küşke qarsı tura alu üşin soğan deñgeyles uyımdasqan materiyaldıq cäneruxani küş qacet edi. Onday küşti bäre birdey Resey imperiyalizminiñ täueldiligindegi türki xalıqtarın tutas bir maydanğa biriktiru arqılı qalıptastırıu mümkin edi. Türkişildik cäne islamşıldıq (pantyurkizm i panislamizm) mine osı orıs otarşıldığına qarsı küres arasında ömirge keldi. Negizinde pantyurkizm men panislamizm qorğanuşılar ideologiyası bolatın.

Resey imperiyasında XX ğasırdıñ bas kezinde türki xalıqtarı arasında ult-azattıq ideologiyası qalıptasa qoymağan çağdayda olardıñ otarlıq ezgige qarsı qozğalısuı aldımın calpı islamdıq qozğalısuı ayasında cürdi. Al onıñ uyıttı, bağıt beruşi ortalığı Memlekettik Duma quramındağı Musılman fraktsiyası boldı.

Mine osı negizgi mazmunı ult-azattıq sipatta bolğan islam qozğalısuıñ uyıttı yadrosı quramında İsmail Gaspırskiy, Sadri Maksudov, Ali-Mardan bek Topçibaşev, Sälimgerey Cantörin siyaqtı qayratkerler turdı. Qazaq qoğamınan Musılman fraktsiyasınıñ qızmetine belsendi türde atsalısqandardıñ arasınan, ärine, eñ aldımın Ä. Bökeyxanovtı cäne M. Şoqayevtı atağan cön. Tura osıdan 80 cıl burın, yağıni 1916 cılı celtoqsanda

¹¹ Gayaz İsxaki, *İdel'-Ural, Naberecniye Çelnu*, 1993, s. 25.

M. Şoqayev Ä. Bökeyxanovtıñ usınıu boyınşa Musılman fraktsiyası byurosınıñ xatşısı bolıp bekitildi.

Reseydegi musılman cäne türki xalıqtarınıñ osı tarixi kezeñdegi ult-azattıq qozğalısuıñ baspa organı mindetin atqaruğa tırısқан basılımdar da boldı. Olar “Tärciman” cäne “Uaqıt” siyaqtı gazetter edi. Qazaq ult-azattıq qozğalısuıñ tuñğış ideologiyalıq organı bolıp, osı mindetti eñ soñğı sanına şeyin orındağan A.Baytursınovtıñ “Qazaq” gazetı belgili дәrecede osı basılımdardıñ küres täciribesine süyendi.

Al osı 1905 cılı reseylik töñkeristen soñ örleu alğan calpireseylik musılmsnıq qozğalısuı birinşiden, Memlekettik Duma deñgeyinde türki cäne basqa musılman xalıqtarınıñ eñ özekti sayası cäne äleumettik мәselelerin qoyıp, olarğa otarşıl biliktıñ nazarın audaruğa мәcbür etse, ekinşiden, tatar, qazaq cäne basqa musılman elderiniñ cas, balğın ult-azattıq qozğalısuıñ ayağınan turıp, erceti-eseyuine qoldau casap, dem berip otırdı.

Çılımı әdebiyette musılmandıq, türkişildik qozğalıstardı taldauşılar sanalı türde bul qubılıstardıñ negizinen “antireseylik” mazmunına basa nazar audarısı da, al olardıñ şınayı mazmunı tiyiselı teoriyalıq дәrecede aşılмай keldi. Al olardıñ negizgi maqsatı Resey imperiyasınıñ quramındağı türki cäne musılman xalıqtarı ömirin caña zaman talabına say qayta quru (reformalau), ol üşin bul xalıqtardı otarlıq ezgiden azat etu edi. Sondıqtan da reseylik musılmandıq qozğalıstıñ bağıdarlamasında da osı mindetter körsetildi.¹²

Studenttik, castıq şağı imperiyanıñ sayası ortalıqtarınıñ biri Peterburgte ötken Mustafa Şoqayulınıñ qoğamdıq közqarasınıñ qalıptasuı azattıq qozğalıstıñ özi tustas basqa da qayratkerlerinikine uqsas. Bäre de Resey imperiyasınıñ Oralıdan asıp türki xalıqtarınıñ tarixi otanı, әlemdik мәdeniyettiñ köne oşaqtarınıñ biri- Ortalıq Aziyağa tereñdey enip, onı öz otarlıq aymağına aynaldırıu protsesine kuä boldı. Bäre de bul protsestiñ cergilikti xalıqtardıñ ayaq astı bolğan ultıq sana-sezimine tiyip, onıñ oyanuına türki bolğandıqın, özderiniñ sol ruxani tüleudiñ körsetkişi cäne qozğauşı küşi boluğa tiyis ekendikterin caqsı uğındı. Şamamen 1914 cıldan bastap Musılman fraktsiyasınıñ qızmetine tartıla bastap, al 1916 cıldan onıñ xatşısı mindetin atqarğan Mustafa Şoqay, belgili дәrecede, бүkilreseylik ult-azattıq, musılmandıq qozğalıstıñ epitsentrinen biraq şıqtı. Bul mekemedegi qızmettiñ berer eñ negizgi paydası- imperiya kölemindegi türki, musılman xalıqtarınıñ ömirinde bolıp catqan eñ eleuli oқиğalar turalı asa qundı aqparlardıñ osında cumıs casaytın kisilerdiñ qolınan ötetindiginde edi.

Mustafa Şoqay Memlekettik Duma canındağı fraktsiya cumısına 1916 cılı Türkistandağı qayğılı oқиğalarğa baylanısı duma cäne ükimettiñ tıñdauna arnayı bayandama dayarlau barısında belsendi türde qatısı.

¹² *Političeskaya Jizn' Russkix Musul'man do Fevral'skoy Revolyutsii*, Oksford, 1987, s.67-84.

Bayandama dayarlau A.F.Kerenskiyge cüktelgen bolatın. Qacet materiýaldar cinap qaytu maqsatında A.F.Kerenskiy 1916 cıldıñ küzine qaray Taşkentke kelip qaytadı. Onımen birge kelgen Duma deputattarınıñ arasında M.Şoqayulı da boldı. Sol cıldıñ soñına qaray coğarǵı bilik orındarınıñ nazarına usınılǵan bul ötkir bayandamanı dayarlauda M.Şoqayulınıñ da ülesi bar-tın.

Aqpan töñkerisin M.Şoqay Peterburgte qarsı aldı. 1917 cılı 20 naurızdı ol Ä.Bökeyxan cäne M.Dulatulımen birigip “Alaş ulına” attı “Qazaq” gazetinde carıq körgen qazaq eline ündeuge qol qoydı. Bul ündeude avtorlar qazaq curtın Uaqıtşa ükimet şaraların qoldauǵa şaqırdı. Oسی cıldıñ cazına qaray qazaq ziyalılarınıñ belsendi toby maydandaǵı cumıstan eline qaytqan türkistandıqtardıñ мәselelerin şeşuge atsalsadı. Olardıñ arısında M.Şoqay da boldı.

M.Şoqay basqa türkistandık ziyalıları siyaqtı aqpan töñkerisi näticesin ülken intamen qoldap, uaqıtşa ükimet biligi tusındaǵı Türkistanda bolıp catqan sayası oqıǵalarǵa qızı aralasadı. 1917 cıldıñ säuirinde bir ceti boyı Taşkente ötken öлкеlik musulmandar s’ezı Türkistan Öлкеlik Ortalıq Musılman Keñesin qurıp, onıñ töraǵası etip Mustafa Şoqayulın saylaydı. Bul faktı oǵan türkistandık ziyalıları tarapınan körsetilgen eñ coǵarı senimniñ körinisi bolatın. Oسی oqıǵa cöninde M.Şoqayulu öziniñ esteliklerinde bılay dep cazdı: “Asa mañızdı Ulttıq Keñestiñ töraǵası bolu qanıştı cäyt bolǵanımen, Keñes müşeleri arasında cas çağınan eñ kisi bolıp sanalatın meniñ bul lauazımdı iyelenuim maǵan aaur äser etti. Sebebi, bul çağday meniñ ceke qadir-bedelimniñ näticesi emes, bizdegi ziyalı qaumınıñ azdıǵı cäne oǵan degen zäruликтıñ belgisi tuǵun. Men Türkistan ulttıq qozǵalı uyımına eñ soñǵı äsker, qara cumıssı retinde qatıssam da özimdi eñ baqıttı candardıñ sanatına catqızar edim...”¹³

Bul qızmetke qosa M.Şoqay oسی cılı Taşkente Sırdariya guberniyalıq basqarmasınıñ bölim bastıǵı, Türkistan Komiteti canındaǵı Öлкеlik Keñes müşesi cäne basqa qızmetterdi atqaradı.

Degenmen, Uaqıtşa ükimet, äsirese onıñ ornına kelgen Keñestik bilik Türkistan xalıqtarınıñ özderin-özi bileu quqın moyınday colına tüsken coq. 1917 cılı 22 qaraşada öz cumısın ayaqtaǵan Türkistan öлкеlik Keñester s’ezı Türkistan Xalıq Komissarları Keñesi atalatın ükimettiñ qurılǵanın carıyalap, biraq onıñ quramına cergilikti musulman elderinen birde-bir ökil eñizbedi. Bul çağday M.Şoqay töraǵalıq etken “Türkistan öلكesi musulmandarı Keñesine” naqtı cauap äreketterge köşuge itermeledi. Oسی cıldıñ 26 qaraşasında Qoqan qalasında öz cumısın bastaǵan tötenşe öлкеlik musulmandar s’ezı “Türkistan xalıqtarınıñ özın-özi bileuine ıqlas bildire otırıp, Türkistandı Resey Federatiftik Respublikasımen intımaǵı bir

¹³ Mustafa Şoqay, Mariya Şoqay, *Estelikter*, İstanbul, 1997, 28 b.

territoriyalıq avtanomiya” dep carıyalap, Türkistan Uaqıtşa Keñesi ükimetin qurdı. M.Şoqay äuelde bul ükimet quramına sırtqı ister ministri esebinde enip, eki ceti ötken soñ onıñ töraǵası bolıp saylandı.

Türkistan avtonomiyasını carıyalay otırıp, M.Şoqay men onıñ serikteri bul maqsattı iske asırudıñ qanşalıqtı azaptı, kürdeli ekendigin caqsı tüsindi. Ol s’ezde söylegen sözinde: “sizder birden tolıqqandı memleket qurǵılarınıñ keledi. Al ol üşin bizde adam coq, mümkindik cetimsiz, äsker qurılmaǵan. Rossiya qanşalıqtı quldırau kezeñinde desek te, bizden äldeqayda quattı... Carıyalay salu oñay, alayda bizdiñ çağdayımızda onı saqtap qalu öte qıın”, - degen oydı aytadı.

1917 cıldıñ ala-sapıranında munday oy calǵız M.Şoqaydı qınaǵan coq edi. Tura osınday pikirdi Alaşorda avtanomiyasını quruǵa baylanıstı Älixan Bökeyxan da bildirgen bolatın.

Al oسی 1917 cıldıñ 11 aqpanında bol’shevikter küşpen Qoqan oyranın casap, taratıp cibergen Türkistan (Qoqan) avtanomiyalıq ükimeti neni közdedi? Keñestik tarixnama sanalı türde maǵnasın burmalap, klerikal-feodaldıq mazmunda körsetüge tırısқан Türkistan avtanomiyası cay bir qalalıq qubılıs emes, Türkistan xalıqtarınıñ özın-özi bileu alu quqıǵın moyındamay eski imperiyalıq tüsunik şeñberinde qalıp qoyǵan Taşkendegi Keñestik bilikke balama bilik esebinde ömirge kelgen calpıtürkistandık qubılıs bolatın. Bul ükimet aldına eşqanday da separatistik maqsat qoyǵan emes. Al bol’shevikter biligi bolsa Qoqan avtonomisterin küşpen tarata otırıp, cergilikti xalıq aldında özderiniñ ulttar teñdigine qalay qaraytındıǵın is cüzünde körsetken edi. Al Qoqan Ükimetiniñ müşeleri özderiniñ taudan Türkistan Keñesteri s’ezine coldaǵan xatında caña bilik pen ideologiyanıñ xalıqqa zorlıqpen tañılıp otırǵandıǵın aytıp: “Nikakaya vlast’, vozglavlyämaya dajе samoy genial’noy liçnost’yu, ne mojet, ne v silax dat’ naradu ideı, ideala, raz v nem samom ne suşestvuet ix zarodişa”¹⁴-dep körsetedi.

1917 cıldıñ celtoqsan ayında M.Şoqay Orınborda ötken ekinşi calpıqazaq s’ezine qatnasıp, s’ezd saylaǵan Alaşorda ükimetiniñ quramına endi. Söytip ol caña qurılǵan eki ükimettiñ de müşesi boldı. Onıñ sebepteri turalı ne aytuǵa boladı? Birinşiden, Qoqanda Türkistan avtonomiyası carıyalap, ükimeti qurılǵanda M.Şoqayulı ayǵa ceter-cetpes mezgilde Alaşorda ükimetiniñ ömirge kelerin bilgen coq edi cäne onı oylauǵa uaqıt aǵımı mursat ta bergen coq-tın. Ekinşiden, Alaşorda ükimetin saylaǵan celtoqsan s’ezı “Bir aydıñ işinde Alaşorda Türkistan qazaǵın бүkil Alaşqa qosıp aladı, qosıp ala almasa da bir aydan keyin xalıqqa bildiredi”¹⁵, - degen şeşim qabıldadı.

¹⁴ QR UQQ arxivi, 4727 is, arx. 04693, 14t., 308 ab.

¹⁵ “Qazaq”, 1917, N 256.

Oqırmanğa мәsele tolıǵıraq tüsinikti bolu üşin qosımşa mına caǵdaydı ayta ketu qacet. 1917 cılǵı dırbeleñ tusında qazaq ziyalıları arasında qazaq eliniñ memlekettik tutastıǵı cöninde ortaq pikir bolǵan coq. M.Dulatulı bul мәselege baylanıstı mınaday tüsinik berdi: “Ol kezde Türkistan men qazaq birigui kerek deusilerdiñ дәleli, orıstıñ otarşıldıǵınan qutılı üşin, küşti bolıp ult tilegimizdi cüzege asıru üşin Orta Aziya elderi biriguimiz kerek deytin. Bökeyxanulı Älixan pikiri: Orta Aziya bolıp (özbek cäne basqalarimen) biriguge bolmaydı, olarda eskişildik (konservatizm), dinşildik, din colında ustaǵanınan ayırılmausılıq (religioznıy fanatizm) küşti, olardı işan, qoca-molda bilep kele catqan xalıq, şariǵat colınan tez arada arılmaytın xalıq, şarua türi bizden basqa, мәdeniyet colında bisden de tömen, sondıqtan eki soqır qol ustasıp kün köre almaymız degen pikirde bolatın. Bökeyxanulınıñ bul pikirine biz de qosılatınbız”.¹⁶ Tura osı avtor M.Şoqayulınıñ bul мәseleǵı qatıstı pikiri cöninde: “S”ezdiñ soñına qaray Qoqannan Şoqayulı Mustafa keldi. Şoqayulı Qazaq avtonomiyasınıñ öz aldına ceke qurılına qarsı boldı, Türkistanmen qosıludı caqtadı”¹⁷, -dep körsetti.

Oqıǵalar aǵımı bul iki avtonomiyaniñ da ğumırın uzaq etken coq. Quramındaǵı xalıqtardıñ özin-özi basqaru quqıǵın mansuq etken türli sayası toptardıñ özara arpalıstı küresi caǵdayında мәseleniñ basqaşa şeşiluin kütü qısınsız edi. Biraq bizge мәlim bası aşıq caǵday sol, M.Şoqayulı ömiriniñ soñǵı sätine şeyin Türkistan xalıqtarınıñ täuelsizdigi olardıñ memlekettik tutastıǵına baylanıstı degen oyda boldı. Osı oydıñ calındı nasıxatşısı bolıp ömirден ötti. Öz uaǵında ayılǵan bul pikirdiñ XX ǵasırdıñ soñına qaray iske asu mümkindiginiñ qanşalıqtı qıyın ekendigin tüsine otırıp, sonımen birge onıñ strategiyalıq turǵıdan qanşalıqtı tereñ cäne дәl ayılǵandıǵın uaqıttıñ özi әli talay ret körsetip беретindigine bizdiñ eşqanday da kümәnimiz coq.

¹⁶ QR UQQ arxivi, 78754 is, bt., 41-42 b.

¹⁷ Sonda.

THE QUESTION OF "RELIGIOUS FUNDAMENTALISM" IN CENTRAL ASIA

H. B. Paksoy*
Lubbock, Texas

One might consider a population in 1990, exhibiting the following spiritual attributes: 35,0481 operating churches, clustered in 219 Bodies (groups or denominations); 58.6 % of the total population maintaining church membership; 335,389 pastors in parishes; 537,379 total clergy. This country has 203 seminaries with 52,025 students enrolled. One sect alone operating 8,913 schools, not counting other denominational parochial schools. These figures do not include resources devoted to overseas evangelical and missionary activities. This political entity has 3.5 million square miles of territory and 145,383,738 out of a total population of 248 million are church members. The political entity in question, of course, is the United States.¹

There are no comparable statistics with respect to Central Asia, which has a land mass akin to that of the U.S., but its population of approximately 70 million is clustered in several irrigated patches separated by uninhabitable expanses.² From the late 1930s until 1990 there were only two seminaries in Central Asia, with a student body not more than several dozen students in attendance. Total number of operating mosques, according to varying Soviet statistics, numbered around one hundred. The

* H.B. Paksoy is a member of the Texas Tech University, USA.; This paper was presented to Central Asian Studies Program Conference on The Revival of Central Asian Culture. (The Oklahoma State University, March 1997).

¹ Constant H Jacquet, Jr. Editor, Yearbook of American & Canadian Churches 1990 (Nashville: Abingdon Press, Communications Unit of the National Council of the Churches of Christ in the USA, 1990).

² "In 1900, it was estimated that in Turkestan alone, without counting the khanates of Bukhara and Khiva, there were 1503 congregational mosques and 11230 parish mosques with a total of 12499 imams (prayer leaders) to minister to 6 million persons, that is, one mosque for every 471 believers." See Geoffrey Wheeler, *The Modern History of Central Asia* (New York: Praeger, 1964), P. 186. It should be remembered that not even the bases of the estimations are available.

holy book Koran was published less than half a dozen times until 1984 in limited quantities.³ The entire clergy was under the total control of the state. The bureaucratic apparatus of the center selected the seminary students for training and the graduating clergy were then assigned by the state apparatus to practice religion who paid them monthly.⁴ All "official" clergy reported to one of the four Moslem Spiritual Boards.⁵

In Central Asia the US type evangelical TV or radio stations are not indigenous. In the earlier periods, such as between the 12th and 16th centuries, propagation medium of religion and legitimation of a new ruler was literature, especially poetry. Instead, especially during the past two centuries, Central Asia has been a target of proselytization, both Islamic and Christian, rather than a jubilant exporter of religion. The sources of these efforts to variously Islamicize or Christianize Central Asians are diverse, and now continuing with renewed vigor. One of the recent attempts to that effect began in the second half of the 19th century. Since one of the ostensible excuses for its militarily occupying the area was to "civilize" the "heathens" by Christianizing them via compulsion, the tsarist bureaucracy "legally" designated the Central Asians as "Muslim," making them officially created targets. Tsarist Foreign Minister Gorchakov's famous Memorandum of 1864 claims the "civilizing mission" of tsarist policy towards the Central Asians in these religious terms. Gorchakov's Memorandum was issued to the tsarist diplomatic corps as the "explanation" to be provided all governments around the world.⁶

Gorchakov's Memorandum signalled a significant reversal in Russian policymaking. Earlier, Central Asians were encouraged by the Russians to convert; to Islam. It was Catherine II (r. 1762-1796; German princess married Peter --who later became tsar Peter III), on the advice of one Baltic German nobleman, that Crimean Tatars, if properly incorporated in a new Russian administration of their homeland, might ultimately prove

³ H. B. Paksoy, "Deceivers." *Central Asian Survey*, Vol. 3, N. 1, 1984.

⁴ It was reported that in 1990 there was a 100% increase in the number of seminaries, to 4. With private donations, more mosques are being built.

⁵ For the attributes of "unofficial Islam" see: Alexandre A. Bennigsen & S. Enders Wimbush, *Muslim National Communism in the Soviet Union: A Revolutionary Strategy for the Colonial World* (Chicago, 1979); idem, *Mystics and Commissars: Sufism in the Soviet Union* (London, 1985). The "Moslem Spiritual Boards" are still in existence. In 1991, it was reported that plans may be underway to establish another "Spiritual Board" in Alma-Ata.

⁶ The Gorchakov Memorandum was issued after the Russian defeat in the 1853-1856 Crimean War to the joint British, French and Ottoman forces, immediately before the tsarist offensive against Central Asia. A copy is found in Sir Fraser-Tytler, *Afghanistan*. (Oxford, 1953). 2nd Ed.

useful in advancing Her Majesty's imperialist goals in Central Asia. Catherine closed the Office of New Converts (to Christianity, established by Peter I) and wished to utilize Tatar merchants, who included itinerant Muslim "clerics," in Islamizing the steppe people. The Russians believed that the adherence to Islam would prevent any union against Russians and make Islamized subjects more pliant. As the Russian empire began preparations for military occupation of Central Asia, special schools were established. In such institutions, Tatars were encouraged to enroll to train as translators and minor officials, for duty in Central Asia to represent and enforce the tsarist interests.⁷

In Central Asia, religion has been outright outlawed by decree during the past 70 odd years. Decrees were enforced by the full weight of the central state apparatus. Soviet Institutes of Scientific Atheism commanded larger staffs than the Moslem Spiritual Boards, also established by the state to control all religious activity. The duties of the Institutes of Scientific Atheism concentrated on persuading the populace to replace religion with Marxist Leninist doctrine. As one result, the new generations grew up in almost total ignorance of the religious precepts. They made do with hearsay, and smuggled books often containing eclectic information. Information pertaining to religious practices continued in secret, under pain of authoritarian repercussions.⁸ Nor have the Agitprop departments (at numerous levels) of the Communist Party of the Soviet Union been idle. Many handbooks have been produced to guide the apparatchiki. Some of these have been devoted to the replacement of religious observation days with those of the state selected and sponsored events. Such include the "constitution day," or the birthdays of the 1917 leadership, not to mention those of the party leaders of the moment. These changes are classified under the general rubric of "...propagandizing all new customs and ceremonies, to establish them as regular practice; which are the important ordinances of ideological work."⁹

⁷ H. B. Paksoy, "Crimean Tatars" *Modern Encyclopedia of Religions in Russia and Soviet Union* [MERRSU] (Academic International Press, 1995) Vol. VI. pp. 135-142.

⁸ H. B. Paksoy, Tr., "Firibgarlar: Suddan Keyingi Mulahazalar," [The Deceivers: Comments pursuant to Court Hearings] *Journal of the Institute of Muslim Minority Affairs*, Vol. 9, N. 2, 1988. (The translation of a 3500 word leading article signed with the pseudonym "Adabiyatchi," appearing in *Sovet Uzbekistani*, Tashkent, 26 September 1982; the Official Organ of the Uzbek SSR Communist Party Central Committee).

⁹ D. N. Ganiev, R. Rahmanov, S. G. Yahyaev. *Yangi Turmush-Yangi Ananalar* [New Life, New Traditions]. (Tashkent, 1973). Collection of papers pursuant to republican seminars on the subject identified in the quotation.

Despite all this, quite often the outside commentators do not hesitate to call the region, Central Asia, "Islamic" and impute "fundamentalism" to its inhabitants. As before, Moscow encourages this practice. Recently, a "senior member" of the Oriental Institute (at the time, in Leningrad) has spoken of the danger of an "Islamic Explosion." The speaker stated that the "European-centered approach to Islam" had caused the USSR to pursue incorrect policies in Central Asia. He advocated the rejection of that approach in favor of one that treats Islam on its own terms.¹⁰ The wish of the official in question may have been to keep the Western specialists too busy with such assertions to pay attention to these demands Central Asia shares with other nationalities, such as the Balts. This treatment of Islam is not only not new, it continues to err in the same way as before --attributing all of the grievances of the Central Asians to Islam, as if Moscow's understanding of Islam would have helped the Politburo to make better cotton policies. Was it a lack of understanding of Islam that led to the destruction of the Aral Sea? Further, by the continuing attribution of unrest to Islam, Moscow was signalling the West that no action is too drastic to quell it. If Western politicians grasped more clearly that political autonomy and economic liberty were at the root of Central Asian discontent, Western governments might look upon it with a very different eye.

When observed from the Central Asian writings, the primary question at hand is not necessarily religion, but sovereignty, and its twin, the economic question: who will benefit from the wealth of Central Asia? Since the late 19th century, the clear answer to both questions has been "Moscow." As for the smelting plants, railroads and communication links constructed by Moscow in Central Asia since the Russian occupation: infrastructure is necessary in colonial administrations, to receive orders and to process and ship out the goods.¹¹ A few hospitals and schools also come in handy for the

¹⁰ The interview was printed in the Leningrad youth newspaper *Smena*, and reprinted in *Komsomolets Uzbekistana*, in a "slightly abridged form." See "Islamic Explosion Possible in Central Asia" Munich, February 5, 1990, (RLR/P. Goble).

¹¹ The following works by Russian functionaries may shed light on the then prevailing official tsarist colonial views: M. A. Terentyef, *Russia and England in Central Asia*. F. C. Daukes, Tr. (Calcutta: Foreign Department Press, 1876). 2 Vols. Rendered into English from its 1875 Russian original; N. A. Khalfin, *Russia's Policy in Central Asia, 1857-1868*. Hubert Evans, Tr. (Oxford: Central Asian Research Centre, in association with St. Antony's College-Soviet Affairs Study Group, 1964). Original Russian was issued in Moscow, during 1960. See also George J. Demko, *The Russian Colonization of Kazakhstan, 1896-1916* (Bloomington: Indiana University Press, 1969) Uralic & Altaic Series, Vol. 99.

laborers as well as the transplanted bureaucrats, managers and the officers of the military units assigned to prevent any uprisings.¹²

The conditions in Central Asia during 1988-1991 are rather reminiscent of the 1906-1917 and the 1917-1924 intervals. During the 1906-1917, "representative assemblies" were called to St. Petersburg with numerous promises. Prominent among them was the prospect of landed autonomy for the non-Russians. With every succeeding election, by various revisions in the regulations, the number of deputies to be elected from among non-Russians to St. Petersburg assemblies declined.¹³ Nonetheless, non-Russians, including Central Asians, established political parties in anticipating autonomy and produced party programs.¹⁴ The 1917-1924 period was almost a replication of the first, despite the differences in the rhetoric employed by the Bolsheviks. Indeed, even decolonization was pledged to non-Russians. Instead, what continued was colonization, replete with center induced corruption. And in some cases, efforts by Central Asians to assert their own sovereign rights, as written in imposed constitutions,¹⁵ were treated as "corruption" by the center. Therefore, to root out the "corruption," special prosecutors were dispatched to Central Asia, who soon became a target of investigation themselves for using inhuman methods to extract confessions.¹⁶

The "Treaty Principle of the Soviet Federation," raised by Gorbachev at the 28th CPSU Congress, was not abandoned after the coup attempt of August 1991. Treaty bonds are still said to have "the enormous advantages of the new Soviet federation," which would foil the plans of "all

¹² That is not to suggest that Central Asian efforts to regain their independence did not take place under what was termed "uprisings." See H. B. Paksoy, "Basmachi" [Turkistan National Liberation Movement, 1916-1930s] *Modern Encyclopedia of Religions in Russia and Soviet Union* (Academic International Press, 1991) Vol 4, Pp. 5-20. For samples of earlier cases, see B. F. Manz, "Central Asian Uprisings in the Nineteenth Century: Ferghana under the Russians" *The Russian Review*, Vol. 46, 1987, Pp. 267-281.

¹³ Hugh Seton-Watson, *The Russian Empire, 1801-1917* (Oxford, 1967); Richard Pipes, *The Formation of the Soviet Union* (Harvard, 1970). Second printing.

¹⁴ In addition the programs presented below, for a collection of other party programs, see: Society for Central Asian Studies, *Programmnie dokumenti musulmanskih politicheskikh partii 1917-1920 gg.* Reprint Series, No. 2. (Oxford, 1985). It should be recalled that the official tsarist designation "Muslim" was in force throughout this period.

¹⁵ As an example, see *Ozbekistan Sovet Sotsialistik Respublikasining Konstitutsiyasi* (esasi kanun) (Tashkent: Ozbekistan Basimevi, 1984). For comparison to the USSR Constitution, see E. Finer, *Five Constitutions* (London, 1979).

¹⁶ During 1990, two individuals sent by Moscow gained notoriety in the press in that respect.

kinds of separatists, chauvinists, and nationalists" who are trying to "deal a decisive blow to perestroika which threatens their far-reaching aims."¹⁷ Whatever the nominal power relations in a new union treaty, the old economic realities would preserve Central Asia's de facto colonial position vis-a-vis Russian industry. Moreover, the "economic logic" of continued ties to Russia would make it that much more difficult to alter the pattern, and Central Asia would have to go on supplying raw materials below world prices for still higher priced Russian manufactures constructed under the Soviet regime.¹⁸ Soviet Center always needed the oil extracted in Baku. For the purpose, many a fact was distorted in justifying the occupation of Azerbaijan, and indeed all of Caucasia. "An aim of reasserting control over Caucasia could best be served if the area remains unstable as in 1920. This may be the reason for the participation of CIS forces in regional fighting there and for their having aided both sides at different times."¹⁹

Thus the "Union Treaty" of the USSR, discussed during the "Openness and Restructuring" campaigns of Gorbachev, was one indication that Moscow wished only to change the name but not the essence of the sovereignty and economic questions. It was because the non-Russians of the Soviet Union saw through the paragraphs of the proposed "treaty" and insisted on their own political and economic independence. In fact, the "republics" were telling Moscow to dissolve the imperial system. But Moscow keeps bringing the old plan to the table under new designations.²⁰

¹⁷ RL Daily Report, Munich, February 6, 1990.

¹⁸ Nor has the pressure on Central Asia abated in this respect. "Russian parliamentary speaker Ruslan Kashbulatov said during his trip to Kyrgyzstan that he believes the establishment of an interparliamentary assembly of CIS states, which will become official at the summit of CIS state leaders in Bishkek on 25 September 1992, is the beginning of the creation of a new confederation of former Soviet Republics. The assembly is scheduled to become an independently operating organization with the right to dispute decisions made by the leaders of CIS states." RFE/RL Daily Report, No. 177, 15 September 1992.

¹⁹ See A. L. Altstadt (Conference on Islam and Democratization in Central Asia; University of Massachusetts-Amherst, September 1992). "This motivation might also explain a curious item in Izvestiia of 8 July, which claimed that President Bush "spoke sharply" with the Azerbaijan President Elchibey, "warning" him that the US would provide no humanitarian aid in view of continued Azerbaijani operations in Karabagh. In fact, there was no such phone call. Izvestiia's retraction was tiny, and the idea of bad relations between the US and Azerbaijan had been planted."

²⁰ "Deputy Prime Minister Alexander Shokhin has announced that Russia has concluded bilateral agreements with Belarus, Uzbekistan and Turkmenistan concerning the foreign debt of the USSR, ITAR-TASS reported on 8 September. No details were given, but in return for Russia assuming their share of debt liabilities, these nations have agreed to transfer or renounce claim on former Soviet assets,

Similarly, not every "Soviet man" accepted the end of the USSR, especially those who stand to lose substantial privileges by the severing of umbilical cords of Moscow. Among the CPSU faithful, attempts have been under way to proceed as before, under various designations, and to continue functioning as the Soviet Union. Even the announcement by Moscow higher echelons pertaining to the dissolution of the Soviet Union was greeted with doubt by the middle and lower officialdoms. Much like the dissolution of the tsarist empire immediately before the formation of the Bolshevik state and succeeded by the Soviet Union. Regarded as a fait accompli, the announcements and pledges by Moscow to end related abuses seems to have been accepted as only temporary by the lower functionaries.²¹

Just about the time when Moscow finally "took the advice of the republics" and announced that USSR is no more, another proposal was floated to the "republics:" a federation, basically an effort to continue the union as before, but under a new label. For the purpose, the *Federalist Papers*²² was waved as the model for the Central Asians to emulate.²³ This admonition to the Central Asians was joined by some outsiders as well, especially by those who have not made the comparison of primary differences between the American Revolution and the Central Asia's annexation into the tsarist empire.²⁴ Americans were "federating" among

including embassies and gold reserves, according to the Financial Times on 9 September 1992. Similar negotiations are currently underway between Russia and the other republics of the former Soviet Union." *RFE/RL Daily Report*, No. 173, 9 September 1992. It is recalled that it was Moscow that contracted the foreign debt of the USSR.

²¹ The process is continuing: "Yeltsin gave in to pressure from regional officials and decided to hand his right to appoint heads of local administrations to the local authorities, according to the Interfax report on Yeltsin's 11 September speech. As a result, Yeltsin has lost his major control mechanism over the Russian periphery to local leaders, most of which are former Communist Party leaders. Acting Prime Minister Egor Gaidar also indicated that the government promised to give local leaders access to its communications system and introduce a post of deputy prime minister in charge of regional affairs." *RFE/RL Daily Report*, No. 176, 14 September 1992. Of course, the "access to communications links" can be double edged, whereby Moscow might be able to monitor such circuits to keep up with the general mood of the local leaders.

²² Alexander Hamilton, James Madison, John Jay, *Federalist Papers*, Clinton Rossiter, Ed. (New York, 1961).

²³ Now available in Russian as well, *Amerikanskie federalisty: Gamilton, Madison, Dzhei, Gregory Freidin*, Tr. (Benson, 1992).

²⁴ Among the many exhortations, see: *Moscow News*, 1 October 1989; Veteran, 2-8 October 1989, translated in JPRS-UPA, No. 68, 19 December 1989; I. Krylova, "Belgiya: Opyt Resheniya Natsionalnykh Problem" *Politicheskoye Obrazovaniye*,

themselves to gain independence against an outside power. Whereas the Central Asians were being urged to federate with the imperial power which took away Central Asian political independence and economic liberties.²⁵ Even after the dissolution of the USSR, and declaration of independence by the former republics, Moscow is demanding privileged treatment.²⁶ Nor are the Russian military preparations lacking to carry out such demands.²⁷

No. 6, 1989. Cf. Thomas S. Szayna, *The Ethnic Factor in the Soviet Armed Forces* (Santa Monica: Rand, 1991). P. 27.

²⁵ The notion is still alive: "The leader of the Liberal-Democratic Party, Vladimir Zhirinovskii, told *Rossiia* (No. 27) that a majority of Russians favor dictatorship. He said that he wants to reinstall the Russian empire, first within the boundaries of the former USSR, but subsequently along the borders of the former tsarist empire. He stated that right-wing forces will come to power in Russia and Germany under the slogan of the protection of the white race and divide eastern Europe among themselves. He added that after the forthcoming demise of the United States, Alaska will also be incorporated into the Russian empire. He noted that, if elected president, he would strengthen the army and state security forces." *RFE/RL Daily Report*, No. 124, 2 July 1992.

²⁶ Apart from the demands made by Moscow on the Baltic republics, the following constitutes an example: "Russian authorities have asked Azerbaijan to pardon an Russian officer sentenced to death by the Azerbaijan Supreme Court's military collegium on 31 August. According to ITAR-TASS, the Russian Defense Ministry and a public committee concerned with servicemen's social rights appealed on 9 September to Azeri leaders to stay the execution of Lieutenant Evgenii Lukin. Lukin was in charge of the guard at the Baku Military school on 7 September 1991 when it was attacked by an armed group seeking to obtain weapons in the school's depot. When the attackers failed to retreat in the face of the warning shots, Lukin ordered his men to shoot to kill. Three attackers lost their lives. The Russians claim that Lukin should have been tried by a Russian court." *RFE/RL Daily Report*, No. 174, 10 September 1992.

²⁷ "In Recent months, a political and military consensus has been forming in Russia to develop and implement policies to defend ethnic Russian minorities throughout the CIS from increasing ethnic unrest and real and alleged discrimination. The new policy, called "enlightened imperialism" by some is championed by Yeltsin aide Sergey Stankevich, hard liner Yevgeniy Ambartsumov, Chairman of the Russian Supreme Soviet's Committee on International Relations (rumored to be a possible future choice for Minister of Foreign Affairs if Kozyrev is forced out), and General Pavel Grachev, Russia's Minister of Defense. The recent Russian military doctrine draft of May cites slights against ethnic Russians as a possible source of future conflict. More recently, it has been said that future rapid reaction forces will have the number one mission of defending the 'rights and interests' of Russian citizens. Some fear that the new policy may be a guise to use the ethnic Russian minority issue for more geopolitically sinister ambitions of reclaiming lost empires." *Rabochaya tribuna*, 7 August 1992. Cf. J. Holbrook, *Notes on Russia & Central Eurasia*, No. 19, 20 August 1992. During August 1992, this doctrine and the rapid

Central Asian political movements emerging at the beginning of the 20th century stressed a separation between religion and state; before the coercive methods were put into place to enforce the Dictum of Marx "Religion is the opiate of the masses." This can be observed from the platforms and programs they issued.²⁸ When the Bolsheviks militarily incorporated Central Asia into what became the Soviet Union, all plans for the a secular and independent Central Asian state were also postponed.

In order to place the issue of fundamentalism into perspective, perhaps two questions posed: 1) Is religion equal to nationality? 2) Who is more eager for the Central Asians to be "fundamentalists?"

reaction force was tested in Georgia, which was reported in the world media without discernible repercussions. The ostensible reasons for the Russian forces entering Georgia was "to protect Russian tourists and some Russian military installations."

²⁸ "Basmachi Movement From Within: Account of Zeki Velidi Togan" H. B. Paksoy, Ed. *Central Asia Reader: The Rediscovery of History* (New York/London: M. E. Sharpe, 1994).

Millî Mücadele Yıllarında Buhâra Cumhuriyeti'nin Türkiye'ye Yardımı ve Cumhurbaşkanı Osman Kocaoğlu

Prof.Dr. Mehmet Saray*
İstanbul

Sovyet işgalinden sonra Moskova'ya bağlı olarak kurulan Buhâra Cumhuriyeti'nin başında bulunan Osman Kocaoğlu da, diğer pek çok Türkistanlı gibi, Türkiye sevgisi ile dolu bir insandı. Onun aziz hatırasına çıkarılacak olan bu kitabın, biraz geç olmakla beraber güzel bir jest olduğu kanaatindeyim.

Rahmetli Osman Kocaoğlu'nu, yine rahmetli hocam Prof.Dr. Zeki Velidi Togan'ın Küçükyalı'daki evinde birkaç defa görmüş ve kendisinden Türkistan millî mücadelesi ile ilgili güzel anılar dinlemiştim. Bu anıların başında onun millî mücadele yıllarında Türkiye'ye gönderttiği para yardımı, Enver Paşa'nın Türkistan'da giriştiği millî mücadele hareketi ve Mustafa Kemal Paşa'nın talimatı ile Buhâra'ya kadar gelen İsmail Suphi (Soysallıoğlu) Bey'in Bolşevik idaresine düşen kardeşlerimizin birlik ve beraberlik içinde millî menfaatlerini korumaları için gösterdiği gayret gelir.

Bilindiği gibi Atatürk, millî mücadele yıllarında Azerbaycan ve Türkistan Türklerinin istiklâllerini korumaları hususunda büyük gayretler sarf etmiş ve bunda kısmen de olsa muvaffak olmuştu. Nitekim, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü ve menfaatlerini korumada son derece başarılı olmakla birlikte, istiklâllerini kaybetmelerine mani olamamıştı¹. Bu arada Atatürk, Afganistan'ın modern bir İslâm devleti olarak gelişmesi için büyük yardımlarda bulunmuş ve bu yardımlarla Bolşevik idaresine düşen Türkistan Türklerine bir nevi moral destek vermek istemiştir².

Millî Mücadele yıllarında Türkiye ile dostane münasebetleri geliştirmek için gelen 4 ülkenin elçi heyetleri görülür. Bu elçilik heyetleri Afganistan, Azerbaycan, Bolşevik Rusyası ve Buhâra Cumhuriyeti'ne ait idi.

* Prof. Dr. Mehmet Saray, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü öğretim üyesi.

¹ Tafsîlât için bkz. M. Saray, *Atatürk'ün Sovyet Politikası*, İstanbul 1990, s. 64-78.

² *Atatürk'ün Millî Dış Politikası 1919-1923*, Ankara 1981, C.I., s. 205; M. Saray, *Afganistan ve Türkler*, 2. baskı, İstanbul 1997, s. 156-164.

Bolşevik İhtilâli'nden sonra kurulan ve Sovyet şuralarına dahil edilen Buhâra Cumhuriyeti'nin ileri gelenleri, özellikle Osman Kocaoğlu, Anadolu'daki kardeşlerinin verdiği millî mücadeleyi dikkatle takip ediyorlardı. Türkiye'nin başarısı için, maddî ve manevî her türlü fedakârlığı yapmaya hazır olan Buhâra ileri gelen devlet ricali, Ankara'ya 2 kişilik bir elçilik heyeti göndermişlerdi. Elçi olarak, Türkiye'de tahsil görmüş olan Recep Bey, maslahatgüzar olarak da Nazırı Bey vazife görüyordu. Bu heyet Mustafa Kemal Paşa'ya verilmek üzere bazı hediyeler de getirmişti. Bu hediyeler arasında bilhassa dört tanesi dikkati çekiyordu. Bunlardan biri Timur devrinden kalma 1 adet Kur'an-ı Kerim ile 3 tane Buhâralı kılıç ustalarının yaptıkları pala şeklindeki kılıçlar idi. Buhâra heyeti Ankara'ya gelişlerinin ertesi günü Atatürk tarafından Çankaya Köşkü'nde kabul edilmişti. Mustafa Kemal Paşa, Buhâra Cumhuriyeti murahhaslarını kabul töreninde bir konuşma yaparak kendilerine şu sözlerle hitap etmişti:

"Buhâra Fevkâlade siyasî kaasıdları beyler,

Şüphe edilmez ki ordunun ihtiyaçları bu heyetin efradı eliyle, efradı emeği ile yapıldı. Elbette ecnebi fabrikalarına, ecnebi sanatkârlarına sipariş edilmezdi. Fakat Osmanlı Türkleri, İstanbul'u, Rumeli'yi fethettikten sonra hayatlarının içtimai ihtiyacat-ı levazımını bizzat temin ile işgalden kendilerinin müstağni olduklarını kabûl ettiler. Bu hususu, içli-dışlı temasa geldikleri anasır-ı ecnebiyenin eyadî menfaatine terketteler. Onlar, yalnız uzun zaferlerin mihnetlerini, meşakkatlerini iktiham etmeği, vâsi muharebe meydanlarının lâyemut kahramanlığı şerefini istihsal eylemeyi medâr-ı fahr bilirdiler. Onlar için kahramanlık sanatından başka sanat yoktu. Veyahut başka sanatla işigali haysiyetlerine münafî görürlerdi.

Buhâra Halk Şûralar Cumhuriyeti ahalisi ve hükûmetinin icraiye Komitesi ve Nazırlar Şûrası namına gelen heyet-i muhtereminize Türkiye ahalisi ve Türkiye Büyük Millet Meclisi ve onun hükûmeti namına beyan-ı hoşâmedi eylerim. Buhâralıların milletimizle örfi ve dini revatıb-ı kalbiyesine rağmen işbu revatıbın şimdiye kadar saha-i fiiliyatta gereği gibi tecellisine, müstevli ve zalim kuvvetlerin vücudu mani olmuştu. Kahraman Türkiye ordularının da büyük bir hisse-i mefhareti olan şark inkılâb-ı kebirî, mazlum şarklıları günden güne sıklaşan, sağlamlaşan bağlarla birbirine bağlanmaktadır. "Her milletin kendi mukadderatını kendisi tâyin edebilmek", hakkını yalnız nazariyatta değil, fiiliyatta dahi tanıyan Rusya ricali inkılâbının mefkûreperver harekâtı sayesinde, bugün Rusya'nın müttefiki olan Buhâra Halk Şûralar Cumhuriyeti'nin münasebat-ı hâriciye hakkını istimal ederek, ilk heyeti Türkiye Büyük Millet

Meclisi'nin Reisi sıfatıyla Cumhuriyet-i müşarûnileyhaya müftehirane arz-ı teşekkür ederim.

Buhâra ahalisinin, Türkiye'deki Türk ve Müslüman kardeşlerine hediye olarak gönderdiği Kur'an-ı Kerim ile, Türkiye halk ordusuna nişane-i takdir ve tebrik irsal eylediği kılıncı, hakk-ı din ile hakka hâdim kuvveti temsil eden fevkalâde muazzam ve kıymetli iki yadigârdır.

Bu emanetleri elinizden alırken kalbim heyecan ile doldu. Halkımız ve ordumuz, uzaklardaki kardeşlerimizden gelen teşciat ve tebrikât nişânelerinden şüphesiz çok mütehasşis ve mesrur olacaklardır. Dindaş ve karındaş Buhâra halkının arzusunun yerine getirerek bu kitab-ı mukaddesi millete, seyf-i muazzezi de İzmir fatihine teslim edeceğim. Allah'ın inayeti ile İnönü ve Sakarya muzaferiyetlerini kazanan milli ordumuz, İnşallah pek yakında bu kılıncı da kazanmış olacaklardır. Heyet-i muhtereminize de Türkiye ahalisi ve ordusu ve Türkiye Büyük Millet Meclisi ve hükûmeti namına teşekkür eylerim"³.

Mustafa Kemal Paşa, Çankaya'da kabul ettiği Buhâra heyeti ile saatlerce görüşmüş ve bu görüşme esnasında heyet üyeleri Türkistan ve Rusya ahvali hakkında kendisine geniş bilgiler vermişlerdir. Fakat ne hazindir ki, Buhâralı elçilerin bu tarihi mülâkatları hakkında tafsilâtlı bilgi edinmek mümkün olmamıştır.

Buhara elçilerinin verdiği malûmattan son derece memnun ve mütehasşis olan Atatürk 17 Ocak 1921'de Türkiye Büyük Millet Meclisi kürsüsünden şöyle hitap ediyordu: "Muhterem arkadaşlar, Türkistanlı kardeşlerimizin Sakarya Zaferi münasebetiyle bize 3 kılıncı ve bir de Kur'an-ı Kerim göndermişler Türk milleti adına kendilerine teşekkür ederim. Bu mukaddes kitabı Türk milletine hediye ediyorum. Bu üç kılıncıdan birini ben aldım. İkincisini Batı Cephesi kumandanı olarak İsmet Paşa'ya verdim. Üçüncüsünü de İzmir fatihine saklıyorum. Bu kılıncı İzmir'e ilk giren kumandanın beline takılacaktır"⁴.

Atatürk'ün bu sözleri Türkiye Büyük Millet Meclisi üyelerince büyük bir tezahüratla karşılanmıştır. Atatürk'e sunulan Kur'an-ı Kerim, Hacı Bayram Camii'ne verilmiştir. Şimdi ise Türkiye Büyük Millet Meclisi kütüphanesinde muhafaza edilmektedir. Kılıçlardan iki tanesini Atatürk ile İsmet Paşa 26 Ağustos 1922 taarruzuna hazırlanırken giydikleri kaputların

³ Bu konuşma 8 Ocak 1922'de "*Hakimiyet-i Milliye*" ile İstanbul'da "*İleri*" gazetelerinde aynen neşredilmiştir. Ayrıca bkz. *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C. II, s. 30-31.

⁴ E.B. Şapolya, "Atatürk ve Üç Kılıç", *Türk Kültürü*, Sayı: 35, Kasım 1965, s. 86; *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C. II, s. 30-31; B.N. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938)*, Ankara 1984, s. 185.

üzerine takmışlar ve bu halde Akşehir'de fotoğraf çektirmişlerdi. Bu resim tarih kitaplarına geçmiş olup herkesin malûmudur. Üçüncü kılıç ise İzmir'e ilk giren süvari zabiti Şeref Bey'e bizzat Atatürk tarafından takılmıştır.

Çankaya'daki mülâkattan bir müddet sonra Türkiye Büyük Millet Meclisi hükûmeti Rüşen Eşref Öney'din Buhara elçiliğine, maslahatgüzarlığına da Rahmi Apak beyleri seçerek göndermiştir. Türk elçilik heyeti yola çıktıktan birkaç gün sonra Buhâra elçileri de Moskova'ya çağrıldı. Bir müddet sonra Buhâra'nın gönderdiği bu iki elçi Bolşevikler tarafından öldürüldü. Bu olay üzerine Rüşen Eşref ve Rahmi beyler Batum'dan geri dönmek mecburiyetinde kaldılar⁵.

Bilindiği gibi, milli mücadele yıllarında Türkiye, Sovyetler'den bir miktar para ve silah yardımı için talepte bulunmuştu. Sovyetler, Türkiye'nin bu talebini az miktarda da olsa yerine getirmiş, bir kısım silah ve mühimmat yardımı ile 11 milyon ruble yardımda bulunmuştu. Fakat, yapılan bu mali yardımın kaynakları hakkında Sovyet makamları hiç bir zaman bilgi vermemiştir. Türkiye'ye yapılan bu mali yardımın esasını kardeş Buhâra Cumhuriyeti'nin ve onun kıymetli reisi Osman Kocaoglu'nun gerçekleştirdiğini, rahmetli hocam Prof.Dr. Z.V.Togan'ın evinde bizzat kendisinden dinlemiştim. Bilâhare yazdığım, "Atatürk'ün Sovyet Politikası" adlı kitabımda onun bu konuşmasını olduğu gibi vermiştim. Rahmetli Osman Kocaoglu'nun hatırasına çıkan bu kitapta, onun kardeş Türkiye için ne gibi fedakârlıklarda bulunduğunu göstermesi bakımından aşağıdaki açıklamayı olduğu gibi kendi ağzından veriyorum:

"Buhâra Cumhuriyeti kurulduktan sonra ben ilk cumhurreisi olarak, yanıma Başvekilimiz Feyzullah Hoca'yı alarak, Sovyet Rusya büyükleri ve bu arada Lenin ile ilk temasta bulunmak üzere, Moskova'ya gitmiştim. Bizden bir müddet önce, temmuz 1920 ortalarında Türkiye'den milli hareketi temsil eden bir heyetin B. Sami Bey'in başkanlığında Moskova'ya gelerek, Lenin, Çiçerin ve Karahan ile bilhassa yardım te'mini konusunda müzâkerelerde bulunduklarını öğrenmiştim.

Nitekim, Kremlin sarayında kendisiyle görüştüğümüz gün Lenin, önem verdiği hissettirdiği "Türkiye'den söz açarak bana, "Ankara'dan bir Türk heyeti geldi. Durumlarını anlatarak acele yardım istedi."

Bu hususta sizin fikriniz nedir?" dedi. Hiç tereddüt etmeden kendisine:

"Elbette yardım etmek gerek... ve vakit geçirmeden yapılmalıdır" değişim üzerine, bu işe zaten kararlı olduklarını, fakat, bazı zorluklarla karşılaştıklarını belirten bir ifade ile:

⁵ M. Saray, *Atatürk ve Türk Dünyası*, TTK, Ankara 1995, s. 5-6.

"Yardım meselesi için bizi düşündüren iki zorluk" dedi ve devam etti:

"Birincisi Türklerin istedikleri altın ruble bizde pek azdır" deyince, ben hemen sözünü kestim:

"Bizde altın para vardır" dedim. "Verebiliriz de..."

Lenin, memnun olduğunu belirten bir baş eğişiyle devam etti:

"İkincisi, yol meselesidir. Çünkü Türklere yalnız para değil, her türlü harp malzemesi de vermemiz gerekiyor. Bunları emniyetle Anadolu'ya ulaştıracak yol lâzım. Halbuki, Kafkasya'daki durum dolayısıyla yollar kapalıdır. Ne zaman açılacağı henüz mâlûm değildir."

Biz, bu hususta aynı kanaat ve fikirde olduğumuzu söyleyerek ilave ettim:

"Kafkaslarda kurulan Cumhuriyetlerle anlaşmak mümkündür. Bu bölgede Müslümanlar çoğunluktadır. Gürcüler de menfaatleri icabı Müslümanlara yakındır. Ermeniler de keza... Çalışırsa, müşterek bir yol bulmak imkânı vardır" dedim. Ayrıca Anadolu'da Türk Kurtuluş Savaşı'na ve Mustafa Kemal'e yapılacak para yardımının miktarı da tespit edilmesi gerekiyordu.

"Bunu mütehasıslar tespit etsinler..." diye kararlaştırdık. Ve bizim -aynı zamanda hariciye vekilimiz olan Başvekil Feyzullah Hoca ile Rus mütehasıslarından mürekkep bir heyete havale ettik. Bu heyet uzun müzakereler sonunda yardım miktarını en az yüz milyon altın ruble olarak tesbit etti. Tekrar Lenin'le buluştuk. Lenin, bu sefer yaptığımız konuşmada sözü tekrar para konusuna getirerek, ne kadar verebileceğimizi sordu.

"Yüz milyon altın ruble" dedim. Lenin, tekrar etti:

"Yüz milyon mu?"

"Evet... Derhal verebiliriz" dedim.

Çarlık zamanından kalma altın rublelerimiz çoktu. Buhâra hazinesindeki bu paraya Ruslar el süremezler, dokunamazlardı. Buhâra bir Çar emareti olduğu halde, idâri mâli işlerde müstakildi. Bu sebeple bizde altın bâlîgan mâ-belâğ çoktu.

Lenin ile, bu şekilde mutabık kaldıktan sonra, biz Buhâra'ya döndük. Parlamento reisi Abdülkadir Mirzaoğlu ile görüşerek meseleyi Meclise intikal ettirdik. Halka ve Parlamente'ye ben, Anadolu'daki kardeşlerimizi ve ırkdaşlarımız Türklerin korkunç vaziyetlerini, Yunanlılar tarafından fena halde tazyik edilmekte olduklarını anlatarak onlara büyük kardeşlerimize yardımda bulunmamız gerektiğini çok heyecanla ve samimiyetle iyice izah ettim.

Bizim o vakit Parlamento'da dört partimiz vardı. Bunlardan "Milli Birlik" ve "Kurtuluş" ile "Ahrar" partileri tamamen yardım lehinde

idiler. Yalnız Komünist Partisi reisi avamdan va aslen Tatar olan Necip Hüseyinoğlu, bu işe akıl erdiremedi ve provakasyon yaparak halka:

"Böyle yardım olmaz. Biz bu parayı İngilizlerle mütareke yapıp anlaşılan Osmanlı Sultanlarına veriyoruz. O Sultanlar ki, şimdi emperyalistlerle anlaşmışlardır! diye havayı bulandırmaya teşebbüs etti. Bunun üzerine "Türk font" da buna karşı halkı aydınlatmak için geniş ölçüde propagandaya başladı. Fakat Necip Hüseyin oğlu yardım aleyhindeki kışkırtmalarında inat ettiğinden hükümet kararı ile Buhâra hudutları dışına atıldı...

Buhâra Parlamentosu Türkiye'ye yüz milyon altın ruble yardımını, tek itiraz sesi yükselmeden bir anda ve tam bir oy birliği ve hararetle tezahüratla alkışlarla kabul etti.

Parlamentonun bu kararı üzerine hemen ertesi günü gereken muameleyi tekemmül ettirdik ve parayı derhal Ankara Hükûmeti'nin emrine yetiştirilmek üzere- Rus hazinesine teslim ettik..."⁶.

Buhara Cumhuriyeti'nin, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmetine teslim edilmesi şartıyla gönderdiği bu yüz milyon rublelik yardım hiçbir zaman hedefine varmamıştır. Yukarıda zikredilen on bir milyon rublelik yardım ise bin bir nazlanma ve ince hesaplar sonunda temin edilmiştir. Fakat, daha önce de belirtildiği gibi, Türkler, Sovyetlerin bu yardımını daima bir dostluk nişanesi olarak hatırlamışlardır.

Ne var ki, Orta Asya Türklerinin, Türkiye'ye gönderilmek şartıyla Sovyet makamlarına teslim ettiği bu paradan Rus kaynakları her ne sebepten ise hiç bahsetmemiştir. Veyahut bu yardımdan bahseden vesikalar, daha pek çok hususlarda olduğu gibi, araştırmacıların tedkikine sunulmamıştır. Bilhassa 1920'lerde sık sık taktik değiştiren ve söylediklerinin tam aksini yapmaktan çekinmeyen Sovyetlerin bu husustaki ketum halleri, bu sahalarda çalışan araştırmacılar için bir sürpriz olmamıştır.

Osman Kocaoğlu'nun Enver Paşa İle İlgili Hatıraları

Bilindiği gibi Enver Paşa'nın Türk Dünyasına karşı büyük bir alâkası vardı. Kader onu Türkiye'de başarısızlığa sürükledikten sonra kendisini Türkistan illerinde yeni bir mücadeleye sevk etmişti. Fakat vardı Buhara'da Basmacı liderleri ile anlaşması kolay olmamıştı. Eski Buhara Emirine bağlı bazı mücahit gruplarının Enver Paşa'nın Buhara Emiri aleyhine konuşmasından hiç hoşlanmamışlardı. Bilhassa emrinde 20.000 kadar Basmacı mücahidini bulunduran Emir taraftarı olarak bilinen İbrahim

⁶ Osman Kocaoğlu [Eski Buhara Reisicumhuru], "Rus Yardımının İç yüzü", *Yakın Tarihimiz*, C. I, s. 292-293; M. Saray, *Atatürk'ün Sovyet Politikası*, İstanbul 1990, s. 76, 78.

Lâkay'ın hoşuna gitmemiştir. Kısa zamanda; "Osmanlı Devleti padişahlarından Sultan Abdülhamid'i de tahtından bu adam atmıştır" diye Enver Paşa aleyhinde propaganda yapmaya başladılar. Bununla da yetinmeyen Emir taraftarları, Enver Paşa'yı ve yakın maiyyetini İbrahim Lâkay'ın karargâhına davet ederek, onları orada bir nevi göz hapsine almışlardır. Bu tatsız gelişmeyi Osman Koca nasıl çözümlediğine dair şu açıklamayı yapmıştır:

"Enver Paşa'nın hayatını tehlikeye atmadan bu işi çözümlemem lâzımdı. Bu maksatla Cumhurreisi sıfatıyla, Buhara-Türkistan Millî Birlik Fırkası Teşkilâtına beyannameler göndererek tavsiyelerde bulundum. Tavsiyelerimi dinleyenlerin başında Karatekin Vilâyeti mücahitlerinin kumandanı İşan Sultan gelmişti. Derhal harekete geçen İşan Sultan, 200 mücahitle birlikte İbrahim Lâkay'ın karargâhına gitti. Bu arada benim adamlarımdan Ruzi Toksaba da İşan Sultan ile beraber hareket ediyordu. Bu ikili İbrahim Lâkay'ı iknâ ederek Enver Paşa'yı serbest bırakacağına dair söz verdirdiler. Bu şekilde serbest kalan Enver Paşa, İşan Sultan'ın karargâhı olan Muin Köyüne gelince fevkalâde büyük tezahüratla karşılandı. Ertesi gün de Buhara-Türkistan mücahitlerine hitaben şu tarihi beyannameyi yayınladı:

"Ey Buhara-Türkistan hürriyet ve istiklâlci gazileri: Küffarın barışmaz düşmanı olan ben muhafaza-i din ve vatan için mücadele eden siz gâzilere nâçizâne selâmlarımı arz ederim. Bu andan itibaren Buhara-i Şerif, Hive ve bütün Türkistan'ı istilâcı Moskoflardan kurtarmak için çalışan siz gazilere iltihak ediyorum. Bütün askerlik hayatımda edindiğim tecrübe ve müşahadelerimi Moskoflara karşı yapacağımız mücadelede kullanacağım. Allah'ın rızası için, siz mücahitlerin bana göstermekte olduğunuz hüsn-ü kabûl ve itimatlarınıza dayanarak Buhara, Hive ve bütün Türkistan silâhlı kuvvetlerine şu tavsiyede bulunuyorum. Ayrı ayrı muharebeleri bir tarafa bırakıp Moskoflara karşı olan muharebelerinizi bir merkezden idare ediniz ve benim kumandam altında toplanınız... Ve bilvesile mücahit ve gazi kardeşlerim, sonsuz hürmet ve saygılarımı yüksek huzurlarınıza sunarım. Gazi Enver".

Enver Paşa, bu suretle Türkistan'da yepyeni bir mücadele hayatına atılmaya muvaffak oluşandan dolayı ne kadar sevindiğini o zaman bana yazmış olduğu şu mektubunda pek güzel belirtmektedir:

"Fedakâr ve muhterem mücahit,

Sami Bey'in hattından Kâbil'e hareketinizi haber aldım. Sizin fedakârlığınızla millî hareket hamd olsun ilerlemektedir. Bir taraftan Buhara hakiki vatan ordusu teşekkül etmekte, bir taraftan da anayurt ecnebi tahakkümünden kendi gücüyle kurtulmaktadır.

Şimdi ben askerlerimle Baysun etrafındayım. Her vilâyet askeri bana iltihak etmektedir. İbrahim Bey'i dâd-hâh kıldırđım. Şimdi pek şimdi pek yahşi gayret kılmaktadır. Bence halkın hislerine muvafık hareket ancak, bu yurtları kurtaracağından ve halkı irşad edeceğinden, biraderim cenab-ı âlinin emr-i leşkerlikle niyabeten idare-i umur için olan teklifini kabul kılarak ol suretle idare-i umur etmekteyim. Öyle ümit ederim ki, yakında burada beraber çalışmak imkânı da hâsıl olacaktır. Yalnız Hüdâ, size has olan sebatan bizi ayırmasın. Gözlerinizden öperim. Baysun- 22 Mart 1922 Enver.⁷

Yukarıda iki hatırasını naklettiğimiz Buhara'nın ilk ve son Cumhurbaşkanı rahmetli Osman Kocaoğlu, Türklük ve Türkiye aşığı bir insandı. Kendisini talebelik yıllarında tanıdığım ve yukarıdaki hatıralarla birlikte pek çok hatırasını dinlemek bahtiyarlığına erdiğim Osman Kocaoğlu'nu burada rahmetle anıyorum.

⁷ "Buhara'nın İlk ve Son Cumhurbaşkanı Osman Hoca Anlatıyor: Enver Paşa'yı Nasıl Kurtardım", *Yakın Tarihimiz*, C. I, s. 403-405.

İctihad or Millät? Reflections on Bukhara, Kazan, and the Legacy of Russian Orientalism

Uli Schamiloglu*

Madison, Wisconsin

In her classic work on Bukhara, Hélène Carrère d'Encausse writes that "Reformist ideas were first introduced and clarified in the Russian empire by Tatars and for a time, Bukhara was the geographical centre for the elaboration of their thought."¹ The occasion of a Festschrift to honor Osman Hoca, a prominent reformist figure in the history of Bukhara — and father of my dear friend and colleague, Prof. Timur Kocaoğlu — offers an opportunity to reflect on the important connections that Bukhara had with Kazan and the other centers of Tatar culture over the course of the last several centuries. Perhaps the most important phenomenon linking Bukhara and Kazan is the generations of Tatar students who traveled to Bukhara to further their education. It is well known that in the pre-modern period an education meant a religious education, and Bukhara has long been considered to have been a bastion of conservative religious scholasticism. It is a curious fact, however, that many of the Tatar scholars of the late 18th-19th centuries who are best known today for their reformist views were formerly students in Bukhara themselves. It is important to understand that these scholars first expressed such views in reaction to their own first-hand experiences among the conservative community of religious scholars in Bukhara. Much of the historiography devoted to these scholars in the 20th century has focused on the contributions of these scholars to ideas of "progress" and religious reform. Of course, in many cases their contributions in this area were significant, especially when it comes to the notion of reopening the door of *ictihad*, the independent interpretation of Islamic law by jurists. But, as I will argue below, such an approach is overly narrow and can be attributed at least in part to the lasting influence of Russian colonial scholarship and early Soviet scholarship, which at first adopted the paradigm

* Uli Schamiloglu is Professor of Turkic and Central Eurasian Studies at the Department of Languages & Cultures of Asia, University of Wisconsin-Madison, USA.

¹ Hélène Carrère d'Encausse, trans. Quintin Hoare, *Islam and the Russian Empire. Reform and Revolution in Central Asia*, Comparative Studies on Muslim Societies 8 (Berkeley, 1988), p. 58.

of earlier Russian colonial scholarship and later modified it. One important result of this approach has been a neglect by the historiography to study the contributions of Märçani and later scholars to other areas that were arguably far more important: the formulation of a national idea, the construction of a national history, the invention of national myths, the creation of a national culture and literary language, and other phenomena that would have been studied in detail long ago for territories that did not form a part of the Muslim Turkic regions of the Russian Empire and the Soviet Union.

I

It is well known that there were strong commercial, religious, educational, and other cultural ties between Bukhara and the Tatar centers of the Middle Volga region through the late 19th century.² Given the many Tatar students who pursued a traditional religious education in Bukhara, one could reasonably conclude that a period of study in Bukhara was practically a requirement for any ambitious young Tatar student seeking to advance his career as a religious scholar and teacher.³ We only need consider a few of the major figures who were drawn to Bukhara such as Utız İmāni, Qursavi, and Märçani to understand the famous attraction of Bukhara for students from the Middle Volga region. Indeed, it is a major turning point in Tatar history when talented young students wishing to contribute to their society such as Qayyum Nasiri (1825-1902) or Rizaäddin Fäxräddin (1858-1936) decide, perhaps heeding the advice of Märçani, that it is not in their interest to pursue an education in Bukhara. Nevertheless, Tatar students interested in a religious education continued to travel to Bukhara down to the time of the Bolshevik Revolution.⁴ Until the Revolution disrupted such career plans graduates of the *medreses* in Bukhara were no doubt able to further their education and advance their careers as traditionalist (*qadim*) teachers and scholars, since it has been observed that the traditionalist — not reformist (*cädid*) — intellectuals and teachers continued to represent the majority of the religious class.⁵

² See Adeeb Khalid, *The Politics of Muslim Cultural Reform. Jadidism in Central Asia*, Comparative Studies on Muslim Societies 27 (Berkeley, 1998), pp. 42, 54, 58, 72-79, 100, and elsewhere.

³ Chantal Lemerrier-Quellejey, "Abdul Kayum Al-Nasyri: A Tatar Reformer of the 19th Century", *Central Asian Survey* 1:1 (1983), pp. 109-132, especially pp. 112-113.

⁴ Khalid, *The politics of Muslim Cultural Reform*, p. 100.

⁵ This point is made by Allen Frank, "The Development of Regional Islamic Identity in Imperial Russia: Two Commentaries on the *Tavārēx-i bulğārēya* of Hüsāmaddén al-Muslimé", *Muslim Culture in Russia and Central Asia from the 18th to the Early*

At the same time, there were some notable examples of Tatar students in Bukhara who viewed their experiences in Bukhara quite critically and expressed a critique of traditional religious scholasticism foreshadowing the later modernist movement known as Cädidism. Since this group includes precisely those figures who later rose to prominence as reformist intellectuals such as Utız İmäni, Qursavi, and Märçani, they are worthy of our special attention. In this regard, it would be fair to view such individuals as precursors of the reformers that emerged in the 19th century within Bukhara itself such as Ahmad Makhdum Danish (1827-1897) and, of course, later figures such as Osman Hoca (1878-1968), and others.⁶

Mirkasim Usmanov, one of the great scholars of Tatar literary and intellectual history, has written pathbreaking analyses of a number of important figures who lived in this period. Usmanov offers a nuanced and wide-ranging assessment of the contributions contained in the many works of `Abdärrähim Utız İmäni al-Bulğari (1754-1834), the famous poet and scholar from the village of Utız İmän who studied in Bukhara early in his life.⁷ Usmanov, who considers Utız İmäni to have been a transitional figure serving as the link between two distinct periods of Tatar culture,⁸ portrays him as an important early social reformer who advocated education and rejected much of what he saw of the life and professional activities of the Muslim clerics of Bukhara. He also credits Utız İmäni with an important role in the rejection of the closure of independent theological interpretation (Arabic *ictihād*).⁹

The young Utız İmäni made the long journey to Bukhara to pursue advanced study with his entire family. In Usmanov's view, however, there was something special about Utız İmäni's journey: it was not the simple pursuit of a teaching certificate to further his career that drew Utız İmäni to Bukhara, but a genuine search for deeper learning in a Muslim land not under the rule of the infidel Russian emperor. Utız İmäni did not, however, anticipate the two major calamities that would befall him while in Bukhara: one the death of his beloved wife Xämidä, the other the shattering of his social and religious ideals. Utız İmäni's ultimate disappointment in Bukhara

20th Centuries, ed. Michael Kemper et alia, Islamkundliche Untersuchungen 200 (Berlin, 1996), pp. 113-127, especially pp. 113.

⁶ Carrère d'Encausse, *Islam and the Russian Empire*, pp. 62-64. Khalid, *The politics of Muslim Cultural Reform*, pp. 101-102 offers a stinging criticism of the traditional view in the historiography of Danish as an influential theoretical precursor of Central Asian Cädidism.

⁷ Mirkasim Gosmanov, "Gabderäxim Utız İmäni äl-Bolğari: Çor, icat häm miras", *Ütkännän — kiläçäkkä* (Kazan, 1990), pp. 199-263.

⁸ Gosmanov, "Gabderäxim Utız İmäni äl-Bolğari", pp. 199-200.

⁹ Gosmanov, "Gabderäxim Utız İmäni äl-Bolğari", pp. 200, 234-236.

also led him to seek learning far afield of Bukhara in Samarkand, Balkh, Kabul, and Herat.¹⁰ After a long sojourn of ten years in Bukhara devoted to study as a Tatar (*nuğay*) student and later as a teacher, he left Central Asia to return to his homeland in 1795.¹¹

One of Utız İmäni's remarkable contributions during his student years was a strong critique of the religious class of Bukhara to be found in his early work *Tuhfät ül-ğurābâ' wä-lata'if ül-ğaza'*.¹² In this work comprised of several different sections, Utız İmäni has included a section consisting of four articles (*mäkalä*) surveying the four categories of students in Bukhara.¹³ Briefly:

1. The first article is devoted to a description of the "Stupid Rich Youth" (*axmak bay yeget*), who despite warnings to the contrary falls under the spell of the charismatic religious teachers (*mullas*) who devote their time to running to wherever their next meal is to be offered. Because of such a lifestyle, any opportunity for real learning is wasted. When the rich student's money runs out, he too is abandoned completely by the teachers, his erstwhile "friends". In Usmanov's view, Utız İmäni's depiction of these clerics is an effort to prove how far they have strayed from the righteous path while continually invoking the name of the religion for their own personal gain.

2. The second article in this section of the work is devoted to a description of the "Smart Rich Youth" (*akıllı bay yeget*), who is not deceived by such clerics. Yet the risk in not conforming to the local system is that such a student will be denounced as a spy. In Usmanov's view, the accusation contained in this article is supported by later events in Bukhara such as the sentencing of Qursavi to death (as we will see below) and the denunciation of the friend of another Tatar student, Fäyzzanov, as a spy.

3. The third article is a description of the fate of the "Handsome Poor Youth" (*kürkäm çiraylı fäkiyr yeget*), who falls prey to the *mullas* and their wrongful sexual ways, which Usmanov interprets as a strong rebuke of pederasty among the clerics of Bukhara.¹⁴

4. Finally, the fourth article is a description of the "Modest, Honest Poor Fellow" (*oyatlı, namuslı ğarib*), who does not have money and is

¹⁰ Gosmanov, "Gabderäxim Utız İmäni äl-Bolğari", pp. 206-209.

¹¹ Gosmanov, "Gabderäxim Utız İmäni äl-Bolğari", p. 215.

¹² Usmanov translates this title loosely as "Gift of those Traveling Abroad and Accounts of their Suffering Shame". Since the modern Cyrillic transcription of earlier Arabic script Tatar does not distinguish between many of the original letters, ambiguities in transcription and transliteration are unavoidable. I did not have access to the works of Utız İmäni for the purposes of the present essay.

¹³ Gosmanov, "Gabderäxim Utız İmäni äl-Bolğari", pp. 209-215.

¹⁴ See also Khalid, *The politics of Muslim Cultural Reform*, pp. 145-148, 226.

therefore unable to attract the attention of teachers or anyone else, for that matter. He does not have the money to be taken care of should he fall ill, nor does he have the money to be buried properly should he die from an untended illness. In Utız İmāni's view, the fate awaiting each one of these four categories of students is catastrophe.

Usmanov believes that Utız İmāni's authorship of such lines shortly before his departure after a ten-year period of stay in Bukhara reflects his judgement that he wasted his time there. Of course, it is difficult for us to judge how much Utız İmāni was actually able to learn from his teachers while in Bukhara or to what extent his judgement was colored by grief over the death of his wife. It is certain, however, that throughout his career Utız İmāni would continue his advocacy of knowledge and learning.¹⁵

As noted above, Usmanov also places a special emphasis on the theme of Utız İmāni's rejection of the theory of "closure of independent interpretation" (Arabic *ictihād munqarid*). To support this view, he cites a number of couplets (as was typical in this period, Utız İmāni's works are written in verse) from *Äbyat-i türki fi fazilät-i `ilm* ("Turkic Couplets on the Virtue of Knowledge") stressing the importance of worldly knowledge, as seen from the first two of the many couplets that he cites:¹⁶

When one has no knowledge (*`ilm*), skills (*hünär*) will remain absent,
Strive for knowledge, knowledge is the essence of life.

Knowledge is the treasury of secrets for a human being,
Mastery of the two worlds¹⁷ is gained through knowledge.

In another excerpt we can see his trenchant criticism of the situation in Bukhara:¹⁸

Whoever has great knowledge is a rich person,
While everyone else is like a star, he is like the moon.
Know well that perfection is not achieved through a fur coat,
If a donkey wears silk *atlas* fabric, he is still a donkey!

It appears that the excerpts Usmanov offers in his study (only several of which are cited here) condemn the clergy while advocating learning and knowledge, which is certainly a theme also addressed later in Kazan by scholars who had studied in Bukhara such as Qursavi and Märçani.

¹⁵ Gosmanov, "Gabderäxim Utız İmāni äl-Bolgari", pp. 232-233.

¹⁶ Gosmanov, "Gabderäxim Utız İmāni äl-Bolgari", p. 233.

¹⁷ In other words, "the universe".

¹⁸ Gosmanov, "Gabderäxim Utız İmāni äl-Bolgari", p. 235.

I have difficulty, however, seeing in these citations textual evidence supporting a theory for reopening the "closure of independent interpretation".¹⁹ In contrast to the other themes he treats in his essay, I would argue that Usmanov does not make a convincing case that destroying the concept of "closure of independent interpretation" is central to the works of Utız İmāni. Why Usmanov even chooses to introduce this topic is a matter to which I will return below.

Another important Tatar intellectual who spent a period of time in Bukhara was `Abdännasir Qursavi (1776-1812).²⁰ During his four years as a student there he was considered a gifted scholar by his contemporaries for his mastery of many important texts. Şihabäddin Märçani wrote that Qursavi could not find a place for himself among scholars and ignorant clerics who were blinded by medieval traditions and teachings. He described Qursavi's rejection of earlier authorities in favor of an analysis of scholarly sources and a search for the truth.²¹ In his *Irşâd li-l-`ibâd* (written in Arabic), Qursavi himself sets out the need for battling scholars who have no education:

There are people of our century and past centuries who have no knowledge (*`ilm*) yet fancy themselves scholars. If we ignore their words and mention their wrongness, it would be a strong opinion and the right course. If honor derives from ignorance and stupidity, it is better to have no connection with it and to forget them. But we dread the evil of the consequences, and being blinded by the ignorance of innovations in affairs (of the world),

¹⁹ Usmanov may well be correct in his argument, but I have based this discussion only upon the materials in Usmanov's article. In all likelihood this is an issue that requires further investigation. For an extended discussion of the question of *ictihad* see Thierry Zarcone, "Philosophie et théologie chez les djadids: La question du raisonnement indépendant (*ig`tiḥād*)", *Cahiers du Monde russe* 37:1-2 (1996), pp. 53-64.

²⁰ I have based much of my discussion of Qursavi on Yaxya Abdullin, *Mäğrifät nuri açar. Tatar ictimagıy fikere tarixınnan säxifälär* (Kazan, 1989), pp. 59-69. See also Ya.G. Abdullin, *Tatarskaya prosvetitel'skaya misl'* (Kazan, 1976); A.N. Xayrullin, "Mesto G. Kursavi v istorii obščestvennoy misli", *Iz istorii tatarskoy obščestvennoy misli* (Kazan, 1979), pp. 72-78; Thierry Zarcone, "Philosophie et théologie chez les djadids"; Michael Kemper, "Entre Boukhara et la Moyenne-Volga: `Abd an-Nasîr al-Qûrsâwî (1776-1812) en conflit avec les oulémas traditionalistes", *Cahiers du Monde russe* 37:1-2 (1996), pp. 41-52; and *Islam v tatarskom mire: istoriya i sovremennost'*, Panorama-Forum 12 (Kazan 1997). It is not my intention in this essay to survey the recent discussions of the legal and philosophical dimensions of the reformist views of Qursavi or Märçani.

²¹ Abdullin, *Mäğrifät nuri açar*, p. 61, citing the manuscript of Märçani's *Wafiyat al-aslâf*.

and the rush to believe errors, and the disreputable teachings of the religious scholars ... who adhere to the gates of darkness. We saw the unveiling of the corruption of their teaching and the rejection of their treatises as more useful for mankind and a more praiseworthy result.²²

In the case of the doctrine of “closure of independent interpretation”, there is no doubt that there is in the *Irşâd li-l-`ibâd* of Qursavi an extended discussion of *ictihad* and a clear articulation of his rejection of the traditions that had reigned heretofore.²³

In 1808 Qursavi returned to Bukhara, where he debated his views with local scholars in the presence of the Bukharan Emir Haydar himself. Rather than persuading local scholars and the emir of the validity of his arguments, however, Qursavi was sentenced instead to death for apostasy. He narrowly escaped execution by repenting and fled Bukhara to avoid further punishment. The criticisms of his views followed him back to Kazan, where he continued to face official complaints of being an infidel and of corrupting the teachings of the faith. He died a few short years later on the Hajj after he was practically driven out of Kazan.²⁴

The third individual upon whom I would like to focus is Şihabâddin Märcani (1818-1889), who had many dedicated disciples and has been the subject of more extensive scholarly attention than Utız İmâni and Qursavi.²⁵

²² Abdullin, *Mäğrifät nuri açar*, p. 62, citing Qursavi's *Irşâd li-l-`ibâd* (Kazan, 1903), p. 2. I am most grateful to my colleague, Nuriyâ Gareeva (Galimcan Ibragimov Institute of Language and Literature, Kazan) for making a copy of this work available to me. It is sobering to note how greatly the translation offered in Abdullin's work differs from the translation of the Arabic that I offer here.

²³ *Irşâd li-l-`ibâd*, pp. 24ff., especially p. 29. It is somewhat difficult to identify the brief quotation in Abdullin, *Mäğrifät nuri açar*, p. 64, citing *Irşâd li-l-`ibâd*, pp. 29-30. See also Zarcone, “Philosophie et théologie chez les djadids”; and Michael Kemper, “Entre Boukhara et la Moyenne-Volga”.

²⁴ Abdullin, *Mäğrifät nuri açar*, pp. 65-69.

²⁵ On Märcani see: M.X. Yusupov, *Şigabuddin Mardjani kak istorik* (Kazan, 1981); Ya. Abdullin, “İctimagiy-kul'tura xarakäte”, *Tatar ädäbiyatı tarixı*, ii: XIX yüz ädäbiyatı (Kazan, 1985), pp. 225-237; Abdullin, *Mäğrifät nuri açar*, pp. 69-83; Ya.G. Abdullin and Ä.N. Xäyrullin, “Kereş süz” in Şihabetdin Märcani, *Möstäfadel-äxbar fi äxvali Kazan vä Bolgar* (Kazan häm Bolgar xälläre turında faydalanılğan xäbärlär), ed. Ä.N. Xäyrullin (Kazan, 1989), pp. 5-37; Mirkasym Gosmanov, “Märcani turında ber niçä süz”, *Ütkännän — kiläçäkkä* (Kazan, 1990), p. 7-19; *Mardjani: Uçeniy, mislitel', prosvetitel'* (Kazan, 1990); Uli Schamiloglu, “The Formation of a Tatar Historical Consciousness: Şihabâddin Märcani and The Image of the Golden Horde”, *Central Asian Survey* 9:2 (1990), pp. 39-49; “Formirovanie istoričeskogo soznaniya tatar: Şigabuddin Mardjani i obraz Zolotoy Ordı”, *Tatarstan* 1991:10, pp. 21-29; Michael Kemper, “S-ihābaddōn al-Margānō als

Like the two earlier scholars, he also spent a period of study in his youth in Bukhara as well as in Samarkand. Apparently Märcani was dissatisfied with his course of instruction and instead spent most of his time in libraries. While in Bukhara, he wrote a work critical of the scholasticism and ignorance of the religious class in Bukhara. He also called upon Tatar youth to refrain from pursuing a religious education in Bukhara and to study worldly (i.e., secular) subjects. Quite cleverly, he had this book distributed only upon his departure from Bukhara in order to avoid the fate that befell Qursavi. Among the other works he produced while in Bukhara was a work expressing his support for the ideas of Qursavi.²⁶

Any assessment of the contributions of Utız İmâni and Qursavi must agree with Usmanov's characterization of Utız İmâni as a bridge between two distinct periods of Tatar culture. In his advocacy of the search for knowledge, Utız İmâni may be seen as foreshadowing Qursavi's advocacy of the search for truth a generation later.²⁷ Judging by the evidence presented in Usmanov's essay, it remains to be established that Utız İmâni provided a complete theory for renouncing the “closure of independent interpretation”.²⁸ His many couplets stressing the importance of knowledge are not quite the same as the fully developed and articulated theory for the rejection of an “obsolete” dogma as presented by Qursavi. As Lazzerini notes, however, even Qursavi's critique falls within a traditional Islamic framework and never bore revolutionary implications.²⁹ In the case of Märcani, there is no question that he followed in Qursavi's footsteps and advocated reopening “independent interpretation”. His advocacy of secular education, including the study of the Russian language, were a more significant departure from the views held by his predecessors. Through his works and disciples, these

Religionsgelehrter”, *Muslim Culture in Russia and Central Asia from the 18th to the Early 20th Centuries*, ed. Michael Kemper et alia, *Islamkundliche Untersuchungen* 200 (Berlin, 1996), pp. 129-165; *Islam v tatarskom mire: istoriya i sovremennost'*; *Märcani: Tarix häm xäzerge zaman/ Mardjani: Nasledie i sovremennost'* (Kazan, 1998); and *Şihabetdin Märcani* (Älmät, 1998).

²⁶ Abdullin, *Mäğrifät nuri açar*, pp. 73-74.

²⁷ See also the comments of Edward J. Lazzerini, “Beyond Renewal: The Jadōd Reponse to Pressure for Change in the Modern Age”, *Muslims in Central Asia. Expression of Identity and Change*, ed. Jo-Ann Gross (Durham, 1992), pp. 151-166, especially pp. 158-159.

²⁸ Usmanov also notes disagreements between Utız İmâni and Qursavi: Gosmanov, “Gabderäxim Utız İmâni äl-Bolgari”, pp. 240-241.

²⁹ Lazzerini, “Beyond Renewal”, pp. 157-158. See also Hamid Algar, “Shaykh Zaynullah Rasulev: The Last Great Naqshbandi Shaykh of the Volga-Urals Region”, *Muslims in Central Asia. Expression of Identity and Change*, ed. Jo-Ann Gross (Durham, 1992), pp. 112-133, especially p. 115 for a rejection of the notion that Qursavi is a proto-modernizer.

ideas gained wide circulation. The question of how these ideas might have influenced later reformers in Bukhara requires further study.

This essay could have ended here with the following conclusions: many Tatars studied in Bukhara; reform-minded Tatar students in Bukhara rejected the views and lifestyle of the religious class in Bukhara; and while Utız İmāni advocated a search for knowledge, Qursavi rejected the “closure of independent interpretation” and advocated a search for “truth”, a view supported by Märcani, who also called for education in worldly (i.e., secular) subjects. To do so, however, would be to simply repeat some of the common scholarly interpretations that I wish to challenge in the remainder of my essay. First let us examine this scholarly consensus and its origins, and then proceed with an analysis of the how this consensus in the historiography has affected our understanding of the intellectual history of the second half of the 19th-beginning of the 20th century.

II

In her work on Bukhara Hélène Carrère d'Encausse notes the role of Qursavi, whose “work provided the basis for all the Muslim reformist thought elaborated thereafter, in particular by Shihab al-Din Marjani”.³⁰ She also offers the following description of Märcani's program:³¹

1. Freedom of *ictihad* or interpretation of religious law; individuals must make their own responses to every question, based on their own understanding of the Koran.
2. Abandonment of blind submission to the traditional authorities (*taqlid*).
3. Rejection by the *madrasas* of books of scholastic, conservative philosophy.
4. Introduction into the *madrasas* of teaching of the Koran, the Hadith and the history of Islam. Introduction into the *madrasas* of teaching of science and Russian language.
5. Return to Islamic culture and the purity of early Islam.

In fact, Carrère d'Encausse's description is drawn from early Soviet scholarship, namely Arşaruni and Gabidullin's *Oçerki panislamizma i pantyurkizma v Rossii* published in 1931.³² Such a characterization of

³⁰ Carrère d'Encausse, *Islam and the Russian Empire*, p. 59.

³¹ Carrère d'Encausse, *Islam and the Russian Empire*, pp. 59-60.

³² Carrère d'Encausse cites A. Arşaruni and K. Gabidullin, *Oçerki panislamizma i pantyurkizma v Rossii* (Moscow, 1931), p. 10; and G. Gubaydullin, “İz istorii torgovogo klassa u privoljskix tatar”, *Vostokovedenie* 1 (1926), pp. 49-74. The original edition of her work was published as *Réforme et révolution chez les*

Märcani's views — which is itself attributed in Arşaruni and Gabidullin's work to `Abdärrahman Sa`di's history of Tatar literature published five years earlier in 1926 — seems to have become a classic description of Märcani's contribution.³³ Beginning in the late 1950s-early 1960s this description or some version of it is widely cited in scholarship by Western scholars interested in reformist movements among the Muslims of the Russian Empire such as Charles Hostler,³⁴ Alexandre Bennigsen and his colleagues/co-authors,³⁵ and Serge A. Zenkovsky.³⁶ Carrère d'Encausse's description was first published in 1966. This description is repeated or cited

Musulmans de l'Empire russe (Paris, 1966). She also cites the former source in one of her excellent chapters in *Central Asia. A Century of Russian Rule*, ed. Edward Allworth (New York, 1967), p. 172.

³³ Cited as A. Saadi, *Istoriya tatarskoy literaturı* (Kazan, 1926), p. 67, though the actual title of the work is *Tatar üdäbiyatı tarixı*. In the reprint of this work published by the Society for Central Asian Studies (London, 1990), the summary description of Märcani's program and the reference to Saadi as the source is on p. 18.

³⁴ Charles Warren Hostler, *The Turks of Central Asia* (Westport, CT, 1993), p. 97, the revised edition of a work originally published as *Turkism and the Soviets* (New York, 1957).

³⁵ See Alexandre Bennigsen and Chantal Quelqujay, *Les mouvements nationaux chez les musulmans de Russie. Le “Sultangalievisme” au Tatarstan* (Paris, 1960), pp. 37-38, citing this same program following `Abdärrahman Sa`di, *Tatar üdäbiyatı tarixı* (Kazan, 1926), p. 67; and also citing concerning Qursavi and Märcani: Djemaleddin Validov, *Oçerki istorii obrazovannosti i literaturı voljskix tatar* (Moscow, 1923), pp. 32-33, 41-44; Salih bin Sabit `Ubaydullin, *Märcani. Şihabäddin Märcani häzrätlärene väladätlärenä yöz yıl tulu (1233-1333) münasäbätiylä näşritelde* (Kazan, 1333/1915); and Salih Gubaydullin, “Razvitie istoričeskoy literaturı u tyurko-tatarskix narodov”, *Pervıy Tyurkologičeskij s`ezd* (Baku, 1926), pp. 39-57. (I have corrected several errors in the citation of these works.) See also A. Bennigsen and C. Lemerrier-Quelqujay, *L'Islam en Union Soviétique* (Paris, 1968), p. 42; and Alexandre A. Bennigsen and S. Enders Wimbush, *Muslim National Communism in the Soviet Union. A Revolutionary Strategy for the Colonial World*, Publications of the Center for Middle Eastern Studies 11 (Chicago, 1979), p. 202 (both works cite a shortened version of this description without attribution).

³⁶ Serge A. Zenkovsky, *Pan-Turkism and Islam in Russia* (Cambridge, MA, 1960), pp. 24-25, citing Djemaleddin Validov, *Oçerki istorii obrazovannosti i literaturı voljskix tatar* (Moscow, 1923), p. 34; A. Arşaruni and K. Gabidullin, *Oçerki panislamizma i pantyurkizma v Rossii* (Moscow, 1931), pp. 10-11; G. İbragimov, *Tatarı v revolyutsii 1905 goda* (Kazan, 1926), p. 29; and *Istoriya Tataroy AŞSR*, ed. N. Vorobev, i (Kazan, 1956), p. 389. (I have corrected several errors in the citations.)

later by Hans Bräker,³⁷ Azade-Ayşe Rolich,³⁸ and one can find more recent references as well.³⁹ Only recently have any Western scholars examined Märcani's works beyond this influential characterization.⁴⁰

I would suggest here that the major historiography devoted to the question of the history of the Tatars of the Volga region in the 19th century has focused on religious reform without adequate consideration of other aspects of the contributions of these intellectuals, especially Märcani's contributions to the formation of a modern Kazan Tatar nation, to which I will return below. Why have their contributions in other spheres been overlooked or ignored? One explanation, I believe, is to be found in early Soviet views of the Muslim societies of the USSR, which had their origins in the views of Muslim societies held by the colonial administrators and scholars of the Russian Empire. Yaxya Abdullin makes the very perceptive observation that individual Soviet authors, including `Abdärrahman Sa'di, have viewed Märcani strictly through the lens of religion at the expense of understanding his other "social" contributions.⁴¹ This should also be seen as a reason why even a great scholar such as Usmanov seeks in Utız İmäni a precursor not just of later social reformers, but of later religious reformers as well.

As just one additional example of this overriding concern with religion, I would like to cite Usmanov's discussion of the depiction of a Russian

³⁷ Hans Bräker, "Nationalitätenfrage und muslimische Reformbewegung in Russland", *Berichte des Bundesinstituts für ostwissenschaftliche und internationale Studien* 9 (Köln, 1970), pp. 13-14, cited in Abdullin, *Mäğrifät nuri açar*, p. 70 note.

³⁸ Azade-Ayşe Rolich, *The Volga Tatars. A Profile in National Resilience*, Studies of Nationalities in the USSR (Stanford: Hoover Institution Press, 1986), pp. 50-53, where she offers a more detailed description than is usually found in the secondary literature.

³⁹ See recently Stéphane Dudoignon, "La Question scolaire à Boukhara et au Turkestan russe, du 'premier renouveau' à la soviétisation (fin du XVIIIe siècle-1937)", *Cahiers du Monde russe* 37:1-2 (1996), pp. 133-210, especially pp. 140-141; and V.F. Pustarnakov, "Prosvetitel'stvo Mardžani v kontekste klassičeskogo prosvetçeniya", *Märcani: Tarix häm xäzerge zaman/ Mardžani: Nasledie i sovremennost'*, 145-151. Khalid, *The politics of Muslim Cultural Reform*, pp. 101-102 refers to Qursavi and Märcani to draw an important distinction between the Cädids and the revivalist ulema, whom he rightly views as the real heirs to such reforms in the sphere of religion.

⁴⁰ See Kemper, "Şihābaddīn al-Marğānī als Religionsgelehrter", pp. 161-165, as well as my own article on Märcani cited earlier.

⁴¹ Abdullin, *Mäğrifät nuri açar*, p. 70. Modern Tatar scholarship often addresses Märcani's contributions to humanism and "progress" and occasionally refers to Märcani as a professional historian.

character in one of Utız İmäni's works.⁴² Utız İmäni relates a trip during which the narrator comes upon a Russian village where he meets a peasant with the name Griška Kuzma (Grigoriy Kuz'min) who receives the traveler with great warmth and hospitality. Griška, who is unhappy with his own Orthodox faith, expresses his admiration for the Islamic religion and even admits that if it were possible he would like to convert to this religion, which he considered to be superior to all other religions of the world. Usmanov writes that during the 1920s-1940s and even as late as the 1950s there was criticism of Utız İmäni for having given such a negative portrayal of a Russian, for which reason he was accused of advocating reactionary, even "pan-Islamic" ideas.⁴³ But accusations of "Pan-Islamic" ideas are of course anachronistic for the literary works of a poet who died in 1834. They are usually associated instead with the ideas of İsmail Bey Gaspıralı (1851-1914), to whom we will return below. But why this obsession with Islam?

III

Edward Said, in his groundbreaking work *Orientalism*, raised scholarly awareness about the relationship between 18th-19th century scholarship on non-European peoples and European colonial expansion into these areas.⁴⁴ While it was a controversial approach when it was first suggested, Said's work has spawned a veritable cottage industry of scholarship studying the legacy of colonialism in the Middle East, South Asia, Africa, Latin America, the Caribbean, and elsewhere and can now claim dominance as a paradigm. It is difficult to find contemporary scholarship on nationalism and literature in post-colonial societies of the Third World that does not consider the arguments raised by Said or later scholars that have pursued this line of inquiry. Whereas Western scholars may now be more aware of their assumptions regarding non-Western societies, Soviet scholarship never went through this critical self-examination.⁴⁵ It is only now that the first sophisticated scholarship is being

⁴² Gosmanov, "Gabderäxim Utız İmäni äl-Bolgari", pp. 222-230.

⁴³ Gosmanov, "Gabderäxim Utız İmäni äl-Bolgari", p. 225.

⁴⁴ Edward W. Said, *Orientalism* (New York, 1979); and more recently Edward W. Said, *Culture and Imperialism* (New York, 1993).

⁴⁵ For insightful comments as well as references to critiques of Said's views see "Introduction", *Russia's Orient. Imperial Borderlands and Peoples, 1700-1917*, ed. Daniel R. Brower and Edward J. Lazzerini (Bloomington, 1997), pp. xi-xx. For additional relevant information see Dale F. Eickelman, "Introduction: The Other 'Orientalist' Crisis", *Russia's Muslim Frontiers. New Directions in Cross-Cultural Analysis* (Bloomington, 1993), pp. 1-15. For a sobering example of unreconstructed Russian "Orientalism" one may suggest Sergei P. Poliakov, *Everyday Islam*.

produced on the impact of Russian colonialism on the Turkic Muslim cultures of Russia and Central Asia.⁴⁶

The basic points raised by Said and elaborated since by others since is that European scholarship considered the indigenous peoples in areas into which they wished to expand backward, uncivilized, and irrational in order to justify the conquest and colonization of these territories and their inhabitants. Much of “Orientalism” — the European study of non-European societies — has been written in the service of imperial expansion:

The kind of political questions raised by Orientalism, then, are as follows: What other sorts of intellectual, aesthetic, scholarly, and cultural energies went into the making of an imperialist tradition like the Orientalist one? How did philology, lexicography, history, biology, political and economic theory, novel-writing, and lyric poetry come to the service of Orientalism's broadly imperialist view of the world?⁴⁷

It is not my task here to offer a detailed review of the views of Said (or for that matter the body of scholarship that his work has inspired), but it is worth quoting the harsh criticism that he reserves for Arabists and Islamists for their emphasis on classical religion for understanding society and contemporary affairs:

Only the Arabists and Islamists still function unrevised. For them there are still such things as *an* Islamic society, *an* Arab mind, *an* Oriental psyche. Even the ones whose specialty is the modern Islamic world anachronistically use texts like the Koran to read into every facet of contemporary Egyptian or Algerian society. Islam, or a seventh-century ideal of it constituted by the Orientalist, is assumed to possess the unity that eludes the more recent and important influences of colonialism, imperialism, and even ordinary politics.⁴⁸

While Western scholars specializing in the Islamic world are well aware of this critique and have debated these issues as outlined by Said for over two decades, I would suggest four points whose critical interrelationship has in my view yet to be examined adequately. The first is that Russian scholarship on Central Asia and the other territories of the Russian Empire has been a field of colonialist scholarship from its very inception. Second, the same

Religion and Tradition in Rural Central Asia, ed. Martha Brill Olcott, trans. Anthony Olcott (Armonk, 1992).

⁴⁶ See the essays in *Russia's Orient*; Khalid, *The politics of Muslim Cultural Reform*; and Shawn T. Lyons, “Uzbek Historical Fiction and Russian Colonialism, 1918-1936” (Ph.D. dissertation, University of Wisconsin-Madison, 1999).

⁴⁷ Said, *Orientalism*, p. 15.

⁴⁸ Said, *Orientalism*, p. 301.

criticisms that Said raises for “Orientalist” and especially “Arabist/Islamist” scholarship in Europe is applicable to Imperial Russian scholarship on the Muslims of Russia and Central Asia. Third, the categories established by Imperial Russian scholarship have been adopted *in toto* by early Soviet scholarship. A fourth point that I will note only in passing is that the (de)colonialized peoples — including academic works by indigenous scholars — have also internalized these “Orientalist” categories, as can often be seen by Central Asians referring to themselves as “Orientals” (Russian *mī vostochnīe lyudi*, Uzbek *biz şarq odamimiz*, etc.).⁴⁹

The first two points have been treated recently and I do not believe that we have to dwell upon them at length here in order to prove them.⁵⁰ Within Russia proper, where the indigenous peoples were treated as a separate group known as *inorodtsi*, scholars advised the government on how best to assimilate these local ethnic groups. N.I. Il'minskiy (1822-1891), professor of Turkic languages in Kazan, advocated in 1850 that the school, teacher, and local language should be the main instruments of missionary activity to assimilate the Muslim Tatars; this proposal was accepted in 1870.⁵¹ In Central Asia, the collection of information was intimately connected with Russian imperial expansion into that region. General Kaufman, the first governor of the Turkistan *guberniya*, ordered the collection of information on the Turkistan *guberniya*; this work, known as the *Turkestanskiy sbornik*, is still used by researchers on Central Asia today. While General Kaufman represented one approach with his *laissez-faire* attitude towards the indigenous peoples in the hope of Christianizing and Russifying them, this policy later came under criticism.⁵² Other attitudes towards Islam among Central Asians emerged as scholars such as V.P. Nalivkin combined closely the roles of scholar and colonial advisor. When Nalivkin requested the collection of materials concerning Russia's policy towards Islam among the Kazaks, General N.I. Grodekov wrote that Russia had failed in her Kazak policy because Kazaks were expressing with increasing frequency a desire to give up their customary law and to adopt the

⁴⁹ This topic is addressed brilliantly by Shawn T. Lyons, “Uzbek Historical Fiction and Russian Colonialism, 1918-1936”.

⁵⁰ See Robert Geraci, “Russian Orientalism at an Impasse: Tsarist Education Policy and the 1910 Conference on Islam”, *Russia's Orient*, pp. 138-161; Daniel R. Brower, “Islam and Ethnicity: Russian Colonial Policy in Turkestan”, *Russia's Orient*, pp. 115-135; and Khalid, *The politics of Muslim Cultural Reform*, pp. 50-57.

⁵¹ Rorlich, *The Volga Tatars*, p. 45. See also Geraci, “Russian Orientalism at an Impasse: Tsarist Education Policy and the 1910 Conference on Islam”; and Agnès Kefeli, “Constructing and Islamic Identity: The Case of Elyshevo Village in the Nineteenth Century”, *Russia's Orient*, pp. 271-291.

⁵² Carrère d'Encausse, *Central Asia*, p. 163.

Islamic *şarî'a* instead.⁵³ Carrère d'Encausse describes the conflict that had grown by 1899:

Moreover, the Russian authorities decided to make a real stand against the growing influences of the Islamic authorities. They then found out how fatal their own ignorance of Islam and of Central Asian standards had been, and they established a plan to save themselves from this dilemma. Governor General Dukhovskii sought to bring humane solutions to the various problems raised by the [1898 Andijan] revolt. He did not want to close the door to an entente between Russians and Muslims, but found himself trying to cope with two tendencies among the Russians who had been working in the area for years, and whose advice he sought. For everyone, the origin of the drama lay in the Muslim "fanaticism" exacerbated by the intellectual backwardness of the Central Asian population to whom the Russians had brought nothing. "People speak of our civilizing role in Central Asia. At this juncture our cultural influence is remarkable for its nonexistence." Yet, while on one hand the Russian educators and scholars gathered round Nalivkin in the Samarkand group preached the final abandonment of the von Kaufman policy, others like F.M. Kerenskii continued to defend the policy of noninterference.⁵⁴

Not only was there a close relationship between scholarship on Muslims in Russia and Central Asia and Russian colonial domination of these areas, it is also clear that already in the 19th century there was already an obsession with Islamic "fanaticism". Such attitudes in 1899 reflecting the close ties of scholarship with colonial administration were no different from the views expressed in 1926 reflecting the close ties of scholarship with Soviet rule. The concerns of early Soviet authors with Islam in general and "Pan-Islamism" in particular are not necessarily original products of Soviet academic thinking and scholarship of the 1920s. Although this idea requires a more complete exposition than is possible here, I would argue that such ideas of the 1920s concerning Muslims represented the direct continuation in the Soviet period of attitudes towards Islam and the Muslim inhabitants of the Russian Empire contained in the Russian colonial scholarship, just as these same attitudes continue to find their echo in the post-Soviet space at the beginning of the 21st century.

IV

In their work on Pan-Islamism and Pan-Turkism in Russia, Arşaruni and Gabidullin struggle to explain various movements and tendencies among

⁵³ Carrère d'Encausse, *Central Asia*, pp. 159-160.

⁵⁴ Carrère d'Encausse, *Central Asia*, pp. 170-171.

the Muslim Turks of the Russian Empire. As noted earlier, they portray Märcani as a religious reformer and nothing more.⁵⁵ In their effort to portray national movements as class struggles they write:

Let us mention first that the term "national ideology" is to us incomprehensible. Ideology is the world view of one or another social class. "Not one class, not one party does without an ideology, and the entire question rests in what its concrete contents are. Social reality without ideology is as metaphysically meaningless a concept as an ideology divorced from reality. The entire world view is a reflection of reality. ..." What is a "national" ideology? It is either a metaphysically meaningless concept divorced from reality, or the world view of some kind of social class of the present which reflects the static and dynamic elements of class struggle, or "it appears to be the reflection of reality and it exerts upon it (on reality) a reverse pressure". Among Pan-Turkists "national ideology" is nothing other than a pseudonym for class ideology.⁵⁶

Following an analysis of the views of discredited authorities such as A.Z. Validov (Togan) and M. Çokaev they write the following:

A decipherment of the concept "Turkic ideology" is given to us by a certain Kodja Oğlı Osman⁵⁷ in the same organ "Yeni Turkistan" for 1927. He writes: "**National ideology does not agree with losing wealth and destroying property, on the contrary, it seeks to strengthen the acquisition of wealth** and to increase it as its owner. Those who write that 'our century is a century of nationalism' say at the same time that our century is a century of economics." Nationalists says Muxane: "are those peoples who worry today about their nation, i.e. think about a healthy economic policy, acquire land, abundant wheat, iron, coal, and agree to sacrifice all in order to meet their needs." "At the same time it is important to keep in mind that nationalism thought it the equivalent of a republic or democracy, i.e. with the concept of an independent government and independence."⁵⁸

The authors continue:

⁵⁵ *Oçerki panislamizma i pantyurkizma v Rossii*, p. 17.

⁵⁶ *Oçerki panislamizma i pantyurkizma v Rossii*, pp. 177-178 (boldface in the original).

⁵⁷ Kodja Oğlı Osman → Kocaoğlu Osman.

⁵⁸ *Oçerki panislamizma i pantyurkizma v Rossii*, pp. 180-181 (boldface in the original), citing Kodja Oğlı Osman, "Natsionalizm i bol'shevizm", *Yeni Turkestan*, number 2-3 (Constantinople, 1927).

Thus a national ideology demands first the establishment of the right to property; second, this requires the liquidation of the dictatorship of the proletariat; and third, the establishment of “democracy and a republic” (just not a monarchy, no!).⁵⁹

If it is possible to draw conclusions based upon such a narrow sampling of early (but influential!) Soviet scholarship on Islam in Russia, I would suggest that 1920s Soviet scholarship viewed social developments among the Muslim Turks of Russia through exactly the same lens as earlier Russian colonial scholarship. In good Orientalist fashion, the key analytical concept to understanding developments in the 19th century was religion or “fanaticism”. There was no need to look beyond Islam or “Pan-Islamism” in order to understand or explain the works of Märcani or Gaspıralı, since concepts such as *millät* “nation” or *vatan* “homeland” were not yet widely known in the second half of the 19th century. Of course, such concepts became increasingly well known over the course of the first two decades of the 20th century and were certainly well known to early Soviet ideologists. In 1921 the 10th Congress of the Communist Party of the USSR condemned both Pan-Turkism and Pan-Islamism as deviations tending towards “bourgeois democratic nationalism”.⁶⁰ By 1931, it appears that a new theoretical explanation that was correct from the point of view of Bolshevik ideology was required. Thus the equation “national ideology equals class ideology” came to be born. Perhaps it would be appropriate to consider this the new Soviet corollary to the Russian colonial view: “That which is not Muslim fanaticism is class ideology.” Is it not the height of irony that it was this work by Arşaruni and Gabidullin from 1931 that was so profoundly influential on Alexandre Bennigsen and his generation of scholars?

At the beginning of the 21st century it is difficult to remember at times that many important aspects of the rise of national ideologies were fully appreciated by historians and social scientists only in the last two decades of the 20th century, fully half a century after the publication of Arşaruni and Gabidullin’s *Oçerki panislamizma i pantyurkizma v Rossii* in 1931.⁶¹ Seventy years later it seems that an alternative narrative is required, for which I offer a brief sketch below.

⁵⁹ *Oçerki panislamizma i pantyurkizma v Rossii*, p. 181.

⁶⁰ See also Jacob M. Landau, *Pan-Turkism. From Irredentism to Cooperation* (London, 1995), p. 18.

⁶¹ See notably *The Invention of Tradition*, ed. Eric Hobsbawm and Terence Ranger (Cambridge, 1983); Ernest Gellner, *Nations and Nationalism* (Ithaca, 1983); Anthony D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations* (New York, 1987); and Benedict Anderson, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (New York, 1991).

V

In the 19th century Tatar scholars who had studied in Bukhara criticized the rigid religious scholasticism and corruption they experienced in Bukhara. They advocated the need for knowledge, a theory for reopening the “closure of independent interpretation”, and the introduction of secular subjects into the *medrese* curriculum. During the time Tatar students were still traveling to Bukhara to further their education, the traditional identity of the communities of Muslim Turks in the Russian Empire still followed the classic pattern of identification by locality, religion, and other pre-modern communal and socio-economic identities. The nomadic and recently sedentarized peoples continued to identify themselves by their tribal affiliation as well, a system which by the late 19th century was no longer known among Tatars of the Middle Volga region, though it was still known among the Bashkirs.⁶²

What has been missing in the traditional historiography, however, is that the 19th century was also an era of new ideas going beyond religious reform that are not reflected in early Soviet scholarship, including the idea of a territorial nation. One of the new ideas was an inclusive, overarching Muslim Turkic identity (and an even broader Muslim identity) advocated by İsmail Bey Gaspıralı (1851-1914) and articulated in a variety of publications, including the landmark newspaper *Tercüman* which he began publishing in 1884.⁶³ The concept of an overarching Muslim Turkic identity came into competition with the influential concept of a regional Tatar identity formulated roughly around the same time. This concept was developed in Kazan (not Bukhara) and articulated clearly for the first time in Tatar by

⁶² Zeki Velidi Togan, *Hätıralar. Türkistan ve diğer müslüman doğu Türklerinin millî varlık ve kültür mücadeleleri* (Istanbul, 1969), pp 2-3. Khalid, *The politics of Muslim Cultural Reform*, pp. 187-215 offers a wonderful discussion of pre-modern identities in Turkistan.

⁶³ On Gaspıralı see Edward J. Lazzerini, “İsmail Bey Gasprinskii (Gaspıralı): The Discourse of Modernism and the Russians”, *Tatars of the Crimea. Their Struggle for Survival*, ed. Edward Allworth (Durham, 1988), pp. 149-169; *İsmail Bey Gasprinskii and the Fate of Turkic Culture in the Russian Empire* (Turko-Tatar Press: Madison, forthcoming); Alan W. Fisher, “İsmail Bey Gaspıralı, Model Leader for Asia”, *Tatars of the Crimea. Their Struggle for Survival*, pp. 11-26; Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin millî mücadele tarihi (1905-1917)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları 58 (Ankara, 1985); *İsmail Bey (Gaspıralı)*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları 962 (Ankara, 1988); and Hakan Kırımlı, *Kırım Tatarlarında millî kimlik ve millî hareketler (1905-1916)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, VII, 167 (Ankara, 1996); *National Movements & National Identity Among the Crimean Tatars (1905-1916)*, The Ottoman Empire and its Heritage 7 (Leiden, 1996).

Şihabäddin Märcani in 1885⁶⁴ and further popularized by his disciples. As noted above, I have argued elsewhere that Şihabäddin Märcani, while trained as a scholar of religion, was more significantly the first historian to write a modern history of the Kazan Tatar people through which he laid the ideological foundation for a Kazan Tatar territorial nation.⁶⁵ In other words, Märcani was the first national historian of the Kazan Tatars and disciples of Märcani such as Rizaäddin Fäxräddin — while disagreeing with some contours of the national history proposed by Märcani⁶⁶ — continued the work of laying and propogating through the new national press an ideological foundation for a modern Kazan Tatar nation.⁶⁷ Other individuals such as Qayyum Nasiri made tremendous contributions to the development of a modern Tatar literary culture.⁶⁸

Through the rise of modern printing of Turkic-language newspapers in the Russian Empire and the Ottoman Empire in the late 19th century (and especially following the liberalization of 1905), one could speak of a larger community of readers stretching from the Balkans in the west to Constantinople and Baku, to Kazan and Ufa in the north, Orenburg, Bukhara and Samarkand in the south, Kashgar in the east, and beyond. Perhaps we should speak of multiple “imagined communities” with competing concepts of a modern identity associated with competing individuals, newspapers, and political groups. The next few decades, however, would see the triumph of

⁶⁴ See his *Müstäfad ül-axbar fi ähval Qazan vä-Bulğar*, i-ii (Kazan, 1885-1900). I have only been able to consult the second edition of this work (1897-1900). It is difficult to recommend the modern abridged edition, *Möstäfadel-äxbar fi äxvali Kazan vä Bolğar (Kazan häm Bolğar xälläre turınnda faydalanılğan xäbärlär)*, as an adequate basis for scholarly research. I should note that I have not considered Märcani's earlier Russian-language works in this regard because I assume that it was the Tatar presentation of his views that had the greatest impact. See also Rorlich, *The Volga Tatars*, p. 65.

⁶⁵ Schamiloglu, “The Formation of a Tatar Historical Consciousness: Şihabäddin Märcani and The Image of the Golden Horde”.

⁶⁶ This is seen even in the “Tatar” versus “Türk” controversy as reflected in Fäxräddin's preference for the terms “Bulğar Turk” and “Kazan Turk”. See Rizaäddin Fäxräddinev, *Bolğar vä Kazan törekläre* (Kazan, 1993), especially pp. 20-22.

⁶⁷ The significance of this is not fully understood by Allen Frank, “The Development of Regional Islamic Identity in Imperial Russia”, pp. 113-114; and Allen J. Frank, *Islamic Historiography and 'Bulghar' Identity among the Tatars and Bashkirs of Russia*, Social, Economic and Political Studies in the Middle East and Asia 61 (Leiden, 1998), pp. 9-11, who confuses various earlier forms of communal identity with the construction of a modern ideology for a territorial nation.

⁶⁸ Lemercier-Quelquejay, “Abdul Kayum Al-Nasyri: A Tatar Reformer of the 19th Century”.

the idea of a regional territorial nation (the “Märcani model”) over the idea of an inclusive Turkic territorial nation among the many different groups of Muslim Turks within the Russian Empire (the “Gaspıralı model”). Even in Crimea, İsmail Bey Gaspıralı's argument for a Muslim Turkic identity was supplanted by the “Young Tatar” movement.⁶⁹ It may be said that Gaspıralı saw the defeat of his idea during his own life time, nor is it clear whether this idea may ever gain similar currency again. New ideologies for separate territorial nations in the sedentary and formerly-nomadic areas of Central Asia were still being formulated in the second decade of the 20th century.

This was also an era of great social upheaval and political transformation. By the beginning of the 20th century, many Tatars of the Middle Volga region began to go beyond an embrace of new ideas concerning educational reform and the national question to an exploration of international socialist and even revolutionary ideas.⁷⁰ Finally, strong political, territorial, and linguistics divisions between the Turkic peoples found a newer and stronger (final?) expression — though along completely new territorial and ethnic lines — in the Soviet period. While these new divisions represented a break with earlier pre-revolutionary concepts for how these new nationalities might be configured and were at odds with the historical states of the region, they form the basis of the modern republics of Central Asia today. Many Turkic peoples, especially in Siberia, had no distinct modern ideologies of their own until they were recognized as nationalities in the Soviet period.

This briefest sketch of the history of the development of competing pan-Turkic and individual regional national ideologies among various Turkic and Tatar communities as I understand it could not be further from the classic Russian — Soviet — Cold War-era Western depiction of reform movements among the Muslim Turkic societies of the Russian Empire and later the Soviet Union. From my perspective, there are several important implications of such a view of the state of the historiography. The first is that the intellectual history of the Muslim Turks of the Russian Empire needs to

⁶⁹ Kırımlı, *Kırım Tatarlarında millî kimlik ve millî hareketler (1905-1916)*, pp. 87ff.; and *National Movements & National Identity Among the Crimean Tatars (1905-1916)*, pp. 73ff.

⁷⁰ See Bennigsen and Wimbush, *Muslim National Communism in the Soviet Union*. In literature we should note the works of Gayaz İsxaki, see Gustav Burbiel, “Ghayaz İshaqi's Place in Tatar Literature”, *Muhammed Ayaz İshaki. Hayatı ve faaliyeti. 100. doğum yılı dolayısıyla* (Ankara, 1979), pp. 141-149. It is only in recent years that scholarship devoted to İsxaki has begun to appear in Tatarstan itself, see Mansur Xäsänov, “Tatar renessansınıñ böek kaharmanı” in Gayaz İsxakiy, *Äsärlär*, i (Kazan, 1998), pp. 5-30.

be rewritten to go beyond religious reform as the sole topic worthy of investigation in the 19th century. There were many dimensions to the various movements of the late 19th century grounded upon other ideologies such as nationalism that would have been explored in greater detail long ago were it not for the simplistic and misleading views of Soviet scholarship of the 1920s-1930s.

Another dimension that I have not explored in this essay is the need to reconsider the multi-faceted roles of individuals who were trained and sometimes employed as religious scholars but whose contributions were also in the area of writing history, which is often to be equated in this period with writing of national history. Märcani clearly belongs to this category, but this is equally valid for Rizaäddin Fäxräddin and many others. An even more interesting case is posed by Murat Rämzi, the publication of whose impressive and detailed Arabic-language history was patronized by the well-known Naqşbandi shaykh Zaynullah Rasulev and later banned by the Russian authorities.⁷¹

This essay has attempted to trace how several elements common to Bukhara and Kazan have resulted in certain ideas concerning reform, how some ideas have been misunderstood and misrepresented, and how we need to overcome the momentum of the traditional views in the historiography that only serve as obstacles to a better understanding of the rise of various reform and national movements among the Muslim Turkic peoples of the Russian Empire and beyond. One question that requires further study is whether any of the historical works written in the Ottoman Empire, the Caucasus, or Central Asia in the 19th century consciously advocated a modern territorial nation for any specific Turkic group. As far as I know, there were no such works in the Caucasus and Central Asia.⁷² In the case of the Ottoman Empire, the complicated phenomenon of "Ottomanism", which

⁷¹ M.M. Ramzî, *Talfîq al-axbâr wa-talqîh al-âtâr fî waqâ'i Qâzân wa-Bulğâr wa-mulûk at-Tatâr*, i-ii (Orenburg, 1908). See the comments of Algar, "Shaykh Zaynullah Rasulev", p. 125-126.

⁷² It is difficult to consider an earlier work such as the history of Shirvan and Dagistan completed in Persian in 1841 by Abbasqulı Ağa Baqıxan (1794-1846) and translated into Russian in 1844 as a work that defines an Azerbaijani nation in the modern sense. See Abbas-kuli-aga Bakıxanov, ed. Z.M. Bunyatov, *Gyulistan-i Iram* (Baku, 1991). This is in contrast to the view expressed by Bunyatov, *Gyulistan-i Iram* p. 4: "*Gyulistan-i Iram* is exactly the first work that promoted the formation of the national self-consciousness of the Azerbaijani people." On this figure see also Audrey L. Altstadt, "*Nasihâtlar* (Admonitions) of Abba Kulu Agha Bakikhanlı", *Central Asian Monuments*, ed. Hasan B. Paksoy (Istanbul, 1992), pp. 105-142. Similarly, it would be difficult to consider the *Firdaws al-iqbal* and similar works from Central Asia as defining a modern national ideology, see Munis and Agahi, ed. Y. Bregel, *Firdaws al-iqbāl. History of Khorezm* (Leiden, 1988).

as a transnational Islamist movement may also be viewed as a form of proto-nationalism, may be contrasted with the idea of a Turkish nation and other ideologies that emerged later in the Ottoman Empire.⁷³ A third issue is how all these various ideas in the Ottoman Empire and the Russian Empire may have been related and/or influenced each other in the 19th century.

Märcani, who began his career criticizing scholasticism in Bukhara, followed an intellectual path that led him to write the first national history of the Kazan Tatars. He was admired so greatly by his followers not because of his work as a scholar of Islamic religion, but because of his contributions to the popular idea of a Kazan Tatar nation. After all these issues have been considered, I believe what emerges is an argument for considering Şihabäddin Märcani the first national historian among all the Turkic peoples.

⁷³ On Ottomanism in the 19th century, see Ahmet Hamdi Tanpınar, *19 uncu asır Türk edebiyatı tarihi* (Istanbul, 1976), pp. 152-153; Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought. A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas* (Princeton, 1962), especially pp. 326-336; Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey* (Oxford, 1968), pp. 323-361; and more recently the works of Şükrü Hanioglu. On Islamism as a proto-nationalism see M. Hakan Yavuz, "The Patterns of Political Islamic Identity: Dynamics of National and Transnational loyalties and identities", *Central Asian Survey* 14:3 (1995), pp. 341-372, especially p. 360. In most regards Turkish national ideology is a later phenomenon that was also informed by thinkers from various Turkic peoples of the Russian Empire, see for example Jacob M. Landau, *Pan-Turkism. From Irredentism to Cooperation*, pp. 7-73.

Pining for Bukhara in Afghanistan: Poetics and Politics of Exilic Identity and Emotions

M. Nazif Shahrani*
Bloomington, Indiana

*Listen to the story told by the reed,
of being separated.
"Since I was cut from the reedbed,
I have made this crying sound.
Anyone apart from someone he loves
Understands what I say.
Anyone pulled from a source
Longs to go back..."*

The opening lines of *Mathnawi* of Rumi
(see Barks 1995:17-18).

I

Twentieth-century has been marked by perpetual wars --colonial, racist, nationalist, revolutionary and recently ethnic cleansing-- causing unprecedented population movements and enormous grief and suffering. In Mawarannahr or Turkistan, the twentieth century began with anti-colonial wars and is about to end with the Soviet legacies of even bloodier inter-ethnic (so-called civil!) wars in the region. The decade of the 1900 and 1910 in Muslim Central Asia was punctuated by numerous local armed uprisings against tsarist Russian colonial occupation (which had begun in earnest on the Kazakh steppes in the 1720s) and culminated in the bloodiest Russian repressions in Farghana valley and the Kazakh steppes during 1916. The collapse of the exhausted tsarist colonial empire under the heavy burdens of WWI, in 1917, in the hands of Russian Bolsheviks, ushered another period of vicious war by Russian Communists against the peoples of Central Asia that lasted well into the late-1930s. These Russian "Revolutionary" wars of re-conquest and pacification of former tsarist Russian colonies in Turkistan were met by a powerful Muslim popular resistance— the so-called Basmachi¹ movements (1918-1932). The military

* Nazif Shahrani, Professor of Anthropology at the Central Asian and Middle Eastern Studies Departments of Anthropology & Central Eurasian Studies, Indiana University, Bloomington, Indiana, USA.

defeat of Basmachi movements in 1931, brought on its heel another Bolshevik revolutionary calamity to Muslim Central Asia— forced collectivization of lands and property and the unleashing of Stalin's political purges directed against the suspected "nationalist" elites--whether real or imagined. The 1940s brought the devastations of Second WW² to countless Muslim Central Asian homes who lost loved ones in the Russian battle fronts while Central Asia itself faced a new flood of Slavic demographic onslaught in the region--relocating war industries, refugees, captives and criminals. In the 1950s, the Russian demographic oppression intensified as millions of Slavs were relocated in the Kazakh steppes during Khrushchev's Virgin Lands campaign.

After a quarter century of relatively peaceful conditions (1960 to mid 1980s), Central Asia began to face the menace of Soviet legacies of fomenting inter-ethnic and regional conflicts— e.g. the massacres of Meskhetian Turks, and the bloody armed clashes in Osh between Kyrgyz and Uzbeks in the Fergana valley, as well as the onset of the current civil war in Tajikistan in 1991.

The human consequences of more than half a century of intense Russian wars-- colonialist, revolutionary, demographic and inter-ethnic-- against the peoples of Turkistan in general and the former Emirate of Bukhara in particular, were many and momentous with considerable regional impact for the peoples of Central Asia as well as those in southwestern Asia and the Middle East. The most obvious effects of Soviet demographic wars, for Central Asians, has been the physical presence of well over ten million Slavs residing in Central Asia today. A phenomenon that has radically shifted the demographic balance in the region, especially in the newly

¹ The term Basmachi is taken from the Turkic-Uzbek root of *basmaq* or to press hard. In its active form of *basmachi*, the term was also used in Uzbek in reference to the band of outlawed plunderers or highway robbers. The Bolsheviks adoption and popularization of the name Basmachi, for their native Muslim Central Asian armed opponents in Turkistan was, therefore, a well calculated politically motivated choice. Among Turkistani anti-Bolshevik fighters, their popular resistance was known as Beklardin Qozghalishi (the Headmen or Chieftains Revolt) and those participating in the armed struggle against the Russian Communists were known as *Mujahideen* (the fighters for the cause of defending Islam). Much to the Russians chagrin, the term Basmachi latter on came to be identified closely with the Islamic and nationalist opponents of Bolshevism in Central Asia (see Carrere d'Encausse 1988; Fraser 1987; Central Asian Research Center 1959; Lemerrier-Quelquejay and Bennigsen 1984; Naby 1986; and Chokaev 1928).

² Ironically referred to by most older Central Asian Muslims today as "The Great Patriotic War", and because of their considerable sacrifices, any discussion of the War is accompanied by deep emotions.

independent republics of Kazakhstan and Kyrgyzstan where Slavs constitute nearly half of the population of the two countries. The real impact of the half-century of Russian wars on the native population of Central Asia, unfortunately may not be known for some time yet. Preliminary research in the former Soviet archives by post-Soviet Central Asian scholars, however, is indicative of what might we expect.

Kamol Abdoullaev, a Tajik historian, in a 1994 article on "Central Asian Emigres in Afghanistan: First Wave 1920-1931 reports the following:

Statistical research done by Soviets in Central Asia in 1922, 1924, and 1926 concludes: 'Depopulation as the result of emigration characterizes the whole region [of Central Asia]. But the greatest emigration was from Tajikistan's pre-frontier [areas close to the border] territory'.... the Bukharan emirate and Turkistan experienced the largest depopulation (1 million or so). ... The total population of Tajikistan...constituted 1,374,685 people in 1917 according to the Central Statistic Board (CSU) of Central Asia. But the census of population in 1926 within the same borders recorded 831,180 people. The population in Tajikistan from 1917-1926 declined by 543,505 people. This number includes not only emigres [primarily to Afghanistan] but those killed in battle, and those dying from starvation, sickness and disease (1994, Part II :19).

Abdoullaev further states that over 96,000 families numbering some 480,000 people crossed the borders to Afghanistan by 1925-1926. Among them were more than 225,000 Turkmen, some 250,000 Uzbeks and Tajiks and several thousand Kyrgyz. The great majority of Central Asian exiles to Afghanistan (44,000 families or 206,800 people), according to Soviet sources, were from eastern mountainous parts of the emirate of Bukhara or modern Tajikistan. To emphasize the demographic magnitude of the disaster, Abdoullaev (ibid) contends that the number of exiles... constituted 25% of the general population, and 33% of all families in Tajikistan. The overwhelming majority of emigres were from Qurghanteppe, Kulob, and Hissor velyats³ [provinces]. Only one half of the population was left in Qurghanteppe region. Forty-nine completely abandoned and deserted kishloks (villages) were found in Qurghanteppe by the government commission. Fields, gardens, and melon fields were weed-grown, and fallow, their beauty lost. Homes and other structures were destroyed and ruined, 'duvals' [dewal, walls made of dried-mud or adobe enclosing family compounds]... were leveled to the ground.

³ These same areas of Qurghanteppe, Kulob and Hissor, all close to the Afghan border were major battlegrounds in Tajikistan's recent civil war (1991-) and produced another wave of some one quarter million exiles crossing over to northern Afghanistan.

Among those forced into exile in Afghanistan were numerous Muslim scholars ('*ulama*), self-consciously pious individuals and their families, a few Naqshbandiya sufi leaders such as the Khalifa of Qezil Ayagh (also known as Ishan Khalifa) with strong following among the Turkmen and Uzbeks, and most significantly the Amir of Bukhara, Sayyid 'Alim Khan (r. 1910-1920).

II

As to the history of why and how Bukhara fell to the Jadids supported by the Bolsheviks we have several Russian and Bukharan native accounts by persons such as Fayzulla Khojayevev and Sadridin Ayni.⁴ However, since the beginnings of Soviet invasion of Afghanistan in 1979 and the subsequent collapse of the Soviet Union, we have witnessed the increase of Bukharan accounts of the events leading to the fall of Bukhara. These include, so far three small volumes: a narrative history called *Tarikhi Nafi'i* written by a M. 'Ali ibn M. Sayyid Beljuwani that appeared in Dushanbe in 1994, apparently composed in the 1920s but kept hidden. The second book is called *Tarikhi Huzn al-Melali Bukhara: Khaterat-i 'Alahazrat Amir Sayyid 'Alim Khan, 1910-1920*, the memoirs of Amir of Bukhara which was also written sometime during his exile in Afghanistan, but kept hidden. It made its initial appearance in a serialised manner in the Afghan Mujahideen monthly journal, *Methaq-i Khun* of Jami'ati Islami, in the early 1980s and subsequently published several times in book form and widely disseminated. The third book, and for the purposes of this paper the most important volume appeared in 1997. The volume is called simply as *Amir-i Bukhara* or Bukhara's Amir and it is a versified narrative of the *Mathnawi* genre of Persian poetic tradition. What is critical to mention is the author of this versified account of Amir Sayyid 'Alim Khan of Bukhara is one of his many sons, A Sayyid Abdul Kabir 'Azmi who tells the life story of his father as he heard it from his mother during his youth. Some of the opening verses of the book begins by stating:

One day on the season of my youth and happiness
I was having an intimate conversation with my mom
I had laid my head on her knees
As she combed my hair with her fingers

She was offering me moral advice

⁴ Fayzulla Khodjaev, *Izbrannye trudy*, Tom 1. Tashkent: Fan, 1970; Sadridin Ayni, "Buxâra İnqilâbı Tarixi Üçün Materialler", *Eserler*, Cilt 1. Taşkent: ÖzSSR Devlet Bedii Neşriyatı, 1963.

Trying to open my ears, removing veil from my
wisdom

After urging the young boy to strive to acquire knowledge and practical skills,
avoiding laziness, learning the Qur'an and obeying the Shari'a of the Prophet,
etc..., his mother also admonishes him by saying:

As in regards to your race/ancestry, and in your culture
Remain steadfast and loyal at all times and all places

Be forgiving, patient and a man of determination
In the midst of your community, be the exemplary

If you were like your father, forgiving and generous
You shall not see the ugly face of servitude, O my son!

She hesitated, and then a warm drop of her tear
Fell like a flame of fire on my face

Puzzled by this burst of maternal emotion, the narrator gently enquires:

As soon as my father's name came to your lips now
Your tears began to pour from intense feelings of sorrow

You were peerless in your intimacy with him, within the family
At all times, in difficulties, distress and sadness

We have spoken about father many times in the past
Nights and days, in all times and all places

Never have you, uncontrollably as to night
Uttered a disappointment or let your tears flow

For God's sake, my ability to withstand this has reached limits
So, please explain this puzzle to me

Share with me your heartaches, describe to me His life
Chapter by chapter, section by section and hair by hair!
The painful experiences of the Amir
Tell me about them, from the beginning to the end

It is a must, a necessity for every son
To be informed about his father's past

With these poetic and highly emotional stage setting, the versified narration of *Amir 'Alim Khan's* life story begins. It is worth noting also that this versified account was published in Turkey, in 1997, where the author along with some fifty other related families had resettled as Afghan refugees of Turkic descent in 1982. As to when and where this versified memoir was composed, there is no mention. These three books as well as a number of recently published articles in the Afghan vernacular press, both inside and outside Afghanistan, are the bases for the discussion that follows.

III

When on the eve of August 27, 1920 the city of Bukhara came under attack by the Red Army, Amir 'Alim Khan's poorly trained and equipped forces put up a stiff resistance until August 31st in defense of the Noble City, Bukhara-i Sharif. On the face of superior military technology, the Amir retreated to eastern mountainous parts of his domain and continued fighting the Bolsheviks. In his futile effort to fight back and liberate Bukhara, the Amir counted, rather naively, on military and financial help from his royal "brothers" King George V of Britain and Amir Amanullah of Afghanistan. His written request dispatched (on October 21, 1920) from his new headquarter in Dushanbe for assistance from Britain --for a 100,000 pounds sterling in cash as "a state loan", 20,000 rifles, 30 heavy guns and ten airplanes, and the necessary ammunition-- delivered by his emissaries to British Council-General in Kashghar (Eastern or Chinese Turkistan) and communicated to Delhi and London apparently fell on deaf ears. Similarly, the Amir of Bukhara's urgent request for military assistance through his gift bearing representatives to King Amanullah of Afghanistan produced no arms. Instead, Sayyid 'Alim Khan was extended an invitation by Amir Amanullah to come to Kabul for urgent consultation and a joint decision as to how best to address the tragedy of Bukhara, the Noble. Suspicious of the true intentions of the Afghan king who offered to talk in Kabul, but offered no arms to help in the fighting, and faced with the threat of approaching Red Army to Dushanbe, Amir 'Alim Khan of Bukhara was forced reluctantly to cross the Oxus on March 4, 1921. He then proceeded to Kabul with his large entourage, was given polite hospitality and kept under constant surveillance by King Amanullah's regime. The Amir of Bukhara's clandestine attempts to purchase arms from British India for his guerilla forces fighting in eastern Bukhara, which continued until at least 1931, were intervened and stopped as soon as it had begun. Later during WWII, when some of his close associates attempted to contact German agents to organize an anti-Soviet Turkistani resistance unit, the Afghan authorities once again aborted it fearing Soviet retaliation against them ('Azmi 1997:49). The story of Amir

of Bukhara and half-a-million of his subjects who voted with their feet against Soviet occupation of Bukhara and chose to follow the model of the Prophet of Islam into *hijrat* (exile/separation from their homeland to avoid religious persecution) has for the most part remained un-tolled.

Indeed, as alluded to earlier, until the recent demise of central government and the rise of anti-Communist jihad in Afghanistan, for reasons primarily political, their tragic stories were even untellable and hence remains unexplored. Some of the critical issues that needs be addressed are: What were the consequences (social, economic, cultural and political) of becoming a *muhajir* in Afghanistan for those who were forced to chose exile? How did they make sense of the events that led to the fall of Bukhara in the hands of Russian Bolsheviks and their local collaborators? Was it due to a providential will or simply a bad turn of fortunes for the Bukharan dynasty of the Manghet rulers? How did the exiles respond to the calamity that befall them? What did they try to do, or were not allowed to do, in response to both Bolshevik aggression as well as the events that confronted them in their host country, Afghanistan? What did they say or write, or decided not to say or write or were unable to say or write, about their experiences of exile and the meaning of all the suffering they endured and for what? It is, therefore, the aim of this paper to begin to explore some of these issues within the broader context of the politics of Central Asian exilic identity and culture in Afghanistan.

IV

At the outset of Bukharan crisis, there appear to have been much genuine support and heart-felt Islamic concern and sympathy on the part of the young reformist king of Afghanistan, Amir Amanullah, and especially the peoples of northern Afghanistan who received the bulk of the Bukharan exiles. The great majority of Central Asians who came from villages settled in rural areas of northern Afghanistan joining either existing Uzbek and Tajik settlements or founded new ones. Urban refugees for the most part chose to settle in towns and cities, primarily in northern Afghanistan as well as the Western city of Herat and the capital, Kabul. The popular sentiment in assisting the victims of Bolshevik aggression, especially among local Tajik and Uzbek communities who received them remained unchanged. However, at the official level, the attitudes turned increasingly inhospitable toward the exiles, especially after the 1929 civil war and the subsequent change of regime in Afghanistan. Oppressive political climate compounded by the impoverished economic conditions in Afghanistan kept the Central Asian *muhajireen*, pining for Bukhara and Turkistan.

The great majority of those who chose exile, for the most part may not have been at the center of politics in Central Asia. But the very choice of their exodus as an act had a political essence. This fact was by no means lost

to the people of the region, especially their hosts, the Afghan government. Amir Amanullah who had "invited" the Amir of Bukhara to Kabul under the pretext of consultation and formulation of a joint strategy, in fact tried to prevent the Amir from any effective political and military activities to support his Basmachi warriors across the Afghan borders. The allegedly British instigated internal rebellions, initially by eastern Pushtun tribesmen, against the reformist policies of king Amanullah, and his ineptness to deal with them, gradually dragged the country into a bloody civil war in 1929, forcing him to abdicate. During a nine month interregnum, a new Tajik ruler, Amir Habibullah II, occupied the Afghan throne. Unlike Amir Amanullah, the new Tajik ruler publically advocated support for the Amir of Bukhara and his Basmachi fighters and publicly expressed his willingness to help liberate Bukhara from the Soviet Russians. The Amir of Bukhara and the local supporters of his cause, the Uzbek and Tajik peoples of northern Afghanistan, welcomed the unexpected turn of events. A number of Amir 'Alim Khan's able commanders, including a very well known Basmachi commander, Mullah Muhammad Ibrahimbek Laqay, who had temporarily stopped fighting the Bolsheviks in late 1920s for lack of arms and ammunition, began to organize fresh resistance units from among the exile communities as well as local Afghan Uzbeks and Tajiks and started fighting the Soviets again. This new twist in the politics of Central Asian exiles, understandably made the Russians very nervous. British India was equally concerned about the conservative Islamist politics of the new Tajik ruler in Kabul.

Not surprisingly, with financial and military help from British India, a large militia force of Pushtun/Pathan tribesmen from the North-West Frontier Province of British India and eastern Afghanistan were mobilized and led by a distant "causin" and former minister of war of Amir Amanullah, General Muhammad Nadir Khan, and the short lived reign of Amir Habibullah II terminated. The only Tajik ruler of Afghanistan in recent memory was publically humiliated and hanged, and a new Pushtun dynasty, that of Musahiban family, led by Muhammad Nadir Shah, was established (October 1929). The newly installed pro-British monarch, was soon under pressure from Moscow. The new Pushtun rulers in Kabul responded positively to Stalin and demanded that Amir of Bukhara put an end to all military activities, disarm his men and order Ibrahimbek Laqay to turn himself to the Afghan authorities in Kabul immediately. The Amir of Bukhara complied, and Ibrahimbek Laqay accepted to cease his military activities and disarm, but refused to turn himself in to the authorities or go to Kabul. In retaliation, the Afghan government sent thousands of Pushtun tribal militia to northern Afghanistan to hunt down suspected Central Asian fighters and/or their local Uzbek and Tajik supporters. The government of king Nadir Shah, according to recently published eyewitness reports of the

tragic events (Afifi 1996 (244):4), also offered an undisclosed amount of money for every severed head of Ibrahimbek's Uzbek Laqay fighters delivered to the local government authorities. This unfortunate policy of the new Musahiban dynasty unleashed months of bloody war in northern Afghanistan in 1930-1931, between the anti-Soviet Basmachi guerillas and the Pushtun tribal mercenaries roaming the area. This state sanctioned attack on Central Asia exiles resulted in countless killings of innocent people and plundering of local communities, mostly Uzbeks, by the southern Pushtun tribal militia as well as some local mercenaries who joined them. This unholy war by the Afghan government also drove many Central Asian Basmachi fighters, including Ibrahimbek Laqay, across the Oxus river, where he was captured on June 23, 1931, tried and executed a year later in Tashkent on August 31, 1932 (Abdoullaev 1994 (5):26). With the capture and execution of Ibrahimbek, the Soviet Union finally declared its total victory against the Basmachi movement in Central Asia, and with that death the hopes of Central exiles for a continued military struggle for Bukhara turned bleak. As to the Afghan government's role in ending the Central Asian exiles' hope of continuing their armed struggle against the Soviets, a public conspiracy of silence was put into effect and meticulously enforced. Indeed, from 1930 to about 1980, for nearly half-a-century the identity, social visibility and cultural presence of Central Asian exiles-- generally referred to as Bukhara-i (from Bukhara), Farghanachi (from Farghana) or collectively, especially if their place of origin was not known, as Pan-i Daryay-i (from the other side of the Amu river)-- and those of their northern co-ethnics, the Uzbeks and Tajiks, diminished in Afghan national political life. Indeed, as we will see later in this discussion, they were confronted by an official policy of suspicion, contempt and an ethnic politics of oppression by the Pushtun dominated Afghan governments. In the face of such adversity, Central Asian exiles appear to have adopted a strategy of self-censure, and minimal exposure of their personal and collective cultural and emotional expressions.

Despite overwhelming desire, at least on the part of urban Central Asian exiles, to leave Afghanistan for less oppressive environments of the Indian subcontinent, Saudi Arabia, Turkey and the West, very few Central Asian exiles managed to do so before the 1980s. Predictably, at least on the part of Central Asian exiles, the long anticipated Soviet Russian direct military intervention of 1979-1989, in support of Afghan Communist regimes materialized, once again they were driven into exiles, together with millions of Afghans across Pakistani and Iranian borders into refugee camps, adding fresh salt to the old emotional wounds. Many Turkistani and Bukharan exiles immediately joined the ranks of the Afghan mujahideen (warriors for the cause of Islam) forming their own resistance groups to fight their old enemies, the Communist Russians (see Shalinsky 1994).

More importantly, the radically altered political environment of populist *jihad* resistance— and the consequent collapse of Pushtun dominated central authority in Afghanistan— opened unprecedented opportunities for self-expression (military, political, verbal and textual) to all the peoples of Afghanistan. The real essence of the altered conditions in Afghanistan, at least for the Central Asian exiles, proved to be their newly found political freedom for self-expression for the Central Asian exile community.

One of the major Afghan resistance organizations, the Jamiat-i Islami, began to publish, for the first time, the *Memoirs of the Amir of Bukhara, 1910-1920 (Tarikh-i Huznalmelal)* in a monthly journal, Methaq-i Khun. The complete *Memoirs* were later re-issued several times in a single volume book by different organizations and got a very wide circulation. The history and struggle of the Basmachi movement and its major leaders such as Ibrahimbek Laqay, utterly absent from the print media in Afghanistan since at least 1930, began to be written about in the Afghan Mujahideen publications. The new situation offered the educated Bukharan exiles not only to reveal what was previously written about their struggle and to retell their personal and collective stories of prolonged suffering, but also to reclaim their suppressed identities and creatively express their past sorrows, present challenges, and future hopes and aspirations in a burst of literary productions— narrative histories, versified histories and memoirs, and poetry and more poetry, one of the most effective culturally recognized means of political and personal expressions in Central Asia.

The defeat of the Soviet army of occupation in 1989 by the Afghan Mujahideen, the unexpected implosion of the Soviet empire in 1991, and the subsequent collapse of the Communist regime in Kabul in 1992, all have had further important consequences for the phenomenal growth of literary production by and about the experiences of Central Asian exile communities in Afghanistan. These developments have included:

1. Encouraged renewed efforts by independent researchers and governments or organization of the newly independent states of post-Soviet Central Asia to rewrite the much distorted history of their peoples in general, and those of the Basmachis and Central Asian exiles in particular.
2. The emergence of an independent political movement, the Junbushi Islami Itihadi Shamal (The Islamic Movement of Northern Alliance), headed by an Uzbek strongman General Abdur Rashid Dutow, in northern Afghanistan, who give voice to the long-silenced Turkic-speaking peoples by supporting new publications and broadcast media, focusing on the history, identity, and politics of the peoples of northern Afghanistan, including those of the Central Asian exiles.

3. Last, but by no means least, is the establishment of small but enterprising communities of Central Asian exiles in Turkey, Saudi Arabia, Europe and America, who are also active in the production of new literature about their own history and experiences.

Two things are striking about the nature of these textual productions, especially the materials produced in Afghanistan or by Central Asian authors about their experiences of exile in Afghanistan: First, the sheer volume of what is being produced in a wide variety of genre and media. Second, the obvious political nature and deeply emotional quality of these writings in which poetry seems to occupy the dominant form and styles of expression. Both of these phenomena, although novel at this juncture in the history of Central Asian exile literature, are nevertheless not by any means unusual: Because, politically they were prevented from any form of self-expression. That is, for well over six decades their heart-rendering stories of human suffering were kept untold and even untellable--i.e., their personal and collective efforts to make sense out of the historic events that brought them so much grief of living in exile were publically banned. However, as the recent outpouring of textual production demonstrates, the search for meaning through the muffled voices of those who have lost their *watan* (homeland) and with it significant aspects of their personal and collective identities, and potentially their self-respect, were not totally silenced. They seem to have composed poetry, lots of poetry and hummed it along to themselves, and with each other, sharing their deep sorrows, always pinning for Bukhara. It is, indeed, my hope in the remainder of this paper, to explore with you some expressions of Central Asian exilic identity and emotions, through one of their most effective, but often neglected modes of self-expression-- poetry.

V

Both in Central Asia and in the Arab Middle East, the fact that pride of place for verbal arts, has been and remains, reserved for poetry, is well established in the literature. Similarly, the prominent role of poetry in all forms of political and religious discourses in these regions are relatively well known but little explored, with a few exceptions among anthropologists (e.g., Meeker and Caton among Arabs, Beeman among Iranians, and Edwards attempting with poetics of resistance among the Pushtuns of Afghanistan). The few earlier studies of Central Asian exiles in Afghanistan and Turkey by Audrey Shalinsky (1994), Thomas Barfield (1980?) and myself (Shahrani 1979.....) have not paid much attention to poetry in our already published works. In my case, this omission occurred, much to my personal regret in spite of the fact that, during my own dissertation fieldwork among the Kirghiz of the Afghan Pamirs (1972-74), had laboriously collected Kirghiz

er or poetry addressing some aspects the politics of their exile to extreme environmental condition of the Pamirs, the so-called, "Roof of the World."

Indeed, one of the Kirghiz *er*, I carefully recorded then, in my field notes was a long versified narrative of some 450 lines composed by a Mullah Abdul Sattar describing in heart-rendering detail the calamity that befell Bukhara and Turkistan because of Bolshevik takeover of those Muslim lands, and the sorrow and suffering it caused the peoples of those lands. The poem was composed around 1928 and its composer long deceased by the time I appeared in the Afghan Pamirs in the early 1970s. But it was still recited by the Bakhshi or bards in a mournful tone that brought people to tears. Mullah Abdul Sattar in his ode does not only describe what happened, but also offers his own explanations as to why it happened. As such, his poetry served not only to vent collective anger, share communal grief and sorrow, but also to offer explanations and invest meaning to their common experiences. The opening lines of Mullah Abdul Sattar's *er* began as follows:

The year has reached 1344 (in Islamic Lunar calendar =circa 1928 AD)
For the appearance of the cursed *Dajjal* (anti-Christ)

A short time is left.
The whole of the provinces
Have been taken over by the Bolshevik Kafirs
The Shari'a of the Prophet
Has frizzled like the blooms of almond tree.
Everywhere the Muslims
To the likes of Bolshevik Kafirs
Have become subjugated..

The poet offers many explanations in the course of describing the tragedy but also offers a number of explanations--ranging from political oppression and corruption of the native governments, to the superior technology and arms of the Russians Kafirs to the predictable blame for hypocrisy of Muslim practitioners who have abandoned Islam, hence they may be subjected to this providential trial. Therefore, to remedy the situation, the Muslims must return to the sincere practices of true Islam of the Qur'an and Prophets shari'a.

Indeed, the Bolshevik catastrophe, and its possible causes (both divine and worldly or political), as well as, its disastrous human consequences for the Muslims of Bukhara and Central Asia, has been a major theme of many poems by or about Bukharan exiles in Afghanistan. The following example was composed by a Mullah Abdullah 'Arif Chahabi, a well known Tajik poet from the town of Chahab, an area just south of the Amu River and close to point where the Amir of Bukhara forded the Amu river over to the Afghan territory. The Amir also spent some days in the

town of Chahab before making his royal progress toward Kabul. It is very likely that the poet had met the Amir and was powerfully moved by the events in Bukhara. Apparently, according to recently published account by an elderly Afghan journalist living in the United States, this poem had been widely circulated and recited in towns and villages of northern Afghanistan in the early 1920s, by adults and children that brought tears to the listeners eyes, but it was apparently never published until the publication of a collection of 'Arif's poetry in 1994, and then in Lahore, Pakistan (see Afifi 1996). It is worth mentioning that during the decades between 1993-1980, the public recitation of such poems may have brought official retributions and hence not widely known or circulated.

On Grieving the Fall of Bukhara

Under the fog of unbelief (*kufr*) the Sun [Bukhara] disappeared
From the sorrow and grief, the people's liver⁵ melted away
The flames of fire shot-up and made *kabab* of peoples hearts
When Your Majesty⁶ were removed from the throne of justice

Woe! The dominion of Bukhara fell to destruction
Faith became contemptible and the enemy of Islam triumphed

The loss of splendor became evident due to the deeds of ill-natured folks
And from the growing presence of damned and reckless Russians
Today, the illustrious Timurid dynasty met its downfall
The people of virtue and talent, wherever they were, got trampled

Woe! The dominion of Bukhara fell to destruction
Faith became contemptible and the enemy of Islam triumphed

The heart is scarred from the crooked ways of a world without axis
Gone with the wind are Gunbad, Guldasta and Munaar⁷
The scholars became decrepit, sad and miserable

⁵ Among Persian speaking people, *jegar* or lever is considered the seat of deep emotions.

⁶ The reference is to Amir 'Alim Khan, the last Amir of Bukhara who was overthrown from power with direct intervention of Russian Bolsheviks in 1924.

⁷ Gunbad and Guldasta are the names of historic palaces and Munar or Munar-i Kalan (the Great Tower) is a famous minaret in Bukhara.

When the honorable King was forced out of his dominion into exile

Woe! The dominion of Bukhara fell to destruction
Faith became contemptible and the enemy of Islam triumphed

The King, who was the favored shadow of the Lord
With generosity, he placed ointment on every wounded chest
From misfortunes of a world out of synch and without axis
The King brought his household to the ruins of "Hissor"⁸

Woe! The dominion of Bukhara fell to destruction
Faith became contemptible and the enemy of Islam triumphed

In the battle fields, the enemy's armies have taken positions
Those of the Jadids⁹ struck from every direction
The bosom of Islam became the target for its adversaries
Fallen are men and women on the path of destruction

Woe! The dominion of Bukhara fell to destruction
Faith became contemptible and the enemy of Islam triumphed

Because of the conspiracy of the age, a calamity has sit-in
Many have fallen captive in the hands of the enemies of Islam
The hearts have become the targets of enemy's arrows
Due to Russian oppression, those behind the veil¹⁰ have also fallen captive

Woe! The dominion of Bukhara fell to destruction
Faith became contemptible and the enemy of Islam triumphed

⁸ The name of a town and a region in what was then eastern Bukhara and now southern Tajikistan, just across the Oxus river from northern Afghanistan. The Amir of Bukhara came to mountainous Hisar after leaving Bukhara, hoping to successfully resist the Bolsheviks but to no avail.

⁹ The Jadids or "Renewers" were a group of Muslim reformers who introduced new-method schools and teaching in Central Asia and were opposed to the traditionalist politics and policies of the Amir of Bukhara. In frustration, they eventually became collaborators with the Bolsheviks and instrumental in the downfall of Bukharan Emirate and the establishment of Soviet hegemony in Central Asia (see Khalid 1998, Carrere d'Encausse 1981)

¹⁰ *Parda neshinan* or those living behind the curtains (veil), is a reference to the women of the Bukharan royal household.

From six directions, armies of adversity made their appearance
 The rising sun of good fortune disappeared under the clouds
 The "tribe" of Jadids mortgaged bad omens from the Yazid¹¹
 Lamented all those who heard of the ominous events and wailed:

Woe! The dominion of Bukhara fell to destruction
 Faith became contemptible and the enemy of Islam triumphed

It was scribed by the Author of Fate from the start
 That the noble country of Bukhara will fall into disarray
 That the irreplaceable Emperor to be driven out of his country
 Then the bards would recite, with bitter sigh, this lamentation:

Woe! The dominion of Bukhara fell to destruction
 Faith became contemptible and the enemy of Islam triumphed

The blood of livers came to boil in the pupils of the eyes
 When hearing of a disarray in the dominion of the just King
 From every corner the sounds of lamentation is heard
 As the morning-lark from the branch of spruce fir roared:

Woe! The dominion of Bukhara fell to destruction
 Faith became contemptible and the enemy of Islam triumphed

What calamity has the wheel of universe thrown at the world
 That the smoke of oppression has engulfed the heavens
 Gone with the wind are the treasures of ancient dynasties
 Never will one reclaim the life-time that are bygone!

Woe! The dominion of Bukhara fell to destruction
 Faith became contemptible and the enemy of Islam triumphed

No soul has remained on the surface of this earth for ever
 Except for the good name, no sign of crown and seal-ring remained ever

¹¹ Yazid is the deeply despised figure in Muslim history as the men responsible for the martyrdom of Prophet Muhammad's grand son, Hussain, and the merciless massacre of his companions in the battle fields of Karbala—the much celebrated and annually commemorated sacred event among the shi'i communities in the Muslim world. The symbolic potency and the emotional impact of likening the Jadids deeds in Bukhara to those of Yazid is significant here.

No traces of Caesar and Emperors of China survived, ever
 Due to a conspiracy of time, even wrinkles on the faces didn't appear

Woe! The dominion of Bukhara fell to destruction
 Faith became contemptible and the enemy of Islam triumphed

Oh cupbearer, bring us drinks since the times are filled with grief
 Everyone has donned the mourning hats on their heads
 Be satisfied with what the Lord has given, be it great, be it small
 The castle of hope and patience, is mightier than steel is strong

Woe! The dominion of Bukhara fell to destruction
 Faith became contemptible and the enemy of Islam triumphed

Startled by the cries of mourners, the wild beasts of the desert wailed:
 The meadow-lark has flown away from branches in the flower garden
 The moon turned into crescent, with its back bent and said:
 As "'Arif"¹² with tears of sorrow pouring from his eyes, bemoaned:

Woe! The dominion of Bukhara fell to destruction
 Faith became contemptible and the enemy of Islam triumphed

This poem is recited in a dramatic voice by one of the daughters of the Amir Bukhara, recorded in a cassette tape and is widely circulated among the exiled community of Central Asian around the world, as well is in Bukhara in recent years. The power and impact of modern communication technology and new shared forms of virtual experiences. In this poem, the fatalistic tone towards the end and accepting God's will must be read within the politics of those time.

In addition, two other major themes seem to figure prominently in the recently published poetry of the exile. First, the experience of exile as a prolonged journey into a life of Turnerian "liminality"—i.e., economic poverty, hard work, hardship, political marginality, social isolation, loneliness, countless confrontations with the self, and with the oppressive "other", which forces individuals and the imagines exilic community to reflect and search the depth of their soul, and to express and communicate their *sacra*, their message through poetry. In this condition of "betwext and between", the second most prominent theme seems to be the irresistible

¹² 'Arif is the pen-name of the poet who has composed this poem. His full name is 'Abdullah 'Arif Chahaabi (1260 - 1322 AH). For full biographical information and a published collection of his poetry see Chahaabi 1373.

pining for a reunion with their true object of love, Bukhara, as in the following *mathnawi* (a versified narrative). This poem addresses some aspects of the reality of ordinary exiles life in an urban citing in Afghanistan, depicting the struggle of an exile to maintain his dignity in the face of incredible adversities. Unfortunately, little is written by the rural segment about their experiences in the available texts so far.

The Sacred Love of Khawja Khan

by Assadullah Taalib

I know of someone, a man of this world
Famed as Chaghchi¹³ aka, and his good name is Khawja Khan

An impoverished old man, but of majestic dignity
Eloquent, good natured, affable and a kind friend

In his youth, he was forced to leave his beloved homeland
Because of the tyranny of Stalin and oppression of Lenin

Left without options, he took a fistful of soil and chose exile (*hijrat*)¹⁴
From Bukhara, the land of Turkistan to Afghanistan

He wore the soil from his homeland as an amulet around his neck
The likes of his love for his homeland, my friends, I have not witnessed

Every morning he emerged from his damp shack
With his heavily mended outer garment (*chapaan*)¹⁵ and torn galoshes

¹³ *Chaghchi* is the colloquial form of the Turkicized Persian-Tajik term *Charkh* (wheel) + *chi* (Turkic possessive suffix meaning one who owns or operates). In this specific case *chaghchi* or *charkhchi* refers to the individual's (i.e. Khawja Khan's) occupation as the operator of a knife and scissors sharpening wheel.

¹⁴ *Hijrat* is the Arabic term used in the Qur'an in reference to Prophet Muhammad's exodus from Makka to Madina (circa 620 AD) under the pressure of oppressive Quraish chieftains against the Prophet and his fledgling emergent Muslim community

¹⁵ *Chapaan* is a particular type of cotton padded gown worn as outer garment or coat by people of Bukhara and Central Asia. Wearing of mended clothing and torn

If he sharpened a knife for someone and honed it with the sharpening stone
He visited a hundred other doors carrying his heavy burden¹⁶
Although the wheel of suffering bent his back under the heavy load
He never bowed to gain his sustenance, not to anyone

His occupation was to run a sharpening wheel, a burden of toil on his
shoulders
Whether in heat or cold, and in Spring or in Autumn

Once in a while an ignorant or a group of unenlightened folk would taunt
him
Calling him a dumpling head (*kalla mantu*)¹⁷ aka) who has no country and no
home

However, that thoughtful man, with tearful eyes
Time and again used to say: Oh Lord! These are ignorant of your creatures

Do they not understand, if I were to heave a deep sigh from the bottom of
my heart
Russia would shatter to pieces, and these ignorant bunch turn into wretched
wanderers

Be ware of the sigh of the oppressed of which I am a manifestation
The sigh of the oppressed is the wrath of the Righteous (God), and a most
repellent force

Then one day, the oppressive and insalubrious nature of time
On the longest night of the winter made him suddenly fall gravely ill

shoes in Central Asia is either a clear sign of poverty or in some rare cases a mark of individual's pious humility.

¹⁶ The heavy burden here refers to the Chaghchi's sharpening wheel which he must carry around as he calls aloud to make his presence known to potential customers, either in the urban streets or residential neighborhoods.

¹⁷ *Mantu*, a spicy chopped meat and onions dish wrapped in thin flat dough in round shape and steam cooked, is a particularly famed Bukharan or Turkistani dish made popular in Afghanistan by the Central Asian exiles. The use of *kala mantu aka* (the *mantu* headed elder brother or *aka*, an Uzbek kinship terminology) is especially offensive verbal attack not only on the individual but also his ethnic group, the Uzbeks in particular and Central Asian exiles in general.

No one was there to bring him even warm ashes from a hot fire
And he had no means of heating to warm himself with

In his burning fever he saw nightmares until dawn
One moment he would see himself wrapped in shroud and the next with
ignoramuses

Then he will see that his sharpening wheel lets him down, as does this abject
world
It has either a broken leg or a broken belt, thus a heavy burden indeed to carry

Or he would be wondering from door to door trying anxiously
To sharpen any one's knives, blades and cleavers

As if it seems, once again the base world has burdened the weakened
Khawja Khan
With that Wheel of Suffering¹⁸ for a loaf of bread

Engaged in a bitter struggle with the angel of death till dawn
Where is a soul who could place a drop of water in his mouth

When he realized that this night had no dawn for him
And from the path of Truth has come the time for the body to depart the soul

Since he always wished internment in the soil of his homeland
Burying that body, that was nothing but skin and bones

Yes, that amulet full of soil carried around his neck
He took off and ripped, spreading the soil over his eyes

To cut the story short: the man without a country returned his soul to his
Beloved (God)
Pining for [Bukhara] and deeply desirous of the smell of the stream of
Muliyan¹⁹

¹⁸ The term *charkhi gham* (wheel of suffering) refers to his sharpening wheel as his life-long means of livelihood and his major burden in life as such.

¹⁹ Muliyan is a stream near Bukhara, made famous by the Abu-Abdullah Rudaki Samarkandi (3rd century of Muslim calendar or 10th century AD), generally regarded as the father of Persian poetry (see Khanlari & Safa, n.d.: 50).

Doubtless, it is your heaving sigh, and the approbation of your prayers oh
Khawja Khan
That turned the Polar Bear so weak and helpless all of a sudden

In the name of Soviet Union, that Russia
Whatever it was and had done, its face got blackened in the World

See, today it is like a beggar, in worse condition and a vagabond
The statue of its leaders under the foot of this or that mafia bond

I wish you were alive so that you could see it with your own eyes
This yellowed tree, Russia, subjected to the Autumn winds

Oh Khawja Khan! May your free spirit rest happily for ever
May the heavens, and the best of paradise²⁰ be your eternal abode

As Rudaki²¹ has wished: "Oh Bukhara! Be happy and live long"
Talib's²² gift, to you [Bukhara] is this, the Sacred Love of Khawja Khan

The desire for the completion of the exilic journey, the impatience, and the
pining is best expressed by another son of the Amir of Bukhara, a Sayyid
Sadruddin 'Azmi, in the following ghazal entitled, On Mother's Lap:

O Lord! Living separated from Bukhara for how long?
Without a homeland, lonely and wondering, alive for how long?

Away from my own kin, community and land
In the midst of strangers, alive for how long?

²⁰ *Jannat* (heaven) and *Khuld-i Barin* (the best part of paradise) are promised rewards for good Muslims in the hereafter as described in Muslim eschatological literature.

²¹ The verse "Ay Bukhara Shaad baash-u deyr zee" [Oh Bukhara! Be happy and live long] is taken from an ode in praise of Bukhara by Rudaki to Amir Nasr Ibn-Ahamd Samani, the ruler of Bukhara (301-331 AH) that is said to have motivated the Amir to return to Bukhara, his capital, after many years of living in the Badghis region of Herat, a distant part of his domain, now located in western Afghanistan. For the full Persian text of this famous ode see Khanlari & Safa (n.d.:50-51).

²² Asadullah Talib is the name of the poet who has composed this poem.

Tolerating the jeers and sarcasm of the noble and ignoble, for how long?
With life of compromises and patience, alive for how long?

My patience is running out, living in exile, in the land of strangers
My death would be better, O Lord, alive for how long?
Orphaned children come together on mother's lap
Denied my portion of the paternal lands, alive for how long?

I have expressed Sadruddin Salim 'Azmi's wishes
"With a body hardened like a rock, alive for how long?"

(Composed in Ghazi 'Antep. Turkey 12-12-1992) p. 91

The same sentiments are echoed in another poem by the sone of the Amir of Bukhara who has authored the versified memoirs about the Amir. This poem composed on about 1958, apparently in Kabul, a few years after the Amir's death, is called simply: Bukhara.

O dear motherland, O land of Bukhara
O my beloved, O my ancestors, O land of Bukhara

The sand of your streets, appear as pearls in my eyes
And your rocks more precious than rubi's of Yemen, O land of Bukhara

Every son of your rose to be like Avcina and Rudaki
O seat of knowledge and arts, O land of Bukhara

History is the witness to conquests of your Kings
O throne of ancient glories, O land of Bukhara

Like a wave, longing for you, it is forbidden for me to rest
As long as my soul remains in the body, O land of Bukhara

Although exiled from you, your love is with me
You are closer to me than my soul, O land of Bukhara

A sighting of your face, has been our life-long desire
While swimming in the oceans of pain and sorrow, O land of Bukhara

Like a tulip in the desert of exile, my father carried
The scar of your separation to his death shroud, O land of Bukhara

'Azmi, from a severe headache will cry loudly
Whenever begins to talk about you, O land of Bukhara

1958 =28 'Aqrab 1337 Kabul p. 92

In 1994, three sons of the Amir of Bukhara were at last invited by the government of Uzbekistan to visit Bukhara, and Sayid Kabir 'Azmi has composed extensive poetry about his visit. In one part, he expresses his own sentiments by quoting a widely celebrated lines from Mawlana Jalaluddin Rumi (Balkhi) which says:

*Listen to the story told by the reed,
of being separated.
"Since I was cut from the reedbed,
I have made this crying sound.
Anyone apart from someone he loves
Understands what I say.
Anyone pulled from a source
Longs to go back..."*

(see Barks 1995:17-18).

And then, in another vers he sums-up his own feelings in this way:

The journey of exile, a slow death, it is at last left behind, O 'Azmi
In the homeland, today, it feels though I am born again
'Azmi 1377 (1997):97

VI

To conclude this discussion allow me to add the following remarks:

First, the experiences of separation and exile has been a very important reality of the twentieth century that has touched the lives of millions of people around the globe. The exilic journey, effected by very complex set of social, political, economic and ideological forces, and experienced by individuals and collectivities of various sizes, have produced significant cultural and historical texts in varieties of forms and genres. The diversity of particular experiences are as critical for understanding of this phenomena as are the common universal structural conditions producing them. The experiences of Central Asian Muslim exiles from Bolshevik revolution some eighty years ago, as described in this paper, clearly indicates, the usual ethnographic attention to the problems of refugee re-adaptation to conditions of social discontinuity may not suffice. Indeed, the particular circumstance of the life of exiles may not be knowable under certain research conditions.

Second, the phenomena of exilic identity and culture is deeply emotional and essentially political reality that cannot be adequately understood without close attention to a systematic examination of the most potent forms of their expressive culture-- especially poetic texts and other genre of textual materials that are produced and disseminated by the communities. Indeed, the production and dissemination of such texts may be one of the most significant vehicles for the creation of a sense of exilic community, identity and cultural cohesiveness in an increasingly spatially undefinable population.

Finally, the explanatory, expository, expressive and didactic functions of exilic poetry, and their rich symbolic and stylistic forms and genres demand comprehensive analysis by anthropologists. I have no doubt, that our efforts in this area will have ample returns.

Bibliography

- Afifi, Muhammad Ibrahim, 1966, "Mukhtasarakhi Khaterat, bakhsh duwum" (Minutia of Memoirs, part two), *Omaid Weekly*, 244:4.
- Carrere d'Encausse, Helene, 1988, *Islam and the Russian Empire*. UC Press
- Central Asian Research Center, 1959, "The Basmachi Movement," *Central Asian Review* 7(3):236-250.
- Chokaev, Mustafa, 1928, "The Basmachi Movement in Turkistan," *The Asiatic Review*. XXIV:
- Fraser, Glenda, 1987, "Basmachi," *Central Asian Survey* 6(1)
- Lemercier-Quelquejay Chantal and Alexander Bennigsen, 1984, "Soviet Experience of Muslim Guerilla Warfare and the War in Afghanistan," *The USSR and the Muslim World*. Yaacov Roi, ed. pp. 206-214. London: George Allen and Unwin.
- Naby. Eden, 1986, "The concept of Jihad in Opposition to Communist Rule: Turkistan and Afghanistan," *Studies in Comparative Communism* XIX (3/4):287-300.

The Kazak Intelligentsia at the Crossroads of Three Civilizations

Tomohiko Uyama*
Sapporo, Japan

The Kazak (Qazaq) intelligentsia at the beginning of the 20th century, who established the Alash Orda autonomous government, are usually studied as activists of the national movement for liberation and independence. This movement is, in turn, regarded as a part of the liberation movement of Turkic Muslims of the Russian Empire. Though plausible, this view is to some extent oversimplified.

First, independence was not an explicit goal of the Kazak intelligentsia. In July 1917 they began to demand a high degree of autonomy within a Russian federal republic. By then their attitude was even more moderated: they demanded introduction of *zemstvos* (elective local administrative assemblies). The two goals which they persistently pursued were the survival of the Kazak people and the coexistence with Russians and other peoples. So that the coexistence would not turn into assimilation, they made efforts to raise the cultural level of Kazaks¹. Therefore their movement was not only a political one, but also a cultural one. They were, first of all, enlighteners and poets. After the Alash Orda movement failed, they continued their active work as journalists, poets, scholars and teachers under the Soviet regime.

Second, the Kazak intelligentsia had ideas and identity that were distinguishable from other Turkic Muslim intelligentsia, though they closely cooperated with them. The influence on them of Pan-Turkism and Pan-Islamism was quite weak. Kazaks sometimes complained that Muslim

* Tomohiko Uyama is Associate Professor of Central Asian Studies at the Slavic Research Center, Hokkaido University, Japan.

¹ Akhmet Baitursynov wrote: "Now outside people (i.e., Russian peasants) are coming to us . . . As history shows, when strangers are stronger, native people are stamped down, they weaken and disappear . . . When both are equal, they are neither insulted nor deceived, they can live side by side and become full-fledged nations . . . Only those peoples who have their own languages and literature in own languages can become full-fledged nations when mingled with other peoples." *Qazaq*, No.2, 10 February 1913.

(mainly Tatar) deputies in the Duma and editors of non-Kazak Muslim newspapers did not know the situation of the Kazaks². As for the relationship with sedentary Muslims of Turkistan, there were different attitudes among the Kazaks; Mustafa Shoqaev and Mukhamedzhan Tynyshpaev led the Turkistan autonomous movement, but Alikhan Bokeikhanov, the foremost leader of the Alash movement, rejected the idea that the Kazaks en masse should join the Turkistan autonomy. Most Kazak intellectuals followed Bokeikhanov.

What I would like to underline is that we should understand the character of the Kazak intelligentsia's movement in the context of the history of the Kazaks. What was the situation of the Kazaks from the mid 19th to the early 20th century? During this period, on one hand, the traditional nomadic way of life was coming to a crisis, and on the other hand, the Kazaks were getting in closer contact with other Muslims (especially Tatars) and Russians. In other words, the Kazak society and culture came to consist of three civilizational strata: the nomadic civilization, the Islamic civilization, the Russian civilization. So, the Kazak intelligentsia's activities can only be rightly understood by examining their attitude to and relations with these three civilizations.

Here I will write mostly about the Alash intelligentsia, i.e., those who participated in the Alash party and the Alash Orda. Of course there were also intellectuals who did not participate, but the Alash intelligentsia was a predominant force. Occasional frictions between them and their opponents before the October Revolution were based on personal causes rather than on ideological differences, except for the disputes about the usefulness of Islamic teachings (*See below*).

The genealogy of the Kazak intelligentsia

If we understand the intelligentsia as knowledgeable people who have a critical spirit in relation to the actual society and have desire to bring it closer to their ideal, we can find a prototype of the intelligentsia in *aqyns* (poets, bards). Some *aqyns* such as Buqar Zhyrau who accompanied khans, admonished them against being arrogant. Some others, such as Makhambet, led revolts and inspired people to fight against oppressors. In the 19th century, Shortanbai, Dulat and other *aqyns* of the so-called *Zar zaman* (time of lament) group, strongly mourned over the unhappiness of the Kazaks under the Russian rule, though they could not present an alternative way of development other than simply recommending that everyone should "sleep in the quiet home."

In the middle of the 19th century, some Kazaks began to receive Russian-style education. It was from these people that the first modern

² *Qazaq*, No.154, 22 October 1915.

Kazak intellectuals appeared. They included a well-known scholar Shoqan Walikhanov, a famous pedagogue Ibrahim Altynsarin and some intellectuals who worked for *Dala Walayatynyng Gazeti* (a newspaper of the Governor-Generalship of the Steppe). Their activities were many-sided, but one noteworthy item is that they zealously collected pieces of oral literature. The collection of oral literature was a part of a phenomenon that Peter Burke calls the “discovery of the people³,” which, in my view, can be interpreted as both the “discovery of the folk” and the “discovery of the nation.” By collecting bits of oral literature and other pieces of folk culture, intellectuals rediscovered and defined the peculiarities of the Kazaks and confirmed their devotion to the single Kazak community which included both intellectuals and the masses.

Another interesting thing about the first modern Kazak intellectuals is that many of them were anxious about the influence of Islam and the Tatar language. They were very proud of the Kazak language and the traditions of the Kazaks, and feared that Islamic doctrines and Tatar culture would “contaminate” the purity of the Kazak culture. This anxiety strengthened their national consciousness.

A different position was represented by Abai, a great poet. He wrote: “Kazaks have evil intentions to each other, they do not share others' wishes, they seldom speak truth, they like to compete for positions, they are lazy. Why? ... All these things happen because their sole care is to increase livestock. If they devoted themselves to other things such as agriculture, trade, art and scholarship, these things would not happen.”⁴ Though his identity as a Kazak was clear, he was critical about the national character of the Kazaks and took a relativistic approach to the content of the national culture, proposing to learn much from Russians, Tatars and sedentary people of Central Asia.

In the 19th century, Kazak intellectuals were small in number. They were scattered in the vast steppe and lacked regular contact with each other, which Lewis Coser regards as an essential condition for the intellectual vocation to become socially feasible⁵. Media through which they could influence ordinary people were also limited. By the beginning of the 20th century, however, with the spread of both Russian-style and Muslim-style education, intellectuals increased in number and became a social stratum which was large enough to organize social, cultural and political movements.

The Russian Revolution of 1905 became a catalyst for activating the movement of the Kazak intelligentsia. After the revolution they began to

³ Peter Burke, *Popular Culture in Early Modern Europe*, Harper Torchbooks, 1978.

⁴ “Ushinshi soz,” in: Abai, *Shygharmalarynyng eki tomdyq tolyq zhinaghy*, Vol.2, Almaty, 1995, p.160.

⁵ Lewis A. Coser, *Man of Ideas: A Sociologist's View*, New York: Free Press, 1965.

publish their own newspapers (*Serke*, *Qazaqstan*, *Qazaq*, etc.) and magazines (*Ai-qap* and others), and to write many books. These publications helped the integration of the Kazak nation as an “imagined community” (Benedict Anderson⁶), allowing many Kazaks throughout the Russian Empire to read the same works and opinions of Kazak intellectuals and to share the same information. To be sure, the literacy of the Kazaks was still low, but we may suppose that literate Kazaks willingly told many other people what they read.

What ideas did Kazak intellectuals express in their books, newspapers and magazines? We will take a book called *Oyan, Qazaq!* (*Awake, Kazak!*) as an example.

The *Weltanschauung* of the Kazak intelligentsia as expressed in M. Dulatov's “Oyan, Qazaq!”

*Oyan, Qazaq!*⁷ is a collection of poems of Mir-Ya‘qub (Mirzhaqyp) Dulatov (1885-1935) which he wrote in 1905-09. This is not a usual collection of poems; it contains clear social and political appeals and clearly expresses the *Weltanschauung* of the author. Its artistry consists in the power and impressiveness of the appeals. This book made young Dulatov very famous among the Kazaks. As Qoshke Kemengerov recalled in 1926, people learned *Oyan, Qazaq* by heart, like the Quran⁸.

Dulatov wrote: “Our people are sleeping in a dark corner of a mansion called the World, and looks like to be left in oblivion.” He lamented the loss of ancestral laws, the Sharia and fair khans. In this sense, the poems of Dulatov remind us of the poems of *aqyns* of the *Zar zaman* group. But, contrary to such *aqyns*, he refused to “sleep” quietly. He criticized, like Abai, the laziness and lack of initiative of the Kazaks: “Our people do not have a bit of desire for honor, nor a competitive spirit.” The targets of his especially sharp criticism were selfish wealthy people and corrupt local administrators.

What then should the Kazaks do? Was it possible for them to compete with other peoples in the modern world, while preserving traditional nomadic life? In reality, nomadism was already coming to a crisis because of restrictive measures of the colonial administration and a mass settlement of Russian peasants in Kazak lands. Dulatov nostalgically described the happy old days when people lived in beautiful pastures, without sorrow, and enjoyed festivals. At the same time, however, he

⁶ Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London: Verso, 1983.

⁷ Mir-Ya‘qub Dulatov, *Oyan, Qazaq!*, Ufa, 1910.

⁸ Qoshke Kemengeruly, *Tangdamaly*, Almaty, 1996, p.198.

pointed out that in the past, too, there were internal conflicts among the Kazaks.

It is interesting that Dulatov, in *Oyan, Qazaq!*, translated an article by Ismail Gasprinskii in the *Terjuman* newspaper where the latter recommended that the Kazaks settle down and engage in agriculture. At that time there were ongoing discussions on whether Kazak nomads should settle down. Mukhamedzhan Seralin, for example, advocated the advantage of sedentary life and himself began engaging in farming in a settlement. Akhmet Baitursynov, on the other hand, was more skeptical: he said that the land allotted by the government for settlement was too small and Kazaks could not live on it. Dulatov's attitude was ambivalent: emotionally he had a deep attachment to nomadic life⁹, but logically he supported the idea to settling down¹⁰. At least, he did not find, in the traditional nomadic life, a concept to pull the Kazak society out of its current lamentable situation. Change was to be sought outside the traditions.

One of the conceptual systems which Dulatov thought useful for the reformation of the Kazak society was Islam. He urged the Kazaks to study Islamic sciences, though he did not elaborate on their contents¹¹. He proposed to restrict early marriage, *qalyng mal* (or *kalim*, bride-price) and *amengerlik* (a sort of levirate) by introducing the Sharia. At the same time he criticized mullahs' ineffective teaching methods and preferred modern pedagogics. Thus, he was apparently influenced by *jadids*, though he thought that the struggle between *jadids* and *qadimists* was undesirable; for him the unity of the Kazaks was the first priority.

Did Dulatov's belief in Islamic values mean that he was anti-Russian? By no means. To be sure, he harshly protested against the Tsarist land policy. He wrote a poem in which he compared the Tsar to a brutal lion who torments smaller animals. We must note, however, that he based his argument more on the idea of justice and democracy than on religious values. He also wrote about grief of the Kazaks over the lands lost to Russian and Ukrainian peasants, but he did not show hatred for them; on the contrary, he praised the peasants for their industriousness. Moreover, he urged the Kazaks to learn the Russian language and Russian sciences. According to Dulatov, Russian technology, factories in Russia which produced inexpensive goods, and such Russian intellectuals as Pushkin, Lermontov, Krylov and Tolstoi who worked for the people, were models for the Kazaks.

⁹ *Qazaq*, No.35, 24 October 1913.

¹⁰ *Ai-qap*, 1911, No.11, pp.8-11.

¹¹ It appears that Dulatov did not have much knowledge on Islamic sciences. He graduated from a Russian-native school and only temporarily attended the *medrese* "Galiya" in Ufa.

Dulatov thought that the key to the development of the Kazaks was knowledge, both of Islamic teachings and of Russian (European) sciences. Consequently it was the duty of young intellectuals to study hard and share their knowledge with ordinary people, and to work for the people's benefit. Dulatov often wrote that he himself was an insignificant man and that he was ready to sacrifice himself for the people. Under the conviction that all nations (ethnic groups) have equal ability, Dulatov believed that the devotion of the intelligentsia to the people, together with the people's unity, would make it possible for the Kazaks to gain a position equal to larger nations.

To sum up, Dulatov, who had strong national consciousness as a Kazak, nevertheless decisively urged the Kazaks to learn much from the Russian (European) and the Islamic civilizations. This was not contradiction: he saw the Kazak nation as a group that renovates itself by adopting elements of outside civilizations and shares a common future¹².

Of course, details of Dulatov's ideas were not necessarily common to all Kazak intellectuals. The most disputable thing was the usefulness of Islamic teachings for the Kazaks. Bokeikhanov noted that the tragedy of Zhamal, the heroine of a Dulatov's novel, *Baqytsyz Zhamal* (Kazan, 1910), who was forced to marry a foolish son of an influential man and escaped with another man, would have become more serious by introducing the Sharia, because the Sharia would have imposed her punishment by the lash¹³. He even said that Kazaks were non-Muslims or half-Muslims, and the introduction of the Sharia was very harmful to them. By saying this, he entered into a hot dispute with Baqytzhan Qarataev, Serali Lapin and others¹⁴.

Bokeikhanov, though not rejecting those elements of Kazak culture and social institutions which originated from Islam, preferred to learn more from the Russian (European) civilization. In 1919 he clearly stated to delegates of the Kolchak government: "We are *zapadniki* ("Westerners") . . . Our eyes are fixed to the West. We can receive culture from there, through Russia, with the aid of Russians¹⁵." At the same time, he advocated the preservation of the Kazaks' customs (especially customary law). We can say that he was an adherent of step-by-step reforms through fusion of Kazak traditions and the Russian (European) civilization, and in this sense, was an heir of Walikhanov. It appears that Dulatov, a close ally of Bokeikhanov,

¹² On Dulatov and his ideas, see further my article in Japanese: "20 Seiki Shoto-ni Okeru Kazafu Chishikijin-no Sekaikan (*Weltanschauung* of the Kazak Intelligentsia at the Beginning of the 20th Century)," *Suravu Kenkyu*, No.44, 1997, pp.1-36.

¹³ *Qazaq*, No.89, 10 December 1914.

¹⁴ *Ai-qap*, 1914, No.13, pp.209-210; No.14, pp.226-229.

¹⁵ N. I. Martynenko, *Alash-Orda: Sboornik dokumentov*, Kzyl-Orda, 1929, pp.116-117.

gradually changed his ideas after having written *Oyan*, *Qazaq!* and *Baqytsyz Zhamal*, and came to write less about Islam and the Sharia.

The Kazak intelligentsia in the storm of the times

The Kazak intelligentsia had little time to develop their movement and their ideas in a quiet situation. In 1914 the First World War broke out. At first, the writers of the *Qazaq* newspaper took a cynical attitude to the War, but soon they got involved in the movement to support the war. Despite their efforts to coordinate the interests of the Kazaks and the Russian government, in June 1916 the Tsar suddenly ordered conscription of the indigenous peoples of Central Asia, Caucasia and some other regions into labor brigades. The hastiness and indefiniteness of the order caused rumors about danger of the labor. Many Central Asians refused to go to the labor brigades and rose in revolt in 1916.

Leading Kazak intellectuals, while demanding that the government postpone the conscription, opposed the revolt. This decision was based not only on their awareness of the impossibility for the Kazaks to successfully fight against the Tsarist army, but also on their sense of unity with the Russians and other peoples. Bokeikhanov, Baitursynov and Dulatov wrote: "It seems difficult for us to keep away from flames when our compatriots - the Russians, the Tatars who have common religion and blood with us, and other neighboring peoples, are on fire¹⁶."

After the February Revolution, most of the Kazak intellectuals hoped for the democratization of Russia and readily worked under the Provisional Government. After the October Revolution, at the Second All-Kazak Congress (December 1917), they set up the Alash Orda autonomous government, which was to be composed of 15 Kazaks and 10 non-Kazaks (though its non-Kazak members seem to have never been elected). Yet they decided, after a heated discussion, not to officially declare their autonomy for the time being; one of the reasons for this was that they wanted to know the intentions of the non-Kazak population of the steppe.

It should be also noted that the Alash movement was in close contact with the movements of other nations and regions. Its leaders particularly stressed the importance of cooperation with the Siberian autonomous movement (*oblastnichestvo*) whose spiritual leader was Grigorii Potanin, a close friend of Walikhanov in their youth. Soon, however, the power in Siberia passed to rightists and, in November 1918, to Admiral Alexander Kolchak and his followers, who categorically denied autonomy to non-Russian peoples.

Having realized that it was impossible to collaborate with anti-Bolshevik Russians, leaders of the Alash Orda gradually joined the Soviets.

¹⁶ *Qazaq*, No.192, 11 August 1916.

In the spring of 1920, the Alash Orda finally disappeared. The level of autonomy that the Kazaks received under the Soviet regime was much lower than what the Alash Orda activists had pursued. Moreover, almost all former active participants of the Alash movement were arrested in 1928-29 and were executed or died in prison in the 1930s. Their names were practically erased from history. Even now, after they were rehabilitated, they seem less famous in the world than Tatar national communists (such as Sultangaliev) and Uzbek *jadids*.

Thus it came about that the Alash intelligentsia was politically defeated. Does this mean that their ideas and strategies were mistaken? Possibly, they may have been too optimistic about collaboration with Russians. The problem stemmed from the contradictory character of Russia: on one hand, the Russian culture and some Russian intellectuals helped the Kazaks to adapt to the contemporary world; on the other hand, policies of Russia were unstable and oppressive, and few Russians were willing to allow autonomy to non-Russians. We must not forget, however, that Russians already comprised a quite large part of the population of the Kazak steppe, and serious conflict with them would have been disastrous to the Kazaks. Thus, coexistence with Russians was crucial for the Kazaks' very survival. We have to also realize that the life of the Kazaks was closely connected to events in Central Russia and Siberia, and they could not be neutral in relation to political groups there. In other words, it was a realistic and inevitable decision for the Kazak intelligentsia to cooperate with Russians.

The beginning of the 20th century was an extremely complicated time both in political and civilizational terms. Attitudes of the Kazak intelligentsia toward the three civilizations--the nomadic, the Islamic, the Russian--varied depending on circumstances and personal beliefs. Although almost every intellectual was interested in all these three civilizations, there were, roughly speaking, those who emphasized Islamic values and those who preferred fusion of the Russian (European) and the nomadic civilizations. The latter trend, typically represented by Bokeikhanov, seems to have eventually prevailed in the Alash movement.

Ultimately, all tried to learn from outside civilizations, while preserving the uniqueness of the Kazak people. Their cultural and educational activities, though not fully developed due to unstable circumstances, were highly productive. They created the bases for the development of modern education, written language, historical studies, etc. Such famous Soviet Kazak writers and scholars as Mukhtar Auezov and Qanysh Satbaev were disciples of the Alash intellectuals. Even after they were suppressed, historical works of Tynyshpaev and works of Bokeikhanov and Baitursynov on oral literature were used by Soviet scholars, without mentioning their authors' names.

Today the Alash intellectuals are again becoming famous in Kazakhstan as national heroes, which is a welcome phenomenon.¹⁷ One thing I would like to emphasize is that they should be remembered not as simple nationalists, but as people who were open-minded toward outside civilizations, were ready to sacrifice themselves, and had a critical attitude even in relation to the Kazaks themselves.

¹⁷ In recent years, collections of works of various Alash intellectuals have been published in Kazakhstan. There are also scholarly works on them, e.g.: Mambet Qoigeldiev, *Alash qozghalysy*, Almaty, 1995; Kenges Nurpeyisov, *Alash ham Alashorda*, Almaty, 1995; Dina Amanzholova, *Kazakhskii avtonomizm i Rossiya: Istoriya dvizheniya Alash*, Moskva, 1994; Adilkhan Pirmanov, Aizhan Qapaeva, *Qazaq intelligentsiyasy: Ulttyq intelligentsiyaning qalyptasu tarikhynan*, Almaty, 1997; Marat Absemet, *Mirzhaqyp: Omiri men shygharmashylyghy*, Almaty, 1995; Sheriazdan Eleukenov, *Maghzhan: Omiri men shygharmagerligi*, Almaty, 1995; Mukhtar Kul-Mukhammed, *Zhakyp Akpaev: Patriot, politik, pravoved*, Almaty, 1995; Kenges Nurpeyisov et al., *Khalel Dosmukhameduly zhane onyng omiri men shygharmashylyghy*, Almaty, 1996.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM / PART THREE

Belgeler / Documents

1.

Osman Hoca / Osman Khoja
Seçilmiş Yazılar / Selected Articles

2.

Osman Hoca / Osman Khoja
Şiirler / Poems

3.

Necip Hablemitoğlu / Timur Kocaoğlu
**Behbudi'nin Türkistan Medeni Muhtariyeti Layıhası
/ Behbudi's Project for Turkistan Cultural Autonomy**

4.

Timur Kocaoğlu
**Buxâra Ta'cûm-i Ma'ârif Cemiyet-i Xayriyesinin
Nizâmnâme ve Xatt-ı Hareketi / Statutes and Line of Conduct of the
Charity Society of Bukhara for the Dissemination of Education**

5.

Mehmet Tütüncü
**Buhara Cumhuriyeti'nin Bayrağı ve Kağıt Parası
/ The Flag and Paper Money of the Bukharan Republic**

Türkistan’da Türk Edebiyatının Mefkûrevî Tehavvüllerine Umumî Bir Nazar*

Osman Kocaoğlu

Yeni Türkistan. 5 Haziran 1927 s. 26-29 (İstanbul, 1927).

Mefkûre ve edebiyat, birbirine can ve ten nispetinde merbuttur, Cansız ten, korkunç “iskelet” olduğu gibi mefkûresiz edebiyat da aynı lâşenin işidir.

Mefkûre, edebiyatı halk kılır. Edebiyat ise mefkûreyi dimağlara aşılabilir ve fertleri birbirine çözülmez bağlar ile bağlar. Mefkûre ve edebiyat bağları ortadan kaldırır, uhuvet ve samimiyet yaratır.

Asrımızda kalem tutan her el, düşündüğünü bilen her dimağ mâziyi meth ve senâ etmekten; ona ziyâde saplanmaktan artık vaz geçmiştir. “Geçmişlere salavat” da buna derler. Hayata bakış hususunda, herkes kadem ve istikrâra bedel tehavvül ve tekâmülü takdir eyledi. Felsefe-i inkılab “muyilizm”e her fert inandı. Şükürler olsun kadem ve istikrâr fikr-i sahîfi ortadan kalktı, yerini tehavvül ve tekâmül nazariyesine terk kıldı. Bütün kâinatın tehavvül ve tekâmüle doğru koştuğu asrımızda riyâzi meseleler pâyesine kadar yükseldi. İlmî “determinizm” usulü tabiatı icra olunduğu gibi, edebî ve ictimâyî sahalarda da tatbikatı kolaylaştı. Bu usul sayesinde zan ve tahminlere göre anlaşılması güç hal edilmesi müşkül olan edebî ve ictimâî meselelerin kendi kendine döğümleri çözülmeye başladı. “Meşâ’ikân”ye tâbi olan iskolaistik nazariye ve akideler çürüdü. Müesseseleri yıkıldı. Yerine pozitif olan düşünceler kâim oldu. Ez cümle edebiyatın “normal” yahud “pateolojik” bir hal kesp etmesi sadde mâfuk-el tabîî bir irâde ile değil, siyâsî, ictimâî ve iktisâdî sebeplerin terâkemiyle gâh ehrâm-i ictimâînin zirvesine kadar çıktığı bazen mezkûr ehrâmın kâidesine kadar indiği bilindi. Canlı mahluklar idâmeten hayat için yeni yeni gıdalar istedikleri gibi, edebiyatda yeni mefkûreler ister. Nâfi olan ilm ve felsefeden istifâda ile nezâhat-i fikriye, selâmet-i ma’neviyeye hizmet eyler. İş nâfi olan ilm ve felsefeyi bulmak. San’at ise edebiyata hakiki istikâmeti ta’in

* Bu yazının ilk yayınladığı yer: *Yeni Türkistan* (İstanbul), No. 1 (5 Haziran 1927), s. 26-29. Yazar adı yazı sonunda “Kocaoğlu Osman” diye yazılmıştır. Bu yazı Osmanlı Arap harflerinden Türk Latin harflerine Timur Kocaoğlu tarafından çevrildi.

kılmaktır. Bir zaman için nâfi olan ilm ve felsefe, her zaman için nâfi olamaz. Hayat değıştikçe, ilm, felsefe hem değışir, mefkûre de ona göre mihverini çizer, edebiyata taze ruh üfler.

Burada biz Türkistanda Türk edebiyatının geçirdiği inkılaplardan yalnız mefkûrevî vechesini muâyeneye giriştiğimiz için “kavmî” ve “hakânî” devrenin edebiyatından bahs etmeği zâid görüyoruz. Zira mezkûr devrede cemiyet arasında iş bölümü [taksim-i a’mâl] daha inkişaf etmediği için maddi istihsâlâtta olduğu gibi zihnî, estetik, bedîî istihsalatda da تنها müeşşiriyet “kollektif” usul hükümrân idi. Binâaleyh bu devre belli başlı mefkûre ve edebiyat yaratmadı. Edebiyatda temeyyüz etmiş simâlar da göstermedi: çünkü bu devrede herkes şâir, her fert sâzende ve hânende idi. Bu evredeki cidâl ve hareketler yalnız idâme-i hayat, تنها kağanların bekâ-i nâm şöhratlarından gayrı olsa olsa sırf kavmî duygu ve heyecanları temsil ediyor idi. Lahza bu devre sonraki devrelerde bulduğumuz kadar sistematik mefkûre, klasik edebiyat arz edemez.

İslamiyet mefkûresinin Türk elleri arasında intişarı ile Türkistanda yeni yeni bir devre, tâze bir cemiyet kurulmaya başladı. Yeni mefkûre ilk önce Arap ve Fars edebiyatı kisvesinde arz endâm ettiği için Türk kabilelerinin kavmî duyguları yerine, kolay kolay yerleşmedi. Bütün Türk ekvâmının hayatını derhal okşayamadı. Vakit vakit kavmî ve sahrâyî zihniyetlerin hücumlarına ma’ruz kaldı. Zannıma göre, Karahıtayların, Çingizlilerin hücumlarına ma’ruz kalan Hârezmîler, yani müsülman Türklerin ötekiler ile mücadeleleri, kavmî ve sahrâyî zihniyet ile ümmet mefkûresinin mübârizesinden başka bir şey değildi.

İşbu mübârizeler yavaş yavaş koyu Türk elinin İslam ilm felsefesinden istifâdesine geniş zemin hazırladı. Türk İslam edebiyatının neşv-ü-nümâsına hizmet eyledi. Kavmî ve sahrâyî zihniyetin mümessilleri olan [çitililer] Timurun ikmâl ettiği hareketle ortadan kaldırıldı. Ümmet mefkûresi iyice kuvvet buldu. Timu’a “Sekizinci Müceddid” denilmesinin manası da budur.

Âkıbet, klasik Türk edebiyatını ve onun mümtaz simâlarını ümmet mefkûresi, dokuzuncu asır hicriyenin sonlarında doğurdu. Türk edebiyatının dâhî azmi ve ilmî surette müdâfî diye tanılan “Şir Âli Nevâyî”ye o asrın mahsulu, ümmet mefkûresinin klasik üslup çerçevesi dairesinde nâzım ve nâsırı demek revâdır. Nevâyî’nin otuz cildi bulan âsâr-ı muhaldesi o asrın tam panoramasını ârâie eder. Hele “Mahbûbu’l-kulûb” nâm eseri ise ümmet asrının siyâsî ictimâyî manzaralarının tam tablosudur.

Hakikaten Orta Asyanın geçirdiği bu asır âsâr-ı sâireye göre, tam bir asr-ı edep ve san’at idi. Fakat bu asrın meydana koyduğu âbide-i edepve san’at çok paydâr olamadı. Yine ırken Türk, dinen İslam olan “Şeybak Han” ve “Özbekler”in taşıdığı sahrâyî zihniyetin taarruzlarına düçar oldu. İftirâk başladı. Yavaş yavaş ümmet mefkûresi eski vücut ve heyecanını kayıp etti. Edebiyatta, san’at, hissi ve samimi mâhiyetini kayıp ederek aleladde

“hurafet” şeklini aldı. Hayat ile râbitasını keserek kitaplardan edinilmiş bir takım mücerred mefhumlara tab’en eski örnekleri taklide uğraştı. Şekiller hatta kemikleşecek kadar mutlakîyyet kazanmıştı. Cinaslar, teşbihler, istiâreler vesâir bir çok kelime oyuncakları birer birer sayılacak kadar tavzi’ eylemişti. En son 1241 Hicride mefkûreden hâli cansız bir ten ve korkunç iskelet haline dönüşmüştü. Bu nazariye Fergâna Emiri Ömer Han devresini ve o zamanki şâir ve edipleri tettebbu edenlerce ma’lum ve âşikârdır.

Tam bu devrede, cemiyetin bağları çözülmüş, fertleri birbirine sıkıca rapt eden râbitalar gevşemiş, uhuvet ve samimiyet yerine ihtiras ve adavet kâim olmuş idi. Her tarafta âsiler çoğalmış, emniyet münselip olmuş nice hanlıklar türemişti. Yavaş yavaş fecâ’at ve şenâ’atlar şu raddeyi buldu ki artık hanlar birer birer Moskof Çarlarına arz-ı itâat etmekten hiç çekinmez ve utanmaz bir hale gelmiştiler. Çar himâyesi altına sığınarak keyf ve safâ eylemeği büyük “hüner” saymıştılar. Artık birliği kayıp olan, imânı yufkalaşan ümerâ, ülemâ arasında başlayan “panik” düşmanı Türkistan’a celbe zemin hazırlamıştı. İşte bu yüzdendir ki, bir avuç Rus kolay kolay o ülkeyi istilâ kıldı. Her tarafı yağma ve gâret eyledi.

Bazı eskilerin akide ve rivâyetlerine göre, Allahın emriyle, göya Hızır İlyas Rus askerleriyle beraber bulunuyormuş! İster istemez düşmanın muzaffer olması mukadder imiş! İşte o zamanki imânsızlığın panoraması. Yoksa o zaman Türkistan vesâit ve teşkilâtça müstevli kuvvetinden pek o kadar aşağı değildi. Hemen hemen müsavî idi. Yalnız bir şey noksandı, Nevâyî’nin “Hayretü’l-ebrâr” nam manzum eserindeki imân “âmenet”i ki, müşşâk ve muhanne tahmil manasında olan “sabr”, vazifeşünâslık manasında olan “şükür”, vicdân manasında olan “haya”dan ibaret olan akide ortadan kalkmıştı. İmân, sade ma’lum merâsimden ibâret olarak, mücerred mefhumları ifâde eylemekte idi. Müspet imân kayıp olarak yerine menfî iskolastik imân kâim olmuştu. Ortada çürük kafalı hanlar, ümerâ, ülemâ kalmıştı. Bu kof kafalılar zan ettiler ki Ruslar ile beraber ferah ferah yaşayacaklar. Fahurâne ömür sürecekler. Fakat, hâdisât onların umduklarına tevâfuk etmedi, bilakis o “zümre-i fecire”yi birer birer diyâr-ı ademe sevk eyledi. Meydanda koyu halk her türlü gal-u-guştan âzâde-i azîm bir kitle kaldı. Bu cemiyet merbut olduğu ülkenin mükedderâtını kendi eline almak arzusıyla meşbu’ oldu. Alın yazılarını öz dimağıyla halle kalkıştı: yani millet mefkûresi, halkçılık esasları doğmaya başladı. İşbu mefkûre yeni bir edebiyat doğurmaya girişti.

Bu devrenin mahsullarından olan bir genç şâirin ümit ve imân hususunda söylediği “Halk” ünvânlı şiirini buraya derc eyledim. Tâ ki Türkistan halkının bugünkü hakikî duygularına kâriler yakından âşinâ olsunlar:

Xalq¹

Xalq téñizdir, xalq tolqundur, xalq küçdir,
Xalq isyândır, xalq alavdır, xalq öçdir...
Xalq qozğalsa küç yoqdır kim toxtatsun;
Quvvet yoq kim xalq istegin yoq étsün;
Xalq isyânı saltanatnı yoq qıldı,
Xalq istedi; tac ve taxtlar yıqıldı...

Xalq istese âzâd bolsun bu ölke,
Kétsün unıñ başıdağı kölenke.
Bir qozğalır, bir köpürer, bir qaynar,
Bir intilür, bir havlıqar, bir oynar,
Yoqlıqnı da, açlıqnı da yoq iter,
Öz yurtını her nersege toq éter...

Bütün küçni xalq içiden alaylıq,
Quçaq açıb xalq içige baraylıq!

Yine aynı genç şâirin İstanbul şivesinde söylediği “Ziyâ-yı Kamer” ünvânlı şiirini buraya ilave eyledim. Halbuki, genç şâir İstanbul’a hiç gelmemiştir. Fakat, Abdülhaq Hamit, Tevfik Fikret, Mehmet Emin bekleri tettebbu eylemiştir:

Ziyâ-yı Kamer

Kamer ziyasını döktükçe dalgalı denize,
Gelir hayalime, geçmiş o ömr-i ışk ve heves;
Yüzün ziyâsını serptikçe bu soluk benize
Gönül tılatıma başlar, fakat yüzünde kafes.

Gönül kafeste tılatımla uğraşırken ben,
Zavallı ben yine âvâre ışkın ardından.
Koşar gider: yine âmâl bulmayarak
Döner, gelir, dökerim katreler sedef gibi ak!

Denize miyâh-ı kebûdiyle işte çalkanarak
Tılatımında müdâvim... ben işte aldanarak
Gönül tılatımına: “aşk gel, bırakma” derim,
Ve şöyle aşk serâbın elinde cân veririm...

¹ Şiir Özbekçe olduğu için Osmanlıca metindeki “x” ve “q” harfleri aynen saklandı (aktaran notu)

Deniz tılatımı üstünde bir yığın periler.
 Beyaz, hafif sise benzer zarif
 Kamer zıyasını okşar ve raks eder, sevinir,
 Deniz kucağı – oyun bahçesi güler oynar,
 Ben işte sonki ümitler... ve son teneffüsle
 Nefes alır ve yine râhıma girer, giderim
 Bu yolda cânımı hiç şüphesiz fedâ ederim.

Kamer zıyâsını serper o dalgalı denize,
 Yüzün ziyâsını serper bu sopsoluk benize...

İdrâk ettiğimiz, bu devre-i edebiye Türkistan'ın istikbâli için pek mühüm “hayâtî” bir devr-i edebîdir. Bu devre o ülkeye “mev'ûd-ı istikbâlî” geçen ümmet devresinde olduğu gibi, mücerred va'd, va'dler ile değil, belki istikbâlin anâsır-ı esâsîyesini tanzim etmek ile işe başlamıştır. Bu devrenin samimî ve hakikî ilhâmâtı “mâb'adü'l-tabî'î” mefhûmlar, gayr-i tabî'î telkinler değil, yalnız halkın kalbinden neb'ân eden emeller, künhünden fışkıran duygulardır: yani vatan ve millî hissiyâtın ihtizârlarından ibârettir. Öyle olduğu için müsbet, “Elektrikî” ziyâlar neşir eyler; zirâ tabî'at-ı beşeriyeye sosyolojik “hurdabin” ile bakıldığı zaman vatani hissin menba'ı tabî'at-ı beşeriyenin künhünde; hikmet vücudu kalb-ı beşerin en amîk noktasında bulunmakta olduğu bâriz bir şekilde gözlere çarpar. Binâaleyh, vatan hissi Bolşeviklerin tahmin ettikleri gibi sun'î ve muvakkat hissiyattan ibâret değildir: belki asıl ve necip olan beşerî hissin icrâ mütemmesindendir. Beşeriyete hürmet, vatana tapmaktır. Fertler vatanlarına merbût kaldıkça beşeriyete hürmetkâr kalırlar. Aksi takdirde serseriler gibi herkese fenâ dokunmakla beşeriyeti te'zîp ederler. “Kendi evine hürmetkâr olmayan şahıs komşusunu, her vakit ta'cîz eder” dedikleri pek doğrudur. Vatan hissine hucuma kalkan beşeriyete sui-kast yapandır.

Aynı sosyolojik hurdabin ile, yine cemiyet-i beşeriyeye bakılırsa, hissi millî demek, millet teşkil etmek için muayyen bir ülkede yerleşmiş olan hey'et-i ictimâiyenin en vazı'ından en büyüğüne, en câhilinden en âlimine kadar cümlesinin sâkin bulundukları ülkeye merbût bir mefkûrenin tahkîkini hep birlikte ta'kîp ettikleri ve ona ancak ülkeye mâlikiyetle vâsıl olabilecekleri hakkında gâyet sarîh bir şu'ûra mâlik olmalarıdır; işte ittihâd-ı millînin esas bârız budur. Bu hususu Türkistanlılar müdriktirler.

İşbu ittihâd-ı millî, ruh-ı millînin ittihâdî gâye-i müşterekiyi tahkîk zımnında tevessül olunan medîd ve müşkül olduğu, bu yolda geçirilen safahâtın müthiş, çekilen mezâhımın şedîd bulunduğu nispette kavî olur. Bu hususta Türkistanlılarda kanâat-ı kâmile vardır. Cemiyet-i beşeriyenin âsâyişi ise, yalnız her hey'et-i beşeriyenin kalbinde mükenvez-i istiklâl,

künhünde mestûr olan hissiyât-i millîye ve vataniyelerine ihtirâm ile kâim olacaktır. Aksi takdirde sulh perisinin yüzü gülmez, daima ağlar!

Türkistan

Osman Kocaoglu

Osman Kocaoglu, *Türkistan*. İstanbul, 1936.
(Türkistan Türk Gençler Birliğinde verilen konferanslar)
Türkistan Türk Gençler Birliği Yayını, No: 1 (Osmanbey Matbaası, 1936).

Önsöz

Saygı değer Osman Kocaoglu'nun elinizdeki risalesi (broşürü) ile Birliğimizin üyeleri için verilen konferansların neşrine başlamış oluyoruz. Pek çok üyelerimizin arzularına uygun olarak yaptığımız bu hareketin bütün üyelerimiz tarafından sevinçle karşılanacağına inanıyoruz. Eğer de bununla başka yurtdaşlarımızın da alâkalarını celbedebilirsek kendimizi bahtiyar sayarız.

Birliğimiz tarafından 1935-1936 kışı için hazırlanmış olan bu konferanslar Türkistana aitti. Önümüzdeki yıllarda başka Türk Ülkeleri hakkında da konferanslar tertib ederek onları tabettirmek ve komşu ülkelere dair de üyelerimizi aydınlatmak programımız içindedir. Böylelikle Büyük Türk Ülkesini ve onun yüksek tarihini kısa yol ile kolayca öğrenmiş olacağız.

Ulu Önder Kamâl Atatürk'ün tarih ve dil araştırmaları hakkında gösterdiği bu ışıklı yol üzerinde yürümek ve bu sahada bütün gayretle çalışmak Türk Gençliğine düşen mukaddes bir vazifedir.

Türkistan Türk Gençler Birliği
İstanbul, Mayıs 1936

T Ü R K İ S T A N

Osman Kocaoglu

Arkadaşlar !

Bu günkü konferansım zaman, mekân, tarih hakkında kısaca birkaç söz, Türkistan Türk gençlerinin mesai sahaları, Türkistan ahalisinin nüfus kesafeti, Türkistan'ın sekenei asliyesi, Türk ve Tacik meselesi, Türkistan'ın cihan tarihine giriş devresi, Türkistan kelimesi, Türkistan Türk kültürü, Türkistanın hudut ve coğrafyasına dair kısaca izahlardan ibarettir.

İçinde bulunduğumuz şu alem (Acun) daima değişmek ve değişmekten ibarettir. Maddi ve içtimai muhitlerimiz de aynı kanuna tabidir. Zaman dediğimiz şey değişmekten başka bir şey değildir. Mekân da zamanın bıraktığı muvakkat yongalarıdır. Asıl olan zaman yeni şuur ve tahavvüldür. Türkistan Türk gençler birliği bu şuur ve tahavvül ummanı içinde boğulmamak için daima su üstünde kalabilecek hareket ve faaliyetleri yapmağa mecbur olan şuurlu bir teşkilattır. Düşünmek, fiil ve hareketlerimize en içtimai yolları aramaktır. Düşünmenin hiç bir şeklini ihmal ve istihfaf edemeyiz. Hele vahyi ile ilhama karşı olan bu günkü septik halimizden sonra kendi tefekkür, müşahede ve tecrübelerimiz den başka dayanacak bir yerimiz kalmamıştır. Bu günkü kültür ummanının şiddetli dalgaları arasında boğulmamak için mazi ile hal, hal ile istikbal arasındaki rabitaları araştırmak ve incelemek mecburiyetindeyiz. Bu gün be rabitaları unutup da istikbale karşı milli bir program ile yürümediğimiz taktirde boğulmamız muhakkaktır. Tarihe verdiğimiz ehemmiyet milli şuur ve milli ruhu yükseltmek içindir.

Tarih denilen bilgi hikayeler mecmuası değildir. Gerçekten maddi ve içtimai inkılaplar koleksiyonudur. Türkistan'ın tarihi pek cazip ve çok calibi dikkattir. Türkistan Asyanın Şimal ve Cenup ülkeleri arasında ve diğer cihetten Çin, garbi Asya ve Avrupa arasında bulunduğu cihan münasebetlerinin kara yolları üzerinde bulunup muhtelif tarihi dönümler, muharebeler ve muhaceretlere meydan olup Oğuz, Atilla, Çingiz ve Temir gibi büyük kahraman fatihler yetiştirmiştir. Diğer taraftan İranlı Kiruz ve Makidonyalı İskender gibi müsteviler de bu ülkeyi çiğnemişlerdir.

Türkistan Türk gençlerinin mesai sahası geniştir. 5,3 milyon kilometre murabbai ve 30 milyon nüfuslu bir Türk kütlesine mensub genç arkadaşlar ona göre çalışmalıdırlar.

Türkistan Türk Gençlerinin çalışma sahasının büyüklüğü hakkında muayyen bir fikir edinebilmek için ona yakından ve uzaktan komşu olan kardeş Türk ve İslam devletlerinin nüfus ve mesahai sathiyelerini gözden geçirmek gerektir.

	<u>Mesahai Sathie</u>	<u>Nüfusu</u>	<u>Km.</u> <u>Murabbaina</u>
Afganistan	650,000 Km.2	8,000,000	12 kişi
İran	1,645,000 Km.2	10,000,000	6 kişi
Türkiye	747,000 Km.2	16,188,000	21 kişi
Irak	500,000 Km.2	3,200,000	2 kişi
<u>Hicaz ve Necit</u>	<u>1,675,000 Km.2</u>	<u>2,200,000</u>	<u>1 kişi</u>
Yekün	5,217,000	39,588,000	7,7
Türkistan	5,300,000 Km.2	30,000,000	5,6

Türkistanda ahalinin yerleşmesi Türkistanın tabii şeraiti ile mutabıktır. Türkistanın çöllerinde ve dağlık mıntıkalarında nüfus pek az olup bil'akis ma'murelerinde, vahalarında kesafeti nüfus merkezi avrupadan daha kesiftir. Mamafi bütün Türkistan çölleri, gölleri ve dağları ile beraber nazarı dikkate alınırsa umumiyetle kilometre murabbaina 5,6 nüfus isabet eder. Türkistanın en kesif mıntıkları Fergane, Zerefşan, Harezmi (Hive), Tarım ve İle, Sırderya vahası mıntıklarıdır. Fergane ve Zerefşan ma'murelerinde kilometre murabbaina 182 kişi isabet eder ki, garbi Avrupadaki İngiltere kadar kesafeti nüfusa malik demektir. Harezmi (Hive) ma'murelerinde kilometre murabbaina 51,7 nüfus isabet eder; Tarım-Kaşgar ma'murelerinde kilometre murabbaina 25 nüfus isabet eder; İle ma'murelerinde kilometre murabbaina 17 nüfus isabet eder. Sır derya ma'murelerinde kilometre murabbaina 34,6 nüfus isabet eder. Semey, Aknulla, Turgay ma'murelerinde kilometre murabbaina 6 kişi isabet eder.

Türkistan ahalisi esas itibarile Türktür. İranî ırka mensup olan Tacik unsuru pek az olmakla beraber, kültür itibarile hepsi İslam-Türk kültürüne mensupturlar; bu iki ırkı birleştiren şey bilhassa yabancı istilası ve Türkistanın asırlardan beri devam eden tebellür etmiş olan kültürüdür. Türkistanlıların halk edebiyatı, milli kahraman sıfatile Afrasyap, Ebümüslim Hurasani, Temir, Şaybak Han, Göroğlu ve Boz oğlan gibi simaları terennüm ediyor. Gerek Türk ve gerek Tacik için bunlar müşterek kahramanlardır. İslami kahramanları da müşterek olan Hamza ve Ali gibi efsaneleştirilmiş zatlardır. Hacı Bahaettin, Arslan Bap, Ahmet Yesevi, Zengi Ata, Bakırgan Ata, vesair Türk meşayihleri bütün Türkistanlılar için müşterek velilerdir. Türkçeden ayrı bir lisan zümresine mensup olduğu halde Tacik lisani yalnız lügat itibarile değil, hatta gramer ve tabirat itibarile de Türkçeleşmiştir. Türkistanlı bir Tacik, İranlı bir Farsî kat'iyen Türkistanlı bir Türke tercih etmez; Bolşevik propogandası ile inkişaf eden "Aryanizm" sun'i ve sahte bir cereyandan ibarettir. Çar ülemasının "aryanibakiyesi olan Tacikler, Türk-Mogol unsuru ile mücadelede yeni ırkdaş buldular ki o da Ruslardır" diye yaptıkları propagandanın Türkistanlı bir ulustan olan Tacikler için ehemmiyeti yoktur.

Tarih bildiği devirde Türkistan cihan tarihine MakEdonyalı İskender seferi ile girer. Bu zamana kadar Türkistan, Hint, Çin, ve İran medeniyetleri komşu idi. Bu medeniyetler ile müteakıl tesirlerde bulunuyordu. İskender seferi Türkistan için yeni bir devir açıyor. Baktriya'da teessüs eden Yunan mektebi Türkistanın sanat tarihinde mühim bir merhale teşkil eder. Türkistanın ferganesi o zaman aksai şark kültürü ile garp kültürünün tarihi devirde ilk temas ettiği nokta oluyor. Yunanlılar buradan Çin kültürü mahsulatını aldıkları gibi Çinliler de Yunan garp medeniyetinin mahsullerini aldılar. Şu suretle bir medeniyet beşiği olan Türkistan bütün cihan tarihinde mühim bir vazife yapmış oldu. Türkistan "Türk kavimlerinin ülkesi" kelimesi komşu kavimler tarafından istimal olunmuştur. Edebiyata ilk defa 9. Asır Arap coğrafyacıları tarafından ithal edilmiştir. O zaman Türkistan ismi Maveraünnehrin şimalinde ve Çin ile İslam alemi arasında vaki sahaya denilirdi. Alimlerin tetkikatına göre İranîlerin eski dini olan Mazdeizm "Zerdüş mezhebi" de "çöl" ve "ma'mure"lerin tezat (Kontrast) arzettiği bu ülkede doğmuştur. Zerdüş talimatındaki Ahreman ve Hürmüzda mücadelesi Türkistanın tabiat ve iklimindeki tabii kuvvetlerin insanlarla kum sahrasının mücadelesini Simbolize eden unsurlar olduğu söylenmektedir. İran medeniyeti müverrihlerinin "Zerdüşizm" in vatani "şarki İran" diye kabul ettikleri nazariyenin her halde esas bu olsa gerekir. Bu muharirler tarihi Türkistanın arap istilasından sonra Türkistan isminin ancak şimali ve şarki kısımlarına verilmesine nazaran Maveraünnehrî ve bu günkü maverai Bahri hazeri "kesbi" şarki İran tesmiye etmek üzere ısrar ediyorlar; şüphesizdir ki bu nazariye doğru değildir. Araplarla Horasanda, Balhda ve Cürcanda Türklerin çarpıştığı, Maveraünnehrin Arap istilası esnasında Türk sülalesi esnasında Türk sülalesi elinde bulunduğu tarihan müsbet hakikatlerdir. Harezmliler ve Sogdilerin ariani ırka mensup olmalarına rağmen müşterek Türkistan kültürüne mensup oldukları malumdur. Bunlar ta İskender zamanındanberi İrana muhalif olup İran kültürüne yabancı idiler. Yukarda dediğimiz gibi Türkistan pek eski zamandan beri medeniyet beşiği olmuştur. Mekdesi ve İstahri gibi arap alimlerine göre Türkistan ahalisi hiç bir şey ithal etmeden kendi ihtiyaçlarını temin etmeğe muktedir bulunuyordu. Türkistanda maden ve dokuma san'atlarının inkişafı üzerine Türkistan mallarından İslam aleminde en meşhur olanı ipek ve pamuklu dokuma, maden sanayii mahsulleri bilhassa Fergane silahları idi. O vakitki Türkistan şehirlerinin iktisadi vaziyeti çok iyi idi. Tirmiz şehri sabun vesair şeyler ihraç ederdi. Buhara kumaşı, halıları, bakır neferleri, eğer takımları, yağ yün gibi şeyleri ile pek meşhurdur. Buhara etrafındaki köy ve kasabalarda fabrika mamulâtı ta Bağdata kadar ihraç olunurdu. Harezmi, Volga havzaları bulgarlar ile ticari münasebette idi. Bir çok bulgar ve islav metai harezmi vasıtası ile İslam alemine satılırdı. Semerkant gümüş işlemeli (sırmalı) kumaşları, büyük bakır kazan ve tencereleri, nefis akideleri, üzengi, gem, kayış ve kağıtları ile meşhurdur. Türkistanda pamuk ve ipek dokuma sanayi

oldukça inkişaf etmiş idi. Semerkantlıların kağıt icadı mes'elesinde son tetkikata göre "Çin" tesiri olmaktan ziyade mahalli ihtira olduğu anlaşılmıştır. Beşeriyeti Papyrus yaprakları üzerinde yazı yazmak müşkülâtından kurtaran Türkistan Türk kültürü olmuştur.

"Türkistan Türk kültürü" İran kültürü, Arap kültürü, Yunan ve Hint kültürü, Çin kültürü demek gibi ta eski zamandanberi kendi hususiyetlerine malik bir kültür olmuştur. Bu kültür göçebe, zürra ve şehirli Türk ve Taciklerin birlikte vücade getirdikleri müşterek bir kültürdür. İslamiyetten sonra bu kültür daha ziyade muhtelif anasırı birleştirib vahit "Türkistan ulusu" nun birlik temellerini atmıştır.

TÜRKİSTAN

Türkistanın sınırları şunlardır ; Doğuda Suçu (Kansuman garbi şimalisinde vaki 99 Tul 40 arz) Kara ula rayonlarıdır. Şimalde Altay ve irtiş taksimi miyah hatları; batıda Ural ırmağı ve Hazer denizi: Cenupta Atrek ve Gurgan ırmakları, Hurasan dağları, Hindikuş, Mustag, Künlün sıra dağları. Büyük Türkistanın mesahai sathiyesi 5,300,00 kilometre murabbaında olup 30,000,000 nufusu vardır. Türkistan büyük bir ovalıktan ibarettir. Bu ovalığın ortasında Tanrı dağları denilen sıra dağlar uzanır. Tanrı dağları Türkistanın bel kemiğini hatta iskeletini teşkil eder; bir insan gövdesini mütalaa etmek için nasıl önce iskeletini, bütün kemikleri delikleri, oyukları, çıkıntıları ile öğrenmek gerekse Türkistanı iyi öğrenmek için de mutlaka Tanrı dağlarını iyice bilmek lazımdır.

Tanrı dağları (Tiyenşan) sistemi Türkistanın en mühim dağlarından biridir. Bu silsile 66-96,5 derece tuli şarkıları meyanında garpten şark istikametine dogru imtidat eder. Şimali garbi noktasından Kara dağdan itibaren şarkda Boğdo-Ula dağına kadar 2200 kilometre uzanır. "Çongar Ala tag" Tanrı dağları sisteminin en şimali azasıdır.

Tanrı dağları sistemi Türkistan, Alay, Çongar-Ala tag, Talas ala tag gibi gruplara ayrılmaktadır.

Tanrı dağının yüksek kısmı Türkistanın en bereketli ve mamur kısmı olan Fergane vadileri ve hufreleri üzerinde yükselir ve "Türkistan silsilesi" adını alır.

Türkistan silsilesinin garbi kısmı "Nur ata", Alay kısmına dahil olan tarafı "tersekiy alay"(Trans alay) adını alır. Silsilenin Baş şarkta Altın saçan (Zarafşan) dağ mıntıkası olan Göksu addolunabilir. Burada "Hokan" nısfınnehir hattının biraz garbinde Altın saçan cumudiyesi vakidir ki Semerkant-Buhara vilayetlerinin iska eden ve bu iki vilayetin hayat damarı olan altın saçan nehri bu cumudiyeden akar Ferganenin bir kısmını iska eden Hace bakırgan ve gerevşan-İsfara gibi nehirlerin de menbaları olan cumudiyeler Türkistan silsilesindedir. En meşhur cumudiyeler "Kırk bulak" (7 km. uzunluğunda), "Ak Tubek", "Tarigan" ve "Bin Teke" dir. Coğrafya ve Geologi alimleri tarafından uzun müddet devam eden tetkikat neticesinde bu

cumudiyelerin arttığı malum olmuştur. Bilhassa "Tatigan" cumudiyesinin artması bariz bir surette tahakkuk etmiştir.

Türkistan silsilesi 300 km.den fazla imtidat eder. Bütün bu silsilede ancak 18 geçit olup bunların ekserisi yayan ve yahut suvari olarak geçilebilen geçitlerdir.

Alay silsilesinin cenubunda pek bereketli yayla ve otlaklardan ibaret olan Alay vadisinin arkasında yüksek "Tersekiy alay" dağları bulunur. (Tersekiy alay) silsilesi Pamirin 39,5 derece arzı şimalisini takip eder. Garbi kısmında karlı dağlar yoktur. Şark tarafında 78 derece tuli şarkide silsile yükselmeğe başlar ve 6250 metre irtifasına çıkar. 6900 metreye balığ zirveleride vardır. Bu yüksek kısmında daimi kar ve cumudiyeler hakimdir. En yüksek zirveler "Görümdü" ve "Açık taş" (Ruslar buna Pik Kaufmana derler: 6900 metre irtifasında) zirvelerdir. Bu zirvelerde kar mıntıkası 3200 metre irtifasında başlar. Alay silsilesi ise Sirderya ve Tarım havzalarının Taksimi Miyah hattını teşkil eder. Ferganeyi iska eden Toruk, Şahi merdan, Soğ, İsfara vesair çaylar bu silsileden nebean ederler, Türkistanın büyük nehirlerinden Sır deryanın da menbai buralardır.

"Talas-Ala tav" Sirderya vilayetinin cenubi şarki kısmında vakidir. Orta Tanrı dağının bir koludur. Şarkta Tersekiy ve Ala tavadan başlar; Kayalardan ibaret olan Kara tavda nihayet bulur. Şimal tarafında vaki bozkırlarda Türkistan merkezine hareket eden bir yolcunun en evvel gözüne çarpan muhteşem silsile budur. Bu silsile şarktan garbe (42 derece arzı şimaliyle geçer) 200 km. uzanır. Talas, Çırçık ve Aris nehirlerinin havzalarını ayıran hatta b silsiledir. En yüksek zirveleri 4850 metre irtifasında olup daimi kar ve cumudiyelerle örtülüdür. Cumudiyelerin en meşhuru "Manas" dır. Talas-Ala Tau silsilesiningarbi tarafı "Kara Tav"ın "kazı kurt" dağıle nihayet bulur.

"Talas-Ala tav" mıntıkası Kırgız (Kara Kırgız)ların "Manas" destanında güzel tasvir edilmiştir. Destanın kahramanı olan "Manas" ve ahfadının faaliyet sahası ve büyük Türk dünyasının merkezi bu destanın tavsif ve tasvirine göre "Talas-Ala tav"dır. Garpte Rum, Rus ve Kırım ülkelerine, Şarkta Çin ve Uygur devletlerine, Cenupta Efganistan ve Hindistan elçiler ve davetçiler buradan hareket ederler. "Manas" muhtelif seferleri tasvir olunurken Talasa ve Sirderya havzalarının yayları, dağ ve tepeleri teferruatile zikrolunuyor.

Tanrı dağı en cenubi noktasına varınca en yüksek yerlerinden biri olan Pamiri sıra dağları (acun kapısı) teşkil eder. Bu büyük bir kısmının üstü hep karlarla örtülüdür. Türkistana hayat veren ırmaklar (mesela: Tarım, İle, Çu, Talas, Amuderya, Zerfşan, Sır derya) hep bu dağlardan çıkar. Türkistanda medeni hayat Tiyenşanın mümbit etekleri ile bu ırmakların kıyılarında doğmuş, büyümüşü. Tanrı dağlarının en orta kısmı Han Tanrı adını alır. Han Tanrı bütün Türkistana hakim 7315 metre yüksekliğinde bir dağdır.

Miladın ikinci asrında yaşayan Yunan alimi Ptoleme ve IX asır Arap coğrafyacılarına göre Türkistan onbir mıntıkeya ayrılır:

1. Hırkanya: şimdiki Cürcan veya Gürgan denilen yerdir. Türkistanın cenubi garbi köşesidir.
2. Harezmi: şimdiki Hive Amuderyanın mansabına yakın yerler.
3. Soğdiyana: Zerafşanın yukarı tarafları.
4. Transaksiyana: şimdiki Buhara Zerafşanın aşağı tarafları
5. Margiyana: şimdiki Merv ve Aşkabat havalisidir.
6. Arriyana: şimdiki Heart ve Herirud havalisidir.
7. Baktriyana: şimdiki Belh mıntıkasıdır.
8. İç Skitya: Aral gölü ile Hazer denizi arasındaki yerler.
9. Dış Skitya: Yedi su ve Congariya havalisidir.
10. Srika: Fergane ve Kaşgar mıntıklarıdır.
11. İsrusene: şimdiki Ora tepe civarıdır.

Türkistanın en büyük belli başlı ırmakları şunlardır:

Amuderya: 2200 km. uzunluğunda olan bu ırmak Aral gölüne dökülür. Eski Yunanlılar Oksus derlerdi. Bu Oğuz sözünün yunanca söyleniş olmalıdır. Bu ırmağın bir adı da Ceyhundur. Ceyhun diye bilhassa İslam devrinde araplar ve acemler söylemişlerdir. Amuderyanın en mühim kolları Vahş, Kafirniğan ve Surhandır. Eskiden Zerafşan ve Kaşkarderye de Amuderyaya dökülüyorlardı. Bugün ise ona yetişmeden çölde kayboluyorlar. Bugün Aral gölüne dökülen Amuderya 16. Asrın sonlarına kadar Hazer denizine dökülüyordu. O zamanki Mecrasının adı Oz boy (Öğüz boy)dur.

Sirderya: "Narin" ve "Kara derya" tesmiye edilen iki nehrin birleşmesinden hasil olur. Bunlardan "Narin" daha zengin olduğundan "Sirderye" başı olarak addolunur. Narin Sirderyanın uzunluğu "Aral göl" mansabına kadar 2863 km. Narin cenubi şarki "yedi su" da vaki Tanrı dağları sırtlarından (78 derece tuli şarki, 42 derece arzi şimali) çıkar. Menbai Sathi bahirden 3800 metre irtifada vaki "Ak şerak" namını alır. Sır derye menbalarından akan Toruk, Şahimerdan, Soğ, İsfara vesair bir çok nehirler Fergane vadilerinde iska ve ırvaya sarfolunup biterler. Bu nehirlerden ancak "Kara derya" Sirderyaya ulaşıyor.

Tarım: Tanrı dağlarının kollarından çıkan birkaç ırmağın birleşmesinden doğar. Doğuya doğru akarak Lop gölüne dökülür. Buna akan Kaşgar ve Hotan ırmakları çok defa tarıma dökülmeden kurur. Tarım da tarmak, tarla, tarançı gibi Türklerin ziraat kültürüne aid bir söz olmalıdır.

İle: Bunun adını ili okumak yanlıştır. Çünkü Rus ve Çin söyleyişidir. Uzunluğu 650 km. Tanrı dağından çıkıp Balhaşa dökülür. Kendisine dökülen başlıca çaylar Künkiet ve Kastır.

Zerafşan: Tiyenşan sıra dağlarının kollarından olan Türkistan sıra dağlarından çıkar. Batıya doğru akar. Amuderyaya varmadan kumların içinde kaybolur. Uzunluğu aşağı yukarı 600 km.dir.

Türkistanın meşhur gölleri:

Aral denizi: Hazerin şarkında 45, 46 derece arzı şimali ile 76 ve 79 tuli şarki arasında vakidir. Sathi 65781 km. Murabbaindadir. Bu göl sathi bahirden 49 metre irtifaindadir. Çok adaları vardır. Bundan dolayıdır ki bu göle "Aral" yani "ada" demişlerdir. En derin yeri 70 metredir. Aral hep aynı derinlikte değildir. 1880-1906 arasında alçalmış, 1908-1912 arasında yükselmiş, 1917'ye kadar sabit kalmıştır. Çok kurak geçen 1917 de yine alçalmağa başlayıp 1921'e kadar alçalmıştır. 1921-1924 arasında yine yükselmiştir.

Balhaş: 45 derece ve 48 derece arzı şimali 91 ve 97 derece tuli şarki meyânında yedi su ile Simeypalat vilayetleri hududunda vaki büyük bir göldür. Sathi 20,600 km. Murabbainda olup uzunluğu 500 km. kadardır. Balhaşa munsap olan nehirler; Ayagöz, depse, aksu, kara tal ve İle nehirleridir. Balhaşın civarında şark tarafında "Sastık göl" ve "ala göl"leri vardır ki bunlar eski zamanda Balhaşa bir göl teşkil etmişlerdir. Balhaş dört buçuk ay kadar (Teşrinisani-Nisan) buz altında kalır. Balhasın en derin yeri 20 metredir, suyu tuzludur.

Issık göl: Yedi su vilayetinin cenubunda 42 derece arzı şimalide vakidir. Köngey Ala tav ile tirseki ala tav arasındaki hufreyi teşkil eder. Bu göl İtalya arazisinden geçen arzı şimali üzerinde vakidir. Gölün uzunluğu 176 km. olup en geniş yeri 58 km'dir. Sathi 5500 km murabbaidir. Issık göl sathi baherden 1570 metre irtifaindadir, gölün en derin yeri 425 metreye balığ olur. Issık göl sahilleri müstesna olmak üzere katiyyen buz tutmaz bunun içindir ki türkçe "Issık(sıcak) göl" tesmiye olunuyor. (Çince de aynı ismin tercümesi olan Hay-Je denilir). Issık gölün dibinde ve sahilinde semir madeni mevcuttur. Bundan dolayıdır ki Moğollar Issık göle Temir nur adını verirler.

Issık göl en eski zamanlardan beri Türk ırkının en güzel yaylalarından biri olmuştur. Tanrı dağı ve Han tanrı gibi ilahi isimler taşıyan yüksek dağlarda vaki olan gazel manzaralı göl Türk hakanlarının karargahı olmuştur.

Alma ata'dan Köngey ala tav yamaçlarına doğru tırmanan bir seyyahın gözü önünde etrafı daima karlarka çevçivelenmiş bu mavi satıh görülür ve fevkaledede derin bir tesir icra eder. Avrupalı seyyahlardan P.P. Semenuf "Issık göl"e dair şu sözleri yazıyor; Köngeyden ıssık gölün öteki tarafında vaki Tirsekiy dağa bakan bir seyyah öyle bir manzarayı tasavvur etmek pek müşküldür. Issık gölün koyu mavi sathi Cenevre gölünün mavi sathi ile pek cesurane bir surette rekabet edebilir. Gölün işgal ettiği yatağı ise Cenevre gölünün yatağından beş defa büyüktür. Köngeyin garp tarafından bu satıh bana biyayan satıh gibi gözüktü. Cenevrede ise bu hususiyet yoktur. Cenevrenin öteki tarafında vaki Savvi alpleri muhteşem "Monbilan" sıralarını kapladığı halde Issık gölün ötek itarafında laakal 300 km. kadar

uzanan ve daimi karlarla mestur muhteşem Tanrı dağları silsilesi görülür. Muhteşem dağların kara kısmı gölün sathı ile gömülerek bu satıh guya han tanrı dağının ebedi karlarla birleşmiş gibi görünür.

Issık gölün suyu biraz tuzludur. Maamafih bu su Türkistan çöllerinede en tatlı su olarak kullanılabilirdi. Tanrı dağının tatlı sularına alışkın olan halkın ağzı bu suya acı sulardan addetmektedir.

Türkistanın bel kemiğini teşkil eden Tanrı (Tiyanşan) dağları, şark ve garb yamaçları itibarile ikiye ayrılır; Şark yamaçlarının cenup mıntıklarına 19. Asır Avrupa coğrafyacıları şarki Türkistan - Kaşgarya ve şimal rayonlarına Cungarya adlarını veriyorlar. Halbuki Cunguryadaki halkın ekseriyeti etnik itibari ile Türl olduğundan böyle bir taksim doğru değildir. Cungarya ve Kaşgarya mıntıklarını hep bir yerde "Şarki Türkistan" adı altında toplamak dah muvafıktır.

Şarki Türkistan, cenubi Altay dağlarının yamaçlarından başlayarak cenupta Pamir ve Künlün yamaçlarına kadar imtidat eder. Carpde ise Fergane, Yedisu, ve Semey palata kadar uzanır. Şarkında Moğolistan, Tunganistan (Kansu) ülkelerine yanaşır. Cenubi şarkında ise Tibet, Hindistan ve Efganistan ülkelerine bitişiktir.

Bütün şarki Türkistanın mesahai sathıyesi 1,500,000 km., murabbai nufusu 10,000,000 dur. Etnik itibari ile Özbek, Kazak, Kırgız, Taranci, Tungan, Tacik (bunlar hep islamdır) Çin, Mancu, Kalmuk, Moğol, ve az miktar da Rus'tur.

Tarım nehri havzasında ise milliyet itibari ile hep Türk unsurudur. Çinli ve Mancular ancak memur ve saker sıfatı ile bulunurlar. Tarım havzası kendi başına alınırsa mesahası 783,000 km. murabbai, nufusu ise son malumata göre 8,000,000 dur.

Tanrı dağlarının garp yamaçları garbi Türkistan adi ile anılır. Garbi Türkistanın mesaha-i sathıyesi 3,800,000 km. murabbainda olup nufusu 20,000,000 dur.

Afganistanda Terakki ve İngiliz Rus Rekabeti*

Osman Kocaoğlu

Afganistandan gelen gerek matbuat haberleri ve gerek hususi mektuplar artık Afgan ihtilalinin iç yüzünü açmaktadır. Arap saçı gibi bir birine karışan bu vak'anın kördüğümelerini mümkün merteye teşrihi siyasi (Morphologie politugue) ye istinaden biz dahi çözmek azmindeyiz.

Afganistanın bu günkü vaziyetini hakkile kavramak için iş bu ülkenin siyasi, tarihi teşekkülü, iktisadi ve coğrafi vaziyeti üzerinde biraz tevakkf etmek gerektir.

Afganistan 1748 senesine kadar Turan ve İran fatihlerinin Hindistan üzerine yaptıkları seferlerde (coğrafi vaziyeti icabı olarak, Kabil-Kabilistan ünvanile) daima geçit vazifesi görmüştür. Bilahare meşhur Nadir şahın Hindistan seferini müteakıp 1742 senesinde İrana avdetinde (Fetihabadi habuşan) da katl edilmesile "Koçan" tevabiinden "Tastepe" de Özbekler, Türkmenler, Afganlarla Kızılbaşlar arasında başlayan harp Kızılbaşların mağlubiyetile neticelenerek herkes kendi yurduna dönmüştü. İşte o esnada afganların başbuğu olan Alizai Nurmehmet hanın maiyetinde bulunan serdarlar (Ahmet han Seduzai) hacı Cemal han Ahmetzai, Musa han İstikhezai, Muhabbet han Fofilzai, Nesrullah han Nurzai, mir Hazaran han Elkuzai vesaireler) Kandahara avdetlerini müteakıp Nurmehmet han Alizaiyi azil etmekle Nadirabat şehrinde vaki Şirsurh baba tekyesinde bütün kabile reislerinden müteşekkil bir kongre aktettiler, Mezbur kongrede şu mesele mevzuu bahs olmuştu: Biz Afganların İran devleti çerçevesi içinde kızılbaşlarla imtizacımız kat'iyen kabil değildir. Binaenaleyh en iyisi şudur ki kendi aramızdan birini reis intihap ve ona itaat edelim.

Fakat ihtiraslara kapılan reisler bir türlü meseleyi halledemiyorlardı. Nihayet o civarda mükim olan dervişlerden "Sabirşah" isminde birisi hadsiz ihtiraslara hatime vermek kastile –olsa gerek- bir buğday başağını koparıp (bir köşede sessiz ve sedasız duran Ahmet hani Seduzainin) başına taç yerine koydu. İlahi vaizlerle de dier rüesanın derhal ona itaat etmelerini istedi.

* Bu yazının ilk yayınlansı: Osman Kocaoğlu, "Afganistanda Terakki ve İngiliz Rus rekabeti" *Yeni Türkistan*, Sayı: 9-10 (1929), s. 1-11.

Bu dervişin delaletile Afgan an'anesine göre bütün reisler ağızlarına yeşillik alarak ve boyunlarına ip takarak Ahmet hana itaat ettiler. Sabir şahın bu işgüzarlığının Ahmet hanın teşvikile olduğu da halk arasında meşhurdur.

Ahmet şah derhal Kandahardan Kabil üstüne yürüyerek orasını bila mukavemet işgal eyledi. Orada dahi durmayıp Kabilin şarkında vaki olan dağlardaki afganları nizam ve intizam altına almak kastile bir müddet “Pişaver” de kaldı. Orada epeyce asker topladıktan sonra “Lahor” a azim oldu. O esnada Hindistanda Baberilerden Mehmet şah padişah idi.

Lahor valisi ve kumandanı olan Şahnevaz han her ne kadar Mehmet şahtan imdat almış isede afganlara karşı Lahori müdafaa edemeden firar etti. Böylece Lahor dahi Ahmet şahın eline geçti.

Ahmet şah pek çok ganimet ve eslihayı malik olduktan sonra Mehmet şah ile aralarında müsaleha aktettiler. Muadeheye göre “Serhint” nehri hudut ittihaz edildi. Mezkur nehrin şarkı Mehmet şaha; garbi Amet şaha ait oldu.

Ahmet şah Kandahara avdet edince orada istiklalini ilan eyledi. Bir müddet sonra Kandahardan hareketle Herati işgal eylemiş; oradan da Meşhedi tasarruf ve Nişapori muhasaraya koyuldu. Dört yüz on altı libre (pound) ağırlığında olan top güllerle Nişapor bombardıman edilmiştir. Bu ağırlıkta mermi atan topları o zaman Hindistanda ticaretle meşgul olan Portekizlilerin yaptıkları mervidir.

Seduzai kabilesinin aptalı taifesine ait mensup olan Ahmet şah bilahare kendisini Ahmet şahı dürrani ünvanile yad edilmesini emir etmiştir. 1748 de artık Kabil ve Kabilistan unvanlarına nihayet verilerek kurunu vusta ile kurunu cedideyi birbirinden ayıran muazzam topraklarla şarkatan Sindi Lahordan başlayup garben Meşhede kadar uzanan Afganistan memleketini ve Afgan devletini vücuda getirmişti. İşte o zamandan itibaren Afgan milleti şöhret bulup Ahmet şahın büyük topraklarla Nişapori muhasarasi dahi dillere destan olmuştu.

Ahmet şahı Dürraninin 1748 den 1773 senesine kadar olan hayatı ve saltanatı esnasında Afganistan hiç bir iğtişâş ve ihtilal zuhure gelmedi. Hatta Kabilin şarkındaki dağlık arazide bulunan asi Afgan kabileleri dahi sükunet bulmuşlardı. Ahmet şahı Dürraninin “zamana göre” pek vakıfane siyaset ve tedbirlerle sayesinde Afganların Hindistan ve Horasandan elde ettikleri servet ve ganimetler artık onların sert sınırlarını yumuşatmış; medeni milletlerle temasları onların seviyelerinin epeyce yükselmesine bais olmuştu.

Diğer taraftan Hindistan ve Horasanın rençper ve ağniyalarıyla dağlı Afganlar arasında iştiraki mesai tessüs ederek içtimai taksimi amal dahi vücuda gelüp sulhun tekarrürüne, ticaret ve ziraatin terakkisine amil olmuştu. Hindistan hazinesinin sertaci iftiharî mesabesinde olan büyük “Kuhi nur” elması da artık Afganistan hazinesinin malı idi.

İçtimai hadiseler gibi devletlerin hayatı da meddücizirden kurtulamaz. Ahmet şahı Dürraninin vefatından sonra Afganistanın şark komşusu olan Hindistanda işler karıştı. Oradaki haşmetli ve kuvvetli Baberilerin hakimiyeti za'fa uğradı; Pencaptaki racalar birer birer istiklal kespetteğe başladı; Horasandaki içtimai cereyan dahi mecrasını değiştirdi; artık Afganistandaki iş bölümü ve iştiraki mesai eski kuvvet ve şevkini kaybetti; yeniden dağlı Afganlar arasında –işsizlikten olsa gerek-kardeş muharebeleri başladı.

Evet say ve amel ile akıl ve tedbir beynindeki münasebet makusen mütenasip bir şekli riyaaziye kırıkçe zaif tiplerin zuhuru içtimai bir hadisedir.

Bu kargaşalıklar neticesi olarak Ahmet şahın ahfadadından olan şah Şüca müstekillen (1803-1809)'a kadar saltanat ettiyse de kardeş muharebelerinin neticesinde memleketini terk ederek Pencap racası (Rencit-sing)'e iltica etmek mecburiyetinde kalmıştı. Rencit-sing şah Şücam yanında taşıdığı büyük “Kuhinur” elmasının mevcudiyetini haber alır almaz ona tamaan Şah Şücai hapis etti; sonra da vura vura onun elinden aldı!..

Fakat bir müddet sonra Rencit-sing dahi ingilizlere maglup olarak Kuhi-nur İngilizlerin eline geçivermişti..

Orta Asyada, bilhassa Afganistanda, henüz İngiliz-Rus rekabeti başlamadan şunu ehemmiyetle kaydetmek isteriz ki esasen Nadiri devletile Hint saltanatları memalikinden birer parça koparmak suretile Ahmet şahın vücuda getirdiği Afganistan ve onun sağ eli mesabesinde olan Pencap, Ahmet şahın torunları devrinde başlayan ihtilalleri müteakıp İngilterenin mıntikai nüfuzu altına girmişti.

Afganistan sol eli mesabesinde olan Horasan da keza İran devletinin nüfuzu altına girmeye başlamıştı. Pek çok Afgan serdarları İran şahından büyük rütbeler kazanmak şerefine nail olmak için arzı ubudiyet eylemeğe koşmuşlardı.

İran ile Fransa arasında ta onbeşinci “Luis” devrinden itibaren diplomatik münasebetlerin teessüsüne doğru –ufak mikyasta olsa bile- ilk adımlar atılmağa başlamıştı. Bilahare “Napolion Bonapart” devrinde İranla Fransa beyninde büyük mikyasta münasebeti siyasiye tessüs ve inkişaf etmeğe başladı.

Napolion tarafından İran şahı Mehmet şah nezdine sefir tayin edilen M. Yaber pek mühim talimatla İrana gelmişti. Mumailayh İran şahı tarafından “Çemeni sultani” kasrında kabul edildi. İran hükümeti tarafından dahi “Mirza memet hanı kazvini” Fransaya sefir tayin olunup o da Napolion tarafından hüsnü kabule mazhar oldu.

Napolion Bonapart en değerli kumandanlarından jeneral Gardan maiyyetinde 24 kişilik erkani harp ve zabıtlardan bir hey'et İrana gönderdi; jeneral Gardan İran şahı tarafından taltif mekâmında “Gardan han” ünvanile yadedildi.

Bu askeri hey'etin irana vürudu ile Rusyanın harben yahut sulhan Gürcistandan ve o civarda mutasarrıf olduğu memleketlerden ihraci; bu mesele halledilmedikçe İran devletile Rusya arasında siyasi hiç bir munasebet teessüs etmemesi; keza İngilizlerle de diplomatik munasebetin ademi teessüsü; Fransa askerlerinin İran tarikle Hindistana mürurlerine müsaade edilmesi gibi bir misaka her iki memleketin hükümdarları tarafından imza ve teati edildi.

Bu zaman kadar İrana ehemmiyet vermeden Hindistanda yegane hakim olmak arzusunda olan İngilizleri bu mesele epeyce endişeye sevkemiş, olmalı ki derhal jeneral Malkohm ve onu müteakip İranlılardan “Sir Herford Brawnings” pek çok hediyelerle İrana gönderdiler. İranlılarca tatlı sözlüğü ile meşhur olan bu zat Fransızlarla aktedilmiş olan misaki bozmağa muvaffak olmuştu.

İran diplomatları o zaman Hindistanda kendilerinin pek yakın komşuları olan İngilizlerin dostluğunu avrupada bulunan Fransa dostluğuna tercih etmişlerdi

O esnada hakikaten İran siyaseti hariciyesinde mühim bir değişiklik hüsule gelmekle beraber İran nüfuzu gene Afganistanda istiklalini muhafaza ediyordu.

İngilizler Afganistanın İran devletinin nüfuzu sahasına dahil olmasını pek de beğenmiyorlardı. Her ne kadar İran vasıtasile Fransızlar tarafından Hindistana karşı mütesavvur bir tecavüz berteraf edilmiş isede bilahere gene İran vasıtasile Ruslar tarafından Hindistane karşı vukua gelebilecek bir tehlike İngilizleri düşündürüyordu. Nitekim 1936 senesinde İranın Afganistanı tamamen teshir niyetile Türkistandan “çar vilayet”i ve Afganistandan “Hurasan”ı işgalından sonra “Herat” şehrini muhasarası esnasından Rus zadeganından “Graf Simonoviç” in bizzat İran ordusunda bulunması İran devletile Ruslar arasında gizli bir muahede olduğu kanatını takviye eylemişti. Binaenaleyh İngiliz kumandanı “Sir con Meek Neil” pek inatla “Herat”ı İran ordusuna karşı müdafa ettirmişti. Lakin Herat şehri de bu tarruzdan mühim surette hırpalandı.

Bundan sonra İngilizler İran işlerine fazlaca ehemmiyet vermeye başladılar.

Yukarda bittafsil arzettiğimiz gibi “Raca Rencitsing”ten rencide olan “Şah Şuca” İngilizlere iltihak edip bilahere “Pişaver”de hükümet başına geçmesiyle Kabil ve Kandahar hanlarıyla gizlice münasebet tesisine muvaffak olmuştu. Bunun üzerine Kabil ve Kandahar hanları da bir şura aktedip İrana karşı İngilizleri Afganistana davet etmeğe ve şayet İngilizler gelecek olurlarsa onlara itaat edeceklerini bildirmeğe kara verdiler. İngilizler de şah (Şuca)’ı Afganistana padişah nasp ve (Sir vilyan Mık Nauvted)’i ona vezir tayin ederek 1939 senesi ilk baharı sonunda Afganistana büyük bir ordu sevk ederek evvela Kandaharı sonra da Kabil işgal ile İran hükümetinin nüfuz ve itibarını ortadan kaldırmağa muvaffak olursa da “Sir N. Mık

Nauvte”nın İngilterenin himayesi altında (Şah Şuca)’ın tesis ettiği devletin bütçesini tayin ederken afğan kabilelerine yüklettiği vergi pek ağır idi.

1841 de (Şah Şuca)’ın emrile Kabilin cenup mıntıkasında mükun (Gilcai)’lere mensup “Molla Mümin” Gilcailerin merkezi olan Termete gidip vergi almağa yeltenmişti. O ana kadar vergi vermemiş olan Gelcaileri vergi yerine silahlarını memurların yüzüne çevirdiler. İşte İngilizlere karşı ilk isyan buradan kopup pek çok İngilizin telef olmasına ve İngiliz kumandanlarının kesilmesine bais oldu.

Şunu dahi istiraten arz edelim ki İngilizlerin Afganistanı ilk işgalleri senesinde Memetzailerden emir (Dussamet han) biraz İngilizlere mükabele ettikten sonra Buhara emirine iltica etmişti. Fakat Buhara emirinin ona karşı yaptığı pek aşırı münasebetsizliklerden muğber olan emir Dusmemet han yine Afganistana dönüp İngilizlere iltica etmişti. İngilizler de ona karşı hüsnü kabul göstererek ailesile birlikte Hindistan’a sevk eylemişlerdi.

İngilizler 1841 senesinde Afganistanda aleyhlerinde kopan kıyımı tenkil ve ihtirasları teskin edemedikleri gibi nihayet asi Afganlılarla aralarında ufak muahede aktedilmesile güç bela Pişavere çekilip balada mezkur “Emir Dustmemet han”ı Kabile salıverdiler.

1842 de Emir Dustmemet han Kabilde kendi istiklalini ilan ederek kendi namına sikke zarp ettirdi. Artık Afgan hükümeti kısmen “Memetzai”lerin eline geçmişti. Mamafih Emir Dustmemet han 1842 senesinden 1863 senesine kadar devam eden emareti esnasında Durranilerin saltanatı devrindeki Afgan hudutlarını tamamen mıntikai nüfuzu altına alması Kabil olmadığı gibi ömrünü de Kandahar ve Herat ta kendilerini Afgan saltanatının varisleri sayan hanlarla mücadele ile geçirdi.

Emir Dusmemet han emaretinin ilk zamanlarında Kandahar ve Herat hanları gibi İran devletine biraz tabi olmuş gibi görünürse de sonradan İngilizlerin delaletile Kandahar ve Heratı ele geçirmek ve oradaki hanlıkları ortadan kaldırmak istediğini 1855 senesinde neşrelunan İran matbuatı bilhassa acı lisanlarla kaydediyorlar.

.....

İş bu fıkra göre bu esnada İngilizlerle İran devleti arasındaki münasebet İngiliz sefiri “Mister More” nin İrandan çekilmesile inkıta’a uğradığını dahi kaydediyor. Emir Dusmemet hanın vefatından sonra oğulları Şirali han ve Memetafel hanlar arasında kardeş muharebeleri başladı.

Afganistanda İslahat Fikirleri:

Şiralihan kardeşi Mehmet Afzel hanı yendi. Bunu üzerine Memet Afzel hanın oğlu Aptürrahman han Afganistandan kaçıp evvela Buhara emiri “Muzaffer han” a sonradan “Semerkand” e gidip Ruslara iltica etmişti.

1868 seneleri –ki Rus – İngiliz rekabetinin en dehşetli zamanları idi- Şirali han ıslahat yapmak istemişti; fakat oğlu Yakup han eski mürteci fikrine istinaden babasına karşı isyan ettiside Şirali han bu isyanı tenkil

eyledi. 1869 senesinde “Amblli” de Hindistan valii umumisile görüşerek bir muahede yaptı. Aynı senede Buhara emiri “Muzafferettin han” ile Türkistan hududu meselesini halletti; Herat şehrini dahi 1870 senesi mayısında işgal eyledi.

Emir Abdürrahman han Türkistanda 11 sene kaldıktan sonra –daha Türkistanda iken- zımnın İngilizlerle anlaşıp Afganistana geçti. 1885 senesinde “Reavulpendi” şehrinde Hindistan valisi “Lord Dafrin” ile mülakat etti; ve İngilizlerin muvafakatile Afganistan’ın şarkı şimalinde vaki “Kafiristan”ı fetih eyledi. 1886 senesinde Afgan – Rus hududu dahi tespit edildi. Emir Abdürrahman han mister İstavrit namında ihtiyar bir İngiliz mühendisi getirip bazı asri “tehnik” I Afganistana sokmuştu. İngilizlerden senevi aldığı mühim miktarda tahsisatı kısmen ordusunu ıslaha ye kısmen memleketini imara hasretti; müddeti saltanatında harici münasebetinde yalnız Hindistan vali umummisine bağlı kalmayıp doğrudan doğruya “Londra” ile münasebet tesis etmeğe çalışmış ve birkaç defa “Londra”ya hay’etler göndermiş isede bu emeline muvaffak olamadan vefat etmişti. Emir Habibullah han dahi pederi emir Abdürrahman hanın meslek ve siyasetini takip edip epeyce şose yollar ve karvansaraylar vücuda getirdi; bir de harbiye mektebi açup ve matbaa getirtüp “Seracul Afgan” isminde bir mecmua neşir etmeğe müsaade etti. Kabilde Asri bir hastahane dahi bina ettirdi. Hastahanenin müdürü Türkiyeli doktor Münir bey idi. Harbiye mektebi müdürleri dahi Türkiyeli idiler. Afganistan zarphanelerini ıslah posta ve damga pullarını rizeli merhum Hilmi babaya yaptırmış, Rıza bey isminde bir de barut ve kimya mütehassısı celp ederek mühimmat fabrikası tesis ettirmişti. Mektebi habibiye namında bir mülkiye mektebi bir de mektebi kuzzat açup Afganistan mülkiye ve adliyesini dahi ıslaha tevessül etmişti. Bütün askere ve mülkiye memurlarına asri üniforma ve şapka giydirmiş, kendisi de her vakit şapka ile gezmekte bulunmuştu. Hatta saray kadınlarını bile şapka giymeğe alıştırmıştı.

Afganistanın merkezi olan Kabilin muhtelif semtlerinde ve diğer büyük şehirlerinde asri binalar ve saraylar yaptırmış, aşağı yukarı asri teşkilatın modellerini Afganistana sokmağa muvaffak olmuştu. Rusların Türkistanda takip ettikleri siyasetten muğber olarak Afganistana iltica eden siyasi mültecilere de oldukça eyi muamelede bulunurdu.

Şunu dahi bilhassa kaydedelim ki Habibullah hanın müddeti ematerinde Afganistanın hiç bir köşesinde mühimce bir iğtisaş zuhur etmedi. Çünkü babası emir Abdürrahman han feüdal reislerini mutaassıp hocalarla birlikte kısmen imha ve kısmen Kabile getirterek tahsisatlarla kendine bent etmişti.

Binaenaleyh Afganistanda emniyet ve umumi asayiş oldukça teessüs etmekle beraber “Habibullah han”ın zamanında ticaret ve ziraat mümkün olduğu kadar inkişaf etti. Tarakkiperver burjuva ile sulhperver rençper

sınıfları teşekkül etmeğe başladığı gibi münevver vatanperver ve istiklalci bir zümre de vücuda geldi.

Şurası da şayani tezkardır ki emir Abdürrahman hanın İngiliz ve Ruslarla yaptığı muahedeye göre 1917 senesine kadar Afganistan ülkesi iki mıntıkai nufuza bölünmüştür. Hindukuşun şark ve cenup kısmı tamamen İngiliz mıntıkai nufuzu ve şimali tamamen ve garbi, kısmen Rus çarlığı nufuzu altında idi.

Rusyada bolşevik inkilabını müteakip şimali Afganistana hulul etmekte olan Rus nufuzu hemen buz gibi eriyiverdi.

1919 senesinin ilk aylarında “Celalabat” civarında ki “Kellekluş” mevkiinde Habibullah han vurulduktan sonra biraderi “Nesrullah han” Celalabatta emir ilan edildi. Nesrullah han dahili ve harici siyasette büyük biraderi “Habibullah han”ın izlerini takip edeceğini bildirmişti. Fakat bu hattihareket istiklalci Afganların ondan muğber olmalarına bais oldu.

Şu fırsattan bilistifade “Amanullah han” amcası Nesrullah hana itaat etmeden Kabilde kendisini emir ilan edivermiş ve derhal babasının intikamını alacağını, amcasının gayri meşru bir emir olduğunu ve Afganistan’ın dahilen ve haricen müstakil olup haricen hiç bir devletin himayesi altında bulunmayacağını askerlerin maaşlarının tezyit ve vergilerin tahfif edileceğini büyük bir azimle ilan etti. Sonra da amcasını tutup Kabilde hapis etti. Bilahare emaretini tanımayan İngilizlere karşı ilan-ı harp edip bolşeviklere Bedeşanlı Mehmet Veli hanın riyasetinde bir heyet gönderdi. O zamana kadar bolşevikler hiç bir hükümet tarafından hatta Buhara ve Hive emir ve hanları canibinden dahi, tanılmamışlardı. Binaenaleyh Veli hanın vürudunu canlarına minnet bilerek Afgan emirinin sefir heyetini büyük bir memnuniyetle kabul eylemişlerdi. Hatta Afgan emirinin İngilizlere karşı açtığı harpte muavenet edeceklerini gazetelerle de ilan ettiseler de her nedense fiiliyata girişmemişlerdi. Muharebe kat’i bir neticeye iktiran etmeden İngilizlerle mutareke aktedildi. 1920 senesi nihayetlerinde İngilizler Amanullah hanın emirliğini tastik edip Afganistanın istiklalini dahi tanıdılar ve ancak bu şartla müsaleha yapıldı. Amanullah hanın babaları zamanında Hint bütçesinden fer sene Afganistana verilen tahsisat kesildi.

Amanullah han Afganistanda maarifi tamim uğrunda oldukça çalıştı ve tüccara ait vergileri kısmen tahfif eyledi. Fakat saltanatının bidayetinde askerlerin maaşlarında yaptığı zamaimi kesti, rençperlere ise ağır vergiler yükletti, Sovyetlere de fazla yüz verdi. Hulasa Afganistanın dahili ve harici istiklalile mütenasip müstekim bir hattihareket takip edemedikinden dolayı İngilizlere karşı yapılan harpte pek şöhet kazanan ve istiklalci zümrenin lideri olan Memet Nadir han ile 1924 senesinde “Şinvari” kabilesinin isyanı esnasında araları açıldı. İstiklalciler ve esasen zaif münevverler fırkalara bölündüler. Bu fırsattan bilistifade gizli kalan reaksiyon (aksüamel) hamleleri canlanmağa başladı.

Nihayet Amanullah hanın malum olan avrupa seyahatını müteakip gaybubetinden istifade ile aleyhinde epeyce teşkilat yapmağa muvaffak olan “Behasaki Habibullah” onu devirdi. Mevsuk malumata göre Amanullah hanın istifasından evvel bütün Afgan askerleri ve Afganistanın en münevver zümresini teşkil eden harbiye mektebi talebesi, halk ile birlikte memurların mühim bir ekseriyeti de “Behasaki-Habibullah” a iltihak etmiş, hatta sekiz aydan beri maaş alamıyan “Hassa alayı” dahi onlara iltihak etmiş imiş!

Amanullah han istifasını verip Kandahara kaçmağa muvaffak olduktan sonra da yeniden Afgan saltanatını elde edbilmek için birkaç def’a daha taliini denedise de muvaffak olamadan Hindistana ilticaya mecbur olmuştur.

Bugün Afganistanda iki hakim kuvvet birbirine karşı güreşmektedir; merkezde Bahasaki; şarkı cenubide mezkur Memet Nadir han.

Sovyetlerin en büyük organı (naşiri efkarı) olan 84 (3620) numaralı *İzvestiye* gazetesinin baş makalesini teşkil eden “Tam Vüzuh Lazım – İran ve Afgan Münesabatında –“ unvanile neşir olunan siyasi makale hayretimizi mucip olduğu için üzerinde biraz tevakkuf etmek isteriz.

Mezkur makalenin musannifi diyorki; “Dardanel ile Sind nehri arasında bulunan şark hükümetleri evvela birbirlerine çözülmöz bağlarla bağlandıktan sonra sovyetlerle daha sıkı bağlarla bağlanmalıdırlar ki kendi istiklallerini ve terakkiye matuf hareketlerini harbi umumiden sonra şarktaki istiklalci ve tarakkiperver hareketlere mani olmayı ümde ittihaz eden İngiliz siyasetinin şerrinden muhafaza edebilsinler. “

Musannif işbu cümlelerle ortaya üç ümde vazı ediyor:

1. Şarktaki istiklal ve tarakkiperverane hamlelerin hamisi Sovyetlerdir.
2. Harbi umumiden sonra şarktaki istiklal ve tarakkiperverane hareketlerin yegane düşmanı ise İngilizler dir.
3. Şark ve garp politikası ve zihniyeti! Şimdi biz de mezkur ümdeyi ortaya atan musaniften soruyoruz ki: Aceba sizin “şarktaki istiklalperverane hamlelerin hamisi sovyetler dir”, dediğiniz doğru mu? Doğru ise, neden 1920 senesinde Buhara ve Hive de tessüs eden müstakil ve tarakkiperver halk hakimiyetlerini – ki aynı zamanda Sovyet Rusyasi ile sıkı bağlarla bağlanmışlardı – ortadan kaldırdınız; nice nice, halk tarafından intihap edilen hükümetleri burjuva hükümetleridir, diye aforoz ederek idama mahkum ettiniz?

Şu birinci ümde kendi kendine sukut ettiğinden artık ikincisile meşkul olmayacağız. Üçüncü ümdeye gelelim, hala mı **şark politikası** devam ediyor?

Bize göre artık şark politikası ve şark zihniyeti başta Türkiye cumhuriyeti olmak üzere şark devletlerinin yaptıkları inkılap hamleleriyle çoktan mezarlığa gömülmüştür. Şimdi meydanda asri Türkiye cumhuriyeti

ve asri İran devletleri mevcuttur. Bununla beraber asri devlet olmak azmîle koşmakta olan Türkistan, Azerbaycan, Gürcistan, Ukrayna ve Kırım milletleri vardır!... Her kim bunun aksini iddia ederse başını yanlış taşaya vurmuş ve beyhude yorulmuş olur.

Troçki, Troçkizim ve Bizim Noktai Nazarımız*

Osman Kocaoglu

Troçki malum olduğu üzere Türkiye cumhuriyetinin an'anevi misafirperverliğinden bilistifad elan İstanbulda bulunmaktadır. Bu yeni muhacirin 1917 senesinde Rusyada başlayan inkılapları takip eden en son bolşevik ihtilalinin ileri gelen başbuğlarından olduğu da herkesçe malumdur. O ihtilal sahnesinde meşhur “Lenin” ile birlikte pek mühim roller oynadığı dahi bedihidir. İşte bu Sovyetler hakimiyeti ve proletarya diktatoryasının en yüksek müessislerinden sayılan “Troçki” nasıl oldu da akıbet yoldaşları tarafından Sovyetler hududu haricine sürüldü?

Gerçekten “Troçki” başına gelen bu tarihi hadise yeknazarda cidden garip gözüktüyor ise de Troçkinin Alaman sol komünistlerinin naşiri efkari olan (komünizma bayrağı)’nda “Yeni Konakta” unvanile neşrolunan makalesi; bu “tarihi komediya”nın yavaş yavaş perdelerini ortadan kaldırıyor; pek çok gizli hakikatların meydana çıkmasına vesile olduğu gibi herkesin bu canlı kıssadan oldukça sahi (aktuel) bir hisse elde edebileceğine dahi vasıta oluyor.

Troçki, mezkur Alman organında yaptığı tahlilde her şeyden evel en ziyade ehemmiyet verdiği nokta komünist fırkasının dahili manevresidir. O, bu münakaşa (differend)’sında sosyalizm görüşünün tetkik dairesi etrafında döner. Ona göre, komünist fırkası dahilinde muhalefet en sol mevki tutmaktadır, işbu muhalefetin (opposition) merkezini “Zinoviyef Kaminef ve saire” teşkil etmektedir. Bundan sonra sağlar merkezi geliyor ki bu merkez “Stalin” in elinde duruyor. En nihayet, sağlar arasında pek kinli olması hasebile ona oldukça düşman olan ve asla uyuşmayı kabul etmeyen “Rikof”ı dahi sayıyor. “Bir sene mukaddem, müteaddit noktai nazarlar henüz inkişaf etmemişti. Fakat sağlara karşı mübareze ehemmiyet kesbettikçe bir kaç noktai nazar teberrür etmeğe başladı” diyor.

Troçkiye göre (V.K.P) dahilinde gitgide inkişaf etmekte olan “manevra” nihayet şu gidişle “termidor” devresine doğru bir istikamet almakta ve dolayisile geniş bir yol hazırlamaktadır. O, bu tabiri yalnız bir defaya mahsus olarak tekrar etmiyor belki “termidor” tabirinden ne anladığını ve ne anlatmak istediğini de etrafıcasına tesbit ediyor. Troçkiye göre işbu manevra hala, bitmekten pek uzaktır. Onunla hemfikir olanlardan bir zümre hemen hemen şimdiki Sovyet rejimini, termidoristlere benzetmeğe yelteniyorlar; çünkü bu zümre muhalefetin (siyasi büro)’dan ihracile artık

* Bu yazının ilk yayınlanışı: Osman Kocaoglu, “Troçki, Troçkizim ve Bizim Noktai Nazarımız” *Yeni Türkistan*, Sayı: 7-8 (1929), s. 1-5.

kat’i tebeddülün başladığını iddia ediyor. Troçki işbu zümreye karşı diyor ki: hayir daha (termidor) devresine hazırlık devresidir.

Amele şubesinin gündelik tecrübeleriyle şu neticeye varması kabildir: hakimiyet ekseriyet itibarile proletarya elinde değildir; şehirde, köyde bütün Sovyet müesseselerinde bürokrat ve büyük rütpeli memurlar kumanda etmektedir; binaenaleyh muhalefetin önünde duran en mühim mesele yalnız “termidor” tehlikesinin hululüne karşı güreşmektir.

Elhasıl Troçkiye göre “Lenin”in ferda-yi vefatından itibaren şimdiki komünist fırkası ve Sovyet hakimiyetinin usul ve muamelatı esasiyesi (formalite) aksülhareket (reaction) devresini yaşıyor. Lakin bu yaşayış aksülinkilap (contre revolution) değildir. Onu fikrine göre bir taraftan “aksülhareket ve terakkiyi” diğer taraftan “aksülinkilap ve inkılabı” yekdiğerinden tefrik etmelidir.

Aksülhareket demek, hakim olan sınıfın daima hakimiyetini muhafaza eylemesi için intizar ve idarei maslahat tarikını iltizam etmesi demektir.

Aksülinkilap demek, hakimiyetin bir sınıftan diğer bir sınıfın eline geçmesi demektir.

Şu esasa göre hali hazırdaki “Reaksiyon” şimdilik proletarya hakimiyeti diğer bir sınıfın eline geçmeden evel doğrudan doğruya ve dolayisile proletarya akidelerini gevşetmek ve zaferlerini sekteye uğratıp karşiki sınıfın mevkiini takviye eylemek demektir.

Troçkinin noktai nazarına göre proletarya diktatörlüğü hakikatte cansız cenaze gibi duruyor. Şu reaksiyon devresinin temadisinden de hemen hemen proletarya sınıfına bıkkınlık gelmektedir.

Bu keyfiyetten bilistifade ekseriyetle Sovyetler müesseselerinde kumanda etmekte olan bürokratlar nihayet “sosyalizm”e karşı duran “Aksülinkilapçı” unsurlarla anlaşacaktır. Troçki, işte bu vaziyeti düzeltmek hususunda diyor ki: sade hükümetin siyaset yolunu temizlemek kafidir.

Troçki keza üçüncü komünist beynelmilelinin icraatını tenkit ederken 1924 te “Estonya”da vaki olan isyanda ve 1927 de “Kanton” da zuhur eden vak’a da yüzlerce inkılapçı amelenin beyhude yere telef olduklarını tenkit etmekle beraber bu faciaların hep üçüncü komünist beynelmilelinin bozuk cözük “kanlı avanta” sından ibaret olduğunu tekrar etmekten çekinmiyor.

Troçki, mezkur Alman organında yerleştirilen makalesinin sonunda diyor ki: (1927-28) seneleri “Sovyetlerde” kağıt paranın gitgide tezayüt etmesi “para” müşkülâtının mebdeini teşkil eyledi; işbu tezayüt bir de idare ve tasarrufumuz üzerine müşkilatı mucip olup nihayet sonaiyimizin sekteye duçar olmasını hem de ademi tenasüp (disproportion) gibi iktisadi bozuklukları tevliit etti. Hulasa kağıt paranın tezayüdü 1- Devlet bütçesindeki masarif ile medahil arasında muvazenesizliği mucip oldu. 2-

Bu vaziyetin devamı gitgide şehir ile köy arasındaki iktisadi rabıtaı dahi erkeç ortadan kadiracağı muhakkak gibidir.

Bizim noktai nazarımıza göre yukarda bittafsil arzettiğimiz Troçkisim ancak inkilapçı sosyalistler nezdinde şayanı takdir veyahut Rus patriotlar, indinde duçarı tenkit olabilir. Fakat tecrübi “psikoloji” ve “sosyoloji” esaslarına göre Troçkism olsa olsa yalnız şu : (komünism esasları hayat ve tabiatın sarsılmaz kaya parçalarına çarpar çarpmaz dağılmağa mahkum oldu kanatini bir daha tenkit eylemekten başka bir kıymeti haiz değildir.

Troçki yalnız “sosyalizm” nazariyelerine saplanmamış olsaydı belki dah canlı hakikatları sarahaten görmeğe muktedir, milli ve hayati ihtiyaç ve emelleri hakkile takdir eylemeğe layık bir şahsiyet olabilirdi!

İşte tam sırası gelmişken bazı hakikatları izah etmek isteriz. Sabık Çarlık hakimiyeti esnasında sükunet külleri altında gizlenen milli emeller gibi Sosyalizm fantaziyeleri dahi 1917 senesi şubatında “İkinci Nikola”nın sukutu ile meydana çıkıp bir taraftan ateşin milli emeller, diğer taraftan Sosisyalizm ihtirasları har yerde tezahuratta bulunuyordu.

Çarı sukutu esnasında ilk defa mevkii iktidara gelen “Kadet” fırkası ve onun lideri P.N. Milkof mezkur arzu ve ihtisrarların hafif bir kasırgasına tutulur tutulmaz derhal mevkii iktidarı terketmeğe mecbur olmuştu. İkinci muvakkat hükümet kabinesini zevzek “Kerenski” ve arkadaşları teşkil eyledise de gene aynı hareketler bu zoraki hükümetin dahi dağılmasını tesri eyledi.

Şu vaziyetten bilistifade “Lenin” ve yoldaşları Petersburg ve Moskava amelesinin tahrikile iktidar mevkiiine gelir gelmez o da milli cereyanlara karşı durmak istemiş ise de artık fazla mukavemet imkanını göremeyince derhal “Breslitovsk” muahedesine imzasını vazı ile milli teşkilatları tastik etti. Fakat Harbı umumiye kazanan müttefikler zafer neşesile sarhoş olur olmas sağa sola bakmadan eski dostları olan Çar Nikola teşkilatını yeniden diriltmek niyetile Çar jenerallarını silahlandırarak bir taraftan Bolşevikleri, diğer taraftan bütün milli istiklal hareketlerini kaldırmak istediler. Ezcümle Türkistanın maverayı bahri Hazar vilayetinde Bolşeviklere karşı harbetmekte ve “Merv” civarında yüzlerce şehit vererek Rusları geri püskürtmeğe muvaffak olan Aziz Han ordusunu 1919 da “Aşkabat”ta bulunan İngiliz kumandanlarından “jeneral Malison” Çar jenerali Dinikine itaat etmediğinden terki silah ettirmek istedi. Silahını elden vermemek uğrunda “Aziz han” şehit oldu. Fakat jeneral Malison dahi soluğu Meşhette almağa mahkum olmuştu.

Hasılı Bolşeviklerin suri zaferlerine ve bir müddet daha bekalarına sebep olan en büyük amillerden biri, belki birincisi “milli istiklal” hareketlerini layık oldukları ehemmiyetle nazarı itibara almamaktır ki şu siyasi ve tarihi hatadan şüphesiz Bolşevikler pek çok istifade etmeğe muvaffak olmuşlardı.

O esnada harbiye komiseri olan “Troçki” elbette vakit vakit zafer telgraflarını okumakla mesrur olmuştur!

Gene mahkum milletlere karşı olan bu suri zaferlerin dahi pek çok devam etmiyeceğini şimdi Troçkinin öz makalesinde okuyoruz.

2. Osman Hoca, Şiirler / Osman Khoja, Poems

İNTİKAM... AL İNTİKAM!*

Türk balası oruslardan köp sıkıldı,
Er kırıldı, kız ezildi, yurt yıkıldı.
Hamîyetlik Enver Paşa onu sorab,
Kelîb azad etmek için şehid boldı.
İntikam... Al İntikam!

Vatan için bizimkiler can bereler,
Millet için düşmanlardan öç alalar.
Bugün Çingiz evlatları at oynatıb,
Belde kılıç, omuzlarda beşatarlar.
İntikam... Al İntikam!

Türkistandan oruslarını haydab kovub,
Sahibkiran Timur Bekni şâdeteler.
Balalarge mekteb açıb, ta'lim berib,
Uluğ Beknin tarihini yâdeteler.
İntikam... Al İntikam!

Türklük kanı tamırlarda bugün kaynar,
Erte çıkıb Türkistanda bayrak açar.
Bütün dünya sözümüzge kulak salar,
Herbir devlet kelîb bizden elçi sorar.
İntikam... Al İntikam!

Ogün demek, Türk balası rahat turar,
Barça millet necât tapıb, yüzü küler.
Türk balası kutulmasa tinç oturmaz,
Yer yüzide tanılmasa uruş turmaz.
İntikam... Al İntikam!

Ağustos 1922

* İlk basıldığı yer: Türkistanlı Abdullah Receb Baysun, *Türkistan Millî Hareketleri*. İstanbul, 1945; s. 114. Bu şiir Enver Paşa'nın şehit düşmesi üzerine yazılmıştır.

Ey Tanrı*

Serbest nazım

Geceleyin, gündüzün, eylerim niyâz
Senden ey Tanrı,
Kıl, sen ebedî,
Yurdumu halas!

Eşi yok yurdumun,
Misli yok elimin,
Revâmı, kalsın ah?..
Düşmanın elinde, esir ve zebûn!

Esir ve zebûn kalmak istemez;
Elimin gayreti, yurdumun serveti,
Hiç de tükenmez...
Yurdumun alpleri:
Kadını, erkeği,
Büyüğü, küçüğü,
Düşmana karşı kin ile nefret
Dâima besler,
Hergiz yaraşmaz...

Elde her dâim,
Vatana, imân kalbinde bâki.
Millete, sevgi gönlünde mahfuz.
Gözünde, coşkun nur muhabbet.
Alnında, parlar gâye-i millî.
Dilinde câri, birlik şi'ârı;
Nitekim okunur Sure-i İhlâs.

Kocaoğlu Osman

* İlk basıldığı yer: Osman Kocaoğlu, "Ey Tanrı", *Yeni Türkistan*, Sayı: 1 (5 Haziran 1927), s. 8-9.

Resim 28 / Figure 28: “Yâddâst-i Buxârâ-Tûrân” Osman Hoca’nın Farsça şiiri /
Osman Khoja’s poem in Farsi (Persian)
Pişaver, Pakistan, 1954

Behbudi’nin Türkistan Medeni Muhtariyeti Layihası / Behbudi’s Project for Turkistan Cultural Autonomy

Necip Hablemitoğlu / Timur Kocaoğlu

Açıklama

Mahmud Hoca Behbudî tarafından Kasım 1907’de yazılan bu elyazma teklif Gaspıralı İsmail Bey’in arşivinde bulundu. İsmail Bey’in kızı Şefika Hanım babasının arşivini Türkiye’ye getirmiş ve Ankara’da Sayın Dr. Necib Hablemitoğlu’na vermiştir. Sayın Necip Bey bundan iki yıl kadar önce Behbudî’nin sözü geçen elyazılı teklifnamesini bana verme nezâketinde bulundu. Ben de bu metni Arab yazısından Latin yazısına aktardım. Behbudî’nin Rusya’nın Üçüncü Duma’sındaki Müslümanlar Fraksiyonuna sunduğu bu metnin dili 1900’lerdeki Türkistan Türk dilinin Semerkand ağzıyla yazılmıştır. Metinde oldukça fazla Arapça ve Rusça kelime ve terimler var. Bazı Rusça zor okunan terimlerin aydınlatılmasında sayın Stéphane Dudoignon ile Hisao Komatsu, yine oldukça zor Arapça kelime ve terimlerin okunmasında da Sayın Dr. Tahsin Ömer Tahaoğlu yardımcı oldular.

Türkistan yakın tarihi için çok önemli bir belge olan Behbudî’nin bu teklifnamesi burada hem transkripsiyon hem de asıl Arap yazılı metnin tıpkıbasımı olarak birlikte sunuluyor.

Türkistan için kültürel özerklik (medeni muhtariyet) talep eden bu teklifnamenin Rusya Devlet Duma’sında görüşülüp görüşülmediğini araştırmış değilim. Ancak, bu metin dikkatle incelendiği zaman, Behbudî’nin Çar Rusyası içinde kalan Türkistan topraklarında yaşayan Türkistanlılar için (Buhara Emirliği ve Hive Hanlığı buraya girmez) çağına göre çok cesaretli ve geniş haklar içeren bir özerklik istediği kolayca anlaşılır. Bu teklifnamedeki en önemli iki konudan biri, okulların (mekteplerin) özelleştirilmesi (18. madde, s. 446), ikincisi ise, Rusya Devlet Duması’nın Türkistan’ın iç işlerine karışmaması ile ilgili maddelerdir. Behbudî, özellikle son bölümde su ve yer konularında Türkistan halkına geniş yetkiler verilmesini talep ediyor (21-25. maddeler, s. 447). Onun vurguladığı gibi, Türkistan halkı istemedikçe, Türkistan’a muhacirler getirilerek yerleştirilemez (burada sözü edilen muhacirler tabii ki, Rus muhacirleridir).

Bu önemli tarihi belgeyi bu konunun uzman ve araştırmacılarına sunmak üzere Osman Hoca (Kocaoğlu)'nun anısına hazırlanan bu armağan kitabında yayınlama izni veren Dr. Necip Hablemitoğlu'na burada bir kez daha teşekkür ederim.

Timur Kocaoğlu

Notes:

The following document was kindly given to me by Necip Hablemitoğlu. It is from Ismail Gaspirinski's archives which was handed to him by Gaspirinski's daughter Shefika Hanim. Mahmud Khoja Behbudi wrote this proposal for Turkistan Cultural Autonomy in November 1907 and submitted to the Muslims' Fraction of the Third Duma. The document, bearing the original handwriting as well as the seal of Behbudi, in facsimile and its Latin alphabet transcription follows. I would like to thank Stéphane Dudoignon and Hisao Komatsu for their kind help in solving some of the Russian terms and Tahsin Ömer Tahaoğlu for several Arabic terms in the document. I believe many scholars would be grateful to Necip Hablemitoğlu for his permission to include this historically important document in this volume.

In the document, Behbudi calls for very wide rights and self-rule for the Turkistanis within Tsarist Russia. His bold proposals exceed the limits of a cultural autonomy. He requests the privatization of schools (article 18, p. 446) and demands non-interference by Tsarist Russian administration in the internal affairs of Turkistan. At the last articles of his proposed autonomy (see articles 21-25, p. 447), he asks wide-range authority concerning the management of water and land by the Turkistani people. He clearly states that no emigrants [he means *Russians*] should be settled in Turkistan without the permission of the local people (Turkistanis).

Timur Kocaoğlu

3.ünçü Duma'nın Eleddü'l-İxtirâm Müsülmân Fraksiyası Ricâl-i Mücâhidleri Meclislerine

Türkistân için fikr-i 'âcizânemçe yazılmış “ma'raza”dan bir néçesin 2.nçı Duma Müsülmân Fraksiyası'ğa taqdim étib édim. Egerçi aldın şaxs-i hürriyet biraz bulut astında ve zamâneler özgerdi. “Ma'raza” (bâd-i murâd)'niñ bir zamân hübübiyle ebr-i kesîf parçaları ma'dum ve şaxsımız âzâdîni parlamağı ümid-i qat'idur. Anıñ üçün ma'îşet-i mâliye-i Türkistân ve Türkistannı mâ-bihe'l-ixtiyâcını beyân étgüçi maddeler ile qaralanmış şu “ma'raza”mni millet-i İslâmiye hâmişî ve yigirme milyon müsülmânlarınñ mücâhidin-i muhterem meclis 'amâlarığa manzur étib, bir kere fraksiyaça oqulub velev cüz 'i bolsun bu taraf ma'îşetiğa ve kéreklik ıslahatığa bir fikr hasıl étılmağı ve Türkistânı idâre-yi daxiliye-yi xazerâtığa ruşenraq vuquf peydâqılınmağı mütemennidir. Bundan murâdım fraksiyanıñ dânişmend ricâllerine iş körsetmaq değil, belki 'âcizâne beyân-ı ma'lumât ve xâdimâne 'arz-ı axbarâtur efendilerim! Bâqi 20 milion müsülmânların müdâfi'leri vükâlâ-yi İslâm xazırâsığa

'arz-ı ixtirâm étmaqla sa'âdetmend oluyorum. Vessalam-vel-ikrâm.

1907 sene Noyabr Samarqand'dan

İttifâq-ı Müslimîn İdâre Merkeziyesi a'zâlarıdan

Müfti Dârü'l-qazâ Samarqandî Mahmud Xoça Behbud Xocaoğlu

[]¹

İkinçi Duma Fraksiya'yı İslâmiyesiniñ Xızmet 'Âlîlerine “İfâde”

Uşbu min ba'd oqulaturğan satırlar “Rusya müsülmânları ittifaq programı”nı Türkistân toğrısındaki ‘ilâve yâinki şarhî maqâmıdaki musavvade-yi esâsiyedür. Yâinki muhterem müsülmân Fraksiyası ve ittifaqığa benim tarafımdan tapşurulmuş bir “ma'raza”dür. İttifâq programını tar yâinki vâsi'-i gümân qılğanlar da köp. Lekin vâsi'-i gümân qılğanların xatâları zâhirdür.

Milletimizni iste'dâdsız ve idâre-yi dâxiliye ve iftânâmiyeni icrâ ve xıfzına qâdir émes zan édüvçiler elbette xatâ éderler.

¹ [Damga]: Mahmud Xoca ibn Behbûd Xoca Mufti dârü'l-qazâ.

Avrupayî Rus müsülmânlarından ziyâderaq iftânâmiyeni Türkistânğa berilmağı lazımdır. Ezbeski Türkistânlılar henüz dâxilen özini özi idâre éder ve Avrupayî Rusyadaki qardaşlarımızdan ixtiyârlıdurlar.

Türkistânı yegâne ixtiyâcı idâre-yi Rûxâniye ve Dâxiliye teşekkülü ve anıñ aʿzâların basiretli oluşıdır

Amma bu idâre faqat ruxâni bolmay Türkistânı hazırqi qazâtı tasarrufındadır. Mülkî ve dâxilî iş ve hükmlerni de muhtevî olsa kérek. Muxterem müsülmân fraksiyası vükelâsı ve İttifâq-ı Müslimîn idâre-i merkeziye aʿzâları xızmetlerine şu atiyedeki maddelerni taqdim étib sahv ve xatâmıñ hüsniyetimğa baxşlamaqlarını ricâ ve mübârek ellerini öper, tamam.

Ve's-selâm ve'l-ikrâm.

Şehr-i Samarqand İttifâq-ı Müslimîn aʿzâlarından

Samarqandlı müfti dârü'l-qazâ

El-hâc Mahmud Xoca bin Behbud Xoca Xatîb.

1907 yılı, 24 April

“Ğ” Duma² Xususında

1. Devlet Duması üçün Türkistânı ʿaded-u-nüfus-ı İslâmiyesiğa mütenâsib vekil saylansun.
2. Rusyağa ve Rusya hükümetine din ve dünyâ toğrısında bolaturğan meclisleriğa ʿaded-ü-nüfusa münâsib suretde Türkistân[dan] mühtexeb mebʿus celb qılunsun.
3. Şurâ-yı devletğa Türkistân müsülmânlarından ʿaded-ü-nüfusa münâsib muhtexeb aʿzâ taleb qılunsun (Şurâ-yı devlet meclisi mensux bolmağan suretde).

2

Rusya Müsülmânları Re'isi:

4. ʿUmum Rusya Müsülmânlarını—dinî ve hayatî—işlerini başqarmaq ve barça idâre-yi ruhâniye ve dâxiliyelerin üstiden qaramaq üçün Peterburgğa bir mahkeme-yi İslâmiye berpâ bolub re'is ʿulûm-ı diniye ve zamâniyeğa mâhir müslimden saylav ile muvaqqat taʿyîn bolsa kérek.
5. Bu mahkeme ve müessenin maddî maʿnevî eczâ ve levâzımatı lâyhasını Rusya Müsülmânları İttifâqı aʿzâları ve Müsülmân Fıraksiyası ricâlı meşveret ile tayyâr etseler kérek.

² “Ğ” Duma: Gosudarskiy Duma

3

Türkistân İdâre-yi Ruhâniye ve Dâxiliyesi Esâsınıñ Müsveddesi:

Türkistân idâre-yi ruhâniye ve dâxiliyesi xususında.

6. Sırderyâ, Fergâne, Samarqand, Semiriçinski (Yettisuv) Zakaspiski (Mâverâyı baxr-ı Xazar) oblastlarından ʿibâret Türkistân ülkesiğa bir idâre-yi ruhâniye ve dâxiliye berpâ bolub Türkistânı birinçi derece ʿulemâ sınıfından şeriʿat ve zamândan xaberdâr kişi saylav ile besh yıllık taʿyînlenib Şeyxü'l-İslâm atalıb mahkimesi Taşkent şehrine bünyâd bolsa kérek.
(Qayd) Bu³ sıfatnı hâiz kişi Türkistândan tapılmağan suretde Rusya Müsülmânları İttifâqı meclisini Avrupa-yi Rusi müsülmânlarından münâsib⁴ kişilerni taqdim éder ve alar içiden saylanur.
7. Türkistan idâre-yi ruhâniye ve dâxiliyesi terkiib tapıladur. Bir re'is ki şeyxü'l-İslâm ataladur, besh din-i ʿulemâ ki aʿlem ataladurlar, işveş veyâ sredniy obrezavani müsülman ki “çlen” ataladurlar ve lazım qadar mirza ve serkâtiblerden.
8. Aʿlem ve çlenlerni ʿadedi ablostlar ile berâber diger ablostdan birer çlen ve aʿlem saylanıb besh yıllık taʿyînlanur.⁵
9. Türkistân idâre-yi ruhâniye ve dâxiliyesi, nim yerli Yahudilerden saylav ile bir nefer Yahudi ʿâlimi iştirak éder.
10. Türkistânı beher ablostığa idâre-yi ruhâniye ve dâxiliye şuʿbesi açılıb bu mahkemeler ablosttan şehrlerini müsülmân qıtʿasığa binâ bolsun.
11. İdâre-yi ruhâniye ve dâxiliye şubesi terkîb tapıladur. Bir sadr-nişîn ki axund ataladur. Ve üç din-i ʿulemâ ki vilâyet-i aʿlem ataladur. Ve previşiyy abrazaveni müsülmân ki vilâyet çleni ataladur. Ve lâzım qadar mirza ve serkâtibden.
12. Her ablostğa Türkistân idâre-yi ruhâniye ve dâxiliyesi ve şubeleri ve dârü'l-qazâ hükm ve taleblerin orniğa keltüretürğan icrâ'iy mahkemesi terkîb tapılsun.
13. Bu mahkeme re'isi abrazaveni müsülmândan bolub ahâli saylavı ve idâre-yi dâxiliye istihkâm ile mensûb olur.

³ “Bu” kelimesinden önce gelen “Avrupayî Rusyadaki” kelimelerinin üstü karalanmıştır (çeviren notu).

⁴ “münâsib” kelimesinden sonraki “suretde” kelimesi qaralanmıştır.

⁵ “taʿyîn” kelimesinden sonraki “lanadur” kelimesi karalanmıştır.

14. Türkistânı hazırğı müsülmân vlastinun aviravitelleri sinşine ve sinşi aqsaqalları icra'ıye mahkemesin emir ve talebine tâbi^c ve mutî^c bolsalar kérek.
15. Bu idâre ve mahkemelerni her yerin dâxılın şu^cbe-yi ruhâniye şu^cbe-yi hayâtiyeğa munqasım olurlar.
16. Mezkûr mahkeme ve idârelerini 'imâret-ü-sarfiyâtı a^czâ ve eczâlarını ma^câş kâfi ve vâfi derecege xazineden bérilsün.

4

“İdâre-yi Ruhâniye ve Dâxiliye A^czâların Xattı Hareketi”

17. Şeyxü'l-islâm ve axund ruhâni ve şer'î işlerğa a^clemlerni nizâm ve îcâb zamânı işlerğa çlenlerni muxtelit işlerğa her ikki sınıfı ekser re'ıyeğa tâbi^c bolub qarâr bérédür.
18. Mühim işlerğa vilâyet a^clemlerin ve çlenlerin cem^cleb meclis qılâdur. Bu meclis lâzım körgende şer'î ve hayâtî mes'ele ve murâd toğrısında Rusyadagi idâre-yi ruhâniye ve muxtâriyet dâireleri ile meşveret étedür, re'y sorab xaberleşedür...
19. Türkistân idâre-yi ruhâniye ve dâxiliyesi ve şu^cbeleri dâim Rusya müsülmânları İttifâqını taqviyesiğa xâdım olur. İttifâq qarârığa ri^câye éder.
20. Bu meclis ve idârelerini her bir işi hükm ve qarârı şer'at qabul qılğanda xafî vâlâ a^cleyne ekser re'y ile bolub ve asıl şer'atdan xâric bolmasa kérek...
21. Türkistân idâre-yi ruhâniye ve dâxiliyesi tasarrufındagi Şi^catü'l-mezheb müsülmânlarını faqat rüsûm-i mezhebiyeleri toğrısında 'âid téyişli fetvâlarını Zakafkaz Şi^ca Şeyxu'l-İslâm meclisinden sorab ol qarârğa muvafiq Şi^calar ile rüsûm-i mezhebiye haqqında mu^camele éder. Başqa vecheğa Sünni ile Şi^ca arasığa farq bolmasa kérek.
22. Bu idârelerini rûhânî ve hayâtî şubeleri toğrısında lâyiha tapşırmaq ve teftiş étdirmaq ve hesâb soramaqğa mahallî ahâli cem^ciyetlerini mudâxale haqqı bolâdur.

5

İdâre-yi Ruhâniye ve Dâxiliye tasarrufındagi İşler

23. Zir-nezâretindegi idâre-yi Ruhâniye ve Dâxiliye şu^cbelerin başqarmaq ve birbiriğa rabti. Ve mahallî barça idârelerini tanzîm.

24. Mahallî Rus mahkemeleriğa sevâlnâme bérmaq ve me'murların hareketi toğrısında pratest⁶ éتماق ve téyişli xalq huquqın hükûmet-i mahalliyeden taleb éتماق ve himâye qılmaq.
25. Mîrâs-vilâdet, 'usubet⁷-hazânet, nikâh-talâq, sığâr-laqît ve bil-cümle rüzgâr ve 'âile işleri ve her nev^c cemî^c menqûl ve 'âqâr mâlları ve nâmûs da^cvâları.
26. Mescid, medrese, mekteb, vaqf, ve xayrât, vasîyet işleri ve bularnı mutevelli ve nâzırları ve her nev^c dinî ve dünyevi tahsîl program ve tertibini vaz^c mekteb ve medreselerni bünyâd étdirmaq.
27. Türkistân qâzılarığa şer'î ve 'urfî ve ticârî ve zamânî işlerni soramaqları üçün ve cezâ içün dustûru'l-^camel ve qânûnnâmeler tasnîf éتماق.
28. Sufîlik ve xânqâhdârlık, mürîdkerliklerni hürriyet-i vicdânğa muğâyîr émes suretde şer'atğa tatbiq qılmağı ve bu yol⁸ ilen 'avâmnı xurâfât ve turrahât ve ziyâ^c-ı evqâtdan hıfz éتماق.
29. 'urf ve rûsm nâmı ile cârî 'âdât-ı qabihalarını tedrici yoq bolışığa sa'y éتماق ve tedbîr qılmaq.
30. Zîr-i nezâretidegi mahallî idâre ve dârü'lqazâlar tasarrufındagi işler ve mektubât-vesâyiğ ve tezkirelerğa vergü, resm, mühr, tamğa⁹ yâ'inki “millî marka” ta'eyin qılmaq. Qâzi ve barça ruxânî ve 'ilmî ve millî xâdımlarını xalqdan alaturğan ücrelerin taqdîr ve tensîqi ve alardan idâre-yi Rûxâniye ve Dâxiliyeğa alınaturğan “îrâd”larnı qarârı.
31. Barça ruxânî ve millî ve dâxılî mansab xızmetlerğa kireturğanlarını imtixân étib derece-yi rüşd ve istihqâqığa mebni-i şehâdetnâme bérmaq ve alarnı saylavığa “icrâ'ıye mahkemeleri” vâsitasıyla nezâret étib müstehkem qılmaq. Ve alarnı teftiş-i cinâyet ve tenbih ve 'azlleri (qayd) şöyle ki idâre-yi ruxâniye veyâ şu^cbesiden şehâdetnâme almağan kişi hiç bir mansab ve millî xızmet saylavıyla müntahab bolunmaydur.
32. Yer ve suv mes'elelerini Türkistânı dâxılî ma'îşet ve ahvâl-ı havâ'ıye ve coğrâfiyesiğa muvâfiq suretde halli ve bul bâbğa “vaz^c-ı qânûn”
33. Türkistânğa âtiyetü'l-vuqu^c “mehnetkeş” meselesini zamân ve mekâna muvâfiq¹⁰ hallî ve qânûn vaz^c.

⁶ Pratest: protest

⁷ 'usubet → “'usubete” diye yazılmış.

⁸ “yol” kelimesi önce “yolğa” diye yazılmışken, yazar “ğa”nın üzerini çizerek “yol ilen” diye devam etmiş.

⁹ Tamğa: “tağma” diye yazılmış.

¹⁰ “muvâfiq” kelimesinden sonraki “suretde” kelimesinin üstü çizilmiş.

34. Gosudarskiy Duma¹¹'dagi müsülmân¹² firaksiyasiğa öz tasavvur ve fikrini her sene ʿarz éder ve anı sevâliğa cevâb bérer (Türkistanîler ʿumûmen siyâset ve iqtisâd-ı zemâniyeden bîxaber ve Türkistân üçün yuqarığa beyân bolmış madde ve qavânîn vazʿığa “muvaqqaten” ahâli közi açılgunça “idâre-yi Rûxâniye ve Dâxiliye” mâlik ve hâvî aluşı nâfiʿdür)

6

İdâre-yi Rûxâniye ve Dâxiliye Mes'ûliyeti

35. İdâre-yi Rûxâniye ve Dâxiliye şüʿbelerini ve icra'ıye mahkemesini ve dârü'l-qazânı aʿzâ ve re'is çlen ve aʿlem ve qâzılarını xıyânet ve cinâyetleri idâre-yi Rûxâniye ve Dâxiliye mahkemesiğe baqılır. Bularnı teftîşi evvel mahkemeni¹³ birinçi işidür.

Türkistân idâre-yi Rûxâniye ve Dâxiliyesi re'is, aʿzâ, çlen ve aʿlemlerin qabâhat ve cinâyetleriğe baqmaq. Hey'et-i teftîşiye ve hakem taʿyin éتماق ve Rusyanı barça idâre-yi ruxâniye ve “muxtariyet”lerini tahqîq ve başqarmaqı ʿumûm Rusyâ müsülmânları râ'yisi mahkemesini xızmet-i maxsûsasıdandır. (Bu Rusya müsülmânları re'isini sıfatı “Rusya Müsülmânlarını Üçünçi Nidvesnik Maqarrarâtı” dégen risâleni 15. Sahife 11. Maddesiğe yazılğandır).

7

Türkistân Qâzıları Xusûsında

36. – Türkistân qâzıları hâzırğı tertib ile saylanıb, amma kérek ki mustahaq ve münâsibliklerine İdâre-i Ruxâniye veyâ şüʿbesiden şehâdetnâmeleri bolsun ve bularnı istihkâmı ve ʿazli İdâre-i Ruxâniye ve Dâxiliye ixtiyârındadır.
37. – Barça Türkistân müzâfâtığa –Bi- dégen ʿâdet ve rûsm boyunca iş ve hükm qılaturğan mansablar yoq bolub alar ornığa şerʿi qâzılar mansabı berpâ bolsun.
38. – Her bir vlastğa bir dârü'l-qazâ olur, her dârü'l-qazâğa bir qâzı ve bir muʿâvin nâyib taʿyinlenür.

¹¹ Duma; metinde “dom” diye yazılmış

¹² “müsülmân” kelimesine eklenmiş olan “larnı” ekinin üstü çizilmiş.

¹³ önce “mahkemelerini” şeklinde yazılan kelimedeki “ler” ekinin üstü çizilmiş.

Qayd (Taqşım ve terike ve mundın mâʿda bir néçe işler nâyib bolmağanda ahâliğa nihâyet ağır tüşüb muʿattal ve mutazarrır olurlar) nâyib elbette lâzımdır.

39. – Qâzı ve nâyib vazifeleri hâzırğıdek xalq tarafıdan bérilib İdâre-i Ruxâniye taqdîr éter. Yâinki maqtûʿ vazife-i şehriye tayin étib xalqdın alınaturğan “rûsm”ler idâre kasasında xıfz olunur.
40. Bir qâzı hükmiğa nârâzı kişi hâzırğıdek 4 qâzıdan mürekkeb syezdğa rücûʿ éder. Hâzırğıdek çrezvıçaynıy syezdlerde terkîb tapılır.
41. Siyezd ve qâzıların hükmi İdâre-i Rûxâniye ve Dâxiliyeğe merfûʿ olub, imzâ ve müstahkem yâinki istinâf-ı fesx ve lağv olunur.
42. Qazâ dâirelerinde yazıla turğan barça hüccet ve hükm ve tezkire ve defterlerni Türkiçe yazılıb daʿvâ ve hüccet summaları nâmütenâhî olur. Bu mektûblarnı forması İdâre-i Rûxâniye ve Dâxiliye tarafıdan körsetilür.
43. Türkistân qâzıları hâzırğı barça sorab turğan işleri ve min baʿd qatldan başqa¹⁴ ve barça daʿva ve huquq ve İdâre-i Rûxâniye ve Dâxiliyeni tapşıraturğan her nevʿ işlerni soraydur.
44. Türkistân qazâtını xuzurığa tasdîq étülmüş barça vesâyıq ve hükmler ve xutûtlar Rusya ʿadliye mahkemeleriğe qabûl qılinsa kérek.
45. ʿUmûm ticâret xâneler ve ecnebî tabʿası ve ğayr-i dinler ile bolaturğan iş ve daʿvalar toğrısında İdâre-i Rûxâniye ve Dâxiliyeni bératurğan qânûnnâme ve düstürüʿl-amelleriğe muvâfıq hareket ve hükm qıladurlar.

Qayd (Xâzırğı Türkistân dârüʿl-qazâları hükm ve faysala, daʿvâ ve muqâvelât muharrirliği ve rûxânî fetvâlarını hâvîdurlar).

8

Cânî ve Bedkârlar

46. Türkistân xalqıdan şeriʿat veya zakon mahkemeleriğe 3 mertebe uğrılık veyâ ʿumûmğa zarar kélturaturğan günâhlar sâbit bolğanda cezâsını tartğandan soñ İdâre-i Rûxâniye xâhlaganda Türkistânı özge mahallığa muvaqqaten yâinki müebbed haydalsun.

¹⁴ önce “dan başqa” yazısının üstü çizilmiş, sonra onların üstüne tekrar “dan şıqa” yazılmış, anca bu son ekleme anlam vermediği için metinde “dan başqa” diye transkripsiyon yapıldı.

47. Ğayr-ı Türkistânilerden bolğan günâhkârlarını birinçi mertebeğa tebdîl-i mekân veyâ ixrâc-ı Türkistân qılmağa İdâre-yi Dâxiliye qâdır bolsa kérek. İdâre-i Rûxâniye ve Dâxiliye cezâ toğrısında dâru'l-qazâlar üçün qânûn tüzer. Qatl veyâ kette ve mihverlerince fevqa'l'âdde hükmler ta'în éder.

9

Türkistân Yahudileri ve Ecnebîleri

48. Türkistân Yahudileri ve Mecûsî ve Praslavniden mâ'da ecnebî mezheb kişilerini öz arasındaki da'va ve işleri öz resm ve âdetlerince öz ketteleri xuzûrğa faysala tapıb ammâ Türkistân âdemleri ile münâsebetlik her nev' iş ve da'vâları İdâre-i Rûxâniye ve Dâxiliye ve Türkistân qazâtı mahkemeleriğe soroladur. Ve mezkûr mezheb kişilerini âdât ve e'tiqâdât mezhebiyeleriğe şeri'at-ı âdâbî dâxilinde ri'âye olunur. Ve xusûsî qânûnlar tasnîf olunur.
49. Xâriciye memleketlerini ve içkeri Rusya'dan kéleturğan mezkûr mezheblerğa tâb'î kişilerini hem Türkistânlılarğa bar da'vâ ve işleri İdâre-i Rûxâniye ve Dâxiliye ve Türkistân qazâtı mahkemeleriğe soralsun.

“İzâh”

İdâre-i Rûxâniye ve Dâxiliyeni esâs xusûsında fikr-i âcizâneme kélgen şeyler yuqârğa beyân bolmış maddelerden ibâretdür. Şimdi hükûmet idâreleri toğrısında birkaç taleb ve madde yazıb eleddü'l-ixtirâm Müsülman Firaksiyasığa taqdîm étedürgen ma'razamni itmâm éderim.

Mülkî Mahkemeler Xusûsında

1. Türkistan Krayını baş mahkemesidegi mülkî ve ma'lî şu'be ve meclislerine müsülmanlardan muvazzaf çlen ve müşâvirler ta'yinlensün.
2. Barça vilâyet mahkemelerin şul toğrıdaki meclis ve şu'beleriğe müsülmândan lâzım qadar çlen ve müşâvir ta'yinlensün.
3. Her bir şehir ve kette qasabağa “Gorodskaya Duma” açılıb glasniy'lar ahâli cinsiğa taqşım qılinsun.
4. Gorodskaya glava'nı, glasniy'larnı özi saylasun.

5. Rusya 'adliye mahkemelerini saylavığa ve andaki mansablara saylanmağa müsülmanlar haqlı olsunlar.
6. Türkistân ma'îşetiden xabersiz yuristlerini Türkistân 'adliye mahkemeleriğe hâkim ta'yinlenmesün.
7. Xâzirgi qattıĝ nızâmlar ve çınavniklerğa bérilgen ixtiyârlar éñ tézlik ilen fesx bolsun.
8. Qâzı veyâ sudyalar cezâ ta'yin qılmağunça heç kimni hibs qılınmasun.
9. Türkistân qazâtı bey'ü bât vesîqasını 300 somdan ziyâdesini qılmasun dégen söz bekâr bolsun.
10. Türkistânğa İdâre-yi Ruxâniye tézlik ilen açılısun.
11. Qâzılar hükmi prokurorlar nezâretiden çıkarılıb İdâre-yi Ruxâniye tasarrufığa tapşırılsun.
12. Dârü'l-qazâ xatlarığa alınaturgan marka nızâmı bekâr bolsun.

Vaqflar Xusûsında

13. Türkistânı zabt bolmış 'aqâr-i menqûl ve nuqûd-i vaqfları ve alarnı zabt bolgandın beri hâsıl olmış îrâd vekilleri İdâre-yi Ruxâniye ve Dâxiliye tasarrufığa tapşırılsun.
14. Vaqflarnı başqarmaq ve taqşımnden vâqıf bolmaĝı şeri'at ve şart-ı vâqıf boyunca İdâre-yi Ruxâniyeğa téyişli bolsa kérek.
15. Vakf binâ ve ta'mirât ve eczâları ve her xıl mustedrek-i vaqf-i 'âqârât ve menqûlât ve nuqûdları İdâre-i Ruxâniye qarârı ile masrafığa bérilsün.
(Qayd) Meselen, xarâb bolmış daxme, minâre, medrese, xânqâh ve alarnı eczâsı ve ornı.
16. Vilâyet mahkemeleriğe maxfûz vaqfnâme ve evqâf planları İdâre-i Ruxâniyeğa tapşırılsun.

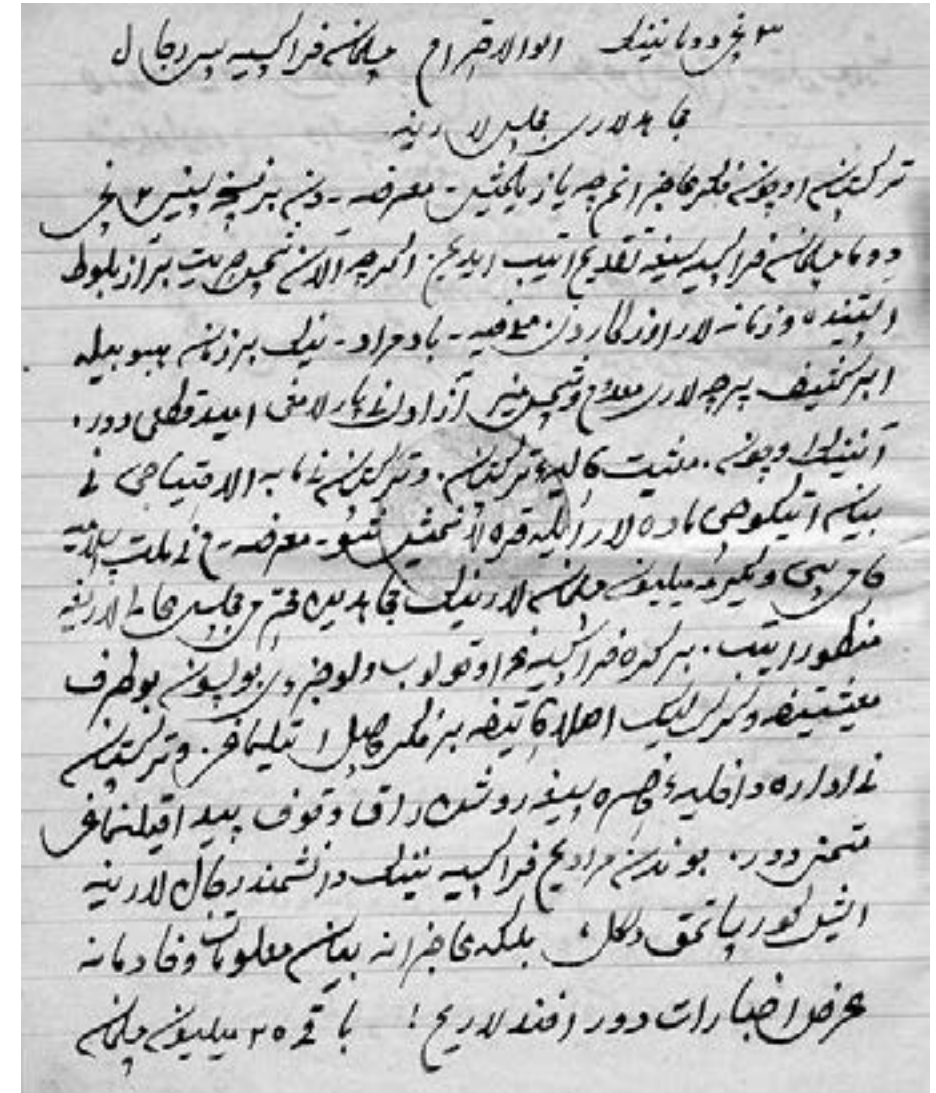
'Umûm Mektebler

17. Rusyağa 'umûm oqutuv mes'ele ve maddesi Türkistânı müsâviyen müstemil bolsun.
18. Türkistân mekteb ve medreseleri hükûmet nezâretiden âzâd bolsun.
19. 'Umûm orta ve 'âlî mekteblerğa müsülmanlardan kamissiya ta'yinlensün. Rus harfî müsülman milletiğa cebra bolmasun.
20. Her xıl kârxâne, habsxâne ve 'askerxânelerğa ki müsülman bardur, müsülman rûxânîsi ta'yinlensün.

Suv ve Yérler Xusûsında

21. Türkistânğa dünyânı her tarafıdaki müsülmânı yér almağa haqqı bolsun ve inçünin dünyâğa Türkistânlılar da şerik olsunlar.
22. Sahra, beyâbân, kûhistân ve şehir xalqını qadîmden béri ortağa qoyub müştereken nef'lenib kéleyatgan yaylaq, çeşme, bişe, kân, köl, marğzâr, neher ve şularğa oxşas sebeb-i hayât ve taraqqîleri bolğuçı nimereseleriden nef'lenmeğa mâni^c bolğuçı zakonlar lağv bolsun.
23. Neher ve kette ve kiçik arığ suvların¹⁵ taqsîmi ahâlîni ittifâqı ve meşvereti ile bolsun.
Qayd: hâzırkı Rus baş mirâbını taqsîm-i keyfisi ahâlîğa köp zarar kéltüredur.
24. Türkistân xalqı taleb qılmağunça Türkistânğa muhâcir yiberilmesün.
25. Türkistân şehirleri dâxılindagi yérler yéni nizâm vaz^c bolgunça xâh muvaqqat ve ebedî bolsun, ğayr-ı müsülmânğa bérilmesün.

Tamâm

Resim 29 / Figure 29: Behbudi, s. 1

¹⁵ Metinde bu kelime içinde “r” geçerek “surların” olarak yazıldıysa da bunu “suvların” diye okuduk.

ملکی و دانی حکم لاری ده مختور اوله کران
 مخترم مسلمان فراسیه سی وکل سر . و اتفاق مسلمان اداره مرکزی اعضا
 لاری خد متل رینه شو آتیه ده کی ماده لاری تقدیم آتیب سهو و خطای فی
 حسن نیتیم بخشید ماقد رین رجا و مبارک ایل لارینی اوپا حشمت
 والسلام والا عزم شهر سمرقند اتفاق مسلمان اعضا لاریند
 سمرقندکی مفتی دارالقضا
 الحاج محمود خوجا بن یحیی و خواجہ حطیب
 ۲۶-۱۲۶۱

Resim 32 / Figure 32 : Behbudi, s. 4

«ع» دو ما خصوصیتند
 ۱ دولت دو ماس رو چون ترکستان فی حد نفوس مسیحی
 مناسب وکیل سید بنون
 ۲ روسیه خد و روسیه ملک متین دین و دنیا توغری سید ابولورکان
 مجلس درخ . عدد نفوس مناسب صورتده ترکستان منتخب مبعوث
 طلب قیابنون
 ۳ خور و دولته ترکستان مسلمان لاریدن عدد نفوس منتخب اعضا
 کلاب قیابنون . شور و دولت مجلس منسوخ بولاکانده صورتده
 ۴ روسیه مسلمان لاری رئیس
 ۵ عموم روسیه مسلمان لاری رئیس و جیانی . ایش لارینی بانی
 و برجه اوردو رو حایه و در احلیه . لارینی روسیه ان قراغانی اوچو
 پتر بورگ عزیز . محکمه اسس میله . بر پا بولوب رایسپی علوم دینی و
 نماینده ماهر مسلم دن سید و ایله موقت تبیین بولسه کران
 ۶ بوملک و موسسه نیک مادر و معنوی رجز اولور زامان . لایحه سی
 ۷ روسیه مسلمان لاری اتفاق . اعضا لاری و مسلمان فراسیه سی

Resim 33 / Figure 33: Behbudi, s. 5

بجای - مشورت ایله لایا راییه لدر لمرک
 ۳
 ترکستان اداره روحانیه و دایه سی
 اسامی مک مسوده سی
 ترکستان اداره روحانیه و دایه سر خصوصیت
 سید دریا فرغانه سمرقند سیم چینی یی سو - زکام سید
 مامور باغ خیز - آبلو سید ریدان عبارت - ترکستان اولک سی
 خبر - اداره روحانیه و دایه - سز با بولوب - ترکستان
 بر خیز درجه علامه صنفید ان شریف و زماندن خبر در کشی سید و ایله
 بیش لیل یک تعیین لایب - شیخ الکسم - آتابی حکم سی بنشد
 شهرتیه بنیاد بولس لمرک
 (قید) اسامی مک سید لکی بو صفت فی حایز کشی ترکستان دن تا
 بیلاکان صورتده روسیا مسلمان لدر اتفاق - مجلسین اور و باروسی
 مسلمان لدریدان مناسب صورتده کشی لدر فی تقدیم ایدر و اوله ایچک
 سید لدر
 ترکستان اداره روحانیه و دایه - سی ترکیب تالیله و ورور
 رئیس که شیخ الکسم آتامه دور بیش دینر علامه رخم آتامه دور لدر
 بیش ویشی و یا سیدینی ربر زاونی مسلمان که - چیلک - آتامه دور لدر

Resim 34 / Figure 34: Behbudi, s. 6

ولایه قدر میرزا و سرکاتب لدر دن
 ۸
 اعظم و جان لدر فی عدد آبلو سید لدر ایله برابره و سز لکوستدن
 برور جیدن و رخم سیدینب بیش لیل یک تعیین مختلفه
 لدر
 ۹
 ترکستان اداره روحانیه و دایه سید - مخرم لمرک سید لدر دن
 سید دایله بر نفیر - بودر علامه - اشتراک دیدار
 ۱۰
 ترکستان فی سز آبلو سید اداره روحانیه و دایه شعبه سی -
 آبلو سید حکم لدر - آبلو سید لدر فی مسلمان قلمه سید
 بنا بولس
 ۱۱
 اداره روحانیه و دایه شعبه سی - ترکیب تالیله دور - بر صدر
 نشین که - آخوند - آتامه دور - و روح ویز علامه - ولایت
 اعظم آتامه دور - و برویشی ابرازاونی مسلمان که سولایت
 جیدن لمرک لدر دور - ولایه قدر میرزا و سرکاتب دن
 ۱۲
 سز آبلو سید ترکستان اداره روحانیه و دایه سید - وضعیت
 و در القضا - حکم و کلید لدر سز و دینیه کیلتور لدر لمرک -
 دبر زونه حکم سی - ترکیب تالیله
 ۱۳
 بو حکم ویشی ربر زاونی مسلمان دن بولوب ایدر سید و
 و در لمرک دایه سز لمرک ایدر منصوب اولور

Resim 35 / Figure 35: Behbudi, s. 7

۱۳ ترکستان اداره روحانیه و دینیه امور و تعلیم و تربیت و اوقاف و عسکری و مدنی و غیره
 ۱۴ اداره روحانیه و دینیه امور و تعلیم و تربیت و اوقاف و عسکری و مدنی و غیره
 ۱۵ اداره روحانیه و دینیه امور و تعلیم و تربیت و اوقاف و عسکری و مدنی و غیره
 ۱۶ اداره روحانیه و دینیه امور و تعلیم و تربیت و اوقاف و عسکری و مدنی و غیره
 ۱۷ اداره روحانیه و دینیه امور و تعلیم و تربیت و اوقاف و عسکری و مدنی و غیره
 ۱۸ اداره روحانیه و دینیه امور و تعلیم و تربیت و اوقاف و عسکری و مدنی و غیره
 ۱۹ اداره روحانیه و دینیه امور و تعلیم و تربیت و اوقاف و عسکری و مدنی و غیره
 ۲۰ اداره روحانیه و دینیه امور و تعلیم و تربیت و اوقاف و عسکری و مدنی و غیره

Resim 36 / Figure 36: Behbudi, s. 8

ترکستان اداره روحانیه و دینیه امور و تعلیم و تربیت و اوقاف و عسکری و مدنی و غیره
 اداره روحانیه و دینیه امور و تعلیم و تربیت و اوقاف و عسکری و مدنی و غیره
 اداره روحانیه و دینیه امور و تعلیم و تربیت و اوقاف و عسکری و مدنی و غیره
 اداره روحانیه و دینیه امور و تعلیم و تربیت و اوقاف و عسکری و مدنی و غیره
 اداره روحانیه و دینیه امور و تعلیم و تربیت و اوقاف و عسکری و مدنی و غیره
 اداره روحانیه و دینیه امور و تعلیم و تربیت و اوقاف و عسکری و مدنی و غیره
 اداره روحانیه و دینیه امور و تعلیم و تربیت و اوقاف و عسکری و مدنی و غیره
 اداره روحانیه و دینیه امور و تعلیم و تربیت و اوقاف و عسکری و مدنی و غیره
 اداره روحانیه و دینیه امور و تعلیم و تربیت و اوقاف و عسکری و مدنی و غیره
 اداره روحانیه و دینیه امور و تعلیم و تربیت و اوقاف و عسکری و مدنی و غیره

Resim 37 / Figure 37: Behbudi, s. 9

- موقت - اهالی کوزی آچیلکونجه - اداره روحانیه و داخلیه
 - مالک و عادی الوشی نافع دور
 ۴
 اداره روحانیه و داخلیه مسئولیت
 ۳۵ اداره روحانیه و داخلیه شعبه دینی - و اجراییه محکم سینی
 و دارالقضاة اعضا و رئیس عدل و علم و قاضی و قاضی
 فی حیانت و جنایت لاری - اداره روحانیه و داخلیه - محکم
 سینه باقیلور - بولدرنی تفتیشی اول محکم حسنی برنجی ایشی دور
 ۳۶ ترکستان اداره روحانیه و داخلیه سی - رئیس اعضا عدل
 و علم لاریز قضاة و جنایت لاری غیاثی - هیئت تفتیشیه
 و - حکم - تعیین ایمانی - و روسیه نی برجه اداره روحانیه و
 - مختاریت - لاریز تحقیق و باشرقی ماتی - عموم روسیه مسلمان لاری
 رادایسی - محکم سینی خدمت محکم سینی دور
 (بوروسیه مسلمان لاری رادایسی - فی صفی - روسیه مسلمان
 لاریز برنجی ندوه بنیک مقرراتی دیکان رپاله فی -
 ۵ محیفه دارا ، ماده سینه یا زیلکاندور)

Resim 40 / Figure 40: Behbudi, s. 12

ترکستان قاضی لاری خصوصیه
 ۳۷ ترکستان قاضی لاری حاضر کی ترتیب ایله سید نایب اما کرک
 مستحق و مناسب ایک لاریزه اداره روحانیه و داخلیه سیدین
 شما دقامه لاریز بولسون و بولدرنی استیکام و عادی اداره
 روحانیه و داخلیه اضیاء سینه دور
 ۳۸ برجه ترکستان مضافاتیه - ۲ - دیکان عادت و برجه بیو
 ایش و حکم قید تورکان منصب لاریز بولوب اولور لاریزه
 غرضی قاضی لاری منصبی بریا بولسون
 ۳۹ هر بر ولوست غدر - دارالقضا - اولور هر دارالقضاة هر
 قاضی و بر معاون نایب تعیین لاریز
 ۴۰ (تقسیم و ترکیب و موندین ماعد ابرینجه ایش لاری ، نایب بولکانه
 ایا لایفه نهایت آتیز تو شوب مطلق و متغیر اولور لاریز)
 نایب البه لاریز دور
 ۴۱ قاضی و نایب و لایفه لاری حاضر کی دیک خلق طر فیدان بلیب
 و اداره روحانیه تقدیر ایتار - یا ایلکه مقلوع و کجیفه
 شهریه تعیین رقیب خلق دن آینه تورکان - رسم -
 لاری اداره کاسه سینه حفظ اولور

Resim 41 / Figure 41: Behbudi, s. 13

۴۱ بر قاضی حکیمانه نارضایتی حاکم کی دیک عو قاضی (دن) بر تابلو
 مرکب سیاه و غیر مرجوع ایدر . . .
 ۴۲ سیاه و قاضی لایق که اداره روحانیه و داخلیه عجم مرجوع اولوب
 امضا و مستعمل یا اینکه کشتن و فسخ و لغو اولوب
 ۴۳ قضا و ایزه لایق که بازید تورکان بر چه حجت و حکم و تذکره و دفتر
 لایق که ترکچیه یا زنجیب و عود و حجت و مدبر و نا متناهی اولوب
 بو مکتوب لایق که در مسر اداره روحانیه و داخلیه مکتوبین کور بایق
 ۴۴ ترکستان قاضی لایق که حاکم بر چه مدارب تورکان کیشد ری
 و من بعد قتل و غصب و سرقت و عود و حقوق و اداره روحانیه
 و داخلیه فی تابشیراد و تورکان هر نوع ایشد ری سپرد ایدر .
 ۴۵ ترکستان قضا و حضوری تصدیق و توثیق بر چه و تابق و حکم
 و خطوط لایق . . . رو کسبه عدلیه حکم لایق قبول قبول کراک .
 ۴۶ عجم تجارت خانه لایق که روحانی تبعه سر و غیر دین لایق که تورکان
 ایش و عود و توثیق سپیده اداره روحانیه و داخلیه فی برا
 تورکان - قانون نامه - و - دستور العمل - لایق که موافق
 حرکت و حکم قید و در لایق .
 قید (حاکم ترکستان دارالقضا لایق . حکم و فیصله دعاوی . و مقاوله
 محرابی . و روحانی فتوی لایق دعاوی و در لایق)

Resim 42 / Figure 42: Behbudi, s. 14

جان و بدکار لایق
 عدم ترکستان خلقی و شرعی و قانونی و کون حکم لایق سه مرتبه
 او و بلیک و یا عجم غیر ترکستان تورکان کنه لایق که بولک نده
 جزا سی فی تابشیرادین سونک اداره روحانیه و داخلیه لایق که ترکستان
 اوز که محلی غیر موقت یا اینکه مؤبد سپید اسپون .
 ۴۷ غیر ترکستان لایق که بولکان کنه کار لایق که بر غیر ترکستان تبدیل مکان
 و یا اخراج ترکستان قیلا و اداره داخلیه قادر بولک کراک .
 اداره روحانیه و داخلیه جزا توغری سپیده دارالقضا لایق که و چون
 قانون تزار . قتل و پاکت و عود لایق که فوق (نادره) حکم لایق که ایدر
 ؟
 ترکستان یهودی لایق و اجنبی لایق .
 ۴۸ ترکستان یهودی لایق . و عجمی . و پرا و سلاونی و دن عودا
 اجنبی مذہب کشید ری اوز لایق که عودا و ایشد ری
 اوز عجم و عادت و دیگر اوز لایق که حضوری فیصله تا پیچ
 اما ترکستان آدم لایق که ایله مناسبت لایق که هر نوع ایش و عودا
 لایق . اداره روحانیه و داخلیه . و ترکستان قضا و حکم لایق
 سواله دور . و مذکور مذہب کشید ری عادت و اعتقاد
 مذہب لایق که شرعی آداب داخلیه و رعایه اولوب .

Resim 43 / Figure 43: Behbudi, s. 15

و خصوصاً تهاون در تصنیف اولسون .
 ۵۰ خا رجیه مملکت درونی و بیگاری روسیه دن کیله تورکان نذر کور
 مذموب دروغه تابع کشید ر فی عم ترکستان لی دروغه بار و عود و رشید کور
 اداره روحانیه و دواخیه و ترکستان قضائی محکم درین پوراپسون .
 « ایضا ح »
 اداره روحانیه و دواخیه فی اساس خصوصیتینه فکر عاجزانه کیلکان
 نشی در یوقا ریغه بیایان بولکیشش ماده لادون جبارتدور
 شجده ی حکومت اداره لادون ریغه بیینه بر قاجار طلیب و ماده یان
 الولاد هتراج مسلمان فرانکینه سیغه تقدیم ایتا دورکان - معروضه - م فی
 اتمام ایدرم .
 در ملکی محکم در خصوصیتینه ،
 ۱ ترکستان کورای نا باش محکم سید الی ملکی و مالی و علم و شعبه مجلس
 لادینه مبدان لادون موظف جلدان و مشاوره در تعیین لادون
 ۲ بر چ و ولایت محکم لادین شولت و نوزیدی مجلس و شعبه لادینه مبدان دن
 لادرم قدر جلدان و مشاوره تعیین لادون .
 ۳ هر بر شول و کتره قصبه خ - کرا و سکای و دود - آجیلیب کلل سبای
 لادرا مالی جنبیه تقسیم قیلنسون .

Resim 44 / Figure 44: Behbudi, s. 16

۴۹ کور و سکلی کلده فی کلاسنای لارنی اوزر اسیداپسون
 ل روسیه عدلیه محکم لارین اسید و یغه و انده کی منصب لار اسیدان
 مسلمان لار حقیق اولسون لار .
 ۵۰ ترکستان معیشتی دن خبر سنرید ریست لارنی ترکستان عدلیه محکم لار
 حاکم ندین لار ناسون .
 ۵۱ خا فکری قتیغ نظام لار . و چا و نیک لاروغه بر یلکان اختیار لار
 ر نیک تیز لیک بلان فسخ بولسون .
 ۵۲ خا فکری و یاسدیه لار جزا تعیین قیلان کونجه بیج کیم فی حبس قیلناسون
 ۵۳ ترکستان قضائی بیع بات وثیقه سیزده سه صوم دن زیاده کینی
 قیلناسون دیلکان سوزده کار بولسون .
 ۵۴ ترکستان روحانیه تیز لیک بلان آجیلیبسون .
 ۵۵ خا فکری لار حکم برانکور و ر نظام رتبدان چیتا ریلیب اداره روحانیه
 تهر فینه تابشرو بولسون .
 ۵۶ دارالقضا خط لادینه آینه تورکان - مرکز - نظام لار بولسون

Resim 45 / Figure 45: Behbudi, s. 17

وقف لار حفظه صیغه

۱۳ ترکستان نه ضبط بولیش عتقار منقول و نقود وقف لاری .
واللهی ضبط بولاندین بری حاصل اولیش ایراد وکیلری اداره
روحانیه و داخلیه تفریفه تابش ولسون

۱۴ وقف لاری پنجه تقسیم ده وقف بولمیش شریعت و شرط
واقف بیونجه اداره روحانیه نه تیشیل بولمیش کراک .

۱۵ وقف بنا و تعمیرات و اجزا لاری و هر خیل مستدرک وقف
عتقارات و منقولات و نقود لاری اداره روحانیه قرار ی ایلا
مصرفیه بر بولسون .

(قید) مشوره خراب بولیش دغه مناره مدرسه خانقاه و اللهی
اجزاسی و اورنی)

۱۶ ولایت محکم لاریه محفوظ وقف نامه و اوقاف پلان لاری
اداره روحانیه غه تابش ولسون

۱۷ محکوم مکتب لاری

۱۸ رکبیده عموم رو قوتو مسئله و ماده سر ترکستان نه مساوی مشتمل
بولسون

۱۹ ترکستان مکتب و مدرسه لاری حکومت نظامی تیدن آزاد بولسون

۲۰ محکوم اورته و عالی مکتب لاریه مسلمان لاری دن کامبیه تعیین
لاشون . رو پس هم نه پلنم مکتبیه جهر بولمیش لاری

Resim 46 / Figure 46: Behbudi, s. 18

۲۰ هر خیل کارخانه حبس خان و عسکر خان لاری غه که مسلمان بار دور
مسلمان روحانی سر تین لاشون

د سو ویر لاری حفظه صیغه

۲۱ ترکستان غه . دینیانی هر طرفه الی مسلمان فی یر آلا غه حق بولسون
و اینچنین دینا غه ترکستان فی لاری ده شریعت ولسون لاری

۲۲ صحرا بیابان کوستان و کشته خلق فی قیدیم دن بر اورته غه
کوبوب مشترک نفع لاریب کیده یا مکان یا بدق . چشمه
بیشه . کان . کول . مرغزار . نهر و شولایه اوختاش
سلب حیات و ترقی لاری بولکوجی نمیرسه لاری بیدان نفع لاری غه
مانع بولکوجی ذاکون لاری لغه بولسون

۲۳ نهر و کتله و کچیک اریغ سور لاریز تقسیم امانی فی اتفاق و مشورت
ایلا بولسون .

قید حاضر کی روس باش میرا با غه - تقسیم کیغی - سر امانی غه کوب
ضرر کیلته رادو

۲۴ ترکستان خلق طلب قیلا کوجی ترکستان غه مهاجر یا بولسون .

۲۵ ترکستان کشته لاری داخلینده که بر لاری . بنگل نظام وضع بولکوجی خواجه
موقت و ابد بولسون غیر مسلمان غه بر بولسون

Resim 47 / Figure 47: Behbudi, s. 19

Buxâra Ta'âmîm-i Ma'ârif Cemiyet-i Xayriyesi'nin
Nizâm-nâme ve Xatt-ı Hareketi
/ Statutes and Line of Conduct of the

Charity Society of Bukhara for the Dissemination of Education

Timur Kocaoğlu

Türkçe Açıklama:

Bu bölümde asıl Türkçe metnin Latince transkripsiyonu, Arap harfli tıpkıbasımı ve İngilizce çevirisini verdiğimiz bu önemli belge, Abdurrauf Fitrat ve Osman Hoca gibi Buharalı Ceditçiler tarafından 11 Şevval 1327 (26 Ekim 1909)'de İstanbul'da kurulmuş olan eğitim derneğinin amacını ve tüzüğünü açıklıyor. Bu derneğin amacı Buhara ve Türkistan'ın başka yerlerinden İstanbul'a öğrenci getirmek ve çağdaş eğitim vermektir.

Buhara Ta'mim-i Ma'arif Cemiyetinin Nizamname ve Hatt-i Hareketi 1931'de Rusça'ya, 1966'da Fransızca'ya ve 1988'de İngilizce'ye çevrildi. Fransız ve İngilizce çeviriler tamamen Rusça çeviriye dayanmıştır. Bu yüzden, Türkçe asıl metinde olup ta Rusça çeviride yer almayan bir çok madde Fransızca ve İngilizce çevirilerde de eksik kalmıştır. Bir sonraki sayfada verilen İngilizce çeviride bu eksik kalmış maddelerin çevirisi Türkçe asıl metne bakarak Timur Kocaoğlu tarafından yapıldı. Rusça (Arşuruni ve Gabidullin), Fransızca (D'Encausse) ve İngilizce (Hoare) çevirilerde yer almamış olan bu maddeler bizim İngilizce çevirimizde *italik* olarak dizildi.

English Note:

The document which was presented in this section with its Turkish original text both in Latin transcription and facsimile, as well as in English translation reveals us the goals and the line of conduct of the society founded by the Bukharan Jadidists such as Abdurrauf Fitrat and Osman Khoja in Istanbul (26 October 1909). The main aim of this society was to bring students from Bukhara and to provide them with modern education.

Buhara Ta'mim-i Ma'arif Cemiyetinin Nizamname ve Hatt-i Hareketi was translated into Russian in 1931, into French in 1966, and into English in 1988.¹ Both the French and English translations were based on the Russian translation. Therefore, the original Turkish text's many articles which were omitted in Russian translation, also don't appear in both French and English translations. In the following complete English translation, those missing articles were translated from original Turkish text by Timur Kocaoğlu. Those articles not present in the Russian (Arshuruni & Gabdullin), French (D'Encausse), and English (Hoare) translations were printed as *italics*.

Kaynaklar / Sources:

A. Arshuruni i X. Gabdullin, *Ocherki Panislamizma i pantyurkizma v rossii*. Moscow: Bezboj-nik, 1931; pp. 133-135.

Hélenè Carrère D'encausse, *Réform et révoltion chez les Musulmans de l'Empire russe: Bukhara 1867-1924*. Paris: Libraire Armand Colin, 1966; pp. 286-288.

Hélenè Carrère D'encausse (Translated by Quintin Hoare), *Islam and the Russian Empire: Reform and revolution in Central Asia*. Berkeley: University of California Press, 1988; pp. 194-196.

¹ Translated into English as "Note (report) on the activity of the Benevolent Society of Bukhara for the Dissemination of Knowledge among the Masses" in D'encausse, *Islam and the Russian Empire*, *ibid.*, p. 196; it was based on the French translation as "Note (rapport) sur l'action de la Société utile de Bukhara pour la diffusion de la science dans le masses" in D'encausse, *Réform et révoltion chez les Musulmans de l'Empire russe*, *ibid.*, p. 287; the French translation was also based on the Russian translation: "Zapiska o deystiiakh bukharskogo poleznogo obshchestva raspostraneniia znaniy sredi vsekh" in Arshuruni and Gabidullin, *Ocherki panislamizma i pantyurkizma v Rossii*, *ibid.*, p. 135. The mistranslations in French and English editions originate from the wrong Russian rendering. The Turkish word "hatt-i hareket" (conduct) in original document was mistranslated in the Russian, then in both French and English editions.

Buxâra Ta'mîm-i Ma'ârif Cemiyet-i Xayriyesi'nin Nizâmnâme ve Xatt-ı Hareketidir

Tarix-i te'sisi: 11 şevvâl 1327
Merkezi: Der-Sa'âdet Vezirxân
(Metin) Matba'asında tab' olunmuştur.
1327

Buxâra Ta'mîm-i Ma'ârif Cemiyet-i Xayriyesinin Nizâmnâme-yi Esâsîsi:

Madde 1: Cem'iyetin a'zâ-i dâime ve muxâbere nâmiyle iki türlü a'zâsı olub a'zâ-yı dâime arasından müntexib ondört kişiden mürekkeb bir de hey'et-i müşâveresi bulunacaq ve hey'et-i idâre bu a'zâ-yı müşâvere miyânından intixâb olunacaqdır.

Madde 2: Hey'et-i müşâverenin intixâbı ilk seneye ve yalnız bir def'aya maxsus olmaq üzere cem'ietin mü'essislerine 'âiddir. Bundan sonra a'zâ-yı müşâvere ve dâimeden isti'fâ veyâxud diger suretle infikâk eden zevâtın yerine a'zâ intixâbı

hey'et-i müşâvereye a'âiddir.

Hey'et-i idârede a'zâ-yı dâime re'yile intihab olunur.

Madde 3: A'zâ-yı dâime sıfatıyla cem'iyete dâxil olmaq isteyenler ba' del-müzâkere qabul veyâ red edilir. Qabul edilenler yalnız bir def'aya maxsus olmaq üzere yarım Osmanlı lirası ve mâh-be-mâh te'diye olunmaq şartıyla on kuruş vermeye mecburdur.

Madde 4: Üç ay mütemâdiyen te'ahüdâtını ifâ etmeyen a'zâyâ bir ixtârnâme gönderilir ısgâ etmediği suretde kendisine müste'fî nazariyle baqılır.

Madde 5: Senevî yüz yirmi kuruş te'ahüdesini te'ahüd edecek her ferd a'zâ-yı muxâbere olaraq qabul olunur.

Madde 6: Kendi arzusuyla veya suret-i uxrâ ile infikâk eden veyaxud ittifâq-i âra ile qaydı terkîn olunan a'zânın te'diye etdikleri mebâlâğdan heç bir aqça istirdâdına haqları yoqdır.

Madde 7: Cem'iyetin meslek-i müttahizine muğâyır harekette bulunanların (hey'et-i müşâverenin qarârıyla) qaydları terqîn olunur.

Madde 8: Cem'iyetin taht-ı nezâretinde ikmâl-i tahsîl eden talebenin ma'îşeti cem'iyet tarafından te'min edilmiş ise, vâridât-ı seneviyesinden yüzde üç vermeğe mecbûrdur.

Değilse, maqtû'en senevî yüzyirmi kuruş verecekdir.

Madde 9: Hey'et-i idâre: re'is, katib-i 'umûmî, veznedâr ve kâtibden mürekkeb olup, senede bir kere vuqûc bulacak ictimâ-i fevqe'l-âdede birinci ve ikinci maddeye tevfiqen re'y-i xafî ile intixâb olunur.

İctima'-i Fevqe'l-âde, İctima'-i 'Umûmî, İctima'-i 'Âdî.

Madde 10: İctima'-i fevqe'l-âde senede bir kere vuqûc bulan bir ictimâ-i 'umûmî-i fevqe'l-âdede olup dokuzuncu maddede mezkûr hey'et-i idârenin intixâbiyle iştiğâl olunacaktır.

İctima'-i 'umûmî daxi üç ayda bir kere in'iqâd edecek ve cem'iyetin muqarrerâtı hey'et-i müşâvere tarafından hey'et-i 'umûmîyeye 'arz olunacaktır.

İctima'-i 'âdî ise, haftada bir kere 'azâyı müşâverenin ictimâ'ile vuqûc bulacak ve cem'iyete 'âid teferrûâtın müzâkeresiyle iştiğâl olunacaqdır.

Madde 11: Vekil-i müctemed olan zât bulunduğu memleket ve tevâbi'inden a'zâ-yı muxâbere qayd edecek ve a'zânın ta'ahüdât-ı seneviyesini axiz ve merkeze irsâl eyliyeceği gibi cem'i i'ânâta da me'zûn bulunacaktır.

Madde 12: Vekil-i müctemed cem'iyetin vuqûc bulacak talebi üzerine nezdinde mevcûd bulunan mebâlîği derhâl irsâle mecbûrdur.

Madde 13: Vekil-i müctemed cem'iyetle bir muxâbere-yi dâ'imede bulunarak cereyân-ı ahvâlî tebellüğ edecek ve muxâberâtında ancak re'isi muxâtab ittixâz edebilecektir.

Binâ'aleyh a'zâ-yı muxâbere ve vekil-i müctemed ile vuqûc bulacak muxâberâtdan re'is mes'ûldür.

Madde 14: Vekil-i müctemed cem'iyet tarafından vuqûc bulacak iş'âre tevfiqen talebe gönderecektir.

Gönderilecek talebenin hîn-i intixâbında a'zâ-yı muxâbereden lâaqual on zât ile istişâre edecek ve isâbet-i intixâbı istişâre ettiği a'zânın ekseriyeti tarafından tasdîq edilecektir.

Madde 15: Vekil-i müctemed vezâ'ifini faxrî olarak der'uhde edecektir.

Madde 16: Cem'iyet tarafından vekil-i müctemed İstanbul'a da'vet olunduğu taqdirde 'avdet ve 'azîmet masrafı cem'iyet sanduğundan tesviye olunacaktır.

Madde 17: Vekil-i müctemedin müddet-i xızmeti bir senedir. Bu müddetin ınqızâsında bir diğeri intixâb olunur. Vekil-i müctemedin emr-i intixâbı hey'ât-i müşâvereye 'âiddir.

Cem'iyetçe Qabûl Edilecek Talebe Haqqında Şerâ'it:

Madde 1: Buxârâ ve Türkistândan getirilecek talebe 'adedi hey'et-i müşâverenin vereceği qarârı tecâvüz etmemek şartıyla a'zâ-yı muxâberesi ikinci madde mûcibince hâiz-i nisâb olanlarının mensûb oldukları bilâd ve qasabâtdan celb olunacaktır.

Madde 2: Otuz a'zâ veren her belde bir talebe göndermek haqqını hâizdir.

Otuzdan dîn a'zâ veren bilâd mütte'addidenin mecmû' a'zâsı otuzu geçtiği taqdirde evvelâ ekseriyet a'zânın mensûb oldukları belde bir talebe celb olunaraq iqmâl-i tahsîl etdikten sonra gönderilir. Ba'dehu bilâd-ı sâ'ireye sıra ile 'aynı mu'âmele icrâ olunur.

Madde 3: Vasiyetle cem'iyete terk ve hibe olunan mebâlîğ mûsinin şerâ'itine tevfiqen tasarruf olunur.

Madde 4: Vekil-i müctemedlerin gönderecekleri talebe evsâf-ı âtiyeyi hâiz bulunmalıdır:

Birincisi faqîr olmak,

İkincisi tam a'zâ ve qavîyu'l-bünye olmak,
Üçüncüsü sinni ne on yaşından dîn ve ne de on yaşından fazla olmak (ağniyânın muxâdimi müstesnâdır).

Madde 5: Talebenin velisi evlâdını şâyed ikmâl-i tahsîlinden evvel geri alacak veya ikmâl-i tahsîlinden sonra lüzûmı taqdirinde cem'iyetin vereceği qarâra muxâlif bir hizmete qoyacak olur ise cem'iyetin sarf eylediği mebâlîğ tesviye edeceğini müş'ir bir ta'ahhüdname imzâ etmelidir.

Madde 6: Evliyâ-yı etfâl arzû etdikleri taqdirde mesârif-i seferiye kendileri tesviye etmek şartıyla çocukları üç senede bir kere gönderilir. İki ay iqâmetden sonra hemân der-Sa'âdet'e 'avdete mecbûrdur. Etfâlin avdetleri te'min olunmalıdır.

Madde 7: Çocukların pasaport vesâ'ir evrâq-ı resmiyeleri cem'iyetde bulunacaktır.

Buxârâ Ta'mîm-i Ma'ârif Cem'iyet-i Xayriyesi'nin Xatt-ı Hareketidir:

Madde 1: Buxârâ Ta'mîm-i Ma'ârif Cem'iyeti Türkistân'da ve bilxâssa Buxârâ'da neşr-i 'ulûm ve te'sîs-i mekâtib maqsadıyla te'esüs etmiş bir cem'iyet-i xayriye olup hiç bir maqsad-ı siyâsî ta'qîb etmeyeceği gibi cem'iyât-i mevcûde-yi siyâsiyenin hiç bir belede 'alâqa ve münâsebeti yoqdur.

Madde 2: Cem'iyetin yegâne hedef-i maqsûdı veznesinin derece-i tahamüline göre Buxârâ ve Türkistândan her sene lüzûmı qadar talebe getirüp İstanbul mekâtibinde tahsîl ettirmektir.

Madde 3: Talebe cem'iyetin taht-ı himâyesinde bulunup axlâqına ve her türlü umûr ve xusûsâtına nezâret edilecektir.

Madde 4: İkmâl-i tahsîl eden talebenin istiqbâli ve meslek-i âtîsi cem'iyet tarafından düşünilecek ve ekseriyetin vereceği qarâra hiç bir talebe muxâlefetde bulunamayacaktır. Muxâlifet ettiği taqdirde mesârif-i tahsîliyei i'âdeye mecbûrdur.

Madde 5: Buxârâ'da te'sîs edilecek mekâtibin inşâsına ve getirilecek talebenin mesârif-i seneviye-yi tahsîliyesine medâr olmak üzere Buxârâ ham'iyetmendân ağniyâsına mürâce'atla tav'an verecekleri i'ânât qabûl olunacaktır.

Madde 6: Te'sîs edilecek mekâtibin hey'et-i idâre ve ta'limiyesinde ancak cem'iyetin ta'yin edeceği zevât cem'iyetin şerâ'itini qabûl etmek şartıyla istixdâm olunacaqdır.

Madde 7: Mesârif-i tahsîliyyeden başka cem'iyete senevî elli Ruble vermeği ta'ahhüd eden ağniyânın muxâdimi cem'iyetin taht-ı nezâret ve himâsinde tahsîl edebilecektir.

Madde 8: A'zâ-yı muxâbereye her üç ayda bir kere cem'iyetin xulâsa-yı muqarrarâtını hâvî birer belâğ gönderilecektir.

Madde 9: Gönderilen belâğın ba'zı cihatine a'zâ-yı muxâbere tarafından beyân olunan mutâla'ât ba'de'l-müzâkere nazar-ı diqqate alınacaktır.

Madde 10: Cem'iyetin şimdilik şubeleri yoqdır. Ancak bâ-i'timâdnâme birkaç vekil bulunacaktır.

Madde 11: Vekillerin meslek-i cem'iyete muxâlif harekâtında bulunduqları tebeyyün ettiği taqdîrde a'zâ-yı müş âverenin qarârıyla bir beyânnâme-yi 'umûmî neşr olunaraq i'timâdnâme-yi mezkûrun hükmi fesx olunacaqdır.

Madde 12: Cem'iyetin bir küt üpxânesi bulunacaq ve erbâb-ı ham'iyet tarafından ihda olunacaq kitûb ve resâ'il ile tezyin edilecektir.

Madde 13: Cem'iyetin evrâkı mühr-i resmîle maxtûm olacaqdır.

Madde 14: Cem'iyet maqâsıdını tervîc için îcâb ederse neşriyâta da tevessül edecektir.

Statutes and Line of Conduct of the Charity Society of Bukhara for the Dissemination of Education²

Founded: 11 Shavval 1327 (26 October 1909)

Headquarters: Istanbul, Vazir Building (Vazir Khan)

Printed in the "Metin" Printing house³

Fundamental principles of the statutes of the Benevolent Society of Bukhara for the Dissemination of Knowledge among the Masses

Article 1: Members of the Society comprise two categories: active members, corresponding members. From among the active members fourteen individuals will be chosen to make up the deliberative council (consultative body). From within the deliberative council members of the administrative council will be chosen.

Article 2: For the first year, exceptionally, the deliberative council will be elected by the founders themselves. Subsequently election of active members and members of the deliberative council, to replace those who resign or for any reason give up their functions, will be carried out by members of the deliberative council. The election of corresponding members will be left to the discretion of active members.

Article 3: Individuals wishing to become active members of the Society will be admitted or refused by the council. New members (when admitted) commit themselves to paying a once-off fee of half a lira and monthly dues of 10 piastres.

Article 4: Any member who hasn't paid his dues for three months continuously receives a warning and if he doesn't respond to it, he will be considered as having resigned.

² English edition Translation by Hoare: "Statutes of the Benevolent Society of Bukhara for the Dissemination of Knowledge among the Masses" ; French edition translation by D'Encausse: "STATUTS DE LA SOCIETE D'UTILITE PUBLIQUE DE BUKHARA POUR LA DIFFUSION DE LA SCIENCE DANS LES MASSES"; Russian edition translation by Arsharuni & Gabidullin: "Ustav Buxarskogo poleznogo (schastlivogo) obshchestva rasprostraneniya znaniy sredi vsekh."

³ The Russian, French, and English editions have miss-translated this line as "printed on its own press (morning)."

Article 5: Any individual who commits himself to paying yearly dues of 120 piastres is admitted as a corresponding member.

Article 6: The money paid in by members - if they resign or if they are expelled for any reason whatsoever - will not be returned to them.

Article 7: *The registration of those who conduct actions contrary to the current principles of the Society will be cancelled by the decision of the deliberative council.*

Article 8: For students checked by the Society and who merit it, dues are reduced by 3 per cent; in other cases, the yearly dues of 120 piastres remain obligatory.

Article 9: The administrative council, which is made up of the president, secretary-general, treasurer and secretary, will be elected by secret ballot at the extraordinary assembly that will take place once a year, in conformity with paragraphs 1 and 2. The extraordinary assembly is general and private.

Article 10: *The extraordinary assembly is a general extraordinary assembly that takes place once a year, and it deals with the election of the administrative council mentioned in the article 9.*

The general assembly will meet once every three months and the decrees of the Society will be submitted to the general council by the deliberative council.

The ordinary assembly will meet once a week as the members of the deliberative council and it will discuss various issues of the Society.

Article 11: *The person who is the accredited delegate will enroll corresponding members from his country of residence and its population. He will collect the annual dues of the members and will forward them to the center. He is also authorized to gather all donations.*

Article 12: *The accredited delegate is compelled to forward immediately the total sum of money in his possession upon the request of the Society.*

Article 13: The accredited delegate will be in permanent correspondence with the Society, but will be able to address only the president. This is why the president is responsible for correspondence between corresponding members and the accredited delegate.

Article 14: The accredited delegate will recruit students (supporters), in accordance with the regulations which will be published by the Society. For the election of students, a meeting must be held in which ten corresponding members take part; the election arrived at in such a meeting must be ratified by a minimum of 7 members.

Article 15: *The accredited delegate undertakes his duties as a volunteer.*

Article 16: When the accredited delegate is invited to come to Constantinople, at the suggestion of the Society, his travel expenses (both ways) will be reimbursed by the Society.

Article 17: The functions of the accredited delegate will last for one year; on expiry of this term the deliberative council will decide upon his replacement.

Regulations Concerning Students To Be Admitted By The Society

Article 1: Students will be recruited at Bukhara and in Turkistan. Provided they do not go beyond the limited number fixed by the deliberative council, corresponding members will be chosen in accordance with paragraph 2 in their towns and villages of origin.

Article 2: In each town 30 corresponding members have the right to recruit a student. If the number of corresponding members goes beyond 30 individuals, the remaining members have the right to choose a single student who will be sent to Turkey.

Article 3: Money bequeathed to the Society will be used in conformity with the testator's wishes.

Article 4: Future students cannot be admitted by the accredited delegate if they do not have the following qualities: (a) ability to write; (b) possession of a strong, robust constitution; (c) age between 10 and 15 years (children of rich parents are excluded).

Article 5: The contract imposing upon the Society the obligation to cover expenses cannot be signed if it turns out that children of the same family are admitted, or that their qualities have not been submitted to examination, or that having been examined the candidate commits an act contrary to the Society's regulations.

Article 6: *If the guardians of children desire their children can be sent [home] once every three years on the condition that they will meet all the travel expenses. They [the children] are compelled to return to Istanbul after a two-month stay.*

Article 7: *The passport and other official documents of the children will be kept in the Society.*

Conduct of the Benevolent Society of Bukhara for the Dissemination of Knowledge among the Masses

Article 1: The Bukhara Society for the Dissemination of Knowledge among the Masses has been established in Turkistan, especially at Bukhara with the sole aim of spreading knowledge and building schools. Given that the Society is a benevolent body, it pursues no other aim and bears no resemblance or relation to other societies existing in the state.

Article 2: Its sole aim is to send every year from Turkistan and Bukhara a certain number of students to continue their studies in the schools of Constantinople, to the extent of the means at its disposal.

Article 3: The students who are under the Society's patronage must act in accordance with its customs (its practice) and are charged with fulfilling all its missions and all its orders.

Article 4: The Society will take care of the future of students who have completed their studies and none shall have the right to oppose the decision of the majority; if he does so, he will be obliged to reimburse all his educational expenses.

Article 5: For the establishment of new schools at Bukhara and for other more sizeable expenses in connection with the students sent to Turkey, gifts from wealthy Bukharan benefactors will be accepted and will be reimbursable in the future.

Article 6: The newly created schools will admit, as administrators and members of the teaching staff, only individuals named by the Society, provided that they observe its rules strictly.

Article 7: Children of wealthy parents may be admitted under the supervision and patronage of the Society, provided the parents cover all expenses and pay in addition a sum of 50 roubles per year.

Article 8: *A dispatch containing a summary of the decisions by the Society will be sent to the corresponding members once every three months.*

Article 9: *The remarks by the corresponding members on some parts of the correspondence will be taken into consideration after a discussion.*

Article 10: *The Society doesn't have branches at present. However, several members can be established [in a location] upon a letter of credentials.*

Article 11: If the conduct of the accredited delegates is found to be in contradiction with the Society as a result of the decision taken by the corresponding members and made public, they will be relieved of their functions.

Article 12: A library established by the Society will be equipped with books and treatises offered by devoted members.

Article 13: *The documents of the Society will be stamped with the official seal.*

Article 14: *If it is necessary, the Society can undertake publication to advocate its aims.*

- - -

Resim 48 / Figure 48:
Tamim-i Ma'arif, (kapak/cover page)

Resim 49 / Figure 49:
Tamim-i Ma'arif, s. 2-3

ماده ۱۶ جمیع طرفین وکیل معاضد اسمیه دعوت اولدی بقی تقدیرده عودت و عزیمت صریح جمیع صندوقداران سوویه اولمچقدیر .

ماده ۱۷ وکیل معتمدک ملت خدمتی بر ستمده ۳۰ مدتی انتظامنامه بر مبنای احباب اولارده وکیل معتمدک امر اخلاقی حیثیت مشاورهده یالغدر .

جمعیته قبول ایلمه چاک طایفه حیزده شرائط :

ماده ۱ بخارا و ترکستان کثیره چاک طایفه . عندی حیثیت مشاورهده و بر چاک قرائی بخارا ایتمک شرطه انضای عایریمی ایکینجی ماده موجب مقرر سالیانه اولارده و ب اولمچقدیری بلاد و قصباتدن جنب اولمچقدیر .

ماده ۲ اوتوز اعضا ویرن هر طایفه کومدرک حقی حاکمده .

اوتوزدن دون اعضا ویرن بلاد معتمدک مجموع اعضای اوتوزی یکینجی تقدیرده اولا اکثریت استیلا سوب اولمچقدیری بیهمن بر طایفه حاکم اولمچقدیری اگه تحصیل ایتمکده مسکرمکوند .

ماده ۳ بیده بلاد سائره سره ایل عین مابله اجرا اولوز .

ماده ۴ وکیل معتمدک جمیع ترک و جه اولمچقدیری مبالغه موسیبتک شرائطک توقفا تصرف اولوز .

ماده ۵ وکیل معتمدک کومدرک چاک طایفه حاکمده وکیل معتمدک .

ماده ۶ وکیل معتمدک جمیع ترک و جه اولمچقدیری مبالغه موسیبتک شرائطک توقفا تصرف اولوز .

ماده ۷ وکیل معتمدک جمیع ترک و جه اولمچقدیری مبالغه موسیبتک شرائطک توقفا تصرف اولوز .

ماده ۸ وکیل معتمدک جمیع ترک و جه اولمچقدیری مبالغه موسیبتک شرائطک توقفا تصرف اولوز .

ماده ۹ وکیل معتمدک جمیع ترک و جه اولمچقدیری مبالغه موسیبتک شرائطک توقفا تصرف اولوز .

ماده ۱۰ وکیل معتمدک جمیع ترک و جه اولمچقدیری مبالغه موسیبتک شرائطک توقفا تصرف اولوز .

ماده ۱۱ وکیل معتمدک جمیع ترک و جه اولمچقدیری مبالغه موسیبتک شرائطک توقفا تصرف اولوز .

ماده ۱۲ وکیل معتمدک جمیع ترک و جه اولمچقدیری مبالغه موسیبتک شرائطک توقفا تصرف اولوز .

ماده ۱۳ وکیل معتمدک جمیع ترک و جه اولمچقدیری مبالغه موسیبتک شرائطک توقفا تصرف اولوز .

ماده ۱۴ وکیل معتمدک جمیع ترک و جه اولمچقدیری مبالغه موسیبتک شرائطک توقفا تصرف اولوز .

ماده ۱۵ وکیل معتمدک جمیع ترک و جه اولمچقدیری مبالغه موسیبتک شرائطک توقفا تصرف اولوز .

ماده ۱۶ وکیل معتمدک جمیع ترک و جه اولمچقدیری مبالغه موسیبتک شرائطک توقفا تصرف اولوز .

ماده ۱۷ وکیل معتمدک جمیع ترک و جه اولمچقدیری مبالغه موسیبتک شرائطک توقفا تصرف اولوز .

ماده ۱۸ وکیل معتمدک جمیع ترک و جه اولمچقدیری مبالغه موسیبتک شرائطک توقفا تصرف اولوز .

ماده ۱۹ وکیل معتمدک جمیع ترک و جه اولمچقدیری مبالغه موسیبتک شرائطک توقفا تصرف اولوز .

ماده ۲۰ وکیل معتمدک جمیع ترک و جه اولمچقدیری مبالغه موسیبتک شرائطک توقفا تصرف اولوز .

Resim 50 / Figure 50:
Tamim-i Ma'arif, s. 4-5

ماده ۲ جمیع چاک طایفه طرف مقصودی وراثتک درجه تحمیل کوره بخارا و ترکستان مزینه اروس قید طایفه کثیروب اشانبول مکانده تحصیل ایلمچقدیر .

ماده ۳ طایفه جمیعک تحت حمایت سنده بولوب احتیاجه و هر دلو امور و خصوصیات نظارت ایلمچقدیر .

ماده ۴ اکل تحصیل ایلم طایفه استیلا وساک آبی جمیع طرفیندن دولتی و غیره چاک و اکثریت و بر چاک قرائی و بر طایفه عیالده بولمچقدیر .

ماده ۵ بخارا و تاسیس ایلمچک نکاتک انقاسیه و کثیره چاک طایفهک مصارف سوپا تحصیل ایلمدار اولمچقدیر .

ماده ۶ تاسیس ایلمچک مکاتک هیئت اداره و تعلیمه سنده آخیری جمیعک تدبیر ایلمچقدیری دولت جمیعک قرائی بولمچقدیری طایفه استخدام اولمچقدیر .

ماده ۷ مصارف تحصیل ایلمچقدیری جمیعک سنوی ایلمچقدیری و بر چاک قرائی ایلمچقدیری جمیعک تحت نظارت و حمایت سنده تحصیل ایلمچقدیر .

ماده ۸ اعضای اداره و عیال ایلمچقدیری بکره جمیعک خلاصه مقرراتی حاوی بر بلاغ کومدرک چاک

بر کیمسی قید اولمچقدیری .

ایکینجی تاسیس اولمچقدیری طایفه اولمچقدیری .

اوتوزدن دون اعضا ویرن هر طایفه کومدرک حقی حاکمده .

ماده ۵ بخارا و ترکستان کثیره چاک طایفه . عندی حیثیت مشاورهده و بر چاک قرائی بخارا ایتمک شرطه انضای عایریمی ایکینجی ماده موجب مقرر سالیانه اولارده و ب اولمچقدیری بلاد و قصباتدن جنب اولمچقدیر .

ماده ۲ اوتوز اعضا ویرن هر طایفه کومدرک حقی حاکمده .

اوتوزدن دون اعضا ویرن بلاد معتمدک مجموع اعضای اوتوزی یکینجی تقدیرده اولا اکثریت استیلا سوب اولمچقدیری بیهمن بر طایفه حاکم اولمچقدیری اگه تحصیل ایتمکده مسکرمکوند .

ماده ۳ بیده بلاد سائره سره ایل عین مابله اجرا اولوز .

ماده ۴ وکیل معتمدک جمیع ترک و جه اولمچقدیری مبالغه موسیبتک شرائطک توقفا تصرف اولوز .

ماده ۵ وکیل معتمدک جمیع ترک و جه اولمچقدیری مبالغه موسیبتک شرائطک توقفا تصرف اولوز .

ماده ۶ وکیل معتمدک جمیع ترک و جه اولمچقدیری مبالغه موسیبتک شرائطک توقفا تصرف اولوز .

ماده ۷ وکیل معتمدک جمیع ترک و جه اولمچقدیری مبالغه موسیبتک شرائطک توقفا تصرف اولوز .

ماده ۸ وکیل معتمدک جمیع ترک و جه اولمچقدیری مبالغه موسیبتک شرائطک توقفا تصرف اولوز .

ماده ۹ وکیل معتمدک جمیع ترک و جه اولمچقدیری مبالغه موسیبتک شرائطک توقفا تصرف اولوز .

ماده ۱۰ وکیل معتمدک جمیع ترک و جه اولمچقدیری مبالغه موسیبتک شرائطک توقفا تصرف اولوز .

ماده ۱۱ وکیل معتمدک جمیع ترک و جه اولمچقدیری مبالغه موسیبتک شرائطک توقفا تصرف اولوز .

ماده ۱۲ وکیل معتمدک جمیع ترک و جه اولمچقدیری مبالغه موسیبتک شرائطک توقفا تصرف اولوز .

ماده ۱۳ وکیل معتمدک جمیع ترک و جه اولمچقدیری مبالغه موسیبتک شرائطک توقفا تصرف اولوز .

ماده ۱۴ وکیل معتمدک جمیع ترک و جه اولمچقدیری مبالغه موسیبتک شرائطک توقفا تصرف اولوز .

ماده ۱۵ وکیل معتمدک جمیع ترک و جه اولمچقدیری مبالغه موسیبتک شرائطک توقفا تصرف اولوز .

ماده ۱۶ وکیل معتمدک جمیع ترک و جه اولمچقدیری مبالغه موسیبتک شرائطک توقفا تصرف اولوز .

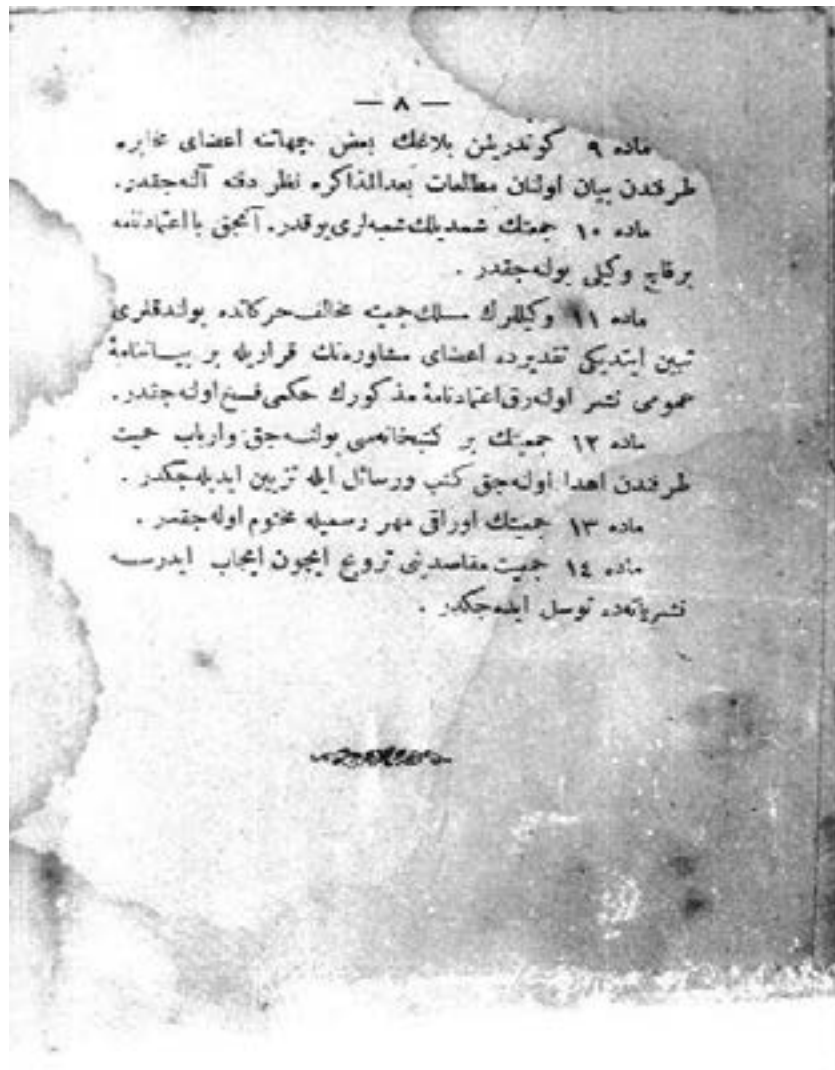
ماده ۱۷ وکیل معتمدک جمیع ترک و جه اولمچقدیری مبالغه موسیبتک شرائطک توقفا تصرف اولوز .

ماده ۱۸ وکیل معتمدک جمیع ترک و جه اولمچقدیری مبالغه موسیبتک شرائطک توقفا تصرف اولوز .

ماده ۱۹ وکیل معتمدک جمیع ترک و جه اولمچقدیری مبالغه موسیبتک شرائطک توقفا تصرف اولوز .

ماده ۲۰ وکیل معتمدک جمیع ترک و جه اولمچقدیری مبالغه موسیبتک شرائطک توقفا تصرف اولوز .

Resim 51 / Figure 51:
Tamim-i Ma'arif, s. 6-7

Resim 52 / Figure 52:
Tamim-i Ma'arif, s. 8

Buhara Cumhuriyeti'nin Bayrağı ve Kağıt Parası The Flag and Paper Money of the Bukharan Republic

Mehmet Tütüncü*
Haarlem

Bayrak

Buhara Cumhuriyeti kuruluşundan hemen sonra bağımsız bir devletin sembolleri olan bayrağını hazırlamış ve parasını basmıştır. Buhara Cumhuriyeti'nin bayrağı bir kaç defa değişikliğe uğramıştır. 1920 ile 1921 arasında yeşil zemin üzerinde ortada sarı renkte büyük ay ve yıldız ve sol üst köşede de Arap yazısıyla B, X, Ş, C harfleri vardı. Bu kitabın kapak resminde siyah beyaz olarak görünen bayrak bu ilk bayraktır. 1922 anayasasında bayrağın rengi üst yarısı yeşil, alt yarısı kırmızı olarak değişti ama ay ve yıldız ile Arap harfleri değişmedi (Bak resim 53). 1923'te ise Sovyet işgalinden sonra ona orak ve çekiç eklendi. (Bak resim 54).

Kağıt para

Buhara Cumhuriyetinin kağıt parasının bir nüshası özel arşivimizde bulunmaktadır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasını takip eden süreçte 1993 yılında Azerbaycandan gelen bir konuğumuz eski bir kağıt para getirdi. Şimdiki metodlara göre ilkel baskısı olan bu para Buhara Cumhuriyeti'nin kağıt parasıydı. Sararmış bir kağıt (13 x 22,5 cm) üzerinde kahverengi bir baskının üzerinde sonradan mühürlerle paranın ayrıntıları ve yazıları ilave edilmiştir. Paranın ortasında ise yeşil bir renk mürekkep ile devlet remzi olarak kabul edilen ay-yıldız ve figuratif bir kaç bitki (pamuk) seçilmektedir. Paranın üzerinde devrin hükümet müftüsü ve maliye bakanının imzası bulunmaktadır. Maliye Bakanı Nasir Mahdum Hakimoğlu (Hakimov) daha sonra Osman Hoca gibi Türkiye'ye göç etmiştir. Zeki Velidi Togan Hatıralarında ondan bahseder.¹ 1920 yılında Osman Hoca ile muavini Nasir

491BUHARA CUMHURİYETİNİN BAYRAĞI VE PARASI THE FLAG AND PAPER MONEY OF BUKHARAN REPUBLIC

Mahdum'un Sovyet işgali sonrası Buhara hazinesini nasıl Sovyetlerin eline geçmesini önleyerek T.B.M.M. Hükümetine gönderildiğini anlatır. Bütün bu mali işlerin o zaman Osman Hoca ile muavini Nasir Mahdum Hakimoğlu'nun elinde olduğunu anlatır.

Tarihi bir belge olarak yok edilen bir Cumhuriyetin bu yadigar parasının ön ve arka yüzünün resimlerini burada yayınlıyoruz. (resim 55 ve 56).

20,000 Ruble değerindeki paranın üzerinde şu yazılar seçilebilmektedir.

*Buxara Şuralar Cumhuriyetiniñ Qağaz Aqçası
[...] (saxtesini) çıqaruvçılar qanunen cezalanadurlar.
B.Ş.C. Hükümet müftüsü [imza okunmuyor]
B.Ş.C. Maliye Nazırı Nasır Hakimof*

Buhara Cumhuriyeti'nin başka bir parası daha 2000 yılında yayınlanmıştır. Edward Allworth'un *The Preoccupations of Abdulraif Fitrat, Bukharan Nonconformist (an Analysis of His writings)*, Berlin: Das Arabische Buch, 2000 (Anor no. 7, sayfa 70) adlı eserinde Buhara Cumhuriyeti'nin 1000 Rublelik parasının ön yüzü yayınlanmıştır. Bu parada ise, o zamanın Maliye bakanı olan Fitrat'ın imzası bulunmaktadır.

The Flag

The Bukharan Republic prepared its flag and minted its banknote shortly after its formation. However, the Bukharan flag has changed several times. The initial form of the flag between 1920 and 1921 had a large yellow crescent and star on green background with the capital letters in Arabic, B, X, Sh, C, written on the top left-hand corner. This original flag is seen on the cover of this volume. The 1922 version of the Bukharan constitution changed the flag into the following form: the crescent and star, as well as the capital letters remained, but the background color was changed to two colors: green in the upper half and red in the lower half (see figure 53). In 1923, however, a sickle and hammer were added (see figure 54).

The Banknote

An example of Bukharan paper money is preserved in our archives. One of our guests from Azerbaijan brought us a sample of old paper money in 1993. It was the banknote of the Bukharan republic, which had been produced with pre-modern printing methods. The details of the money and

* Mehmet Tütüncü , Türkistan ve Azerbaycan Merkezi (SOTA) başkanı.
Chairman of Research Centre for Turkistan and Azerbaijan (SOTA).

¹ Zeki Velidi Togan, *Hatıralar* Ankara 1999, Türkiye Diyanet Vakfı yayınları, s. 310

the writings were added with a stamp and the brown-color printing on an aged paper (size 13 x 22,5 cm). At the center of the money, a green state symbol with crescent, star, and several figurative objects of plants (cotton) can be seen. On the money there are signatures of the mufti and the minister of finance of the period. The Minister of Finance Nasir Mahdum Hakimoghlu (Hakimov) later emigrates to Turkey as Osman Khoja. In his memoirs, Zeki Velidi Togan talks about him.² Togan narrates how Osman Khoja and his secretary Nasir Mahdum sent parts of the Bukharan treasury to the Government of Turkey in 1921 in order to save it from the Soviets. Togan mentions that all this financial activity was under the control of both Osman Khoja and his secretary Nasir Mahdum.

As a historical document, we are presenting pictures of the front and backsides of the Bukharan Republic's banknote here (figures 55 and 56). The banknote worth 20,000 Rubles has the following words:

Bukhara Shuralar Jumhuriyetining Qağaz Aqçasi
 [...] (sakhtesini) *chiqaruvchilar qanunen* jezalanadurlar.
 B. Sh.J. *hukumati muftusu* [signature is illegible]
 B. Sh.J. *Maliye Naziri Nasir Hakimov*³

Another banknote of the Bukharan Republic was printed in 2000. In his book, entitled *The Preoccupations of Abdulraif Fitrat, Bukharan Nonconformist (an Analysis of His writings)*, Berlin: Das Arabische Buch, 2000 (Anor no. 7, p. 70), Edward Allworth presents the front side of a banknote worth 1,000 Rubles. On the banknote, there is the signature of Fitrat, the Minister of Finance of that period.

² Zeki Velidi Togan, *Hatıralar*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 310.

³ Bukharan Conciliar Republic's Banknote. / [...] the Counterfeiters will be punished by law. / The Bukharan Conciliar Republic's Mufti (religious leader) of the [signature illegible] / Bukharan Conciliar Republic's Minister of Finance Nasir Hakimov.

Resim 53 / Figure 53

Buhara Cumhuriyeti'nin 1922 Bayrağı / 1922 Flag of Buhara Republic

Resim 54 / Figure 54:

Buhara Cumhuriyeti'nin 1923 Bayrağı / 1923 Flag of Buhara Republic

Resim 55 / Figure 55:

Buhara Cumhuriyeti'nin kağıt parasının ön yüzü /
Banknote of Bukharan Republic (front side)

Resim 56 / Figure 56:

Buhara Cumhuriyeti'nin kağıt parasının arka yüzü /
Banknote of Bukharan Republic (back side)

RESİMLER / FIGURES:

1. Osman Hoca'nın yağlıboya tablosu / Oil painting picture of Osman Khoja (1990) (sayfa/page 1)
2. Buhara Cumhuriyeti'nin 3. Kurultayı / Third Congress of the Bukharan republic (1921) (sayfa/page 53)
3. Abdurrauf Fitrat ve Osman Hoca / Abdurrauf Fitrat and Osman Khoja (1921) (sayfa/page 54)
4. Osman Hoca'nın resmî imzası / Official signature of Osman Khoja (1918) (sayfa/page 54)
5. Buhara Ordusu / Bukharan Army (1921) (sayfa/page 55)
6. Enver Paşa'nın mektubu / Enver Pasha's letter (1921) (sayfa/page 55)
7. Osman Hoca Kabul'de / Osman Khoja in Kabul (1922) (sayfa/page 56)
8. Osman Hoca İstanbul'da / Osman Khoja in Istanbul (1926) (sayfa/page 57)
9. Yeni Türkistan dergisinin ilk sayısı / First issue of Yeni Turkistan (1927) (sayfa/page 58)
10. Osman Hoca ailesiyle / Osman Khoja and his family (1950) (sayfa/page 59)
11. Osman Hoca bir toplantıda / Osman Khoja at a meeting (1963) (sayfa/page 59)
12. Osman Hoca'nın son resmi / Last picture of Osman Khoja (1967) (sayfa/page 60)
13. Osman Hoca'nın portresi / Portrait of Osman Khoja (1992) (sayfa/page 60)
14. Osman Hoca'nın kartviziti / Osman Khoja's calling card (1965-1968) (sayfa/page 61)
15. Osman Hoca'nın el yazısı / Osman Khoja's handwriting (1965-1966) (sayfa/page 61)
16. Osman Hoca'nın nâşısı / Osman Khoja's coffin at mosque (1968) (sayfa/page 62)
17. Osman Hoca'nın cenazesi / Osman Khoja's coffin leaving the mosque (1968) (sayfa/page 62)
18. Osman Hoca hakkında film / A movie about Osman Khoja (1977) (sayfa/page 63)

19. Osman Hoca'nın mezarı başında / At the grave of Osman Khoja (2000) (sayfa/page 64)
20. Korbaşı Şermuhammedbek'in heykeli / Statue of Shermuhammadbek (1995) (sayfa/page 66)
21. Ahmet Naim Bey Berlin'de / Ahmet Naim in Berlin (1933) (sayfa/page 80)
22. Buhara şehir planı / City plan of Bukhara (1900) (sayfa/page 83)
23. Buhara Ma'arif Kurultayı / Bukhara's Congress of Education (1921) (sayfa/page 134)
24. Mahmud Hoca Behbudi (1914?) (sayfa/page 178)
25. Mustafa Çokay / Mustafa Choqay-oghli (1933) (sayfa/page 226)
26. Abdülhamit Süleyman Çolpan / Cholpan (1926) (sayfa/page 230)
27. Şulga'nın raporu / Shulga's report (1914) (sayfa/page 297)
28. Osman Hoca'nın Farsça şiiri / Osman Khoja's Farsi poem (1954) (sayfa/page 435)
- 29-47. Behbudi'nin Türkistan Muhtariyeti layıhası / Behbudi's project for Turkistan Autonomy (1907) (sayfa/page 448-466)
- 48-52. Buhara Ta'mim-i Ma'ârif Cemiyeti Nizamnâmesi / Statutes of the Charity Society of Bukhara (1909) (sayfa/page 479-483)
53. Buhara Cumhuriyeti'nin 1922 Bayrağı / 1922 Flag of Bukhara Republic (sayfa/page 488)
54. Buhara Cumhuriyeti'nin 1923 Bayrağı / 1923 Flag of Bukhara Republic (sayfa/page 488)
- 55-56. Buhara Cumhuriyeti'nin 20.000 Rublelik kağıt parasının ön ve arka yüzü (sayfa/page 489-490)

Seçme Dizin / Selected Index

(Hazırlayan / by Mehmet Tütüncü)

Açıklama: Çok dilli ve alfabeli bir kitaptan bir dizin hazırlamak gerçekten zor bir iş. Aynı kişinin ismi bir kaç çeşit yazılabiliyor. Burada rekor Musatafa Çokay'dadır. Mesela: Mustafa Çokay, Çokayoğlu, Chokay, Chokayev, Shoqay, Shoqay-uli, Şoqayev, Мыстафо Чўқай ve bunlar gibi. Dizini hazırlarken bu çeşitli yazım şekillerini birleştirmeye çalışmadık. Okuyucu aradığı dildeki yazılış şekline göre arama yapmalı. Aynı kişinin değişik yazımlarını göz önünde tutarak dizinin diğer yerlerine de bakmalıdır. Mesela Türkçe *Mustafa Çokay* veya *Çokayoğlu*, İngilizce *Chokay*, *Chokayev*, Özbek-(Kiril harfleriyle) *Мыстафо Чўқай*, Kazakça ise: *Shoqay* ve *Shoqay-uli* gibi.

Explanation: To compile an index from a multi-language and multi-alphabet book is an immense task. The name of the same person is written in various spellings. The record in this matter is of Mustafa Chokay. His name is written in following variations: Mustafa Çokay, Çokayoğlu, Chokay, Chokayev, Shoqay, Shoqay-uli, Şoqayev, Мыстафо Чўқай, etc. In preparing the index, I have not attempted to unify these diverse spellings. Depending on the language he searches, the reader should look in other parts of the index for entries of the same name. For instance Turkish *Mustafa Çokay* and *Çokayoğlu*, English *Chokay*, *Chokayev*, Uzbek-Cyrillic *Мыстафо Чўқай* and Kazak-Latin *Shoqay* and *Shoqay-uli*.

A	377, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 387, 390, 391, 393, 396
Abderrâhim Utız İmâni al-Bulğari, 354	Ahmad Zaki Validi, 68
Abdulaziz Guljali, 37	Ahmad Mahzum Danish, 35
Abdulkadir İnan, 58	Ahmad Na'im Nusratullahbek, 7, 79, 80, 82, 83, 108, 110
Abdurrahim Yusufzada, 45	Ahmed Agaoglu, 160
Abdurrauf Fitrat, 5, 10, 21, 54, 55, 138, 472, 497	Ahmed Mahzum Dâniş, 19
Abdurreşid İbrahim, 10	Ahmet Baytursun(ov), 197
Abdürreşid İbrahim, 140, 309, 310, 311, 313, 314, 315	Akhmet Baitursynov, 398, 402
Afganistan, 9, 11, 26, 28, 29, 45, 57, 206, 344, 418, 425, 426, 427, 430, 431	Akhmet Baytursynov, 10
Afganistan kralı Amanullah Han, 28	Alash Orda autonomous, 398, 404
Afghan Mujahideen, 377, 383	Alaş-Orda, 10, 198, 210, 231
Afghanistan, 7, 12, 14, 42, 44, 45, 57, 147, 170, 335, 374, 376,	Alexander II, 169, 178
	Ali Husainzade, 160
	Ali Kushci, 139
	Alihan Bökeyhan(ov), 197, 214
	Alim Han, 26, 193, 216
	Alim Khan, 41, 42, 81, 377, 379, 381, 386

All-Russian Muslim Congress, 70, 160	Bolşevizm, 7, 10, 184, 186, 190, 193, 194, 222, 226
All-Turkistan Muslim Congress, 68	Bolshevik, 72, 110, 340, 353, 368, 375, 380, 385, 395, 404
Allworth, 9, 10, 12, 13, 26, 42, 54, 185, 361, 369, 491, 492	Buhara, 1, 5, 8, 9, 10, 11, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 31, 37, 43, 48, 49, 54, 56, 57, 85, 138, 139, 140, 143, 148, 150, 193, 194, 195, 205, 216, 217, 218, 229, 294, 307, 311, 313, 314, 315, 317, 346, 347, 349, 350, 351, 408, 419, 420, 422, 429, 430, 431, 432, 441, 472, 473, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 497, 498
Andijan, 34, 36, 366	Buhâra, 7, 344, 345, 346, 347, 348, 349
Ankara, 16, 24, 27, 29, 30, 32, 40, 43, 45, 46, 58, 60, 101, 102, 103, 104, 105, 108, 139, 140, 147, 149, 150, 162, 185, 189, 197, 203, 210, 218, 228, 280, 288, 291, 314, 344, 345, 346, 347, 349, 369, 371, 441, 490	Buhâra Cumhuriyeti, 7, 344, 347
Aral denizi , 423	Buhara Cumhuriyeti'nin bayrağı, 490
Ataturk, 2, 12, 46	Buhara Cumhuriyetinin kağıt parası, 490
Atatürk, 30, 103, 227, 228, 287, 344, 345, 346, 347, 349, 416	Buhara Emiri Alim Han, 9, 25, 26
Aybek, 284	Buhara Emirliği, 20, 25, 193, 194
Azerbaijan, 5, 69, 105, 106, 339, 341, 491	Buhara Halk Şuralar Cumhuriyeti, 5, 9, 26, 54
Azerbaycan, 213, 220, 229, 344, 433	Bukhara, 5, 7, 8, 12, 13, 14, 23, 33, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 45, 46, 48, 54, 56, 57, 69, 79, 80, 81, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 139, 140, 141, 144, 145, 146, 152, 153, 157, 170, 175, 176, 180, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 300, 301, 315, 318, 334, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 369, 370, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 379, 380, 381, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390,

B

Babur Şah , 57
Babur Shah , 57
Bahçesaray , 9, 17, 20, 21, 305, 306
Baku, 17, 33, 35, 86, 105, 106, 158, 159, 339, 341, 361, 370, 372
Bashkir, 166, 167
Basmach, 12, 41, 45, 67, 107, 108, 338, 342, 374, 375, 381, 382, 383, 396
Baymirza Hayit, 7, 12, 13, 21, 24, 29, 36, 40, 45, 66, 108, 184, 209, 210, 214
Behbudî, 441
Biruni, 139
Bolşevik Hükümeti, 198

392, 393, 394, 395, 408, 472,
473, 479, 481, 482, 498
Bukharan Amir, 38
Bukharan Emirate, 36, 41, 387
Bukharan flag, 110, 491
Bukharan paper money, 491
Bukharan Republic, 8, 12, 14, 32,
44, 408
Buxârâ Emirligi, 112
Buxârâ inqılâbı, 112

C

Çarlık Idaresi, 10, 18, 25, 196,
210, 211, 214, 309, 348, 436
Catherine II, 145, 156, 167, 168,
335
Caucasus, 2, 5, 70, 71, 97, 158,
159, 160, 372
Cedidçilik, 16
Ceditçilik, 9, 10, 18, 19, 25, 218,
288
Çokayev, 134, 206, 213
Çolpan, 7, 11, 31, 47, 49, 125,
129, 232, 280, 281, 285, 286,
287, 288, 289, 291, 310, 498
Constantinople, 295, 299, 370,
481, 482
Crimea, 5, 12, 69, 70, 71, 158,
159, 160, 308, 369, 371
Cüneyid Han, 195

D

Duşanbe, 9, 26, 27, 28, 29, 64,
126
Dushanbe, 293, 377, 379

E

Eastern Turkistan, 156
Egypt, 35, 89, 101
Enver Paşa, 21, 26, 29, **Fout!
Geen geldige bladwijzer in**

gegeven op pagina 29, 56, 216,
**Fout! Geen geldige
bladwijzer in gegeven op
pagina** 216, 287, 344, 349,
350, **Fout! Geen geldige
bladwijzer in gegeven op
pagina** 351, 438, **Fout! Geen
geldige bladwijzer in gegeven
op pagina** 438, 497

Enver Pasha, 37, 42, 45, 56, 108,
497

Ergaş Korbaşı, 190
Ersary Turkmens, 86
Ени Туркистон, 232, 236

F

Farabi, 133, 139, 320
Farghana valley, 374
Fayzulla Khoja, 33
Fayzulla Khojayev, 377
Fayzullah Khoja, 5, 42, 45, 54,
79, 81, 90, 91, 92, 96, 97, 102,
103, 106, 107, 109, 110
Fergane, 17, 418, 419, 420, 422,
424
Ferghana, 33, 72, 338, 375
Ferghana valley, 33, 375
Feyzullah Hoca, 5, 17, 26, 29, 48,
54, 193, 347, 348
First All-Russian Congress of
Muslims, 69
Fitrat, 5, 13, 37, 54, 55, 68, 79,
81, 90, 95, 96, 97, 103, 106,
107, 108, 109, 140, 284, 295,
301, 313, 314, 315, 316, 317,
318, 472, 491, 492, 497
Fitrat, 7, 10, 25, 112, 115, 116,
117, 118, 119, 120, 121, 122,
123, 124, 125, 127, 128, 129,
315, 491
Frunze, 112, 114, 122, 184, 194

G

G. K. Orjonikidze, 112
Gaspıralı İsmail Bey, 9, 17, 19,
20, 21, 441
Gasprinski, 305, 306, 307, 308,
309, 313, 316, 318
General Morozov, 43

H

Hakimoğlu, 490
Hakimov, 490
Harezmi, 194, 195, 418, 419, 422
Harzem, 194, 195
hijrat, 380, 390
Hive (Harezmi) Hanlığı, 194
Hive Hanlığı, 20, 195, 441
Hokand, 31, 134, 135, 136, 137,
198, 199, 201, 207, 210, 213,
214, 215, 219, 317

I

İ. Gaspirinskiy, 115
Ibn Sina, 139
İbn Yemin Yanbaev, 114
Ibrahim Lakay, 26
Ibrahim Laqay, 42
Ibrahim Yarkin, 18, 33, 34, 280,
286, 287
Ibrahimbek Laqay, 381, 383
İdil-Ural, 203, 224, 305
Inayat Mahzum, 35
India, 35, 44, 379, 381
İngiltere, 28, 308, 309, 418
Iran, 36, 46, 98, 99, 139, 143, 172
İsa Mahzum, 35
İsmail Bey Gaspıralı, 363, 369,
371
İsmail Gaspirinski, 12, 33, 36,
37
İsmail Gaspirinskiy, 35
Issık göl, 423

İstanbul, 1, 8, 9, 11, 16, 17, 19,
21, 22, 23, 27, 30, 31, 43, 45,
46, 52, 58, 60, 61, 63, 65, 117,
124, 125, 150, 156, 185, 196,
197, 198, 199, 200, 201, 202,
203, 208, 209, 210, 211, 214,
216, 222, 229, 279, 286, 289,
295, 305, 310, 311, 313, 314,
315, 321, 330, 344, 345, 346,
349, 410, 413, 416, 438, 472,
476, 477, 497

İttifaq, 70, 158, 159

İttihad ve Terakki, 20

İttihat ve Terakki, 36

J

Jadid, 7, 12, 13, 33, 36, 37, 38,
39, 40, 41, 79, 82, 94, 152, 289,
293, 301
Jadid schools, 36, 38, 40, 94
jadidism, 164, 165, 170, 181
Jadidism, 7, 13, 23, 32, 34, 39,
141, 153, 292, 297, 298, 300,
301, 353
Jadidist, 13, 33, 34, 68, 69, 139,
152, 153
Jalal Ikramiy, 44
Japonya, 9, 140, 225, 304, 308,
311, 312, 313, 315
jihad, 380, 383
Joseph Castagné, 29, 45

K

Kabil, 425, 426, 428
Kabul, 1, 29, 30, 31, 44, 45, 46,
47, 57, 61, 95, 355, 379, 380,
381, 383, 386, 394, 395, 497
Kadimilik, 10
Kadimist, 153
Kahire, 309, 310
Kamol Abdoullaev, 376
Kandahar, 428, 429

Karki, 84, 86
 Kaufman, 304, 365, 366
 Kazak, 7, 10, 13, 14, 133, 184, 190, 191, 192, 196, 198, 205, 206, 207, 217, 229, 305, 310, 365, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 424
 Kazakh steppes, 374
 Kazakhstan, 71, 73, 75, 157, 159, 160, 162, 337, 376
 Kazan, 7, 10, 17, 28, 44, 70, 108, 147, 149, 156, 158, 159, 162, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 174, 175, 176, 177, 181, 182, 203, 324, 352, 354, 356, 357, 358, 361, 362, 365, 369, 370, 371, 372, 373, 403
Kengash and Turk Eli, 70, 71
Kengash and Turk Eli newspapers, 70
 Khivan Khanate, 36, 93
 Khokand, 36, 47, 86, 109
 Khurushev, 375
 Kırım, 20, 140, 187, 188, 203, 224, 305, 309, 369, 371, 421, 433
 Kodja Oğlu Osman, 367
 Kokand, 20, 72, 145, 189, 190
 Kyrghyz, 375, 376
 Kyrghyzstan, 157, 339, 376

L

Lazzerini, 182, 308, 310, 359, 363, 369
 Lenin, 75, 102, 103, 122, 192, 347, 348, 390, 434, 435, 436

M

Madrasah, 139, 140, 141, 142, 144, 145, 148, 152

Mahmud Hoca Behbudi, 8, 11, 183, 197, 498
 Mahmud Khoja Behbudiy, 40, 79
 Makhmudhoja Bekhbudiy, 68
 Märçani, 353, 354, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 367, 368, 370, 371, 372, 373
Mathnawi, 374, 377
 Meskhetian Turks, 375
 Mır Yaqub Dulatov, 401, 402, 403, 404
 Mirkasim Usmanov, 354
 Mirsaid Sultangaliyev, 322
 Miryakub Devlet, 10
 Miryakub Dulat(ov), 197
 Mirza A'zam Sami, 35
 Mirza Rahim Khan, 42
 Moscow, 12, 43, 45, 46, 47, 69, 80, 81, 102, 103, 108, 109, 110, 158, 160, 161, 162, 169, 170, 177, 293, 295, 337, 338, 339, 340, 341, 360, 361, 381, 473
 Moskova, 9, 27, 29, 30, 31, 184, 187, 192, 194, 222, 305, 307, 344, 347
 Mullah Abdul Sattar, 385
 Munavvar Qari, 12, 36, 40, 68, 69
 Münevver Kâri, 186
 Münevver Qarı, 9
 Muqimiddin Begjan, 37
 Mûsâ Jârallâh Bîgî, 178
Mustafa Chokay, 13, 58
 Mustafa Choqayoghlu, 46
 Mustafa Çokay, 10, 135, 186, 189, 190, 191, 193, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 498
Mustafa Çokayoğlu, 30, 58, 198, 203, 206, 211, 213, 214, 215,

216, 217, 218, 219, 220, 221, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229
 Mustafa Kemal Atatürk, 30
 Mustafa Kemal Paşa, 9, 344, 345, 346
 Mustafa Shoqae, 399

N

Nadir Shah, 381
 Nasır Mahdum, 491
 Nizhnii Novgorod, 158, 159, 295
 Nogay, 315

O

Olcas Süleymanov, 133
Osh, 12, 33, 34, 72, 375
 Osman Hoca, 1, 3, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 79, 95, 96, 102, 103, 108, 185, 194, 203, 292, 293, 295, 296, 297, 307, 351, 352, 354, 408, 438, 440, 442, 472, 490, 497, 498
 Osman Kocaoğlu, 16, 17, 30, 32, 33, 46, 344, 345, 347, 349, 351, 410, 416, 417, 425, 434, 439
 Osmanlı, 11, 20, 27, 43, 56, 140, 216, 305, 307, 308, 309, 310, 313, 317, 345, 349, 350, 410, 474
 Ottoman empire, 156
 Ottoman Empire, 36, 369, 370, 372
 Ottoman State, 297

P

Pakistan, 30, 31, 46, 47, 386, 440
 Pan-Islamism, 366, 368, 398
 pan-Turkism, 158, 160, 165
 Pathan, 381
 Poland, 46, 110
 Polonya, 30, 202, 208, 222, 223, 224, 306
Pravda, 29, 30, 45, 118, 205, 206, 207
 Promethee, 200, 202, 203, 204, 205, 208, 224, 225, 227
 Prophet Muhammad, 147, 149, 388, 390
 Pushtun, 381, 383

Q

qadimism, 164, 165, 167, 170, 180, 181
 Qari Abdulmajid Zufun, 35
 Qayyum Nasiri, 353, 370
 Qazan, 33, 35, 166, 167, 169, 172, 328, 370
 Qezil Ayagh, 377
 Qur'an, 147, 293, 296, 378, 385, 390
 Qursavi, 157, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362

R

Rahmi Apak, 347
 Receb Baysun, 26, 30, 42, 286, 438
 Red Army, 170, 379
 Rizaâddin Fäxrâddin, 353, 370, 372
 Rumi, 33, 374, 395
 Rûşen Eşref Öneydin, 347
Russia, 7, 13, 34, 36, 40, 44, 68, 69, 70, 71, 75, 92, 97, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 164, 165,

166, 167, 168, 169, 170, 173,
174, 175, 176, 177, 178, 180,
182, 294, 299, 300, 310, 336,
337, 338, 339, 341, 353, 359,
361, 363, 364, 365, 366, 368,
370, 391, 393, 402, 403, 404,
405
Russian conquest, 156, 169
Russian Duma, 159
Russian Federation, 69
Russifying, 365

S

Sadiq Ashuroglu, 37
Sadri Maksudî, 187
Sadriddin `Ayniy, 79, 80, 81, 87,
95, 97
Sadriddin Ayni, 36, 293, 307, 377
Sadriddin Aynî, 18, 19, 20, 21,
22, 24, 377
Samarkand, 12, 23, 33, 36, 40, 72,
75, 83, 96, 107, 108, 109, 172,
175, 176, 355, 359, 366, 370
Sariarka, 192
Semerkand, 9, 17, 20, 24, 216,
316, 429, 441
Sharif Mahzum, 35
Sharif Saat, 35
Sherali Lapin, 75
Shirkat-i Bukhara-i Sharif, 36
Shirkat-i Bukhârâ-yi Sharif, 293
Shul'ga, 13, 23, 38, 39, 41, 292,
295, 296, 297, 298, 300, 301
Shymkent, 86
Siberia, 5, 159, 174, 371, 404, 405
Şir Ali Lapin, 186, 211
Şoqay, 196, 197, 199, 200, 208,
209, 210, 214, 220, 221, 223,
225, 321, 322, 324, 325, 329,
330, 331

Soviet Union, 46, 282, 335, 336,
338, 339, 340, 342, 353, 361,
371, 377, 382, 393
St. Petersburg, 110, 158, 338
Stalin, 128, 205, 225, 288, 318,
375, 381, 390, 434
Şükür Halmirzayev, 28
Sultan Abdülhamid, 290, 350
Sultaŋaliyev, 324

T

Tacikistan, 28, 64, 129
Tahran, 31
Tajik, 11, 14, 44, 64, 90, 95, 99,
109, 293, 376, 380, 381, 385,
390
Tashkent, 12, 33, 34, 35, 36, 40,
41, 43, 44, 45, 46, 68, 69, 71,
72, 73, 74, 75, 83, 86, 88, 92,
93, 96, 97, 108, 109, 142, 149,
159, 164, 170, 171, 172, 176,
316, 336, 338, 377, 382
Tatar, 28, 44, 68, 108, 140, 145,
157, 159, 166, 167, 170, 173,
175, 179, 181, 197, 226, 229,
293, 294, 306, 307, 309, 310,
314, 315, 317, 336, 349, 352,
353, 354, 355, 357, 358, 359,
360, 361, 362, 369, 370, 371,
373, 399, 400, 405
Terjuman, 33, 35, 157, 402
Темур Хўжа ўғли, 270, 271, 272,
273, 274, 275, 279, 285, 288,
289
Timur Kocaoğlu, 2, 3, 5, 6, 8, 11,
14, 15, 16, 19, 20, 27, 30, 32,
35, 42, 43, 46, 48, 49, 54, 112,
125, 279, 285, 288, 352, 408,
410, 441, 442, 472, 473, 490
Timurid, 139, 143, 386
Tınısbayev, 187, 190

Togan, 27, 30, 43, 46, 108, 162,
198, 202, 203, 214, 229, 286,
347, 367
Tomsk, 176, 177
Troçki, 8, 434, 435, 436, 437
Tsarist, 38, 40, 41, 141, 335, 365,
402, 404
Turan, 30, 46, 69, 70, 73, 91, 139,
143, 149, 188, 203, 228, 229,
230, 325, 425
Türk Adem-i Merkeziyet Fırkası,
188
Türk Birliği, 207, 225, 226, 227
Türkçülük, 199, 218, 222, 226,
280, 286, 307, 309, 314
Turkestani, 279, 282, 382
Turkey, 2, 32, 46, 47, 108, 156,
160, 161, 295, 373, 379, 382,
384, 394, 481, 482
Turkic Federalist Party, 71, 72,
316
Turkic press, 158, 159
Turkic unity, 158
Turkistan, 2, 3, 5, 7, 12, 13, 14,
32, 33, 34, 35, 36, 37, 40, 41,
43, 44, 46, 47, 68, 69, 70, 71,
72, 73, 74, 75, 86, 101, 105,
108, 145, 147, 156, 157, 158,
159, 170, 171, 175, 176, 184,
189, 203, 222, 224, 231, 294,
317, 338, 365, 369, 374, 375,
379, 385, 390, 396, 399, 408,
441, 481, 482, 497, 498
Türkistan, 2, 3, 5, 7, 8, 9, 10, 11,
16, 17, 18, 19, 20, 21, 24, 25,
27, 28, 29, 30, 31, 35, 36, 40,
42, 43, 45, 46, 54, 56, 57, 58,
67, 117, 133, 134, 135, 136,
137, 143, 148, 162, 183, 184,
185, 186, 187, 188, 189, 190,
191, 192, 193, 194, 195, 196,
197, 198, 199, 200, 201, 202,
203, 204, 205, 206, 207, 208,

209, 210, 211, 213, 214, 215,
216, 217, 218, 219, 220, 221,
222, 223, 224, 225, 226, 227,
228, 229, 230, 231, 279, 280,
281, 285, 286, 287, 288, 304,
305, 306, 307, 309, 310, 311,
314, 316, 317, 320, 322, 323,
324, 325, 327, 330, 331, 332,
344, 346, 349, 350, 369, 408,
410, 412, 414, 416, 417, 418,
419, 420, 421, 422, 424, 430,
433, 438, 441, 445, 450, 472,
498
Turkistan autonomy, 73, 74, 399
Türkistan Muhtariyeti, 133, 134,
135, 136, 137, 189, 193, 217
**Türkistân Yahudileri ve
Ecnebileri**, 450
Turkmens, 84, 86
Туркистон, 232, 233, 234, 236,
237, 238, 240, 241, 242, 243,
244, 245, 247, 248, 251, 252,
256, 260, 263, 264, 265, 266,
267, 268, 269, 270, 273, 274,
277, 279, 280, 281, 282, 283,
285, 286, 287

U

Ubaydulla Khojaev, 68, 69
Übeydullah Hoca, 17, 48
Ukrayna, 200, 203, 204, 224, 433
Ulug Turkistan, 68, 73
Ulugh beg, 139
Usul-i cedid, 306, 307
Usul-i Kadim, 7, 139, 152, 153
Utız İmâni, 353, 354, 355, 356,
357, 358, 359, 360, 362, 363
Uzbek, 1, 6, 8, 13, 14, 15, 32, 40,
41, 44, 47, 50, 55, 61, 84, 86,
109, 152, 232, 281, 283, 284,
288, 336, 364, 365, 375, 380,
381, 383, 391, 405

Uzbekistan, 14, 32, 39, 47, 48, 55,
67, 72, 144, 146, 157, 170, 288,
289, 292, 339, 395

V

V. V. Kuybışev, 112, 122
Volga-Ural, 157, 158, 159, 160,
161

W

World War, 100, 101, 110, 160,
404

Y

Yahya Khoja, 35
Yarkin, 34
Yaş Buxaralılar, 25
Yaş Buxârâlıklar, 26, 114, 118,
119, 123
Yaxya Abdullin, 357, 362
Yazid, 388
Yeni Türkistan, 9, 16, 30, 32, 46,
59, 199, 203, 205, 226, 279,
410, 425, 434, 439, 497
Young Bukharan Movement, 41
Yusuf Akchura, 160

Z

Zeki Velidi, 21, 27, 30, 36, 43, 46,
58, 68, 70, 108, 143, 200, 203,
214, 321, 326, 342, 344, 369,
490
Zeki Velidi Togan, 21, 27, 30, 36,
43, 46, 58, 143, 321, 342, 344,
369, 490

Ё

Ёш Туркистон, 241, 265

З

Заки Валидий Тўғон, 232

О

Ойбек, 233, 247, 256, 257, 258,
259, 279, 285

У

Усмон Хожа, 232, 233, 234, 260,
279

Ч

Чўлпон, 233, 234, 235, 236, 238,
239, 240, 241, 242, 243, 244,
245, 246, 247, 248, 249, 250,
251, 252, 253, 254, 255, 256,
257, 258, 259, 260, 261, 262,
263, 264, 265, 266, 267, 268,
269, 270, 271, 272, 273, 274,
275, 276, 277, 278, 279, 280,
281, 282, 283, 284, 285, 286,
287, 288, 289, 290, 291
Чўқай, 232, 234, 236, 241, 263,
265

Э

Энвер-Паша, 286

SOTA PUBLICATIONS / SOTA YAYINLARI

Series editor: Mehmet Tütüncü

CORPUS OF TURKISH ISLAMIC INSCRIPTIONS / TÜRK İSLAM KİTABELERİ DİZİSİ

1. Mehmet Tütüncü, *Turkish Jerusalem (1516-1917), Ottoman Inscriptions from Jerusalem and Other Palestinian Cities*, Haarlem, 2006. ISBN 90-807403-4-9
2. Mehmet Tütüncü, *Turkish Palestine (1069-1917) Inscriptions from al-Khalil (Hebron), Nebi Musa and Other Palestinian Cities under Turkish Rule*, Haarlem, 2008. ISBN 978-90-6921-004-9
3. Leyla Yılmaz, *Antalya'da Türk Dönemi Kitabeleri*, Haarlem 2009. ISBN 978-90- 6921-005-6
4. Nurcan Boşdurmaz, *Bosna Hersek Mezartaşları*, Haarlem 2011, ISBN 978-90- 6921-006-3
5. Mehmet Tütüncü, *Cezayir'de Osmanlı İzleri 314 yıllık Türk Hakimiyetinde Cezayirden Kitabeler. Eserler, Portreler*, İstanbul-Haarlem, 2012. ISBN 978-90- 6921-000-1
6. Emine Karpuz, *Gaferyad Tarihi, Karaman'ın Kazımkarabekir İlçesinde Tarihi eserler, Kültür ve Kitabeler*, Haarlem 2015, ISBN 978-90-6921-008-7
7. Mehmet Tütüncü, *Corpus of Ottoman Inscriptions from Albania and Montenegro*, Mehmet Tütüncü. Haarlem 2017, ISBN 978-90-6921-010-1
8. Mustafa Hami, *Sevkü'l-askeri'l-cedîd der-ahd-i Sultân Mecîd*, facsimile, transliteration and translation, with an introduction by Mehmet Tütüncü, Cihan Okuyucu and Klaus Kreiser, Haarlem 2017, ISBN 978-90-6921-011-7
9. Mehmet Tütüncü, *Toplu makaleler - Collected Studies I*. Kudüs ve Türkler, Hollanda Türkiye İlişkiler, Osmanlılar ve Hac ve Evliya Çelebi'nin İzinde Haarlem 2017 474p, ISBN 978-90-6921-012-4
10. Mehmet Tütüncü, *Toplu makaleler II - Collected Studies II*. Kitabe Araştırmaları, Cezayir ve Akdeniz, Arnavutluk ve çeşitli yazılar Haarlem 2017, 465p. ISBN 978-90-6921-013-1
11. M. Zeki İbrahimgil, *Rodos Adası'nda Osmanlı Mirası / Ottoman Heritage in Rhodes Island*, Haarlem, 2018 ISBN 978-90-6921-007-0
12. Mehmet Tütüncü, *1565 Malta Kuşatması Saray Freskleri*, Haarlem 2018. ISBN 978-90-6921-014-8

ISBN 978-90-6921-016-2

Türkistan'da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller: 1900-1924

Osman Hoca Anısına İncelemeler

Reform Movements and Revolutions in Turkistan: 1900-1924

Studies in Honour of Osman Khoja

Edited by Timur Kocaoğlu

This volume dedicated to the memory of the late president of the Republic of Bukhara Osman Khoja (1878-1968), brings together the most significant and interesting works of many Central Asian scholars who attempt to shed light on many dark pages regarding the historical events and personalities in Turkistan between 1900 and 1924.

Themes:

Politics: Czarist Russian and the Soviet colonial rules, reformist (jadidist) movements and struggle for independence among Central Asian peoples.

Events:

The Andican uprising of 1898, the mass revolt of Central Asian people in 1916, the formation of various autonomous governments (Alash-Orda, Turkistan) and republics (Bukhara and Kharazm) between 1917 and 1923/, and the guerilla (*Basmachi*) armed struggle (1918-1934), the congress of the Muslims in Russia (1905-1907)

Personalities: Osman Khoja, Mustafa Chokay, Zeki Velidi Togan, Enver Pasha, Fayzulla Khoja, Behbudi, Munavvar Qari, Abdurrauf Fitrat, Cholpan, Ahmad Naim Nusratullah, Ahmet Baytursunov, Mir Yaqub Daulet-uli, Abdurrashid Ibrahim, Ismail Gaspirinski

Locations, Bukhara, Tashkent, Almati, Dushanba, Sari Arka, Kazan, Moscow, Bakhchesaray, Baku, Istanbul, Ankara, Kabul.

Contributors:

S.S. Agzamkhodjaev (Uzbekistan), **Edward A. Allworth** (USA), **Hamidulla Andicânlı Baltabaev** (Uzbekistan), **Kambar Atabayev** (Kazakstan), **Ahmet Salih Bıçakçı** (Israel), **Nadir Devlet** (Turkey), **Stéphane A. Dudoignon** (France), **Baymirza Hayit** (Germany), **Necip Hablemitoğlu** (Turkey), **Darhan Hıdıraliyev** (Kazakstan), **Khayrulla İsmatulla** (USA), **Adeeb Khalid** (USA), **Timur Kocaoğlu** (Turkey), **Hisao Komatsu** (Japan), **Mämbet Qoygeldiyev** (Kazakstan), **H. B. Paksoy** (USA), **Mehmet Saray** (Turkey), **Uli Schamiloglu** (USA), **M. Nazif Shahrani** (USA), **Tomohiko Uyama** (Japan), **Mehmet Tütüncü** (Holland)